

T.C.
GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE AMASYA SANCAĞI
(SOSYAL, EKONOMİK, İDARİ VE DEMOGRAFİK YAPI)**

Hazırlayan
Edip UZUNDAL

Tarih Anabilim Dalı
Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı
Doktora Tezi

Danışman
Yrd. Doç. Dr. İbrahim AYKUN

TOKAT – 2017

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE AMASYA SANCAĞI
(SOSYAL, EKONOMİK, İDARİ VE DEMOGRAFİK YAPI)

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 13. 07. 2017

Jüri Üyeleri:

Başkan: **Prof.Dr. Eren YÜRÜDÜR**
Coğrafya Bölümü Başkanı

Üye: **Doç. Dr. Mehmet MERCAN**

Üye: **Yrd. Doç. Dr. Bahar AYKUN**

Üye: **Yrd. Doç. Dr. H. Beha ÖZTUNÇ**

Üye: **Yrd. Doç. Dr. Esat AKTAŞ**

İmza

(Handwritten signatures of the jury members)

Bu tez, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 18/07/2017 tarih ve 31-13 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Prof.Dr.Mustafa ÇOLAK
Enstitü Müdürü: Enstitü Müdürü

Merhum Metin Uzundal ve Burhanettin Uzundal'ın aziz hatıralarına...

ÖNSÖZ

Devletlerin siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda içinde buldukları durumu en iyi özetleyen idarî birimler şehirlerdir. Şehirler, kuruldukları zamandan şu anki durumlarına kadar yılların birikimlerini bünyesinde barındırmaktadırlar. Özellikle son yıllarda şehir tarihi hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Her ne kadar araştırmalar devam etse de şehirler hakkında söylenecek çok şey bulunacaktır. Daha önce araştırma yapılan ve belki de daha birçok çalışmaya konu olacak bir şehir de Amasya'dır. Amasya ilkçağlardan günümüze kadar birçok devletin kurulmasına ve yıkılmasına tanıklık etmiş bir şehirdir. Amasya sancağı, 12 Osmanlı şehzadesinin burada 183 yıl boyunca şehzadelik yapması dolayısıyla 1386-1569 arası dönemde Şehzade Sancağı olarak anılmıştır. XVI. yüzyıldan sonra şehir karışık ve mücadelelere sahne olmuştur.

Amasya, XVII. yüzyılın ikinci yarısından XIX. yüzyıla kadar sakin durumda iken, XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise, şehirde bir hareketlilik yaşanmaya başlamıştır. Bu hareketliliğin sebebi, Kırım Harbi'nden sonra Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçlerdir. Bu göçler Sultan II. Abdülhamid döneminde yaşanan Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra da artarak devam etmiştir. Amasya merkezine ve kazalarına olan bu göçler şehrin demografik yapısının şekillenmesinde etkili olmuştur.

Birçok göç hareketinin yaşandığı Amasya sancağına dair bu çalışmanın sınırları her ne kadar Sultan II. Abdülhamid'in görev süresi ile sınırlı gibi görünse de bu evreye gelinceye kadar geçirilen önceki ve bu dönemin etkisinde kalan sonraki tarihi süreç de konunun bütünlüğü içerisinde zaman zaman ele alınmıştır. 1864,1867 ve son olarak 22 Ocak 1871 tarihli "*İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi*" vilayetler ve altındaki idarî birimler olan sancak, kaza ve nahiyelerin şekillenmesinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. 1871 Vilayet Nizamnamesi'nin uygulamanı alanı olarak Sivas ve Selanik örnek vilayetler olarak seçilmiştir. Bu bağlamda Amasya sancağı da bu vilayet içerisinde yer aldığından bu tarih bu çalışmada da bir alt sınırı teşkil etmektedir. 1871 tarihli bu nizamname 1913 yılında İttihad ve Terakki tarafından çıkarılacak yeni kanuna kadar devam etmiştir.

Çalışmamın her aşamasında görüş ve destekleri ile yanımda olan danışman hocam Yrd. Doç. Dr. İbrahim AYKUN'a, teşvikleri ve tavsiyeleri ile her zaman desteğini gördüğüm hocalarım Prof. Dr. Ali AÇIKEL'e, Doç. Dr. Alpaslan DEMİR'e, konunun tespitindeki katkılarından dolayı Yrd. Doç. Dr. Necati ÇAVDAR'a, bilimsel

tenkitlerinden ve yardımlarından çok istifade ettiğim hocalarım Yrd. Doç. Dr. Baha ÖZTUNÇ ve Yrd. Doç. Dr. Hakan YAŞAR'a, teknik konulardaki desteklerinden dolayı Yrd. Doç. Dr. Murat SERDAR'a ile Dr. Fehim KURULOĞLU'na ve altı sene aynı odayı paylaştığımız ve her türlü desteğini gördüğüm kıymetli arkadaşım Arş. Gör. Murat GÜNEY'e teşekkürü bir borç bilirim. Amasya'nın idari ve coğrafi haritalarının hazırlanmasında gösterdiği yardımlarından dolayı Doç. Dr. Tekin SUSAM hocaya hassaten teşekkür ederim. İlkokuldan doktora aşamasına kadar bu uzun eğitim sürecinde maddi ve manevi olarak her zaman desteklerini gördüğüm anne-baba ve kardeşlerime teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak bu süreçte her zaman yanımda olan ve kendilerine yeterince zaman ayıramadığım eşim Melek UZUNDAL'a ve kızlarımız Ebrar ve Elif UZUNDAL'a sonsuz teşekkürler.

Edip UZUNDAL

Tokat 2017

ÖZET

Bu çalışmada Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde (1876-1909) Amasya sancağının sosyal, ekonomik, idarî ve demografik yapısı ele alınmıştır. Çalışma altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Amasya sancağının idarî yapısı, belediyesi, idarecileri ve kazaları ele alınmıştır.

İkinci bölümde, sancağın Müslüman ve gayrimüslim nüfus verileri ortaya konulmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrası Amasya şehrine gelen göçmenler ve bunların iskânları değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde, Amasya şehrinin sosyal ve kültürel hayatı üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, sancakta yer alan cami, medrese, han, hamam gibi dini yapıların yanında Amasya ailesi hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümde, şehre dışarıdan gelip yerleşen ve bir koloni oluşturan Almanlara ve bunların ticari faaliyetlerine de değinilmiştir.

Dördüncü bölümde, Amasya merkezinde ve kazalarındaki eğitim-öğretim faaliyetleri ve yeni açılan okullardan bahsedilmiştir. Açılan bu okullardan hareketle sancak genelinde eğitimin ne ölçüde yaygınlaştığı hususu üzerinde durulmuştur.

Beşinci bölümde, Amasya sancağının ekonomik durumu ele alınmıştır. Bu bölümde, ipek böcekçiliği ve Gümüşhacıköy madenlerine de yer verilmiştir. Bu bölümde özellikle gayrimüslim nüfusun ekonomik faaliyetlerdeki rolüne değinilmiştir.

Altıncı bölümde ise, Ermeni olayları üzerinde durulmuştur. Ermeni komitelerinin faaliyetlerine değinilirken bu olaylarda Merzifon kazasının rolüne değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sultan II. Abdülhamid, Sivas, Amasya, Sancak, Eğitim, Nüfus, Ermeniler

ABSTRACT

In this work, social, economic, administrative and demographic structure of the Sandjak of Amasya at the era of Abdulhamid II, has been examined. The work is divided into six chapter. In the firstchapter administrative structure, governors and municipality of Sandjak of Amasya has questioned.

In the second chapter, datas of the muslim and non muslim population of the sandjak has been put and Immigrants wich came to Amasya after the 1877-1878 Ottoman-Russian war, and their settlements were evaluated.

In the third chapter, social and cultural life in Amasya has evaluated. In this context, family structure, buildings like Mosque, madrasah, caravansarai and hamams examined. Beside those subjects, trade activities of the Germans, that settled and established colonies in Amasya wich come from abroad, has inspected.

In the fourth chapter, newly opened schools, education and teaching activities that occured in both central Amasya and its jurisdictions has examined. Taking those schools as a point of start, until wich grade education were spreaded in the sadjak has explained.

In the fifth chapter, economicconditions in Amasya has evaluated. Silkworm breeding and mines of Gümüşhacıköy has a place in thispart. In this cahpter economic activities of the nonmuslim subjects especially appreciated.

In the sixth chapter, Armenian affairs has researched. While Armenian gang'sactivities examined, Kaza of Merzifon's role in those events has observed.

Keywords: Sultan II. Abdulhamid, Sivas, Amasya, Sandjak, Education, Population, Armenian.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
TABLolar LİSTESİ.....	x
RESİMLER LİSTESİ	xiii
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xiv
ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE KAYNAKLARI	xv
KISALTMALAR.....	xxiv
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	8
AMASYA SANCAĞININ İDARİ YAPISI.....	8
1.1.OSMANLI TAŞRA İDARESİ VE XIX. YÜZYILDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER	8
1.2. 1876-1909 YILLARI ARASINDA AMASYA SANCAĞININ İDARİ SINIRLARI	14
1.2.1 Amasya Mutasarrıfları	21
1.2.2. Memurlar Hakkında Vuku Bulan Bazı Şikâyetler	29
1.2.3. Sancakta Bulunan Resmî Kurumlar	35
1.2.4. Amasya Sancağına Bağlı Kazalar	42
1.2.4.1. Merzifon Kazası	44
1.2.4.2. Gümüşhacıköy / Maden-i Sim Kazası.....	47
1.2.4.3. Mecitözü Kazası.....	52
1.2.4.4. Osmancık	56
1.2.4.5. Köprü / Vezirköprü Kazası	59
1.2.4.6. Lâdik	62
1.2.4.7. Havza	66
1.2.5 Amasya Sancağına Bağlı Nahiye ve Köyler	71

1.2.6 Amasya Belediyesi.....	79
İKİNCİ BÖLÜM.....	89
NÜFUS VE YERLEŞME	89
2.1. AMASYA SANCAĞININ KONUMU VE FİZİKİ YAPISI.....	89
2.1.1. Amasya Şehrinin Mahalleleri.....	93
2.2. AMASYA SANCAĞINDA NÜFUS	114
2.2.1. Nüfus Sayımları ve İstatistiklere Göre Nüfus	114
2.2.2. Diğer Kaynaklara Göre Amasya Sancağının Nüfusu.....	127
2.2.3. Salnamelerde Amasya Sancağı Nüfusu.....	132
2.3. XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE GÖÇ VE MUHACİRLERİN İSKÂNI MESELESİ.....	139
2.3.1. Amasya Sancağında Muhacirlerin İskânında Karşılaşılan Problemler	145
2.3.2. Amasya Sancağında Muhacirlerin Kurduğu Köy ve Mahalleler	158
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	163
AMASYA'DA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT.....	163
3.1. DİNİ VE SOSYAL YAPILAR	164
3.1.1. Cami ve Mescitler	164
3.1.2. Kilise ve Manastırlar	168
3.1.3. Tekke ve Zaviyeler.....	169
3.1.4. Türbeler	172
3.1.5. İmarethaneler/Misafirhaneler/Ziyafethaneler.....	180
3.1.6. Hamam ve Çeşmeler	182
3.1.7. Han, Bedesten, Çarşı ve Pazarlar	187
3.2. AMASYA'DA AİLE VE KÜLTÜR.....	196
3.2.1. Amasya'da Aile Yapısı	196
3.2.2. Amasya Çevresinde Ahalinin Giyim ve Kuşamı	199
3.2.3. Amasya Evleri.....	204

3.2.4. Amasya'nın Örf, Âdet ve Geleneklerinden Örnekler.....	206
3.3. AMASYA'DA BİR GAYRİMÜSLİM TOPLUM YAPILANMASI: ALMAN KOLONİSİ (1845-1918).....	211
3.3.1. Amasya'daki Almanlar ve George Krug.....	215
3.3.2. Almanların Amasya'daki Faaliyetleri	220
3.3.3. Almanların Gayrimenkul Mülk Edinmeleri Meselesi	223
3.4. AMASYA'DA SAĞLIK.....	229
3.4.1. Osmanlı Devleti'nde Sağlık	229
3.4.2. Amasya Sancağında Sağlık Hizmetleri	233
3.4.3. Amasya Sancağında Salgın Hastalıklar ve Alınan Tedbirler	239
3.4.4. Amasya Sancağında Hastahaneler	246
3.4.4.1. Merzifon Amerikan Koleji Hastahanesi.....	246
3.4.4.2. Amasya Gureba Hastahanesi.....	248
3.4.5. Sağlığa Dair Bazı Tespitler	250
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	253
AMASYA SANCAĞINDA EĞİTİM	253
4.1. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİM	253
4.2. AMASYA MAARİF KOMİSYONU	256
4.3. AMASYA'DA EĞİTİM KURUMLARI	260
4.3.1. Müslümanlara Yönelik Okullar.....	260
4.3.1.1. İbtidâî Mektepler	260
4.3.1.2. Rüştîye Mektepleri	265
4.3.1.3 İdadî Mektepleri	268
4.3.1.4. Darülmualimîn Mektepleri.....	271
4.3.1.5. Medreseler.....	272
4.3.1.6. Darüleytam.....	277
4.3.2. Gayrimüslim Okulları	278

4.3.2.1. Ermeni Okulları.....	279
4.3.2.2. Rum Okulları.....	280
4.3.2.3. Yabancı / Misyoner Okulları.....	281
4.3.3. Kütüphaneler.....	283
BEŞİNCİ BÖLÜM.....	286
AMASYA SANCAĞINDA EKONOMİK FAALİYETLER	286
5.1. ULAŞIM VE HABERLEŞME	286
5.1.1. Amasya Sancağında Karayolu Yapım Çalışmaları	288
5.1.2. Amasya Sancağında Demiryolu Yapım Çalışmaları.....	298
5.1.3. Amasya Sancağına Telgraf Getirilmesi Çalışmaları	302
5.2. AMASYA SANCAK MERKEZİNDE MALİYEYE DAİR KURUMLAR VE VERGİLER	311
5.3. AMASYA SANCAĞINDA ZİRAAT VE TİCARET	319
5.3.1. Ziraat	319
5.3.2. İpek Böcekçiliği	326
5.3.3. Amasya’da Ticaret	333
5.3.4. Gümüşhacıköy Madenleri	342
5.3.5. Amasya Sancağının İhtiyaçları ve Kazalardaki Zengin Nüfus	346
ALTINCI BÖLÜM	364
AMASYA SANCAĞINDA ERMENİ OLAYLARI	364
6.1. AMASYA SANCAĞINDA ASKERİ DURUM.....	364
6.2. AMASYA SANCAĞINDA ERMENİ OLAYLARI	371
6.2.1. Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkış Sebepleri	371
6.2.1.1. 93 Harbi’nin Etkisi.....	372
6.2.1.2. Batılı Devletlerin Müdahaleleri.....	373
6.2.1.3. Ermeni Kilisesi ve Avrupalı Misyonerlerin Ermenilere Yönelik Faaliyetleri..	374
6.2.2. Amasya ve Çevresinde Ermeni Propaganda Faaliyetleri	377

6.2.3. Amasya ve Çevresinde Meydana Gelen Ermeni Olayları ve Yargılamalar	387
6.2.4. Olayların Avrupa Basınına Yansıması	409
6.2.5. Yurtdışına Göç Eden Ermeniler	412
SONUÇ	419
KAYNAKLAR	427
EKLER.....	449
ÖZGEÇMİŞ	461

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: 1876 Yılında Vilayet ve Sancaklar.....	14
Tablo 2: 1870-1912 Yılları Arasında Amasya'da Görev Yapan Mutasarrıflar.....	22
Tablo 3: Sancak Merkezinde Bulunan Resmi Kurumlar.....	35
Tablo 4: 1882 Yılı Amasya Sancağı İdare Meclisi.....	36
Tablo 5: 1885 Yılı Amasya Sancağı Tahrirat Kalemî.....	37
Tablo 6: 1891 Yılı Amasya Sancağı Muhasebe Kalemî.....	38
Tablo 7: 1884 Yılı Amasya Sancağında Adlî Kurumlar.....	40
Tablo 8: Amasya Sancağı Düyûn-ı Umumiye Dairesi.....	41
Tablo 9: Merzifon Kaymakamları (1870-1909).....	46
Tablo 10: Merzifon Belediye Başkanları (1870-1908).....	47
Tablo 11: Gümüşhacıköy Kaymakamları (1871-1908).....	50
Tablo 12: Gümüşhacıköy Belediye Başkanları (1871-1908).....	52
Tablo 13: Mecitözü Kaymakamları (1870-1908).....	54
Tablo 14: Mecitözü Belediye Başkanları (1871-1908).....	54
Tablo 15: Osmancık Kaymakamları (1870-1895).....	57
Tablo 16: Osmancık Belediye Başkanları (1871-1891).....	58
Tablo 17: Köprü Kaymakamları (1870-1908).....	61
Tablo 18: Köprü Belediye Başkanları (1870-1907).....	62
Tablo 19: Lâdik Kaymakamları (1870-1908).....	64
Tablo 20: Lâdik Belediye Başkanları (1872-1907).....	65
Tablo 21: Havza Kaymakamları (1881-1908).....	68
Tablo 22: Havza Belediye Başkanları (1876-1907).....	69
Tablo 23: Amasya Kazasına Bağlı Nahiyeler (1883 Yılı).....	75
Tablo 24: Amasya Sancağında Nahiye ve Köyler (1889-1903).....	76
Tablo 25: Amasya Sancağında Nahiye ve Köyler (1903-1908).....	77
Tablo 26: 1903 Yılı Amasya Belediye Teşkilatı.....	83
Tablo 27: Amasya Belediye Başkanları (1870-1911).....	84
Tablo 28: XVI. Yüzyıl ile XIX. Yüzyıl Sonlarında Amasya Mahalleleri.....	95
Tablo 29: 1831 Nüfus Sayımında Amasya Sancağı.....	115
Tablo 30: 1881/1893 Osmanlı Genel Nüfus Sayımında Amasya Sancağı Nüfusu.....	119

Tablo 31: 1883 Yılı Amasya Sancağı Genç Nüfusu ve Askere Alınacak Miktar	122
Tablo 32: 1895 Tarihli Amasya Şehri Nüfusu.....	123
Tablo 33: 1914 Yılı Amasya Sancağı Nüfusu.....	125
Tablo 34: V. Cuinet'e Göre Amasya Sancağının Nüfusu (1890).....	130
Tablo 35: V. Cuinet'e Göre Amasya Sancağına Tabi Kazaların Merkez Nüfusu.....	131
Tablo 36: 1872 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesine Göre Amasya Sancağının Nüfusu.....	133
Tablo 37: 1890 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesine Göre Amasya Sancağının Nüfusu.....	134
Tablo 38: 1903 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesinde Amasya Sancağının Nüfusu.....	136
Tablo 39: 1907 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesinde Amasya Sancağının Nüfusu.....	138
Tablo 40: Amasya Merkezinde Yer Alan Camiler.....	166
Tablo 41: <i>Amasya Tarihi</i> 'nde Adı Geçen Tekkeler.....	171
Tablo 42: <i>Amasya Tarihi</i> 'nde Adı Geçen Türbeler.....	173
Tablo 43: Mir Hamza Efendi Camiinin Hademe vs. Masrafları.....	178
Tablo 44: Sivas Vilayet Salnamelerine Göre Amasya'da Mevcut Han ve Hamamlar.....	185
Tablo 45: Selağzı Semtindeki İşyerleri.....	190
Tablo 46: Mahkeme Çarşısı'ndaki İşyerleri.....	191
Tablo 47: Taşhan Civarındaki İşyerleri.....	192
Tablo 48: 1882-1903 Yılları Arasında Amasya Maarif Meclisi Üyeleri.....	256
Tablo 49: 1882-1897 Yılları Arasında Amasya'da Açılan İbtidai Mektepler.....	262
Tablo 50: Amasya İdadisinin 1903 Yılı Kadrosu.....	271
Tablo 51: Amasya Kazasında Yer Alan Medreseler.....	274
Tablo 52: Amasya Merkezdeki Ermeni Okulları.....	279
Tablo 53: Amasya Merkezinde Yer Alan Rum Okulları.....	280
Tablo 54: Amasya Sancağında Mevcut Kütüphaneler.....	284
Tablo 55: 1884 Yılı Sonuna Kadar Yapılan Yollar.....	289
Tablo 56: 1899 Yılında Amasya ve Çevresinde Yapılan Yollar.....	295
Tablo 57: Osmancık Kazası Telgraf Hattı İçin Yapılacak Tahmini Masraflar.....	307
Tablo 58: Osmancık Telgraf Hattı İçin Yapılacak Diğer Harcamalar.....	308
Tablo 59: 1876 Yılı Amasya Sancağı Vergi Memurları.....	312
Tablo 60: Amasya Sancağının 1884 ve 1888 Seneleri Tahmini Masrafları.....	317

Tablo 61: 1903 Yılı Amasya İpek Kozası Müsabakalarında Madalya Kazananlar.....	332
Tablo 62: Amasya Sancağının Yıllık Ortalama Zirai Üretim Miktarı.....	336
Tablo 63: Amasya'daki Un Fabrikası İçin Yurt Dışından Sipariş Edilen Malzemeler.....	339
Tablo 64: 1876 Yılı Gümüş Maden-i Hümayun Memurları.....	344
Tablo 65: İzabe Edilen Maden Maddeleri (1886-1889).....	345
Tablo 66: Kâl Edilen Maden Maddeleri (1886-1889).....	346
Tablo 67: Merzifon Kazası Ahalisinden İtibarlı Olanlar.....	355
Tablo 68: Merzifon Kazasında Servet ve Emlakça Zengin Olanlar.....	356
Tablo 69: Gümüşhacıköy Kazası İleri Gelenleri.....	358
Tablo 70: Mecitözü Kaza Merkezindeki Zenginler.....	360
Tablo 71: Mecitözü Köylerinde Mevcut Zenginler.....	362
Tablo 72: 4. Ordu'ya Bağlı Amasya İlave Livası (1903 Yılı).....	365
Tablo 73: Amasya'dan Mürettep Dördüncü Redif Taburu'nun Ümera ve Zabitanı...	365
Tablo 74: 1875/1876 Yılı İkinci Amasya Taburu.....	367
Tablo 75: Ermeni Komitecilere Ait Ele Geçen Yayınlar.....	382
Tablo 76: 1895 Ermeni Olaylarında Ölen ve Yaralananlar	395
Tablo 77: İdama Mahkûm Olan Ermeniler (1894 Yılı).....	406
Tablo 78: Amerika'ya Göç Eden Ermeniler.....	416

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Amasya Sancağının İdarî Haritası (1890).....	20
Resim 2: Amasya Sancağının Konum Haritası (1890).....	92
Resim 3: Yeşilirmak ve İki Yanında Yer Alan Amasya Mahalleleri.....	97
Resim 4: Savadiye Mahallesini Gösteren Bir Harita.....	108
Resim 5: Pir İlyas Hazretlerinin II. Abdülhamid Dönemindeki Görüntüsü Türbesi...	175
Resim 6: Mir Hamza Nigari Adına Yapıtılan Cami ve Türbe.....	177
Resim 7: Amasya Çevresi Ahalisinin Giyimi	192
Resim 8: Amasya-Tokat Üzerinden Giden Samsun-Sivas Yolu Planı.....	294
Resim 9: Samsun-Sivas, Amasya-Tokat Demiryolu Travers Planı.....	301
Resim 10: Osmancık Telgraf Hattı Güzergâhı.....	306
Resim 11: Amasya Askerî Kışlası.....	362
Resim 12: Amerika'ya Göç Eden Merzifonlu Şekerciyân Parsih ve Ailesi.....	414

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1: 1881/1893 Nüfus Sayımında Amasya Sancağında Nüfusun Dini Gruplara Göre Dağılımı.....	120
Grafik 2: 1881-1893 Nüfus Sayımında Sivas Vilayetindeki Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı.....	121
Grafik 3: 1914 Nüfus Sayımında Amasya Sancağında Nüfusun Dini Gruplara Göre Dağılımı.....	126
Grafik 4: 1881 Yılı Öşür ve Ağnam Vergisinin Sancaklara Göre Dağılımı.....	316

ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE KAYNAKLARI

Bu araştırmanın alanı Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde Amasya sancağı ve sancağın merkez kazası olan Amasya şehrini kapsamaktadır. Çalışma her şeyden önce bir yerel tarih çalışmasıdır. Bu bağlamda yerel tarih çalışmalarının kaynaklarından, metotlarından ve ilkelerinden yararlanarak veriler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Şehir tarihi çalışmalarında hangi metotların takip edilmesi ve bu çalışmaların hangi kuramsal altyapı üzerine kurulması gerektiğine dair Batı literatüründe oldukça zengin sayılabilecek bir tartışma söz konusudur. Bu alandaki tartışmalar insanoğlunun yaşamında XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra şehrin görece daha fazla yer tutması ve nüfusun ağırlığının git gide şehirlerde yoğunlaşmasının tesiri büyüktür. Türkiye’deki şehir tarihi çalışmalarında da köyden kente göçün hızla arttığı bu zaman diliminde önemli bir artış söz konusudur. Tıpkı şehir tarihi çalışmalarında olduğu gibi yerel tarih çalışmalarında da önemli bir artış söz konusudur. Bunun yanı sıra gerek takip edilen metot ve gerekse kullanılan kaynaklar bakımından yerel tarih ve şehir tarihi çalışmaları büyük ölçüde kesişmektedir.

Okumakta olduğunuz çalışmada, şehir ve yerel tarih çalışmalarına dair kuramsal tartışmalara girilmemekle birlikte, bu alandaki çalışmaların daha çok “*sosyal bilim yönelimli*” ve değişik disiplinlerin metot ve kavramlarından istifade edilmeden yazılamayacağı göz ardı edilmemiştir. Bu cümleden hareketle demografi, mimari tarihi, sanat tarihi, istatistik, sosyoloji ve coğrafya disiplin ve alt disiplinlerinin kavram setlerinden istifade edilmiştir. Ayrıca Amasya’nın araştırmaya konu edinilen dönemine dair burada zikredilen disiplinlerde yapılacak çalışmalara veri sunulmaya çalışılmıştır. Bir şehir tarihinin farklı disiplinlerle etkileşim içerisinde ve daha bütünlüklü bir bakış açısıyla yazılması gerektiği düşünüldüğünden bu tezin bir şehir tarihi çalışmasından ziyade bir yerel tarih çalışması olduğu ileri sürülebilir.

Şehirler, sosyal hayatın her yönünü kapsayan çeşitli faaliyetlerin görüldüğü, ekonomik ve kültürel birikimin yoğunlaştığı önemli yerleşim birimleri olup fiziksel ve sosyal çevre ile toplumsal hayatın merkezini teşkil eder¹. Tarih boyunca birçok kavim tarafından çeşitli zamanlarda değişik anlamlarda kullanılan şehir kavramının bir yerleşmeden çok daha fazla anlam ifade etmekte olduğu görülür. Örneğin civitas kelimesi şehirli anlamına gelirken, civilization kelimesi de medeniyet anlamına

¹ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Şehir”, **TDVİA**, C. 38, 2010, s. 441.

gelmektedir. Bunun gibi medine şehir, medineden hareketle medineli kelimesi de şehirli demektir². Tarih bilimi açısından bakıldığında, şehrin tanımı³ çeşitli kriterlerle yapılmıştır; şehir yöneticiler ile tüccar ve esnaftan oluşmaktaydı. Sanayi ve ticaret faaliyetlerinin yoğunluk kazandığı siyasî, idarî, askerî ve dini işlerin görüldüğü ve bütün bu işler için gerekli alt yapının olduğu ve halkın buna göre teşkilatlandığı yerleşim alanlarına şehir, burada yaşayanlara da şehirli denir⁴.

Yunus Koç, Osmanlı kenti denilince akla ne geldiği veya gelmesi gerektiği sorusuna verilen cevapların çokluğuna dikkat çeker. Bu cevaplardan bazıları “İslam kenti”, “Arap kenti”, “Akdeniz kenti”, “Balkan kenti”, “Doğu kenti”, “Anadolu kenti” vs. gibi faklı coğrafi, kültürel ve tarihî faktörlerdir. “Osmanlı kenti” de tüm bu kavram ve tanımlamaların içinde, yanında ve dışında olabilecek unsurlara sahip bir tanımlamadır. O halde bir soru daha sormak gerekir: “Osmanlı kenti” mi yoksa “Osmanlı dönemi Akdeniz/Arap/Anadolu/Balkan kenti” diye mi tanımlamak daha gerçekçi olacaktır.⁵ Amasya sancağı veya şehri özelinde bu soru sorulduğunda tek düze bir cevap vermek mümkün olmayacaktır. Zira Sultan II. Abdülhamid Dönemi Amasya’sı, zaman bakımından XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın başlarını kapsamaktadır. Yani görece modernleşme çağına tekabül etmektedir. Bu bakımdan Klasik Osmanlı Dönemi şehirlerinden farklıdır. İncelenen bu dönem, telgraf, karayolları, demiryolları, modern sağlık ve belediye hizmetlerinin gerçekleşmeye başladığı bir evre iken, bir başka yönüyle de ziraî üretimde modernizasyona henüz geçiş yapamamış, vergi yükü altında ezilen, idarecilerin halkın sorunları ile yeterince ilgilen(e)mediği bir toplumun yaşadığı zaman dilimidir. Mekân bakımından ele alındığında, çoğunluğunu Müslümanların/Türklerin oluşturduğu ancak hatırı sayılır bir Ermeni ve Rum nüfusun da yaşadığı bir şehir olarak görülmektedir. Amasya’da

² Mehmet Bayartan, “Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri” , **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, S. 13, İstanbul 2015, s. 86.

³ Tarih ilmi açısından şehrin farklı tanımları ve Türkiye’de şehir tarihi çalışmaları için bk. Yunus Uğur, “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 3, S. 6, 2005, s. 9-26; Tuncer Baykara, “Osmanlılar ve Şehir Hayatı” , **XIII. Türk Tarih Kongresi (4-8 Ekim 1999), Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. 3, III. Kısım, TTK, Ankara 2002, s. 1-9; Bülent Arı, “Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalıcık’ın Çalışmaları”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 3, S. 6, 2005, s. 27-56; Nelly Hanna, “Osmanlı Dönemi Arap Şehir Tarihi Üzerine Bir İnceleme” (Çev: Mustafa Macit Karagözoğlu), **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 3, S. 6, 2005, s.103-116.

⁴ Bayartan, a.g.m. , s. 86.

⁵ Yunus Koç, “Osmanlı’da Kent İskânı ve Demografisi (XV. ve XVIII. Yüzyıllar)”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 3, S. 6, 2005, s. 162.

gayrimüslim vatandaşların da okulları, kiliseleri, manastırları vardır. Ancak şehirdeki tarihi ve mimari yapıların çok önemli bir kısmı Türk-İslam devrinin eserleridir. Amasya şehri, Danişmendliler, Selçuklular ve Osmanlı Devleti devrinde inşa edilen, cami, medrese, tekke, zaviye, türbe, darüşşifa, han, hamam ve imaretleri ile bir Türk-İslam şehridir. Ancak ticaret ve zanaat erbabına bakıldığında gayrimüslim vatandaşların ön planda oldukları ve Amasya ekonomisine yön verdikleri görülmektedir. Gerek açtıkları un ve ipekçilik fabrikaları ile gerekse madencilik sahasındaki ustalıkları ile bu alanda söz sahibi oldukları görülmektedir. Neticede Amasya, nüfus ekseriyeti açısından bir Türk şehri, sivil mimari açısından bir İslam şehri, sanat ve ticaret açısından ise daha çok gayrimüslim vatandaşların etkin olduğu bir Anadolu şehridir.

XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıl Amasya tarihine dair özellikle şer'îye sicillerine, tahrirlere ve vakıf kayıtlarına dayalı yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapılmıştır. Adnan Gürbüz'ün, vakıf ve tahrir kayıtlarını esas alarak yaptığı doktora çalışması XVI. yüzyıl Amasya'sı açısından önemli bir çalışmadır⁶. Yine Sibel Kavaklı'nın şer'îye sicillerine ağırlık vererek hazırladığı doktora tezi, Amasya şehrinin XVII. yüzyıldaki sosyal ve kültürel hayatını yansıtmaya bakımından önemlidir⁷. Bunların dışında, Fuat Er⁸, Yılmaz Karadeniz⁹, Mustafa Kök¹⁰, Mehmet Akif Arıcan¹¹ ve Levent Şahin¹² tarafından şer'îye sicilleri esas alınarak yapılan yüksek lisans tezleri Amasya sancağının XV. yüzyıldan XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar olan dönemle ilgili bilgiler sunmaktadır. Temettuat kayıtları esas alınarak yapılan çalışmalarla 1840-1850 arası dönemde Amasya ve kazalarının sosyo-ekonomik yapısı ortaya konulmuştur¹³. Tarih disiplini dışında özellikle mimarlık ve sanat tarihi alanlarında da Amasya'ya yönelik

⁶ Adnan Gürbüz, **Toprak Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı**, Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

⁷ Sibel Kavaklı, **XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya (Şer'îye Sicillerine Göre)**, Gazi Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

⁸ Fuat Er, **XV. Ve XVI. Yüzyılda Amasya**, Gazi Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

⁹ Yılmaz Karadeniz, **H. 1182 Şer'îye Siciline Göre Amasya'nın İdarî, Sosyal, Siyasî ve İktisadî Yapısı**, İnönü Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1996.

¹⁰ Mustafa Kök, **H. 1200-1201 (M. 1785-1787) Tarihli Şer'îye Siciline Göre Amasya'nın İdarî, Sosyal ve İktisadî Yapısı**, Gazi Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

¹¹ Mehmet Akif Arıcan, **Tanzimat Dönemi'nde Amasya'da Aile**, Cumhuriyet Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2002.

¹² Levent Şahin, **26 No'lu Amasya Şer'îye Sicil Defterinin Analizi**, Gazi Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

¹³ Sevcan Aslan, **Temettuat Defterlerine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Gümüşhacıköy Kazasının Sosyo-Ekonomik Durumu (1844-1845)**, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2015; Hümevra Karabıyık, **Temettuat Defterlerine Göre Osmancık Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı**, Gazi Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

bazı tezlerin yapıldığı görülmektedir. Özellikle Amasya'nın sivil mimarisi, konakları ve yalıları hakkında bilgi veren bu tezler, tarih alanında yapılacak çalışmalara katkı sunmaktadır¹⁴. Amasya sancağının ve kazalarının XIX. ve XX. yüzyıl nüfusuna ve toplum yapısına dair yapılan bir iki çalışma, klasik şehir tarihi çalışmalarından farklı bazı noktalara temas etmektedir¹⁵.

Doğrudan Sultan II. Abdülhamid Dönemi Amasya'sını konu alan iki yüksek lisans çalışması dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki Turgut İleri'ye ait eğitim üzerine yapılan çalışmadır¹⁶. Maarif salnameleri esas alınarak yapılan bu çalışma, 1898-1903 yılları arasında Amasya şehrindeki eğitim ve eğitim kurumlarını ele alır. Devrin maarif politikalarını, maarif komisyonlarını ve sancaktaki tüm eğitim kurumlarını inceleyerek bu sahadaki boşluğu doldurmaktadır. Ancak kısa bir evreyi incelemekle birlikte arşiv belgelerinden mahrumdur. İncelenen döneme ait ikinci çalışma ise Ahmet Caner Çatal'a ait Amasya şehrinin nüfusu ve demografik yapısına ait yüksek lisans tezidir¹⁷. Bu tezde, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Amasya şehrine yapılan göçler, muhacirlerin iskânı ve sancağın nüfus yapısı hakkında malumat verilmiştir. Tez sahibi, arşiv vesikalarını çoğu zaman bir tasnife, yoruma ve değerlendirmeye tabi tutmadan olduğu gibi verme yoluna gitmiştir.

Hakkında malumat verilen bu tezler dönemin ya kısa bir evresini ele almışlar ya da bir yönüyle dönemi incelemişlerdir. Bu sebeple özellikle XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Amasya şehrinin idarî, sosyal, ekonomik ve demografik tarihini ortaya koyan müstakil bir eser bulunmadığı gibi, şehrin Sultan Abdülhamid'in saltanatına denk gelen bu evresine ait diğer gelişmeleri bir arada değerlendiren bir

¹⁴ Fahriye Bayram, **Amasya'nın Gümüşhacıköy İlçesi ve Gümüş Nahiyesindeki Türk Devri Mimarlık Eserleri**, Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994; Kâni Kuşucular, **Amasya Kentinin Fiziksel Yapısının Tarihsel Gelişimi**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994; Mehmet Çağlar Meşhur, **Tarihi Çevrelerin Korunması Sürecinde Yeni Yaklaşımlar Amasya Kenti, Yalıboyu Evleri Örneği**, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1999; Emine Türkoğlu, **Amasya İli Hatuniye Mahallesi Geleneksel Yerleşim Dokusunun Analizi, Değerlendirilmesi ve Koruma Geliştirme Önerisi**, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

¹⁵ İsmail Erdoğan, **20. Yüzyıl Amasya Tarihi ve İnanç Coğrafyası**, Fırat Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1996; Yaşar Asan, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Havza Kazası'nın Demografik Yapısı**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2015.

¹⁶ Turgut İleri, **Maarif Salnamelerine Göre, 20. Yüzyılın Başlarında (1898-1903) Amasya'da Eğitim ve Eğitim Kurumları**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1998.

¹⁷ Ahmet Caner Çatal, **19. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya Şehri'nin Demografik Yapısı ve İskân Siyaseti**, Niğde Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2009.

çalışmanın eksikliği hissedilmektedir. Bu çalışma, söz konusu açığı kapatmaya yönelik bir çabanın ürünüdür. Amasya tarihi Osmanlı tarihinin bir parçası olduğu ve çalışmamızın konusu da Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Amasya Sancağı olduğu için, bu dönemde devlet katında meydana gelen siyasî, idarî, ekonomik ve hukukî gelişmeler aktarılmış ve bu değişikliklerin sancağa olan tesirleri üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın temel kaynağını arşiv belgeleri oluşturmakla beraber, bu döneme ait Mühimme defterleri, Temettuat defterleri, Muhallefat defterleri veya Nüfus Yoklama defterleri bulunmamaktadır. Özellikle sosyal hayata yönelik bu eksiklikler, Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi adlı eseri ile Osman Fevzi Olcay'ın Amasya'ya dair yazdığı hatırat türünden kitapları ile giderilmeye çalışılmıştır.

Yıldız (Perakende, Esas, Sadaret vs.), İradeler (Dâhiliye, Hususi, Şûra-yı Devlet, Dosya Usulü, vs.), Maliye Nezareti Varidat ve Ceride Defterleri, Haritalar, Dâhiliye, Hariciye ve Maarif Nezâreti evrakı gibi pek çok tasniften yararlanılmıştır. Özellikle Dâhiliye Mektubî Kalemî, Babiâli Evrak Odası ve Yıldız Tasnifi'nden çok sayıda belge kullanılmıştır. Sultan Abdülhamid devlet bürokrasisini önemli ölçüde Yıldız Sarayı'na taşıdığından ve burada telgraf vasıtasıyla doğrudan vilayetlerle iletişime geçebildiğinden, incelenen dönemde arşiv evraklarının mühim bir kısmı Yıldız Esas Evrakı, Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı ve Yıldız Perakende Evrakı tasniflerinde yer almaktadır. Metin içerisinde geçen arşiv belgelerinde fon numarası olarak verilen numaralardan ilki belgenin Osmanlı Arşivi'ndeki yeri ile ilgili olarak, dosya numarasını, ikincisi gömlek numarasını göstermektedir.

Çalışmada kullanılan bir diğer kaynak salnamelerdir. Hazırlandıkları devir itibarıyla ehemmiyet arz eden ve bir bakıma “*yazılı tarih kayıtları*” olarak kabul edilen salnamelerde, bir yıl boyunca ortaya çıkan gelişmelerle, coğrafi veya idarî bir bölgenin, şehir veya farklı diğer yerleşim birimlerinin (sancak, eyalet, vilayet, kaza, nahiye, köy vb.) genel dökümleri yer alırdı. Devletin yetkili organ ve kuruluşlarınca bu kayıtlar incelenir ve eldeki bulgular ışığında bir sonraki sene için gerekli tedbirlerin alınması yoluna gidilirdi. Salmeler, ihtiva ettikleri malzeme bakımından son derece zengin, açıklayıcı ve bilgi verici malumata sahip eserlerdir. Bunlarda il, ilçe ve hatta zaman zaman köy ve meraların topografik, demografik, ticarî, sosyal, siyasî, hukukî ve kültürel

tarihleri hakkında sağlıklı bilgiler verilmektedir¹⁸. Resmî ve özel olarak ikiye ayrılan salnamelerin resmîleri devlet, nezaret ve vilayetlere ait olanlar şeklinde üç başlıkta ele alınabilir. Araştırmamızda bu üç salname türünden de istifade edilmiştir. “*Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*” olarak ifade edilen devlet salnamelerinin sayısı, Cumhuriyet’in ilk yıllarında yayınlanan üçünün de dâhil edilmesiyle birlikte toplam 71’dir. Bu çalışmada 1292 (1875-76) – 1326 (1908-1909) yılları arasına ait 35 salname kullanılmıştır. Devlet ve vilayet salnameleri hicri tarihli olup parantez içerisinde miladi karşılıkları verilmiştir. Hicri tarih miladiye çevrildiğinde tamamen bir yıla tekabül etmediğinden, tekabül ettiği her iki yıl da yazılmıştır. Tarihlerin miladi tarihe çevrilmesinde Türk Tarih Kurumunun Tarih Çevirme Kılavuzu esas alınmıştır.

Vilayetlerde bulunan doğal kaynaklar, tarım, hayvancılık, üretim, nüfus, hizmet birimleri, okullar, hastahaneler, yollar ve ormanlar gibi birçok alanda tespit edilen bilgilerin yer aldığı ve toplam sayısı 505’e varan vilâyet salnameleri de çalışmamızın temel kaynaklarından birini teşkil etmektedir. Amasya sancağı Sivas vilayetine bağlı olduğundan sancak ve kazalara dair salname sahasına giren tüm bilgiler Sivas Vilayet Salnameleri’nden temin edilmiştir. İlki 1287 (1870-1871) yılında yayınlanan Sivas Vilayet Salnameleri’nin sonuncusu 1327 (1909-10) yılında yayınlanmış olup toplamı 17 adettir. Şu ana kadar ki tespitlerde 14 adet salnamenin mevcudiyetine rastlanmıştır¹⁹.

Arşiv vesikaları ve salnamelerden sonra araştırmada istifade edilen en önemli kaynak hiç şüphesiz Abdizâde Hüseyin Hüsameddin’in on iki ciltlik Amasya Tarihi isimli eseridir. Hüseyin Hüsameddin Efendi, kaleme aldığı Amasya Tarihi’nin ilk dört cildini eski harflerle yayınlamış; fakat son sekiz cildini yayınlamadığı için bu kısım, müellif nüshası olarak kalmıştır. Birinci cilt, eski harflerle 1909-1912 tarihleri arasında İstanbul’da yayınlamıştır. Bu ciltte şehrin coğrafi durumu, konumu, kuruluşundan itibaren mahalleleri, kaleleri, camileri, medreseleri, türbeleri, sarayları ve çarşısı ile şehrin fizikî yapısı verilmiştir. Ayrıca, o dönemin mülkî taksimatı dikkate alınarak kazalarına, nahiyelerine ve köylerine ait önemli bilgiler bir araya getirilmiştir. Birinci

¹⁸ Ahmet Zeki İzgöer, “Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi” , **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 3, S. 6, 2005, s. 539.

¹⁹ Tezimizde de pek çok defa istifade ettiğimiz vilayet salnameleri şunlardır: 1287 (1870-71), 1288 (1871-72), 1289 (1872-73), 1292 (1875-76), 1293 (1876-77), 1298 (1880-81), 1300 (1882-83), 1301 (1883-1884), 1302 (1884-85), 1304 (1886-87), 1306 (1888-89), 1308 (1890-91), 1321 (1903-04), 1325 (1907-08). **Salname-i Vilayet-i Sivas (1287/1870 Sivas İl Yıllığı)**, Haz: Ebubekir Yücel, Buruciye Yayınları, Sivas 2008, s. 11-12.

cilt, on iki ciltlik eserin tarihi seyir itibarıyla giriş bölümünü oluşturmaktadır²⁰. İkinci cilt, İstanbul'da Necm-i İstikbâl Matbaası'nda 1913 yılında yayınlanmıştır. 492 sayfalık ikinci ciltte ise 147 kaynak kullanılmış ve 382 alıntı yapılmıştır. Bu cilt, Türk kültür tarihi bakımından çok önemlidir. Bu ciltte Oğuz geleneği, Oğuz boylarının ortaya çıkışı ve bunların Anadolu'ya gelişlerinin tarihi seyri, Türklerin kullandıkları On İki Hayvanlı Türk Takvimindeki yılların, ayların ve günlerin Türkçe adlandırmaları gibi konuları içermektedir. Bu ciltteki olaylar, 1335 yılında sona eren İlhanlı hükümetini ilgilendiren olaylarla son bulmaktadır. Bu dönem, eserde Amasya'nın Birinci Tarihi Devri olarak adlandırılmıştır. Üçüncü cilt yine İstanbul'da Necm-i İstikbâl Matbaası'nda 1927 yılında Arap harfleriyle yayınlanmıştır ve 377 sayfadır. Bu cilt, Beylikler Dönemi ile birlikte Amasya'da meydana gelen olaylarla başlayan Amasya'nın İkinci Tarihî Devri, Kuyucu Murad Paşa'nın Anadolu'daki Celalileri temizlemek üzere gerçekleştirdiği faaliyetleri de içine alacak şekilde askerî, siyasî ve sosyal olayları içermektedir. Dördüncü cilt de İstanbul'da Necm-i İstikbâl Matbaası'nda 1928 yılında Arap harfleriyle yayınlanmış olup 240 sayfadır. Amasya'nın Üçüncü Tarihî Devri olarak değerlendirilen olayları ihtiva etmektedir. Bu ciltte, 1687 yılına kadar olan olaylar anlatıldığı gibi Amasya'da görev yapan yöneticilerden de bahsedilmektedir. Dördüncü cildin zeyli, Amasya'nın Üçüncü Devre Bakiyesi adıyla 1708-1805 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır. Beşinci cilt, hakkında basım aşamasında iken matbaada yandığı ya da kaybolduğu söylenmektedir. Eserin bundan sonraki ciltleri biyografik bilgiler içermektedir²¹. Amasya tarihi ile ilgili son derece önemli olan bilgiler ihtiva eden bu eserin ilk dört cildi ve dördüncü cildin zeyli 2007 yılında Mesut Aydın ve Güler Aydın tarafından transkribe edilerek Amasya Belediyesi Kültür Yayınları'ndan çıkmıştır. Amasya Belediyesi 12 ciltlik bu eserin günümüz Türkçesine aktarılması için de yeni bir çalışma başlatmıştır²².

Eserlerinden istifade ettiğimiz diğer bir Amasyalı müellif ise Osman Fevzi Olcay'dır. 1887 Amasya doğumlu olan müellifin Hüseyin Hüsameddin Efendi'nin Amasya Tarihi'ne zeyl olarak hazırladığı Amasya Şehri'yle birlikte Amasya Meşâhiri ve Amasya Hatıraları-Bildiklerim, Gördüklerim ve İşittiklerim isimle üç eseri mevcuttur. Osman Fevzi Olcay, Amasya Şehri'ni, Mustafa Vazıh Efendi ve Hüseyin

²⁰ Mesut Aydın – Recep Dündar, “Amasya Şehir Tarihleri”, JASS C. 6, S. 3, Mart 2013, s. 981.

²¹ Aydın-Dündar, a.g.m. , s. 981-982.

²² <http://www.objektifamasya.com/httpwwwobjektifamasyacom547.html> Erişim tarihi: 23.05.2017.

Hüsameddin Efendi'nin eserlerinde gördüğü eksikleri gidermek amacıyla kaleme almıştır. Amasya Şehri'nin ilk sayfalarında alfabetik konu, şahıs, yer ve kurum adlarına göre bir sıralanış göze çarpmaktadır. Eserde, Amasya'nın coğrafi ve iktisadî durumuna ait bilgilerle birlikte Amasyalı sadrazam, vezir ve kumandanlar, dönemlerine damgalarını vurmuş tarihçi, coğrafyacı, şair, tabip ve hattatlara ait biyografilere de yer verilmiştir. Ayrıca, antik dönemden başlamak üzere Türklerin hâkim olduğu dönemlere ait Amasya'da mevcut kimi eserlerin kitabeleri de yer almaktadır²³. Bu eser Harun Küçük ve Kurtuluş Altunbaş tarafından sadeleştirilerek Amasya Belediyesi Kültür Yayınları'ndan yayınlanmıştır²⁴.

Amasya Hatıraları-Bildiklerim, Gördüklerim ve İşittiklerim isimli eseri, 1900'lü yılların başından itibaren Amasya'nın sosyal yaşantısını, adet ve geleneklerini, nüfus ve demografik yapısını, iktisadî vaziyetini ortaya koyan önemli bir eserdir. Amasya'nın mahalleleri, medreseleri, müderrisleri, mutasavvıfları, değişik mesleklere mensup kişilerin kısa hal tercümeleleri, mevkileriyle birlikte Amasya'nın bağ ve bahçeleri, adet ve gelenekleri, Amasya halkı arasında yaşatılan atasözleriyle ilgili örnekleri görmek mümkündür²⁵. Eserde geçen bilgiler Osman Fevzi Olcay'ın gençlik yıllarına yani 1900'lerin başına ait bilgilerdir. Tabii olarak Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının son yıllarına tekabül etmektedir. Bu nedenle özellikle sosyal hayat başlığını taşıyan bölümde bu eserden çok istifade edilmiştir. Zira burada şehrin sosyo-ekonomik yapısına dair birinci elden dikkat çekici bilgiler sunulmaktadır. Özellikle sancak merkezindeki esnaf, dükkân ve çarşılara dair verdiği bilgiler Amasya ahalisinin sosyal ve iktisadî hayatını anlamaya yönelik önemli verileri ihtiva etmektedir.

Yazarın Amasya ile ilgili üçüncü eseri olan *Amasya Meşâhiri* Amasya Şehri'nde yer alan bazı bilgilerin 1957'de kitap haline getirilmesiyle oluşturulmuştur. Değişik dönemlerde Amasya'da yaşayan asker ve sivil önemli şahsiyetlerin, kadı, müftü, müderris ve ulemanın kısa hal tercümelerini ihtiva etmektedir. Eser, Turan Böcekçi tarafından Amasya Ünlüleri adıyla kısmen sadeleştirilerek yayınlanmıştır²⁶.

Amasya sancağının nüfusuna dair veriler, farklı tasniflerdeki birkaç arşiv belgesi ile vilayet salnamelerinden, seyyahların eserlerinden ve XIX. yüzyılın sonlarında

²³ Aydın-Dündar, a.g.m. , s. 986-987.

²⁴ Osman Fevzi Olcay, **Amasya Şehri**, Sadeleştirilenler: Harun Küçük-Kurtuluş Altunbaş, Amasya Belediyesi Yayınları, Amasya 2010.

²⁵ Aydın-Dündar, a.g.m. , s. 987.

²⁶ Aydın-Dündar, a.g.m. , s. 987-988.

tutulan resmi devlet istatistiklerinden istifade edilerek yazılmıştır. Bu bölümde özellikle Kemal Karpat'ın Osmanlı Nüfusu 1830-1914 isimli eserinden yararlanılmıştır²⁷. Adı geçen eserdeki veriler sayesinde Amasya sancağının demografisi hakkında bilgi sahibi olduğu gibi, Amasya şehrinin vilayetin diğer sancakları ile kıyas etme imkânı da ortaya çıkmaktadır. Çalışmada sıkça istifade edilen bir diğer önemli eser ise Ali Tuzcu'ya ait olan ve Amasya Belediyesi Kültür Yayınları'ndan yayınlanan Seyahatnamelerde Amasya isimli eserdir²⁸. Adı geçen bu eser, eskiçağlardan 1930'lu yıllara kadar uzun bir zaman diliminde Amasya'yı ziyaret eden seyyahların eserlerinden bilgiler sunmaktadır. Amasya'daki Alman kolonisi hakkında bölgeyi ziyaret eden Avrupalı seyyahlar önemli bilgiler vermektedir. Robert W. Stevens, Henry John Van Lennep, Heinrich Barth Amasya'da yerleşen Almanlar, bunların lideri durumunda olan Bay Krug ve onun ticarî faaliyetleri hakkında ayrıntılı malumat vermektedir. Amasya Alman kolonisi 1860'lardan itibaren bölgeye gelip yerleşmişler ve I. Dünya Savaşı sonrasında ise bölgeyi terk etmişlerdir. Sultan II. Abdülhamid döneminde de önemli ticari faaliyetlerde bulunan ve büyük çapta arazi satın almaya başlayan Almanlar, Amasya tarihinde önemli bir kesit oluşturmuşlardır. Konunun bütünlüğü açısından Almanlara ait 1876 öncesi bilgiler de Ali Tuzcu'nun bu eserinden istifade edilmek suretiyle yazılmıştır. Adı geçen kitapta en önemli ve ayrıntılı bilgiler, hiç şüphesiz 1890 yılında Amasya'yı ziyaret eden Fransız Vital Cuinet'e aittir. Seyyah ve diplomat olan Cuinet, 1890 yılı Amasya'sının ekonomisi, idarî yapısı, nüfusu ve kültürü hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Birçok eserde bulunmayan bilgiler, Cuinet tarafından yazılmıştır. Özellikle ticarete dair veriler, ihracat ve ithalat ürünlerinin yazılması, kazalara dair nüfus verileri önem arz etmektedir.

²⁷ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

²⁸ Ali Tuzcu, **Seyahatnamelerde Amasya**, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2007.

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı geçen eser
A.g.m.	Adı geçen makale
A.g.md.	Adı geçen madde
A.g.t.	Adı geçen tez
A.MKT. MHM.	Bâb-1 Âsafî Mektubî Mühimme
A.MKT. NZD.	Bâb-1 Âsafî Mektûbî Nezaret ve Devâir Kalemî
A. MTZ (04)	Sadaret Eyâlât-1 Mümtâze Kalemî Belgeleri Bulgaristan Evrakı
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO.	Bâb-1 Âli Evrak Odası Belgeleri
BEO. AYN.d	Babiâli Evrak Odası Ayniyat Defterleri
Bk.	Bakınız
C.	Cilt
C. AS.	Cevdet askerî
C. SH.	Cevdet Sıhhiye
Çev.	Çeviren
DH. İD.	Dâhiliye İdarî Kısım
DH. MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî
DH. MKT. PRK.	Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî Perakende Evrakı
DH. MUİ.	Dâhiliye Muhaberât-ı Umumiye İdaresi
DH. ŞFR.	Dâhiliye Şifre Evrakı
DH. TMIK. S.	Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât ve İslahât Komisyonu
Haz.	Hazırlayan
HR. İD.	Hariciye Nezareti İdare
HR. SFR. 3	Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri
HR. SYS.	Hariciye Siyasî Kısım
İ. DH.	İrade Dâhiliye
İ. HUS.	İrade Hususî
İ. MMS.	İrade Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ
İ. RSM.	İrade Rûsumât Nezareti
İ. ŞD.	İrade Şûrâ-yı Devlet
İ. TAL	İrade Taltifat

MEB.	Milli Eğitim Bakanlığı
MF. MKT.	Maarif Nezareti Mektubî Kalemi
MV.	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
No.	Numara
PLK. p	Plan-Proje-Kroki
s.	Sayfa
S.	Sayı
ss.	Başlangıç ve bitiş sayfaları
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SDAO	Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmaniyye
SNMU	Salnâme-i Nezaret-i Maârif-i Umumiye
SVS	Salnâme-i Vilâyet-i Sivas
T.d	Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman, Meadin Nezaretlerine Ait Defter
TDVİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
T. NFİ.	Ticaret-Nafia-Ziraat Orman-Maadin Nezaretleri
T. TNF. VRK	Ticaret ve Nafia Nezareti Evrak Odası
vb.	Ve benzeri
vs.	Vesaire
Y. A. HUS.	Yıldız Sadaret Hususi Maruzat
Y. A. RES.	Yıldız Sadaret Resmi Maruzat
Yay.	Yayınlayan
Y.EE.	Yıldız Esas Evrak
Y. MTV.	Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y. PRK. A.	Yıldız Perakende Sadaret Evrakı
Y. PRK. ASK.	Yıldız Perakende Askerî Maruzat
Y. PRK. AZJ.	Yıldız Perakende Arzuhâl ve Jurnaller
Y. PRK. AZN.	Yıldız Perakende Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı
Y. PRK. BŞK.	Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y. PRK. DH	Yıldız Perakende Dâhiliye Nezâreti Evrakı
Y. PRK. KOM.	Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı
Y. PRK. UM.	Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahriratı

ZB.	Zabtiye Nezareti Evrakı
M.	Muharrem
S.	Safer
Ra.	Rebiyülevvel
R.	Rebiyühahir
Ca.	Cemaziyelevvel
C.	Cemaziyelahir
B.	Receb
Ş.	Şaban
N.	Ramazan
L.	Şevval
Za.	Zilkade
Z.	Zilhicce

GİRİŞ

Coğrafi keşifler ve aydınlanma çağının bir yansıması olarak XVIII. ve XIX. yüzyıllarda kendisini açıkça gösteren siyasî, iktisadî ve sosyal dönüşümler şehirleri de hareketlendirmiştir. Hatta bu dönüşümlerin meydana geldiği mekânlar olarak şehirler olağanüstü önem kazanmıştır. 1800'lü yıllardan 1900'lara kadar şehirlerin nüfus oranlarının yaklaşık 10-15 kat artması ve günümüz dünyasında artık nüfusun çoğunluğunun şehirlerde yaşıyor olması gerçeği, şehir tarihçiliği çalışmalarının da önemini artırmıştır²⁹.

Türkiye'deki şehir tarihi çalışmalarına bakıldığında Osmanlı dönemi şehirleri ile ilgili çalışmaların ön planda olduğu görülmektedir³⁰. Bu çalışma da, Osmanlı dönemi Anadolu şehirlerinden Amasya üzerine kaleme alınmıştır. XIX. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın başlarını kapsayan ve yaklaşık 35 yıllık bir tarihi sürecin ele alınacağı bu çalışma ile şehir tarihi araştırmalarına katkı sunulması amaçlanmıştır. Zikredilen bu tarihi süreci ele almadan önce Amasya şehrinin eskiçağlardan XIX. yüzyıla kadar olan tarihine de kısaca göz atmak yerinde olacaktır.

Amasya şehri Karadeniz Bölgesi'nin orta bölümünde yer alır. Ancak, denize kıyısı bulunmadığından, İç Anadolu Bölgesi'nin sosyo-ekonomik ve kültürel özelliklerini yansıtmaktadır. Şehrin kuzeyinde Samsun, doğusunda Tokat, güneyinde Yozgat ve batısında Çorum illeri yer alır³¹. Hüseyin Hüsameddin, meşhur eseri Amasya Tarihi'nde, şehrin kadim mevkii hakkında şu bilgiyi verir: “*kadimen mevkii kuzeydoğudan güneybatıya doğru uzun bir vadi olup, asla değişmemiştir. İris-*

²⁹ Yunus Uğur, a.g.m. , s. 9-10.

³⁰ Osmanlı klasik dönemi kent tarihçiliğinde akla gelen ilk isimlerden olan Suraiya Faroqhi'nin çalışmaları da şehir tarihi çalışmalarında önem arz etmektedir. Yazarın konuyla ilgili şu iki kitabına bk. Suraiya Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, (çev. Neyyir Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2014; **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, (çev. Elif Kılıç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2014. Musa Çadırcı'nın geç dönem Osmanlı Anadolu şehirlerine yönelik çalışmaları da bu alandaki önemli eserlerdendir. Bk. Musa Çadırcı, **Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK Yayınları, Ankara 1997. Bu çalışmalar dışında şehir tarihi çalışmalarına ait bibliyografik bazı eserler de kaleme alınmıştır. XV. ve XVI. yüzyıl sancak çalışmalarına dair Adnan Gürbüz'ün kitabı bu manada önemlidir. Bk. Adnan Gürbüz, **XV. XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları/Değerlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011. Şehir plancısı ve sosyolog olan İlhan Tekeli'nin kent araştırmalarına yönelik yazıları da bu sahadaki boşluğu dolduran önemli eserler arasındadır. Bk. İlhan Tekeli, **Türkiye'nin Kent Planlama ve Kent Araştırmaları Tarihi Yazıları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2011.

³¹ Komisyon, “Amasya”, **Yurt Ansiklopedisi**, C. 1, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981, s. 408.

*Yeşilirmak'ın iki sahili üzerine kurulmuştur. Ortası düz, güney ve kuzey tarafları eğimli, umumi manzarası gayet şirindir*³².

Şehrin bilinen en eski adı Amaseia'dır. Ancak ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, Büyük İskender devrinden (M.Ö. 336-323) önce de mevcut olduğu ve şehrin tarihinin Hititler Dönemi'ne kadar uzandığı düşünülmektedir. Helenistik Seleukhoslar Dönemi'nde zaman zaman Pontus krallarının başkenti oldu ve M.Ö. 63 yılında da Roma Devleti sınırları içine katıldı. M.S. III. yüzyılda bir piskoposluk merkezi olarak önem kazandı. 712'de Araplar tarafından alındı ise de birkaç yıl sonra İmparator III. Leo (717-740) idaresindeki Bizans kuvvetleri şehri ele geçirdi³³.

1071 Malazgirt Zaferi, Romen Diogenes'i tahtından etti ve Anadolu'da bir otorite boşluğu meydana geldi. Sultan Alparslan'ın maiyetinde bulunan üst düzey komutanlar Anadolu içlerine doğru bir fetih hareketine giriştiler. Alparslan'ın emirlerinden Melik Danişmend de 14 Şubat 1075'te Amasya Kalesi'ni aldı. Gönderdiği elçiyi astırmış olan Bizans Valisi Justinianus, aynı yerde astırıldı. Böylece, Amasya'daki Bizans egemenliği sona erdi. Danişmendliler ile beraber bölgede Türk hâkimiyeti başladı³⁴. Bu dönemde Anadolu'ya gelmiş olan Haçlı ordusuna karşı Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan ile Danişmend Ahmed Gazi komutasındaki birliklerin Amasya-Merzifon arasında 5 Ağustos 1101 günü yapmış olduğu savaş sonucunda haçlı ordusu bozguna uğratıldı. Danişmendliler'in yaklaşık 100 yıl süren hâkimiyet dönemi Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın 1175 yılında Amasya'yı ele geçirmesiyle sona erdi. Böylelikle Amasya şehri ve civarı Türkiye Selçuklularının hâkimiyetine girdi³⁵.

II. Kılıç Arslan hâkimiyeti altındaki toprakları on bir oğlu arasında pay etti. Bu paylaşmada Amasya ve çevresi oğlu Nizameddin Argunşah'a kaldı. Ancak Argunşah'ın kardeşi Tokat Beyi Rükneddin Süleyman Amasya'yı zapt etti. 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra Anadolu'yu işgal eden Moğollar, Amasya şehrini de ele geçirdiler. Bu tarihten sonra Amasya yine Anadolu'nun başlıca merkezlerinden biri olmaya devam etti ve bölgedeki Moğol umumi valileri tarafından idare edildi³⁶. Bir ara son Selçuklu

³² Abdizâde Hüseyin Hüsameddin Yasar, **Amasya Tarihi**, C. 1, (Yay. Haz. Mesut Aydın – Güler Aydın), Amasya Belediyesi Yayınları, Amasya 2013, s. 16.

³³ İlhan Şahin-Feridun Emecen, "Amasya", **TDVİA**, C.3, İstanbul 1991, s. 1.

³⁴ Yurt Ansiklopedisi, a.g.md., s. 423.

³⁵ Er, **a.g.t.**, s. 22.

³⁶ Mükrimin Halil Yinanç, "Amasya", **İslam Ansiklopedisi**, C.1, MEB Yayınları, İstanbul 1978, s. 394.

Sultanı II. Gıyaseddin Mesud'un oğlu Taceddin Altınbaş'ın hâkimiyetine girdi. Daha sonra Sivas'ta hüküm süren Eretna'nın ve onun haleflerinin idaresinde kaldı. Eretnaoğlu Ali Bey'i yenen Emir Hacı Şadgeldi tarafından ele geçirildi. Ardından Hacı Şadgeldi ve onun müttefiki olan Melik Ahmed ile Kadı Burhâneddin arasındaki siyasî mücadelelere sahne oldu. Şadgeldi'nin ölümü üzerine oğlu Ahmed, Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'in desteğini alarak şehri Kadı Burhaneddin'e karşı müdafaa etti. Yıldırım Bayezid bu sırada Kadı Burhaneddin'e mağlûp olmasına rağmen yeniden giriştiği mücadele sonunda Amasya'yı Osmanlı topraklarına kattı ve idaresini de oğlu Çelebi Mehmed'e bıraktı. Böylece 1398 yılından itibaren bölgede Osmanlı hâkimiyeti başlamış oldu³⁷.

1400 yılı başlarında Anadolu'ya doğru gelen Timur tehlikesine karşı Osmanlı Devleti'nin doğu sınırı sayılan Sivas ve Amasya'nın birer şehzade idaresine verilmesi uygun görülerek, Sivas'a Şehzade Mustafa ve Amasya'ya da Şehzade Mehmed Çelebi gönderildi. Çelebi Mehmed, bölgede bulunan beylerle mücadele ederek Sivas, Tokat ve Amasya mıntikasına tamamen egemen oldu³⁸.

Amasya XV. yüzyılın ilk yarısından itibaren şehzadelerin görev yaptığı bir sancak ve aynı zamanda Eyalet-i Rum'un merkezi konumunda idi. Osmanlı tarihine yön veren birçok padişahın Amasya'da şehzadelik yaparak yetiştikleri bilinmektedir. Bundan dolayıdır ki şehir "*şehzadeler şehri*" olarak zikredilir. Bu şehzadeler arasında; Çelebi Sultan Mehmed, II. Murad, Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid gibi sonradan padişah olanlar da vardır. Ayrıca Amasya'da görev yapmış ve burada vefat etmiş bazı şehzadelerin olduğu da bilinmektedir³⁹. Bir yerleşim yerinin şehzade sancağı olabilmesi için bazı farklı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bunlar; o sancağın uç bölgesi olması, eski Anadolu Beyliklerinden birine başkentlik yapması ve tarih, kültür, medeniyet ile ticaret merkezi konumunda bulunmasıdır. XVI. yüzyıldan itibaren İstanbul'a yakın olan şehzade merkezlerinin öneminin artması ve Şehzade III. Murad'ın sancak beyliğinden sonra Amasya, şehzade sancağı olma özelliğini yitirerek, coğrafi konumu itibariyle zamanla önemini kaybetti⁴⁰.

³⁷ Şahin-Emecen, a.g.md. , s. 1.

³⁸ Kavaklı, a.g.t. , s. 47.

³⁹ Er, a.g.t. , s. 25.

⁴⁰ Selim Özcan, "Amasya'da Sancak Beyliği Yapan Şehzadeler Döneminde Amasya Şehri" , **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 3, Amasya 2015, s. 74.

İstanbul'un fethinden sonra ise 1454 yılında Amasya valiliğine II. Bayezid tayin edildi. Şehzade Bayezid'in Amasya valiliği 1481 yılına kadar devam etti. Kendisi babasının ölümü üzerine tahta çıkmak için Amasya'dan ayrılırken vali olarak Şehzade Ahmed'i Amasya'da bıraktı. Bu dönemde, Amasya, Tokat, Çorum, Sivas bölgesinde Safevi hükümdarı Şah İsmail'in halifelerinden Nur Halife ve müritlerinin kışkırtması sonucu Şahkulu isyanı çıktı. 1516 yılında Yavuz Selim'in Mısır seferine katılması sebebiyle bölgede bulunan Kızılbaşlar, Baba Zünnun ve Baba Celal liderliğinde ayaklanıp Amasya'ya girerek şehri yağmaladılar. Yahşi Beyzade Ahmed Paşa, etrafındaki beylerin de yardımıyla ayaklanmayı durdurdu⁴¹.

XVI. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında stratejik bir merkez olarak önem kazanan Amasya şehri, padişahların sefer güzergâhında yer aldığı gibi bazı diplomatik görüşmelerin yapıldığı ve antlaşmaların imzalandığı şehir olarak da ön plana çıktı. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Zaferi'ni müteakip burada kışladı. Kanuni Sultan Süleyman da Nahcivan Seferi dönüşü bir müddet şehirde ikamet etti. Onun bu ikameti sırasında 1555 yılında İran ile Amasya Antlaşması yapıldı. Bu sırada Avusturya elçilik heyetinde bulunan ve Osmanlı hakkındaki mektupları neşredilen Busbecq⁴² Amasya'da Kanuni tarafından kabul edildi⁴³.

Kanuni Sultan Süleyman'ın oğulları II. Selim ve Bayezid'in taht mücadelelerinde de Amasya'nın adı sık sık geçti. Şehir XVI. asır ortalarından itibaren taht varislerinin bulunduğu mekân özelliğini kaybetmeye başladı. Şehzade Bayezid Kütahya'dan Amasya'ya naklini, kendisinin yerine Şehzade Selim'in taht varisi olarak seçildiği şeklinde yorumlayarak isyan etti. Mücadelede yenilen Bayezid, İran'a kaçmak zorunda kaldıysa da şehirdeki karışıklıklar XVI. yüzyıl sonlarında had safhaya ulaştı. Celali isyanlarında şehir, zaman zaman eşkıyanın eline geçti ve halk zulme uğradı⁴⁴.

Amasya sancağı, 1568-1636 yılları arasında bey unvanlı sancakbeyleri tarafından yönetildi. Bu dönemde, sancakbeyleri harplere gitmek ya da Anadolu'da iyice yaygınlaşan eşkıyalar ile mücadele etmek zorunda kaldıklarından yerlerine nasb

⁴¹ Kavaklı, **a.g.t.**, s. 48.

⁴² "Ogier Ghselin De Busbecq, Osmanlı İmparatorluğunun en güçlü olduğu Kanuni döneminde 1554-1562 yıllarında, Avusturya İmparatoru Ferdinand'ın elçisi olarak İstanbul'da bulunmuştur. Ferdinand'ın Osmanlı İmparatorluğu idaresindeki Erdel'e saldırı sonucu, İstanbul'daki Avusturya elçisi Maluzzi derhal Yedikule zindanlarına hapsedildi. Böyle bir hassas ortamda Busbecq üstün bir diplomasi örneği sergileyerek iki devlet arasındaki gerginliğin giderilmesinde önemli bir görev üstlenmiştir." Bk. Tuzcu, **a.g.e.**, s. 25.

⁴³ Şahin-Emecen, a.g.md., s. 1.

⁴⁴ Karadeniz, **a.g.t.**, s. XV.

ettikleri mütesellimleri Amasya'ya gönderiyorlardı. 1568-1599 yılları arasında Amasya sancağına 18 sancakbeyi atandı. 1599-1636 yıllarında Amasya sancağı, 9 paşa, 23 sancakbeyi tarafından yönetildi⁴⁵. 1636-1772 yılları arasında ise 129 kez paşaların 20 kez de sancakbeylerinin uhdesinde kaldı. Bu paşa ve beylerden bir kısmı Amasya sancağını farklı tarihlerde birden fazla sayıda çoğunlukla mütesellimleri vasıtasıyla idare ettiler⁴⁶.

Amasya sancağı, 13 Haziran 1772 tarihinde mirî mukataaların kayd-ı hayat şartıyla iltizama verilmesi şeklinde malikâne sistemi ile idare edilmeye başlandı. Bu tarihte bölgedeki önemli ayan ailelerinden biri olan Canikli Hacı Ali Bey⁴⁷, kendi talebi ile Amasya sancağını malikâne suretiyle uhdesine aldı ve baş ayan Hacı İbrahim Bey'i mütesellim tayin etti. Zaman zaman bu sistemin dışında atamalar yapılmakla birlikte, Amasya sancağı III. Selim'in kız kardeşi Beyhan Sultan'ın matbahına has olarak tayin edildiği 1789 Eylül'üne kadar Canikli Hacı Ali Paşa ve oğlu Mikdat Ahmed Paşa tarafından 1772-1779, 1781-1788 yıllarında malikânelik suretiyle tasarruf edildi. Amasya sancağı, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren genel idarî uygulama çerçevesinde merkezden tayin edilen paşalara ber-vech-i mutasarrıflık olarak verilmeye başlandı. Bu durum vilayet teşkilatlanmasına kadar devam etti⁴⁸.

Amasya şehrinde Türk-İslam hâkimiyeti döneminde ilim ve kültüre dair pek çok eser vücuda getirildi. Danişmendliler, Selçuklular, İlhanlılar, yerel hanedanlar ve Osmanlılar şehre çok sayıda cami, mescit, han, hamam, köprü, medrese, kütüphane, imaret, bedesten ve darüşşifa gibi sosyal ve ekonomik hayata yönelik eserler kazandırdılar. Şehri ziyaret eden birçok seyyah buranın bir medreseler şehri olduğunu söylemekteydi. 1861 yılı sonlarında Amasya'yı ziyaret eden Fransız arkeoloji uzmanı Georges Perrot, bu şehri şöyle tanımlar:

“Selçukluların bu bölgeye hâkim olduğu yıllarda Amasya bir üniversiteler, âlimler şehri, bir bilim merkezi idi. Tabir caizse Amasya Anadolu'nun Oksford'u olarak da adlandırılabilir. Şehrin yaklaşık 25.000 nüfusu

⁴⁵ Kavaklı, a.g.t. , s. 49-50.

⁴⁶ Orhan Kılıç, “Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Şehzadelerden Mutasarrıf Paşalara Amasya Sancağının Yönetimi” , **I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu (13-15 Haziran 2007)**, Amasya 2007, s. 55.

⁴⁷ Canikli Ali Paşa ve ailesinin Amasya sancağındaki faaliyetleri ve idareleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Rıza Karagöz, **Canikli Ali Paşa**, TTK Yayınları, Ankara 2003; İbrahim Serbestoğlu, “Âyanlar Çağında Amasya'nın İdaresi: Caniklizâdeler ve Amasya” , **Uluslararası Akdeniz Medeniyetleri Sempozyumu, (8-10 Kasım 2016, Girne Kıbrıs)**, **Bildiri Kitabı**, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 59-82.

⁴⁸ O. Kılıç, a.g.m. , s. 58 – 60.

*vardır. Bu nüfusun 2000'i medreselerde tahsil gören talebelerdirdi. Medreseler öğrencilerine kalacak odaların yanında her hafta ekmek, pirinç ve zeytinyağı dağıtmaktaydı*⁴⁹.

Amasya'da XV. ve XVI. yüzyıllarda pek çok meşhur zat yetişti. Tarihçi Şükrullah, hattat Şeyhzade Hamdullah, büyük edip Tâci Bey ile oğulları Cafer ve Sadi Çelebiler, şair Mihrî Hatun, ulemadan Müeyyedzade Abdurrahman Çelebi, Zenbilli Ali Efendi ve tabip Sabuncuoğlu Şerefeddin bunların en önemlileridir⁵⁰. Yine -İlk Amasya Şehir Tarihi- niteliğindeki Belabilü'r-Rasiye Fî Riyaz-ı Mesâili'l-Amasiyye isimli eserin müellifi Mustafa Vâzih Efendi (1764-1831) de aslen Çorumlu olmakla beraber Amasya'da yetişmiş burada müftülük yapmış ve şehir ile ilgili eser kaleme almış önemli ilim adamlarındandır⁵¹.

Amasya şehrinde Sultan II. Abdülhamid dönemi öncesinde görev yapan önemli şahsiyet ise Ziya Paşa'dır. Aslen Erzurum'un İspir Kazası'na bağlı Kerab köyünden olan Ziya Paşa, İstanbul Kandilli'de dünyaya gelmiştir ve asıl adı da Abdülhamid Ziyaeddin'dir. 1856'da Sadrazam Mustafa Reşid Paşa vasıtasıyla Mâbeyn-i Hümayun beşinci kâtibi olarak girdiği sarayda, bir yandan Fransızca öğrenmek suretiyle Batı kültür ve edebiyatını daha yakından tanımaya çalıştı ve diğer yandan siyasette yükselme hırsına kapıldı. Bu sebeple Âli Paşa ile arası açıldı. Ziya Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırma kararlılığında olan Âli Paşa, onu Amasya mutasarrıflığına tayin ettirdi. Ziya Paşa burada kaldığı iki yıl boyunca benzeri görülmemiş bir imar hareketine girişti; halkı rahatlatacak tedbirler almak suretiyle sevgi ve saygısını kazandı⁵². Aralık 1863'te Amasya mutasarrıfı olan Ziya Paşa, Yeşilirmak'ın kenarlarına taş duvar çekerek, buraya ağaçlar diktirdi ve halk için seyir ve gezi yerleri oluşturdu. Yine ırmak üzerindeki köprüleri yeniledi ve kanalizasyon şebekesi yaptırarak sokakları temizletti. Amasya-Taşova arasındaki yolları yaptırdı. Sivas ve Samsun yolları için de çalışmalar başlattı.

⁴⁹ Georges Perrot, *Souvenirs d'un Voyage en Asia Mineure*, Paris 1864, s. 453.

⁵⁰ Yinanç, a.g.md. , s. 395.

⁵¹ Mustafa Vâzih Efendi, *Amasya Fetvaları ve İlk Amasya Şehir Tarihi (Belabilü'r-Rasiye Fî Riyaz-ı Mesâili'l-Amasiyye)*, (Yay. Haz. Ali Rıza Ayar-Recep Orhan Özel), Amasya Belediyesi Yayınları, Amasya 2011; Ali Rıza Ayar, "İlk Amasya Tarihi Yazarı Müftü Mustafa Vazih Efendi Orijinal Eserinin Tanıtılması", *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu* (13-15 Haziran 2007), 1. Kitap, Amasya Valiliği Yayınları, Amasya 2007, s. 127-134.

⁵² Abdullah Uçman, "Ziya Paşa", *TDVİA*, C. 44, s. 475-476; Kenan Akyüz, *Ziya Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı Sırasındaki Olaylar*, Belgeler 1, Ankara 1964, s. 1-3.

Amasya'ya bir panayır kazandırarak ticaretin gelişmesini sağladı⁵³. Belediyecilik sahasına giren bu hizmetlerden başka eğitim ve idareye dair önemli eserler de vücuda getirdi. Amasya'nın merkezine ve beş kazasına altı hükümet konağı, altı mektep, bir sivil idadi, altı saat kulesi, bir hapisane binası, bir bedesten ve iş yerleri inşa ettirdi. Ayrıca şehir merkezinde yeni yollar açtırdı. Onun bu faaliyetleri Amasya ıslahatı olarak anılmaktadır⁵⁴.

Netice olarak, 22 Ocak 1871 tarihli “*İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi*” yürürlüğe girene kadar geçen süreçte Amasya sırasıyla; Beylerbeylik merkezi, sonra klasik sancak, şehzade idaresinde müstakil sancak ve tekrar klasik Osmanlı sancağı olarak idarî yapılanma içerisinde yer aldı⁵⁵. 1871 tarihli zikredilen bu vilayet nizamnamesi önemlidir. Zira bu nizamname ile Osmanlı Devleti vilayet yönetiminde, 1913 yılında İttihad ve Terakki tarafından çıkarılacak yeni kanuna kadar, yaklaşık kırk iki yıl sürecek yeni bir döneme girmiş oluyordu. Bu yeni dönemde ise küçük birtakım değişiklikler olmakla birlikte Amasya Sivas vilayetine bağlı bir sancak olarak mevcudiyetini muhafaza edecektir.

⁵³ İbrahim Serbestoğlu – Abidin Temizer, “Yeni Belgeler Işığında Ziya Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı Esnasındaki Faaliyetleri” , **III. Uluslararası Geçmişten Günümüze Merzifon ve Amasya Yöresi Sempozyumu, (08-10 Ekim 2015 Merzifon)**, Edge Yayıncılık, Ankara 2015, s. 9.

⁵⁴ Uçman, a.g.md. , s. 476.

⁵⁵ O. Kılıç, a.g.m. , s. 61.

BİRİNCİ BÖLÜM

AMASYA SANCAĞININ İDARİ YAPISI

1.1.OSMANLI TAŞRA İDARESİ VE XIX. YÜZYILDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER

Tanzimat Dönemi, hemen her alanda olduğu gibi idarî alanda da modernleşme ihtiyacının şiddetle duyulduğu imparatorluğun son yüzyılına denk düşmektedir. Ortaylı'ya göre, bu idarî modernleşme kaçınılmaz bir şekilde hukukî, kültürel, siyasal ve sosyal değişimle birlikte gerçekleşti. Buna göre Tanzimatçılar artık güçlü bir merkezî hükümet örgütü kurmayı amaçlamaktaydı⁵⁶. Tanzimat Fermanı⁵⁷, nın getirdiği prensiplerin tatbik edilmesi, eyalet idaresinde birtakım düzenlemelerin yapılmasını zorunlu kıldı. Bu düzenlemelerin bir gereği olarak Tanzimat Fermanı sonrasında XIX. yüzyıl boyunca ardı ardına nizamnameler, yönetmelikler ve talimatnameler yayınlandı ve vilayet idaresinde yoğun uygulamalar gerçekleştirildi⁵⁸.

Tanzimat'ın idaredeki düzenleme ve reformları, malî merkezîyetçilik sistemini getirmeye yönelikti. Babiâli taşraya vali derecesinde yetkili *muhassıllar* tayin etti. Burada amaç, vergi toplanması gibi önemli bir işlemin valilerin, yerel ayan ve eşrafın elinden alınarak iltizam usulünü kaldırılması ve kötü uygulamalara son verilmesiydi. Muhassıllar ellerine verilen talimatı gittikleri yerlerde bütün memleket ileri gelenleri önünde okuyup açıklayacaklardı. Her yerde kurulan *muhassıllık meclisleri* üyeleri ile birlikte bölgenin durumuna göre vergi tespit edilecek, dağıtılacak ve peşin tahsili yapılacaktı. Ödemeler ve maaşlar gibi gerekli masraflar çıkarıldıktan sonra artanı hazineye gönderilecekti⁵⁹. Ortaylı'ya göre bu meclisler, Tanzimat'la hedeflenen malî sorunları ortadan kaldıramadı. Ancak Osmanlı yönetiminde seçim olayı Tanzimat'tan sonra ve muhassıl meclislerinin kurulmasıyla başladı. Zira “*Meclis-i muhassılîn*”, “*Memleket meclisi*”, ve bazen “*Müzakere meclisi*” adlarıyla anılan bu kurullarla birlikte Müslüman ve gayrimüslim ahali taşra idaresinde söz almaya başlamıştı⁶⁰.

⁵⁶ İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 17.

⁵⁷ Tanzimat Fermanı'nın ilânı, etkileri, sonuçları ve özellikle de Tanzimat'ın idarî sahadaki uygulamalarına Fransız etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Edouard – Philippe Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, (çev. Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

⁵⁸ Selda Kılıç, “1864 Vilayet Nizamnamesi'nin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa”, **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 24, S. 37, Ankara 2005, s. 100.

⁵⁹ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 32-33.

⁶⁰ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 35-36.

Tanzimat Dönemi'nde idarî yapıda gerçekleştirilen önemli değişimler 1849 tarihinde yürürlüğe giren yönetmelik ile gerçekleşti. Çadircı'nın deyimiyle yönetmeliğin adı her ne kadar “*Eyalet Meclislerine verilecek talimat*” olarak belirlenmiş ise de gerçekte bu düzenleme yalnız eyalet meclislerini ilgilendirmemekteydi. Bir giriş, dokuz bölüm ve 68 maddeden oluşan bu yönetmelikle taşra idaresi yeniden şekilleniyordu. Eyalet, sancak, kaza ve köy yönetimi 1842'den beri uygulanan değişiklikler göz önünde tutularak yeniden belirlenirken her kademedeki idarecilerin görevleri de ayrıntılı olarak bir arada ilk kez sayılıyordu. Başka bir ifade ile 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesi hazırlanana kadar bu yönetmeliğin hükümleri geçerli olmuştu⁶¹.

1849 tarihli yönetmelik ile eyalet merkezlerindeki meclislerin başkanlığı validen alınıyor, doğrudan merkezden atanan ve vali derecesinde yetkili olan birine veriliyordu. İki kâtip ve bir ulemeden bir üyeyi de hükümet tespit ediyordu. Vali, defterdar, hâkim ve müftü meclisin tabii üyeleri idiler. Müslüman halkın seçeceği dört üye ile birlikte gayrimüslimlerin ruhani reisleri ve seçecekleri temsilciler bu kurulun üyeleri arasında yer almaktaydı. *Eyalet meclisi* ya da *büyük meclis* olarak adlandırılan bu meclisler Cuma günleri dışında her gün toplanarak çalışmalarını sürdürecekti. Eyalet meclislerinin kuruluş, görev ve sorumluluklarını ayrıntılı olarak ortaya koyan 1849 yönetmeliği, denetim mekanizmasıyla taşra idaresinde yeni bir devir başlattı. Vali, mütesellim, şehir kethüdası ve ayanların birlikte veya tek başına yaptıkları işleri artık yasal bir kuruluş olan meclis üstleniyordu. Bu düzenleme kısa sürede istenen sonucu vermediyse de taşra idaresinin şekillenmesinde etkili oldu⁶².

Kırım Savaşı'nın çıkması, ülke idaresindeki düzenlemelerde duraksamaya neden oldu. Savaşın bitiminde, 28 Şubat 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı⁶³'nin öngördüğü yenilikler arasında eyalet meclisleri de vardı. Bu fermanla meclise yeni bir şekil verilmesi ve gayrimüslim vatandaşların nüfuslarına göre temsil edilmesi hedefleniyordu⁶⁴. Osmanlı taşra idaresi, 1858 tarihinde çıkarılan “*Vali, Mutasarrıf ve Kaymakamların Vazife ve Salâhiyetlerini Şâmil Talimât*” adını taşıyan talimatname ile tekrar şekillendi. Bu talimatname ile mülkî amirlerin görev ve yetkileri tespit edildi.

⁶¹ Musa Çadircı, “Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler”, **TODAİE Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi**, C. 2, S. 5 Eylül 1993, s. 5.

⁶² Çadircı, a.g.m. , s. 5.

⁶³ Bu fermanın eski harflerle tam metni için bk. “Islahat Ferman-ı Âlisi”, **Düştur**, Tertib I, C. I, 21 Cemaziyelahir 1272 (28 Şubat 1856), s.7.

⁶⁴ Çadircı, a.g.m. , s. 6.

Buna göre; ülke eyaletlere, livalara, kaza ve köylere ayrıldı, eyaletlerin idaresi valilere, livaların idaresi kaymakamlara, kazaların idaresi müdürlere ve köylerin idaresi de muhtarlar bırakıldı. Bu yeni düzen, 1864 tarihli ilk vilayet teşkilatına kadar devam etti⁶⁵.

Osmanlı devlet adamları taşra yönetiminde reformun kaçınılmaz bir hal aldığını görerek 1863 yılı sonlarında yeni bir nizamname hazırlamak üzere harekete geçtiler. Bunun için Fuad Paşa'nın nezaretinde Mithat Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa'nın da katıldıkları bir komisyon teşkil edildi. Komisyonun çalışmaları neticesinde ortaya çıkan ve tarihe *Tuna Vilayeti Nizamnamesi*⁶⁶ olarak geçen bu nizamname aslında bütün imparatorlukta uygulanmak amacıyla hazırlanmıştı. Ancak Babıâli, bu hususta tedbirli hareket ederek, nizamnameyi bir ön uygulama alanında tecrübe etmek istedi. Bunun için eski Niş, Vidin ve Silistire eyaletleri birleştirilerek Tuna vilayeti kuruldu. Yeni teşkil edilen vilayetin başına da Niş Valisi Mithat Paşa getirildi. Paşa, kısa süren Niş valiliği sırasında başarılı bir yönetim sergiledi ve eyaletin karışık durumunu düzene soktu⁶⁷. 1864 Vilayet Nizamnamesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun mülkî yönetiminde ciddi değişiklikler meydana geldi. Nizamname; vilayeti sancaklara, sancakları kazalara, kazaları da köylere ayırıyordu. Nahiye statüsü nizamnamede açık bir şekilde tarif edilmemiş yalnızca idarî bir birim olarak yer almıştı. Tanzimat sonrası döneme göre devleti temsilen valilerin malî, siyasî ve güvenlik konularında yetkileri artırıldı. Vilayet merkezinde valinin başkanlığında vilayet idare meclisi, livalarda aynı şekilde liva idare meclisi, kazalarda da kaza idare meclisleri teşekkül etti⁶⁸. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin getirdiği en önemli yenilik "*Meclis-i Umûmi-i Vilayet*" adıyla günümüz il özel idarelerinin çekirdeği sayılan meclislerin oluşturulmasıdır. Bu meclisler vilayet düzeyinde sadece yerel temsilcilerden oluşan ve o bölge ahalisinin

⁶⁵ Yunus Özger, **XIX. Yüzyıl Bayburt (Sosyo-Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)**, IQ Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 115.

⁶⁶ Bu nizamname, "*Tuna vilâyeti namı ile bu kere teşkil olunan dairenin idare-i umûmiye ve husûsiyesi ve ta'yîn olunacak me'mûrların suver-i intihabiyeleriyle vezâif-i daimesine dair nizamnâmedir*" başlığını taşımaktadır. Nizamnamenin eski harflerle tam metni için bk. **Düster-ı Atik**, s. 517-536; **Takvim-i Vekayi**, def'a 773, 7 Cemaziyelahir 1281 (7 Kasım 1864).

⁶⁷ Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma" **Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE Dergisi**, C. 2 S. 1, s. 34.

⁶⁸ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 61-62.

istek ve sorunlarını vilayetin yöneticilerine bildiren bir danışma organı vazifesi görmekteydi⁶⁹.

1864 Vilayet Nizamnamesi, Tanzimat'tan sonra taşra yönetiminde yapılan ilk sistemli düzenlemelerdir. Bu nizamname ile yeni oluşturulan vilayet sisteminin pilot uygulamaları Tuna vilayetinde başarılı olduktan sonra ülke geneli için uygulanmaya karar verildi. Bu maksatla 1867 yılında çıkarılan “*Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi*⁷⁰” hazırlanarak bazı istisnalar dışında bütün imparatorlukta yürürlüğe sokuldu⁷¹. Ortaylı'ya göre 1867 yılında ilân edilen nizamname yeni bir metin değildir. İkinci nizamname uygulamanın bütün imparatorluğu kapsamı maksadıyla yayınlanmıştı ve önemli bir değişiklik yoktu. Bu ikinci nizamname 1871 yılına kadar yürürlükte kalacaktı⁷².

22 Ocak 1871 (29 Şevval 1287) tarihinde yayınlanan “*İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi*⁷³” ile Osmanlı İmparatorluğu vilâyet yönetiminde, 1913 yılında İttihad ve Terakki tarafından çıkarılacak yeni kanuna kadar, yaklaşık kırk iki yıl sürecek yeni bir döneme girdi. Yeni yönetmelikle Osmanlı Devleti idarî bakımdan 27 vilayet ve 123 sancağa bölündü. Rumeli'deki topraklarında 10 vilayet, 44 sancak, Anadolu'da 16 vilayet, 74 sancak, Kuzey Afrika'da ise 1 vilayet ve 5 sancak bulunuyordu⁷⁴.

1871 Nizamnamesi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden idarî tarih açısından oldukça mühim bir yere sahiptir. 1871 Nizamnamesi, çağdaş tarzda bir yerel yönetim mekanizmasının gelişmesinde, sivil bürokrasi rolünün başkent dışındaki idarî mevkilere yayılmasında ve halkın siyasî ve bürokratik süreçlere katılımının artmasında bir dönüm noktası teşkil etti⁷⁵. 1871 Vilayet Kanunu, Tanzimat'tan sonra yerleştirilmek istenen merkezîyetçi yapının bir ürünüydü. Tanzimatçı devlet adamları izledikleri “*Osmanlıcılık*” politikaları doğrultusunda hazırladıkları taşra yönetimi kanunları ile bir

⁶⁹ Nazım Kartal, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Mülkî İdare”, **Akademik Yaklaşımlar Dergisi**, C.4, S.1, İlkbahar 2013, s.13.

⁷⁰ 1867 Nizamnamesi'nin orijinal metni için bk. **Düster**, Tertib I, C. I. , s. 608-624; **Takvim-i Vekayi**, Def'a 875, 10 Zilkade 1283 (16 Mart 1867).

⁷¹ Sadık Fatih Torun, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Sancak Yönetimi (1839–1921)**, Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012, s. 118-119.

⁷² Ortaylı, **a.g.e.** , s. 62.

⁷³ **Düster**, Tertib I, C.1, s. 635-651.

⁷⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, C. VII, TTK Yayınları, Ankara 1988, s.158; Mehmet Seyitdanlıoğlu, “1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri” , **Yerel Yönetim Metinleri VI**, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~mehmets/yerelyonetimmetinleri6.pdf>

⁷⁵ Carter V. Findley, **Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Bâbîâli (1789-1922)**, (Çev. Latif Boyacı- İzzet Akyol), İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 155.

tarafından gayrimüslimlere yerelde yeni haklar veriyor bir taraftan da hükümetin gücünü vilayette toplayarak dağılmakta olan imparatorluğu ayakta tutmaya çalışıyorlardı⁷⁶.

1871 Nizamnamesi, vilayet, liva (sancak), kaza, nahiye ve köy yönetimini ayrıntılı bir şekilde belirlemektedir. Vali muavinliği ilk defa bu nizamnameyle tesis edilmektedir. 1895-1899 yılları arasında Anadolu Vilayetleri Umum Müfettişliği görevini yürüten Ahmed Şakir Paşa⁷⁷'ya verilen Vilâyât-ı Sitte Islahât Lâyihası'nda, söz konusu vilayetlerdeki vali muavinliklerinde gayrimüslim tebaanın da görevlendirilebileceği belirtildi; buna dayanak olarak da Tanzimat ve Islahât Fermanları ile 1871 tarihli İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnamesi gösterildi. Aynı lâyihanın ikinci maddesinde de mutasarrıf ve kaymakamların muavinliklerine de gayrimüslimlerin tayin edilebileceği ifade edildi⁷⁸.

Vilayet merkezinde valinin yanı sıra görev yapacak mülkî amirlerin görev ve sorumlulukları belirlenmekteydi. Seyitdanlıoğlu vilayette görev yapacak diğer memurları ve vazifelerini şu şekilde aktarmaktadır:

“Buna göre defterdar, mektupçu, umur-ı ecnebiye müdürü (yabancılarla ilgili işlerden sorumlu müdür), ziraat ve ticaret müdürü, tarik emini (yol yapımından sorumlu görevli), defter-i hakanî müdürü (tapu müdürü), emlak ve nüfus müdürü, evkaf müdürü ve alay beyi (iç güvenlikten sorumlu görevli) valinin emrinde çalışacak üst düzey devlet memurlarıydı. Bu görevliler her yıl sonunda yapılan işleri bir raporla merkezî hükümete bildireceklerdi. Böylece, devlet elinde bulunanları ve yapılan ve yapılacak olan işleri takip ve kontrol edebilecek, rasyonel bir şekilde planlayabilecek. Liva denilen sancak biriminde mutasarrıf görev yapacak, kaza yönetimi ise kaymakam denilen memur tarafından yürütülecekti. Bu nizamnameyle oluşturulan nahiyede ise, nahiye müdürü mülkî amir olacaktı. Köyler seçimle gelen muhtarlar tarafından yönetilen en küçük idarî birim olarak bırakılmıştı”⁷⁹.

⁷⁶ Torun, a.g.t. , s. 144.

⁷⁷ Anadolu ıslahatı meselesinin ortaya çıkışı ve Şakir Paşa'nın Anadolu Islahatı Umûm Müfettişliği'ne atanması hususunda ayrıntılı bilgi için bk. Ali Karaca, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)**, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 37-172.

⁷⁸ Yakup Karataş, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)**, Atatürk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2010, s. 7.

⁷⁹ Seyitdanlıoğlu, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~mehmets/yerelyonetimmetinleri6.pdf>

1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi'nde merkeziyetçi eğilim 1864 Nizamnamesi'ne göre daha belirgindi. 1871 statüsü vilayet idaresinde iş bölümünü artırmakla beraber, yürütme alanında merkezî hükümetin kontrolünü daha da artırmaktaydı. Bu nizamname ile nahiye idareleri daha geniş ve etraflı olarak düzenlenmekteydi⁸⁰.

Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık bir yıl önce 21 Şubat 1876 (25 Muharrem 1293) tarihinde taşra idaresinde görülen bazı eksikliklerin giderilmesi ve taşra yöneticilerin görev tanımlarını daha net bir şekilde belirtmek için “*İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Hakkında Talimat*”⁸¹ çıkarıldı. Bu yönetmeliğe göre, imparatorluğun vilayetlere bölüldüğü ve vali tarafından yönetildiği tekrarlanırken valilerin en önemli görevlerinin hangi sınıftan olursa olsun bütün halkın güvenliğinin ve huzurunun sağlanması ve kamu hukukunun korunması olduğu vurgulandı. Valilerin ve mutasarrıfların bir diğer önemli görevi emlak senetlerinin tahsili, askerlik bedellerinin toplanması, yollar ve diğer kamu binalarının bakım ve onarımı, ziraatın geliştirilmesi, memleket sandıklarının idaresi ve bütün vergi konularında hazırlanacak özel yönetmeliklerin bu işlerde görevli memurlara ve halka detaylı bir şekilde açıklanmasından sorumlu olacaklardı⁸². Talimatın ikinci kısmı, mahkemelerin, meclislerin, hapisanelerin teşkilatı ve ıslahı ile zabtiyelik, tahsildarlık ve gardiyanlık gibi vazifeleri icra edenlerin seçimine ayrılmıştı⁸³.

21 Şubat 1876 tarihinde çıkarılan Talimat'a göre, 1876 yılında Osmanlı Devleti'nde vilayet ve sancakların son durumu şu şekildedir⁸⁴:

⁸⁰ Ortaylı, **a.g.e.** , s. 63-64.

⁸¹ **Düstur**, Tertib I, C. III, s. 24-33.

⁸² Torun, **a.g.t.** , s. 156, 158.

⁸³ **Düstur**, Tertib I, C. III, s. 25.

⁸⁴ Torun, **a.g.t.** , s. 167.

Vilayet	Sancak	Vilayet	Sancak
Edirne	Edirne Tekfurdağı Gelibolu Felibe İslimiye	Hüdavendigâr	Bursa Karesi Karahisar-ı Sahib Kütahya
Aydın	İzmir Aydın Saruhan Menteşe	Ankara	Ankara Yozgat Kayseri Kırşehir
Konya	Konya Teke Hamid Niğde Burdur	Kastamonu	Kastamonu Bolu Sinop Kengiri
Trabzon	Trabzon Lazistan Gümüşhane	Sivas	Sivas Amasya Karahisar-ı Şarki
Erzurum	Erzurum Çıldır Kars Beyazıt Muş Erzincan Van	Diyarbakır	Diyarbakır Mamuretülaziz Mardin Siirt Malatya
Adana	Adana Kozan İçil	Halep	Halep Maraş Urfa
Müstakil Sancak		Zabtiye Nezareti	İdaresinde Bulunan
Canik (Samsun)		Çatalca	İzmit

Tablo 1: 1876 Yılında Vilayet ve Sancaklar

Sivas vilayeti 1876 tarihli bu talimata göre Amasya, Sivas ve Karahisar-ı Şarki sancaklarından oluşmaktaydı.

1.2. 1876-1909 YILLARI ARASINDA AMASYA SANCAĞININ İDARI SINIRLARI

1864, 1867 ve 1871 vilayet nizamnameleri ile vilayet sistemi yeniden teşekkül edildiğinde, sancakların başına mülki amir olarak mutasarrıf unvanıyla idareciler tayin edilmeye başlandı. Mutasarrıf, vali gibi padişah tarafından tayin edilmekte ve sancak merkezinde oturup sancağı idare etmekteydi. Sancağın idare teşkilatı, vilayet idaresinin,

daha dar sınırları içerisinde bir kopyasından ibarettir. Mutasarrıf, vilayetler talimatnamesinde belirtilen mülkî, idarî, inzibatî ve malî hususları yerine getirirdi⁸⁵.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde (1876-1909) Amasya sancağının idarî yapısı incelediğinde, dönem boyunca Sivas vilayetine bağlı bir sancak/liva statüsünde olduğu görülmektedir. Devlet ve vilayet salnameleri sayesinde Amasya sancağının idarî yapısında meydana gelen değişimlere tanık olmaktadır. Bu süreçte, Amasya sancağından bazı kazaların ayrıldığını bazı kazaların ise sancağa bağlandığı görülmektedir. Vilayet nizamnamelerinin yayımlanmasından önce Amasya'nın idarî yapısına baktığımızda; 1273 (1856-1857) yılı devlet salnamesinde Amasya sancağı, Çorum sancağı ile tek sancak addedilip; Sivas ve Divriği sancakları ile birlikte Sivas Eyaleti bünyesinde yer almaktadır. Bu yıllarda Liva-i Amasya maa Çorum olarak adlandırılan sancağın 17 kazası bulunmaktadır⁸⁶.

1287 (1870-1871) tarihli Sivas'ın ilk Vilayet Salnamesi'ne göre, Sivas vilayeti; Sivas merkez sancağı, Amasya ve Karahisar-ı Şarki sancakları ile birlikte toplam 3 sancak ve 17 kazadan oluşmaktadır. Bu tarihte önemli bir idarî değişiklik olarak Amasya sancağı bünyesinde Lâdik kazasının teşkil edildiği görülmektedir. Böylelikle 1287 tarihli vilayet salnamesine göre Amasya sancağı; Köprü, Merzifon, Osmancık, Mecitözü, Erbaa, Lâdik ve Zile kazalarından müteşekkil bir sancak halini aldı⁸⁷. 1288 (1871-1872) tarihli salnamede Amasya sancağı; Köprü, Merzifon, Osmancık, Mecitözü, Erbaa, Lâdik ve Zile kazalarına ek olarak Maden-i Sim (Gümüşhacıköy) kazasıyla beraber 8 kazadan müteşekkil büyük bir sancağa dönüştü⁸⁸.

1289 (1872-73) tarihli Sivas Vilayet Salnamesi'nde Amasya sancağına bağlı kazalara dair malumatların verildiği 67-74 sayfaları arasında Merzifon, Osmancık, Mecitözü, Erbaa, Lâdik, Zile ve Maden-i Sim kazaları yer alırken Köprü kazası yer almamaktadır. Ancak sancağın ve bağlı kazaların “*nüfus, hane-dükkân, köy-mahalle*” verilerine ait bilgilerin verildiği 90-91. sayfalarda sancağa bağlı kazalar içerisinde Köprü kazası zikredilmiştir. Bu çerçevede değerlendirildiğinde 1871-1872 tarihli bir önceki salnamede verilen idarî yapıda bir değişiklik vuku bulmamıştır⁸⁹.

⁸⁵ Adem Kara, **Osmanlı Teşkilat Yapısı İçerisinde Çorum Sancağı**, IQ Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 25.

⁸⁶ O. Kılıç, a.g.m., s. 46.

⁸⁷ **Salnâme-i Vilâyet-i Sivas, Def'a 1, Sene 1287**, Sivas Vilayet Matbaası, s.63-74. (Bundan sonra kısaca SVS şeklinde kullanılacaktır.)

⁸⁸ **SVS, Def'a 2, Sene 1288**, s.68.

⁸⁹ **SVS, Def'a 3, Sene 1289**, s.64

1292 (1875-1876) tarihli devlet salnamesi incelendiğinde, Sivas vilayetinin, Sivas, Amasya ve Karahisar-ı Şarki olmak üzere üç sancaktan oluştuğu görülür. Sivas sancağı Aziziye, Tokat, Koçgiri, Divriği, Darende, Gürün, Tonus olmak üzere 7 kazadan müteşekkildir. Karahisar-ı Şarki sancağı ise, Suşehri, Milas, Koyulhisar, Alucra ve Giresun olmak üzere 5 kazadan oluşmaktadır. Amasya sancağı ise, Merzifon, Zile, Mecitözü, Osmancık, Erbaa, Köprü, Lâdik ve Maden-i Sim olmak üzere 8 kaza ile vilayetin en çok kazasına sahip sancağı durumundadır⁹⁰. Amasya sancağının sekiz kazasından biri olan Köprü kazası 1875-1876 tarihli salnamede artık “*Vezirköprü/sü*” şeklinde isimlendirilmeye başlanmıştır⁹¹. Vilayet salnamelerinde Vezirköprü veya Vezirköprüsü şeklinde tesmiye edilmeye başlansa da, Amasya mutasarrıflığının ve Sivas vilayetinin nezaretlerle yaptığı yazışmalarda genellikle “*Köprü*” şeklinde telaffuz edilmeye devam edildiği görülmektedir⁹².

1293 (1876-1877) tarihli devlet salnamesindeki veriler dikkate alındığında, Sivas’ın yine üç sancaktan müteşekkil bir vilayet olduğu, ancak merkez sancak olan Sivas sancağında Hafik ve Yıldızeli kazalarının teşkil edildiği görülmektedir⁹³. Bu tarihte Amasya sancağının idarî yapısında ise bir değişiklik meydana gelmemiştir.

1298 (1880-1881) tarihli Sivas Vilayet Salnamesi’nde idarî anlamda göze çarpan en büyük değişiklik Sivas sancağına bağlı bir kaza olan Tokat’ın sancak hüviyeti kazanmasıdır. Tokat, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Sivas sancağına bağlı bir kaza idi. 1871 yılı salnamesine göre, Tokat kaza merkezinde 57 mahalle ve 4378 hanede toplam tahmini olarak 20.760 kişi yaşamakta idi. Tokat kazasının genelinde ise beş nahiye, 252 köy ve 8.596 hane ile toplam 52.644 nüfus bulunmaktaydı. Nüfusun bu derece büyüklüğü o dönemde Tokat’ın kaymakamlıkla idaresini güçleştirdiğinden Canik (Samsun) sancağına bağlı Niksar ve Amasya sancağına bağlı Erbaa ve Zile kazaları Tokat’a bağlanarak 12 Ocak 1880 tarihinde Sivas vilayetine bağlı bir mutasarrıflık

⁹⁰ **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye**, Def’a 30, 1292, s.250. (Bundan sonra kısaca SDAO şeklinde kullanılacaktır.)

⁹¹ **SVS, Def’a 5, Sene 1292**, s. 74.

⁹² Örnek belgeler için bk. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İrade Şûrâ-yı Devlet** (Bundan böyle **BOA. İ. ŞD**, olarak gösterilecektir), **1782 C/31**, 27 S 1293 (24 Mart 1876); **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi**. (Bundan sonra **BOA. DH. MKT**, şeklinde gösterilecektir), **1550/105**, 29 M 1306 (5 Ekim 1888); **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Babîâli Evrak Odası**. (Bundan sonra **BOA. BEO** olarak gösterilecektir), **1433/107461**, 22 N 1317 (24 Ocak 1900).

⁹³ **SDAO, Def’a 31, 1293**, s. 248-249.

haline getirildi⁹⁴. Tokat'ın kazadan sancağa tahvili en çok Amasya sancağını etkiledi. Zira Amasya sancağının sekiz olan kaza sayısı Erbaa ve Zile kazalarının Tokat'a bağlanmasıyla altıya düştü ve sancağın yüzölçümü bir miktar küçüldü.

1300 (1882-1883) tarihli Sivas Vilayet Salnamesi incelendiğinde, bir önceki salnamede altıya düşen kaza sayısının bu salnamede yediye yükseldiği anlaşılmaktadır. Havza, önceki salnamelerde Amasya sancağına bağlı nahiye konumunda iken bu tarihten sonra kaza hüviyetini kazandı.

1871 tarihli İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnamesi ile nahiye idareleri yeniden şekillenmişti. Bu yeni usule göre, nahiyelerde ahalinin seçimiyle birer müdür ve müdür yardımcısı ile iki aza bulundurulacaktı. Müslüman nüfusun çok olduğu nahiyelerde müdür Müslüman, müdür muavini ise Hıristiyan'dır. Gayrimüslim nüfusun çok olduğu yerlerde ise müdür Hıristiyan müdür muavini ise Müslüman'dır. Burada müdür ve müdür muavinlerinin fahri oldukları ifade edilmektedir⁹⁵. Sivas vilayetine bağlı dört sancak ve bu sancaklara bağlı 240'tan ziyade nahiye ve bu nahiyelerin müdürlerinin isimlerinin zikredildiği cetvelde, Amasya ve kazalarına bağlı nahiye sayısının 41 olduğu görülmektedir. Bu 41 adet nahiyeden 40'nın müdürü Müslüman iken yalnız Havza kazasına bağlı Çakıralan nahiyesinin müdürünün Hacı Kornîçe Ağa isimli bir gayrimüslim olduğu dikkati çekmektedir⁹⁶. Bu bilgidен hareketle Çakıralan nahiyesinde gayrimüslim nüfusun ekseriyette olduğu görülür.

1301 (1883-1884)⁹⁷, 1302 (1884-1885)⁹⁸, 1304 (1886-1887)⁹⁹, 1306 (1888-1889)¹⁰⁰ ve 1308 (1890-1891)¹⁰¹ tarihli Sivas Vilayet Salnameleri incelendiğinde, Amasya'nın idarî yapısında ve kaza sayısında bir değişiklik vuku bulmadığı görülmektedir. 1883 tarihli salnamede olduğu gibi zikredilen yıllarda da Amasya sancağı; Merzifon, Vezirköprü, Maden-i Sim (Gümüşhacıköy), Osmancık, Mecitözü, Lâdik ve Havza olmak üzere yedi kazadan müteşekkil bir livadır. 1888-1889 Yılı Devlet

⁹⁴ Esat Aktaş, **XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2009, s. 31. Mehmet Mercan, "Sivas Vilayetinin Teşkilî ve İdarî Yapısı (1867 – 1920)", **Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu**, 21-25 Mayıs 2007, C. I, Sivas 2007, s. 555. **SDAO, Def'a 36, 1298**, s.75.

⁹⁵ **SVS 1300**, s. 143 – 156.

⁹⁶ **SVS 1300**, s. 152.

⁹⁷ **SVS, Def'a 11, Sene 1301**, s. 98 – 119.

⁹⁸ **SVS, Def'a 12, Sene 1302**, s. 382 – 406.

⁹⁹ **SVS, Def'a 13, Sene 1304**, s.92 – 113.

¹⁰⁰ **SVS, Def'a 14, Sene 1306**, s. 156 – 178.

¹⁰¹ **SVS, Def'a 15, Sene 1308**, s. 150 – 174.

Salnamesindeki verilere göre, Amasya sancağı, 7 kaza, 40 nahiye ve 563 köyden oluşmaktadır¹⁰².

1307 (1889-1890)¹⁰³, 1308 (1890-1891)¹⁰⁴, 1309 (1891-1892)¹⁰⁵, 1310 (1892-1893)¹⁰⁶, 1311 (1893-1894)¹⁰⁷, 1312 (1894-1895)¹⁰⁸ ve 1313 (1895-1896)¹⁰⁹ tarihli devlet salnamelerinde Sivas vilayetinin idarî birimlerine dair verilen tablolarda, Amasya sancağı açısından hiçbir değişiklik vuku bulmamıştır.

1896 yılına gelindiğinde, Amasya sancağının idarî yapısında birtakım değişikliklerin olduğu görülmektedir. Önceki yıllara ait salnamelerin tamamında Osmancık, Amasya sancağına bağlı bir kaza olarak görülürken 1314 (1896-1897) tarihli Devlet Salnamesi'nde Amasya sancağına bağlı kazalar içerisinde Osmancık yer almamaktadır. Zira Osmancık bu tarihte Ankara vilayetine tabi Çorum sancağına bağlandı. Bu salnamede önceki uygulamalardan farklı olarak kazalar sınıflandırılmaktadır. Buna göre Amasya sancağına bağlı kazalardan; Köprü, Mecitözü, Lâdik, Havza, Gümüşhacıköy 3. sınıf kaza iken, Merzifon 1. sınıf kaza olarak gösterilmektedir¹¹⁰. Osmancık kazasının Amasya sancağından ayrılarak Çorum sancağına bağlanmasıyla Amasya'nın 7 olan kaza sayısı 6'ya, 563 olan köy sayısı 534'e, 40 olan nahiye sayısı da 34'e düşmüştür¹¹¹.

1322 (1904-1905) tarihli Devlet Salnamesinde Amasya sancağının kaza sayısında bir değişiklik olmadığı, ancak nahiye sayısında azalma olduğu buna mukabil köy sayısında da bir artışın meydana geldiği görülmektedir. Buna göre Amasya'nın 34 olan nahiye sayısı 12'ye düşmüş, 534 olan köy sayısı ise 733'e çıkmıştır¹¹². Köy sayısının artıp nahiye sayısının azalması, bazı nahiyelerin "*nahiye statüsü*"nden çıkarak köye dönüşüğü ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

¹⁰² SDAO, Def'a 44, 1306, s.566.

¹⁰³ SDAO, Def'a 45, 1307, s.623.

¹⁰⁴ SDAO, Def'a 46, 1308, s.615.

¹⁰⁵ SDAO, Def'a 47, 1309, s.643.

¹⁰⁶ SDAO, Def'a 48, 1310, s.651.

¹⁰⁷ SDAO, Def'a 49, 1311, s.687.

¹⁰⁸ SDAO, Def'a 50, 1312, s.705.

¹⁰⁹ SDAO, Def'a 51, 1313, s.739.

¹¹⁰ SDAO, Def'a 52, 1314, s.738 – 741

¹¹¹ SDAO, Def'a 52, 1314, s.747.

¹¹² SDAO, Def'a 60, 1322, s.705.

İncelenen 1323 (1905-1906)¹¹³, 1324 (1906-1907)¹¹⁴, 1325 (1907-1908)¹¹⁵ ve 1326 (1908-1909)¹¹⁶ tarihli devlet salnamelerinde Amasya sancağının idarî birimlerinin dağılımında bir değişiklik yaşanmamıştır. Sancağın idarî manada değişimi, bağlı bulunduğu Sivas vilayetinin idarî yapısındaki değişikliklerle paralellik arz etmiştir. 1867 Vilayet Nizamnamesi'nin neşredilmesiyle birlikte Sivas vilayeti teşkil edilince Amasya da bu yeni teşkil edilen vilayetin bir sancağı haline gelmiştir. 1867'den 1920 yılına kadar Amasya, Sivas vilayetine merbut bir sancak olarak idarî yapısını korumuştur. 31 Mayıs 1920 tarihli karar ile Amasya ve Tokat Sivas vilayetinden ayrılarak müstakil birer il haline getirilmiştir.

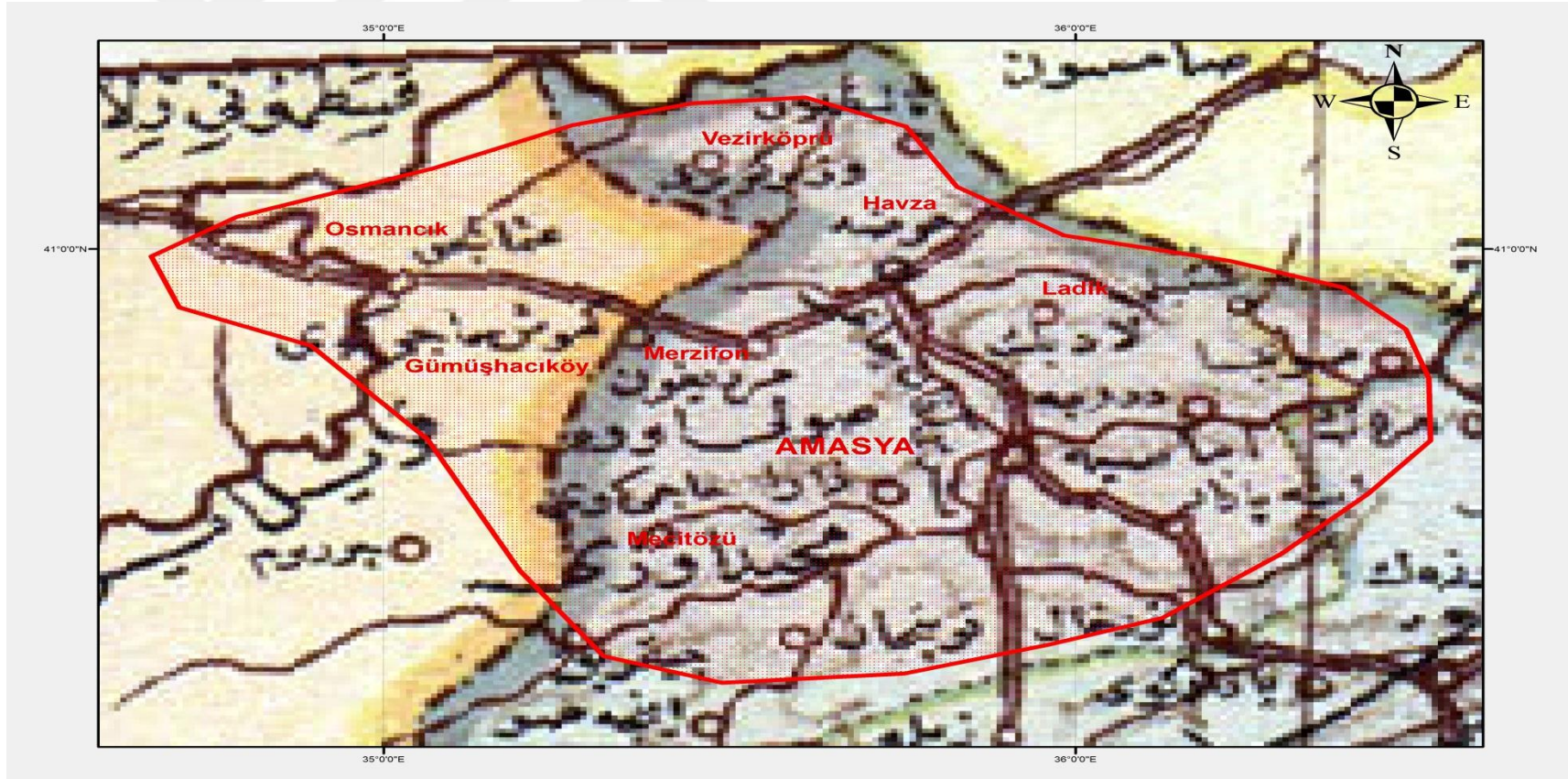
¹¹³ SDAO, Def'a 61, 1323, s.777.

¹¹⁴ SDAO, Def'a 62, 1324, s.841.

¹¹⁵ SDAO, Def'a 63, 1325, s.837.

¹¹⁶ SDAO, Def'a 64, 1326, s.841.

Resim 1: Amasya Sancağının İdarî Haritası (1900)

Kaynak: <http://tarihvedenediyet.org/2011/10/vilayetlerle-osmanli-atlasi.html> (Erişim tarihi: 18.08.2017) (Doç. Dr. Tekin SUSAM tarafından düzenlenmiştir.)

1.2.1 Amasya Mutasarrıfları

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı taşra teşkilatında vilayetin altında kazanın ise üstünde bulunan sancak teşkilatının başında mutasarrıf ismini taşıyan idareciler bulunmaktaydı. Mutasarrıflar valiler gibi padişah tarafından tayin edilmekte ve sancak merkezinde oturup, sancağı idare etmekteydiler. Mutasarrıflar, vilayet talimatnamesinde belirtilmiş olan mülkî, idarî, inzibatî ve malî hususları yerine getirirler. Ayrıca valinin livada temsilcisi durumundadırlar. Bu sebeple, vali ile fikir alışverişi yapar, gerekli hususlarda ondan talimat alır. Mutasarrıf gerekli hallerde valiye vekâlet eder. Sancağa dâhil kaza kaymakamları üzerinde emir verme yetkisine sahiptir¹¹⁷.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Amasya'da görev yapan mutasarrıfların vazifelerini çok rahat bir şekilde yerine getirdiklerini söylemek zordur. 93 Harbi olarak ifade edilen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrası, sancağın ciddi boyutlarda muhacir iskânıyla meşgul olması, öte yandan tüm ülkede baş gösteren Ermeni tedhiş hareketlerinin Amasya ve Merzifon'da da yayılması mutasarrıfların işlerini bir hayli zorlaştırmıştır. Araştırmaya konu olan bu dönemde, halk ile mutasarrıf ve mutasarrıf ile diğer idareciler arasında da birtakım problemler çıkmakta ve idareciler İstanbul'a şikâyet edilmekteydiler. Amasya mutasarrıfları ile ilgili arşiv belgelerinden hareketle verilen örnekler, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde şehrin idare tarzına ve halk-idareci ilişkisine dair ipuçları içermektedir. Bu örneklerle geçmeden önce, devlet salnamelerindeki verilere göre, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Amasya'da görev yapmış mutasarrıfların isimlerini ve hizmet ettikleri yılları bir tablo halinde verelim.

¹¹⁷ Serdar Özmen, *Salnamelere Göre Mamuretülaziz Vilayetinin İdarî Yapısı (1881-1908)*, Fırat Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2009, s. 16.

Mutasarrıfın İsmi	Görev Yaptığı Seneler	Mutasarrıfın İsmi	Görev Yaptığı Seneler
Asaf Paşa	1870 – 1872	Mahmud Pertev Paşa	1890
Refet Mehmed Paşa	1873	Mehmed Emin Efendi	1891
Galip Paşa	1875 – 1876	Mehmed Ali Paşa	1892
Fevzi Bey ¹¹⁸	1876-1877	Ahmed Nazım Paşa	1893
Ata Bey	1878	Bekir Sıdkı Paşa	1894 – 1895
Mehmed Halis Bey	1879	Mehmed Emin Paşa	1896
İsmail İzzet Paşa	1880	Kemal Bey	1897 – 1903
Atıf Bey	1881 – 1883	Reşad Bey	1904
Reşad Bey	1884	Cevdet Bey	1905 – 1908
Necip Paşa	1885 – 1886	Mehmed Necip Bey	1909
Hasan Fiham Paşa	1887 – 1888	Macid Bey	1910 – 1911
Cafer Bey	1889	Nureddin Bey	1912

Tablo 2: 1870-1912 Yılları Arasında Amasya’da Görev Yapan Mutasarrıflar

Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde (1876-1909) Amasya sancağında 19 mutasarrıf görev yapmıştır. Bir yıldan az görev yapan mutasarrıflar olduğu gibi (Mehmed Ali Paşa, Ahmed Nazım Paşa), 6 sene görev yapan mutasarrıflar da (Kemal Bey) olmuştur. Başka bir sancağın mutasarrıfı ile karşılıklı yer değiştiren çok sayıda Amasya mutasarrıfı bulunmaktadır. Amasya mutasarrıflarından Necip Paşa, Siroz mutasarrıfı Hasan Fiham Paşa ile “becayış-i memuriyet” etmişlerdir¹¹⁹. Hasan Fiham Paşa becayiş ile geldiği Amasya mutasarrıflığından yine becayiş ile Denizli sancağına gitmiş, onun yerine de Denizli mutasarrıfı Cafer Bey gelmiştir¹²⁰. Malatya mutasarrıfı Mehmed Ali Paşa izinli olarak gittiği İstanbul’dan vaktinde geri dönmediği anlaşıldığından, Amasya mutasarrıfı Mehmed Emin Efendi ile becayişlerine karar verilmiştir¹²¹. Becayışi gerekli kılan sebeplerin başında mutasarrıfın ehliyet sahibi,

¹¹⁸ Galip Paşa’dan sonra Amasya mutasarrıfı olan Fevzi Bey, Sabah gazetesinin haberine göre, 8 Mart 1876 Çarşamba günü Amasya’daki görevine başlamak üzere yola çıkmıştır. Bkz. **Sabah**, 25 Safer 1293 (9 Mart 1876), s. 1.

¹¹⁹ **BOA. DH. MKT. 1355/29**, 11 L 1303 (13 Temmuz 1886).

¹²⁰ **BOA. DH. MKT. 1463/46**, 28 S 1305 (15 Kasım 1887); **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İrade Dâhiliye**. (Bundan sonra **BOA. İ. DH.** şeklinde gösterilecektir), **1060/83165**, 5 Ra 1305 (21 Kasım 1887).

¹²¹ **BOA. DH. MKT. 1845/64**, 22 Za 1308 (29 Haziran 1891).

muktedir bir idareci olma vasfını kaybetmesi gelmekteydi. Amasya mutasarrıflarından Nazım Paşa da artan Ermeni olaylarına karşın gerekli tedbirleri alamadığı gerekçesiyle Tokat mutasarrıfı Mehmed Ali Paşa ile becayiş-i memuriyet etmek zorunda kalmıştır¹²². Becayiş-i memuriyette bulunan Amasya Mutasarrıfı Nazım Paşa ile Tokat Mutasarrıfı Mehmed Ali Paşa'nın işe başlama tarihinden itibaren kayıt muamelesinin icrasıyla maaşından yapılacak kesintiler belirlenmiştir. Buna göre aylık 5.000 kuruş maaş alacaklar ve her ay maaşlarının yüzde beş ve başkaca yüzde biri tekaüd sandığına ayrılacaktır¹²³. Ermeni olayları karşısında yeterli tedbiri almadığı gerekçesiyle görevinden alınan Nazım Paşa'nın yerine Mehmed Ali Paşa gelmiştir. Ancak onun da akıbeti selefinden pek farklı olmayacaktır. Amasya mutasarrıfı Mehmed Ali Paşa, Muhbir Tatyus'un komite tarafından öldürülmesi üzerine malumat vermek ve güvenlik tedbirlerine dair isteklerde bulunmak için vilayete telgraf çekti. Ancak çektiği telgrafta telaş ve acizyet içerisinde olduğu anlaşıldığından azledilerek yerine Merzifon Kaymakamı Bekir Paşa'nın tayini uygun görüldü. Mutasarrıf Mehmed Ali Paşa, Emeni komitacıların Amasya'da gerçekleştirdiği eylemlerden, polislerin kifayetsiz, askerinin ise sayıca yetersiz olduğundan bahsederek pek çok istekte bulunuyordu. Bu istekleri yerine getirilmezse ise mesuliyet almayacağından bahsediyordu. Mutasarrıfın bu tavrı acizyet olarak telakki edildi ve görevden alındı¹²⁴.

Mutasarrıfların büyük bir kısmı becayiş usulü ile göreve geldikleri için, bir önceki vazifeleri de mutasarrıflık oluyordu. Ancak Eylül 1912'de Amasya mutasarrıflığına atanan Nureddin Bey, Şûrâ-yı Devlet Muavini olup aynı zamanda eski Siverek Mebusu idi¹²⁵.

Becayişle gitmeyip ya da azledilmeyip hastalık sebebiyle vazifesinden ayrılanlar da vardı. Bu mutasarrıflardan biri İzzet Paşa'dır. İzzet Paşa geçirdiği rahatsızlık sonrası iki ay hava değişikliği için İstanbul'a gitmek üzere vilayetten izin aldı. Onun yokluğunda mutasarrıflığa iki ay boyunca livanın maliye işlerinden sorumlu Hakkı Efendi vekâlet etmiştir¹²⁶. İzzet Paşa 1880 yılının Haziran ve Temmuz ayını izinli geçirdikten sonra vazifesine daha fazla devam edemediği anlaşılıyor. Zira 8 Kasım 1880

¹²² **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İrade Hususî.** (Bundan sonra **BOA. İ. HUS.** şeklinde gösterilecektir), **15/53**, 11 S 1311 (24 Ağustos 1893).

¹²³ **BOA. DH. MKT. 132/38**, 2 Ra 1311 (13 Eylül 1893).

¹²⁴ **BOA. İ. HUS. 21/42**, 12 S 1311 (25 Ağustos 1893).

¹²⁵ **BOA. BEO. 4081/306003**, 25 N 1330 (7 Eylül 1912).

¹²⁶ **Sivas**, S. 15, 7 C 1297 (17 Mayıs 1880), s. 3.

tarihli *Sivas* gazetesinde onun yerine Atıf Bey'in Amasya mutasarrıfı olarak tayin edildiğini haberi yer almıştır¹²⁷. Hastalığı sebebiyle izin alıp İstanbul'a giden bir diğer mutasarrıf ise Amasya mutasarrıflarından Mahmud Pertev Paşa'dır. Pertev Paşa, hastalığının ağırlaşması sebebiyle 1890 yılı Ocak ayında tedavi için İstanbul'a gitmek istedi ve kendisine iki üç ay kadar izin verildi¹²⁸. Ancak rahatsızlığının artması nedeniyle görevinden ayrıldı ve hava değişikliği için memleketi Elbasan'a gitmesine izin verildi. Mazuliyet maaşının da memleketi Elbasan'a nakli isteği uygun görüldü¹²⁹.

Amasya mutasarrıflarından Galip Paşa idareci olmasının yanında şair vasfı ile de bilinmekteydi. Aslen Niğdeli olan ve İstanbul'da doğan Paşa'nın asıl adı Abdülhalim Galip Paşa'dır ve Türk Galip olarak da bilinir. Paşa, Divan kâtipliği, mühürdarlık, kaymakamlık, mutasarrıflık ve defterdarlık gibi çeşitli görevlerde bulundu. Amasya mutasarrıflığından ayrılıp İstanbul'da oturuyor iken 10 Eylül 1876 Pazar günü vefat etti ve Üsküdar mezarlığına defnedildi¹³⁰. *Sabah* gazetesi onun ölüm haberini “*asrımız şairlerinden eski Amasya mutasarrıfı Galip Paşa Cuma günü vefat etmiştir*” şeklinde duyurmaktaydı¹³¹. Abdülhalim Galib'in yegâne eseri “*Mutâyebât-ı Türkiyye*” dir. Eserin ilk baskısı baskı tarihi belli olmayan Osmanlıca taş baskıdır. Bu taş baskısından sonra Ercüment Muhip onun bazı şiirlerini toparlayarak yeni harflerle yayımladı. Macar Türkoloğ Jozsef Thury, *A Kasztamuni i török nyelvyparas (Kastamonu Türk Ağzı)* adlı çalışmasında Galip Paşa'nın şiirlerini kaynak olarak kullandı. Abdülhalim Galib, Türk edebiyatında halk ağzını kullanarak yerici nitelikte gazel yazmayı deneyen ilk şair olarak dikkat çekmektedir¹³².

Amasya sancağında görev yapan mutasarrıfların bu dönemde yaşanan malî sıkıntılardan etkilendikleri görülmektedir. II. Abdülhamid döneminde memur maaşlarında birtakım düzenlemeler yapıldı. Memurların zaten yetersiz olan maaşları bir miktar indirildi. 27 Nisan 1880'de memur maaşlarını yeniden düzenleyen bir kararname

¹²⁷ *Sivas*, S. 36, 5 Z 1297 (8 Kasım 1880), s. 1.

¹²⁸ **BOA. DH. MKT.** 1697/44, 19 C 1307 (10 Şubat 1890).

¹²⁹ **BOA. DH. MKT.** 1729/100, 17 L 1307 (6 Haziran 1890).

¹³⁰ Mustafa S. Kaçalın, “Abdülhalim Galip Paşa'nın Mutâyebât-ı Türkiyye'si”, **Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi Ağâh Sırrı Levend Hatıra Sayısı**, C. I, 2000, s. 137.

¹³¹ *Sabah*, 21 Ş 1293 (11 Eylül 1876), s. 2.

¹³² <http://www.edebiyatvesanatakademisi.com/tanzimat-donem-edeb/abdulhalim-galib-turk-galib-ve-mutayebati-turkiye-si-14153.aspx> Erişim tarihi: 24.07.2017; Galip Paşa'nın Kastamonu ağzıyla, müstehcen temalı, komik ve zaman zaman da hicivle dolu olarak yazdığı 81 gazelin yer aldığı şiir kitabı ile ilgili yapılmış çalışmalar için ayrıca bk. Galip Paşa, **Mutâyebât-ı Türkiyye; Edebi Bir Tetkik ve Kastamonu Ağzıyla Gazeller**, (Haz. Ercüment Muhip), Aydınlik Basımevi, İstanbul 1943; Galip Paşa, **Mutâyebât-ı Türkiyye (Türkçe Eğlencelikler)**, (Haz. Filiz Bingölçe), Altüst Yayınları, Ankara 2007.

yürürlüğe girdi. Bu kararname ile valilikler derecelerine göre üçe ayrıldı. Türkiye sınırları içerisinde olan vilayetlerden Aydın ve Erzurum birinci sınıf valilik kabul edilerek vali maaşı 20.000 kuruş olarak belirlendi. Hüdavendigâr, Edirne, Konya, Diyarbakır, Adana, Van, Ankara ve Sivas vilayeti ikinci sınıf, Bitlis, Kastamonu, Trabzon, Mamuretülaziz üçüncü sınıf valilik olarak belirlendi. İkinci sınıfa 17.000 kuruş, üçüncü sınıf valilere ise 15.000 kuruş maaş bağlandı Bu kararname ile müstakil liva mutasarrıflarının maaşı 10.000 kuruş; bir vilayete bağlı liva mutasarrıflarının maaşları ise, birinci sınıf 7.500, ikinci sınıf 6.000 ve üçüncü sınıf 5.000 kuruş olarak belirlendi¹³³. Amasya sancağı mutasarrıfları maaş düşüklüğünden etkilenmiş olacaklar ki bazılarının belli kişilere borçlu olduğu hatta bu meselenin mahkemeye taşındığı görülmektedir. Amasya mutasarrıflarından Mehmed Ali Paşa'nın Rifat Efendi'ye 6.074 kuruş borcu bulunmaktaydı. Borcunun faiz ve masraflarıyla birlikte maaşının dörtte biri Üsküdar Bidayet Mahkemesi'nin kararı ile kesintinin yapılarak gönderilmesi istenmekteydi¹³⁴. Yine Amasya mutasarrıflarından Reşad Bey'in Haralambos Efendi'ye mahkeme ilamına göre 170 adet Osmanlı lirası borcu bulunmaktaydı. Dâhiliye Nezaretinden Sivas vilayetine gönderilen yazıda, mahkeme masraflarıyla beraber bu borcun mutasarrıfın maaşından dörtte biri kesilerek ödenmesi gerektiği halde şimdiye kadar bir akçe dahi gönderilmediği ifade edilmektedir. Borç ödenmedikçe de Haralambos Efendi her seferinde icra dairesine başvurarak şikâyette bulunmaktadır. Beyoğlu Bidayet Mahkemesi'nden alınan 20 Nisan 1904 tarih ve 98 numrolu tezkirede belirtildiği gibi, mutasarrıfın maaşının dörtte biri kesilerek masraflarla beraber ilgili meblağın derhal gönderilmesi talep edilmektedir¹³⁵. Mutasarrıfların maaşının masraflarına yetmediğine dair bir başka örnek, yine Mehmed Ali Paşa'nın atıyye¹³⁶ talebine dair telgrafıdır. Mehmed Ali Paşa, Merzifon kaymakamı Bekir Paşa'nın kendisi yerine Amasya sancağına mutasarrıf olduğunu öğrendikten sonra Dâhiliye Nezaretine bir telgraf çekti. Telgrafında şimdiye kadar geceyi gündüze katarak ve vazifeyi ifada kusur etmeyerek gayretle çalıştığını ve sadakat yolundan ayrılmadığını ifade etmiştir. Perişan halî ve mağduriyeti ile beraber kalabalık ailesinden dolayı maaşından

¹³³ Torun, **a.g.t.**, s. 177-178.

¹³⁴ **BOA. DH. MKT. 1912/33**, 16 C 1309 (17 Ocak 1892).

¹³⁵ **BOA. DH. MKT. 849/44**, 23 S 1322 (9 Mayıs 1904).

¹³⁶ *Atıyye-i seniyye*; padişahların verdikleri hediyeler hakkında kullanılan bir tabirdi. Arapça bir kelime olan atıyye, hediye, bahşiş demektir. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. 1, MEB Basımevi, İstanbul 1983, s.110.

artıramadığı için görev yerine gidemeyeceğini ifade etmektedir. Yol masrafı tedarikinden aciz olduğunu söyleyen Mehmed Ali Paşa, ailesinin meşru mazeretinden dolayı da bir buçuk ay daha Amasya'da kalmaları gerektiğini ve kış mevsiminde yola çıkmanın da mümkün olmayacağını belirterek merhamet ve yardım istedi¹³⁷. Gelen cevapta, Mehmed Ali Paşa'nın ailesinin kalabalık olması ve yol masrafını tedarik edemeyeceğinden atıyye-i seniye tertibinden 5.000 kuruş verileceği belirtildi¹³⁸.

Amasya sancağında, halkın memurlar/idareciler hakkında birtakım şikâyetleri olduğu gibi, memurların da meslektaşları ya da idarecileri hakkında şikâyetleri bulunmaktaydı. Hakkında en çok şikâyet bulunan mutasarrıflardan biri Bekir Paşa'dır. Mehmed Ali Paşa'nın azliyle yerine Merzifon kaymakamı Bekir Paşa Amasya Mutasarrıfı olmuştu¹³⁹. Bir kazadan 3.000 lira rüşvet aldığı ve haksız yere birçok kişiyi hapse mahkûm ettiği yolunda iddialar vuku bulduğundan dolayı gerekli tahkikatın yapılması istenmekteydi¹⁴⁰.

Havza kazası nüfus memuru Ali Rıza Efendi de işini iyi yaptığı halde Amasya Mutasarrıfı Bekir Paşa'nın kendisini haksız yere işten çıkardığını iddia ederek adalet talebinde bulunmaktaydı. Ali Rıza Efendi Sadarete yazdığı arzuhalinde, mutasarrıfın, kendisini okuma yazma bilmediği gerekçesiyle görevden alarak yerine akrabasından Şakir Efendi'yi tayin ettiğini belirtti. Kendisinin fakir ve ailesinin de kalabalık olduğunu ifade etti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Sivas vilayetine gönderdiği yazıda, konunun araştırılıp gerekenin yapılmasını istedi¹⁴¹.

Mutasarrıf Bekir Paşa hakkında Sadarete ve bazen doğrudan Padişaha çok şikâyet gitmekteydi. Köprülü Hacı Emin ve Havzalı Şükrü ile arkadaşları Bekir Paşa hakkındaki şikâyetlerini bir telgrafla doğrudan padişaha yazmışlardı¹⁴². Amasya sancağı mutasarrıfı ile adliye memurları hakkında vazifelerini suistimal ettikleri ve irtikâp işlerine tevessül ettiklerine dair iddia bulunmaktaydı. Dâhiliye Nezareti bu iddiayı tahkik etmesi için güvenilir bir memurun Amasya'da görevlendirilmesini istedi. Neticede Sivas İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Reisi Raşid Efendi bu iş için

¹³⁷ BOA. BEO. 366/27406, 9 Şubat 1309 (21 Şubat 1894).

¹³⁸ BOA. BEO. 366/27406, 14 Şubat 1309 (26 Şubat 1894).

¹³⁹ BOA. DH. MKT. 208/88, 14 Ş 1311 (20 Şubat 1894).

¹⁴⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Dâhiliye Şifre Evrakı. (Bundan sonra BOA. DH. ŞFR, şeklinde gösterilecektir), 175/84, 17 Haziran 1311 (29 Haziran 1895).

¹⁴¹ BOA. DH. MKT. 418/60, 5 Ra 1313 (26 Ağustos 1895).

¹⁴² BOA. DH. MKT. 413/21, 29 Temmuz 1311 (10 Ağustos 1895).

görevlendirildi¹⁴³. Yaklaşık bir ay sonra da yine Bekir Paşa'nın kötü ahvaline dair Köprü kazası ahalisinden Osman imzasıyla Sadarete bir şikâyet telgrafı daha gönderildi¹⁴⁴. Bekir Paşa'nın bu şikâyetler karşısında bir ceza alıp almadığına dair belgelerde kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Paşa'nın 1896 yılında görevini Mehmed Emin Paşa'ya devrettiği görülmektedir.

Hakkında şikâyet vuku bulan mutasarrıflardan biri de Mehmed Ali Paşa'dır. Amasya Tabur Ağası Seraskerliğe gönderdiği telgrafında, Amasya mutasarrıfının Merzifon'da bulunduğu sırada Ermeni komitacılarının evinin kapısına yaftalar yapıştırdığını ve mutasarrıfın da şahsına yönelik bu tahkirane davranışlara göz yumduğunu ifade etti. Ayrıca “*politika*” şüphesiyle gözaltına alınan iki Ermeni'yi de kanunsuz olarak serbest bıraktığını söyleyerek mutasarrıfın muhakeme edilmesini istedi¹⁴⁵. Konuyla ilgili Dâhiliye Nezareti, Seraskerliğe gönderdiği telgrafta, mutasarrıfın vazifesine yakışır harekette bulunmadığı gibi büyüklüğü ve ehemmiyeti olan liva merkezini idare etmeye de muktedir olmadığını belirterek gerekenin yapılacağını söyledi¹⁴⁶.

Amasya mutasarrıflarından Kemal Bey de görevini suistimal ederek, vazifesine başlamadığından Sivas valiliği tarafından Dâhiliye Nezaretine şikâyet edilmişti. Nezaret tarafından kendisine tebligat ulaştırılmasına rağmen hâlâ görevine başlamamış olması, Amasya sancağında işlerin aksamasına neden oldu. Öte yandan Kemal Bey hakkında Dâhiliye Nezaretine ilginç bir istihbarat bilgisi verilmekteydi. Bu jurnale göre Kemal Bey, bir haftadan beri her gece Almanya konsolos vekilinin hanesinde saat altı buçuk raddelerine kadar ikâmetle gizlice gidip görüşmekteydi¹⁴⁷. Mutasarrıf Kemal Bey ile ilgili bu istihbarat bilgisini teyit edecek bir başka malumatı Alman seyyah ve coğrafyacı Ernst von der Nahmer'in seyahatnamesinde görmekteyiz. Nahmer, Kemal Bey'in mutasarrıflık yaptığı yıllarda Amasya sancağını ziyaret etmişti. Seyyah, Amasya'ya geldiğinde Mutasarrıf Kemal Bey ile tanıştırdığından bahseder. Mutasarrıfın eşkâli hakkında bilgi veren Nahmer, onu “*yaşlıca siyah sakallı, zarif yüzlü, hafif ela gözlü, uzun boylu, çalışkan gayretli bir kişi*” olarak tasvir eder. Alman seyyahın Mutasarrıf

¹⁴³ BOA. DH. MKT. 413/21, 24 S 1313 (16 Ağustos 1895).

¹⁴⁴ BOA. DH. MKT. 428/58, 25 Ra 1313 (15 Eylül 1895).

¹⁴⁵ BOA. DH. MKT. 2015/41, 5 R 1310 (27 Ekim 1892).

¹⁴⁶ BOA. DH. MKT. 2018/119, 18 R 1310 (9 Kasım 1892).

¹⁴⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamemat. (Bundan sonra BOA. DH. TMIK. M, şeklinde gösterilecektir), 101/17, 23 Za 1318 (14 Mart 1901).

Kemal Bey ile ilgili en enteresan bulduğu şey ise kendisiyle “*güzel Almanca*” konuşmasıydı. Sohbetten duyduğu memnuniyeti dile getiren Nahmer, mutasarrıf ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

“*Hayretler içinde kaldım, sohbetimiz sırasında diplomat olan babasının Viyana’daki görevi sırasında orada Almancayı öğrendiğini, ciddi bir eğitim gördüğünü, Avrupa kültürüyle yetiştiğini söyledi. İlerici bir genç Türk olan Kemal Bey Padişah II. Abdülhamid tarafından bir çeşit sürgün olarak Amasya mutasarrıflığına gönderilmiş. Fakat o siyasî sürgünlüğüne sinirlenmeden/aldırış etmeden tüm enerjisi ile bu şehir için çalışıyor*”¹⁴⁸.

Seyyahın da ifade ettiği gibi, Kemal Bey, babasının görevinden dolayı Almancayı öğrenmiş Avrupa’yı tanımış ve Almanlar/Avrupalılarla olan bu münasebetini mutasarrıf olarak tayin edildiği Amasya’da takip etme ihtiyacı hissetmiştir. Tabii olarak Alman konsolos vekili ile yaptığı görüşmeler vilayet idarecilerinin dikkatini çekmiş ve bir istihbarat konusu olmuştur.

Osmanlı Devleti, uzun süren Ermeni isyanları ve Avrupa devletlerinin baskısı neticesinde *Vilayât-ı Sitte* denilen ve Sivas, Erzurum Van, Mamuretülaziz, Diyarbakır ve Bitlis vilayetlerini kapsayan geniş bir bölgede özellikle idarî sahada birtakım değişiklikleri içeren ıslahat programı hazırladı. Aslında İngiltere bu programın uygulanması için Anadolu vilayetlerine bir *Genel Komiser* atanmasını teklif etmişti. Ancak Sultan Abdülhamid, 27 Haziran 1895 tarihinde, Yaver-i Ekrem Müşir Ahmed Şakir Paşa’yı *Anadolu Vilayâtı Umûm Müfettişliği*’ne tayin ederek İngiltere’nin hamlesini boşa çıkarmış oldu¹⁴⁹. Şakir Paşa Erzurum vilayeti ve sancaklarındaki teftiş ile görevine başladı. Yapılan teftiş esnasında, sancağın idarî yapısının çok bozuk olduğu ve mevcut kanunların çoğunun uygulanmadığı görüldü. Şakir Paşa’nın Erzurum’a gelişi ile Vilayât-ı Sitte’nin tamamında hayata geçirilmeye başlanılan otuz iki maddelik İslahat Projesi hazırlandı. İslahat Projesinin, nahiyelere polis atanması ile ilgili hükmü ve geçici olarak istihdam edilen köy bekçilerinin asaleten tayinleri hakkındaki hükümlerini ihtiva eden iki maddesi hariç, diğer otuz maddesi bütünüyle uygulamaya konuldu¹⁵⁰.

¹⁴⁸ Tuzcu, **a.g.e.**, s. 310-311.

¹⁴⁹ Karaca, **a.g.e.**, s.55.

¹⁵⁰ Karaca, **a.g.e.**, s.93,162.

30 Haziran 1897 tarihli Islahat Layihası çerçevesinde yapılan değişikliklerden bir tanesi de sancaklara birer gayrimüslim mutasarrıf muavini atanmasıydı. Bu bağlamda Sivas vilayet muavinliğine ve Amasya mutasarrıflık muavinliğine atamalar yapılmaya başlandı. Amasya'ya atanan mutasarrıf muavinlerinden biri Nazaret Efendi idi. Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 30 Aralık 1904 tarihli yazıda, Amasya mutasarrıf muavini Nazaret Efendi'nin vefat ettiği, bunun yerine uygun bir ismin tayininin elzem olduğu belirtildi. Karahisar-ı Şarki mutasarrıf muavini Nikolaki Efendi kabiliyet ve sadakat sahibi biri olduğundan ve “*Amasya'da şu sıra Rum'dan birinin bulunması daha ziyâde muvâfik-ı maslahat*” olacağından atanması uygun olacaktı¹⁵¹. Neticede Amasya mutasarrıf muavinliğine Nikolaki Efendi, Karahisar-ı Şarki mutasarrıf muavinliğine ise Yorgaki Efendi tayin edildi. Nikolaki Efendi'ye aylık 2.250, Yorgaki Efendi'ye ise 1.800 kuruş maaş tahsis olundu¹⁵². Nikolaki Efendi yaklaşık 3 yıl boyunca bu vazifede istihdam olundu. 29 Mayıs 1908 tarihli Dâhiliyeden Sadarete gönderilen bir yazıda, Amasya Mutasarrıf Muavini Nikolaki Efendi'nin bazı hallerinden dolayı orada kalmasının caiz olmadığı belirtilerek Tokat Mutasarrıf Muavini Mike Efendi ile becayişleri uygun görüldü¹⁵³.

1.2.2. Memurlar Hakkında Vuku Bulan Bazı Şikâyetler

İdareciler hakkında halkın çeşitli konularda şikâyetleri gerçekleşmekteydi. Bunlar bazen yolsuzluk, usulsüzlük ve bazen de kötü muameleye yönelik şikâyetlerdi. 1864 Vilayet Nizamnamesi ile oluşturulan vilayet, liva ve kaza idare meclislerine üye seçimi belli kurallara bağlanmıştı. Seçim sistemi kurallara bağlanmakla beraber uygulamada bazı suistimallerin ve aksaklıkların olduğu bir vakıdır. 1890 yılında gerçekleşen Amasya İdare Meclisi azasının seçim ve tayininde kanunsuz muamele yapıldığına dair şikâyetler vuku bulmuş ve Sivas vilayetinden bunu tahkik etmesi istenmişti. Hüseyin ve Mehmed imzalarıyla gönderilen telgrafnameye göre, Amasya İdare Meclisi azasından Münib Bey, görev süresi bitmediği halde azledilmiş yerine de okuma yazma bilmeyen Hacı Mehmed Ağa tayin edilmişti. Münib Bey'in normal süresini bitirmesi gerekirken, nizama aykırı bir şekilde gerçekleşen bu atamaya izin verilmemesi gerektiği dile getirilmekteydi¹⁵⁴. Bir sene sonra Sivaslızade İsmail ve diğerleri tarafından gönderilen

¹⁵¹ BOA. DH. MKT. 919/8, 22 L 1322 (30 Aralık 1904).

¹⁵² BOA. DH. MKT. 919/8, 18 M 1323 (25 Mart 1905).

¹⁵³ BOA. DH. MKT. 1257/44, 27 R 1326 (29 Mayıs 1908).

¹⁵⁴ BOA. DH. MKT. 1700/67, 27 C 1307 (18 Şubat 1890).

bir başka şikâyet dilekçesinde de, Amasya sancağı İdare Meclisi ile Bidayet Mahkemesi azalığına yeniden tayin edilenlerin okuma-yazma bilmemeleri dolayısıyla yerlerine münasiplerinin tayini istenmekteydi¹⁵⁵. Benzer iddianın Amasya Bidayet Mahkemesi azalığında da yaşandığı görülür. Mehmed Niyazi, Ali ve Ahmed Refik imzalarıyla gönderilen bir şikâyet dilekçesinde, Amasya Bidayet Mahkemesi Azalığına, nizama aykırı olarak suçlu olduğu bilinen Sadık Efendi'nin tayin edildiği dile getirilerek bu usulsüzlüğün kaldırılması talep edilmekteydi¹⁵⁶.

Amasya sancağı Tahrirat Müdürü Sırrı Efendi ile İdare Meclisi Başkâtibi Taha Efendi hakkındaki şikâyetler de kötü muameleye yönelik şikâyetlerdi. Uygunsuz lafları dolayısıyla muhakeme olunan Amasya sancağı Tahrirat Müdürü Sırrı Efendi'nin, şahitler mahkemeye çağrılmadan yapılan duruşması neticesinde beraat ettirilerek görevine iade olunduğu iddia edilmekteydi. İdare Meclisi Başkâtibi Taha Efendi de öldürmek kastıyla Mevlevi Şeyhi Arif Efendi'ye silah çektiği halde görevine devam etmekteydi. Dâhiliye Nezaretinden Sivas vilayetine çekilen telgrafta bu iddiaların araştırılması ve iddialar gerçek ise gerekeninin yapılması istendi¹⁵⁷. Amasya Tahrirat Müdürü Sırrı Efendi hakkında başka suçlamalar da vardı. Yüzbaşızade Mehmed Şükrü imzasıyla Sadaret'e gönderilen telgrafta, Sırrı Efendi'nin tembelliği nedeniyle işlerin sürüncemede kaldığı ve halkın mağdur olduğu iddia edilmekteydi¹⁵⁸. Bütün bu iddialar üzerine yapılan tahkikat neticesinde Sırrı Efendi işten el çektirildi. Ancak bu işten uzaklaştırılma süreci kısa sürmüştür. Bu tarz muhakeme edilip işten uzaklaştırılan ve tekrar memuriyete iade edilenlerin kanun gereği maaşlarının yarısı ödenmekteydi. Göreve başladıklarında da maaşlarının kalan yarısı kendilerine geri verilmekteydi. Sırrı Efendi'ye işten el çektirildiği 21 Temmuz 1890 tarihinden memuriyete iade edildiği 8 Eylül 1890 tarihine kadar olan müddet için eksik maaşının ödenmesine karar verildi¹⁵⁹. Vazifesine iade edilen Sırrı Efendi, görevinden el çektirilmeden önce Gümüşhacıköy Kaymakamı Emin Muhlis Bey ile beraber, Dâhiliye Nezaretinin gönderdiği yazı ile taltif almıştı¹⁶⁰.

¹⁵⁵ BOA. DH. MKT. 1805/14, 23 C 1308 (3 Şubat 1891)

¹⁵⁶ BOA. DH. MKT. 1749/40, 21 Z 1307 (8 Ağustos 1890).

¹⁵⁷ BOA. DH. MKT. 1785/12, 13 R 1308 (26 Kasım 1890).

¹⁵⁸ BOA. DH. MKT. 1785/78, 14 R 1308 (27 Kasım 1890).

¹⁵⁹ BOA. DH. MKT. 1813/80, 19 B 1308 (28 Şubat 1891).

¹⁶⁰ BOA. DH. MKT. 1622/38, 9 N 1306 (9 Mayıs 1889).

Amasya Nüfus Memuru Mehmed Tevfik Efendi haksız yere görevden azledildiğini ve yerine Ahmed Efendi'nin getirildiğini dile getirerek adalet talebinde bulunmaktaydı. Sivas vilayetine çekilen telgrafta, Mehmed Tevfik Efendi'nin görevden azledilme gerekçesinin “*nüfus vâridâtını vakt ve zamâniyla yevmiyeye dâhil etmeyib te'hir etmesinden dolayı*” olduğu belirtilmekteydi. Bahsedilen bu miktar 3.000 kuruş kadardı. Mehmed Efendi, azledilmesinin kanun ve nizama dayanmadığını, yalnızca adam kayırmak maksadıyla kovulduğunu ifade etmekteydi. Dilekçesinde yazdığına göre, 6 yıl Karahisar-ı Şarki sancağında ve 1 yıl da Amasya sancağında çalışmakta ve kusursuzca hizmet etmesine rağmen haksız yere azledilmektedir. Liva İdare Meclisinden gönderilen iki mazbatada farklı gerekçelerle görevden alındığı anlatılmaktaydı. Mazbatanın birinde kötü idaresinden dolayı azledildiği belirtilirken, diğer mazbatada ise zimmet gerekçesiyle azledildiği vurgulanmaktaydı. Dâhiliye Nezareti mezkûr şahıs hakkında tahkikat yapılmadan azledilmesinin adalete uygun olmayacağını belirterek, tahkikat yapılmasını istedi. Buna göre cevabı aranan soru şu idi: “*bahsedilen hasılat, mal sandığına mı teslim edilmedi yoksa yalnız nüfus idaresince tutulmakta olan yevmiye defterine mi dâhil edilmedi?*”¹⁶¹. Sadarete gönderilen yazıda, Amasya Nüfus Memuru Mehmed Tevfik Efendi'nin muhakemesi neticelenene kadar görevini nüfus kâtibinin yapması ve muhakeme sonunda suçsuz görülürse görevine dönebileceği ifade edildi¹⁶². Dâhiliye Nezaretinden Sivas vilayetine gönderilen bir başka yazıda ise, “*bir me'mûrun azline mûcib olan ef'âl kânûnen vâsıl-ı mertebe-i sübût*” olması gerekirken Mehmet Tevfik Efendi'nin azline gerekçe gösterilen durum ise rivayet kabilindedir. Zira yapılan tahkikat neticesinde, muhasebesinde bir zimmet ve ilişige dair hiçbir şey bulunamadı. Hiçbir kanunî sebebe dayanmadan azledilmesi adalete sığmayacağından memuriyete iade edilmesi gerektiği ifade edildi¹⁶³. Yirmi yedi seneden beri muhtelif memuriyetlerde ve sonra bir buçuk sene kadar da Amasya nüfus memurluğunda çalışan Ahmed Kemal Efendi, eski nüfus memuru Mehmet Tevfik Efendi'nin göreve iadesiyle açıkta kaldı. Ahmed Kemal Efendi, göreve iade edilen memur hakkında tekrar bir zimmet zuhur ettiği ve bu nedenle memurun azledilerek yerine başka birisinin geçeceğini dair istihbarat aldığını iddia etmektedir. Bu nedenle

¹⁶¹ BOA. DH. MKT. 1794/43, 10 Ca 1308 (28 Aralık 1890).

¹⁶² BOA. DH. MKT. 1918/71, 3 B 1309 (2 Şubat 1892).

¹⁶³ BOA. DH. MKT. 1870/106, 18 S 1309 (23 Eylül 1891).

kendisinin tayinini istemektedir. Ancak yapılan tahkikatta zimmete dair hiçbir delil olmadığı ifade edildi¹⁶⁴.

Memurlar hakkında vuku bulan şikâyetlerden bazıları yolsuzluk ve hırsızlık üzerine idi. Amasya Mal Sandığından 1884 senesinde bir miktar para çalınmıştı. Bu hırsızlık vakasından dolayı şüpheli görülen Zabtiye Mülazım-ı evveli Hüsnü Efendi muhakeme edilip beraat ettiği halde tekrar sorguya alındı. Bu durumu eleştiren ve adalet talep eden Hüsnü Efendi, yazdığı arzuhalinde, çalınan paradan dolayı beş kez adlî tahkikat geçirdiğini ve hepsinde de beraat ettiğini ifade etti. Yargılanmasına gerek kalmadığına dair karar verilmiş olmasına rağmen asıl zanlıları kurtarmak maksadıyla kanunlara aykırı bir şekilde Liva İdare Meclisi tarafından tekrar sorguya alındığını belirten Mülazım-ı evvel Hüsnü Efendi adalet isteğinde bulundu. Dâhiliye Nezareti de Sivas vilayetine yazdığı telgrafta, durumun Hüsnü Efendi'nin anlattığı gibi ise kanuna muhalif bir iş yapılmakta olduğunu söyleyerek yolsuzluğa hiçbir şekilde meydan verilmemesini gerektiğini tenbih etti¹⁶⁵.

Amasya Belediye Reisi Topçuzade Ali Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği arzuhalinde, Amasya mutasarrıfı Macid Bey'in nüfuzunu kullanarak kanuna aykırı bir şekilde belediye meclisini azlettiğini belirtti. Bu durumun kanunlara aykırı olduğunu iddia ederek gerekenin yapılmasını talep etti¹⁶⁶. Sivas vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen cevapta, durumun mütalaa edildiği ve kararın uygun olduğu belirtildi. Buna göre, Amasya Belediye Meclisi heyetinin yasal görev süresi bittiği halde seçimler yenilenmemekte, azaların çoğu devam etmediğinden belediye meclisinin idaresi iki kişinin idaresinde kalmaktaydı. Öte taraftan koleranın yayılmasını önlemek için belediye tarafından gereken önlemler alınmadığı gibi belediye heyeti hakkında her taraftan şikâyetler vuku bulmaktaydı. Ayrıca temettü vergileri hususunda vergi sahiplerinin dilekçesi uzun süre incelenmeyerek vergi tahsilinin gecikmesine sebep olunmaktaydı. Bütün bu sebeplerden ötürü belediye reisi ve heyeti topluca azledildi. Yeni heyetin seçimine başlanılarak oy toplamak üzere sandık açıldı. Seçim sonuçlarına kadar, belediye başkanlığına uzun müddet belediye başkanlığı ile mahkeme ve meclis idare azalıklarından bulunmuş olan Ahmed Efendi getirildi. Mutasarrıf Macid Bey, tüm

¹⁶⁴ BOA. DH. MKT. 298/49, 22 Ra 1312 (23 Eylül 1894).

¹⁶⁵ BOA. DH. MKT. 1603/98, 10 B 1306 (12 Mart 1889).

¹⁶⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Dâhiliye İdarî Kısım. (Bundan sonra BOA. DH. İD, şeklinde kullanılacaktır), 115/1, 20 Haziran 1327 (3 Temmuz 1911).

bu itiraz ve şikâyetlere karşı aldığı kararın doğru olduğunu şu hükme dayandırıyordu: “Belediye heyetinden birinin başkanlığa tayini hakkı hükümete ait olduğu gibi bu hakkın neticesi başkanlığa tayin olunup da vazifesinde kusur edenlerin azledilmesi hakkı da hükümetindir”. Sabık Belediye Reisi Ali Bey’in de vazifeyi ifada kusur ettiği anlaşıldığından azledilmiştir. Ancak bunlar azledilmiş olsalar da seçim sonuna kadar arzu ederlerse aza sıfatıyla devam edebilirler. Diğer iki aza da seçim sonuna kadar vekil reisin emrinde istihdam edilebilirler. Tüm bu azil ve tayinlerin belediye işlerinin güzelce yürütülmesi adına yapıldığı ifade edilmekteydi¹⁶⁷. Bu örnekten hareketle sancağın mülkî amiri durumunda olan mutasarrıfın, devletin kendisine tanıdığı yetkiyi kullanarak usulsüzlükleri ortadan kaldırmaya çalıştığı görülmektedir.

Hakkında şikâyet vuku bulan bir diğer memur ise Tahrirat Müdürü Hilmi Efendi’dir. Hilmi Efendi, Kars muhacirlerinden Şükrü tarafından yapılan şikâyet neticesinde, görevini kötüye kullanma gerekçesiyle görevden alınmıştı¹⁶⁸. Hilmi Bey Sadarete yazdığı arzuhalde, ailesini tedavi maksadıyla İstanbul’a götürdüğünü ve dört ay izinli olduğunu belirtti. İzninin bitmesine iki buçuk ay kaldığı halde, vazife yerine dönmeyeceği gerekçesiyle yerine Lazistan tahrirat müdürü tayin edildi. Hilmi Efendi hastalığının tedavisi için İstanbul’da olduğunu ve iyileştiğinde işinin başına geçeceğini belirtti. Görevden azledilmenin bir mevzuata ve tahkikata tabi olması gerektiğini, böyle gelişi güzel azledilmenin haksızlık olacağını söyleyerek hakkının muhafaza edilmesini rica etti¹⁶⁹. Sadaret, Dâhiliye Nezaretine yazdığı yazıda, Hilmi Efendi’nin ifadeleri doğru ise, bu azlin kanunlara aykırı olacağını söyleyerek adaletle muamele edilmesini istedi¹⁷⁰. Sivas vilayetine gönderilen yazıda, Hilmi Efendi’nin iznine dair bir malumat olmadığı, geri dönmeyeceği ve hakkında da şikâyet olduğundan azledilerek yerine Lazistan Tahrirat Müdürü Nazif Efendi’nin 1.250 kuruş maaş ve 426 kuruş da harcırah verilerek atandığı ifade edildi. Hilmi Bey de Bolu sancağı tahrirat müdürlüğüne atandı¹⁷¹.

Geleneksel devletten modern devlete geçiş süreciyle birlikte gerek niceliksel gerekse niteliksel açıdan hızlı bir dönüşüm yaşayan Osmanlı bürokrasisinin dönüşümü birçok sorunu da beraberinde getirdi. Taşradaki askerî ve sivil bürokrat sayısı XIX.

¹⁶⁷ BOA. DH. İD. 115/1, 20 Ş 1329 (16 Ağustos 1911).

¹⁶⁸ BOA. DH. MKT. 147/15, 28 Ra 1311 (9 Ekim 1893).

¹⁶⁹ BOA. DH. MKT. 150/26, 16 Teşrinievvel 1309 (28 Ekim 1893).

¹⁷⁰ BOA. DH. MKT. 150/26, 19 Teşrinievvel 1309 (31 Ekim 1893).

¹⁷¹ BOA. DH. MKT. 150/26, 23 Kânunuevvel 309 (4 Ocak 1894).

yüzyılda hızla artmakla birlikte merkezî hükümetin taşra ile bağına sağlayan iletişim ve ulaşım imkânlarının yeteri seviyede olmaması teftiş mekanizmasının gerektiği kadar işletilememesine neden olmaktaydı. Görevini kötüye kullanan memurların modern bir ceza hukuku dairesinde cezalandırılmaması da pek çok sorunu beraberinde getirmekteydi. Bu sorunların başında taşrada görev yapan askerî veya sivil bürokratların yeterli liyakate sahip olmaması ve türlü şekillerde görevini kötüye kullanması gelmekteydi. Üstüne üstlük adalet mekanizmasını işletecek olan adlî memurların da bu usulsüzlükler içinde yer alması durumu daha vahim boyutlara taşımaktaydı. Nitekim Amasya sancağında da bu durum karşımıza çıkmaktadır. Sadarettin Adliye Nezaretine gönderilen yazıda, Amasya Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi Cemaleddin Efendi'nin içki içtiği, Müdde-i Umumi Muavini Tahsin ve Savcı Sami Efendiler'in ise rüşvet ve kötü fiillerde buldukları belirtilmekteydi. Öyle ki kanuna uygun şekilde tahliye edilen Ermenilerden rüşvet alacak kadar işi ileri götürmüşlerdi. Amasya mutasarrıflığından gelen yazı ile birlikte istinaf müdde-i umumisinin bunlar hakkındaki ifadesi ile suçları sabit olduğundan azl ve tebdillerinin münasip olacağı ifade edilmekteydi¹⁷².

Diğer bir yolsuzluk şikâyeti ise, Merzifon kazası eski Tapu Yoklama Kâtibi imzasıyla Ali Rıza'dan geldi. Ali Rıza, Merzifon ve Havza tapu kâtipliği yapmakta olan Hasan Şevki ve Hasbi Efendilerin irtikâp ve hırsızlıklarının aşikâr olduğunu buna rağmen hâlâ kanunî bir işlem yapılmadığını belirtmekteydi. Hasan Efendi 10.000 kuruştan ziyade meblağı çalmış ve bu para geri alınmadığı gibi Amasya sancağı Defter-i Hakanî memuru tarafından görevde istihdam edilmesi suretiyle de hazine zarara uğratılmaktaydı. Ali Rıza'nın şikâyetini inceleyen Dâhiliye Nezareti, Sivas vilayetinden meselenin araştırılmasını istedi¹⁷³.

Sancak merkezinde ve kazalarda idareciler ve memurlarla ilgili gelen şikâyetler üzerine, yapılan tahkikatlar neticesinde suçları sabit görülenler, genelde görevlerinden azledilerek başka yerlere sürülmekteydiler. Ancak Ermeni hadiselerinin yoğunlaştığı bazı dönemlerde, sancaktaki asker miktarının artırılması istendiği gibi, şer'îye, adliye ve zabtiye memurlarından azl ve tebdili gerekenler için buna izin verilemeyeceği zira aksi durumun "*Ermenilerin ifsâdâtına karşı ittihâzı lâzım gelen tedâbiri sekte-dâr*

¹⁷² BOA. BEO. 201/15054, 1 Za 1310 (17 Mayıs 1893).

¹⁷³ BOA. DH. MKT. 307/38, 15 Ca 1312 (14 Kasım 1894).

edeceğinden” buna dikkat edilmesi istenmekteydi. Sivas Valisi Halil Rifat Paşa¹⁷⁴,nın Sadarete gönderdiği yazıda, Ermeni ihtilâl hareketlerine karşın Yozgat'ta olduğu gibi Sivas vilayetinde de idarecilerin gözü açık bir şekilde tedbirli davrandıkları ifade edilmekteydi. Ancak Amasya Ermenileri arasında bir maneviyat, ittifak ve ittihat olduğu, bunlarının şimdiki taktiğinin ise, kendilerini mazlum ve masum göstererek, memurlara ve İslam ahalisine zulüm isnat etmek olduğu anlaşılmaktaydı. Mevcut tehlikelerden dolayı zaruret olmadıkça memur ve idarecilerin görevlerinden uzaklaştırılmaması gerektiği vurgulanmaktaydı¹⁷⁵. Devrin en önemli problemlerinden olan, yolsuzluk, usulsüzlük, disiplinsizlik ve görevi kötüye kullanma eylemlerinin Amasya'da görev yapan memurlar arasında da vuku bulduğu görülmektedir. Bu usulsüzlüklere, özellikle adalet mekanizmasının teslim edildiği bireylerin de karışmış olması işin vahametini ortaya koyması bakımından önemlidir. Ancak tüm bu olumsuzluklara karşın, adaleti tesis etmeye ve halkın haklarını müdafaaya çalışan idarecilerin olması da iyi bir gelişme olarak zikredilmeye değerdir.

1.2.3. Sancakta Bulunan Resmî Kurumlar

1876–1909 arası dönemde (yıllara göre bazı küçük değişiklikler olmakla birlikte) Osmanlı Devleti'nin sancak merkezlerinde şu resmi kurumlar bulunmaktaydı¹⁷⁶:

Meclis Kalemi	Tahrirat Kalemi	Muhasebe Kalemi	Vergi Kalemi
İftâ Makamı	Nüfus Dairesi	Defter-i Hakanî Dairesi	Evkaf Kalemi
Mahkeme-i Şer'iyeye	Mahkeme-i Bidayet Hukuk Dairesi	Mahkeme-i Bidayet Ceza Dairesi	Mahkeme-i Bidayet Kalemi
Ziraat Bank Sandığı	Düÿün-ı Umumiye Dairesi	Nafia Komisyonu	Maarif Komisyonu
Zabita Dairesi	Polis Dairesi	Reji Dairesi	Orman İdaresi
Vesait-i Nakliye Komisyonu	Muhacirîn Komisyonu	Telgraf Dairesi	Belediye Dairesi

Tablo 3: Sancak Merkezinde Bulunan Resmi Kurumlar

¹⁷⁴ Halil Rifat Paşa, 1876 yılından, Dâhiliye Nazırlığına tayin edildiği 1891 yılına kadar; Tuna, Kosova, Selanik, Sivas, Manastır ve Aydın vilayetlerinde valilik yaptı. Sivas, Manastır ve Aydın valilikleri çok meşhurdur ve bilhassa bu vilayetlerde kalıcı izler bırakmıştır. Sivas vilayeti genelinde ve Amasya sancağında birçok yol onun döneminde yapılmıştır. “*Gidemediğin yer senin değildir*” sözü ona aittir. Halil Rifat Paşa'nın Sivas valiliği dönemindeki icraatları için bk. Nurettin Birol, **Halil Rifat Paşa Dönemi ve İcraatı 1827-1901**, Cedit Neşriyat, Ankara 2009, s. 96-149.

¹⁷⁵ BOA. BEO. 337/25236, 25 C 1311(3 Ocak 1894).

¹⁷⁶ M. Mahfuz Söylemez, “Ankara Vilayet Salnamelerine Göre Osmanlı'nın Son Döneminde Çorum” , **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 6, S.12, 2007/2, s.10.

Liva İdare Meclisi: Vilayetlerin alt birimleri olan sancak ve kazalarda sırasıyla mutasarrıf ve kaymakam başkanlığında, liva ve kaza idare meclisleri vardı. Osmanlı taşra idaresinde vilayetin alt kademesi olan livaların; idarî, malî, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete dair işlerini ve idarî uyumsuzluk sorunlarını müzakere edip karara bağlayan organlar liva idare meclisleriydi¹⁷⁷. İdare meclisleri vilayette vali, livada mutasarrıf, kazada ise kaymakamların başkanlığında toplanır. Bu meclislerde kanunlara uygun olarak bölgenin yönetimiyle ilgili konular müzakere edilir. Meclis müzakerelerinde üyeler hiçbir taraftan çekinmeden tarafsız bir şekilde oylarını kullanırlar¹⁷⁸. Liva idare meclislerinde mutasarrıftan başka livanın merkezi olan kazanın hâkimiyle, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslim cemaatlerin ruhani reisleri meclisin tabi üyeleridir. Ahalice seçilen iki Müslim iki de gayrimüslim üye meclisin kadrosunda yer almaktadır¹⁷⁹. Bunlardan başka idare meclisinde müzakere edilen konuların ilgili olduğu daire ve şube başkanları gerektiğinde idare meclisine davet edilirdi. Bu gibi durumlarda bu memurlar da asıl üyeler gibi müzakere edilip karara bağlanan konu hakkında oluşturulan evrakı imzalayacaklardı. Liva idare meclisi üyeleri altına imza attığı her karardan sorumlu olacaktı¹⁸⁰. İdare meclislerinin görevleri iki ana başlık altında toplanmıştı. İlki livanın genel yönetimi ile ilgili konulardı. İkincisi ise özel idareyi ilgilendirmekteydi¹⁸¹. 1882 yılında Amasya sancağının Liva İdare Meclisi şu üyelerden oluşmaktaydı¹⁸²:

Meclis-i İdare-i Liva		
Erkân-ı Memurîn-i Liva ve Tabii Üyeler		Seçilmiş Üyeler
Reis	Mutasarrıf-ı Liva	Ali Efendi
Naib	Mehmed Emin Efendi	Hacı Ahmed Bey
Müftü	Mehmed Hulusi Efendi	İstefan Ağa
Muhasebeci	Osman Efendi	Artin Ağa
Evkaf Muhasebecisi	Hüseyin Bey	
Tahrirat Müdürü	Rıfat Bey	

Tablo 4: 1882 Yılı Amasya Sancağı İdare Meclisi

¹⁷⁷ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 80.

¹⁷⁸ Torun, **a.g.t.**, s. 163.

¹⁷⁹ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 81.

¹⁸⁰ Torun, **a.g.t.**, s. 190-191.

¹⁸¹ Çadırcı, **a.g.m.**, s. 7.

¹⁸² **SVS 1300**, s. 96.

Liva İdare Meclisi Kalemi: Sancağın idare meclisinin yazışmalarından sorumlu olduğu için mühim bir kalemdir. 1885 yılında liva idare meclisi kaleminin birinci kâtibi Edhem Efendi, yardımcısı ise Mustafa Şevki Efendi'dir¹⁸³.

Tahrirat Kalemi: Müdürü aynı zamanda liva idare meclisinde üye olduğu için sancağın en önemli birimlerinden biri kabul edilen tahrirat kaleminde müsevvid, mübeyyiz ve evrak memurları gibi değişik görevliler hizmet vermekteydiler. Müsevvid resmî evrakı ilk kaleme alan şahıs olup; mübeyyiz ise bunları temize çeken memura verilen unvandır. Son şeklini alan belgelerin defterlere kaydedilmesiyle evrak memurları ilgilenmekteydi¹⁸⁴. 1885 yılında Amasya sancağında tahrirat kalemi şu görevlilerden oluşmaktaydı¹⁸⁵:

Memuriyeti	İsmi
Başkâtip	Hafız Faik Efendi
Refiki	Mehmed Necip Efendi
Evrak Memuru	Mehmed Efendi
Refiki	Yahya Efendi
Dağıtıcı	Cemil Efendi
Mübeyyizân (yazıyı temize çekenler)	Yusuf Cemil Efendi Ali Efendi Odacı Ali Ağa

Tablo 5: 1885 Yılı Amasya Sancağı Tahrirat Kalemi

Muhasebe Kalemi: Devletin sancak dâhilindeki gelir gider hesaplarına bakan muhasebe kaleminin başında başkâtip bulunurdu. Varidat memuru, masarifat memuru, sandık emini ve evrak memuru gibi değişik görevliler bu kalemde hizmet verirdi¹⁸⁶. 1891 yılında Amasya sancağında Muhasebe Kalemi şu üyelere oluşmaktaydı¹⁸⁷:

¹⁸³ SVS 1302, s. 383.

¹⁸⁴ Söylemez, a.g.m. , s. 11.

¹⁸⁵ SVS 1302, s. 383.

¹⁸⁶ Söylemez, a.g.m. , s. 12.

¹⁸⁷ SVS 1308, s. 151.

Memuriyeti	İsmi
Başkâtip	Hamdi Efendi
Refiki	Salih Bey
Merkez Kâtibi	Tabib Efendi
Sandık Emni	Atnas Ağa
Evrak Kâtibi	Vehbi Efendi
Masraf Kâtibi	Süleyman Efendi
Varidat Kâtibi	Abidin Efendi

Tablo 6: 1891 Yılı Amasya sancağı Muhasebe Kalemi

Nüfus Dairesi: Osmanlı Devleti'nde nüfus kayıtlarına büyük bir önem verilir ve bu kayıtların düzenli tutulmasına itina gösterilirdi. Zira vergi toplamada bu kayıtlar kullanılırdı. Sancaklarda nüfus kayıtları ile nüfus idareleri ilgilenirlerdi. Bu birimde kâtibin yanı sıra bir de memur çalışmaktaydı¹⁸⁸. 1891 yılında Amasya sancağında nüfus dairesinin kâtibi Ali Efendi, memuru ise Mehmed Tevfik Efendi'dir¹⁸⁹.

Defter-i Hakanî Dairesi: Livalarda bulunan defter-i hakanî memuru tapu kayıtlarını tutmakla yükümlüdür. Vilayet defter-i hakanî müdürünün kendisine vereceği talimatlar doğrultusunda görev yapacak olup, liva dâhilinde bulunan bütün emlak, arazi ve nüfus işlerinden sorumludur¹⁹⁰. 1903 yılında defter-i hakanî kaleminde 4 memur görev yapmaktaydı. Bunlar; Memur Hacı Hüsnü Efendi, Refiki Ali Rıza Efendi, Başkâtip Mehmed Nadir Efendi, Merkez Tapu Kâtibi Mustafa Muhsin Efendi'ydiler¹⁹¹.

Mahkeme-i Şer'îye Kalemi: Kadı tarafından idare edilmekte olan bu birimde kâtipler ve mukayyidler çalışmaktaydı. Vilayet ve sancak ve kaza merkezlerinde var olan şer'î mahkemeler sadece hukukî davalara bakmazdı. Evlenme, boşanma, vasi tayini, yetimlerin ve gaiblerin mallarını muhafaza edilmesi, vakıfların denetimi ve ticaret hayatına ilişkin pek çok mesele bu mahkemenin ilgi alanına girmektedir. Bu kurumlar tarafından tutulan ve Osmanlı Devleti'ni çeşitli yönleri ile tanımamıza yardımcı olan kayıtlar Şer'îye Sicilleri veya Kadı Defterleri olarak

¹⁸⁸ Söylemez, a.g.m. , s. 13.

¹⁸⁹ SVS 1308, s. 151.

¹⁹⁰ Torun, a.g.t. , s. 151.

¹⁹¹ SVS 1321, s. 113.

isimlendirilmekteydi¹⁹². Tanzimat Dönemi'yle birlikte Osmanlı hukukunun yanında Batı usulü hukukun benimsenmesi ve şer'î mahkemelerinin yanı sıra nizamiye mahkemelerinin vücut bulması şer'î mahkemelerinin görev alanı daraltılmıştır. 1879 yılında çıkarılan *Mehâkim-i Nizamiyenin Teşkilat Kanunu* ile de görev alanı iyice daralan şer'î mahkemeler şeyhülislamlığa bağlı olarak varlığını sürdürmüştür¹⁹³. Şer'î mahkemelerin fonksiyonlarının azalması klasik şer'îye sicillerinin içeriğinde ve belge türlerinde de değişime sebep olmuştur¹⁹⁴. 1884 yılında Amasya sancağında mahkeme şer'îye kalemi şu üyelerden oluşmaktaydı: Başkâtip Mehmed Said Efendi, İkinci Kâtip Abdülaziz Efendi, Mukayyid Abdülkerim Efendi, Eytam Memuru İsmail Efendi¹⁹⁵.

Liva Mehakim-i Adliyesi: Amasya sancağında mahkeme ve adliyeye dair kurumlar şunlardır: Mahkeme-i Bidayet Hukuk Dairesi, Mahkeme-i Bidayet Ceza Dairesi, Mahkeme-i Bidayet, Mahkeme-i Bidayet Kalemi, Mahkeme-i Ticaret ve Adliye Komisyonu. 1884 yılında ismini zikrettiğimiz bu mahkemeler şu üyelerden oluşmaktaydı¹⁹⁶:

¹⁹² Ahmet Akgündüz, "İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'îye Mahkemeleri ve Şer'îye Sicilleri", **Türkler**, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 54-55.

¹⁹³ Mehmed Akif Aydın, "Mahkeme", **TDVİA**, C. 27, İstanbul 2003, s. 344.

¹⁹⁴ Muhammed Ceyhan, "Tanzimat Sonrası Şer'îye Sicil Defterlerinin Muhteva ve Diplomatik Açıdan Tahlili", **OTAM**, S. 29, 2011, s. 49.

¹⁹⁵ **SVS 1301**, s. 100.

¹⁹⁶ **SVS 1301**, s. 102 – 103.

Mahkeme-i Bidayet Hukuk Dairesi	Mahkeme-i Bidayet Ceza Dairesi	Mahkeme-i Bidayet	Mahkeme-i Bidayet Kalemi	Mahkeme-i Ticaret	Adliye Komisyonu
Reis: Mehmed Emin Efendi	Reis: Mehmed Ragıp Efendi	Müdde-i Umumi Muavini: Rıfki Efendi	Başkâtip: Ata Efendi	Reis: Mehmed Emin Efendi (Müderris)	Aza: Mehmed Emin Efendi
Aza: Muhyiddin Efendi	Aza: Ahmed Efendi	İcra Memuru: Hayrettin Bey	Zabıt Kâtibi: Nazım Bey	Başkâtip: Şükrü Efendi	Aza: Mehmed Ragıp Efendi
Aza: Muhyiddin Efendi	Aza: Agop Ağa	Müstantık: Ali Remzi Efendi	Zabıt Kâtibi: Hüseyin Fikri Efendi	Mübaşir: Mehmed Ağa	Aza: Müdde-i Umumi Muavini Rıfki Efendi
Aza mülazımı: Tahir Efendi	Aza mülazımı: Agop Efendi		Zabıt Kâtibi: Mikdat Bey	Aza-i Daime: Mehmed Emin Efendi	Aza: Ticaret Mahkemesi Reisi Mehmed Emin Efendi
			Zabıt Kâtibi: Latif Efendi	Daimi aza: Petro Ağa	
			İcra Mübaşiri: Hacı Mustafa Efendi	Geçici azalar: Hacı Osman Ağa, Sani Efendi, Kirkor Ağa, Parsih Ağa	
			Diğer Mübaşir: Artin Ağa		

Tablo 7: 1884 Yılı Amasya Sancağında Adli Kurumlar

Düyûn-ı Umumiye İdaresi: 20 Aralık 1881 (28 Muharrem 1299) tarihli Muharrem Kararnamesi ile kurulan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçlarını denetleyen kurumdur. Sultan II. Abdülhamid döneminde kurulan “*Genel Borçlar İdaresi*” anlamına gelen bu kurum, yalnız İstanbul’da teşekkül etmemiş, taşra teşkilatında vilayetlerden sancaklara kadar temsilcileri bulunmuştur. Teoride Düyun-ı Umumiye İdaresi, Osmanlı maliyesinin bir dairesi idi. Uygulamada ise tamamıyla ayrı idi; serbest hareket ediyordu ve uluslararası bir görünüm arz etmekteydi. Osmanlı hukukuna dâhil olduğu halde temyize tabi değildi. Bu idareye bağlı memurlar Osmanlı memuru statüsünde oldukları halde, Osmanlı hükümetlerinin bunlar üzerinde yaptırım

hakkı yoktu¹⁹⁷. 1891 yılında Amasya sancağında Düyûn-ı Umumiye Dairesi 6 üyeden oluşurken¹⁹⁸ 1903 yılında 4 üyeden oluştuğu görülmektedir¹⁹⁹.

1891 Yılı	1903 Yılı
Müdür: Kâşif Efendi	Memur Osman Hayri Efendi
Başkâtip: Cafer Efendi	Refiki Şükrü Efendi,
Refiki: Cemal Efendi	Başkâtip Cemal Efendi,
Sandık Emni: Ahmed Efendi	Sandık Emni Ahmed Efendi
Mukayyid: Abdussamed Efendi	
Kantarıcı: Akif Ağa	

Tablo 8: Amasya Sancağı Düyun-ı Umumiye Dairesi

Nafia Komisyonu: Şehirlerin imar, iskân ve bayındırlık faaliyetlerinden sorumlu kurumudur. Mühendis, kâtip ve kondüktörden oluşur. 1889 yılında Amasya sancağı nafia komisyonu üyeleri, Mühendis Garoşki Efendi, Kâtip Besim Efendi ve Kondüktörler Karakışyan Efendi ile Ohannis Efendi'den oluşmaktaydı²⁰⁰. 1903 Yılı Sivas Vilayeti Salnamesi'nde Nafia Komisyonu yerine “*Turuk ve Meabir-i Fen İdaresi*” ismiyle aynı kurumun devam ettiği görülmektedir. Bu kurum da, 1 mühendis, 1 kâtip ve 1 kondüktörden oluşmaktadır²⁰¹.

Maarif Komisyonu: Sancağın eğitim-öğretim faaliyetlerinden mesul olan bu kurum ile ilgili Sivas Vilayet Salnamelerine bakıldığında, 1870, 1871, 1872, 1875, 1876 ve 1881 tarihli salnamelerde Maarif Meclisi, Maarif Müdürlüğü veya Maarif Komisyonu adı altında bir idarenin henüz teşekkül etmediği görülür. Hicri 1300 tarihli Sivas Vilayet Salnamesi'nde ilk defa olarak Meclis-i Maarife tesadüf etmekteyiz²⁰².

Muhacirîn Komisyonu: 1789-1839 tarihleri arasında, Osmanlı Devleti muhacir işlerini özel bir teşkilata bağlamamıştı. Bu işi İstanbul'da Şehremaneti, diğer vilayetlerde ise belediyeler yürütüyordu. Ancak göçmen miktarının tahmin edilenden

¹⁹⁷ Özge Varol, **II. Abdülhamid Dönemi'nde Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin Kuruluşu ve İşleyişi**, Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s.

¹⁹⁸ SVS 1308, s. 154.

¹⁹⁹ SVS 1321, s. 117.

²⁰⁰ SVS 1306, s. 158.

²⁰¹ SVS 1321, s. 114.

²⁰² Bu konu eğitim bölümü içerisinde ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

fazla olması üzerine bu işle ilgilenmek üzere 5 Ocak 1860'da “*Muhacirîn Komisyonu*” kuruldu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile beraber göçlerin artması üzerine Haziran 1878'de “*İdâre-i Umumiye-i Muhâcirîn Komisyonu*” unvanını taşıyan bir komisyon kuruldu²⁰³. Bu komisyonun daha öncekilerden en bariz farkı, muhacir sevk edilen vilayet merkezlerinde taşra yapılanmasının bulunmasıydı²⁰⁴. Amasya sancağı, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Kafkaslardan çok göç aldı. Sancağa gelen muhacirlerin sevk ve iskânı meselesi de bu kurumun önemini artırdı. 1907 Yılı Sivas Vilayet Salnamesinde Muhacirîn-i İslamiye Komisyonu'nun 4 üyeden oluştuğu görülmektedir. Bunlar; Reis Şirvanî Abdullah Efendi, Belediye Reisi Şeyh Cemaleddin Efendi, Meclis-i İdare Azasından Ahmed Efendi ve Kâtip Şevket Efendi'dir²⁰⁵.

1.2.4. Amasya Sancağına Bağlı Kazalar

22 Ocak 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi'nden Tokat'ın sancak olduğu 12 Ocak 1880 tarihine kadar yaklaşık 10 yıllık süreçte Amasya sancağı merkez kaza başta olmak üzere, Merzifon, Zile, Mecitözü, Osmancık, Erbaa, Köprü, Lâdik, Maden-i Sim (Gümüşhacıköy) adlı dokuz kazadan oluşmaktaydı. Tokat'ın kazadan sancak statüsüne kavuşmasıyla Erbaa ve Zile kazaları Amasya sancağından ayrılarak Tokat sancağına bağlandı. Böylece kaza sayısı 9'dan 7'ye düştü. 23 Şubat 1882 tarihinde Havza nahiyesinin kazaya dönüşmesiyle beraber kaza sayısı 8'e çıktı. Bu tarihten itibaren 20. yüzyılın başlarına kadar kaza sayısında değişiklik olmamıştır. Önce Osmancık kazası ardından da Mecitözü kazası Çorum sancağına bağlandı. Genel bir değerlendirme yaptığımızda, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Amasya sancağı ortalama 7–8 kazaya sahip bir sancak görünümündedir. İncelenen dönemde Amasya sancağına bağlı kazalar hakkında malumat verilecektir.

Kazalar hakkında malumat vermeden önce taşra idaresinde kaza idaresinden bahsetmek yerinde olacaktır. Tanzimat'ın ilanı ile beraber tatbiki konulan vergi reformu neticesinde her sancağa merkezden maaşlı muhassıllar atandı. Vergilerin bu şekilde toplanmasına iki yıl gibi kısa bir süre sonra son verildi. Bu kararda hiç şüphesiz hazine gelirlerinde beklenen artışın olmaması yatmaktadır. Hatta bu dönemde hazine gelirleri beklenenin çok üstünde açık vermekteydi. Bundan dolayı taşra yönetiminde yeni bir

²⁰³ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 68-69.

²⁰⁴ Mehmet Güneş, “Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib'de İskânı ve Karşılaşılan Sorunlar” , *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 7, S. XVIII, Haziran 2014, s. 427.

²⁰⁵ *SVS 1325*, s. 123.

düzenleme yapılarak sancak ve köy arasında kaza idarî birimi oluşturuldu²⁰⁶. 14 Şubat 1842 tarihli bu düzenlemeye göre, sancaklara kaymakam ve yeni bir idarî birim olan kazalara da bölgenin ileri gelen ailelerinden bir müdür seçilmesi öngörülüyordu²⁰⁷. Kaymakam atamaları her zaman sancaklara kaymakam ve kazalara müdür şeklinde olmayabiliyordu. Gerektiği takdirde kazalara da kaymakamlar tayin edilir ve böyle yerlerde müdürlerin küçük kazalara atanması uygun görülürdü Kazalar büyüklüklerine göre ve önemlerine binaen ya müdürler tarafından ya da kaymakamlar tarafından idare edilirdi. Bu durum 21 Haziran 1867 tarihli talimata kadar devam etti. 1867 tarihli talimata göre, vilayetler livalardan, livalar kazalardan, kazalar ise nahiye ve köylerden oluşmakta; vilayeti vali, livayı mutasarrıf, kazayı kaymakam, nahiyeyi müdür ve köyü muhtar idare etmekteydi. Böylelikle kaymakamlar kazaların idaresinden sorumlu yönetici olarak görev almaya başlamışlardı²⁰⁸.

Vilayetlerin alt birimleri olan liva ve kazalarda da idare meclisleri vardı. Kaza idare meclisi kaymakamın başkanlığında, mal müdürü, tahrirat kâtibi, kaza hâkimi (naib), müftü ve gayrimüslim cemaatin ruhani reisi gibi tabii üyeler ve ikisi Müslim, ikisi de gayrimüslim dört seçilmiş üyeden oluşmaktaydı²⁰⁹.

Kaza meclisleri; idarî davaları, kaza gelir giderlerini inceler, miri malların idaresine bakardı. Yerel sağlığa ait tedbirler, beledî tesislerin yapım ve onarımı, köy yollarının yapım ve bakımı gibi konular meclisin görev sahasına girerdi. Bundan başka vergi itirazlarının görüşüldüğü ilk merciidir. Kaza idare meclisleri, kaymakamın yetkisi dâhilindeki alım satım işlerinin usule uygunluğunu inceler. Bu denetim görevini yerine getiren kaza meclisi, itirazlar veya yetkisini aşan konuları liva idare meclisine havale ederdi²¹⁰. Taşra idaresi içinde kaza idare meclisleri etkinliği en az olan meclislerdi. Uygulamada bu meclislerin üstlendikleri mesuliyeti taşıyamayacağı ortadaydı. Bu meclisler en küçük problemi dahi mutasarrıflığa ve oradan da vilayete taşıdığı için kırtasiyeciliği artırdı. Bununla birlikte kaza düzeyinde eşrafın idarecilerle işbirliği kurmalarında ve işlerin kolay yürütülmesinde idarecilere önemli katkılar sağladı²¹¹.

²⁰⁶ Torun, **a.g.t.** , s. 68.

²⁰⁷ Fatih Sadık Torun, “Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S. 32, Kış 2012, 88.

²⁰⁸ Mehmet Güneş, **Osmanlı Devleti’nde Kaymakamlık (1842-1871)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 33, 37, 294.

²⁰⁹ Ortaylı, **a.g.e.** , s. 80-82.

²¹⁰ Ortaylı, **a.g.e.** , s. 82.

²¹¹ Çadırcı, **a.g.e.** , s. 260.

1.2.4.1. Merzifon Kazası

Günümüzde yine Amasya'ya bağlı bir ilçe olan Merzifon, Karadeniz bölgesinin Orta Karadeniz bölümünde Tavşan (Taşan) dağının güney eteklerinde Merzifon ovasının kenarında yer alır. Denizden yüksekliği 750 m. olup İstanbul ve Ankara'yı Samsun Limanı'na bağlayan karayolu üzerinde önemli bir tarihî şehir özelliği taşır²¹².

Tarihi Kalkolitik çağa kadar uzanan bir yörede bulunan Merzifon'un çekirdeğini Hititler Dönemi'nde askerî ve ticarî amaçlarla yapılan, bir sınır karakolu niteliğine sahip küçük bir kalenin oluşturduğu belirtilir. Burası daha sonra (M.Ö. VIII. yüzyıl) yöreye hâkim olan Frig, Kimmer ve İskit saldırılarıyla yıkılmıştır. Merzifon'un bir yerleşim yeri olarak tarih sahnesine çıkışı, Amasya merkezli Pontus Krallığı'nın ardından milâttan önce I. yüzyılda Roma hâkimiyeti dönemine rastlar²¹³.

Zaman içinde Pontus Devleti'nin bir sınır kenti olan ve o dönemde Marsivan adıyla anılan Merzifon, Bizans hâkimiyetinden sonra Danişmend Gazi'nin komutanlarından İltekin Gazi tarafından feth edilerek Türk topraklarına katıldı²¹⁴. II. Kılıçarslan'ın tedricen Danişmentli varlığına son vermesiyle Anadolu Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetine giren Merzifon, XIII. yüzyıl sonlarından itibaren İlhanlı ve onların vârisi olan Eretnaogulları'nın idaresi altında kalmasının ardından yörede çekişme içindeki beylerin mücadelelerine sahne oldu. Merzifon'u idaresi altına almaya çalışan Kadı Burhaneddin Ahmed burayı yağmaladı. 795'te (1393) tekrar buraya gelip karargâh kurdu ve Amasya'ya asker gönderdi. Olaya karışan Yıldırım Bayezid kalabalık bir orduyla Merzifon'a ulaşıp şehri ele geçirdi²¹⁵.

Osmanlılar döneminde ciddi bir gelişme gösteren ve birçok mimari eserin vücuda getirildi. Merzifon şehri, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde de Amasya sancağının gerek nüfus gerekse idarî açıdan merkezden sonra en büyük kazalarından biri olmaya devam etti. Özellikle misyoner faaliyetlerinin Amasya sancağı içerisinde en çok yoğunlaştığı kaza Merzifon kazası oldu. Fransız Cizvit ve Amerikan Protestan misyonerleri bölgede eğitim ve sağlık başta olmak üzere birçok alanda faaliyet yürüttüler. Amerikalıların bölgede açtıkları Merzifon Amerikan Koleji önce Ermeni tedhiş hareketlerinin daha sonra Pontosçu hareketlerin merkezi oldu.

²¹² Mehmet Öz, "Merzifon", **TDVİA**, C. 29, İstanbul 2004, s. 243.

²¹³ Öz, a.g.md. , s. 243.

²¹⁴ Sadi Bayram, **Tarihte Merzifon: Amerikan Anatolian Koleji ve Belgeleriyle Ermeni Ayaklanmaları**, Önder Matbaacılık, Ankara 2012, s.23.

²¹⁵ Öz, a.g.md. , s. 243-244.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi boyunca idarî yapısında bir değişiklik olmayan ve Amasya sancağına bağlı kalan Merzifon'un bir ara Samsun sancağına bağlanması gündeme gelmiştir. Merzifonlu Müslüman ve gayrimüslim ahali, yazdıkları arzuhalde, kazalarının Samsun'a bağlanmasının hem ticari manada hem de diğer alanlarda fayda getireceğini dile getirmişlerdir²¹⁶. Ancak bu taleplerinin bir karşılık bulmadığı görülüyor.

Vilayet ve sancaklardaki idare ve belediye meclislerinin birer numunesi kazalarda da bulunmakta idi. 1883 yılında Merzifon kazasının idare meclisi şu üyelere oluşmaktaydı: Reis Kaymakam Süleyman Efendi, Naib Osman Fevzi Efendi, Müftü Mehmed Efendi, Mal Memuru Ali Rıza Efendi, Tahrirat Kâtibi Hacı Mahmud Efendi, Evkaf Vekili Ahmed Efendi. Seçilmiş azalar ise, İsmail Efendi, Mustafa Efendi, Agop Ağa ve Artin Ağa'dır²¹⁷.

Belediye Meclisi ise şu üyelere oluşmakta idi: Reis Agop Ağa, Kâtip Bilal Efendi, Sandık Emini: Şakir Ağa, Müfettiş Mehmed Ağa, Çavuş Ali Ağa, Kalfa Simyon Usta, Tabip Aleksan Efendi. Azalar ise Mehmed Efendi, Galip Efendi, Hacı Ali Efendi, Salih Bey, Mıgırdıç Ağa ve Abraham Ağa'dır²¹⁸.

Merzifon Belediye Meclisi üyelerinin sayısı ve vazifelerinin çeşitliliği belediyenin bu tarihlerden itibaren modern manada ihtisaslaşmaya başladığının bir işareti olsa gerektir. Zira taşra idaresinde belediyeler ilk kurulduğunda, buldukları kazada kaymakam, sancakta mutasarrıf ve vilayette valinin emri ve kontrolü altında, görev yapan kurumlar olmaktan öteye gidememişlerdir. Zamanla belediyeçilik sisteminin oturmaya başlamasıyla beraber, belediyeler çeşitli birimlerde personeller istihdam etmeye ve şehirlerdeki birçok hizmeti üstlenmeye başladılar. Devlet ve vilayet salnamelerindeki verilere göre Merzifon kazasında görev yapan kaymakamlar şunlardır:

²¹⁶ “Merzifon'un Samsun'a Rabtı”, **Sabah**, 1 Şubat 1325 (14 Şubat 1910), s. 3.

²¹⁷ **SVS 1300**, s. 102.

²¹⁸ **SVS 1300**, s. 103.

Kaymakamlar	Görev Seneleri	Kaymakamlar	Görev Seneleri
Arif Hikmet Efendi	1870	Ebubekir Sıdkı Efendi	1889 – 1891
Nazif Efendi	1871	Sadık Efendi	1892
Osman Şevki Efendi	1872	Ebubekir Sıdkı Paşa	1893
Hacı Mustafa Efendi	1875	Necip Efendi	1894 - 1895
Hüsni Bey	1876	Süleyman Efendi	1896–1897
Hacı Mehmed Efendi	1881	Mahmud Bey	1898–1900
Süleyman Efendi	1882-1883	Mahmud Arif Paşa	1901
Hacı Mehmed Rüşdü Efendi	1884	İsmail Kemal Bey	1902–1905
Hafız Bekir Efendi	1885	Emin Raşid Bey	1906–1907
Ali Şevket Bey	1887	Süleyman Necmi Bey	1908-1909

Tablo 9: Merzifon Kaymakamları (1870-1909)

1896 tarihli devlet salnamesine kadar kazalarla ilgili malumat verilirken, kazaların kaçınıcı sınıf kaza olduğuna dair bilgi verilmemekte iken bu tarihten itibaren verilmeye başlandığı görülür. Buna göre Amasya sancağına bağlı kazaların tamamı 3. sınıf kaza olarak gösterilirken Merzifon 1. sınıf kaza olarak verilmiştir²¹⁹. Köprü kazası ise 1907 yılında 1. sınıf kaza statüsüne kavuşmuştur²²⁰. 1910 yılına gelindiğinde Merzifon kazası ile Köprü kazası tekrar 3. sınıf kaza statüsüne düşmüştür²²¹.

Vilayet salnamelerindeki verilerden hareketle Merzifon kazasında görev yapan belediye başkanlarını şu şekilde gösterebiliriz:

²¹⁹ SDAO 1313, s. 738.

²²⁰ SDAO 1324, s. 832.

²²¹ SDAO 1327, s. 668.

Belediye Başkanları	Görev Seneleri
Mustafa Bey	1870 – 1871
Mahmud Kâmil Efendi	1872
Osman Ağa	1875
Osman Asım Efendi	1876
Agop Ağa	1881 – 1883
Mustafa Efendi	1884
Hilmi Efendi	1885
Halil Efendi	1887
Galip Efendi	1889 – 1891
Hacı Ömer Lütfü Efendi	1903
Ahmed Efendi	1907-1908

Tablo 10: Merzifon Belediye Başkanları (1870-1908)

Sultan II. Abdülhamid Dönemi, merkezdeki birçok kurum ve uygulamanın taşrada da hayata geçirilmeye çalışıldığı bir dönem olmuştur. Eğitim, ulaşım ve sağlık alanında gerçekleştirilen çalışmalar maalesef belediyeçilik alanında kendini tam manasıyla gösterememiştir. Zira modern manada belediyeçiliğin yerleşmesi epey uzun zaman alacaktır. Bunda hiç şüphesiz büyük çaplı olmayan yerel hizmetlerin halk ve vakıflar kanalıyla yürütülmesi başta gelmekteydi. Öte yandan belediyeler buldukları mahalde yerel idarecilerden bağımsız çalışmak bir tarafa onların (vali, mutasarrıf, kaymakam) emri altında oldukları gibi²²², kendilerine ayrılan gelirleri tahsil edemedikleri için yapacakları hizmetleri yeterince tamamlayamıyorlardı. Bu bağlamda Amasya merkez kaza olması hasebiyle Amasya Belediyesi dışındaki diğer kaza belediyelerinin bu arada Merzifon Belediyesinin de beledî faaliyetleri tam manasıyla yerine getirdiklerini söylemek mümkün değildir.

1.2.4.2. Gümüşhacıköy / Maden-i Sim Kazası

Doğudan Merzifon, batıdan Osmercik, güneyden Mecitözü ve Amasya, kuzeyden de Köprü ilçeleri ile sınırlı olan Gümüşhacıköy, M.S. 140 yılında Doğu Roma İmparatorluğu'nun önemli şehirlerinden biri olup, Etonra adı ile Ankara'dan doğuya

²²² Osmanlı taşra teşkilatında, sancağın idarecisi durumunda olan mutasarrıflar, gerekli gördüğünde belediye başkanlarını ve meclis üyelerini görevden alıp seçimleri yenileyebiliyorlardı. Amasya mutasarrıfı Macid Bey, Amasya Belediye Reisi Topçuzade Ali Bey'i ve belediye meclisi üyelerinin tamamını azlederek seçimleri yenilemiştir. Bk. **BOA. DH. İD. 115/1**, 20 Haziran 1327 (3 Temmuz 1911).

giden Roma üzerindeki şehirleri birbirine bağlayan Eukhaita (Çorum), Karsia (Alaca), Ameseia (Amasya)'nın merkezi durumunda idi²²³. Hüseyin Hüsameddin, Gümüşhacıköy'ün kuruluşunu anlatırken, Kemârî/Kimri Türklerinden bir kısmının burada yerleştiğinden bahseder. Bu nedenle 300 yıl kadar bölgeye Kemârî denmiştir. Kimri aşiretinden çıkan Sadreddin Artuk et-Türkmânî el-Kaymârî 1378 yılına kadar burada camiler, mektepler ve ilmi yapılar inşa ederek bölgenin bayındır hale gelmesini sağlamıştır. Bu nedenle bölgeye Artuk-âbâd ismi verilmiş, Kemârî ismi ise sadece bir mahallenin ismi olarak kalmış daha sonra bu kelime “*Cemare*”ye dönüşmüştür²²⁴. 1490 yılından itibaren Hacı Mehmed Çelebi'nin Gümüş Madeni Nazırı olmasıyla bölge gelişmeye başlamıştır. Bundan dolayı bölge Hacı Nazır Köyü olarak isimlendirilmiştir. Artukâbâd ise artık bir mahalle ismi olarak kalmıştır. Hacı Nazır Köyü lafzı halk arasında yanlış telaffuz edilerek bir müddet bu köye Hacı Nadır'a dönüşmüştür. Daha sonra da Nadır lafzı da kaldırılarak Hacı Köyü denmiştir²²⁵.

1863 yılına kadar Hacıköy eşrafı ve nahiye müdürleri bu kasabanın imarında büyük gayretler sarf etmişlerdir. Neticede Cemare, Artukabat, Saray, Hacı Yahya, Adatepe, Beylikçınarı, Ermeni Kilise ve Çay isimleriyle sekiz mahalleden oluşan yeni bir kasaba meydana getirmişlerdir²²⁶.

H. Hüsameddin'in ifade ettiğine göre, Hacıköyü kasabası 800 haneye yakın olup kazanın nüfusu ise 32.000 civarındadır. 60 köyü ve 4 nahiyesi vardır. Nahiyeleri; Hamamözü, Saraycık, Kabakoz ve Gümüş'tür. Gümüş nahiyesi, önceleri kaza merkezi iken, Hacıköyü kasabasının kaza merkezi olmasıyla nahiye statüsüne inmiştir. Gümüş kasabasını çeviren dağ ve tepelerde çoğunlukla gümüş madeni vardır. Bundan dolayı adı geçen kasabanın Gümüş ismiyle anıldığı düşünülmektedir. Gümüş nahiyesi, Çinili Camii, Darphane ve Irgad adlı üç mahalleden oluşan, yaklaşık 300 haneli, havası, sağlam suyu güzel bir bölgedir. Mülki idaresi Has Ağaları ve Maden Eminleri elinde iken, idarenin Hacıköyü kaymakamlarına havale edilmesi üzerine maden eminleri yalnızca maden işleri ile iştigal etmeye başlamışlardır²²⁷. Sultan II. Abdülhamid döneminde ismi devlet salnamelerinde geçen Gümüşhacıköy maden müdürleri

²²³ Fahriye Bayram, **a.g.t.** , s. 3; Sevcan Aslan, **a.g.t.** , s.10.

²²⁴ H. Hüsameddin, **a.g.e.** , C.I, s. 178.

²²⁵ H. Hüsameddin, , **a.g.e.** , C.I, s. 178.

²²⁶ H. Hüsameddin, , **a.g.e.** , C.I, s. 178-179.

²²⁷ H. Hüsameddin, , **a.g.e.** , C.I, s. 180-181.

şunlardır: Gümüşhacıköy Maden Müdürü Halil Efendi²²⁸, Gümüşhacıköy Maden Memuru Behçet Bey²²⁹ ve Maden Müdürü Ahmed Efendi²³⁰.

Gümüşhacıköy kazasının idarî yapısına salnamelerden bakıldığında bu bölgenin, 1870-1871 tarihli salnamede “*Gümüş*” ve “*Hacıköyü*” şeklinde Merzifon kazasına bağlı iki ayrı nahiye olarak geçtiğini görülmektedir²³¹. 1871-1872 tarihli salnamede ise adı geçen iki nahiye “*Maden-i Sim*” kazasına bağlı olarak nahiye hüviyetini muhafaza etmektedir. Vilayet salnamesinde Amasya sancağına bağlı bütün kazaların nüfusu ayrı ayrı belirtilirken Maden-i Sim kazası, kaza hüviyetini hak edecek idarî birimlere (kaymakamlık, belediye meclisi vs.) sahip olmasına rağmen nüfus ile ilgili bir malumat verilmemekte, “*Gümüş ve Hacıköy*” nahiyeleri nüfus bahsinde Merzifon’a bağlı nahiyeler şeklinde gösterilmektedir²³².

1872-1873²³³, 1875-1876²³⁴, 1876-1877²³⁵, 1880-1881²³⁶, 1882-1883²³⁷ 1883-1884²³⁸, 1884-1885²³⁹ tarihli vilayet salnamelerinde Gümüş ve Hacıköy, Maden-i Sim kazasına bağlı nahiyeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nahiyelerden Gümüş kaza merkezi olarak görülmektedir. Gümüşhacıköy ismi ilk defa 1885 tarihli devlet salnamesinde karşımıza kaza olarak çıkmaktadır. Daha önceki vilayet ve devlet salnamelerinde Maden-i Sim Kazası olarak geçen idarî birim 1885 tarihli devlet salnamesinden sonra artık “*Gümüşhacıköy*” kazası olarak geçecektir²⁴⁰. Ancak bu durum devlet salnamelerinde böyle olmakla beraber vilayet salnamesinde biraz farklıdır. Sivas vilayet salnamesinde Gümüşhacıköy ismine kaza olarak ancak 1903/1904 tarihli salnamede rast gelmekteyiz. 1885, 1887, 1889 ve 1891 yıllarında adı geçen kaza “*Maden-i Sim*” şeklinde tesmiye edilmektedir.

Gümüşhacıköy kazasında Amasya sancağının diğer kazalarından farklı olarak Maden-i Hümayun Müdürleri ve bunların başkanlığını yaptığı idare meclisleri vardı.

²²⁸ SDAO 1293, s. 195.

²²⁹ SDAO 1296, s. 270.

²³⁰ SDAO 1298, s. 300.

²³¹ SVS 1287, s. 68.

²³² SVS 1288, s. 69.

²³³ SVS 1289, s. 69 – 70.

²³⁴ SVS 1292, s. 73.

²³⁵ SVS 1293, s. 59 - 60.

²³⁶ SVS 1298, s. 105-106.

²³⁷ SVS 1300, s. 104-105.

²³⁸ SVS 1301, s. 107-108.

²³⁹ SVS 1302, s. 391-393.

²⁴⁰ SDAO 1302, s. 65.

1870 yılında Gümüş Maden-i Hümayun İdare Meclisi şu üyelere oluşmaktaydı: Reis Müdür Ali Bey, Naib Mustafa Efendi, Kâtip İbrahim Edhem Efendi, Sandık Emmini Osman Efendi, Azalar; Müftü İsmail Efendi, Ali Rıza Efendi, Mehmed Sıdkı Efendi, Hacı Lütfullah Efendi, Hüseyin Ağa ve Kostantin Ağa²⁴¹.

Vilayet ve sancaklardaki idare ve belediye meclislerinin birer numunesi kazalarda da bulunmaktaydı. 1903 yılında Gümüşhacıköy kazasının idare meclisi şu üyelere oluşmaktaydı: Reis Kaymakam Tahir Efendi, Naib İbrahim Hakkı Efendi, Müftü Mustafa Tevfik Efendi, Mal Müdürü Alaaddin Efendi, Tahrirat Kâtipi Ahmed Hulusi Efendi, Metropolit Vekili Pedro Efendi. Seçilmiş azalar ise Ahmed Efendi, Mehmed Efendi, Mihail Ağa ve Ravin Ağa²⁴².

Belediye Meclisi ise şu üyelere oluşmakta idi: Reis Mahmud Ağa, Kâtip Süleyman Efendi, Sandık Emmini Ethem Efendi, Tabip Ahmed Hamdi Efendi. Azalar ise, Hacı Seyid Efendi, Osman Efendi, İsmail Efendi, Agop Ağa ve Zakar Ağa'dır²⁴³. Gümüşhacıköy kazası 3. sınıf kaza statüsünde yer almaktadır. Gümüşhacıköy kazasında görev yapan kaymakamlar şunlardır:

Kaymakamlar	Görev Seneleri	Kaymakamlar	Görev Seneleri
Ali Bey	1871 - 1872	Emin Muhlis Efendi	1889
Hacı Raşid Efendi	1875	Mehmed Şükrü Efendi	1890 – 1892
Halil Efendi	1876	Vahap Efendi	1893 – 1894
Ahmed Hüsameddin Efendi	1881	Rıza Bey	1895 – 1900
Refik Bey	1883	Necmi Bey	1901 – 1903
Ahmed Aziz Efendi	1884 – 1885	Tahir Bey	1904 – 1906
Abdülhalim Hilmi Efendi	1887	Mehmed Reşid Bey	1907 - 1908

Tablo 11: Gümüşhacıköy Kaymakamları (1871-1908)

Amasya sancağında merkez kaza dışında diğer kazalarda da birtakım asayiş, yolsuzluk ve hırsızlık vakalarının cereyan ettiği bilinmektedir. Bunlardan biri

²⁴¹ SVS 1287, s. 68.

²⁴² SVS 1321, s.128.

²⁴³ SVS 1321, s. 129.

Gümüşhacıköy kazasında yaşanan sirkat yani hırsızlık olayıdır. Gümüşhacıköy kazası Maden-i Hümayun Müdürü Kadri Bey'in 1.600 kûsur lirası çalınmıştı. Bu hırsızlık hadisesinden dolayı irade-i seniye gereği, kazanın ileri gelen idareci ve memurlarından pek çok kişi hakkında soruşturma açılarak muhakeme edildiler. Muhakeme neticesinde kaza kaymakamı Şükrü Efendi, naib, eytam memuru ve belediye azası beraat ederek yargılamalarına gerek olmadığına karar verildi. Vilayet meclis idare heyeti tarafından sandık emini, zabıta memuru ve sairenin ise muhakemelerine karar verildi²⁴⁴. Sadareten Dâhiliye Nezareti ile Sicill-i Ahval Komisyonu'na gönderilen bir başka yazıda, beraati kesinleşen kaza kaymakamı Şükrü Efendi'nin durumu gündeme getirildi. Buna göre Sivas valiliği, zikredilen meseleden dolayı kaymakamın artık orada nüfuzunu tesis edemeyeceğinden görev yerinin değişmesini talep etmekteydi. Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesince kaleme alınan resmî yazıda, kanunen beraatları sabit olan memurların istihdam edilmeyeceklerine dair bir kanun maddesi yoktu. Bu nedenle Sadaret, kaymakamın muhakeme edilmesinin Gümüşhacıköy kazasında nüfuzunu kırmayacağını aksine beraat ile görevine iade edilmesinin nüfuzunu daha da artıracığını belirtmekteydi. Neticede kaymakamın görev yerinin değiştirilmemesine ve görevine iadesine karar verildi²⁴⁵.

Gümüşhacıköy kaymakamlarından Necmi Bey hakkında da bir kimseyi haksız yere öldürttüğü iddiasıyla hakkında şikâyet vuku bulmuştu. Hükümet memurlarına silah çeken Şişmanoğlu Ali'yi yakalayarak inzibatın sağlanmasına çalışan Gümüşhacıköy Kaymakamı Necmi Bey'in, bu konuda herhangi bir suçu olmadığından muhakeme edilmesine gerek olmadığına karar verilmişti. Çorum merkezinden Fatıma ve rüfekası imzalarıyla çekilen bir telgrafta, kardeşleri Şişmanoğlu Ali'nin eşkıya süsü verilerek öldürüldüğü ifade edilmekteydi. Kardeşlerinin öldürülmesinden “me'mûrîn-i hükûmetin” ve Gümüşhacıköy kaymakamı Necmi Bey'in dahil olduğunu düşündüklerinden şikâyette bulundular. Amasya mutasarrıflığının yaptığı tahkikata göre, maktul Ali, vücudu ortadan kaldırılması vacip, şer bir kişi idi ve jandarmalar tarafından “*mukâbele-i bi'l-misl kâidesi icrâ edilerek*” öldürülmüştü²⁴⁶. Dâhiliye Nezaretinden Sivas vilayetine gönderilen yazıda, maktul Ali'nin ele geçirilmesi gereken biri olduğu ve memurlara karşı silah kullanmaya cüret ettiğiinden, yakalanması

²⁴⁴ BOA. BEO. 10/710, 20 L 309 (18 Mayıs 1892).

²⁴⁵ BOA. BEO. 10/710, 29 L 309 (27 Mayıs 1892).

²⁴⁶ BOA. DH. MKT. 583/81, 12 Eylül 1318 (25 Eylül 1902).

için gayret sarf eden kaymakamın, onun ölümünden dolayı mesul tutulamayacağı belirtildi. Şua-yı Devlet, Mülkiye Dairesinin mazbatasına atfen bu husustan dolayı kaymakamın muhakemesi de görülmedi²⁴⁷.

Gümüşhacıköy kazasında belediye teşkilatının 1871 yılından beri var olduğu bilinmektedir. Kazada görev yapan belediye başkanları şunlardır:

Belediye Başkanları	Görev Seneleri
Mehmed Efendi	1871
Hacı Mahmud Efendi	1872
Ali Bey	1875 - 1876
Hacı Mehmed Ağa	1881 - 1891
Mahmud Ağa	1903
Hacı Abdullah Efendi	1907-1908

Tablo 12: Gümüşhacıköy Belediye Başkanları (1871-1908)

Belediye başkanları içerisinde Hacı Mehmed Ağa'nın 10 yıldan fazla süre ile başkanlık yaptığı görülmektedir. Gümüşhacıköy Belediyesi özellikle muhacirlerin iskânları ve iaşeleri hususunda yerel ahalinin de desteğini alarak iyi hizmetler gördü. Bu süreçte kaza dâhilinde muhacirlerin iskânı ile Beylikçayı ve Adatepe Mahallesi teşkil edildi²⁴⁸.

1.2.4.3. Mecitözü Kazası

Âşık Paşa, Âşık Paşazade, Elvan Çelebi ve Şeyhülislam Kara Halil Efendi gibi tarihi şahsiyetlerin yetiştiği Mecitözü kazası²⁴⁹, coğrafi konumu itibariyle Orta Karadeniz'de, Çorum-Amasya arasında yer almaktadır.

Günümüzde Çorum iline bağlı bir ilçe olan Mecitözü'nün Türkler tarafından iskân edilmesi süreci erken dönemlere kadar gider. Merkezi Avkat köyü civarında iki tepenin düzce olan sırtlarında kurulu bulunan Mecitözü kasabası Avkatlı oğlu Hacı Ali Ağa'ya nispeten Hacıköy denilmekle meşhur olmuştur. Gümüşhacıköy ile ismen karışmaması için buraya Avkat Hacıköy denilmiştir²⁵⁰. 1075 yılında Çorum'un fethi ile Danişmendliler'in yönetimine geçen Mecitözü'ne Kayı ve Bayındır Türk boyları

²⁴⁷ BOA. DH. MKT. 583/81, 3 N 1320 (4 Aralık 1902).

²⁴⁸ BOA. DH. MKT. 1884/89, 29 Ra 1309 (2 Kasım 1891).

²⁴⁹ Ethem Erkoç, *Yirmi Birinci Yüzyılda Çorum İli ve İlçeleri*, Kardeş Matbaacılık, Çorum 2001, s.114.

²⁵⁰ H. Hüsameddin, , a.g.e. , C. 1, s. 195-196.

yerleştirilmiştir²⁵¹. Danişmendliler zamanında Anadolu beldeleri kadısı olan Abdülmecid-i Hervî 1136 yılında bugünkü Mecitözü'nün bulunduğu yere malikânesini kurdurmuş, isminden dolayı da burası “*Mecid-özü*” demekle meşhur olmuştur. Avkatlı Zade Hacı Ali Ağa 1728 tarihinden itibaren bu köyde oturarak büyük bir nüfuz ve itibar elde etmiştir. Bu zat burada bir cami-i şerif, bir hamam, bir mektep ve kendine ait büyük bir konak yaptırmıştır. Daha sonra torunu da bir medrese inşa etmiştir. Bu aile yaptığı eserlerle köyü kasaba haline getirmişlerdir. 1888 yılında İbtida ve 1894 yılında ise Rüştüye Mektebi inşa edilen kazaya 1898 yılında da Saat Kulesi ve Hükümet Konağı yapılmıştır²⁵². 1870 tarihli Sivas vilayet salnamesine göre de Mecitözü kazası Köprü, Merzifon, Osmancık, Erbaa, Lâdik ve Zile ile beraber Amasya sancağının yedi kazasından biri olarak liva ve vilayet içerisinde yerini almıştır²⁵³.

1889 yılında Mecitözü kazasının idare meclisi şu üyelerden oluşmaktaydı: Reis Kaymakam Mehmed Akif Efendi, Naib Süleyman Faik Efendi, Müftü Mehmed Şevki Efendi, Mal Müdürü Mehmed Tevfik Efendi, Tahrirat Kâtibi İbrahim Fevzi Efendi. Seçilmiş azalar, Hacı Mustafa Efendi, Mihail Ağa, Agop Ağa, Hamparsum Ağa²⁵⁴.

Belediye Meclisi ise şu üyelerden oluşmakta idi: Reis Hakkı Efendi, Çavuş Kadir Ağa, Kâtip ve Sandık Emni Nuri Efendi. Azalar, Nişan Efendi, Mustafa Efendi, Karabet Efendi²⁵⁵. Mecitözü kazası 3. sınıf kaza statüsünde yer almaktadır. Salnamelerde yer alan bilgilerden hareketle Mecitözü kazasında görev yapan kaymakamlar şunlardır:

²⁵¹ Erkoç, a.g.e. , s. 112.

²⁵² H. Hüsameddin, , a.g.e. , C. 1, s.196.

²⁵³ SVS 1287, s. 70.

²⁵⁴ SVS 1306, s. 175.

²⁵⁵ SVS 1306, s. 176.

Kaymakamlar	Görev Seneleri	Kaymakamlar	Görev Seneleri
Abdülkerim Nafiz Efendi	1870	Abdülhalim Efendi	1889–1897
Hüseyin Hulusi Efendi	1871-1872	İsmail Bey	1898-1900
Ahmed Rıfat Efendi	1875	Mehmed Saim Efendi	1901
Süleyman Salim Efendi	1876	Halid Bey	1902
İzzet Bey	1881	Mahmud Muhyiddin Bey	1903
Nazif Efendi	1882	Talat Efendi	1904
Mehmed Cemil Efendi	1883	Mehmed Reşid Bey	1905-1906
Mehmed Akif Efendi	1884-1888	Ali Vefa Efendi	1907-1908

Tablo 13: Mecitözü Kaymakamları (1870–1908)

Mecitözü kazasının aynı anda idarî yönden Amasya sancağına, adli veya askerî yönden ise Çorum sancağına tabi olması kaymakamların işini bir hayli güçleştirmiştir. Mecitözü ahali açısından karışıklığa yol açan bu durumun resmi yazışmalara da konu olduğu görülmektedir.

Mecitözü kazasında belediye teşkilatının 1871 yılından beri var olduğu bilinmektedir. Kazada görev yapan belediye başkanları şunlardır:

Belediye Başkanları	Görev Seneleri
Abdi Bey	1871 – 1875
Ahmed Efendi	1876
Mustafa Ağa	1881
Sadık Efendi	1883
Edhem Efendi	1884
Hacı Ahmed Efendi	1885 – 1887
Hakkı Efendi	1889
Abdülhalim Efendi	1891
Nuri Efendi	1903
Hasan Ağa	1907-1908

Tablo 14: Mecitözü Belediye Başkanları (1871-1908)

Sivas vilayetine tabi Amasya sancağı kazalarından biri olan Mecitözü kazasının Amasya'dan ayrılarak Ankara vilayetine tabi Çorum sancağı²⁵⁶na bağlanmak istediğini görmekteyiz. Bu hususta mütemadiyen yerel idareciler ve kaza ahalisi tarafından sancak ve vilayet merkezi ile bazı zamanlar doğrudan doğruya Sadarete arzuhaller yazıldı, telgraflar çekildi. Mecitözü kazasının Amasya ve Çorum sancakları arasındaki konumu, bazı dönemlerde idarî, adli ve askerî cihetlerden iki sancağa da bağlı olması birtakım problemlere yol açtı. Bununla ilgili olarak 17 Nisan 1900 tarihli bir vesikada; Çorum, Mecitözü ve Amasya kazalarının taksimatı mülki idareyi ve askerî muamelatı güçleştirdiğinden ıslah edilmesi gerektiği dile getirildi²⁵⁷. Ankara vilayeti tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 1 Ağustos 1902 tarihli yazıda Mecitözü kazasının Çorum sancağına bağlanması isteği ifade edilmesine karşılık bunun mümkün olamayacağı ve kazanın eskiden olduğu gibi Sivas vilayetine bağlı kalması gerektiği vurgulandı²⁵⁸.

Mecitözü köylerinin Amasya'dan ziyade Çorum'a yakın olduğunu göstermesi bakımından Mecitözü'ne bağlı köylerin imamları ve muhtarları tarafından 29 Nisan 1895 tarihinde gönderilen dilekçe önemlidir. Bu istid'ada Mecitözü kazasına tabi karyelerin kazaya uzak mesafede olduğundan Çorum'a bağlanmasına dair ahalinin talebi iletildi ve Sivas vilayetinin bu husustaki mütalaasının bildirilmesi istendi²⁵⁹. Kazanın Amasya'dan ayrılması sürecini hızlandıran ya da bu ayrılığı bölge halkı açısından haklı kılan bazı etkenlerin de var olduğu şüphesizdir. Bunların başında Sivas vilayeti tarafından kazaya gerekli yatırımların yapılmadığı ve kazanın yeterli hizmetleri alamadığı meselesi gelmektedir. Kaza ahalisi yollarının yapılması hususunda belli aralıklarla vilayet merkezi ile Dersaadet'e arzuhaller göndermekteydi. Bunlardan biri 26 Ocak 1905 tarihli arzuhaldir. Bu arzuhalde; Mecitözü kazasından Merzifon'a kadar olan şosenin inşası ve ikmal isteniyordu²⁶⁰. Yine 10 gün sonra 5 Şubat 1905 tarihinde gönderilen bir başka yazıda da; Alaca, Mecitözü ve Merzifon kazaları arasındaki şose yolun inşasının tamamlanması hususunda Mecitözü ahalisi tarafından verilen arzuhalin

²⁵⁶ Çorum Sancağının teşkili, idarî ve mülki yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Adem Kara, **a.g.e.**

²⁵⁷ **BOA. BEO. 1472/110340**, 16 Z 1317 (17 Nisan 1900).

²⁵⁸ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu.** (Bundan sonra **BOA. DH. TMIK. S.** şeklinde gösterilecektir), **39/33**, 25 R 1320 (1 Ağustos 1902).

²⁵⁹ **BOA. DH. MKT. 369/17**, 4 Za 1312 (29 Nisan 1895).

²⁶⁰ **BOA. BEO. 2492/186875**, 20 Za 1322 (26 Ocak 1905).

gereğinin yapılacağı ifade edilmekteydi²⁶¹. Netice olarak ilerleyen tarihlerde de kazanın Çorum'a bağlanması yönünde talepler vuku bulmuş ve Mecitözü kazası, 12 Mayıs 1914 tarihli İrade²⁶² ve yine 20 Ocak 1915 tarihli diğer bir yazı²⁶³ ile Veray nahiyesi Amasya'da kalmak üzere Çorum'a bağlanmıştır.

1.2.4.4. Osmancık

Günümüzde Çorum iline bağlı bir ilçe durumunda olan Osmancık, Karadeniz Bölgesi'nin iç kesiminde, Kızılırmak nehrinin Tosya-Merzifon yoluyla kesiştiği önemli bir geçiş noktasında denizden 410 metre yükseklikte kurulmuştur. Buradaki iskân, ovaya hâkim konumdaki kayalığın üzerinde yer alan ve tarihi antik döneme inen kalenin civarında teşekkül etmiştir. Günümüzde de Samsun-İstanbul yolu üzerinde yer alan Osmancık doğal engebelerin belirlediği bir güzergâhın Kızılırmak'ı kestiği yerde bulunmaktadır. Karadeniz'i ve doğuyu batıya bağlayan önemli bir ulaşım noktasında yer almaktadır. Osmancık oldukça zengin bir su ağına sahiptir. Bunu sağlayan da kent üzerinde geçen Kızılırmak'tır. Kızılırmak'ın düzgün olmayan, girintili ve düzensiz bir akışı bulunmaktadır²⁶⁴.

Bölgede bulunan antik kalıntılardan anlaşıldığına göre, Osmancık'ın tarihi Hititlere kadar dayanır. Hitit, Frig, Pers, Pontus idaresinin ardından Roma ve Bizans hâkimiyetine giren bölge, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Danişmendliler tarafından fethedildi. Danişmendliler'in zayıflamasıyla Anadolu Selçuklu hâkimiyetine giren bölge, XIII. yüzyılda Moğol istilasından etkilendi. Beylikler devrinde; sırasıyla Eretna Beyliği'ne, Amasya Emiri Şadgeldi Paşa'ya ve Kadı Burhaneddin hükümetine tabi olan Osmancık yapılan savaş neticesinde 1391 yılında Osmanlı Devleti topraklarına katıldı²⁶⁵.

1840'larda Osmancık'a uğrayan Seyyah William Francis Ainsworth burayı 300 ev, 5 mescit, 1 han ve hamamlarıyla modern ve hareketli bir şehir olarak tasvir eder²⁶⁶. Şemseddin Sami, Kâmûsu'l- A'lam isimli eserinde, 1890'larda Osmancık'ın nüfusunun 8.940 civarında olduğunu, bunun 1.000 kadarının Ermeni, 7900 kadarının da Müslüman

²⁶¹ BOA. DH. MKT. 930/10, 30 Za 1322 (5 Şubat 1905).

²⁶² BOA. İ. DH. 1508/1332, 16 C 1332 (12 Mayıs 1914).

²⁶³ BOA. İ. DH. 212/4, 4 Ra 1333 (20 Ocak 1915).

²⁶⁴ Mehmet Öz, "Osmancık", TDVİA, C. 33, 2007 s. 475; Karabıyık, a.g.t. , s. 1.

²⁶⁵ Karabıyık, a.g.t. , s. 4; Öz, "Osmancık" , s. 476.

²⁶⁶ William Francis Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia**, C.1, Londra 1842, s. 98.

olduğunu söyler²⁶⁷. Şemseddin Sami'nin verdiği bu rakamların Osmancık kazasının merkezine ait nüfus bilgileri olduğu anlaşılmaktadır. Zira V. Cuinet, kazanın nüfusunu 28.940 olarak verir. Bu nüfus kaza merkezi ile beraber nahiye ve köyleri de kapsamaktadır. Cuinet'e göre nüfusun 20.000'i Müslüman geriye kalanlar ise, gayrimüslimdir²⁶⁸.

Çorum 1864'te Yozgat'a bağlı bir kaza haline getirilince İskilip, Çankırı sancağına Sungurlu, Yozgat sancağına ve Osmancık da Amasya sancağına bağlandı²⁶⁹. Devlet salnamesi verilerine göre Osmancık, Çorum sancağına bağlandığı 1895 yılına kadar 5 nahiye ve 49 köyden müteşekkil bir kaza hüviyetinde idi. Nahiyelerinden Hacı Hamza 8, Kızıltepe 7, Dodurga 11, Karaviran 8 ve Akviran 15 köye sahipti²⁷⁰.

1889 yılında Osmancık kazasının idare meclisi şu üyelerden oluşmaktaydı: Reis Kaymakam İsmail Hakkı Efendi, Naib İbrahim Fevzi Efendi, Müftü Mustafa Tevfik Efendi, Mal Müdürü Mehmed İzzet Efendi, Tahrirat Kâtibi Mehmed Bey. Seçilmiş azalar, Hacı Hafız Efendi, Ali Ağa, Hacı Mehmed Ağa ve Abdullah Efendi²⁷¹.

Belediye Meclisi ise şu üyelerden oluşmakta idi: Reis Mustafa Ağa, Kâtip Osman Efendi, Sandık Emimi Mehmed Rüştü Efendi. Azalar, Emin Efendi, Ali Ağa²⁷². Amasya sancağına bağlı kaldığı süre zarfında Osmancık kazası kaymakamları şunlardır:

Kaymakamlar	Görev Seneleri	Kaymakamlar	Görev Seneleri
Hacı Mustafa Ağa	1870	İsmail Hakkı Efendi	1889
Ahmed Efendi	1871	Hasan Rıza Efendi	1890 - 1892
Ahmed Tevfik Efendi	1872	Mehmed Emin Efendi	1892 - 1893
İzzet Bey	1875	Osman Fehmi Bey	1894
Hasan Tahsin Efendi	1876	Ahmed Hayri Efendi	1895
Mehmed Şevki Bey	1881 - 1887		

Tablo 15: Osmancık Kaymakamları (1870-1895)

²⁶⁷ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l- A'lam*, C. 4, Mehran Matbaası İstanbul 1311 (1894), s. 3127.

²⁶⁸ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie – Géographie – Administrative (Statistique-Descriptive et Raisonée de Chaque Province de l'Asie Mineure)*, C. I, Paris 1890, s. 763-764.

²⁶⁹ Kara, a.g.e. , s. 50.

²⁷⁰ SDAO 1306, s. 558-559; SDAO 1307, s. 615-616; SDAO 1308, s. 607 – 608; SDAO 1309, s. 635-636; SDAO 1310, s. 643-644; SDAO 1311, s. 679 – 680; SDAO 1312, s. 698; SDAO 1313, s. 728.

²⁷¹ SVS 1306, s. 170 - 171.

²⁷² SVS 1306, s. 176.

Mehmed Şevki Bey 1881-1887 yılları arasında 7 yıl süre ile Osmancık kazasında en uzun süre kaymakamlık yapan kişi olmuştur.

Osmancık kazasında belediye teşkilatının 1870 yılından beri var olduğu bilinmektedir. Kazada görev yapan belediye başkanları şunlardır:

Belediye Başkanları	Görev Seneleri	Belediye Başkanları	Görev Seneleri
Ahmed Ağa	1870 - 1871	Hasan Efendi	1883 - 1884
İsmail Ağa	1872	Mustafa Ağa	1885
Hacı Osman Efendi	1875	İbrahim Tufan Bey	1887
Mustafa Efendi	1876	Mustafa Ağa	1889
Hacı Osman Efendi	1881	Mustafa Efendi	1891

Tablo 16: Osmancık Belediye Başkanları (1870-1891)

Osmancık kazasında görev yapan belediye reislerinin uzun süreli bu makamda kalmadıkları görülmektedir. Ortalama 1,5-2 yıl kadar görev yapan belediye reisleri kazanın ulaşım ve haberleşmesini kolaylaştırmak adına telgrafın kazaya gelmesi için kaymakamlarla beraber yoğun mesai harcamışlardır. Amasya'ya bağlı Köprü, Gümüşhacıköy, Osmancık, Havza ve Lâdik kaza merkezlerine bir telgraf hattı çekilmesinin faydalı olacağı düşünülerek bu hususta her kaza üzerine düşen çalışmaları yapmaya başladı. Osmancık kazası idare meclisinden Sadarete gönderilen bir yazıda, kazada yeniden tabur dairesi teşkil edildiğinden bahsedilerek, hem askerî hususların hem de resmi muamelelerin geciktirilmeden günü gününe cereyan edebilmesi için telgrafa ihtiyaç olduğu ifade edilmekteydi. Buna göre, gerekli direkler ile telgrafhane ve mefruşatının ahali tarafından karşılanacağı taahhüt edildi. Bölgeye bir telgraf merkezi açılması istendi. Ancak cevaben gelen telgrafta, tesis masrafları ve daimi masrafları karşılayacak bir ödenek olmadığından şimdilik bunun mümkün olamayacağı ifade edildi²⁷³. Kaza ahali ve idarecileri ise, liva merkezine 20 saat kadar uzak bir mesafede bulduklarını ifade ederek telgraf taleplerini mütemadiyen dile getirdi.

²⁷³ BOA. DH. MKT. 129/25, 15 C 1311(24 Aralık 1893).

Ermeni hadiselerinin artması neticesinde bölgenin ehemmiyet kesb etmesi dolayısıyla, Çorum ve havalisinde yeniden bir sancağın teşkilinin faydalı olacağı düşünüldü. 1894'te Çorum, Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa'nın çabası ve Ankara Valisi Abidin Paşa'nın yardımıyla Ankara'ya bağlı bir sancak merkezi oldu, İskilip ve Sungurlu kazaları ile birlikte Osmancık kazası da Çorum'a bağlandı²⁷⁴.

1.2.4.5. Köprü / Vezirköprü Kazası

Günümüzde Samsun ilinin bir ilçesi durumunda olan Köprü ya da günümüzde bilinen adıyla Vezirköprü, Kızılırmak havzası içinde kalan verimli toprakları, su kaynakları, uygun iklim şartları ve Tavşan Dağları'nın bakır yatakları nedeniyle eskiden beri yerleşim yeri olmuş önemli bir şehirdir. Vezirköprü yöresinde yerleşme tarihi oldukça eskilere inmektedir. Arkeolojik kazılar yörede yerleşmenin Kalkolitik Dönem'e (M.Ö. 5500-3000) kadar gittiğini ortaya koymaktadır. Yörede bilinen en eski yerleşme, Hititler tarafından ilçe merkezinin kuzeyinde kurulan Oymaağaç Höyüğü olarak belirlenmiştir. Bu höyükte ortaya çıkarılan yerleşmenin Hititlerin dini merkezi olan "Nerik" olduğu tahmin edilmektedir. Arkeolojik ve tarihi çalışmalar Vezirköprü yöresinde yerleşmenin, Kalkolitik Çağ, Tunç Çağı, Demir Çağı, Hellenistik, Roma ve Bizans, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı döneminden günümüze kadar uzanarak kesintisiz devam ettiğini göstermektedir²⁷⁵.

Doğusunda Havza, batısında Osmancık ve Boyabat, güneyinde Merzifon ve Gümüşhacıköy ve kuzeyinde Bafra kazalarıyla çevrili olup merkezi Tavşan Dağı'nın kuzeybatı eteklerinde iki tepenin ortasında, batıya doğru meyilli olan bir mevkide yer alır. H. Hüsameddin'e göre, Köprü kazasının ismiyle ilgili iki kadim rivayet vardır. Buna göre bölge "Şin" ve "Kedağra" diye iki isimle anılmıştır. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde "bu şehir kadîmen Şin adıyla müsemma olup Şin, Amalika lisanında Köprü manasındadır" demektedir. Bu rivayetten anlaşıldığına göre Şin kasabası Köprü kasabasının mevki ve mana bakımından aynı olup biri Amalika lisanındadır diğeri ise Türkçedir. Ancak H. Hüsameddin Kedağra ile Köprü'nün tamamen aynı yer olmadığından bahseder. Kedağra namı bütün eski kayıtlarda ve şer'îye sicillerinde yazılı olup, bunun Köprü kasabası ile aynı yer olduğuna dair tarihi bir delil yoktur. Yine

²⁷⁴ Kara, a.g.e. , s. 53 – 54; SDAO 1314, s. 682.

²⁷⁵ Ali Yılmaz-Seyfullah Gül, "Vezirköprü'de (Samsun) Tarihsel Koruma ve Halkın Koruma Çalışmalarına Yaklaşımı", *Studies Of The Ottoman Domain*, C. 5, S. 8, Şubat 2015, s. 2-3.

Amasya Tarihi yazarına göre, Kedağra Selçuklu Sultanı Mesud tarafından 1143 tarihinde bina edilmiş ve bu isim *el-Aylemü'z-Zahir, Câmîü'd-Düvel* gibi umumî tarihlerde yazılıdır. Yörgüç Paşa'nın 1430'da ve Taceddin Paşa'nın 1494'te tanzim edilen vakfiyelerinden anlaşıldığına göre, Köprü; Kedağra kasabası civarında bir köydür. Şu halde Köprü kasabası, Kedağra kasabasının mevki'eni aynı değil, belki mütemmimi olur²⁷⁶.

Danişmendli ve Selçuklu Devleti'nin ileri gelenleri tarafından bahar aylarında konaklama ve mesire yeri olarak kullanılan Vezirköprü²⁷⁷ Yıldırım Bayezid zamanında (1893) Osmanlı topraklarına katıldı. 1864 Vilayet Nizamnamesi sonrası tekrar şekillenen Sivas vilayetinde Amasya sancağına bağlı bir kaza olarak varlığını sürdüren Köprü, 1925 yılında buradan ayrılarak günümüzde de tabii olduğu Samsun iline bağlandı.

Devlet salnameleri verilerine göre Köprü kazası, 1889 yılından 1902 yılına kadar 8 nahiyeye ve 160 köyden müteşekkil bir kazadır. Nahiyelerine baktığımızda; Ortaklar 23, Paşa 40, Samukalan²⁷⁸ 28, Olagu 15, Kızılkese 8, Göl 14, Oymaağaç 12 ve Gulam nahiyesi 20 köye sahiptir²⁷⁹. 1902 yılında Köprü kazasındaki nahiyeye sayısı 1'e inerken köy sayısı 176'ya çıkmaktadır. Kazanın tek nahiyesi Göl nahiyesidir ve 43 köyden müteşekkildir. Nefs-i Köprü kazasında ise 133 köy bulunmaktadır. Böylece kazadaki toplam köy sayısı 176'dır²⁸⁰.

1891 yılında Köprü kazasının idare meclisi şu üyelerden oluşmaktaydı: Reis Kaymakam Emin Muhlis Efendi, Naib Mehmed Arif Efendi, Müftü Hacı Emin Efendi, Mal Müdürü Ebubekir Rahmi Efendi, Tahrirat Kâtibi Hafız Hakkı Efendi. Seçilmiş azalar, Mehmed Bey, Seyid Ağa, Sirop Ağa, Agop Ağa'dır²⁸¹. Köprü kazası 1906 yılına

²⁷⁶ H. Hüsameddin, , a.g.e. , C. 1, s. 187 – 188.

²⁷⁷ Besim Darkot, "Vezirköprü", **İslam Ansiklopedisi**, C. 13, MEB Basımevi, İstanbul 1988, s. 315.

²⁷⁸ Bu nahiyeye devlet salnamelerinde "Hamukalan" şeklinde yazılmıştır. Ancak "Samukalan" ifadesinin hakikate daha yakın olduğu düşünülmektedir. Zira birçok kaynakta ve Sivas Vilayet Salnamelerinde "Samukalan" şeklinde geçmektedir. Hatta günümüzde Vezirköprü ilçesinin bir mahallesi olarak Samukalan ismi mevcudiyetini muhafaza etmektedir.

²⁷⁹ SDAO 1306, s. 557; SDAO 1307, s. 615; SDAO 1308, s. 606 – 607; SDAO 1309, s. 634 - 635; SDAO 1310, s. 643-644; SDAO 1311, s. 678 – 679; SDAO 1312, s. 696 - 697; SDAO 1313, s. 726 – 727; SDAO 1314, s. 738 – 739; SDAO 1315, s. 458; SDAO 1316, s. 545; SDAO 1317, s. 520; SDAO 1318, s. 564; SDAO 1319, s. 614; SDAO 1320, s. 634.

²⁸⁰ SDAO 1321, s. 686; SDAO 1322, s. 700; SDAO 1323, s. 772 - 773; SDAO 1324, s. 836 – 837; SDAO 1325, s. 832 – 833; SDAO 1326, s. 836. Vezirköprü bölgesinde daha erken dönem yerleşim ve nüfus için şu çalışmaya bkz: Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde İskân ve Nüfus (1485 – 1576)", **Bulleten**, Cilt LVII, S. 219, Ağustos 1993, s. 511-537.

²⁸¹ SVS 1308, s. 166.

3. sınıf kaza olarak devam ederken bu tarihten itibaren 1. sınıf kaza statüsüne yükseltildiğini görmekteyiz²⁸².

Belediye Meclisi ise şu üyelerden oluşmakta idi: Reis Ömer Bey, Kâtip Bahaeddin Mehmed Efendi. Azalar, Hasan Ağa, Hacı Hafız Efendi, Ahmed Ağa, Karabet Ağa, Mustafa Efendi ve Karabet Ağa'dır²⁸³. İncelenen dönemde Köprü kazası kaymakamları şunlardır:

Kaymakamlar	Görev Seneleri	Kaymakamlar	Görev Seneleri
Ahmed Efendi	1870	Ahsen Efendi	1889
Süleyman Faik Efendi	1871	Hafız Mehmed Şükrü Efendi	1889
Ahmed Rifat Bey	1875	Emin Muhlis Efendi	1890 - 1892
Şakir Bey	1876	Hafız Bekir Efendi	1893 - 1894
Mehmed Nazif Efendi	1881	Mehmed Said Efendi	1895 - 1896
Hüseyin Hilmi Efendi	1882	İbrahim Besim Efendi	1897 - 1898
Şevki Bey	1883	Ali Rıza Efendi	1899 - 1902
Mustafa Reşid Bey	1884	Ali Galip Efendi	1903 - 1904
Mehmed Vasfi Efendi	1885	Faik Bey	1905 - 1906
Hasan Efendi	1887	Ahmed Rüşdü Efendi	1907 - 1908

Tablo 17: Köprü Kaymakamları (1870-1908)

35-40 yıllık bu süre içinde yaklaşık 20 kaymakamın görev yaptığı düşünüldüğünde ortalama görev süresinin de 1,5 ile 2 yıl arasında değiştiği söylenebilir. Emin Muhlis Efendi ve Ali Rıza Efendi 3 yıllık görev süreleri ile bu ortalamanın üstüne çıkan kaymakamlar olarak dikkati çekmektedir.

Köprü kazasında belediye teşkilatının 1870 yılından beri var olduğu bilinmektedir. Kazada görev yapan belediye başkanları şunlardır:

²⁸² SDAO 1324, s. 836 – 837.

²⁸³ SVS 1308, s. 167.

Belediye Başkanları	Görev Seneleri
Edib Efendi	1870 - 1871
Ahmed Emin Ağa	1875
Ahmed Şevki Efendi	1876 – 1885
Hacı Abdullah Efendi	1887
Hakkı Efendi	1889
Ömer Bey	1891
Hacı Abdullah Efendi	1903
Ahmed Efendi	1907

Tablo 18: Köprü Belediye Başkanları (1870-1907)

Köprü kazasında görev yapan belediye reislerinin uzun süre bu makamda kaldıkları görülmektedir. Özellikle Ahmed Şevki Efendi yaklaşık 10 yıl boyunca Köprü kazasında belediye başkanlığı yaptı. Köprü kazasında belediye reisleri ile kaymakamlar ve ahali kazaya gelen muhacirlerin iskân ve iaşelerinde büyük hizmet sergiledi. 1862 yılında kazaya gelen 96 kişilik Çerkes muhacirleri için 10 ev ve 11 ahır yaparak erzaklarını da temin etti. Ahalinin bu iftihar edilecek hizmeti hükümet tarafından *Takvim-i Vekayi* ve *Ceride-i Havadis* gazetelerinde neşredilmek suretiyle ödüllendirildi²⁸⁴. Yine Köprü kazasında ahalinin yardımlarıyla 550 hanede 2.450 nüfus Karadoruk isimli bölgeye yerleştirildiler. Muhacirlere 3.200 dönüm arazi ve 12.000 zirâ²⁸⁵ arsa verildi. Adı geçen yer köy şeklinde teşkil edilerek, Sultan Abdülhamid'in ismine atfen "Hamidiye" adı verildi²⁸⁶. Görüldüğü üzere Köprü kazası, muhacirlerin iskân ve iaşeleri hususunda önemli rol oynamaktaydı.

1.2.4.6. Lâdik

Günümüzde Samsun iline bağlı bir ilçe olan Lâdik, Amasya'nın kuzeydoğusunda yer almaktadır. Doğusunda Canik, batısında Amasya, kuzeyinde Havza ve güneyinde Erbaa kazaları yer almaktadır. Kaza merkezi kuzey eteklerinde

²⁸⁴ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Bâb-ı Âsafî Mektubî Nezaret ve Devâir Kalemi.** (Bundan sonra **BOA. A. MKT. NZD**, şeklinde kullanılacaktır) **418/21**, 11 Za 1278 (10 Mayıs 1862).

²⁸⁵ Zirâ; Arşın, yirmi dört parmak. Bk. Ahmet Vefik Paşa, **Lehce-i Osmanî**, (Haz. Recep Toparlı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 890; Türk lehçelerinde arşın, *arçın*, *arjin* ve *alçin* şeklinde yer alan kelimenin Arapçası *zira*'dır ve Farsça *areşn*'den gelir. Arşın ve zirâ isim ve uzunlukları zaman ve mekâna göre çeşitlilik gösterdiği gibi ölçülen nesnelere göre de farklılık göstermektedir. Bu farklılıklara rağmen genel kabul gören hesaplamalara göre bir zirâ dirsekle orta parmak arasındaki uzunluğu gösterir ve ortalama da 68 cm kadardır. Bk. Ünal Taşkın, **Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri**, Fırat Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005, s. 141-142.

²⁸⁶ **BOA. İ.DH, 994/78500**, 17 N 1303 (19 Haziran 1886).

güneye doğru meyilli, latif bir bayır üzerindedir²⁸⁷. Lâdik isminin kökeni ile ilgili iki iddia vardır. Bunlardan birisi, ilçenin M.Ö. 131 yılında Amasya Hükümdarı Büyük Mitridat'ın eşi Laodikya tarafından kurulduğu şeklindedir. Rivayete göre Laodikya adı, zamanla Lâdik'e dönüşmüştür. Lâdik kelimesinin kökeniyle ilgili olarak ortaya atılan bir iddia da, kelimenin Danişmend Gazi'nin kızı İladik Hatun'dan geldiğidir²⁸⁸. H. Hüsameddin, “*Lâdik kasabasının güney taraflarının dağ ve üç tarafının açık, düz bir ovaya nâzır olduğundan manzara-i umûmîyesinin güzel, havasının sağlam ve rutubetinin gâlib*” olduğundan bahseder. Eserini kaleme aldığı dönemde²⁸⁹ Lâdik kazasında 17 mahalle bulunduğunu belirten yazar, bunlardan Bahşî, Koğa, Kilyas, Saray, Zaviye, Kızılsini ve Kösre mahallelerinin kadim mahalleler olarak daha önceden mevcut olduğunu ifade eder. Kasaba büyüdükçe sonrasında Câmî-i Cedîd, Harmanlar, Hân Pınarı, Hâcı Ali Pınarı, Şehre Küsdü, Sunullah Paşa, İskaniye, Namazgâh, Taşlı Pınar, Kilisa Mahalleleri ortaya çıkmış ve nüfus 500 haneye ulaşmıştır. Yine yazar, kazanın 25.000'e yakın nüfusu, 60'tan fazla köyü ve 4 nahiyesinin olduğundan bahseder. 1905'te Çerkes Karabeyzade Ömer Bey Saray Mahallesi'nde latif bir hamam inşa etmiştir. Rufai tarikatı büyüklerinden Seyyid Şeyh Ahmed-i Kebir-i Rufai'nin türbesi Lâdik'te olup pek meşhurdur. Evkafı, imareti ve tekkesi ile önemli bir ziyaretgâhtır²⁹⁰.

Lâdik kazasının sahip olduğu nahiye ve köy sayısına dair devlet salnamelerindeki veriler H. Hüsameddin Bey'in verdiği rakamlarla büyük oranda örtüşmektedir. Zira salnamelerde Lâdik kazasının 4 nahiye ve 68 köyden oluştuğu zikredilir. Nahiyelerine baktığımızda; Ahmetsaray 11, Ayvalı 17, İnoz 17 ve Şeyhli nahiyesi 23 köye sahiptir²⁹¹. 1903 yılına gelindiğinde diğer kazalarda yaşanan idarî manada değişim Lâdik kazasında da görülmektedir. Bu tarihten itibaren 1908 yılına kadar nahiye sayısı 1'e düşerken köy sayısı 80'e çıkmaktadır. Kazadaki tek nahiye bu

²⁸⁷ H. Hüsameddin, , a.g.e. , C. 1, s. 193.

²⁸⁸ Muhammet Kuzubaş, “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Lâdik”, **ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C. 1 S. 1, 2010, s. 102.

²⁸⁹ Birinci cilt, eski harflerle 1909-1911(1327-1330) tarihleri arasında İstanbul'da yayınlandığı düşünülürse, H. Hüsameddin Efendi'nin Lâdik'in mahallelerine dair verdiği bilgiler, Sultan II. Abdülhamid döneminin sonlarına dair verilerdir.

²⁹⁰ H. Hüsameddin, , a.g.e. , C. 1, s. 194.

²⁹¹ **SDAO 1306**, s. 559; **SDAO 1307**, s. 616; **SDAO 1308**, s. 608; **SDAO 1309**, s. 636; **SDAO 1310**, s. 644; **SDAO 1311**, s. 680; **SDAO 1312**, s. 698; **SDAO 1313**, s. 728; **SDAO 1314**, s. 740; **SDAO 1315**, s. 459; **SDAO 1316**, s. 546; **SDAO 1317**, s. 521; **SDAO 1318**, s. 565; **SDAO 1319**, s. 615; **SDAO 1320**, s. 635.

dönemde Kara Abdal nahiyesidir ve 12 köyü bulunmaktadır. 68 adet köy de Lâdik kaza merkezine bağlıdır. Böylelikle kaza genelinde toplam 80 köy mevcuttur²⁹².

1903 yılında Lâdik kazasının idare meclisi şu üyelerden oluşmaktaydı: Reis Kaymakam Tefvik Bey, Naib Ahmed Faik Efendi, Müftü Osman Hulusi Efendi, Mal Müdürü Cemal Efendi, Tahrirat Kâtibi Hafız Mustafa Efendi, Metropolit Vekili Papaz Petri Efendi. Seçilmiş azalar, Hacı Emin Ağa, Hacı Ömer Efendi, Ağa Ağa ve Anistas Ağa'dır²⁹³.

Belediye Meclisi ise şu üyelerden oluşmaktaydı: Reis Hüseyin Efendi, Müfettiş Hüseyin Efendi. Azalar, Ali Efendi, Ahmed Ağa, Süleyman Efendi, Karabet Ağa²⁹⁴. İncelenen dönemde Lâdik kazası kaymakamları şunlardır:

Kaymakamlar	Görev Seneleri	Kaymakamlar	Görev Seneleri
Ahmed Efendi	1870	Murad Bey	1892
Mustafa Efendi	1871	İbrahim Fehmi Efendi	1893 - 1895
İsmail Hakkı Efendi	1872	Ali Efendi	1896 - 1898
Mehmed Nuri Efendi	1875 - 1876	İbrahim Besim Efendi	1899 - 1901
Ali Şevket Bey	1881	Mehmed Asım Efendi	1902
Bekir Bey	1882	Mehmed Tefvik Bey	1903
Abdülhalim Efendi	1883	Mustafa Hulusi Efendi	1904
Cemil Efendi	1884 - 1887	Ahmed Nuri Bey	1905 - 1908
Ahmed Reşid Efendi	1889 - 1891		

Tablo 19: Lâdik Kaymakamları (1870-1908)

²⁹² SDAO 1321, s. 687; SDAO 1322, s. 701; SDAO 1323, s. 773; SDAO 1324, s. 837; SDAO 1325, s. 833; SDAO 1326, s. 837.

²⁹³ SVS 1321, s. 125.

²⁹⁴ SVS 1321, s. 127.

Lâdik kazasında görev yapan kaymakamların görev sürelerinin ortalama 2 yıl olduğunu görmekteyiz. Bununla beraber Cemil Efendi gibi 4 yıl, Ahmed Reşid Efendi gibi 3 yıl bu vazifeyi icra edenler de vardır.

Lâdik kazası Ermeni hadiseleri dışında başkaca asayiş olaylarının vuku bulduğu bir kaza olarak dikkati çekmektedir. Eşküyadan Gürcü Şirinoğlu Ali, halk üzerinde oluşturduğu baskı ve yıldırma öyle bir dereceye gelmiştir ki, ahaliden bazıları onun korkusuyla Dersaadet'e kaçmak zorunda kalmıştır. Bu minvalden olarak İstanbul'a kaçanlardan biri de Lâdikli Molla Mustafa'dır. Molla Mustafa Dâhiliye Nezaretine gönderdiği arzuhalinde, Lâdik kazasında kaç senedir zuhur eden Şirin Ali isimli eşkıyadan gördüğü zulümden dolayı İstanbul'a kaçtığını ifade etmekteydi. Lâdikli Mustafa, Küçük Ayasofya'da kahvehanede aç biilaç kaldığını ailesinin ise memlekette sefil ve perişan bir halde olduğundan bahsederek eşkıyanın te'dib edilmesini talep etmekteydi²⁹⁵. Bu gibi birçok talepleri dikkate alan Lâdik kazası kaymakamlarından İbrahim Efendi, Amasya Tabur Ağası Mehmed Bey ve zabtiyeden Şerif ve İbrahim Ağalarla birlikte Erbaalı eşkıya Sornik Oğlu Yorgi'yi ölü, Nikola'yı yaralı ve Pavli ile Deli Beraş isimli şahısları da sağ ele geçirdiklerinden beşinci rütbeden Mecidi nişanı ile taltif edilmesi uygun görülmekteydi²⁹⁶.

Lâdik kazasında belediye teşkilatının 1872 yılından beri var olduğu bilinmektedir. Kazada görev yapan belediye başkanları şunlardır:

Belediye Başkanları	Görev Seneleri
Hacı Mustafa Ağa	1872
Hasan Efendi	1875
Hacı Mustafa Efendi	1876
Hacı Hilmi Efendi	1881
Hacı Mustafa Efendi	1883 - 1885
Alemdar-zade Ali Rıza Efendi	1887
Hacı Ali Efendi	1889 - 1891
Hüseyin Efendi	1903
Mehmed Kamil Efendi	1907

Tablo 20: Lâdik Belediye Başkanları (1872-1907)

²⁹⁵ BOA. DH. MKT. 1467/1, 15 Ra 1305 (1 Aralık 1887).

²⁹⁶ BOA. DH. MKT. 208/49, 13 Ş 1311 (19 Şubat 1894).

İncelenen dönemde belediye reislerinden, Hacı Mustafa Efendi ile Hacı Ali Efendi'nin diğerlerine nazaran daha uzun süre ile başkanlık yaptıkları görülmektedir. Zikredilen dönemlerde belediye henüz tam manasıyla kurumsallaşmadığından hizmetler kaymakamlık ve belediye arasında ortak yürütülmekteydi. Görev sahası tam manasıyla ayrılmış değildi. Bu dönemde Lâdik kazası kaymakamları ve belediye başkanlarının kazaları için uğraştıkları en mühim işlerden biri telgrafın kazaya gelmesini sağlamaktı. Amasya'ya bağlı Köprü, Gümüşhacıköy, Osmancık, Havza ve Lâdik kaza merkezlerine bir telgraf hattı çekilmesinin faydalı ve lüzumlu olacağı ifade edilmekteydi. Ancak yerel idarecilerin bu hususta gayret göstermelerine rağmen teklif edilen telgraf hattı ekonomik görülmediği için bundan vazgeçilmesi gerektiği bildirilmekteydi²⁹⁷. Diğer kazalar da olduğu gibi Lâdikli idarecilerin çabası telgrafın kazalarına gelmesi için henüz yeterli olmayacaktı.

1.2.4.7. Havza

Günümüzde Samsun ilinin bir ilçesi olan Havza, doğudan Samsun, batıdan Köprü, güneyden Amasya ve Merzifon ve kuzeyden de Bafra ilçeleriyle çevrilidir. Havza kasabası güneyinde bulunan Tavşan Dağı'nın kuzeydoğu eteğinde bayır bir mevkidedir. Kasabanın güneyi Tavşan Dağı'na dayanmakta olup doğu, batı ve kuzey tarafları genel olarak açıktır²⁹⁸.

Havza isminin kökeninin Hititlerin Amasya valisi olan Kavuzhan'dan kaynaklandığı ve bu ismin zamanla halk ağzında ve söyleyiş kolaylığı sebebiyle Havza haline geldiği ileri sürülmektedir. 1174 yılından itibaren yazılmış vesikalarda kasabanın adının Havize ve Hevize, 1524'ten sonra yazılan resmi yazılarda ise Havza şeklinde kayıtlı olduğu görülmektedir. Havize adının eski Hancere isminin, Türklerin dilinde değişikliğe uğrayarak yerleşmiş yanlış bir şekli olduğu, bunun sonradan Havza şekline geldiği ileri sürülmektedir²⁹⁹.

Havza'nın tarihi, kuruluş itibariyle çok eskilere dayanmaktadır. M.Ö. 2000'li yıllarda, Kızılırmak ve Yeşilirmak deltaları arasında kurulmuş olup, kuruluşu Hitit uygarlığı dönemine uzanmaktadır. M.Ö. VII. yüzyılda Samsun'un İonyalılarca kurulmasından sonra bölge, Miletlerin etki alanına girdi daha sonra Kafkaslardan gelen Kimmerlerin istilâsına uğradı. Yapılan savaşlar sonucunda önce Persler tarafından idare

²⁹⁷ BOA. DH. MKT. 1695/94, 15 C 1307 (6 Şubat 1890).

²⁹⁸ H. Hüsameddin, , a.g.e. , C. 1, s. 182 – 183.

²⁹⁹ Asan, a.g.t. , s. 8.

edildi, Büyük İskender'in Anadolu'yu istilâsından sonra Bizans İmparatorluğu'na dâhil oldu. Havza, 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türk hâkimiyetine girdiyse de Haçlı seferleri sırasında sık sık el değıştirdi. XIII. yüzyılda Selçukluların eline geçen bölge, Selçuklu Devleti'nin çöküşünden sonra Canik Beyliği'ne ve daha sonra da 1414'te Osmanlı yönetimine geçti³⁰⁰.

Havza bölgesindeki kaplıcalar şehrin yerleşmesinde ve büyümesinde tesirli oldu. Buradaki kaplıcaların sıcaklığı 29 derecedir. Mesane ve romatizmaya iyi gelen şifalı bir suyu vardır. Bu hamam ve kaplıca sularından başka merkezde Hacı Hasan Efendi, Hacı Emin Ağa, Ümmühan Hatun, Hacı Kerim ve Müftü çeşmeleri vardır³⁰¹. Halkın buraya rağbetini dikkate alan Türkler kaplıcanın olduğu yere hamam, imaret ve misafirhane gibi medeni ihtiyaçlara cevap verecek tesisler inşa yoluna gittiler. Sultan Mesud Hamamı ya da kayıtlardaki ismiyle Şadi Paşa Hamamı bu gerekçe ile yapılmıştı. Bu eserden sonra pek çok ümera ve beyler buraya cami, imaret ve medrese inşa ettiler³⁰².

Kaplıcaların varlığı ve sonrasında inşa edilen cami, medrese gibi yapılarla büyük bir kasaba haline gelen Havza 1881 yılına kadar bir kadı ve bir müdür ile idare olundu. Kasabanın önünden şose yolun geçmesiyle daimi nakliyat ve ulaşım kolaylaştığından şehrin kıymeti arttı. Öte yandan Tatar ve Çerkes muhacirlerinin iskânı ile şehrin nüfusu ve ihtiyaçları fevkalade fazlalaştı. Bahar mevsimlerinde Ankara, Sivas ve Trabzon gibi uzak vilayetlerden gelen halkın istirahatini temin etmek için büyük hanlar yapıldı. Nüfusun artışı ve hareketliliği ile kasaba adeta bir panayır havasına büründü. Tüm bu gelişmelerin neticesinde Havza kaza hüviyetine kavuşacak hale geldi³⁰³. Amasya sancağına bağlı Havza nahiyesinin genişlik ve büyüklüğünden dolayı 1881 senesinden itibaren idaresinin kaymakamlığa dönüşmesi hususunda Şûrâ-yı Devlet kararı ve irade-i seniye sadır oldu. Havza'nın üçüncü sınıf kaza olarak aylık 1.250 kuruş maaş tahsisine karar verildi. Münasip bir kaymakam seçimi de Dâhiliye Nezareti İntihab-ı Memurin Komisyonu'na havale edildi. Komisyon tarafından yapılan tetkikat ve imtihan neticesinde Akif Efendi başarılı bulundu³⁰⁴. 23 Şubat 1882 tarihli yazı ile de Havza kazasına Akif Efendi kaymakam olarak tayin edildi³⁰⁵.

³⁰⁰ Asan, **a.g.t.** , s. 10.

³⁰¹ "Havza", **Duygu ve Düşünce**, 15 Mayıs 1927, C. 1, S. 7, s. 8.

³⁰² H. Hüsameddin, Asan, **a.g.t.** , C. 1, s. 184.

³⁰³ H. Hüsameddin, Asan, **a.g.t.** , C. 1, s. 184-185.

³⁰⁴ **BOA. İ. DH. 845/67897**, 29 Ra 1299 (18 Şubat 1882).

³⁰⁵ **Aynı belge**, 4 R 1299 (23 Şubat 1882).

Havza kazasının idarî yapısına incelendiğinde, 1907 yılında Havza idare meclisinin şu üyelerden oluştuğu görülmektedir: Reis Kaymakam İsmail Hakkı Bey, Naib İsmail Veliyüddin Efendi, Müftü Ömer Necati Efendi, Mal Müdürü İshak Efendi, Tahrirat Kâtibi Asım Efendi, Rum Metropolit Vekili Panayot Efendi, Katolik Marhasası Kırkor Efendi. Seçilmiş azalar, Ali Osman Efendi, Nikolaki Efendi, Hacı Eysel Ağa'dır³⁰⁶.

Belediye Meclisi ise şu üyelerden oluşmakta idi: Reis Mehmed Derviş Vasfi Efendi, Tabip Haralambos Efendi, Kâtip ve Sandık Emni Osman Efendi. Azalar, Hacı İbrahim Efendi, Emin Efendi, Kozma Efendi'dir³⁰⁷. İncelenen dönemde Havza kazası kaymakamları şunlardır:

Kaymakamlar	Görev Seneleri	Kaymakamlar	Görev Seneleri
Mehmed Akif Efendi	1881 – 1883	Osman Efendi	1896
Halim Efendi	1884 – 1885	Lütfi Bey	1897
Emin Muhlis Efendi	1887	Ali Osman Efendi	1899-1900
Ömer Sabri Bey	1889	Mehmed Ali Bey	1901
Osman Fehmi Efendi	1890 - 1893	Abdurrahman Naili Bey	1902-1905
Mehmed Emin Efendi	1894 - 1895	İsmail Hakkı Bey	1906-1908

Tablo 21: Havza Kaymakamları (1881-1908)

Havza kazasında görev yapan kaymakamların görev sürelerinin ortalama 2 yıl olduğu görülmektedir. Havza kazası Amasya sancağının diğer kazalarından daha geç bir tarihte kaza statüsüne kavuştuğundan kaymakam ve belediye başkanı sayısı da diğerlerine nispeten daha azdır. Havza kaymakamlarından Ömer Sabri Bey'in bir darp-kavga hadisesine karıştığı ve hakkında suç duyurusu olduğu dikkati çekmektedir. Amasya'da, halkın içinde Trabzon ve Sivas vilayetleri Ziraat Müfettişi Mazhar Bey'i döven, Havza Kaymakamı Ömer Sabri Efendi'nin mahkemeye sevkine karar verilerek yerine uygun bir vekilin atanması istenmekteydi. Şura-yı Devlet mazbatasını gereği

³⁰⁶ SVS 1325, s. 140.

³⁰⁷ SVS 1325, s. 141.

kaymakamın Nizamiye Mahkemelerinde yargılanması gerektiği ifade edildi³⁰⁸. Ziraat Müfettişi Mazhar Bey'in avukatı Bedosyan Kalost yaptığı müracaatta, kaymakam hakkında bir işlem yapılmadığını ifade ederek şikâyette bulundu. Bunun üzerine yetkili merciler gerekenin yapılmakta olduğunu bildirdiler³⁰⁹.

Yine hakkında şikâyet bulunan Havza kaymakamlarından bir diğeri ise Mehmed Emin Efendi idi. Politik sebeple Amasya'da mevkuf olan Havzalı Karabet'e, Havza Kaymakamı Emin Efendi'nin yardımcı olduğu ve karşılığında rüşvet aldığına dair Havzalı Mahmud imzasıyla Amasya'dan telgraf çekildi. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti Sivas vilayetinden gerekenin yapılmasını istedi³¹⁰.

Havza kazası 1881 yılında kaza statüsüne kavuşmasına rağmen, Amasya sancağına bağlı bir nahiye iken 1876 yılında belediye meclisine kavuştuğu görülür. Kazada görev yapan belediye başkanları şunlardır:

Belediye Başkanları	Görev Seneleri
Mehmed Ağa	1876
Süleyman Ağa	1883 - 1887
Eyüp Efendi	1889
Derviş Efendi	1891
Mustafa Efendi	1903
Mehmed Derviş Vasfi Efendi	1907

Tablo 22: Havza Belediye Başkanları (1876-1907)

Havza Belediyesi ve kaza ahalisi muhacirlerin iskân ve iaşeleri hususunda ciddi gayretlerde bulundu. Rusya'nın Kazan şehrinden Ocak 1889'da hicret ederek Malatya'ya yerleştirilen Tatarlar, kendilerine verilen arazinin susuz ve kıraç olmasından dolayı, sefil durumda oldukları gerekçesiyle 11 hane ve 51 nüfus olarak tekrar Rusya'ya dönmek niyetiyle Havza'ya geldi. Burada belediyenin ve ahalinin yardımıyla kendilerine yemek verilerek misafir edildiler. Bunlara Küflek köyünde yeni haneler inşa

³⁰⁸ BOA. DH. MKT. 1588/113, 19 Ca 1306 (21 Ocak 1889).

³⁰⁹ BOA. DH. MKT. 1600/108, 2 B 1306 (4 Mart 1889).

³¹⁰ BOA. DH. MKT. 243/36, 25 Za 1311 (30 Mayıs 1894).

edildi. Bu evlerin malzemesi olan kereste, çivi ve sair ihtiyaçlar Havza kazasından temin edildi³¹¹.

Yıldan yıla ehemmiyeti artan Havza'da iktisadî faaliyetler arttı. Tüccar, esnaf, amele ve bütün meskûn ahali de ticaret sayesinde zenginleşerek kazanın da zenginleşmesine katkı sağladı. Böylece kaza haline geldiği 1881'e kadar 100 olan hane sayısı 1900'lerin başında 500'e kadar çıktı. H. Hüsameddin, Havza'nın kaza olmasıyla beraber 400 seneden beri ilim yuvası olarak devam edegelen Firuz Ağa Medresesi'nin 1882 yılında hükümet konağına dönüştürülmesini eleştirmektedir. Buna göre adı geçen medresenin üst cephesine birkaç oda ilave edilmiş, medresenin dershanesi hapishaneye, alt cephesi zabtiye koğuşuna çevrilmiş diğer odaları da birer daire yapılmıştı. Osman Bey'in medresesi ile Müstecab Ağa'nın mektebi çoktan harap olduğundan koca Havza kasabasında öğrenci eğitilecek ve irfan öğrenilecek bir yer kalmamıştı. Bu eksiklik daha sonra fark edilerek, 1885'te bir mekteb-i ibtidai, 1886'da aşağı mahallede bir cami ve 1894 yılında duyulan ihtiyaç üzere mekteb-i ibtidai rüştiyeye dönüştürüldü. Ancak bütün bunlara rağmen H. Hüsameddin, sağlam bir medresenin yok yere imha ve vakıf arsasının da zayi edildiğini dile getirmektedir³¹².

H. Hüsameddin'in aktardığına göre, Havza kazasında eğitime dair kadim müesseselerin heba edilmesinden kazada yıllardır hizmet veren Büyük Hamam da nasibini aldı. 1890 yılında Sivas valisi Memduh Efendi, Havza kazasındaki ticari hareketliliği ve faydalarını gördüğünde, büyük hamamın karşısına büyük bir otel ve altına da güzel bir hamam yaptırdı. Zorla Büyük Hamam'ın suyundan alıp bu yeni hamama aktardı. Duruma itiraz eden Büyük Hamam'ın mütevellisi Hacı Mahmud Ağa'yı Alucra'ya sürgüne gönderdiyse de 1908 Meşrutiyeti ile kendisi gözden düştü. Cebren aldığı su ise elinden alınarak, memleketin maarif hizmetlerine daimi bir gelir olarak tahsis edildi. 1904 yılında ise Kaymakam Abdurrahman Naili zamanında hükümet konağı olarak kullanılan medrese tamamen yıkılarak ortadan kaldırıldı ve yeni büyük bir hükümet konağı yaptırıldı. Olan ise zamanında binlerce nakit ve himmetlerle meydana getirilen maarif ve irfan yuvası medreseye oldu. 20 sene zarfında medrese

³¹¹ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Yıldız Esas Evrak.**(Bundan sonra **BOA. Y.EE**, şeklinde gösterilecektir), **134/65**, 7 Temmuz 1315 (19 Temmuz 1889).

³¹² H. Hüsameddin, **a.g.e.** , C. 1, s. 185.

yerle yeksan oldu. Mustafa Bey'in imareti, misafirhanesi de harap olarak eski Hancere kasabasının harabesi gibi bir hâle geldi³¹³.

Tabi güzellikleri ve kaplıcaları ile Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de önemli bir cazibe merkezi olan ve bu potansiyelini ticaretle bütünleştirerek kaza statüsüne ulaşan Havza, Cumhuriyet döneminde Samsun iline bağlanana kadar Amasya sancağının bir kazası olarak varlığını sürdürdü.

1.2.5 Amasya Sancağına Bağlı Nahiye ve Köyler

Nahiye, Osmanlı Devleti'nde coğrafi ve idarî bakımdan belirli bir bölgeyi veya birimi ifade eden tabirdir. “*Taraf, cihet, yöre, kenar, bölge*” anlamlarına da gelen nahiye kelimesi Osmanlı idarî sistemi içinde bazen bir yönetim ünitesini ve bölgeyi, bazen de coğrafi bakımdan küçük veya büyük bir çevreyi, yöreyi ve hatta semti ifade eder. Tanzimat'tan sonra daha çok kazadan küçük idarî birimler için kullanıldı³¹⁴.

XVII ve XVIII. yüzyıllarda nahiye tımar sisteminin önemini kaybetmesiyle kazaların alt birimi olarak ön plana çıktı. Tanzimat'tan sonra yapılan yeni idarî düzenlemede bu özelliği belirgin hale geldi³¹⁵. 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi'nin dördüncü maddesinde nahiye, “*birkaç köyün toplanmasıyla meydana gelen ve kazalara ilhak edilerek idare edilen yerler*” şeklinde tanımlandı³¹⁶. 1871 Nizamnamesi taşra idaresinde yeni yönetim birimleri oluşturulmasını öngörüyordu. Bunlardan biri ilk defa köy ve kaza arasında “*nahiye*” adı verilen bir idarî birimin oluşturulmasıdır. Gerçi 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin ilk 5 maddesi içerisinde bazı köylerin birleşmesinden oluşan yapıya nahiye denilir şeklinde bir ibare bulunmaktadır. Ancak buradaki nahiyenin ne idarecisi, ne sınırları ne de bağlı olduğu idarî birim hakkında madde yer almamaktaydı³¹⁷. Nahiyelerin idarî bir birim şeklinde teşkil edilmesi 1871 Nizamnamesi ile gerçekleşti. 1871 Nizamnamesi'nin birinci maddesinde nahiyenin idarî sistem içerisindeki yeri gösterildikten sonra 50–58. maddelerinde nahiye ayrıntılı bir şekilde düzenlendi. Bu nizamnameye göre nahiye dairesi içinde yer alacak köy ve çiftliklerin

³¹³ H. Hüsameddin, **a.g.e.**, C. 1, s. 185.

³¹⁴ İlhan Şahin, “Nahiye”, **TDVİA**, c. 32, 2006, s. 306-307.

³¹⁵ İ. Şahin, a.g.md., s. 307.

³¹⁶ **Düster-ı Atik**, s. 517.

³¹⁷ Torun, **a.g.t.**, s. 143 – 144.

birbirine yakın olması ve en az 500 erkek nüfusunun bulunması gerekmektedir. Teşkilatın başındaki mülki amire de “*nahiye müdürü*” denilirdi³¹⁸.

Bir nahiyenin teşkili ise birtakım bürokratik işlemlerden sonra mümkün oluyordu. Önce teşkil edilecek nahiyenin kuruluş sebepleri ve sınırları kazaların idare meclislerinde belirlenir ve liva idare meclislerine sunulurdu. Burada uygun görüldükten sonra vilayet umum meclislerine gönderilir ve bir karara bağlanırdı. Bu karar ve gerekçe merkezî hükümete bildirilir ve padişahın iradesiyle nahiye resmen kurulmuş olurdu. Her nahiyeye nahiye müdürü tayin edilir ve mahallî teşkilâtı oluşturulurdu³¹⁹. 1871 düzenlemesine göre ülke toprakları vilayetlere, vilayetler livalara, livalar kazalara, kazalar nahiyelere, nahiyeler de köylere bölünüyordu. Bu idarî birimlerdeki her bir idareci bir üstündeki amire karşı sorumlu olacak bu yöntem en üst amir olan valiye kadar devam edecekti. Nahiye idaresi müdürlere bırakılıyor güvenlik ise zaptiye heyetinin kontrolünde kalıyordu. Köyler ise eskiden olduğu gibi muhtarların idaresine bırakılıyordu³²⁰.

Her nahiyenin bir müdürü olup bu müdüre bağlı Nahiye İdare Meclisi isimli bir danışma kurulu bulunacaktır. Nahiye müdürlüğüne tayin olunanların, bir cinayetle mahkûm veya medeni hukuktan kanunen mahrum olmaması, okur-yazar olması, kötü şöhretle anılmaması ve 25 yaşını geçmiş bulunması gerekir ve memuriyetleri Dâhiliye Nezareti tarafından onaylanır. Her nahiye, bir müdür ile ahali arasından seçilmiş 4 azadan oluşan bir meclis tarafından yönetilecektir. Meclis, kendi azası arasından bir müdür ile bir muavin seçecektir. İmamlar, ruhban sınıfından olanlar, mektep muallimleri ve devlet hizmetinde olanların hiçbiri müdür olamazlar. Müdürün, ahalinin nüfus çoğunluğunu teşkil eden sınıfına; muavinin ise diğer sınıfa mensup olması gerekir. Meclisin bir de kâtibi bulunacaktır³²¹.

Nahiye Meclisi ise, nahiye müdürünün başkanlığında bağlı köylerin ihtiyar heyetleri üyelerinden en çok dörder kişinin katılımıyla oluşmaktadır. Nahiye Meclisi'nin görevleri; yasa ve yönetmeliklerin, emir ve fermanların bölge halkına duyurulması, ölüm, doğum, arazi anlaşmazlıkları ve ilgili olarak muhtarlar tarafından kendisine ulaştırılan bilgi ve şikâyetleri kaza kaymakamına ileterek, gerekli işlemlerin

³¹⁸ Özmen, **a.g.t.** , s. 17; **Düstur**, Tertib I, C.1, s. 635-651

³¹⁹ İ. Şahin, “Nâhiye”, s. 307-308.

³²⁰ Seyitdanlıoğlu, “1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri” , **Yerel Yönetim Metinleri VI**, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~mehmets/yerelyonetimmetinleri6.pdf>; Torun, **a.g.t.** , s. 145-146.

³²¹ Karataş, **a.g.t.** , s. 24.

yapılmasını sağlamak ve muhtar ve ihtiyar heyetleri ile ilgili şikâyetleri kaymakama bildirmekten ibarettir³²². Yaygın biçimde kurulamayan nahiyelerin, kurulmuş olanları da noksan örgütlü idi. Nahiyeler; ulaşım, coğrafi konum ve nüfus yoğunluğu bakımından örgütlenmeleri kolay olan vilayetlerde daha çabuk kuruldu. Ancak bu niteliklerin gelişemediği Orta Anadolu'da nahiye örgütü yaygınlaşamadı³²³.

Köy yönetimine bakacak olursak, Osmanlı taşra yönetiminin klasik devirlerinden beri en alt birimi olarak karşımıza çıkar. Köy iktisadî, malî, idarî yönden kendi içinde kapalı bir üniteydi. Ancak bu ünitenin tanınması, XIX. yüzyılın yönetim reformlarıyla başlamıştır. 1864 ve 1871 Nizamnameleri köy yönetimine yeni bir statü vermektedir. Yeni statü her köyde, her sınıf halk için seçimle gelen iki muhtarın bulunmasını öngörüyordu. Yani karma köylerde bile her cemaat kendisi için ayrı organlar seçecekti. Eğer bir cemaat yirmi haneden azsa, ikinci muhtarını seçemeyecek, yalnız bir muhtarı olacaktı. Seçimden sonra muhtarlar kazaya bildirilerek, kaymakamın emriyle tayin olunacaklardı. Nizamname bundan başka yeni bir organ olarak, İhtiyar Meclislerini kurduruyordu. Karma köylerde her cemaatin kendi ihtiyar meclisi olacaktı³²⁴.

İmamların ve gayrimüslimlerin ruhani liderlerinin de üye olduğu, üye sayısı üç ile on iki arasında değişen ihtiyar meclisinin görevi cemaat üyeleri arasında anlaşmazlıkları çözmek, cemaatlere düşen vergiyi kişilere paylaştırıp toplanması işini denetlemek, korucu ve bekçileri seçmek ve gerekirse muhtarı kaymakama şikâyet edip azlini istemektir. Bir yolsuzluk sebebiyle tahkikat geçirip suçu sabit görülen muhtarlar doğrudan veya ihtiyar meclisinin isteği üzerine görevden alınabilirdi. Muhtarın görevleri vergi toplanması, belediye hizmetleri, çeşme okul ve ibadethanelerin bakım ve onarımı, bekçi ve korucuların idaresi, devletin resmi tebliğlerinin halka duyurulması, nüfus kayıtlarının tutulması, veraset davalarında mahkemeye yardımcı olunması şeklinde giderek genişledi³²⁵. Ortaylı'ya göre muhtarların, devletin nizamname ve tebliğlerini duyurmak yanında, vergi toplama işinde mühim rolü olması, nüfus kayıtlarını tutması ve veraset davalarında mahkemelere yardımcı olması, onları merkezi devletin ajanı durumuna getirmekteydi. Muhtar ve ihtiyar meclisleri seçimi yılda bir

³²² Seyitdanlıoğlu, "1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri" , **Yerel Yönetim Metinleri VI**, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~mehmets/yerelyonemmetinleri6.pdf>; Karataş, a.g.t. , s. 25;

³²³ Ortaylı, **a.g.e.** , s. 104-105.

³²⁴ Ortaylı, **a.g.e.** , s. 112.

³²⁵ Ali Akyıldız, "Muhtar" , **TDVİA**, C.31, İstanbul 2006, s. 53.

yapılırdı. Seçmek için 18 yaşını geçmek ve Osmanlı vatandaşı olmak, seçilmek için de aynı şekilde Osmanlı vatandaşı olmak ve 30 yaşını geçmiş olmak gerekmektedir³²⁶.

1871 Nizamnamesi ile ihtiyar meclisleri ve muhtarın üzerinde kontrol yetkisi olan nahiye müdürlüğü oluşturulunca muhtarlar artık devletle iletişimini köy ile kaza arasında bir idarî birim olarak yerini alan nahiye müdürü vasıtasıyla gerçekleştirmeye başladı. Bu nizamname muhtarların konumunda ve görevlerinde fazla bir değişiklik getirmiyordu. Mutad görevlerini yerine getirirken kaza idarecisi yerine artık nahiye müdürlerine karşı sorumluydular. 26 Mart 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayât Kanun-ı Muvakkati ile 1864 ve 1871 tarihli nizamnameler yürürlükten kaldırıldı. Yeni kanunda köy ve mahalle idaresiyle ilgili herhangi bir hüküm yoktu. Bu durum, muhtarlık ve ihtiyar heyetlerinin söz konusu geçici kanunla lağvedildiği anlamına gelmekle beraber bunlar fiilî olarak görevlerini sürdürdüler³²⁷.

Köy idaresi tüzel kişiliğe sahip olmadıktan başka, köyler arası ilişkinin ihtiyar meclisleri aracılığıyla sağlanıp çözümlenmesi pratikte hiçbir sonuç doğurmadığından, en ufak sorunlar dahi kaza ve liva, hatta vilayet makamına kadar götürülüyordu. Bunlar bazı arazi ihtilafları, mera ve su yolu çekişmeleri veya yol yapılması istekleriydi. Sorunlarla ilgili başvurular derhal merkezi hükümete yansıtılıyor ve Babiâli ile uzun bir yazışma başlıyordu. Köy yönetiminin düzenlenmesindeki amaç ve muhtarlardan beklenen asıl görev, vergi salınması ve toplanması gibi işlemlerin düzgün yürümesi, haksızlık ve usulsüzlüklerin olmamasıydı. Geçen zaman, muhtarların bu görevi hakkaniyetle yerine getirmediklerini ve beklenen amacın gerçekleştirilemediğini gösterdi³²⁸.

Amasya sancağı ve bağlı kazalardaki nahiye ve köy sayısına dair devlet ve vilayet salnamelerinden bilgi edinmekteyiz. Buna göre 1878 tarihli Devlet Salnamesinde Sivas vilayetine dair nüfus bilgilerinin verildiği bir tabloda, Amasya sancağının merkez kaza ile birlikte 9 kaza, 4 nahiye, 2.454 köy ve 70 çiftlikten müteşekkil 155.108 nüfusu sahip bir sancak olduğunu görmekteyiz. Amasya merkez kazasına bağlı nahiyeler; Havza, Zeytun, Hacı Hamza ve Varay nahiyeleridir³²⁹.

³²⁶ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 113.

³²⁷ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 207-208.

³²⁸ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 114.

³²⁹ **SDAO 1295**, s. 376.

Sivas vilayet salnamelerinin verilerine bakıldığında, devlet salnamelerinin nahiyelere dair malumat vermediği 1883, 1884 ve 1885 yıllarına ait bilgiler bulunmaktadır. Vilayet salnamelerindeki nahiye sayısına dair veriler devlet salnamelerindeki verilerle merkez kaza dışında genel olarak uyuşmaktadır. Ancak Amasya merkez kazasında 4 tane olarak verilen nahiye sayısı vilayet salnamelerinde 14 olarak verilmektedir. Adı geçen nahiyeler ve müdürleri şunlardır³³⁰:

Nahiye	Müdürü
Hakala	Ahmed Ağa
Eymir	Abdullah Bey
Arslan	İsmail Efendi
Gerne	Hacı Seyid Ağa
Boğa	Hüseyin Ağa
Tuzsuz	Mahmud Efendi
Akviran	Salih Ağa
Kızıl Kışlacık	Ali Ağa
Ebemi	Zeynel Ağa
Zığala	Dayıoğlu Ağa
Heniske	Mustafa Ağa
Mahmatlar	Memiş Ağa
Nefs-i Ezine	Osman Ağa

Tablo 23: Amasya Kazasına Bağlı Nahiyeler (1883)

6 Nisan 1876 tarihli “*Nevahi Nizamnamesi*” yayınlanmasında uzun bir süre sonra 1889 tarihli Devlet Salnamesi ile birlikte Sivas vilayetindeki sancak ve bağlı kazalardaki nahiye isimleri ve köy sayıları verilmeye başlanmıştır. 1889’dan 1903’e kadar kazalara bağlı nahiye ve köy sayısında bir değişiklik yaşanmamış, ancak 1903’ten sonra birçok kazanın nahiye sayısı azalırken köy sayısı artmıştır. Buna göre 1889-1903 arası Amasya merkez kaza ile diğer kazalardaki nahiye ve köy sayısı şu şekildedir:

³³⁰ SVS 1300, s. 150 – 151.

Kaza İsmi	Nahiye İsimleri	Köy Sayısı
Amasya 4 nahiye 128 köy	Hakala	30
	Geldiklan	34
	Ezine	38
	Akdağ	26
Merzifon 3 nahiye 47 köy	Ereğli	16
	Zoğu	16
	İhcak	15
Köprü 8 nahiye 160 köy	Ortaklar	23
	Paşa	40
	Samukalan	28
	Olagu	15
	Kızılkele	8
	Göl	14
	Oymaağaç	12
	Gulam	20
Mecitözü ³³¹ 6 nahiye	Sarı Süleyman	-
	Kayı	-
	Elvan Çelebi	-
	Kışlacık	-
	Yeni Kışla	-
	Kara Yakup	-
Osmancık 5 nahiye 46 köy	Hacı Hamza	8
	Kızıltepe	7
	Dodurga	11
	Karaviran	8
	Akviran	15
Lâdik 4 nahiye 68 köy	Ahmed Saray	11
	Ayvalı	17
	İnoz	17
	Şeyhli	23
Havza 4 nahiye 86 köy	Kerem	26
	Yenice	18
	Sivrikese	24
	Çakıralan	18
Gümüşhacıköy 5 nahiye 45 köy	Ahyarı	7
	Kanlıca	9
	Çay	10
	Sallar	11
	Eslemez	8

Tablo 24: Amasya Sancağında Nahiye ve Köyler (1889-1903)

³³¹ 1321 tarihli devlet salnamesine kadar Mecitözü kazasında yalnızca 6 nahiyenin ismi verilmiş olup köy sayısına dair hiçbir bilgi verilmemiştir.

1889-1903 arası dönemde Amasya sancağı toplam 8 kaza, 39 nahiye ve 580 köyden oluşmaktadır. Köprü kazası en fazla nahiye ve en fazla köye sahip kaza olarak ön plana çıkmaktadır. Mecitözü kazasında ise köy sayısına dair bir malumat verilmemektedir. 1903 yılında Sivas vilayetinin tamamında nahiye ve köy sayılarında bir değişiklik göze çarpmaktadır. Buna göre 1903-1908 arası dönemde nahiye ve köy sayıları şu şekildedir:

Kaza İsmi	Nahiye İsimleri	Köy Sayısı
Amasya 4 nahiye 137 köy	Nefs-i Amasya	18
	Ezinepazar	36
	Zara	32
	Alevi	25
	Mörek	26
Merzifon 1 nahiye 63 köy	Nefs-i Merzifon	38
	Löşdigin /Löşdüğün	25
Köprü 1 nahiye 176 köy	Nefs-i Köprü	133
	Göl	43
Mecitözü 2 nahiye 139 köy	Nefs-i Mecitözü	56
	Ortaköy	39
	Şeyh Mustafa	44
Lâdik 1 nahiye 80 köy	Nefs-i Lâdik	68
	Kara Abdal	12
Havza 1 nahiye 84 köy	Nefs-i Havza	55
	Kara Halil	29
Gümüşhacıköy 2 nahiye 54 köy	Nefs-i Gümüşhacıköy	26
	Saraycık	14
	Çay	14

Tablo 25: Amasya Sancağında Nahiye ve Köyler (1903-1908)

1903-1908 arası dönemde nahiye ve köy sayılarında ciddi değişikliklerin yaşandığı görülmektedir. Bütün kazaların nahiye sayısı azalırken köy sayısı artmıştır. Buna göre önceki dönemde (1889-1903) nahiye sayısı 39 iken 1903'ten sonra bu sayı 12'ye kadar düşmüştür. Köy sayısı ise 580'den 633'e çıkmıştır. Mecitözü kazası yalnız 6 nahiyeden oluşan bir kaza iken 1903'ten sonra 2 nahiye ve 139 köyden oluştuğu görülmektedir. Buna göre Amasya merkez kazası 4 nahiye ile en fazla nahiye sahip

kazadır. Diğer tüm kazaların 1 ya da 2 nahiyesi bulunmaktadır. Bu arada Osmancık kazası Çorum sancağına bağlandığı için 1896 tarihli Devlet Salnamesinden sonra Amasya sancağı idarî yapısı içinde yer almadığından burada verileri değerlendirilmemiştir. 1903 tarihi itibariyle nahiye sayısının azaltılıp köy sayısının artırılması elbette taşra idaresine yönelik idarî bir tasarrufun sonucudur. Nevahi Nizamnamesi'ne göre iki türlü nahiye oluşturulabilmektedir. Birincisi iki yüzden fazla haneyi barındıran köylerden oluşan nahiyeler, ikincisi de iki yüz haneye kadar olan ve birkaç köyün birleşiminden oluşan nahiyelerdir. Bunun yanında elliden fazla haneye sahip köylerde de, müdür ve kâtiplere maaş vermeyi taahhüt ettikleri takdirde nahiye idaresinin kurulabileceği belirtilmiştir. Hane sayısı elliden az olan köylerin nahiye olamayacağı hükme bağlanmıştır. Bunlar başka köylerle birleşmek ya da mevcut bir nahiyeye bağlanmak zorundadır³³². 1903 yılı sonrasında nahiye sayısının azalıp köy sayısının artması nizamnamenin ilgili maddesinin uygulanması neticesinde gerçekleştiği düşünülebilir. Zira hane sayısı az olan nahiyeler nahiye statüsünden çıkarak köye dönüşmek zorunda kalmışlardır.

Amasya merkez kaza içerisinde yer alan nahiyelerin bir kısmı yine Amasya merkezine bağlı köy olarak varlıklarını sürdürürken bazıları da diğer ilçelerin idarî sınırları içinde kalmıştır. Bazı nahiyelerin ise ismi değişmiştir. Örneğin Gerne nahiyesi Ağılönü köyü ismiyle Amasya merkeze bağlı bir köy olarak varlığını korumaktadır. Ebemi nahiyesi de aynı şekilde günümüzde Amasya merkeze bağlı bir köydür ve yeni ismi de Yassıçal'dır. Zığala nahiyesi ise Amasya merkeze bağlı Aydınca beldesi olarak bilinmektedir. Heniske nahiyesinin yeni adı ise Yolyanı'dır ve Amasya merkezine bağlı bir köydür³³³.

Şakir Paşa'nın Erzurum'a gelişi ile Vilayât-ı Sitte'nin tamamında hayata geçirilmeye başlanılan otuz iki maddelik Islahat Projesinin içinde yer alan "*nahiyelere polis atanması*"³³⁴ ile ilgili hükmün geç de olsa Amasya'ya bağlı nahiyelerde uygulandığı görülmektedir. 1907 yılına gelindiğinde nahiye müdürleri ile beraber, nahiyede kâtip ve polis memurları da görev yapmaktadır. Bu tarihte Ezinepazar

³³² Nazım Kartal, **İl Özel İdarelerinin Yeniden Yapılandırılması: Uygulama Aşaması Üzerine Bir Çözümleme**, Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 52.

³³³ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Fevzi Gür-Salih Kahrıman, **Amasya Nüfus Defterleri 1840**, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2012.

³³⁴ Karaca, **a.g.e.**, s. 93,162.

nahiyesinin müdürü Hüseyin Ağa, kâtibî Haşim Efendi ve polis memuru da Hasan Tahsin Efendi'dir³³⁵.

1.2.6 Amasya Belediyesi

Amasya Belediyesi ve hizmetleri hakkında bilgi vermeden önce Osmanlı Devleti'nde belediyecilik kurumunun ortaya çıkışına ve teşkilatlanmasına değinmekte fayda olduğu kanaatindeyiz. Belediye³³⁶; şehir idare teşkilâtını belirtmek için XIX. yüzyıldan itibaren kullanılan bir tabirdir. Etimolojik olarak belde ve bilâd kelimeleriyle bağlantılı olmakla beraber bugünkü anlamıyla kullanılışı Tanzimat Dönemi'nin Arapça ve Şark dillerine yaptığı bir katkı, bir yeni icattır. XIX. yüzyılda belediye teşkilâtı II. Mahmud devrinde başlayan reformlarla bugünkü yapısına kavuştu. Şüphesiz daha önce de Osmanlı ve İslâm şehirlerinde böyle bir teşkilât ve bu görevleri yerine getiren memurlar olmuştur³³⁷. Osmanlı İmparatorluğu'nda modern belediye teşkilâtının kuruluşundan önce çeşitli mahalli nüfuz gruplarının, loncaların, vakıfların, mahalle biriminin ve ahalinin görevler üstlendiği bir mahalli idare çekirdeği vardı. Şehir idaresini üstlenen kadı ve yeniçeri ocağından çeşitli görevliler şehrin altyapı hizmetleri, ticari yaşamın denetimi ve asayişin sağlanması vb. uğraş alanları için ahaliden, tüccardan ve esnaftan geniş ölçüde yararlanıyordu³³⁸.

Yeniçeri Teşkilatının kaldırılmasından sonra, şehir idaresinde kontrolü sağlayacak yeni bir idarî sistemin kurulması gerekmektedir. Kâdının kentin belediye işlerini göremeyecek duruma gelmesi üzerine, öncelikle bu işlevi yerine getirmek amacıyla 1826'da İhtisab Nazırlığı ve ona bağlı olmak üzere taşrada ihtisab müdürlükleri oluşturuldu. 1850'de Zabtiye Nezaretine bağlanan İhtisab Nezareti, sorunları çözmekte yetersiz kalınca 1854 yılında tamamen ilga edildi ve yerine İstanbul'da Şehremaneti adıyla yeni bir teşkilat kuruldu³³⁹. İhtisab Nezareti fonksiyonları iyice azalan bir makamdı. Güvenlik ile ilgili görevleri Zabtiye Nezaretine geçmiş, malî fonksiyonları elinden alınmıştı. Beledî denetim görevi de Şehremanetine

³³⁵ SVS 1325, s. 126.

³³⁶ Osmanlı belediye tarihi araştırmalarının kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Tarkan Oktay, "Osmanlı Belediye Tarihi Araştırmaları ve Kaynak Malzeme Üzerine Notlar", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)**, C. 3, S. 6, 2005, s. 257-281; Ayrıca modern şehircilik ve belediye teşkilâtının ortaya çıkışı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s.119-228.

³³⁷ İlber Ortaylı, "Belediye", **TDVİA**, C. 5, s. 398.

³³⁸ Nurşen Gürboğa, "Osmanlı Taşrasında Belediye İdaresi: Alanya Belediyesi (1914-1915)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 7, S. 16-17, 2008 Bahar-Güz, İzmir 2010, s.166.

³³⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu-Yerel Yönetim Metinleri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 2-4.

devredildi ve ihtisab sözü ve kurumu ortadan kalktı. Şehremini, şehir meclisine başkanlık ederek alınan kararları uygulayacak, yardımcılarıyla birlikte çarşı, pazar ve sokakları teftiş edecekti. Adeta İstanbul kadısı veya ihtisab nazırını hatırlatan bu göreve; ilk olarak 1854 Temmuzunda eski Amasya Mutasarrıfı Salih Paşa'nın atandığı görülmektedir³⁴⁰.

Şehremaneti'nin kuruluşundaki temel amaç; şehir düzenlemesi ile ilgili işlerin devlet işlerinden ayrılması ve özellikle tek örgütün yetki alanına bırakılmasıydı. Fakat bu amacın gerçekleşemediği de görülmekteydi. Şehremaneti'nin başarısızlığı Babıâli'yi bu konuda bazı tedbirler almaya sevk etti. 9 Mayıs 1855 tarihinde *İntizam-ı Şehir Komisyonu* ismiyle komisyon kuruldu. İstanbul'da mukim Müslüman ve nüfuz sahibi ecnebi azalardan oluşan komisyon, şehrin ihtiyacı olan belediye idaresi için İstanbul'un on dört belediye dairesine ayrılmasını teklif etti. Bu teklif Aralık 1857'de bir nizamname ile karşılık buldu. Buna göre, Hükümet İstanbul'u on dört daireye ayırmakla beraber "*Altıncı Daire-i Belediye*" olarak adlandırılan Beyoğlu Galata semti dışında ciddi bir örgütlenme görülmedi. Diğer semtlerde eski Şehremaneti bütün düzensizlik ve fakirliği içinde bocalarken, Altıncı Daire bölgesi, doğrudan sadarete bağlandı. Yarı bağımsız yönetimi ve özel malî kaynakları olan, ayrıcalıklı bir bölge olarak çalışmaya başladı³⁴¹.

İstanbul dışındaki Osmanlı şehirlerinde belediye teşkilatı hususundaki ilk düzenlemeler 1860'lı yıllarda gündeme geldi. 1860'lı yıllar, Tanzimat ile başlayan modernleşmeci uygulamaların hızla yaygınlaştığı, Batı ile olan ilişkilerin yeni bir boyut kazandığı yıllardır. Osmanlı vilayetlerinde belediye örgütlenmelerinde ilk örnek uygulama, diğer pek çok konuda olduğu gibi Mithat Paşa'nın idaresindeki Tuna vilayetinde oldu. *Takvim-i Vekayi*'nin 27 Ekim 1865 tarihli nüshasında, Tuna vilayetinde uygulamaya konulan yeni düzenlemelerden biri olarak, kasabalarda birer daire-i belediye meclisi teşkil edilmesinin ve kasabaların temizlik ve çevre düzenlemelerinin bu meclis tarafından gerçekleştirilmesinin kararlaştırıldığı ifade ediliyordu³⁴².

³⁴⁰ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 132, 133, 135.

³⁴¹ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 138-141.

³⁴² Erkan Serçe, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye (1868-1945)**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1998, s. 33, 35; **Takvim-i Vekayi**, def'a 819, 6 Cemaziyelahir 1252 (27 Ekim 1865).

25 Temmuz 1867’de “*Vilâyet Dâhilinde Olan Şehir ve Kasabalarda Teşkil Olunacak Dâire-i Belediye Meclislerinin Sûreti Tertîbi ve Memûrlarının Vezâif-i Umûmiyesi Hakkında Talimât*” ile ona bağlı olarak “*Dâire-i Belediye Meclisinin Vezâif-i Umûmiyesi Hakkında Talimât*” çıkarıldı. Bu iki talimatname ile imparatorluk taşrasında belediyeler kurularak yetki, görev ve sorumlulukları yanı sıra, personel kadroları da belirlendi ve tarif edildi. Belediye meclislerinin görevleri şu şekilde sıralanmaktaydı:

“1- Cadde, sokak ve meydanların düzenlenmesi, 2- Kaldırım suyu, kanalizasyon sistemlerinin yapım, bakım ve onarımı. 3- Temizlik işleri, 4- Fakirlere yardım (sağlık, iş), 5- Cadde ve sokakların fenerlerle aydınlatılması, 6- Pazar ve çarşı düzeni, 7- Kent içi ulaşımın (trafiğin) düzen ve kontrolü, 8- İfaiye teşkilatlarının kurulması, 9- Kontratların tescil edilmesi, 10- Teftiş ve denetim”³⁴³.

1871 tarihli İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnamesi belediye teşkilatının taşrada uygulanmasında önemli bir dönüm noktası teşkil etti. Bu nizamname ile daha önceki 1867 tarihli talimatnamenin hükümleri de değişmiş ve tamamlanmış oluyordu. Böylece belediye örgütü, vilâyet idaresi içinde idarî bir varlık kazanıyordu. Nizamnamenin 111. maddesi; vali, mutasarrıf ve kaymakamın bulunduğu her şehirde bir belediye meclisi bulunmasını öngörüyordu. Meclis başkanı daha önce olduğu gibi, memurlar arasından seçilip mutasarrıfın tayini ve valinin onayı ile bu göreve gelecek ve fahrî olarak çalışacaktı³⁴⁴. Bu nizamnameye göre, belediye örgütünün esasları şu şekilde belirleniyordu:

“Belediye teşkilatı kurulacak mevkiin icap ve genişliğine göre ve mümkün mertebe her daire için 40.000 nüfus esası gözetilerek idare meclisi tarafından birden fazla belediye dairesine bölünerek her birinde ayrı ayrı bir belediye meclisi bulunacaktır. Belediye meclisi; yine eskisi gibi başkan, başkan yardımcısı ve seçilen altı üyeden kurulacaktır. Üyeler iki yılda bir seçimle değişecek ve çeşitli dinî cemaatlerden olacaktır. Her yıl üyelerin yarısı kur’a ile değiştirilecektir. Üyelerin tayini hükümet tarafından

³⁴³ Seyitdanlıoğlu, a.g.e. , s. 7- 8; Belediyelerin, vazife, hizmet ve yetkileri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Sıddık Tümerkan, **Türkiye’de Belediyeler (Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum)**, İçişleri Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1946, s.36-46.

³⁴⁴ Ortaylı, a.g.e. , s. 175-176; **Düstur**, Tertib 1, C. 1, s. 649.

onaylanacaktır. Üye seçiminde aranan özellikler; cinayetle mahkûm olmamak, medenî haklara sahip ve Osmanlı vatandaşı olmak, zabıttan ve memurinden olmamak gerekir. Üyeler fahri olarak çalışacaktır. Meclis haftada iki gün toplanacaktır. Meclisin görevleri ise; imar denetimi, yol ve kaldırım yapım ve onarımı, su yollarının bakımı, memleketin düzen ve temizliğine nezaret, ulaşım vasıtalarının tedariki ve yangın tulumbarları kurmak gibi yükümlülüklerdir”³⁴⁵.

1877’ye kadar belediye reisi taşra bürokrasisi içinden hükümetçe tayin ediliyordu. 1877 düzenlemesiyle beraber, belediye reisinin belediye meclisine seçilen üyeler arasından atanması ve belediye gelirlerinden maaş alması hükme bağlandı. Meclis azaları, emlak sahibi Müslim ve gayrimüslim erkek vatandaşlar arasından seçimle belirlenecekti. Yıllık belirli bir miktar emlak vergisi verme, başkasının hizmetkârlığında bulunmama koşulları şehir belediye idaresini şehir eşrafiyla sınırlandırmış oluyordu. 1877 tarihli Vilayet Belediye Kanunu, çeşitli değişikliklerle beraber 1930 yılına kadar yürürlükte kaldı. Kanun, merkezi iktidara taşrayı beledi idareler aracılığıyla kontrol etme imkânı sağladığı için, taşrada merkezîyetçi politikaları sürdüren İkinci Meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet dönemi kuruluş yıllarında hükümetler tarafından da kullanıldı³⁴⁶.

Amasya’da belediye meclisi ve belediye reisi ile ilgili ilk malumatları 1870 tarihli Sivas Vilayet Salnamesinden edinmekteyiz. 1870 yılında Amasya Belediye Meclisi şu üyelerden oluşmaktaydı: Beledî Meclisi Reisi Mustafa İzzet Efendi, Kâtip İsmail Hakkı Bey, Sandık Emni Necip Efendi, Tabib-i memleket Hoca Kevork, azalar Mehmed Halid Bey, İbrahim Efendi, Hasan Tahir Bey, Halil Bey ve Sadık Ağa’dır³⁴⁷. Görüldüğü beledî meclisi ile ilgili ilk kayıtlarda meclistekilerin sayısı toplam 9 kişiyi bulmaktaydı. Ancak ilerleyen yıllarda beledî meclisinde yeni bazı memuriyetlerin ihdas edildiğini görmekteyiz. Mesela 1875 yılına ait kayıta “*Ebniye Mühendisliği*” vazifesi ilave edildi. Ebniye Mühendisi olarak İbrahim Bey vazife yapmaktadır. Öte yandan önceki salnamelerde “*Memleket Tabibi*” ifadesi kullanılırken bu salnamede “*Tabib-i Belde*” ifadesi kullanılmıştır³⁴⁸. 1880 yılında “*Belediye Kalfası*” vazifesi yer almaya

³⁴⁵ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 176; **Düstur**, Tertib 1, C. 1, s. 649.

³⁴⁶ Gürboğa, a.g.m., s. 168 – 169.

³⁴⁷ **SVS 1287**, s. 64.

³⁴⁸ **SVS 1292**, s. 73.

başlamıştır³⁴⁹. 1884 yılına geldiğimizde “Müfettişlik” ve “Çavuşluk” vazifelerinin beledi meclisi bünyesinde yer aldığını görmekteyiz³⁵⁰. 1885 yılında belediye meclisi; 1 reis, 6 aza ve 6 memur olmak üzere 13 azadan mürekkeptir³⁵¹. 1889 yılında belediye meclisine yeni bir vazife olarak “Odacılık”ın ihdas edildiği görülmektedir³⁵².

Amasya Belediye Meclisi en fazla memur ve üye sayısına 1903 yılında ulaşmıştır. Bu tarihte meclis, reis, aza ve memurlar olmak üzere toplam 19 kişiden oluşmaktadır. “Eczacı, aşı memuru, aşı muavini ve kabile³⁵³” yeni memuriyetler olarak karşımıza çıkmaktadır³⁵⁴.

Memuriyet	İsmi
Reis	Şirvanî Abdürrahim Efendi
Azalar	Hacı Mustafa Efendi
	Necip Efendi
	Abdullah Efendi
	Tatyos Ağa
	Bandili Ağa
	Kevork Ağa
Tabib	İbrahim Şadi Efendi
Sandık Emni	Hafız Efendi
Eczacı	-
Aşı Memuru	Raif Efendi
Aşı Memur Muavini	Raşid Efendi
Belediye Kalfası	Anastas Ağa
Ebe	Fatma Hanım
Kâtip	Hilmi Efendi
Belediye Müfettişi	Ali Efendi
Çavuşlar	Mehmed Ağa
	Ramiz Ağa
	Mıgırdıç Ağa

Tablo 26: 1903 Yılı Amasya Belediye Teşkilatı

³⁴⁹ SVS 1298, s. 101.

³⁵⁰ SVS 1301, s. 101.

³⁵¹ SVS 1302, 385.

³⁵² SVS 1306, s. 159.

³⁵³ Kabile; doğuma yardımcı olan kadın, ebe. Bk. İsmail Parlatur, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Ankara 2006, s. 810.

³⁵⁴ SVS 1321, s. 115.

Tabloda da görüleceği üzere, Amasya Belediye Meclisi 1903 yılına geldiğinde artık kurumsallaşmasını tamamlamış ve görev sahasına giren birçok alanda memur istihdam etmeye başlamıştır. Zira burada sağlıktan, güvenliğe, inşaat işlerini kontrolden, vergilerin toplanmasına kadar vazife yapan geniş bir memur/çalışan yelpazesi yer almaktadır. Amasya sancağında görev yapan belediye başkanları ise şunlardır:

Belediye Başkanları	Görev Seneler	Belediye Başkanları	Görev Seneler
Mustafa İzzet Efendi	1870 - 1871	Topçuzade Hacı Halil Efendi	1897 - 1898
Kapıcıbaşı Halid Bey	1872 - 1873	Zeynelzade Kâmil Efendi	1899 - 1900
Hüseyin Bey	1875	Topçuzade Ali Rıza Bey	1900 - 1902
Halid Bey	1876 - 1878	Şirvanî Abdürrahim Efendi	1903
Şirvanî Abdürrahim Efendi	1880 - 1885	Şeyh Cemaleddin Efendi	1905 – 1908
Topçuzade Hacı Halil Efendi	1886 - 1890	Hasan Efendi	1908 - 1909
Hacı Yusuf-zade Ahmed Efendi	1896 - 1897	Topçuzade Ali Rıza Bey	1909 - 1911

Tablo 27: Amasya Belediye Başkanları (1870-1911)

İncelenen dönemde 11 kişinin belediye başkanlığı yaptığı görülmektedir. Bunlardan Şirvanî Abdürrahim Efendi, Topçuzade Hacı Halil Efendi ve Topçuzade Ali Rıza Bey iki defa bu vazifeyi üstlenmişlerdir. Haziran 1881 belediye meclisi seçimlerinde Şirvanîzade Abdürrahim Efendi reisi olarak seçildi, kendisinden sonra belediye başkanı olacak olan Topçuzade Hacı Halil Efendi de aza olarak bu mecliste yer aldı³⁵⁵.

Belediye başkanları başarılı hizmetlerinden ötürü taltif edildikleri gibi, vazifelerindeki suistimalden dolayı şikâyete uğradılar bazen de azledildiler. Topçuzade Hacı Halil Efendi ilki 1886-1890, ikincisi ise 1897-1898 yılları arasında olmak üzere yaklaşık 7 yıl belediye başkanlığı yaptı. Başkanlık yaptığı bu süre zarfında, Amasya Belediyesi hesaplarında usulsüzlük yapıldığına dair iddialar³⁵⁶ olduğu gibi, yine

³⁵⁵ Sivas, S. 65, 30 B 1298 (28 Haziran 1881), s. 1.

³⁵⁶ BOA. DH. MKT. 1362/76, 1 Z 1303 (31 Ağustos 1886).

hakkında yapılan başka birtakım şikâyetler de sonuçsuz kaldı³⁵⁷. Yine aynı belediye reisinin, memuriyetindeki iyi hizmetleri ve muhacirlerin iskânında gösterdiği üstün gayretten ötürü Üçüncü Dereceden Mecidi Nişan (rütbe-i salise) ile taltif edildiğini görmekteyiz³⁵⁸.

Amasya belediye reislerinden taltif edilenlerden bir diğeri de Hasan Efendi'dir. Amasya Belediye Reisi Hasan Efendi vazifesini güzel bir şekilde yerine getirmekle beraber hükümete ait hususlarda da başarılı hizmetler ifa ettiği için Üçüncü Dereceden Mecidi Nişan (rütbe-i salise) ile taltifi uygun görüldü³⁵⁹. Benzer şekilde Şirvanî Abdürrahim Efendi de Üçüncü Dereceden nişan ile taltif edildi³⁶⁰.

Vazifelerindeki iyi hizmetlerinden dolayı taltif alanlar olduğu gibi haklarında şikâyet bulunan ve bu nedenle görevden alınan belediye başkanları da vardı. Bunlardan biri Amasya Belediye Başkanı Topçuzade Ali Rıza Bey idi. Hakkındaki yolsuzluk ve tarafsız olmamak gibi gerekçelerden dolayı Topçuzade Ali Rıza Bey ve azaların tamamı 1911 yılında vazifelerinden azledildi³⁶¹.

Amasya Belediyesinin yaptığı hizmetlere baktığımızda bunlar şehrin temizliği, halkın sağlığı ve koleranın önlenmesi, vergi toplanması, muhacirlerin iskân ve iaşelerinin temini, gerekli binaların yapılması gibi hizmetlerdir. Amasya Belediyesi, belediyenin temizlik işleri için şehre giren yüklü araba ve hayvanlardan “*dühûliye vergisi*” almak istedi. Şehirde birtakım faydalı ve hayırlı eserle vücuda getirmek için bu vergiye ihtiyaç olduğunu bildiren bir yazı, Amasya mutasarrıflığından Dâhiliye Nezaretine gönderildi. Ancak Şura-yı Devlet Maliye Dairesinden çıkan mazbatada, bu verginin kabul edilemeyeceği, şehrin tanzim ve imarı gibi vazifelerin belediye bütçesinden karşılanması gerektiği ifade edildi³⁶². Yine Amasya Belediyesi, Amasya'nın içindeki pis su akıntısını gidermek için gerekli olan masrafların sıhhiye tahsisatından karşılanmasını talep etmekteydi. Ancak cevaben gelen yazıda sıhhiye tahsisatından para verilemeyeceği ve bunun belediyece karşılanması gerektiği ifade

³⁵⁷ BOA. DH. MKT. 1719/52, 29 Ş 1307 (20 Nisan 1890).

³⁵⁸ BOA. DH. MKT. 1508/61, 4 N 1305 (15 Mayıs 1888).

³⁵⁹ BOA. DH. MKT. 1262/58, 19 Ca 1326 (19 Haziran 1908).

³⁶⁰ BOA. DH. MKT. 2504/67, 12 Ra 1319 (29 Haziran 1901).

³⁶¹ BOA. DH. İD. 115/1, 20 Ş 1329 (16 Ağustos 1911).

³⁶² BOA. BEO. 3231/242251, 7 Z 1325 (11 Ocak 1908).

edildi³⁶³. Amasya Belediyesinin vergi ihdas etmek istemesi, belediyenin ekonomik sıkıntılar çektiğini göstermektedir.

Amasya Belediyesi tarafından alınan bazı vergiler Maliye Nezareti tarafından yasal görülmeyle kaldırılması istenmiştir. Kantariye Rüsümü adı altında tuzdan alınan verginin haksız bir uygulama olduğundan alınan paraların sahiplerine iadesi gerektiği ifade edilmekteydi. Tuz talimatınının 13. maddesinde mahsulat-ı dâhiliyeden bulunan tuzdan yetmiş sekiz senesi martından (Mart 1862) itibaren gümrük vergisi ve vesair vergiler alınmayacağı belirtildiği halde kantar vergisinin belediyeye ait bulunduğu iddiasıyla ve mezkûr tarifede istisnaiye dair açıklık bulunmadığı bahanesiyle nizama ve emr-i âliye aykırı olarak vergi alınmaktaydı. Müşteriler tarafından tuzlulardan tezkire ile satın alınıp öteye beriye gönderilip Düyûn-ı Umumiye idarelerince tartılan tuzlar satılır iken idarelerde bulundurulmuş belediye memurları tarafından kantar tarifesine dayanılarak kantar vergisi alınmaktaydı. Bu ise tuz gelirlerinin azalmasıyla beraber ahalinin dahi kaçakçılığa alıştırılmasına sebebiyet vermekteydi. Bundan dolayı Maliye Nezareti, Düyûn-ı Umumiye İdaresinin yazısı üzerine devam eden muamelenin hemen son bulmasını ve alınan vergilerin sahiplerine iadesini emretti³⁶⁴.

Vergilerle ilgili diğer bir mesele ise, Amasya Belediyesinin Almanya'dan sipariş ettiği müzik aletlerinden gümrük vergisi alınmaması isteğine dair idi. Bando için gerekli müzik aletleri sipariş eden Amasya Belediyesi, Almanya'dan gelen bu aletlerin Samsun gümrüğünden gümrük vergisi alınmaksızın geçirilmesini talep etmiştir³⁶⁵.

Belediyenin yaptığı mühim hizmetlerden bir diğeri de Amasya sancağına gelen muhacirlerin iskân ve iaşelerinin temini idi. Bu hususta özellikle sancağa bağlı diğer kazaların belediye başkanları ciddi hizmetlerde bulunmuştur. Amasya Belediyesi de Hemavendliler³⁶⁶in bölgede iskânları için gayret sarf etmiştir. Belediye,

³⁶³ BOA. DH. İD. 50-2/3, 14 B 1329 (11 Temmuz 1911).

³⁶⁴ BOA. DH. MKT. 1481/117, 18 Ca 1305 (1 Şubat 1888).

³⁶⁵ BOA. ŞD 600/26, 6 Ş 1324 (25 Eylül 1906); **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İrade Rüsümât Nezareti**, (Bundan sonra BOA. İ. RSM şeklinde kullanılacaktır), 25/50, 26 L 1324 (13 Aralık 1906); **BEO. 2962/222124**, 29 L 1324 (16 Aralık 1906).

³⁶⁶ Hemavendliler, Kerkük ve Süleymaniye arasındaki topraklarda yaşayan bir Kürt aşiretidir. Bu aşiret Süleymaniye şehrinde 1850'lere kadar Baban Paşalarının hâkimiyetindeki iken bu tarihten sonra Berzenciler'in kontrolünde olmuşlardır. Osmanlı-İran sınırları üzerinde eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan bu aşiretin küçük bir kısmının da olsa Amasya'ya nasıl geldikleri hususunda kesin bir malumata sahip değiliz. Ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Demirci – Fehminaz Çabuk, "Hemavend Kürt Aşireti'nin Musul

Hemavendlilerin ikâmeti için haneler kiralamış, hasta olanların tedavisi için de ilaç masrafı yapmıştır. Belediye, kira ve ilaç bedeli olarak toplam 776,5 kuruş mal sandığından sarf etmiştir³⁶⁷.

Amasya Belediyesi'nin diğer belediyeler gibi rutin olarak verdiği hizmetlerden bir diğeri de sağlık hizmetidir. Bu bağlamda Belediye'nin 1903 yılındaki kadrosu sağlık adına ne tür hizmetlerin verildiğini göstermek adına iyi bir ipucudur. Zira zikredilen yılda Amasya Belediye meclisinde; 1 tabip, 1 eczacı, 2 aşı memuru ve 1 ebe olmak üzere 5 sağlık çalışanı bulunmaktaydı³⁶⁸. Bunlar günlük sağlık hizmetleri verdikleri gibi ihtiyaç durumunda kolera gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı sihi tedbirler olarak karantina uygulaması yapmaktaydılar. Belediyenin sağlık hizmetlerine dair yaptığı bir başka harcama ise kuduz tedavisi için İstanbul'a giderek Daü'l-Kelb Tedavihanesinde tedavi görenlerin dönüş yol masraflarını karşılamış olmasıdır. Kuduz köpekler tarafından ısırılarak İstanbul'a gidip tedavileri tamamlanan şahısların dönüş masraflarının mahalli belediyece karşılanması istenmekteydi³⁶⁹. 1907 yılında kuduz tedavisi için İstanbul'a giden ve tedavisi tamamlanan Ahmed İsmail'in³⁷⁰, Mustafa İbrahim'in³⁷¹ ve Arpacı Hasan Efendi'nin oğlu Hüseyin Mehmed ve annesinin³⁷² yol masraflarının belediye tarafından yol masraflarının karşılanacağı ifade edilmekteydi.

Hekimler ve sağlık çalışanları hizmetlerindeki üstün gayretten dolayı taltif edildikleri gibi, görevlerindeki suistimallerden dolayı azledildikleri de görülmektedir. Özellikle Amasya Belediye Tabibi İbrahim Şazi Efendi, ameliyat için istediği parayı alamadığı gerekçesiyle bir çocuğu ameliyat etmemiş ve ölümüne sebep olmuştu. Bu hadise Sabah Gazetesi'ne dahi haber olmuştu³⁷³. İyi hizmetlerinden dolayı taltif edilen çok sayıda hekim ve sağlık çalışanı da bulunmaktaydı. Amasya sancağı Belediye Eczacısı Karakin Efendi³⁷⁴, Amasya Belediye Tabibi Giryanos Efendi³⁷⁵, Tabip İbrahim

Vilâyeti ve Osmanlı-İran Sınır Boylarındaki Eşkıyalık Faaliyetlerine Dair Bir Değerlendirme (1863-1916)" **History Studies**, C. 7, S. 3, Eylül 2015, s. 39-59; Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset", **Divan**, S. 7, 1999/2, s. 153-168.

³⁶⁷ **BOA. DH. MKT.**, 1551/113. 2 S 1306 (8 Ekim 1888).

³⁶⁸ **SVS 1321**, s. 115.

³⁶⁹ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Zabtiye Nezareti Evrakı** (Bundan böyle **BOA. ZB**, şeklinde gösterilecektir), 453/19, 21 Kânunuevvel 1322 (3 Ocak 1907).

³⁷⁰ **BOA. ZB, 474/87**, 6 Mayıs 1323 (3 Haziran 1907).

³⁷¹ **BOA. ZB, 480/78**, 15 Kânunuevvel 1323 (28 Aralık 1907).

³⁷² **BOA. ZB, 491/38**, 24 Eylül 1324 (7 Ekim 1908).

³⁷³ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için "Sağlık" başlığına bakınız.

³⁷⁴ **BOA. DH. MKT. 267/62**, 29 M 1312 (2 Ağustos 1894).

³⁷⁵ **BOA. DH. MKT. 1105/75**, 11 C 1324 (2 Ağustos 1906).

Şazi Efendi³⁷⁶, Amasya Belediye Eczacısı Mıgırdıç Altunyan³⁷⁷, Belediye Eczacısı Eksinfon Petridi Efendi³⁷⁸, Amasya sancağı Belediye Tabibi Bedros Ormanyan Efendi³⁷⁹ taltif edilen tabip ve eczacılardan bazılarıdır.

Netice olarak, Amasya'da belediye hizmetlerinin şehrin imarından temizliğine, sağlığından çarşı - pazar hizmetlerine kadar geniş bir yelpazede icra edilmeye çalışıldığı ve bunda da önemli bir mesafe alındığı görülmektedir.

³⁷⁶ BOA. DH. MKT. 1694/116, 13 C 1307 (4 Şubat 1890).

³⁷⁷ BOA. DH. MKT. 1984/120, 15 M 1310 (9 Ağustos 1892).

³⁷⁸ BOA. DH. MKT. 538/20, (3 R 1320 (10 Temmuz 1902).

³⁷⁹ BOA. DH. MKT. 2035/82, (6 C 1310 (26 Aralık 1892).

İKİNCİ BÖLÜM

NÜFUS VE YERLEŞME

2.1. AMASYA SANCAĞININ KONUMU VE FİZİKİ YAPISI

Amasya sancağı, Sivas vilayetine bağlı ve Sivas şehrinin 175 km kuzeybatısında ve Karadeniz’de iskelesi olan Samsun’un 130 km. güneybatısında yer alan bir şehirdir.³⁸⁰ Orta Karadeniz Bölümü’nde, Yeşilirmak havzasının önemli kentlerinden biri olan Amasya, bölgede yapılan arkeolojik çalışmaların ortaya koyduğu sonuçlara bağlı olarak Kalkolitik çağa kadar uzanan bir yerleşim tarihine sahiptir. Ancak söz konusu yerleşimin bir kent olarak biçimlenişi M.Ö. 3000’lere, Pontus Krallığı dönemine tarihlenmektedir. Kaynakların belirttiğine göre kentteki yerleşim ilk kuruluşundan bugüne kadar kesintisiz devam etmiş ve hemen her dönemde önemli bir kent olma özelliğini korumuştur³⁸¹.

Amasya, Anadolu tarihinde önemli yer tutan kentlerden biridir. Roma daha sonra Hıristiyan Bizans’ın güçlü bir metropolü olan şehir uzun bir süre Türk-İslam Anadolu’sunun önemli politik odak ve kültür merkezlerinden birisi olarak kalmıştır. Eski kültür dönemleri ürünlerinin büyük bir bölümü bugün yok olmuş ise de Osmanlıların iki önemli “*Şehzade Sancağı*”ndan biri olan, Türk-İslam döneminin maddî kalıntılarını, özellikle Beylikler ve Osmanlı dönemlerine ait çok sayıda tarihî eseri hâlâ barındıran ve doğasının görsel çekiciliğini hemen hemen herkese kabul ettiren çarpıcı bir kent olma özelliğini sürdürmektedir³⁸². Karadeniz Bölgesi’nin orta bölümünde yer alan 400 m. rakımında ve 5452 km² alana sahip bir ilimizdir. Şehrin toprakları Türkiye’nin %7 ’lik bir bölümünü kaplamaktadır. Amasya’nın kuzeyinde Samsun, doğusunda Tokat, güneyinde Yozgat ve batısında Çorum vardır³⁸³.

Aristo, eski çağ şehirlerinin kuruluşunu, esas itibariyle üç faktöre bağlamaktadır. Bunlardan ilki, sıhhatte uygun bir iklim, ikincisi ulaşım bakımından uygunluk, üçüncüsü ise müdafaa bakımından elverişli bir mevkiye sahip olmasıdır. Amasya şehrinin kurulduğu yer, Aristo’nun belirttiği bu üç kıstas açısından da uygun görülmektedir.

³⁸⁰ Ş. Sami, **Kamusu’l- A’lam**, s. 357.

³⁸¹ Nuri Seçgin – Şükrü Sönmezer, “Amasya’da Kent Dokusunun Gelişimi ve Bu Gelişime Yön Veren Etkenler” , **Türkiye’de İskân ve Şehirleşme Tarihi**, Ed. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 139.

³⁸² Kuşucular, **a.g.t.** , s. 1.

³⁸³ Erdoğan, **a.g.t.** , s. 28.

İklim olarak Amasya ne İç Anadolu'nun kuraklığının ne de Karadeniz kıyı kesiminin neminin görülmediği, her ikisinden de özellikler içeren geçiş tipi ve matematiksel olarak dört mevsimin yaşandığı, insan yaşamı açısından elverişlilik derecesinin yüksek olduğu bir iklim özelliğine sahiptir. Ulaşım açısından Orta Karadeniz kıyılarını Anadolu içlerine ve devamında güneye Mezopotamya'ya ve Batı Anadolu'ya bağlayan yollar ile yine Anadolu'nun kuzeyini batı-doğu yönünde birbirine bağlayan yollar (Tersakan çayı ve Yeşilirmak vadilerinin yol güzergâhı olması) nedeniyle, şehir kurulması açısından elverişli bir ulaşım özelliğine sahiptir³⁸⁴.

Amasya Ferhat, Fon ve Pont dağlarının eteğindeki eski adı İris ve Tozanlı olan Yeşilirmak'ın iki tarafında, kuzeydoğudan güneybatıya doğru dar bir sahaya sıkışan uzun bir vadide kurulmuş bir kenttir. Nehrin kuzey yamacı çok diktir, tepesinde Harşena Kalesi kalıntıları, yamacında Kral Kaya Mezarları vardır. Irmağın kuzey kıyısında, bugünkü kalıntıları birkaç konutun temeli ile sınırlı olan Enderun Kalesi bulunmaktadır. Bu genel yapı günümüze kadar değişmemiştir³⁸⁵.

Şehrin içinden geçerken batı-doğu istikametini alan nehrin solunda (kuzeyinde) yükselen dik kayalıklara oyulmuş mağara ve kral mezarları ve bunun hemen üstündeki kale dikkati çeker. Nehrin sağ kesimi (güneyi) nispeten daha az meyilli ve düz olduğundan yerleşme daha ziyade bu yönde olmuştur³⁸⁶. Amasya'nın Karadeniz'den ortalama 100 km. içeride bulunması şehri daha çok İç Anadolu'nun etkisinde bırakarak geçit bölgesi ikliminin görülmesine yol açmıştır. Bu bakımdan oldukça sıcak, kurak ve rüzgârlı geçen yazları, soğuk ve kar yağışlı geçen kışlar takip etmektedir. Arazisi dağlık ise de güzel ve verimli ovaları bulunmaktadır. Evvelce ormanlar daha geniş sahaları kaplarken asırlarca devam eden tahribat neticesinde kuzey ve doğudaki dağlarda kalan ormanlarda yapraklarını döken türler olduğu gibi, iğne yapraklılar da bulunmaktadır. Şehir Kırklar, Karaman, Lokman ve Ferhat dağları ile çevrilidir³⁸⁷.

Amasya şehrinin önemi dar bir vadide kurulmuş olmasıdır. Yeşilirmak Amasya ovasından çıkıp Ferhat Boğazı'ndan geçtikten sonra adeta saklı bir vadiye girmektedir. Her döneminde şehrin ilk kurulduğu yerde bulunmasının sebebi bu konumuyla ilgili olarak savunma niteliği taşımaktadır³⁸⁸.

³⁸⁴ Süleyman Elmacı, **Amasya Şehri**, Çizgi Kitabevi, Konya 2010, s. 72-73.

³⁸⁵ Türkoğlu, **a.g.t.**, s.18.

³⁸⁶ Şahin-Emecen, a.g.md., s. 1.

³⁸⁷ Mustafa Kök, **a.g.t.**, s. 34 – 35.

³⁸⁸ Türkoğlu, **a.g.t.**, s.22-23.

Amasya arazisi genellikle dağlık ise de güzel ve münbit ova ve bayırları çoktur. Tozanlı Nehri Yozgat şehrinde gelip güneybatısından kuzeydoğusuna doğru akarak Amasya şehrinin içinden geçtikten sonra şehrin dışında Yeşilırmak'a karışır. Bu nehre sağ ve soldan dökülen birçok çaylar şehrin arazini ihya eder³⁸⁹. Amasya şehrinde yerleşmede ırmağın rolü büyük olmuştur. İlk yerleşme Yeşilırmak'ın kuzey sol kıyısında bulunan Kırklar dağının eteğinde olmuş, eski kalenin kalıntılarıyla kral mezarlarının bulunduğu dağın önünde ince bir şerit gibi uzanan bu kısımda Selçuklu ve Osmanlı tarihî yapıları ile dükkânlar bulunurken, şehirdeki asıl yerleşme, ırmağın sağ kıyısında yani güneyde Ferhat Dağı eteklerinde olmuştur³⁹⁰.

XIII. ve erken XIV. yüzyılda şehrin batı tarafında Halifet Gazi Medresesi ve Kümbeti, Gökmedrese Cami (Torumtay Medresesi ve Kümbeti), Sultan Mesud Türbesi gibi yapılar Meydan Köprüsü'nün güney ucunda yer alırken; ırmağın güneyinde ve Helkıs Köprüsü'nün başında Burma Minare Cami, Saraçlar Cami, Gümüşlü Cami, Şadgeldi Türbesi ve Darüşşifa gibi yapıları içine alan bir başka yerleşme sahası daha ortaya çıkmıştır³⁹¹. Daha sonraki yıllardaki yerleşim, bu iki alana göre şekillenmiştir. Diğer Anadolu Türk şehirlerinde olduğu gibi Amasya'da da “meydan” adı verilen alan, küçük bir şehir kesiminin kullanımı için meydana gelmiştir. Bu alan, bu kesimin ortak kullandığı şehirde bulunan mescidin, çeşmenin alanlarda bulunduğu veya da pazarlarda bulunan açıklıklarda kendiliğinden oluştuğu düşünülebilir. Şehir içinde Yeşilırmak'ın ayırdığı yerleşim alanlarını, XVI. yüzyılda olduğu gibi devam eden yüzyıllarda da, Meydan Köprü, Mağdinus Köprü, Çalاک Köprü, Helkıs Köprü, Alçak Köprü ve Kunç Köprü birbirine bağlamıştır. Şehirde, Yeşilırmak'ın güneyinde, batıda Alçak Köprü'den doğuda meydana doğru uzanan kesim Selçuklu ve Osmanlı tarihî yapıları ile çarşı-pazarı içine alan en büyük kesimi oluştururken, Yeşilırmak'ın sol kıyısında Kale ile ırmak arasında Mağdinus Köprü'den itibaren Alçak Köprü'nün ilerisine doğru uzanan dar şeritteki kısım asıl yerleşim alanını meydana getirmiştir³⁹².

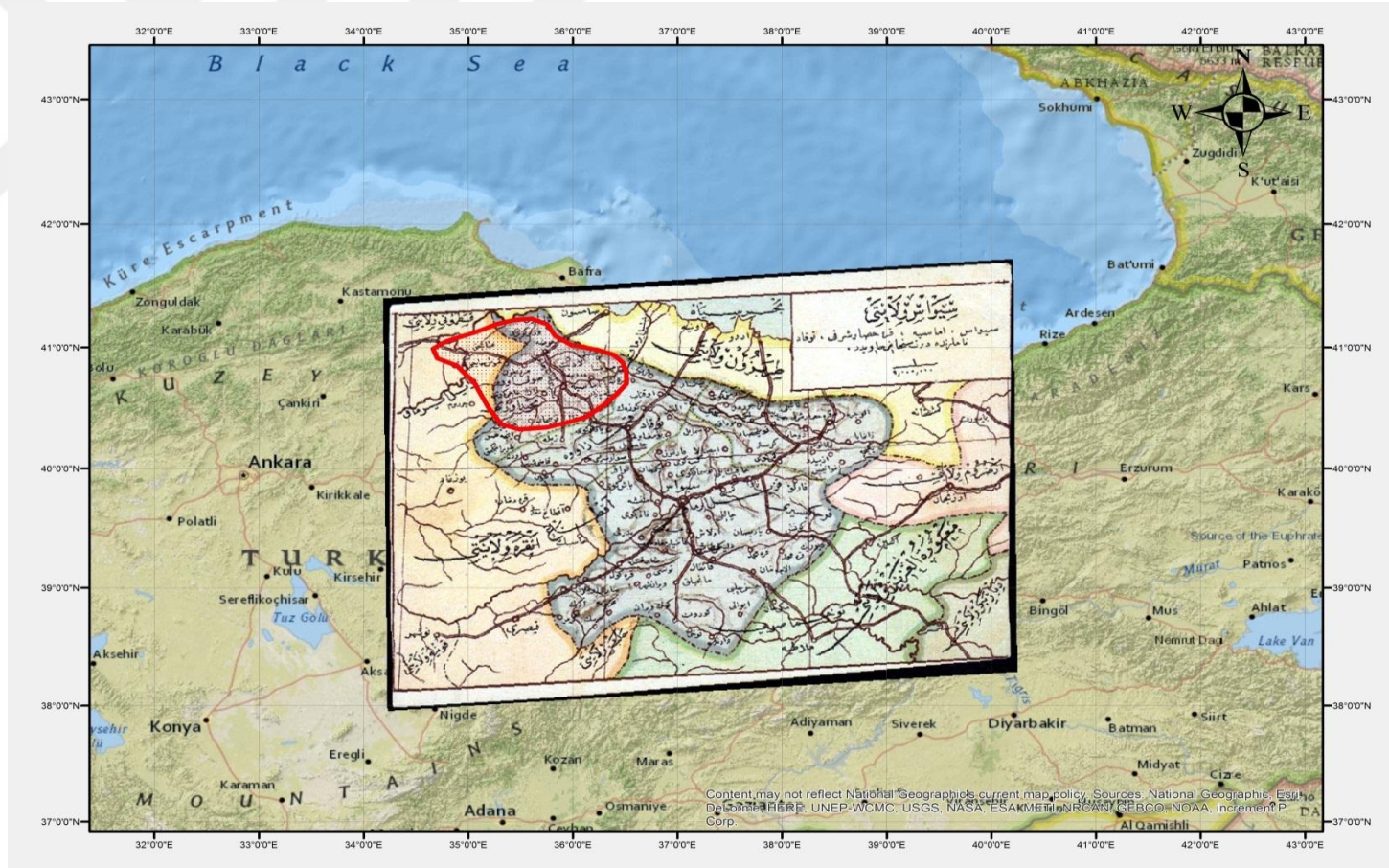
³⁸⁹ “Resimlerimiz”, **Malumat**, 2 Teşrinievvel 1313 (15 Ekim 1897), s. 1069.

³⁹⁰ Kavaklı, **a.g.t.** , s. 53-54.

³⁹¹ Gürbüz, **a.g.t.** , s. 39.

³⁹² Kavaklı, **a.g.t.** , s. 55-57.

Resim 2: Amasya Sancağının Konum Haritası (1900)

Kaynak: <http://tarihvedeniyet.org/2011/10/vilayetlerle-osmanli-atlasi.html> (Erişim tarihi: 18.08.2017) (Doç. Dr. Tekin SUSAM tarafından düzenlenmiştir.)

2.1.1. Amasya Şehrinin Mahalleleri

Kelime anlamı itibariyle mahalle, mahall ile aynı kökten türeyen ve başlangıçta konaklanan yer manasına gelen bir kelimedir. Sonradan mahalle daha hususi olarak şehrin bir semti manasını almış ve bu mana Türkçeye geçmiştir. Genelde bir mescit çevresinde oluşan fiziksel yapısı, konut ve yol ilişkileri, çıkmaz sokaklarıyla Osmanlı şehri, İslam şehirlerinin genel özelliklerini taşır. Bu husus Osmanlı toplumunun İslami ilkelere yüzyıllar boyu uymasıyla ortaya çıkmıştır³⁹³. Mahallenin tanımı yapılırken sosyal durum göz önüne alınmış, genel hatlarıyla “*üyelerin ortak bir mabette ibadet ettikleri ve nüfusu yaklaşık 1000 kişiden oluşan yerleşim birimi*” olarak tanımlanmıştır. 1871 yılı Osmanlı vilayet kanununda ise mahallelerdeki ev sayısı dikkate alınarak “*en az elli haneden oluşan bir yerleşim birimi*” şeklinde tarif edilmiştir³⁹⁴.

Osmanlı döneminde mahalle sosyal ve fiziki bir birimdir. Mahallede yaşayanlar birbirlerine karşı sorumlu olup sosyal bir dayanışma içindedirler. Mahalle ile ilgili alınacak kararlarda etkin rol oynadıkları gibi suçluların tespiti ve cezalandırılması, alınacak vergilerin tespiti, görevli olan kişilerin kontrolleri, gerektiğinde bu kişilerin görevlerinden alınması, ihtiyaç duyulan hizmetlerin yerine getirilmesi şeklinde pek çok konuda kendilerine tanınmış haklarını kullanmışlardır³⁹⁵. Bütün bu sebeplerden dolayı Osmanlı şehir yerleşmelerinde mahalleler, şehrin idarî mekanizmasının işleyişinde rolü büyük olan birimlerdir. Fiziki bir mekân olmaktan ziyade işlevsel bir bütünü ifade eden mahalleler, bu açıdan daha da ön plana çıkmaktadır. Nitekim mahallelerin ekonomik, sosyal ve kültürel hatta idarî manada arz etmiş olduğu çeşitli işlevleriyle birlikte zaman içerisinde şehrin mekânsal öğelerini ve şehir bütününe etkileyerek dolaylı da olsa şehrin mekânsal biçimlenmesinde katkıda bulunmuştur³⁹⁶.

Adnan Gürbüz, vakıflara dayalı yaptığı doktora çalışmasında, 1520 yılı tahrir defterinden hareketle Amasya’da 4’ü gayrimüslimlere, 48’i de Müslümanlara ait olmak üzere toplam 52 mahallenin bulunduğunu belirtir³⁹⁷. *1840 Amasya Nüfus Defterleri* isimli eserde, Amasya merkez kazasına bağlı 55 mahalle isminden bahsedilir.

³⁹³ Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehrinde Bir İdarî Birim: Mahalle”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Coğrafya Dergisi**, S. 13, İstanbul 2005, s. 94-95.

³⁹⁴ Ali Murat Yel-Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Mahalle”, **TDVİA**, C. 27, s. 325.

³⁹⁵ Ömer Düzbakar, “Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri” **Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 4, S. 5, 2003/2, s. 97.

³⁹⁶ Bayartan, a.g.m. , s. 98.

³⁹⁷ Gürbüz, **a.g.t.** , s. 50.

Araştırmaya konu olan dönemde (1876-1909) Amasya’da mahalle sayısı genelde 50-55 arasında değişmektedir. H. Hüsameddin de, 53’ü merkez de 2’si merkez dışında olmak üzere 55 mahalleden bahseder³⁹⁸. H. Hüsameddin’in *Amasya Tarihi*’nde yer alan mahallelerden farklı olarak nüfusa dayalı bu eserde; Şeyh Garik, Aşağı Pazar, Çökçe, Şeyhcuı, Yukarı Kale ve Sıraböcekhane mahalleleri yer alır. Helkis mahallesi de Helkisbağı ve Sadehelkis olarak iki ayrı mahalle olarak zikredilir³⁹⁹. Bu durum yaklaşık 350-400 yıllık süre zarfında mahalle sayısında ciddi bir değişikliğin olmadığını ve Amasya’da şehirleşme ve yerleşme anlamında bir geleneğin oluştuğunu göstermektedir.

1520 ve 1576 tarihli tahrir defterlerine dayalı yapılan bir başka çalışmada ise bu defterlerde yer alan mahalle isimleri H. Hüsameddin’in eserinde yer alan mahalle isimleri ile karşılaştırılmış ve değişen isimler ile mevcut kalanlar ve ismi tamamen ortadan kalkanlar üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Buna göre değişime uğrayan mahalleler şu şekilde gösterilebilir⁴⁰⁰:

1520 Tarihli Tahrir Defteri	1576 Tarihli Tahrir Defteri	XIX. Yüzyıl Sonları (H. Hüsameddin, Amasya Tarihi)
Cami-i Şehr-i Enderun	Cami-i Şehr-i Enderun	Cami-i Enderun
Mescid-i Çeribaşı Mahmutbey	Mescid-i Çeribaşı Mahmutbey	Çeribaşı
Dere Mescid	Dere Mescid	Dere
Şeyh Kırık	Şeyh Kırık	
Mescid-i Kilise	Mescid-i Kilise	
Mescid-i Hacı Hamza	Mescid-i Hacı Hamza	Hacı Hamza
İmaret-i Merhum Sultan Bayezid Han	İmaret-i Merhum Sultan Bayezid Han	
Mescid-i Halife Süleymanoğlu	Mescid-i Halife Süleymanoğlu	Hoca Süleyman
Eslem	Eslem	İslam /Eslem
Mescid-i Kamerüddin	Mescid-i Kamerüddin	Kamerüddin
Karatay der Şehr-i Enderun	Karatay der Şehr-i Enderun	Karatay

³⁹⁸ H. Hüsameddin, **a.g.e.** , C. I, s. 61-96.

³⁹⁹ Gür-Kahriman, **a.g.e.** , s. 63-67.

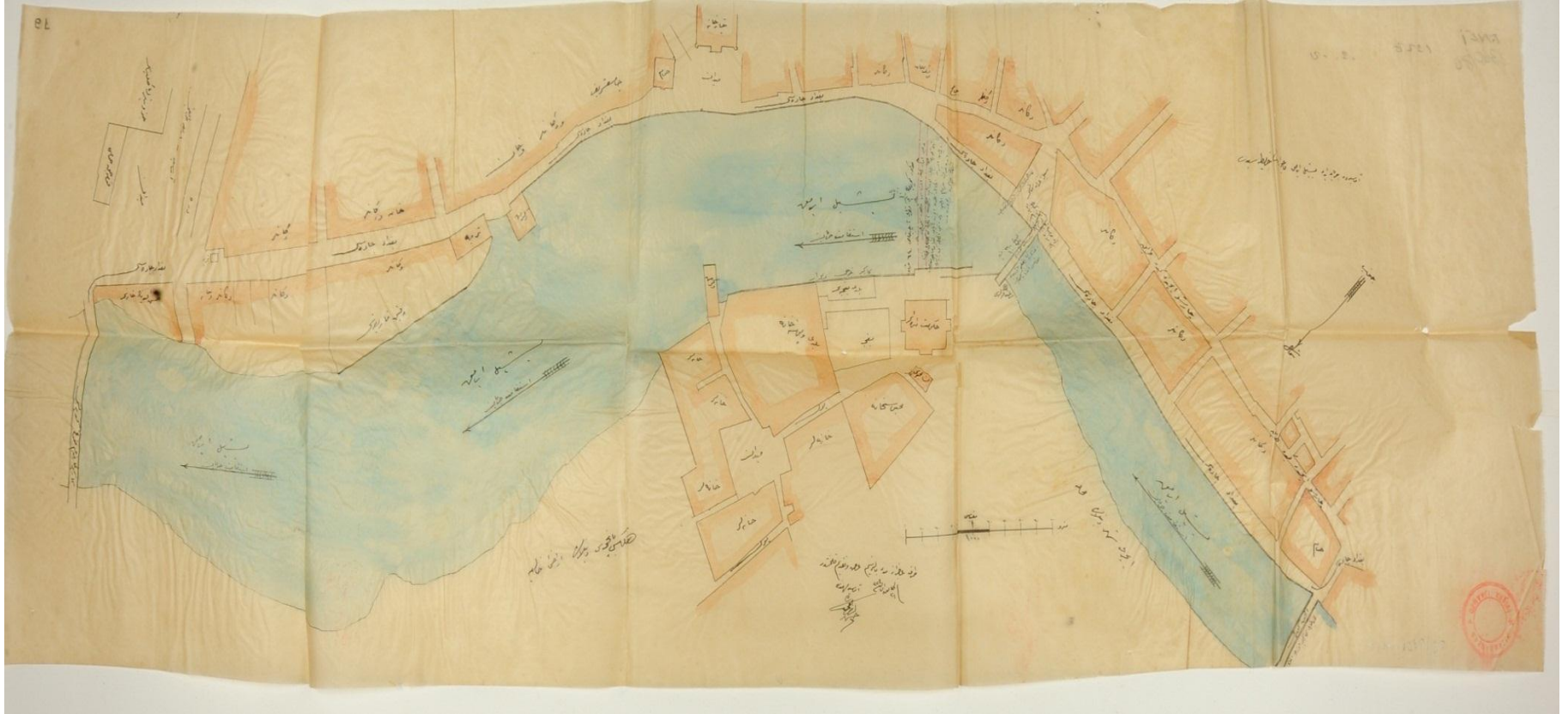
⁴⁰⁰ Er, **a.g.t.** , s. 86-89.

Mescid-i Dede Kasım nam-ı diğer Kazancı	Mescid-i Dede Kasım nam-ı diğer Kazancı	Kazancı
Kocacıkoğlu	Kocacıkoğlu	Kocacık
Alçak Köprübaşı	Alçak Köprübaşı	Köprübaşı
Cami-i Pervane	Cami-i Pervane	Pervane Bey
Doğrak	Doğrak	Pirinççi
		Helkıs
		Çıkrık
		Tatar (İhsaniye)
Recep Halife	Recep Halife	Recep
Aşağı Meydan-ı Mescid-i Sabıkuddin	Aşağı Meydan-ı Mescid-i Sabıkuddin	Sabıkuddin
Ahi Saadettin der Şehr-i Enderun	Ahi Saadettin der Şehr-i Enderun	Saadettin
Saraçlar	Saraçlar	Saraçhane
Saray der Şehr-i Enderun	Saray der Şehr-i Enderun	Saray
Savadiye	Savadiye	Savakça
Sofuoğlu	Sofuoğlu	Sofuzade
Müeyyidzade mea Mahalle-i Yakubiye ve Alaca Mescid	Müeyyidzade mea Mahalle-i Yakubiye ve Alaca Mescid	Yakutiye
Aşağı Pazar	Aşağı Pazar	
Dua mea Bezzazistan	Dua mea Bezzazistan	
Mescid-i Kudbüddin der Şehr-i Enderun	Mescid-i Kudbüddin der Şehr-i Enderun	
Hak-i Zir der Şehr-i Enderun	Hak-i Zir der Şehr-i Enderun	
Andreyânî	Andreyânî	
Vartan	Vartan	
Hızırbey der Şehr-i Enderun	Hızırbey der Şehr-i Enderun	Hızır Paşa
Yorgi nam-ı diğer Papas	Yorgi nam-ı diğer Papas	
Şah Çelebi	Şah Çelebi	
		Bozahane
		Hatuniye
		Kurşunlu
		Hacı İlyas
		Fethiye

Tablo 28: XVI. Yüzyıl ile XIX. Yüzyıl Sonlarında Amasya Mahalleleri

Tablo incelendiğinde 1520, 1576 tarihli tahrir defterlerinde yer alan bazı mahallelerin *Amasya Tarihi* isimli eserde yer almadığı görülmektedir. Aşağı Pazar, Dua ma'a Bezzazistan, Vartan, Yorgi nam-ı diğer Papas, Andreyânî ve Şeyh Kırık mahalleleri buna örnektir. XVI. Yüzyıl tahrir defterlerinde yer alıp da 19. Yüzyıl sonlarına ismi kalmamış olan mahallelerden bazılarının Vartan, Yorgi ve Andreyânî gibi gayrimüslim isimler taşıması bu mahallelerin gayrimüslim vatandaşlarla meskûn olduğu fikrini vermektedir. Yine tablodaki karşılaştırma dikkate alındığında bazı mahalle isimlerinin XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde yer almayıp sonradan kurulduğu ya da isim değiştirdiği görülecektir. Buna örnek olarak, Bozahane, Kurşunlu, Hacı İlyas, Helkis ve Çıkık mahalleleri verilebilir. Tabloda görüleceği üzere, birçok mahalle isim değiştirerek günümüze kadar ulaşmıştır. Bu mahallelerden birçoğu “*der şehr-i Enderun*” yani içeri şehirde bulunan anlamında bir tabirle anılmıştır. Saray der Şehr-i Enderun Mahallesi zaman içerisinde “*der şehr-i Enderun*” tabiri düşerek yalnızca Saray mahallesi şeklinde telaffuz edilmiştir. Ahi Saadettin der Şehr-i Enderun Mahallesi de Saadettin Mahallesi şeklinde sade bir şekilde kullanılmaya gelmiştir. Bazı mahalleler ise başındaki “Mescid”, “Cami” gibi ifadeler zamanla kullanılmaz olmuştur. Mesela Cami-i Pervane Mahallesi Pervane Bey Mahallesine dönüşürken, Mescid-i Hacı Hamza Mahallesi de Hacı Hamza Mahallesine dönüşmüştür. İsmi tamamen değişen birkaç mahalle de bulunmaktadır. Örneğin XVI. Yüzyıldaki kayıtlarda Doğrak olarak geçen mahalle XIX. yüzyılda Pirinççi Mahallesine dönüşmüştür.

Resim 3: Yeşilirmak ve İki Yanında Yer Alan Amasya Mahalleleri

Kaynak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Ticaret-Nafia-Ziraat Orman-Maadin Nezaretleri. (BOA. T. NFİ.) 1360/80, 11 M 1327 (2 Şubat 1909).

Amasya Tarihi isimli eserde adı geçen 55 mahalleden kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

İslam Mahallesi: Amasya'nın doğu tarafında Gedikli Kaya eteğinde olup doğudan Gedikli Kaya eteğindeki bağlar, batıdan Dere, güneyden Temenna Mahallesi ve kuzeyden de Yassı Kaya ile çevrilidir. "Sarı Kadu" diye bilinen Amasya kadısı Bedrettin Mahmut Buhari'nin kızı ve Hattat Şeyh Hamdullah Efendi'nin halası Eslem Hatun'a nispetle mahalle bu isimle anılmıştır⁴⁰¹. Bugün bu isimde bir mahalle yoktur. Günümüzdeki Dere Mahallesi içinde yer aldığı tahmin olunmaktadır⁴⁰².

Eski Kethüda Mahallesi: Batısı Sultan Bayezid Külliyesinin tabhane sırası, doğusu Köprübaşı, kuzeyi Yeşilirmak, güneyi ise Bozahane Mahallesi ile çevrilidir. Amasya Valisi Yörgüç Paşa'nın çok adaletli olan El-hac Mehmed Ağa adındaki kethüdası vefat ettiğinde, yerine gelen kethüda da Mehmed adında olduğundan öncekine Eski Kethüda denmiş ve mahalle bu adla anılmıştır. Bugün bu isimle bir mahalle yoktur. Eski Kethüda Mahallesi günümüzde Hacı İlyas Mahallesi içinde yer almıştır⁴⁰³.

Üçler Mahallesi: Sultan Çelebi Mehmed'in saltanatı döneminde nüfuz sahibi olan Muallim-i Sultani Niğdelizade Sufi Bayezid, amcası Feyzullah ve Yakup Çelebi'lere halk arasında "Üçler" denmiş, bunların mahallede ikametleri sebebiyle de mahalleye Üçler Mahallesi denilmiştir⁴⁰⁴. Mahalle günümüzde de aynı isimle zikredilmektedir⁴⁰⁵.

Uzun Mustafa Mahallesi: Batısı Hoca Süleyman, kuzeyi Kazancı, Doğusu Dere ve güneyi Kılıççı mahalleleriyle çevrilidir. Sultan II. Mehmed ve II. Bayezid devirlerinde sefirlik vazifesiyle Mısır'a gönderilen Hacı Mustafa Çelebi 1500 tarihine kadar burada ikâmet ettiğinden mahalle onun adıyla anılmıştır. Bugün aynı adı taşıyan mahalle yoktur⁴⁰⁶.

Bayezid Paşa Mahallesi: Kuş Köprü'nün güneyinde kadim Foka Mahallesi yerinde bulunur. Batısında Dere, güneyinde Savakça mahallesi, kuzeyinde Yeşilirmak yer alır. Doğusu ise bağlarla çevrilidir. Osmanlı vezirlerinden Yahşi Bey'in oğlu

⁴⁰¹ H. Hüsameddin, a.g.e. , C. I, s. 61.

⁴⁰² Ahmet Şimşirgil, "XVI. Yüzyılda Amasya Şehri" , **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tarih İncelemeleri Dergisi**, S. XI, İzmir 1996, s. 84.

⁴⁰³ Şimşirgil, a.g.m. , s. 84.

⁴⁰⁴ Er, a.g.t. , s. 77.

⁴⁰⁵ **Amasya 1973 İl Yıllığı**, Ankara 1973, s. 64.

⁴⁰⁶ Şimşirgil, a.g.m. , s. 90.

Bayezid Paşa uzun müddet bu mahallede ikâmet ettiğinden ismini buradan alır⁴⁰⁷. Osman Fevzi Olcay, “*Jojiyet*” denilen Fransız Mektebi’nin bulunduğu semte Bayezid Paşa Mahallesi dendiğinden bahseder. Bu mahalle Yeşilirmak’ın güneydoğusuna düşen ilk mahalledir⁴⁰⁸. H. Hüsameddin’in aktardığına göre, Bayezid Paşa Cami ile Kumacık Hamamı arasında 1882 yılında Fransız Cizvit heyeti tarafından bir kilise, mektep ve büyük hususi bir daire yapılarak misyonerlik faaliyetleri yürütülmüştür⁴⁰⁹. Mahalle bugün de aynı isimle anılmaktadır⁴¹⁰.

Bozahane Mahallesi: İbadullah Çarşısı’nın iki tarafında ve Emir Seyfeddin Sungur Mülkü yerinde bulunmaktadır. Doğudan Hoca Süleyman Mahallesi, batıdan Devehane Mahallesi, güneyden Çeribaşı Mahallesi ve kuzeyden Eski Kethüda Mahallesi ile sınırlıdır. Şehzade Ahmed zamanında, bozanın yaygınlaştığı sırada, bu mahallede bozahane yaptırılmış olmasından dolayı 1495 yılından itibaren mahalleye Bozahane mahallesi denmiştir⁴¹¹. 1730 ve 1854 yıllarında iki büyük yangın geçiren mahalle çarşısı ve camisi evkaf ve dükkânları ile beraber büyük hasar görmüştür. 1856 yılında hayır sahiplerinin yardımları ile cami ve dükkânlar tekrar inşa edilmiş ise de 1886 yılında tekrar büyük bir yangın vuku bulmuştur. Son yangından sonra Müftü Gürcü el-Hac Osman Hilmi Efendi dükkânlarla beraber çarşığı ve camiye tekraren inşa etmiştir⁴¹².

Pirinççi Mahallesi: Savakça Deresi’nin batı tarafında ve saray altında yerleşmiş olup, doğudan Savakça Deresi, batıdan Mehmed Paşa Mahallesi, güneyden Yakup Paşa Mahallesi ve kuzeyden Yeşilirmak nehri ile sınırlıdır. Sultan II. Bayezid ümerasından Pirinççi Sinan Bey’in bu mahallede ikamet etmesi ve bir mescit ile bir mektep inşa ettirip vakıflarını tanzim etmesiyle 1506 yılından itibaren bu mahalleye Pirinççi Mahallesi denilmektedir⁴¹³.

Pervane Bey Mahallesi: Burma Minare Camii’nin batı tarafındadır. Doğudan Uzun Mustafa Mahallesi, batıdan Acem Ali Mahallesi, güneyden Çırakçı Mahallesi ve kuzeyden Hoca Süleyman Mahallesi ile sınırlıdır. Büyük Pervane Bey’in yeğeni

⁴⁰⁷ H. Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 63.

⁴⁰⁸ Osman Fevzi Olcay, **Amasya Hatıraları: Bildiklerim – Gördüklerim – İştiklerim ile Amasya**, Sad. Turan Böcekci – Mehmet H. Seçkiner, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Amasya 2009, s. 25.

⁴⁰⁹ H. Hüsameddin, **Amasya Tarihi**, C. I, s. 65.

⁴¹⁰ **Amasya 1973 İl Yıllığı**, s. 64.

⁴¹¹ Çatal, **a.g.t.**, s. 40.

⁴¹² H. Hüsameddin **a.g.e.**, C. I, s. 65.

⁴¹³ Çatal, **a.g.t.**, s. 40.

İzzeddin Mehmed Pervane Bey, burada 1495 yılına kadar ikamet ettiği için bu mahalleye Pervane Bey Mahallesi denilmiştir. Burma Minare Camii ve Sungurlu Medresesi bu mahallede bulunmaktadır⁴¹⁴. 1688 yılında ayandan Eligüzel el-Hac Mehmed Ağa çarşı başında bir mescit inşa ederek buna pek çok akar bağlamıştır. Adı geçen mescit mükerreren yanıp torunları tarafından yaptırılmış ise de tekrar harap olduğundan 1892’de Sandık Eminizade Mustafa Reşit Efendi bu yapıyı tekraren ihya ederek ikinci banisi olmuştur⁴¹⁵.

Tatar Mahallesi: Şamlar Mezarlığı’nın kuzeyinde Gülüs ismiyle meşhur olan mevkide bulunup, doğudan şose yolu, batıdan Ahmak Bağları, güneyden mezarlık ve kuzeyden Gülüs ile sınırlıdır. 1878 yılından beri burada iskân edilen Tatarların gelmesiyle teşekkül eden mahalleye Tatar Mahallesi denmiştir. Miri Defterlerde İhsaniye Mahallesi şeklinde geçmesine rağmen halk arasındaki yaygın kullanım ile Tatar Mahallesi olarak kullanılmagelmıştır. Bu mahallede sakin olan Tatarlar gayet çalışkan ve mütedeyyin olduklarından mahalle ortasında bir mescit inşa etmişlerdir. 1898 yılında Amasya zenginlerinden Zileli Hacı Velizade el-Hac Hasan Efendi bu mescidin yanında güzel bir mektep inşa ederek mahallenin şerefini artırmış ve eğitimin gelişmesine katkı sağlamıştır⁴¹⁶.

Temenna Mahallesi: Kuzeyi İslam, batısı ve güneyi Dere mahalleleri, doğusu ise Zincirlikaya ile çevrilidir. Mahalle, ismini burada ikâmet eden İran şairlerinden Temenna-yı Nişaburi’den almıştır. Günümüzde aynı isimde bir mahalle yoktur. Dere Mahallesi içinde yer almıştır⁴¹⁷. Olcay, bu mahalle sakinlerinin çoğunluğunu hüviyetlerini bilmediği Hıristiyanların teşkil ettiğini söyler. Esasen bu mahalle halkının büyük bölümü Hıristiyan olmaları bakımından tehcir dolayısıyla sevke tabi tutulmuşlardır⁴¹⁸.

Cami-i Enderun Mahallesi: Batısı Karatay, doğusu Saray mahalleleri, güneyi Yeşilirmak ve kuzeyi Kal’a-i Bâlâ ile çevrilidir. Sultan II. Bayezid’in annesi Gülbahar Hatun mahalleye adını veren Enderun Camii’ne pek çok vakıflarda bulunmuştur. Günümüzde Hatuniye Mahallesi içinde yer almıştır⁴¹⁹.

⁴¹⁴ Çatal, **a.g.t.** , s. 40-41.

⁴¹⁵ H. Hüsameddin, **a.g.e.** , C. I, s. 67.

⁴¹⁶ H. Hüsameddin, **a.g.e.** , C. I, s. 67 – 68.

⁴¹⁷ Şimşirgil, a.g.m. , s. 90.

⁴¹⁸ Olcay, **Amasya Hatıraları**, s. 44.

⁴¹⁹ Şimşirgil, a.g.m. , s. 82.

Çırakçı Mahallesi: Önceleri Pervane Bey Mahallesi içinde iken bilahire ayrılarak müstakil bir mahalle olmuştur. Doğudan Kılıççı, batıdan Acem Ali, güneyden Darüsselam ve kuzeyden Pervane Bey mahalleleriyle çevrilidir. Amasya Valisi Şehzade Sultan Mustafa yakınlarından Çırakçızade el-Hac Halil Çelebi bu mahallede ikâmet ederek, 1550’de bir mescit yaptırmış olması münasebetiyle Çırakçı ismi verilmiştir⁴²⁰. Günümüzde bu isimde bir mahalle yoktur. Ancak bugünkü Dere Mahallesi sınırları içinde olması tahmin edilmektedir⁴²¹.

Çeribaşı Mahallesi: Karakaya’nın kuzey eteğinde ve eski Sungur Mülkü denilen yerdedir. Doğudan Acem Ali Mahallesi, batıdan Devehane Mahallesi, güneyden Şehreküstü Mahallesi ve Karakaya, kuzeyden Bozahane Mahallesi ile sınırlıdır. Amasya Emiri Şâdgeldi Paşa’nın ve daha sonraki Divitdar Ahmed Paşa zamanında meşhur emirlerinden olan Çeribaşı Eminüddin Mehmed Çelebi’nin bu mahallede ikamet etmesi ve bir mescid yaptırmasından dolayı bu mahalleye Çeribaşı Mahallesi denilmiştir⁴²². Mahalle camisi müteaddit defalar hasar görmüş, hayır sahipleri tarafından tamir edilmiştir. 1864 yılında Amasya Mutasarrıfı Ziya Paşa camiye tamir ettirmiştir. Daha sonradan kubbesi yine aktığından, H. Hüsameddin Bey’in babası Abdizâde el-Hac Mehmed Ağa 1891’de üzerine bir ağıdırma binasıyla kubbeyi muhafaza altına aldirmiştir⁴²³.

Çıkrık Mahallesi: Hankâh-ı Mesudi Mahallesi yerinde olup, doğudan Üçler Mahallesi, batıdan Şamice Mahallesi, güneyden Kübceğiz Mahallesi ve kuzeyden Recep Mahallesi ile sınırlıdır. Resmi kayıtlarda Şeyh Kırık ma’a Hankâh Mahallesi olarak kayıtlıdır. Şeyh Kırık diye meşhur olan Mehmed Çelebi’nin burada ikamet ederek tekke civarındaki kendine ait odasında riyazete çekilmiş olmasından dolayı 1437 yılından beri bu mahalleye Şeyh Kırık Mahallesi denilmekte ise de, halk arasında Çıkrık Mahallesi denilmiştir. Bu mahallede Sultan Mesud hankâh yaptırmasından dolayı 1165 yılına kadar da bu mahalleye Hankâh Mahallesi de denilmiştir⁴²⁴. Bazı dilciler “*kırık*” lafzını, “*garîk*” yazıp “*Şeyh Garîk*” demişlerdir⁴²⁵. Zira 1520 ve 1576 tarihli tahrir

⁴²⁰ Karadeniz, **a.g.t.** , s. 18 – 19.

⁴²¹ Şimşirgil, a.g.m. , s. 82.

⁴²² Çatal, **a.g.t.** , s. 42.

⁴²³ H. Hüsameddin, **a.g.e.** , C. I, s. 70.

⁴²⁴ Çatal, **a.g.t.** , s. 42.

⁴²⁵ H. Hüsameddin, **a.g.e.** , C. I, s. 70.

defterlerinde bu mahalle “*Şeyh Kırık*” şeklinde yazılırken⁴²⁶, 1840 tarihli nüfus defterinde ise “*Şeyh Garik*” şeklinde yazılmıştır⁴²⁷.

Hacı İlyas Mahallesi: Sultan II. Bayezid Han Camii’nin batısındadır. Doğudan Sultan Bayezid Camii, batıdan Yörgüç Paşa Camii, güneyden şose yolu ve kuzeyden Yeşilirmak nehri ile sınırlıdır. İmaret Arkası da denilmektedir. Ümeradan Hacı Nevruz Beyzade Hacı İlyas Bey’in bu mahallede ikamet etmesi ve burada bir mescid yaptırmasından dolayı bu mahalleye Hacı İlyas Mahallesi denilmiştir⁴²⁸.

H. Hüsameddin, Heşt-Behişt ve Mir’ât-ı Kâinat ve Kühü’l-Ahbar gibi eserlerde Fatih Sultan Mehmed’in şehzadelerinden Sultan Bayezid’e saltanatın müyesser olacağı ve bu cihetle Amasya’yı hayırlı müesseselerle tezyin etmesi gerektiğine dair bilgilerin olduğundan bahseder. Ve bundan dolayı cami, medrese, imaret ve daha birçok yapıyı bir arada barındıran Bayezid Külliyesinin vücud bulunduğunu anlatır. 1842’de caminin kuzeyinde el-Hac Hüseyin Zeki Efendi tarafından bir muvakkithane, bir kütüphane ve bir de şadırvan yapılmıştır. 1905 yılında Yumuk Osmanzade Ahmed Necip Efendi vefatıyla beraber servetinin önemli bir kısmı varisi Mehmed Hamdi Bey tarafından Bayezid Cami için sarf edilmiştir. Cami avlusunda dağ suyu bulunmadığından ve ırmak suyu da günlerce bulanık aktığından cemaatin bunaldığını dikkate alan Mehmed Hamdi Bey, Sultan Bayezid İbtida Mektebinin batısındaki duvarda mükemmel bir kütüphane yaptırmış ve bunun önünde de Çakallar’dan özel suretle getirdiği suyun aktığı bir şadırvanı 1911 hizmete açmıştır⁴²⁹.

Hacı Hamza Mahallesi: Kuba Mahallesi altında ve Fethiye Mahallesi’nden ayrılmış bir mevkide bulunan mahalle, doğudan Dere Mahallesi, batıdan Darüselam Mahallesi, güneyden Kuba Mahallesi ve kuzeyden Fethiye Mahalleri ile sınırlıdır. Sultan II. Bayezid’in Amasya Valiliği zamanında lalası ve istişare ettiği kişilerden olan İsa Beyzade Hacı Hamza Bey’in burada ikamet etmesinden dolayı bu mahalle Hacı Hamza Mahallesi olarak adlandırılmaktaydı⁴³⁰.

Hekim Çelebi Mahallesi: Hızır Paşa Mahallesi’nin doğu tarafında olan mahalle, doğudan Kamerüddin Mahallesi, batıdan Hızır Paşa Mahallesi, güneyden umumi yol ve kuzeyden Kırklar Dağı’nın eteği ile sınırlıdır. 1485 yılında ünlü tabib Hekim Bedreddin

⁴²⁶ Er, **a.g.t.**, s. 86 – 89.

⁴²⁷ Gür – Kahrıman, **a.g.e.**, s. 53.

⁴²⁸ Çatal, **a.g.t.**, s. 42.

⁴²⁹ H. Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 72, 74.

⁴³⁰ Çatal, **a.g.t.**, s. 42-43; L. Şahin, **a.g.t.**, s. 70.

Çelebi'nin burada ikamet etmesinden dolayı mahalle bu isimle anılmaktadır. Adı geçen mahallede bir çeşme, mektep ve 1797 yılında yeni bir konak yapılmış ise 93 Harbinde bu mahalle olduğu gibi harap olmuş ve sakinleri olan dul ve yetimler diğer mahallelerde barınmıştır. Adı geçen konağın harabesinden başka mahalle olduğuna delalet edecek bir eser kalmamıştır⁴³¹.

Hatuniye Mahallesi: İçeri şehirde ve ırmak kenarında olan mahalle, doğudan Cami-i Enderun Mahallesi, batıdan Kurşunlu Mahallesi, güneyden Yeşilırmak nehri ve kuzeyden Karatay Mahallesi ile sınırlıdır. Sultan II. Bayezid'in eşi Bülbül Hatun bu mahallede kendi adı ile anılan bir camii yaptırmış ve doğu tarafına mektep ve birde imarethaneyi 1509 yılında yaptırmışından dolayı bu mahallenin ismi Hatuniye Mahallesi olarak bilinmektedir⁴³².

Hızır Paşa Mahallesi: Batısı Şeyh Cuî Bağları, doğusu Hekim Çelebi Mahallesi, kuzeyi Kırklar Dağı ve güneyi Okmeydanı ile çevrilidir. Adını ölümüne kadar burada oturan ve cami, medrese, mektep ve hamam yaptıran Osmanlı ümerasından Atabeyzade Hızır Paşa'dan almaktadır. Günümüzde de bu isimle Amasya'da mahalle olarak varlığını devam ettirmektedir⁴³³. Olcay, mahallenin ortasındaki meydanın “*Elekçiler Meydanı*” olarak ifade edildiğini söyler. Yine yazarın aktardığına göre;

“Düne kadar bu Elekçiler Meydanı semtinde Kiptiler (Çingeneler) oturduğunu ve bu vatandaşların iş ve güçleri elek, kalbur yapmak olduğu için ‘elekçiler’ adı verilmiştir. Daha sonraları bu elekçilerin bulunduğu saha, sosyal durumu düşük kimselerin umumi mekânı olmuş ve burası artık eğlence yeri haline getirildiğinden, emniyet teşkilatının gözetimine bırakılmıştı. Birinci Cihan Savaşı'ndan sonra bu semtteki fenalıktan eser kalmamış ve özellikle devlet demir yolu inşasıyla bu sahanın istasyon oluşu, sahanın genel durumunu tamamen değiştirmiş ve eski kötü durumundan eser kalmadığı gibi Amasya'nın en güzel ve şehre en yakın en değerli bir mesiresi haline gelmiştir. Yukarı Meydan yani Hızır Paşa Mahallesi denilen burada bir cami şerif, bir hamam ve bir de yıkılmış medrese vardır. Eski sakinlerinden hemen kimse kalmamıştır. Yeniden bir mahalle halini almakta ise de, halkın çoğunluğu civar köylerden göç eden muhacirlerdir. Ürgüplü

⁴³¹ H. Hüsameddin, a.g.e. , C. I, s.74 - 75.

⁴³² Çatal, a.g.t. , s. 43.

⁴³³ Şimşirgil, a.g.m. , s. 85.

Mustafa Efendi denilen âlim bu semtin en eski âlim ve müderrislerindedir"⁴³⁴.

Hoca Süleyman Mahallesi: Acem Ali Mahallesi'nin kuzeyinde ve eski Şehinşah Mülkü yerinde olan mahalle, doğudan Uzun Mustafa Mahallesi, batıdan Bozahane Mahallesi, güneyden Acem Ali Mahallesi ve Pervane Bey Mahallesi ile kuzeyden Kazancı Mahallesi ile çevrilidir. İleri gelen tüccarlardan Şeyh Hamid Oğlu Hoca el-Hac Süleyman Çelebi 1473 tarihine kadar burada oturduğu için mahalle bu isimle anılmaktadır⁴³⁵.

Darüselam Mahallesi: Uzunyol Mezarlığı'nın doğu tarafında Taksim'in altında olan mahalle, doğudan Hacı Hamza Mahallesi, batıdan Çırakçı ve Acem Ali mahalleleri, güneyden Taksim Önü'nde bulunan yol ile sınırlıdır. Bu mahallede Selçuklu vezirlerinden Müinüddin Süleyman Pervane Bey'in sarayı ve kendi dairesi olup zamanında Darüselam denilmekte ve 1262 yılından beri bu mahalle Darüselam ismiyle anılmaktadır⁴³⁶.

Dere Mahallesi: Dere kenarında bulunması hasebiyle bu adı almıştır. Batısı Fethiye, kuzeyi Kılıççı, güneyi Kuba Mahallesi ve doğusu Çakallar Deresi ile çevrilidir. Günümüzde de Dere Mahallesi ismiyle anılmaktadır⁴³⁷.

Devehane Mahallesi: Doğudan Bozahane, batıdan Üçler, güneyden Çeribaşı ve kuzeyden Eski Kethüda mahallesi ile komşu olan Devehane Mahallesi Kağrı Pazarı'nın etrafındadır. Bayezid Paşa Camii yanındadır. Osmanlıların doğu seferleri için getirdikleri yiyecek ve askerî mühimmatın nakli için develerin durağı olması hasebiyle mahalleye bu isim verilmiştir⁴³⁸.

Recep Mahallesi: Batısı Şamice, doğusu Üçler, güneyi Şeyh Kırık mahalleleri, kuzeyi ise şose yol ile çevrilidir. 1475'te vefat eden sultan hocası Sadreddin Recep Çelebi burada ikâmet etmesi ve mescit yaptırması sebebiyle mahalle onun ismi ile anılmıştır. Bugün bu isimde bir mahalle yoktur. Günümüzdeki Üçler Mahallesi içinde kalmıştır⁴³⁹.

⁴³⁴ Olcay, **Amasya Hatıraları**, s. 40.

⁴³⁵ H. Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s.76.

⁴³⁶ Çatal, **a.g.t.**, s. 44.

⁴³⁷ Şimşirgil, a.g.m., s. 83.

⁴³⁸ Karadeniz, **a.g.t.**, s. 9.

⁴³⁹ Şimşirgil, a.g.m., s. 88.

Ziyare Mahallesi: Amasya'nın kuzeydoğu ucunda, Akdağ nahiyesinden ayrılıp Yeşilirmak'a inen ufak bir dağın eteğindedir. Eskiden muhkem bir kale ve güzel bir beldenin ismi olan Ziyare, isminin nereden geldiği ve bu kalenin kim tarafından yaptırıldığı belli değildir. Önceleri Semendu veya Zemendu halk arasında Hayra veya Zeyre denilmiş ve sonunda Ziyare denilmiştir⁴⁴⁰.

Sabıkuddin Mahallesi: Meydan Köprüsü'nün önünde olup, doğusunda kale kapısı, batısında Kamerüddin Mahallesi, güneyinde Yeşilirmak ve kuzeyinde Harşena Dağı ile çevrilidir. Eski ümeradan Sabıkuddin Ebu Bekir'in 1378 yılına kadar burada ikamet etmesinden dolayı bu isimle anılmıştır. 1801'de Caniklizade Mahmud Tayyar Paşa bir medrese ve 1832'de Amasya müftülerinden Saçlı el-Hac Mahmud Efendi bir kütüphane inşa etmişlerdir⁴⁴¹.

Saraçhane Mahallesi: Batısı Köprübaşı, kuzeyi Yeşilirmak, doğusu Selağzı, güney ise Kazancı ve Kocacık mahalleleriyle çevrilidir. Sultan Çelebi Mehmed, Amasya'da Sultan iken burada bir Saraçhane inşa ettirmiş olmasından dolayı bu mahalleye Saraçhane Mahallesi denilmiştir. Mahallenin doğu tarafında “*Garipler Mescidi*” adını taşıyan bir cami 1864 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu tarihten sonra Amasya Mutasarrıfı Ziya Paşa hükümet konağı ve köprü tesviyesi için buraları satın aldığından mescit ortadan kalkmıştır. Mescit ve mezarlığın yeri daha sonraları bedesten olmuştur⁴⁴².

Saray Mahallesi: Kızlar Sarayı'nın altında bulunan bu mahalle, doğudan Sade Helkis Mahallesi (Helkis Mahallesinin bir parçası), batıdan Cami-i Enderun Mahallesi, güneyden Yeşilirmak nehri ve kuzeyden Kızlar Sarayı ile sınırlıdır. Kızlarağası Firuz Ağa 1495 yılında bu mahallede bir mescid yaptırmıştır. Kırk Bedel buradadır. Kızlar Sarayı'nın burada olmasından dolayı bu mahalleye Saray Mahallesi denilmektedir⁴⁴³.

Saadettin Mahallesi: Doğusunda Kurşunlu Mahallesi, batısında Meydan kapısı, güneyinde Yeşilirmak ve kuzeyinde Kal'a-i Bâlâ ile çevrilidir. İsmi 1369 tarihine kadar burada ikâmet eden ulemadan Saadettin Çelebi'den almıştır. Bugün aynı isimde bir mahalle yoktur⁴⁴⁴.

⁴⁴⁰ Çatal, a.g.t. , s. 45.

⁴⁴¹ H. Hüsameddin, a.g.e. , C. I, s.80.

⁴⁴² H. Hüsameddin, a.g.e. , C. I, s.81.

⁴⁴³ Çatal, a.g.t. , s. 46.

⁴⁴⁴ Şimşirgil, a.g.m. , s. 81.

Şamlılar Mahallesi: Batısı Mezarlık, kuzeyi bağlar, doğusu Yeşilirmak, güneyi ise Kal'a-i Bâlâ eteği ile çevrilidir. 1389 tarihinde Mısır'daki bir karışıklık sebebiyle Şam'dan gelen Türklerin bu mahalleye yerleşmesi dolayısıyla bu adı almıştır. Mahallede Melik Gazi Bey'in türbe ve camii yer almaktadır. Mahalle, günümüzde Şamlar ismi ile anılmaktadır⁴⁴⁵.

Şamice Mahallesi: Gök Medrese civarında ve eskiden “*Güdül Mülkü*” olarak bilinen yerde bulunan mahalle, doğudan Recep Mahallesi, batıdan Gök Medrese Mahallesi, güneyden Çıkrık Mahallesi ve kuzeyden şose yolu ile sınırlıdır. Küçük Şami demek olan meşhur mimar Şemseddin Ahmed Şamice 1452 yılına kadar burada ikamet etmesinden dolayı Şamice Mahallesi denilmiştir⁴⁴⁶. Bugün bu isimde bir mahalle yoktur. Günümüzde Gök Medrese Mahallesi içerisinde yer almış olmalıdır⁴⁴⁷.

Şhreküstü Mahallesi: Uzunyol Mezarlığı'nın üstünde olup, doğu ve kuzey tarafları mezarlık, batı ve güney tarafları da Karakaya etekleridir. Şehrin dışında bir mahalle gibidir. Şhreküstü diye meşhur olan Pir Sinan-ı Halveti 1550 yılına kadar burada ikamet etmesinden dolayı bu ad ile anılmıştır⁴⁴⁸. Olcay ise, semtin تنها oluşu ve civarına yakın bir mahalle bulunmamasından dolayı buraya “*Şhreküstü*” isminin verildiğini iddia etmektedir. Yazar, kendi döneminde bu mahallenin hal ve durumu itibariyle çok güzel bir mahalle olduğunu söyler. Amasya'nın tarihi ailelerinden Yörgüç Paşazade torunlarından Nuri Bey bu mahallede oturmaktaydı⁴⁴⁹.

Savakça / Savadiye Mahallesi: Soğuk Pınar'ın altında Amasya'nın doğusunda olup, doğusunda Lokman Dağı, batısında dere, güneyinde Soğuk Pınar ve kuzeyinde Ahır Önü ile çevrilidir⁴⁵⁰. Olcay, Yukarı Savadiye Mahallesinin 1914 Birinci Dünya Harbi'nden önce Amasya'nın en mutena ve en güzel bir mesire yeri olduğunu söyler. Bizzat tanık olduğu hadiseye dayanarak aktardığına göre;

“Savaş ilanı ile beraber, özellikle Soğuk Pınar Bağlarında tek ağaç bırakılmayacak şekilde kesilmiş, mesire alanı harap edilmiştir. Savadiye Mahallesi, Amasya'nın hava ve suyu itibariyle harikulade bir mesiresi olduğu için, özellikle Hristiyanlar bu semtte oturuyorlardı. Tehcirden sonra

⁴⁴⁵ Şimşirgil, a.g.m. , s. 90.

⁴⁴⁶ Çatal, a.g.t. , s. 47.

⁴⁴⁷ Şimşirgil, a.g.m. , s. 89.

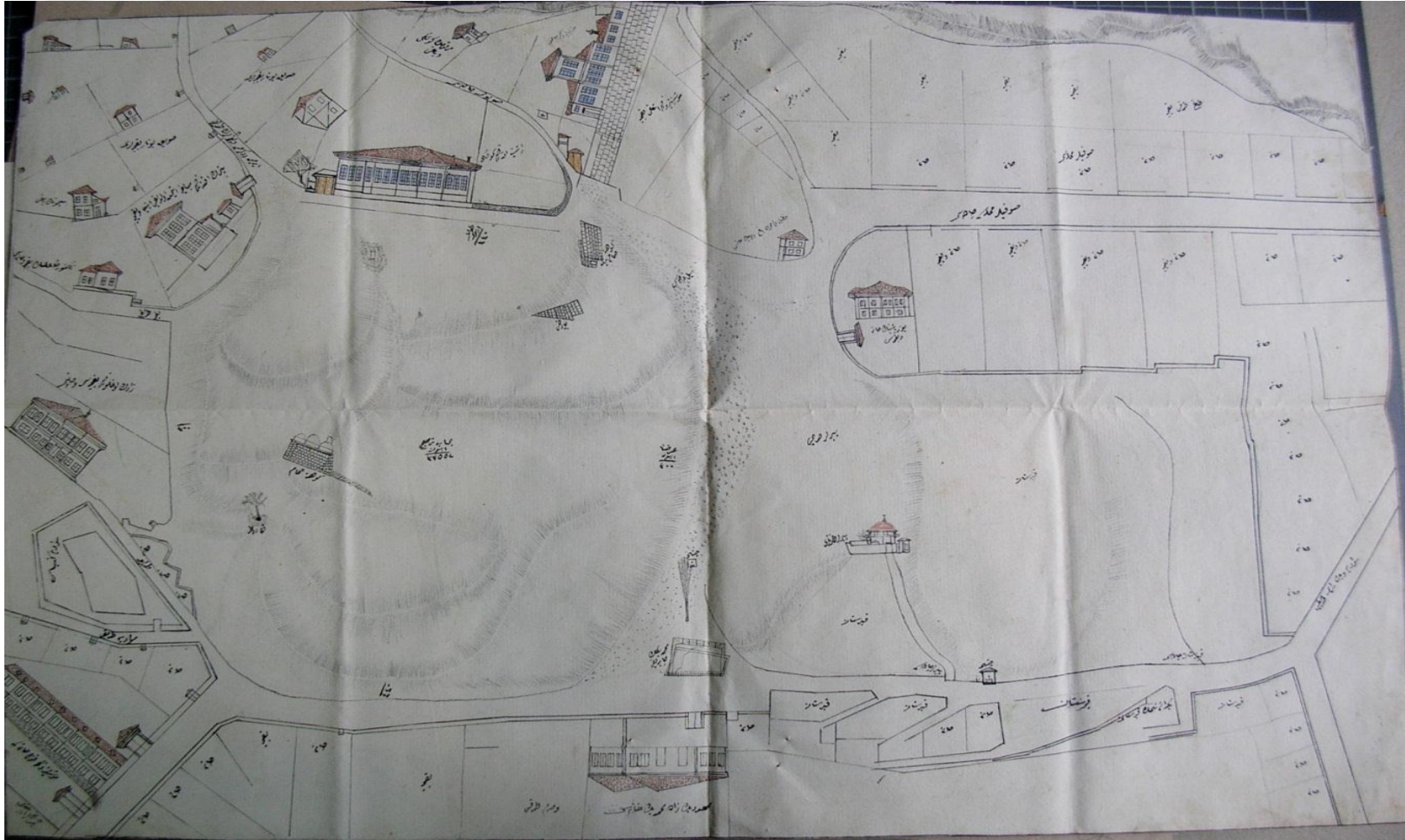
⁴⁴⁸ H. Hüsameddin, a.g.e. , C. I, s. 83.

⁴⁴⁹ Olcay, **Amasya Hatıraları**, s. 44.

⁴⁵⁰ H. Hüsameddin, a.g.e. , C. I, s. 83.

onlardan bir tek fert bile kalmamıştır. Aşağı Savadiye Mahallesi ise Yukarı Savadiye Mahallesi'nin bir devamıdır. Bir tarafı Saraydüzü semtini diğer tarafı Savadiye deresini takip ederek, Mir Hamza Nigari Türbesi'ne giden yolun doğu tarafından Ahır Önü mevkiyle Ayvasıl semtini takip eder. Burada oturan halkın çoğunluğunu Türk ve Şirvan'dan gelen muhacirler teşkil eder. Tehcirden önce Hıristiyanlar burada otururlardı”⁴⁵¹.

⁴⁵¹ Olcay, **Amasya Hatıraları**, s. 23-24.

Resim 4: Savadiye Mahallesi Gösteren Bir Harita

Kaynak: BOA. DH. MKT. PRK. 134/36, 9 S 1287 (11 Mayıs 1870)

Sofuzade Mahallesi: Gümüşlüzade Mahallesi'nin altında olup, doğudan Yakutiye, batıdan ve güneyden Gümüşlüzade Mahallesi ve kuzeyden Yeşilirmak nehri ile sınırlıdır. Çelebi Mehmed'in muallimi ve müsteşarı olan Sofi Bayezid Çelebizade Mahmud Çelebi bu mahallede ikamet etmesinden dolayı mahalleye Sofuzade Mahallesi denilmiştir⁴⁵².

Sofular Mahallesi: Batısında Gümüşlüzade, kuzeyinde Yakutiye ve Mehmed Paşa mahalleleri, güneyinde Balus Kayası, doğusunda ise Pir İlyas Mezarlığı yer almaktadır. Pir İlyas Hazretleri zamanında meşhur 9 sofinin bu bölgede ikâmet etmesinden dolayı bu isimle anılmıştır⁴⁵³.

Acem Ali Mahallesi: Doğusunda Çırakçı ve Pervane Camii, batısında Çeribaşı Mahmud, güneyinde Darüsselam, kuzeyinde ise Hoca Süleyman mahalleleriyle çevrilidir. İsmi şehrin ileri gelenlerinden Acem Ali Ağa'dan almıştır. Uzun müddet burada ikâmet eden Acem Ali Ağa, mahallede bir mektep ile çeşme inşa ettirmiştir. Bugün bu isimle bir mahalle yoktur⁴⁵⁴.

Fethiye Mahallesi: Kuba Mahallesi'nin altında bulunup, doğudan Dere Mahallesi, batıdan Hacı Hamza Mahallesi, güneyden Kuba Mahallesi ve kuzeyden Kılıççı mahalleleri ile sınırlıdır. Önceleri "*Fetih Gazi Mülkü*" namıyla kayıtlı olduğu halde sonradan Fethiye denilmiştir. Böyle denilmesinde Fetih Gazi'nin burada ikamet etmesinden anlaşılmaktadır. Bu mahallede Fethiye Camii bulunmaktadır⁴⁵⁵.

Kuba Mahallesi: Köşk Kayası altında yüksek bir mevkedir. Doğudan Dere Mahallesi, batıdan yol, güneyden Köşk Kayası ve kuzeyden Fethiye Mahallesi ile sınırlıdır⁴⁵⁶. Bu mahalleye Kuba Mahallesi adı verilmesinin sebebi, mutasarrıflardan Nakşibendi Tarikatının Halveti kolundan Şeyh Hüsameddin Kubevî adındaki meşayihden olan bir zatın burada bulunmasıdır. Bu mahallenin ahali ve oturanlarından en mühimlerinden biri Düyun-ı Umumiye memurlarından Saatçi Hafız Cemal Efendi'dir⁴⁵⁷.

Karatay Mahallesi: Batısı Kurşunlu, doğusu Cami-i Enderun, güneyi Hatuniye Mahallesi, kuzeyi ise dağ ile çevrili olup içeri şehirde yer almaktaydı. İsmi Selçuklu

⁴⁵² Çatal, **a.g.t.**, s. 47.

⁴⁵³ H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, C. I, s. 84.

⁴⁵⁴ Kök, **a.g.t.**, s. 50.

⁴⁵⁵ Çatal, **a.g.t.**, s. 48.

⁴⁵⁶ Çatal, **a.g.t.**, s. 48.

⁴⁵⁷ Olcay, **Amasya Hatıraları**, s. 39.

emirlerinden olup Amasya muhafızlığı ve kale dizdarlığı görevinde bulunan Celalettin Karatay'dan almıştır. Karatay Mahallesi günümüzde Hatuniye Mahallesi içinde yer almış olmalıdır⁴⁵⁸.

Kazancı Mahallesi: Doğudan, Kocacık, batıdan Bozahane, güneyden Hoca Süleyman ve kuzeyden Saraçhane mahalleleri ile sınırlıdır. Eski kayıtlarda “Kazancı Doğan” şeklinde kayıtlıdır. Kazancı Doğan, 1452 yılında sekbanbaşılıktan azledilerek Amasya'ya gönderilmiş ve burada ikâmet etmiş olmasından dolayı mahalleye Kazancı Mahallesi denilmiştir⁴⁵⁹.

Kamerüddin Mahallesi: Meydan Köprüsü'nün kuzeyindedir. Doğudan Sabıkuddin Mahallesi, batıdan Hekim Çelebi Mahallesi, güneyden Yeşilırmak nehri ve kuzeyden dağ ile sınırlıdır. Amasya valisi Mübarüzüddin Halife Alp'in hizmetinde bulunmuş olan ümeradan Kamerüddin el-Hadim 1243 yılına kadar burada ikamet etmesinden dolayı Kamerüddin Mahallesi denilmiştir⁴⁶⁰.

Kocacık Mahallesi: Uzun Mustafa Mahallesi altındadır. Doğudan Selağzı, batıdan Kazancı Mahallesi, güneyden Uzun Mustafa ve kuzeyden Saraçhane Mahallesi ile sınırlıdır. Kocacık diye meşhur olan Hoca el-Hac Ahmed Çelebi'nin burada ikamet etmesinden ve bir mescit ile bir çeşme yaptırmasından dolayı bu mahalleye Kocacık Mahallesi denilmiştir. Bugün bu isimde mahalle yoktur⁴⁶¹.

Kurşunlu Mahallesi: İçeri şehirde ve Yukarı Hamam'ın batısındadır. Doğudan Karatay, batıdan Ahi Saadetin, güneyden Yeşilırmak ve kuzeyden dağ ile çevrilidir. Danişmend hükümdarlarından Yağıbasan Gazi, burada büyük bir han inşa ederek, Han-ı Yağıbasan diye 1165 tarihinden itibaren meşhur olmuş ve sonra torunu Cemal Gazi Bey, hanı tamir edip üzerini kurşunla örtmüş olduğundan “*Kurşunlu Han*” denmiştir. Mahalle de bundan böyle “*Kurşunlu*” ismi ile anılmıştır⁴⁶².

Kılıççı Mahallesi: Burma Minare Camii'nin kible tarafında bulunup, doğudan dere, batıdan Pervane Bey ve Çırakçı Mahallesi, güneyden Fethiye Mahallesi ve kuzeyden Uzun Mustafa Mahallesi ile sınırlıdır. Yavuz Sultan Selim'in ilk emirlerinden Kılıççı Yusuf Bey bu mahalleden çıkıp meşhur olduğundan onun ismi ile anılmıştır⁴⁶³.

⁴⁵⁸ Şimşirgil, a.g.m. , s. 85.

⁴⁵⁹ Kök, a.g.t. , s. 56.

⁴⁶⁰ Çatal, a.g.t. , s. 49.

⁴⁶¹ Şimşirgil, a.g.m. , s. 85.

⁴⁶² Karadeniz, a.g.t. , s. 15.

⁴⁶³ H. Hüsameddin, a.g.e. , C. I, s. 88.

Kübceğiz Mahallesi: Karakaya'nın eteğinde olan mahalle, doğudan Uzunyol Mezarlığı, batıdan Çıkrıkçı Mahallesi, güneyden dağ ve kuzeyden Recep ve Üçler mahalleleri ile sınırlıdır. Sultan Mesud'un emirlerinden ve Salur kabilesinden olan Bahaeddin Günceğiz 1179 yılına kadar bu mahallede ikamet ettiği için mahalle bu isim ile anılmıştır. "Kepük Mescidi" bu mahallede bulunmaktadır⁴⁶⁴.

Köprübaşı Mahallesi: Mahalle Alçak Köprü'nün güney tarafında olup, doğudan Saraçhane, batıdan Eski Kethüda, güneyden Kazancı Mahallesi ve kuzeyden Yeşilirmak ile çevrilidir. Adı geçen Alçak Köprü'nün başında olması hasebiyle "Köprübaşı" ismiyle anılmıştır⁴⁶⁵.

Gök Medrese Mahallesi: Kılıç Arslan Türbesi diye meşhur olan Torumtay Türbesi'nin doğusundadır. Doğudan Şamice Mahallesi, batıdan mezarlık, güneyden Çıkrık (Şeyh Kırık) Mahallesi ve dağ ile kuzeyden Yeşilirmak nehriyle sınırlıdır. Önceleri "*Güdül Mülkü*" denilen yerde bulunup, Güdül Mahallesi denilmiştir. 1267 yılında Amasya Valisi Beylerbeyi Emir Seyfeddin Torumtay bu mahallede bir camii ve medrese yaptırmıştır. Medrese Gök Medrese ismiyle meşhur olmasından dolayı bu mahalleye de Gök Medrese Mahallesi denilmiştir. Ayrıca bu mahallede Torumtay, Feyziye, Hayriye ve Yörgüç Paşa Medreseleri de bulunmaktadır. Büyük taşlardan inşa edilen caminin kapısı üzerindeki kitabesi söküldüğünden, 1898 yılında Gürcüzade Mehmed Necip Bey tarafından tamir edildiğine dair bir kitabe konmuştur⁴⁶⁶.

Gümüslüzade Mahallesi: Batısı Sofular, kuzeyi Sofuzade mahalleleri, doğu ve güneyi ise Selağzı ve dere ile çevrilidir. İsmi 1520 tarihli tahrirde Gümüšoğlu, 1576'da Gümüslüoğlu, Amasya Tarihi'nde ise Gümüslüzade Mahallesi diye geçmektedir. 1521 tarihine kadar Amasya emiri olan Gümüslüzade Mahmud Çelebi'ye izafeten bu isim verilmiştir⁴⁶⁷.

Mehmed Paşa Mahallesi: Tımarhanenin doğu tarafındadır. Doğudan Pirinççi ve Yakutiye mahalleleri, güneyden Yakup Paşa Mahallesi ve kuzeyden Yeşilirmak ile sınırlıdır. Önceleri Doğrakiye Mahallesi ismiyle meşhur olan mahalle, 1485 yılından itibaren Mehmed Paşa Mahallesi denilmeye başlanmış ve Doğrakiye sadece medresenin ismi olarak kalmıştır. Bu mahallede Doğrakiye, Mehmed Paşa ve Mehmed Bey

⁴⁶⁴ Çatal, a.g.t. , s. 50.

⁴⁶⁵ Karadeniz, a.g.t. , s. 22.

⁴⁶⁶ H. Hüsameddin, a.g.e. , C. I, s. 89.

⁴⁶⁷ Kök, a.g.t. , s. 55.

Medreseleri bulunmaktadır⁴⁶⁸. Ahıskalı Müftüzade Ali Efendi Mehmed Paşa türbesinin yanında 1841’de bir medrese yaptırmıştır. Daha sonra torunlarından mütevellî Mehmed Bey de 1890’da batı tarafından yol üzerinde başka bir medrese inşa edip vakıflarını tanzim etmiştir⁴⁶⁹.

Helkıs Mahallesi (Bağ-ı Helkıs ve Sade Helkıs): Alçak Köprü’nün kuzey tarafından, Kuş Köprü üzerindeki Leğen Kaya’ya kadar uzanan bir şerit üzerindedir. Doğudan ve güneyden Yeşilirmak nehri, batıdan Saray Mahallesi ve kuzeyden Harşena Dağı ile sınırlıdır. Anadolu Rum ayanlarından Halkıs’in, Türkler fethetmeden önce burada ikamet etmesinden dolayı adı kalmış ve sonraları Helkıs denilmiştir. Bu mahalle eskiden iki kısma ayrılmış olup, hükümet köprüsünün batı tarafında bulunan ve saathanenin önüne kadar olan kısmına Sade Helkıs Mahallesi, buradan Leğen Kaya’ya kadar olan kısma da Bağ-ı Helkıs Mahallesi denilmiştir⁴⁷⁰. Bağ-ı Helkıs Mahallesi’nde eski Kaptan-ı Derya Hafız Ali Paşazade el-Hac Ahmed Mikdad Paşa’nın evi ve bahçesini 1864 yılında Amasya Mutasarrıfı Ziya Paşa, İzzet ve Nuri Beylerden satın alarak yerine Hükümet Konağı ve arkasına umumi bir hapisane yaptırmıştır. Ahmed Mikdad Paşa’nın selamlığını Belediye Dairesi ve Paşa’nın iki katlı evini de telgrafhane yaptırmıştır. 1894 yılında belediye bahçesinin doğusunda bir polis karakolu yaptırılmıştır. Yine Mutasarrıf Ziya Paşa şehre nazır bir yüksek yerde saat kulesi inşa ettirmiştir. Bu saathanenin hemen yanında 1894 yılında Belediye eczanesi ve bunun karşısında da evrak mahzeni açılmıştır⁴⁷¹.

Olçay’a göre, eskiden Bağ-ı Helkıs mahallesi bağlık bahçelik, muazzam ceviz ağaçlarının bulunduğu ve semaverlerin kaynatılıp çayların demlendiği müstesna bir mesire alanı iken demiryolunun buradan geçmesi ve bölgenin seçkin insanların burayı terk etmesinden dolayı mahalle önemini yitirmiştir. Helkıs Mahallesi zamanında Amasya’nın zenginlerinin oturduğu bir yer iken şimdi yabancıların ikametgâhı olmuştur⁴⁷².

Yakutiye Mahallesi: Tımarhanenin batı tarafında bulunan mahalle, doğudan ve güneyden Gümüşlüzade Mahallesi, kuzeyden Mehmed Paşa Mahallesi ve batıdan Yeşilirmak nehri ile sınırlıdır. Önceleri Gıyaseddin Şah Bahçesi denilen yer, Osmanlı

⁴⁶⁸ Çatal, **a.g.t.**, s. 51-52.

⁴⁶⁹ H. Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 92.

⁴⁷⁰ Çatal, **a.g.t.**, s. 52.

⁴⁷¹ H. Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 93.

⁴⁷² Olçay, **Amasya Hatıraları**, s. 37.

komutanlarından Sinaneddin Yakut Paşa'nın burada ikamet etmesinden dolayı buraya Yakutiye Mahallesi denilmiştir⁴⁷³.

Yakup Paşa Mahallesi: Aşağı Pirlar'ın etrafında bulunan mahalleye denir. Doğusunda Savakça, batısında Gümüslüzade, kuzeyinde Mehmed Paşa mahalleleri ve güneyinde Pir İlyas Mezarlığı yer alır. Osmanlı emirlerinden Yakup Paşa bir camii, yanında bir minare ve iki tarafında Çilehane ve dershane ile şeyh odası yaptırarak 1412 yılında vakıflarını tanzim etmiştir⁴⁷⁴.

Yukarıda hakkında malumat verdiğimiz 53 mahalle Amasya merkezinde yer almaktadır. Şehrin dışında iki mahalle daha vardır ki bunlar da Amasya mahalleleri içinde değerlendirilebilir.

Karasenir Mahallesi: Amasya'nın güneybatısında olup merkeze 11 km uzaklıktadır. Burası Emir Seyfeddin Kara Sunkur Çiftliği olduğu münasebetle "Kara Sunkur" ismi de zamanla halk ağzında Karasenir şeklinde bir telaffuza dönüşmüş ve mahalle de bu isimle anılmıştır.

Kayabaşı Mahallesi: Karasenir Mahallesi'nin güneyinde olan mahalle, Yeşilirmak ile Çekerek Irmağı'nın arasında üçgen bir yarımada şeklindedir. Burası, Kayabay Çiftliği olarak bilinmesine rağmen, sonraları "Kayabaşı" denilmiştir⁴⁷⁵.

Türk-İslam şehirlerinin yapısına uygun olarak, Amasya mahallelerinin hemen hemen tamamı cami, mescit, medrese, zaviye veya imaret gibi dini bir müessesenin etrafında teşekkül etmiştir. Nitekim 9 mescit, 2 cami, 1 medrese ve 1 imaretin isimleri buldukları mahalleye ad olmuşlardır. Bir kısım mahalleler dini kurumları yaptıranların isimleri, bir kısmı ise Amasya'da önemli görevlerde bulunmuş devlet adamları veya ulemadan meşhur zatların isimleri ile anılmışlardır. Geri kalan pek azının ise bulunduğu mevkiinin özelliğine veya iş merkezlerinin durumlarına göre isimler aldığı gözlenmektedir⁴⁷⁶. Yukarıda ismi zikredilen mahallelerin bazılarında muhacirlerin iskânı ile demografik yapılarında değişiklik yaşanmıştır. Mirî defterlerde İhsaniye şeklinde geçen mahalle, 93 Harbi sonrasında Tatar göçmenlerin burada iskân edilmesi üzerine halk arasında "Tatar Mahallesi" şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Helkıs Mahallesi ise, Ziya Paşa döneminde belediye konağı ve telgrafhane II.

⁴⁷³ Çatal, a.g.t. , s. 52.

⁴⁷⁴ H. Hüsameddin, a.g.e. , C. I, s. 95.

⁴⁷⁵ H. Hüsameddin, a.g.e. , C. I, s. 95.

⁴⁷⁶ Şimşirgil, a.g.m. , s. 81.

Abdülhamid döneminde ise karakol inşa edilmesi neticesinde merkezî bir mahalle şekline girmiştir.

2.2. AMASYA SANCAĞINDA NÜFUS

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı nüfusu hakkında malumat sahibi olabileceğimiz kaynaklar; resmî istatistikler/nüfus sayımları, salnameler, döneminde bölge hakkında bilgi veren ansiklopedik eserler ve seyahatnamelerdir. Çalışmanın bu bölümünde devletin yaptığı nüfus sayımları ve resmi istatistikler, seyahatnameler ve salnamelerden hareketle üç başlık altında nüfus verileri ortaya konarak bir değerlendirme yapılacaktır. Ayrıca resmi kaynakların dışında devrin Osmanlı müellifleri tarafından yazılan eserlerdeki veriler de ele alınacaktır. Bu değerlendirme yapılırken Amasya nüfusu hakkında bir kanaate varmak için yer yer diğer sancaklarla da karşılaştırma yapılacaktır.

2.2.1. Nüfus Sayımları ve İstatistiklere Göre Nüfus

Amasya sancağına ait erken tarihli nüfus bilgileri 1482 yılına ait tapu tahrir defterinde bulunmaktadır. Hane sayısı üzerinden kesin bir nüfus miktarı çıkarmak mümkün olmasa da Ömer Lütfi Barkan, evli ve vergi mükellefi olan bir hanenin 5 kişiden, Faruk Sümer ise 7 kişiden ibaret olduğunu kabul etmektedir⁴⁷⁷. Ömer Lütfi Barkan'ın bu hesabı dikkate alınarak yapılan değerlendirmeye göre elimizde mevcut en eski tapu tahrir defterinde Amasya kazasının nüfusu 5.245 (1049x5), nahiyeler ve köylerle beraber kazanın nüfusu 40.430 (8086x5), ve diğer kazalarla beraber sancağın toplam nüfusu 86.675 (17.335x5) kişidir. Bu deftere göre idarî taksimat olarak Amasya merkezinde 48 Müslüman ve 4 gayrimüslim mahallesi mevcuttu. Amasya sancağına Argoma, Akdağ, Gelingiras ve Aştakul nahiyeleri ile Merzifon, Gümüş (Gümüshacıköy), Gedegra (Vezirköprü), Zeytun, Lâdik ve Simre-i Lâdik (Havza) kazaları bağlı bulunmaktaydı. Amasya sancağı toplam 113 mahalle, 604 köy ve 101 mezradan oluşmaktaydı⁴⁷⁸.

1831 nüfus sayımı Osmanlı'da çağdaş anlamdaki nüfus sayımlarının öncüsü kabul edilir. Bu sayım, Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasından sonra

⁴⁷⁷ Osmanlı nüfus araştırmalarında bir hanenin ortalama kaç kişiden oluştuğuna dair farklı görüşler mevcuttur. Bk. Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında" , **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 32, İstanbul 1979, s. 331-348.

⁴⁷⁸ Gür-Kahriman, **a.g.e.** , s. 27.

imparatorluğun askerî kaynaklarını tespit etmek amacını taşımaktaydı. XV ve XVI. yüzyıl tahrirleri gibi arazi tespitine veya vergi alımına yönelik değildi. Ancak vergiye tabi tutulacak gayrimüslim nüfus da âlâ (iyi), evsat (orta) ve ednâ (kötü) olarak üç kategoride tasnif edildi. Sayımda esas amacına uygun olarak yalnızca erkek nüfus kaydedildi⁴⁷⁹. Amasya sancağının nüfus sayımını yapan memur Divan-ı Hümayun kaleminden Fevzi Efendi idi. İmparatorluğun bu ilk nüfus sayımında, Amasya sancağının nüfus verileri şu şekildedir⁴⁸⁰:

Kazalar	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Amasya Şehri	4.326	2.053	6.379
Ezinepazar – Akdağ Geldiklan Nahiyeleri	2.849	134	2.983
Erbaa Kazası	5.307	-	5.307
Zünnunabad Kazası	1.002	14	1.016
Gedegra (Vezirköprü) Kazası	4.563	419 + (60 Kıpti)	5.042
Havza Kazası	2.665	314	2.979
Lâdik Kazası	2.257	222	2.479
Gümüş Madeni kazası	2.751	444	3.195
Hacıköy Kazası	2.574	644	3.218
Zeytun ve karyeleri	3.916	-	3.916
Merzifon	1.866	2178	4.044
Toplam	34.076	6.482	40.558

Tablo 29: 1831 Nüfus Sayımında Amasya Sancağı

1831 yılı nüfus sayımına göre Amasya sancağını toplam nüfusu 40.558 kişi olup bunun 34.076'sı Müslüman, 6482'si gayrimüslimdir. 60 Kıpti ise Vezirköprü kazasında

⁴⁷⁹ Cem Behar, **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1996, s. 24.

⁴⁸⁰ Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Nüfus Sayımı 1831**, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1997, s.209-210.

bulunmaktadır. Gayrimüslimler yalnızca reaya olarak adlandırıldığından bunların dinleri ve mezhepleri hakkında ayrıntıya sahip olamamaktayız.

XIX. yüzyılın ilk yarısı itibariyle nüfus hakkında cizye defterlerinden faydalanarak gayrimüslimlerin nüfusu hakkında bilgi edinebilmekteyiz. Amasya sancağına ait ilk defter 1842 yılına aittir. Deftere göre, şehirde 198 Rum ve 886 Ermeni yaşamaktaydı. Ziyre ve Zana köylerinden 61 Rum ile kazada 39 da misafir kaydedilmiştir. Bu tarihten iki yıl sonraya (1844) ait bir başka cizye kaydında, şehirde 189, köylerde 71 Rum'un yaşadığı görülmektedir. 1.106 Ermeni nüfusun yer aldığı şehirde 111 nüfus da misafir bulunmaktaydı. Bu kayıta bir önceki kayda göre, bazı mahallelerde yaşayan Ermenilerin kaydedilmediği, bu yüzden de Ermeni nüfusun daha az olduğu anlaşılmaktadır. Bir yıl sonraki diğer bir kayıt, kazalar itibariyle sancaktaki Ermeni ehl-i zimmetin mükelleflerini vermektedir. Bu sayıma göre, Amasya kazasında 1.806, Köprü'de 301, Gümüş'te 74, Hacıköy'de 489, Merzifon'da 1.370, Havza'da 279, Lâdik'te 195, Mecitözü'nde de 30 nüfus Ermeni kayıtlıydı. 1847 yılına ait cizye defterine göre, Amasya şehrinde 185, köylerde 73 Rum bulunmaktaydı. Bundan başka milliyeti belirtilmeyen 74 kişi vardı. Merzifon kazasında 1.222 Rum mevcuttu⁴⁸¹.

Osmanlı nüfus istatistikleri, önemli idarî ve askerî ihtiyaçları karşılamak üzere geliştirilmişti. Sayımlar, arazi tetkikleri ve kalıcı bir nüfus kayıt sistemi XIX. yüzyıl idaresi açısından son derece önem kazanmıştı. Merkezileşme, hükümeti yeni idarî sorumluluklar üstlenmek zorunda bırakmış ve bunların başarılı bir biçimde işlenmesi için imparatorluğun beşerî ve malî kaynaklarına ilişkin bilgi edinilmesi zorunlu hale gelmişti. Modern bir orduya asker alınması ve ordunun etkin ve yedek birimler olarak örgütlenmesi zorunluluğu, erkek nüfusun yaşı ve sayısı hakkında doğru bilgi edinmeyi gerektiriyordu. Osmanlı bu ihtiyacı karşılamak üzere hem devlet hem de eyalet için nüfus sayımlarını ve yıllıkları geliştirdi. Bunlar, nüfusun genel dini kompozisyonu ile büyüklüğü ve aynı zamanda Hıristiyanlar arasındaki etnik bölünmeler hakkında temel ve güvenilir bilgi kaynakları oldu. K. Karpat, erken tarihli rakamların da genelde güvenilir olmakla birlikte 1880'li yıllarda yapılan nüfus sayımı verilerinden daha yüksek bir hata payı içerdiğini ifade eder⁴⁸².

⁴⁸¹ Çatal, a.g.t. , s. 58 – 59.

⁴⁸² Karpat, a.g.e. , s. 35 – 36.

Karpat'ın yukarıda ifade ettiği ve devletin vilayetler için yaptığı istatistiklerden biri de 1877/1878 (H.1294) tarihli istatistiktir. 1877/1878 tarihli istatistikte, otuz dört vilayetin⁴⁸³ toplam nüfus bilgileri verilmiştir. Bu istatistiğe bakıldığında, toplam nüfus 13.064.109 olarak çıkmıştır. Bosna vilayeti 1.013.568 kişi ile birinci sırada yer alırken, Cezayir-i Bahr-i Sefid 177.982 nüfusu ile en az nüfusa sahip vilayet olarak yer almaktadır. Amasya sancağının da bağlı bulunduğu Sivas vilayeti nüfus sayısı bakımından 406.388 kişi ile yedinci sırada yer almaktadır⁴⁸⁴. Söz konusu istatistik verilerine göre Amasya; merkez kaza ile beraber toplam 8 kazadan oluşan, 50.629 haneye sahip, 115.167 nüfuslu bir sancaktır⁴⁸⁵. Amasya bu nüfusu ile vilayetin ikinci kalabalık sancağıdır ve zikredilen tarihlerde Erbaa, Zile kazaları da Amasya livasına bağlıdır.

31 Mayıs 1880 tarihli *Sivas* vilayet gazetesinin Amasya nüfusu ile ilgili verdiği habere göre, sancağın toplam erkek nüfusu 88.463'tür. Bunun 76.792'si İslam, 4.229'u Rum, 6.390'ı Ermeni, 94'ü Katolik, 471'i Protestan, 487'si de Kıpti'dir. Kıptilerden 151'i Müslim, 336'sı da gayrimüslimdir. Hane ve bina sayılarının da verildiği habere göre, Amasya sancağında 41.451 hane, 84 han, 51 hamam, 672 cami ve mescit, 45 medrese, 448 mektep, 150 mahalle ve 505 köy bulunmaktadır⁴⁸⁶.

Amasya sancağının nüfusu hakkında ayrıntılı malumat elde edilecek nüfus sayımlarından biri de 1881-1893 nüfus sayımıdır. Bu sayım, sayımın kendisi yani köy ve kasabalarda oturan herkesin kaydedilmesi ve nüfus tezkerelerinin basılması, ulaşımın sağlanamaması ve kötü hava koşulları gibi somut bazı engellerden dolayı tahmin edilenden daha uzun sürdü. Ulaşımı daha kolay olan bölgelerden alınan ilk sonuçlar 1884/1885'te geldi. Pek çok vilayet 1886/1887 yılına dek sayımlarını tamamlayamadı ya da kayıt düzenini kuramadı. Sonuç olarak, sayım oldukça yavaş ilerledi. 1884 yılının sonlarına doğru işi hızlandırmak için vilayetlerde kol adı altında yeni sayım ekiplerinin oluşturulması talimatı verildi. Hükümet sayımla ilgili işlerin takibi için müfettişler gönderme kararı aldı. Müfettişler Bursa, Edirne, Trabzon, Ege Adaları, Adana, Sivas ve Balıkesir'e gönderildi. Bu tedbir üzerine, Trabzon sayımlarını bitirdi ve birinci sınıf

⁴⁸³ Bu listedeki başlıca sayım bölgeleri çoğunlukla vilayettir. Sofya ve Hersek valiliktir. Canik, Cebelilübnan, Beyrut ve Kudüs mutasarrıflıktı. Mamuretülaziz ve Erganimadeni sancaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Karpat, **a.g.e.**, s. 257.

⁴⁸⁴ Karpat, **a.g.e.**, s. 257.

⁴⁸⁵ Karpat **a.g.e.**, s. 254.

⁴⁸⁶ **Sivas**, S. 17, 21 C 1297 (31 Mayıs 1880), s. 1.

vilayetler arasına girdi. Daha sonra Balkanlar, Anadolu ve Suriye topraklarının büyük bölümünde sayım tamamlandı. 1881/1882'de başlayan sayım girişimini ne zaman tamamlandığını kesin olarak belirtmek imkânsızdır. Neticede Sadrazam Cevat Paşa 17 Ağustos 1893'te sultana sayım kayıtlarını ciltli bir elyazması halinde sundu⁴⁸⁷. Sayımın başladığı ve padişaha sunulduğu tarihler dikkate alındığında bu istatistiğin 1881-1893 tarihleri arasını kapsadığı söylenebilir.

1893 yılında yayımlanan bu nüfus kayıtları, Osmanlı nüfusuyla ilgili XIX. yüzyılda derlenmiş en eksiksiz ve güvenilir rakamları vermektedir. Sayımın tamamlandığı kaza ve bölgelerin belirtildiği ve ayrı bir sayıma ve kayda tabi olmayan bölgeler için tahminlerin yapıldığı bu istatistikler, daha önceki genel nüfus istatistiklerinin tersine bütün bölgelerin nüfusuyla ilgili kesin ve ayrıntılı bilgiler vermekteydi. Bu istatistiklerdeki rakamların kesin ve güvenilir olduğu kabul edilmiş, bunlar Osmanlı nüfusuyla ilgili resmi istatistiklere ve ileride alınan idarî önlemlere temel oluşturmuştu⁴⁸⁸. 1881-1893 nüfus sayımına göre Amasya sancak merkezi ve bağlı kazalardaki nüfus verileri şu şekildedir⁴⁸⁹:

⁴⁸⁷ Karpat, **a.g.e.** , s.104-106.

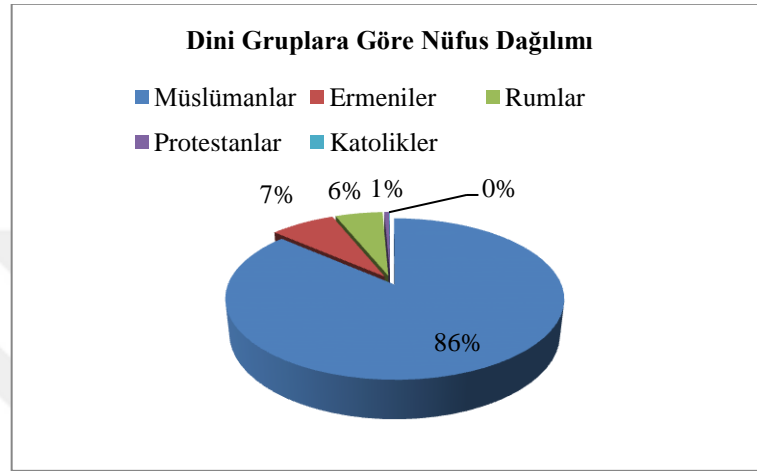
⁴⁸⁸ Karpat, **a.g.e.** , s. 106.

⁴⁸⁹ Karpat, **a.g.e.** , s. 288. K: kadın, E: erkek.

İdarî Bölge	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Katolikler		Protestanlar		Yabancı Uyruklular		Toplam		Toplam Nüfus
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	
Amasya Merkez Kaza	18.335	18.835	678	736	3030	3134	10	13	64	66	5	20	22.122	22.804	44.926
Vezirköprü	13.284	16.142	925	932	487	507			119	95			14.818	17.676	32.494
Merzifon	9171	9616	74	89	2528	2789	140	139	258	301			12.171	12.934	25.105
Gümüşhacıköy	9938	10.309	1045	1104	1286	1314			70	80			12.339	12.807	25.146
Mecitözü	15.992	15.547	80	72	63	69			51	54			16.186	15.742	31.928
Osmancık	8594	8997		3	26	19							8620	9019	17.639
Lâdik	5477	5879	1000	994	85	94							6562	6967	13.529
Havza	6723	6907	1863	1766	39	55							8625	8728	17.353
Toplam (sancak geneli)	87.514	92.232	5668	5696	7544	7981	150	152	562	596	5	20	101.443	106.667	208.120

Tablo 30: 1881/1893 Osmanlı Genel Nüfus Sayımında Amasya Sancağı Nüfusu

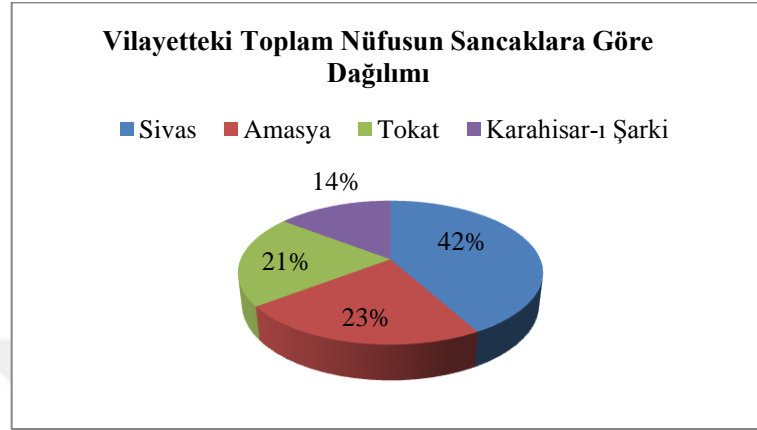
Tablo incelendiğinde, Amasya sancağının toplam nüfusunun 208.120 kişi olduğu görülür. Amasya merkezinin nüfusu 44.926 kişi olup bu kazadan sonra nüfusun en yoğun olduğu yer 32.494 kişi ile Vezirköprü kazasıdır. Amasya sancağında nüfusun en az olduğu kaza, 13.529 kişi ile Lâdik'tir. Nüfusun dini yapıya göre dağılımı ise şu şekildedir:

Grafik 1: 1881/1893 Nüfus Sayımında Amasya Sancağında Nüfusun Dini Gruplara Göre Dağılımı

Amasya sancağının nüfusunu dini gruplar açısından ele alacak olursak, en kalabalık nüfusu bariz bir şekilde Müslümanlardan oluşturmaktadır. 179.746 kişi ile Müslümanlar toplam nüfusun yüzde seksen altısını teşkil etmektedirler. Ermeniler 15.525 kişi ile nüfusun yüzde yedisini, Rumlar ise 11.364 kişi ile yüzde altısını oluşturmaktadırlar. Protestanlar 1.158, Katolikler ise 302 kişi ile toplam nüfus içinde yüzde bir gibi küçük bir diliminde yer almaktadırlar. Amasya merkez kazasında 5'i kadın 20'si erkek olmak üzere toplam 25 yabancı uyruklu bulunmaktadır. Gayrimüslim nüfus içinde Rumların yoğun olarak yaşadığı kazalar Havza, Gümüşhacıköy, Lâdik ve Vezirköprü'dür. Havza kazası, 3.629 kişi ile sancaktaki Rum nüfusun en çok yaşadığı bölge olurken, Osmancık 3 kişi ile Rumların en az bulunduğu yerleşme yeridir. Yine diğer bir gayrimüslim toplum olan Ermenilere bakıldığında, en fazla Ermeni nüfusun 6.164 kişi ile Amasya merkez kazasında bulunduğu ve bunu 5.317 kişi ile Merzifon kazasının takip ettiği görülür. Osmancık kazası 45 kişi ile Ermeni nüfusun en az ikâmet ettiği kaza olarak göze çarpmaktadır. Katolik ve Protestan nüfus yoğun olarak Merzifon'da bulunmaktadır. 279 Katolik ve 559 Protestan nüfusun varlığı, bölgedeki Amerikan Koleji ve misyoner faaliyetlerinin bir sonucu olmalıdır.

1881-1893 Nüfus sayımını Sivas vilayeti genelinde değerlendirerek, bu değerlendirme içerisinde Amasya sancağının konumunu tespit etmek gerekirse ortaya şöyle bir grafik çıkacaktır:

Grafik 2: 1881-1893 Nüfus Sayımında Sivas Vilayetindeki Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı

Sivas vilayetinin toplam nüfusu 926.671 kişidir. Merkez sancak olan Sivas sancağı 384.015 kişilik nüfusu ile vilayetin en kalabalık sancağı olurken, Amasya 208.120 kişilik nüfusu ile vilayetin ikinci büyük sancağıdır⁴⁹⁰. Bunları 189.925 kişi ile Tokat ve 133.800 kişi ile de Karahisar-ı Şarki sancakları takip etmektedir. Ermeni nüfusun en kalabalık olduğu sancak, 67.737 kişi ile Sivas sancağı, Rum nüfusun en fazla olduğu sancak ise, 14.029 kişi ile Karahisar-ı Şarki sancağıdır. 1881-1882 tarihli bu sayıma göre Yahudi ve gayrimüslim Çingene nüfus vilayet dâhilinde sadece Tokat sancağında yer almaktadır. 209 Yahudi ve 381 gayrimüslim Çingene Tokat sancağında ikâmet etmektedir⁴⁹¹.

31 Ekim 1883 tarihli bir belgede, Sivas, Trabzon, Çankırı ve Amasya sancaklarının genç nüfus miktarı ile “*nisbet ka’idesince askere alınması icâb edenlerin*”

⁴⁹⁰ Bu büyüklük yalnız nüfus boyutuyla sınırlı değildir. Vital Cuinet’in verdiği bilgilere göre, Sivas vilayetinin toplam yüzölçümü 83.700 km² dir. Sivas sancağı 39.450 km², Amasya sancağı 24.450 km², Tokat sancağı 10.00 km² ve Karahisar-ı Şarki sancağı ise 9.800 km² lik bir alana sahiptir. Cuinet’in 1890 yılı için verdiği bu rakamın Osmanlı Devleti’nin ilk istatistik yıllığı olan 1897 yılı istatistiklerinde daha fazla olduğu görülür. 1897 yılı istatistiğine göre, Sivas vilayeti; 4 sancak, 21 kaza ve 27 nahiyeden oluşmaktadır ve vilayetin toplam yüzölçümü ise 98.880 km²dir. Bk. Cuinet, **a.g.e.**, s. 613; Tevfik Güran, **Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yılığ 1897**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997, s. 19.

⁴⁹¹ Karpat, **a.g.e.**, s. 286-290.

miktarı belirlenmiştir. Buna göre Amasya merkez kazası ile sancağın diğer kazalarındaki nüfus ve asker miktarı şöyledir⁴⁹²:

Kaza	Genç Erkek Nüfus	Askere Alınacak Miktar
Amasya	2.357	13
Gelingiras	356	2
Gümüş	412	2
Merzifon	2.063	11
Havza	401	2
Lâdik	316	2
Hacıköy	870	5
Toplam	6.775	37

Tablo 31: 1883 Yılı Amasya Sancağı Genç Nüfusu ve Askere Alınacak Miktar

Buna göre Amasya sancağında toplam genç nüfus 6.775'tir. 1881-1893 sayımında Amasya merkezinin nüfusu toplamı 44.926 idi. Bu nüfusun 18.835'i erkeklerden oluşmaktaydı. Buna göre, 6.775 olan genç nüfus, toplam erkek nüfusun % 36'sını oluşturmaktadır.

1894 yılı istatistiklerinde sancaklara ayrıca yer verilmeyip vilayet genelindeki nüfus verilmiştir. Bir önceki yılın verileri ile karşılaştırıldığında rakamlarda ciddi bir değişimin olmadığı görülecektir. En büyük değişikliğin Ermeni nüfusunda meydana geldiği görülmektedir. Sivas vilayetinde 1893 yılında 116.545 olan Ermeni nüfusu, 1894 yılına gelindiğinde 279 kişi eksilerek 116.266'ya düşmüştür. 1893 yılı istatistiğine göre, Sivas vilayetin toplam nüfusu 926.671 iken, 1894 senesi verilerine göre bu rakam 926.564 olmuştur⁴⁹³. Bu düşüşün sebepleri hakkında kesin bir yargıya varmak mümkün değilse de, 1892-1895 yıllarında Anadolu genelinde meydana gelen ve Sivas vilayetinde de etkisini hissettiren Ermeni tedhiş hareketlerinin etkisi olmalıdır. Zira burada devlete karşı silahlı bir kalkışmaya girişen Ermeni komitelerinin faaliyetleri de göz ardı edilmemelidir. 1895 yılı içerisinde meydana gelen bu olaylarda, Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Sivas vilayetlerinde Müslüman ve Ermenilerden ölen ve yaralanan

⁴⁹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Cevdet Askerî. (BOA. C. AS.), 640/26967. 29 Z 1300 (31 Ekim 1883).

⁴⁹³ Karpat, a.g.e. , s. 316 – 317.

sayısının verildiği bir belgede Sivas vilayetinden 342 Ermeninin öldüğü bildirilmektedir⁴⁹⁴.

31 Ocak 1895 tarihli Sadareten gönderilen bir belgede, Amasya sancağında bulunan İslâm ve Ermeni ahalinin miktarı, sancak geneli, kaza merkezi ve nahiyelerle beraber kaza nüfusu olarak şu şekilde tespit edilmiştir⁴⁹⁵:

İdarî Birim	Müslüman		Ermeni		Toplam		Genel Toplam
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Amasya Sancağı	92.232	87.514	7981	7544	100.213	95.058	195.271
Amasya Kazası	18.835	18.335	3134	3030	21.969	21.365	43.334
Nefs-i Amasya Kasabası	4490	4597	3134	3030	7624	7627	15.251

Tablo 32: 1895 Tarihli Amasya Şehri Nüfusu

Tabloya bakıldığında, 3.134 erkek ve 3.030 kadın olarak verilen Ermeni nüfusun tamamının kaza merkezinde olduğu görülmektedir. Zira kaza merkezinde 6.164 olarak verilen rakam, nahiyelerle birlikte verilen kaza nüfusunda bir artış olmaksızın aynen sergilenmiştir. Bu durum, zikredilen tarihte tespit edilen Ermeni nüfusun “*nefs-i Amasya kasabası*” yani kaza merkezinde meskûn olduğunu ortaya koymaktadır.

1895, 1896 ve 1897 yılları nüfus istatistiklerinde de sancaklara dair malumat verilmeyip vilayet geneli verilerdir. Buna göre Sivas vilayetinin 1895 yılında nüfusu 959.495 kişi⁴⁹⁶, 1896 yılında 980.569 kişi⁴⁹⁷ ve 1897 yılında 980.876 kişidir⁴⁹⁸.

K. Karpat, altı doğu vilayetinin yer aldığı (Erzurum, Sivas, Elaziz, Diyarbakır, Bitlis ve Van) bölge üstündeki siyasî çekişmeden ötürü yalnızca Osmanlılar tarafından 1897 yılında burada bir sayım gerçekleştirildiğini belirtir. Müslüman ve gayrimüslim nüfus verilerinin derlendiği bu çizelge 1895 sayım sonuçlarına dayanır. Altı vilayet

⁴⁹⁴ BOA. Y. PRK. ASK. 109/69, 9 S 1313 (1 Ağustos 1895), s. 15.

⁴⁹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Yıldız Sadaret Hususî Maruzat. (Bundan sonra BOA. Y. A. HUS, şeklinde kullanılacaktır), 318/61. 4 Ş 1312 (31 Ocak 1895).

⁴⁹⁶ Karpat, a.g.e. , s. 322-323.

⁴⁹⁷ Karpat, a.g.e. , s. 328-329.

⁴⁹⁸ Karpat a.g.e. , s. 330-331.

içinde yer alan Sivas vilayeti ve bağlı sancaklar da bu sayımda ele alınmıştır. 1897 yılı nüfus istatistiğindeki verilere bakıldığında, Ermenilerin, Katolik, Ortodoks ve Protestan olarak üç ayrı mezhep altında tasnif edildiği ve gayrimüslim nüfus içerisinde Ermenilerden başka, Rumların, Yahudilerin, Çingenerin ve yabancıların yer aldığı görülür. Müslüman nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranı, vilayet genelinde yüzde seksen iki iken bu oran Amasya sancağında yüzde seksen altı civarındadır. 1897 verilerine göre Amasya sancağının toplam nüfusu da 218.792 kişidir⁴⁹⁹.

Osmanlı nüfusunun son kez sayıldığı 1905-1906 sayımının teknik ve siyasi sebeplerle yapıldığını ifade eden Kemal Karpat'a göre bu sayım, 1914 nüfus istatistiğine de esas teşkil etmiştir. Sayımın sonuçlanarak ilan edildiği tarih esas alındığında kaynaklara 1906-1907 nüfus sayımı olarak geçer. Bu sayıma göre, Amasya sancağının toplam nüfusu 258.260 kişidir. Vilayetin toplam nüfusunda ise 10 yıl önceki verilere göre ciddi bir artışın meydana geldiği görülmektedir. Vilayetin toplam nüfusu 1.194.372 olarak kayıtlara geçmiştir⁵⁰⁰. 1881-1893 sayımında Amasya sancağının nüfusu 208.120 iken 1906-1907 sayımında yaklaşık 50.000 gibi ciddi bir artışın ortaya çıktığı görülür. 15 yıllık bir zaman diliminde meydana gelen bu artışın sebepleri arasında hiç şüphesiz, Kafkasya'dan gelen muhacirlerin bölgede iskân edilmeleri, Sultan Abdülhamid döneminde savaşın yerini diplomasiye bırakması ve kısmen güvenlikle beraber hastalıkların azalması söylenebilir.

Meselenin bütünlüğü açısından I. Dünya Savaşı öncesi 1914 yılı Amasya sancağı nüfusuna da bakmakta fayda vardır. 1914 yılı Amasya sancağı nüfusu şu şekildedir⁵⁰¹:

⁴⁹⁹ Karpat **a.g.e.** , s. 409-410.

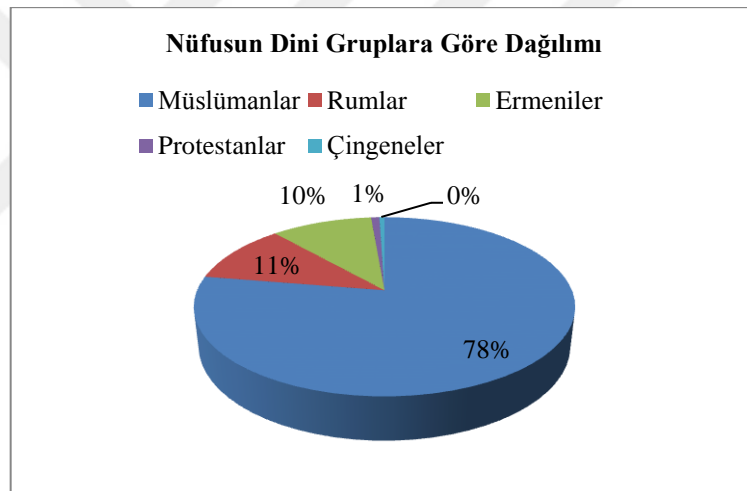
⁵⁰⁰ Karpat, **a.g.e.** , s. 110, 340-341.

⁵⁰¹ Karpat, **a.g.e.** , s. 376-377.

İdarî Bölge	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Ermeni Katolikler	Yahudiler	Protestanlar	Süryaniler	Çingeneler	Toplam Nüfus
Amasya	53.123	2.679	9.598	121		260		217	65.998
Havza	17.475	7.869	335						25.679
Köprü	41.853	4.755	1.032	7	1	320		282	48.250
Gümüşhacıköy	24.957	3.660	3.549			173			32.339
Merzifon	25.370	1.067	8.160	406		1.160	3	707	36.873
Lâdik	15.861	4.920	343						21.124
Toplam	178.639	24.950	23.017	534	1	1.913	3	1.206	230.263

Tablo 33: 1914 Yılı Amasya Sancağı Nüfusu

Tablo incelendiğinde, Amasya sancağının toplam nüfusunun 230.263 kişi olduğu görülür. Merkez kazanın nüfusu 65.998 kişi olarak kaydedilirken, bu kazadan sonra nüfusun en yoğun olduğu kaza, 48.250 kişi ile Vezirköprü'dür. Amasya sancağında nüfusun en az olduğu kaza, 21.124 kişi ile Lâdik kazasıdır. Bu tablonun 1881-1882 nüfus sayımı ile benzer özellikler sergilediği görülmektedir. Yaklaşık 30-32 yıl öncesine ait nüfus verilerinde sancağın merkezden sonraki en kalabalık kazası Vezirköprü kazası, nüfusun en az olduğu kaza ise yine Lâdik kazası idi. Ancak 1914 sayımında, tabloda da görüldüğü üzere Osmancık ve Mecitözü kazaları Amasya sancağının idarî hudutları içinde yer almamaktadır. Bu dönemde Mecitözü ve Osmancık kazaları Amasya sancağından ayrılarak Ankara vilayetine tabi Çorum sancağına bağlanmışlardır. Nüfusun dini yapıya göre dağılımı ise şu şekildedir:

Grafik 3: 1914 Nüfus Sayımında Amasya Sancağında Nüfusun Dini Gruplara Göre Dağılımı

Amasya sancağının 1914 yılı nüfusunu dini gruplar açısından ele alacak olursak, en kalabalık nüfusun yine Müslümanlardan oluştuğu görülecektir. Ancak 1881-1882 yılı sayımında toplam nüfusun yüzde seksen altısını oluşturan Müslümanlar 1914 yılı nüfus sayımında yüzde sekiz gibi önemli bir miktarda azalma yaşayarak, 178.639 kişi ile toplam nüfusun % 78'ini teşkil etmişlerdir. Bunda Osmancık ve Mecitözü kazalarının artık Amasya sancağına bağlı olmaması etkili olmuştur. Zira bu iki kaza gayrimüslim nüfusun en az olduğu kazalar idi. Ermeniler 23.551 kişi ile nüfusun % 10'unu, Rumlar ise 24.950 kişi ile % 11'ini oluşturmaktadırlar. Protestanlar 1913, Çingeneler ise 1.206 kişi ile toplam nüfus içinde % 1'lik dilimde yer almaktadırlar. Köprü kazasında 1 Yahudi, Merzifon kazasında 3 Süryani bulunmaktadır. Gayrimüslim nüfus içinde

Rumların yoğun olarak yaşadığı kazalar olarak Havza ve Vezirköprü göze çarpmaktadır. Havza kazası, 7.869 kişi ile sancaktaki Rum nüfusun en çok yaşadığı bölge olmuştur. Yine diğer bir gayrimüslim toplum olan Ermenilere bakıldığında, en fazla Ermeni nüfusun 9.719 kişi ile Amasya merkez kazasında bulunduğu ve bunu 8.566 kişi ile Merzifon kazasının takip ettiği görülür. Çingene nüfus ise yoğun olarak Merzifon, Vezirköprü ve Amasya kazasında yer almaktadır. Katolikler ayrı bir başlık altında verilmemiş, Ermeni Katolikler olarak değerlendirilmiştir. Sancak genelinde 406'sı Merzifon kazasında olmak üzere toplam 534 Ermeni Katolik bulunmaktadır.

2.2.2. Diğer Kaynaklara Göre Amasya Sancağının Nüfusu

Amasya sancağı ve kazalarının nüfusu hakkında bilgi veren yerli ve yabancı birçok kaynak bulunmaktadır. Yerli kaynakların başında, tarih ve coğrafyaya dair yazılan ansiklopedik eserler gelir. Ahmet Rıfat'ın 1881 yılında yayımlanan Lügat-i Tarihiye ve Coğrafiye isimli ansiklopedik eserinde, Amasya kazasının 10.000 hane olduğu belirtilmektedir⁵⁰². Osmanlı nüfus istatistiklerinin ortaya çıkarılmasında hane nüfusunun ortalama 5 kişi sayılması ve hane sayısının 5 katsayısı ile çarpılması esasına göre, Amasya kazasının nüfusu 10.000x5 50.000 olarak hesap edilmektedir. Ahmet Rıfat'ın Amasya kazasının nüfusuna dair eserinde verdiği yaklaşık 50.000 rakamı, 1881-1882 nüfus sayımının sonuçlarıyla da paralellik arz etmektedir. Zira 1881 sayımında Amasya kazasının nüfusu da 44.926 olarak tespit edilmiştir.

Ali Cevad, 1895 tarihli, Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati adlı dört ciltlik eserinin çeşitli bölümlerinde Sivas vilayeti ve buna bağlı bir sancak olan Amasya şehri hakkında malumat vermektedir. Ali Cevad, 1890 yılların başında Amasya şehir merkezi nüfusunun 25.000 kişi civarında olduğunu belirtir⁵⁰³.

Şemseddin Sami, Kâmûsu'l- A'lam isimli eserinde, Amasya kazasının nüfusunu toplam 25.000 olarak vermektedir. Bunun 700 kadarı Ermeni ve 100 kadarı Rum olup geri kalanın tamamı Müslümandır⁵⁰⁴.

Hüseyin Hüsameddin Amasya Tarihi isimli eserinde, 1900'lerin başında Amasya sancağının nüfusunu 280.000 küsur olarak verir. Ezinepazarı, Hakala, Akdağ ve Geldiklan nahiyeleri ile beraber Amasya kazasının nüfusu 68.000, kaza merkezinin

⁵⁰² Ahmet Rıfat, **Lügat-i Tarihiye ve Coğrafiye**, C. 1, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1299 (1881), s. 255.

⁵⁰³ Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati**, C. 1, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1313 (1895), s. 27.

⁵⁰⁴ Şemseddin Sami, **Kâmûsu'l- A'lam**, C. 1, Mehran Matbaası İstanbul 1306 (1888), s. 357.

nüfusu ise 37.000 küsurdur⁵⁰⁵. H. Hüsameddin verdiği bu bilgiler Osmanlı ve Mecitözü kazalarının Amasya'dan ayrılması sonrasında gerçekleştirilen 1914 sayımının sonuçlarıyla örtüşmektedir. H. Hüsameddin'in 68.000 olarak verdiği Amasya kazasının nüfusu 1914 sayımında da 65.400 olarak kayıtlara geçmiştir. Yine yazarın sancağın geneli için verdiği 280.000 rakamı, iki kazanın ayrılmasıyla beraber 1914 sayımında 230.263 olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bu veriler H. Hüsameddin'in resmi rakamlara yakın tespitlerde bulunduğunu göstermektedir.

Amasya nüfusu hakkında bilgi veren yabancı kaynakların başında seyahatnameler gelir. Bölgeden geçen seyyahlardan bazıları Amasya nüfusu hakkında bilgiler vermişlerdir. XIX. yüzyılın ikinci yarısı Amasya nüfusu hakkında bilgi veren seyyahlardan ilki Alman tarihçi, coğrafyacı ve seyyah olan Carl Ritter idi. 1856- 1857 yıllarında Amasya'yı gezen Carl Ritter, Amasya'da 4.000'e yakın hanenin olduğunu bunların 750'si Ermeni hanesi, 100'ü Rum hanesi ve geriye kalan 3.150 hanenin de Müslümanlara ait olduğunu belirtir⁵⁰⁶. Bu veriler ışığında hane nüfusunun ortalama 5 kişi sayılması esasına göre, Amasya merkezinde 15.000 Müslüman, 4500 Ermeni ve 500 Rum olmak üzere toplam 20.000 nüfus olduğu tahmin edilmektedir.

Amasya nüfusu hakkında bilgi veren seyyahlardan bir diğeri Fransız arkeolog ve dilbilimci Georges Perrot idi. 25 Kasım 1861 tarihinde Amasya'ya gelen Perrot, Amasya'nın nüfusunun 25.000'den fazla olduğunu ifade eder. Hıristiyanların toplam nüfusun dörtte birini oluşturduğunu söyleyen Perrot'a göre, onların sosyo ekonomik durumu Müslümanlara göre daha iyidir. Savaşa gitmediklerinden sayıları devamlı artmaktadır. Türkler de hızla çoğalmakta ancak savaşta ölmektedirler. Perrot'a göre, şehirde bulunan 18 medresede 2.000 öğrenci eğitim görmektedir⁵⁰⁷.

1869 yılında Amasya'nın genel ekonomik durumu hakkında bir rapor hazırlayan ve Osmanlı coğrafyasına Fransızlar adına casusluk yapmak için gelen William Gifford Palgrave, nüfus hakkında da bilgiler vermiştir. Tuzcu'nun aktardığına göre, dilbilimci ve misyoner olan Palgrave, Amasya merkezinde toplam 15.931 kişinin ikâmet ettiğini ve bunlardan 6.208 kişinin Hıristiyan olduğunu belirtir. Nüfusun yaklaşık % 40'ının Hıristiyan olarak aktaran Palgrave, bu tespitiyle diğer seyyahlara göre Hıristiyan

⁵⁰⁵ H. Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 16.

⁵⁰⁶ Carl Ritter, **Die Erkunde von Asien, Band IX: Klein-Asien Bergleicende Erdkunde des Halbinsellandes Klein-Asien**, Berlin 1858, s. 175-176.

⁵⁰⁷ Perrot, **a.g.e.**, s. 453.

nüfusunu fazla göstermektedir. Amasya şehrinin çevresindeki köy ve nahiyelerle birlikte toplam nüfusunu 44.270 kişi olarak veren Palgrave, bu nüfusun 7.327 kişinin Hıristiyan olduğunu belirtir. Sancağın kazaları hakkında da malumat veren seyyah, Zile kasabasının toplam nüfusunu 14.884 olarak verir. Bunun 1772'si Hıristiyan'dır. Seyyaha göre, Vezirköprü merkezinde de toplam 5.594 kişi yaşar. Bunların 1.185'i Hıristiyan'dır. Osmancık kazasının nüfusunu 8.176 olarak veren seyyah bu nüfus içerisindeki Hıristiyan sayısının ise 289 olduğunu belirtir. Böylece seyyahın verilerine göre, Amasya sancağına bağlı kazalar içinde Hıristiyan nüfusu en az olan bölge Osmancık kazasıdır. Seyyahın diğer kazalarda Hıristiyan nüfusunu olduğundan yüksek gösterme çabası ne kadar yanlış bir tavır ise de, Osmancık kazasının sancak genelinde Hıristiyan nüfusun en az bulunduğu kaza olarak ifade etmesi de o kadar hakikate uygundur. Zira 1881-1882 nüfus sayımında da Osmancık kazası bu özelliğini devam ettirmiştir. Palgrave'ye göre, Merzifon kaza merkezinde 12.550 toplam nüfus vardır ve bu nüfusun 6.676 kişisini Hıristiyanlar oluşturmaktadır. Yazar bu verileri ile Merzifon merkez nüfusunun yarısından bile fazlasının Hıristiyan olduğunu iddia etmektedir⁵⁰⁸.

İngiliz Protestan Kiliseler Birliği tarafından görevlendirilen seyyah, papaz ve dilbilimci Henry Fanshawe Tozer, 1879 Temmuz'unda Amasya'ya gelerek burada gözlemlerde bulunmuştur. Bölgeye, Ermenilerin yaşadığı iddia edilen olayları, yerinde görüp, araştırıp incelemekle vazifeli olarak gelen Tozer, Amasya şehrinin yaklaşık 20.000 nüfusa sahip olduğunu belirtir. “*Şehrin Paşası*” olarak ifade ettiği mutasarrıfı ziyaret eden seyyah, 93 Harbi'nin bölgeye etkisini sorduğunu ve aldığı cevapta, savaşa bölgeden 15.000 erkeğin gittiğini, bu sayıdan yalnızca onda birinin geri dönebildiğini ve bu durumun ise endüstriyi olumsuz etkilediğini aktarmaktadır⁵⁰⁹.

Amasya sancağının nüfusu, iktisadî ve idarî yapısı, tarım ve hayvancılığı, ulaşımı, madenleri gibi birçok konuda en ayrıntılı bilgileri veren seyyah, Fransız diplomat, maliyeci ve coğrafyacı olan Vital Cuinet'tir. 1875 yılında İstanbul Fransız konsolosluğunda kâtip olarak atanan Cuinet, burada göreve devam ederken bir yandan da, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerine olan gecikmiş borçlarının düzenli ödenmesi için kurulan Düyun-u Umumiye İdaresi'nin sekreterliğini yürüttü. Cuinet, bu vazifesi gereği, Osmanlı vilayetlerinin tabi kaynaklarını, zirai ve sanayi üretimini ve

⁵⁰⁸ Tuzcu, **a.g.e.** , s. 245, 248-249.

⁵⁰⁹ Tuzcu, **a.g.e.** , s. 262-263; Henry Fanshawe Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, Londra 1881, s. 28,30.

vergi veren nüfusu saptamak için Anadolu başta olmak üzere birçok şehri gezdi. Amasya'nın da içinde yer aldığı eserin birinci cildi 1890 yılında Paris'te "*La Turquie d'Asie – Géographie – Administrative (Statistique – Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie Mineure)*" ismiyle yayınlandı. Toplam beş cilt olan bu eserin, ikinci cildi 1891 yılında, üçüncü ve dördüncü ciltler 1895 yılında son cilt ise vefatından sonra yayımlandı⁵¹⁰.

Vital Cuinet, Amasya sancağını kazaları, nahiyeleri ve köyleriyle beraber toplam nüfusunu 259.600 olarak vermektedir. Cuinet'e göre Amasya sancağının nüfusu şu şekildedir⁵¹¹:

Kaza	M. Sünni	M. Şii	Ermeni Gregoryen	Ermeni Protestan	Ermeni Katolik	Rum Ortodoks	Toplam
Amasya	32.000	16.000	11.000	1.400	240	3.000	63.640
Merzifon	16.000	8.000	5.000	700	120	1.200	31.020
Vezirköprü	13.000	6.500	3.000	500	120	1.000	24.120
Osmancık	13.000	7.000	7.300	540	120	980	28.940
Hacıköy	11.670	5.335	6.370	530	112	940	24.957
Lâdik	21.330	10.665	7.330	930	160	2.000	42.415
Havza	12.500	6.300	2.000	450	110	960	22.320
Mecitözü	12.500	6.200	2.000	450	118	920	22.188
Toplam	132.000	66.000	44.000	5.500	1.100	11.000	259.600

Tablo 34: V. Cuinet'e Göre Amasya Sancağının Nüfusu (1890)

Cuinet'in 1890'ların başına dair Amasya sancağı ve bağlı kazalar nüfusu hakkında verdiği malumatları resmi istatistiklerle karşılaştırdığımızda şu gerçekte karşılaşırız; Müslüman nüfus gerçeğe yakın verilir ancak gayrimüslim nüfus olduğundan bir hayli fazla gösterilir. Osmanlı Devleti'nin altı doğu vilayetindeki siyasî çekişmelerden dolayı 1897 yılında yaptırdığı istatistik 1895 yılı sayım sonuçlarına dayanır ve altı vilayet içinde yer alan Sivas vilayeti ve bağlı sancaklar da bu sayımda ele alınır. Bu sayımların tarihi ile Cuinet'in bölge nüfusu hakkında verdiği malumatların tarihi aşağı yukarı aynıdır. Ancak nüfus istatistikleri bir hayli farklıdır. 1897 yılı resmi

⁵¹⁰ Cuinet, a.g.e. s. 611-659; 757-774.

⁵¹¹ Cuinet, a.g.e. , s. 618.

rakamlarında Amasya sancağı genelinde Müslüman nüfus 187.208 olarak verilir. Bu rakam Cuinet'te 132.000 Müslüman Sünni, 66.000 Müslüman Şii olarak toplam 198.000 olarak verilir. Yine 1897 yılı resmi istatistiğinde Amasya sancağı genelinde toplam gayrimüslim nüfus 31.584 olarak verilirken bu rakam Cuinet'te 61.600 olarak telaffuz edilmektedir. Gayrimüslim nüfus Cuinet'in verilerinde 1897 resmi istatistiği verilerine göre neredeyse iki katı kadar fazla gösterilir. Osmanlı Devleti'nin 1897 yılı istatistiğinde Amasya sancağı genelinde Müslümanlar toplam nüfusun yüzde seksen altısını, gayrimüslimler ise yüzde on dördünü teşkil ederken, Cuinet'in verilerine göre Müslümanlar yüzde yetmiş altıyı, Gayrimüslimler ise yüzde yirmi dördü oluşturmaktadır.

Cuinet, sancağın toplam nüfusunu verdiği gibi, kazaların merkez nüfuslarını da şu şekilde vermektedir⁵¹²:

Kaza	M. Sünni	M. Şii	Ermeni Gregoryen	Ermeni Protestan	Ermeni Katolik	Rum Ortodoks	Toplam
Merzifon	12.000	1.380	5.000	700	120	800	20.000
Vezirköprü	6.000	1.600	500	100	120	280	8.600
Osmancık	6.900	1.000	900	100	40		8.940
Hacıköy	8.100	3.000	2.400	300			13.800
Lâdik	406		194			900	1.500
Havza	667		183			150	1.000
Mecitözü	2.300		710	102		400	3.512

Tablo 35: V. Cuinet'e Göre Amasya Sancağına Tabi Kazaların Merkez Nüfusu

Cuinet'in verdiği bu rakamlara göre, merkez kazadan sonra sancağın en kalabalık kazası 20.000 nüfusu ile Merzifon kazasıdır. Nüfusun en az olduğu kaza ise 1.000 kişi ile Havza kazasıdır. Kaza merkezlerinin toplam nüfusu ise 57.352 olarak tespit edilmektedir. Burada dikkati çeken nokta, Lâdik kaza merkezinde gayrimüslim nüfusun Müslüman nüfustan fazla olarak tespit edilmiş olmasıdır. 1890 tarihli Sivas vilayet salnamesi verilerine bakıldığında, Lâdik kazası genelinde (köyler ve nahiyeler dâhil) Müslüman nüfusun 4795, gayrimüslim nüfusun ise 777 kişi olduğu görülmektedir. Bu durum bizlere, Müslüman nüfusun kaza merkezinden ziyade nahiye

⁵¹² Cuinet, a.g.e. , s. 757-774.

ve köylerde yoğunlaştığı izlenimini vermektedir. Netice olarak, Cuinet'in verileri incelendiğinde, resmi istatistikler ve salname verilerine nazaran gayrimüslim nüfusun olduğundan fazla gösterilme eğiliminin göze çarptığı görülür. Bu eğilim esasen bir çok seyyah ve bölgeyi gezen misyon şeflerinin eserlerinde hissedilir. Bunun oryantalist kaygı ve önyargılarla mı gerçekleştiği yoksa bilgi kaynaklarının sıhhatinden mi kaynaklandığı tetkike muhtaç bir meseledir.

2.2.3. Salmelerde Amasya Sancağı Nüfusu

Sivas vilayetinin ilk salnamesi olan 1870 tarihli salnamede vilayet, sancak ve kazaların nüfusu verilmeyip bölgede faaliyet gösteren ibadet yerleri, eğitim kurumları ve burada tahsil gören talebelerin sayısı belirtilmiştir. Buna göre, Amasya merkezde 23 cami, 21 mescit, 16 medrese, 23 hatip, 48 imam, 31 müderris ve 278 medrese talebesi bulunmaktaydı. 30 mektepte toplam 768 talebe tahsil görmekteydi. Amasya merkeze bağlı Akdağ, Hakala, Ezinepazar, Geldiklan nahiyeleri ve köylerinde 83 mektepte toplam 1.278 öğrenci eğitim görmekteydi. Amasya sancak merkezinde Ermenilere ait 1 mektep ve bu mektepte toplam 195 öğrenci bulunmaktaydı⁵¹³. Adı geçen salnamede, Amasya kazasına bağlı nahiyeler, Hakala, Akdağ, Geldiklan ve Ezinepazar nahiyeleridir. Erbaa kazasına bağlı nahiyeler, Sonisa, Karayaka ve Taşabad nahiyeleridir. Turhal nahiyesi Zile kazasına, Havza nahiyesi de Lâdik kazasına tabidir. Zeytun ve Hacı Hamza nahiyeleri Osmancık kazasına, Gelingiras, Zennun ve Veray nahiyeleri de Mecitözü kazasına bağlıdır⁵¹⁴.

1872 tarihli Sivas vilayet salnamesinde Amasya sancağı ve kazaların nüfusu, köy, mahalle sayıları ile birlikte şu şekilde verilmiştir⁵¹⁵:

⁵¹³ SVS 1287, s. 90 – 92.

⁵¹⁴ SVS 1287, s. 69 – 77.

⁵¹⁵ SVS 1289, s. 90 – 91.

Kaza	Köy Sayısı	Mahalle Sayısı	Muhacir	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam Nüfus
Amasya	115	64	658	15.070	3.209	18.937
Köprü	96	20	619	7.990	865	9.474
Merzifon	40	25	423	6.588	2.608	9.619
Maden-i Sim (Gümüşhacıköy)	58	12	100	4334	5.028	9.462
Osmancık	119	15	86	20.306	-	20.392
Mecitözü	72	5	879	5.811	57	6.747
Erbaa	119	6	289	11.861	1.388	13.538
Lâdik	140	7	849	6.813	2.098	9.760
Zile	148	23	-	16.840	1.010	17.850
Toplam	907	177	3.903	95.613	16.263	115.779

Tablo 36: 1872 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesine Göre Amasya Sancağının Nüfusu

1872 tarihli salnamenin verileri incelendiğinde, Amasya sancağının merkez kaza ile birlikte 9 kaza, 907 köy ve 177 mahalleden oluştuğu görülür. Zile kazası 148 köy ile en çok köye sahip kaza iken Merzifon kazası ise 40 köy ile en az köyün bulunduğu kazadır. Sancağın merkez kazası olan Amasya kazası 64 mahalle ile en fazla mahalleye sahip kazadır. Mecitözü ise 5 mahalle ile en az mahalleye sahip kazadır. Nüfus; Müslüman, gayrimüslim ve muhacir olarak tasnif edilmiştir. Amasya kazasının nüfusu 18.937, sancağın toplam nüfusu ise 115.779 olarak kaydedilmiştir. Bu nüfusun 95.613'ü Müslüman, 16.263'ü gayrimüslim ve 3.903'ü de muhacirdir. Osmancık kazası 20.392 kişi ile sancağın en kalabalık kazası olarak dikkat çekmektedir. Nüfusun en az olduğu kaza ise 6.747 kişi ile Mecitözü kazasıdır.

1890 tarihli vilayet salnamesinde Amasya sancağına dair nüfus verileri şu şekildedir⁵¹⁶:

⁵¹⁶ SVS 1308, s. 211-220.

Kaza	Müslüman	Gayrimüslim	Muhacir	Toplam Nüfus
Amasya	14.589	3.191	1.239 (309 hanede)	19.019
Merzifon	7.480	2.930	504 (209 hanede)	10.914
Lâdik	4.795	777	-	5.572
Mecitözü	4.046	163	1.513 (302 hanede)	5.722
Gümüşhacıköy	9.559	2.897	180 (55 hanede)	12.636
Osmancık	7.855	47	114 (21 hanede)	8.016
Havza	5.681	2.090	511 (280 hanede)	8.282
Köprü	16.215	1.399	1.011 (235 hanede)	18.625
Toplam	70.220	13.494	5.072	88.786

Tablo 37: 1890 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesine Göre Amasya Sancağının Nüfusu

1890 yılına ait Sivas vilayet salnamesindeki veriler değerlendirildiğinde, Amasya sancağının idarî yapısında meydana gelen değişiklikler göze çarpar. Amasya sancağına bağlı Erbaa ve Zile kazaları 12 Ocak 1880 tarihinde Tokat'a bağlanmıştır. Tokat'ın kazadan sancağa dönüşümü en çok Amasya sancağını etkilemiştir. Zira Amasya sancağının dokuz olan kaza sayısı Erbaa ve Zile kazalarının gitmesiyle yediye düşmüş ve sancak bir miktar küçülmüştür. Daha sonra Havza nahiyesinin kazaya dönüşmesiyle birlikte Amasya sancağı merkez kaza ile birlikte sekiz kazaya sahip olmuştur. Zile ve Erbaa kazalarının Amasya'dan ayrılmasıyla tabloda görüleceği üzere nüfusta ciddi bir düşüş yaşanmıştır. 1872 tarihli salnamede sancağın toplam nüfusu 115.779 iken 1890 tarihli salnamede nüfus 88.786'ya kadar inmiştir. Zile 17.850, Erbaa ise 13.538 olmak üzere 1880 yılında yaklaşık 31.000 nüfus Amasya sancağından ayrılmıştır. Burada dikkati çeken bir husus ise, Osmancık kazasının 1872 tarihli salnamenin verilerine göre nüfusu 20.392 iken 1890 tarihli salnamede nüfusu 8.016 olarak kaydedilmiş olmasıdır. İdarî açıdan 1872'den 1890'a kadar geçen süre incelendiğinde, Osmancık kazasında ciddi bir değişikliğin vuku bulmamasına rağmen nüfusta bu denli büyük bir düşüşün yaşanması şaşırtıcı gelmektedir. Benzer durumun Köprü kazası için de geçerli olduğu görülmektedir. Kazanın 1872 yılında 9.474 olan nüfusu 1890 yılında 18.625'e kadar çıkmıştır. Bu fevkalade artışı açıklayacak bir veri bulunamamıştır. 1890 tarihli salnamede bir önceki salnameden farklı olarak muhacirlerin sayıları verilmekle beraber, oturdukları hane sayıları da belirtilmiştir. 88.786 olan sancak nüfusunun 70.220'sini Müslümanlar, 13.494'ünü gayrimüslimler ve 5.072'sini ise muhacirler oluşturmaktadır. Burada muhacirlerin büyük bir kısmı

Müslüman olmakla birlikte Müslümanlardan ve gayrimüslimlerden ayrı olarak tasnif edilmesi devletin muhacirlere yönelik iskân ve yerleştirme politikasıyla yakından ilgilidir. Zira vilayetlerde ve sancaklarda muhacirin komisyonlarının bu dönemdeki aktif çalışmaları konuyu destekler niteliktedir.

1903 tarihli Sivas vilayet salnamesinde Amasya sancağının nüfusu şu şekilde tasnif edilmiştir⁵¹⁷:

⁵¹⁷ SVS 1321, s. 238-239.

Kaza	İslam		Rum		Ermeni		Katolik		Protestan		Yahudi		Kıpti Gayrimüslim		Toplam	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Amasya	20728	20704	857	916	3940	3938	12	10	57	64	-	-	13	13	25607	25645
Köprü	18257	18590	1671	1706	419	487	-	-	124	151	-	-	132	135	20603	21069
Merzifon	11826	11649	208	256	2961	2704	147	154	342	407	-	-	333	284	15865	15405
G.Hacıköy	10996	10920	1267	1183	1541	1397	-	-	86	68	-	-	-	-	13890	13568
Mecitözü	17252	17899	160	145	68	58	-	-	67	55	-	-	13	13	17560	18170
Lâdik	6834	6779	1005	1102	112	110	-	-	-	-	-	-	-	-	7951	7991
Havza	7611	7776	2253	2012	49	37	-	-	-	-	-	-	-	-	9913	9825

Tablo 38: 1903 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesinde Amasya Sancağının Nüfusu

1903 ve 1907 tarihli Sivas vilayet salnamelerinde önceki salnamelerden farklı olarak nüfus daha geniş ve ayrıntılı tanımlanmıştır. Adı geçen salnamelerde kadın-erkek nüfusu ayrı ayrı verildiği gibi gayrimüslim nüfus da Rum, Ermeni, Katolik, Protestan, Yahudi ve Kıpti olmak üzere tasnif edilmiştir. Bu tasnife rağmen Amasya sancağında Yahudi nüfus bulunmamaktadır. Amasya sancağının toplam nüfusu 223.062 kişidir. Bunun 111.673'ü kadın, 111.389'u ise erkektir. Kadınlar erkeklerden 284 kişi fazladır. Toplam nüfusun 187.821'i Müslüman, 35.241'i gayrimüslimdir. Bu durumda Müslümanlar nüfusun salt çoğunluğunu oluşturmaktadırlar. Zira nüfusun % 84'ünü Müslümanlar oluştururken gayrimüslimler de % 16'sını oluşturmaktadır. Köprü kazası 3.377 kişi ile Rum nüfusun en çok olduğu kazadır. Ermeni nüfusun en yoğun olduğu kaza ise 7.878 kişi ile Amasya'dır. Mecitözü, 581 kişi ile gayrimüslim nüfusun en az olduğu kazadır. Merzifon ise Protestan ve Katolik nüfusun en yoğun bulunduğu kaza olarak göze çarpar. Kazada toplam 749 Protestan 301 de Katolik bulunmaktadır. Merzifon kazasındaki misyoner okullarının varlığı bunda etkili olmuştur.

1907 tarihli Sivas vilayet salnamesinde Amasya sancağının nüfusu şu şekilde tasnif edilmiştir⁵¹⁸:

⁵¹⁸ SVS 1325, s. 256-257.

Kaza	İslam		Rum		Ermeni		Katolik		Protestan		Yahudi		Kıpti Gayrimüslim		Toplam	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Amasya	24.529	22.867	1267	1.111	4489	4.366	53	51	123	112	-	-	39	39	30.500	28.536
Köprü	20.830	19.841	2309	2.140	493	481	2	5	151	151	-	-	151	159	23.936	22.777
Merzifon	12.680	11.769	409	422	3717	3.400	188	190	461	440	-	-	344	320	17.799	16.541
G.Hacıköy	12.664	12.055	1602	1.603	1698	1.549	-	-	75	70	-	-	-	-	16.039	15.277
Mecitözü	18.432	16.874	421	318	115	114	-	-	75	70	-	-	-	-	19.043	17.376
Lâdik	8.302	7.905	2426	2.140	157	162	-	-	-	-	-	-	-	-	10.885	10.207
Havza	8.540	8.036	3785	3.461	23	30	13	18	4	2	-	-	-	-	12.365	11.547

Tablo 39: 1907 Tarihli Sivas Vilayet Salnamesinde Amasya Sancağının Nüfusu

1903 yılı ile 1907 yılı verilerini karşılaştırdığımızda nüfusun dört yılda ciddi oranda arttığı görülür. Amasya sancağının 1903 yılı toplam nüfusu 223.062 iken 29.766 kişi (%13.34) artarak 1907 yılında 252.828 kişiye ulaşmıştır. Bu nüfusun 205.324'ü Müslüman, 47.504'ü ise gayrimüslimdir. Dört yılda meydana gelen bu artışın 17.503'ü (%9,3) Müslümanlara, 12.263'ü (%34,8) ise gayrimüslimlere aittir. Amasya merkez kazasının nüfusu 59.036 iken nüfusça buna en yakın kaza 46.713 nüfus ile Köprü'dür. Nüfusun en az olduğu yer ise 21.092 kişi ile Lâdik kazasıdır. Sivas vilayet salnamelerinin Amasya sancağı için 1907 yılına dair verdiği 252.828 rakamı, Karpat'ın aktardığı 1906-1907 son Osmanlı nüfus sayımına yakın bir rakamdır. Zira bu son sayıma göre Amasya sancağının toplam nüfusu 258.260 kişidir. Bu son örnekte de görüldüğü üzere, salnameler resmî nüfus sayımları ve istatistiklere uygun/yakın rakamlar vermektedir.

Netice olarak, Amasya şehrinin nüfusunda zaman içerisinde bir artış olduğu görülmektedir. Bu artışta, doğum oranlarının mı, muhacir iskânlarının mı yoksa başka sebeplerin mi etkili olduğu hususunda kesin bir kanaate sahip değiliz. Ancak şehrin coğrafi konumu, Samsun Limanı'na yakınlığı ve bunun bir neticesi olarak ticari canlılık ve kısmen de Kafkas muhacirlerinin bölgedeki iskânları belli başlı sebepler içerisinde zikredilebilir. Ayrıca Ermenilerin 20. yüzyılın başında gerek güvenlik gerekse de siyasî kaygılarla bölgede nüfus olarak yoğunlaşmaları diğer bir etki olarak zikredilebilir. Bütün bu etkilerden bağımsız olarak gerek resmi ve yerli kaynaklar gerekse yabancı kaynaklardan hareketle şu kanaate varmak mümkündür ki; bazı kaza merkezlerinde belli dönemlerde gayrimüslim nüfus kesafet gösterse de Amasya şehri nüfus bakımından bir Türk-İslam şehri özelliği göstermektedir.

2.3. XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE GÖÇ VE MUHACİRLERİN İSKÂNİ MESELESİ

XIX. yüzyıl, Osmanlı coğrafyasında yaşanan siyasî hareketliliğin yanında sosyal değişimlerin de hız kazandığı bir dönemdir. Bu sırada, çevre ülkelerin Müslüman halklarınca Osmanlı topraklarına gerçekleştirilen göçler, toplumsal değişimi tetikleyen başlıca etkenlerdendir. Göçlerle beraber değişen sosyo-ekonomik, demografik, siyasî ve kültürel meseleler bu yüzyılda dikkati çeker. Özellikle XIX. yüzyılda Kırım Savaşı sonrası başlayan ve bu yüzyılın sonlarında yoğunlaşan göçlerle milyonlarca insan

kurulu düzenini terk etmek, kötü şartlar ve eziyetlerle Anadolu'ya göç etmek mecburiyetinde kaldı⁵¹⁹.

Kırım Savaşı sonrası Rusya Kafkas toplumlarına karşı uzun yıllar sürecek olan taarruzlarını başlattı. Rusların bu saldırılarına karşı Şeyh Şamil'in liderliğindeki bir avuç Müslüman mücahid direndi. Şeyh Şamil'in 1859 yılında teslim olmasıyla Müslümanların Ruslara karşı yaptıkları savunma harekâtı kuvvetinden çok şey kaybetti. Bu tarihten sonra mücadele bir süre daha devam ettiyse de genel direniş 1863-1864 yıllarında sona erdi⁵²⁰. Bu tarihten itibaren Kafkasya'dan Anadolu'ya ve Rumeli'ye yönelik kitle göçleri yeniden başladı. Rusya, Çerkesleri vatanlarını terk etmeye zorladı. Rusya, Çerkesistan üzerindeki baskısını arttırıp Abazaların meskûn olduğu yerleri istilâ edince kendilerine emniyet duymadığı gerekçesiyle bu kabile mensuplarını Kuban bölgesine yerleştirmeye çalıştı. Kabile mensuplarının bir kısmı bu uygulamaya riayet ederken, yaklaşık 50 bin kişi Türk topraklarına göç etmek istedi. Bunlardan 5 bin kadarı Babîâli'nin kararını beklemezsizin Trabzon'a geldi. Bu tarihten sonra Kırım ve Kafkas toplulukları hür olmak, can, mal ve ırz güvenliklerini teminat altına alabilmek amacıyla göç kararı aldılar. Göç etmeye karar verenler, taşınabilir veya taşınamaz mal varlıklarını tazminat almaksızın Ruslara terk ederek köylerinden ayrıldılar. Kadın, çocuk, ihtiyar binlerce kişi, kitleler halinde dağlardan inerek Karadeniz sahillerinde birikti. Buralarda kış ortamında korunmasız ve giyeceksiz uzun bir süre beklemek zorunda kaldılar. Ekserisi perişan ve telef oldu⁵²¹.

Gerek Kırımlıların gerekse Kafkasyalıların memleketlerini terk ederek Osmanlı Devleti'ne sığındıkları bu zaman zarfında, göçün yoğunluğu, hep aynı ölçülerde olmadı. Bilhassa 1856-1857, 1860-1862, 1864-1865 yılları arasında büyük bir ivme kazanan göç hareketi, diğer zamanlarda inişli-çıkışlı seyretti. Bunun sebebi de, siyasî ve askerî hadiselerin sonuçlarının insanların kararlarında etkili olmasıydı⁵²². 1856-1876 seneleri arasında göç edenlerin miktarı hakkında verilen rakamlar 600 bin ila 2 milyon arasında değişmektedir. 1877-1878 Savaşı'nı müteakip göç yine kitlesel boyuta ulaştı ve 1877-1900 yılları arasında Doğu Anadolu ve Kafkasya'dan en az 300 bin kişi göç etti.

⁵¹⁹ Adem Kara, "XIX. Yüzyılda Çorum'da Göçmenlerin Yerleştirilmesi ve Yaşanan Sorunlar", **Turkish Studies**, C. 8, S. 6, Bahar 2013, s. 333.

⁵²⁰ Nedim İpek vd. **Osmanlı'da İskân ve Göç**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013, s. 104; Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri, (1856-1876)**, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 41-62

⁵²¹ İpek vd. , **a.g.e.** , s. 104.

⁵²² Saydam, **a.g.e.** , s. 81.

Babiâli, saltanat-ı seniyyenin tebaası yeterli olmakla birlikte, iltica emeliyle vatanlarını terk edenleri reddederek Rusya'nın eline bırakmayı hilâfetin şanına uygun bulmadığı için göçmenlerin kabul edilmesini kararlaştırdı. Kafkasya'nın Karadeniz sahillerinde biriken göçmenler, bulabildikleri sandal, kayık, vapur ve benzeri vasıtalarla Trabzon'a geliyorlardı. Buradan Osmanlı Devleti'nin kendilerine tahsis ettiği deniz vasıtaları ile Varna, Köstence, Bergos ve Lom gibi Rumeli limanlarına taşındılar. Bu limanlarda birikenler ise Tuna nehir yolu ve karayolu vasıtalarıyla Rumeli'nin iç kesimlerine sevk edildiler. Anadolu'ya yerleştirilecek olan göçmenler ise iskân bölgesine en yakın Karadeniz limanına taşınıyordu. Bu limanlar, başta Trabzon olmak üzere Samsun, Sinop ve İnebolu'ydu. Göçmenler, vapurlarla Trabzon, Samsun ve Sinop'tan İstanbul'a oradan da İzmir'e sevk edildiler. Bazı göçmen grupları ise karayolu ile Türk topraklarına giriş yaptı. Bunlar daha ziyade beraberlerinde sürülerini getirmek isteyenlerdi. Rusya bunların göç etmesini, sınırdaki eyaletlere yerleştirilmemeleri şartıyla kabul etti. Bu şekilde gelmesi tahmin edilen göçmenlerin Diyarbakir, Siirt, Harput, Sivas, Muş, Van, Hınıs ve Bayburt'a yerleştirilmesi uygun bulundu⁵²³.

Kırım Savaşı sonrasında yoğun bir muhacir kitlesiyle karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti'nde, 1860 yılına kadar muhacirlerin iskân işleriyle görevli bir teşkilat henüz kurulmamıştı. Tanzimat'a kadar muhacir iskânı, ya gönderilen talimatnameler, ya da muhacirlerin müracaatları dolayısıyla yapılan yardımlarla gerçekleşmekteydi. Göç ve göçmenlerle ilgili konular 1860'a kadar İstanbul'da Şehremaneti tarafından yürütülmekteydi⁵²⁴. Muhacir miktarının tahmin edilenden fazla olması üzerine bu işle ilgilenecek özel bir birim oluşturulmasına karar verilerek 5 Ocak 1860 tarihinde Osmanlı Devleti bünyesindeki ilk "*Muhacirîn Komisyonu*" kuruldu. Komisyonun başkanlığına Eski Trabzon Valisi Hafız Paşa getirildi. Yeni kurulan bu komisyonun görevi, muhacirlere ait verilen emirleri yerine getirmek, iskân için çalışmak ve tayinat dağıtmak olarak belirlenmişti⁵²⁵. Muhacirîn Komisyonu, 1860 yılı başlarından itibaren önce Ticaret Nezaretine bağlandı, 1861-1865 yılları arasında bağımsız bir kurum halinde çalıştı. 1865 yılında göçmen işlerinin hafiflediği düşünülerek komisyon Meclis-i

⁵²³ İpek vd. , a.g.e. , s. 104-105.

⁵²⁴ Güneş, a.g.m. , s. 426.

⁵²⁵ Ufuk Erdem, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)**, Atatürk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2014, s. 71.

Vâlâ'ya bağlandı. 1867'de Şûrâ-yı Devlete bağlı olarak çalışan komisyon 1875'te Zaptiye Nezaretine dâhil edildi⁵²⁶.

Muhacir sayısındaki yoğunluk nedeniyle idare mekanizması panik halinde aynı amaçlara hizmet eden çeşitli komisyonlar kurdu. Farklı muhacir komisyon yapılarının aynı anda çalışması yetki ve kavram kargaşasına yol açtığından Umum Muhacir Komisyonu Nisan 1878'de faaliyetlerini sonlandırdı. Bunun yerine 13 Ağustos 1877 tarihli irade ile İdare-i Umumiye-i Muhacirîn adıyla yeni bir komisyon kuruldu. 1 Ağustos 1878 tarihli talimatta komisyonun görev ve sorumlulukları belirtildi⁵²⁷. Bu komisyonun daha öncekilerden en bariz farkı, muhacir sevk edilen vilayet merkezlerinde taşra yapılanmasının bulunmasıydı. Komisyon, muhacir yoğunluğunun azalması ile 19 Eylül 1894'te lağvedilerek muhaceret işleri Dâhiliye Nezareti ile Şehremanetinın müştereken idaresine bırakıldı. Muhacir işleriyle ilgili olarak kurulan bir başka komisyon da ihtiyaca binaen Sultan II. Abdülhamid riyasetinde devletin genel iskân politikasını belirlemek maksadıyla teşekkül etmiş olan Muhâcirîn Komisyon-ı Âlîsi idi. Geçici bir komisyon olan bu komisyonun Muhacirîn Komisyonu'ndan en önemli farkı bir üst komisyon durumunda olması idi. Umum-ı Muhacirîn Komisyonu adıyla ilk defa 1878 Martında kurulan komisyon bu tarihten itibaren muhacir yoğunluğunun azaldığı zamanlarda lağvedilip, yoğunluğun arttığı dönemlerde yeniden ihdas edilerek 1909 yılına kadar varlığını devam ettirdi⁵²⁸.

II. Abdülhamid döneminde etkili bir şekilde faaliyet gösteren Muhacirîn Komisyonu, muhacirler için yapılan yardımları toplayıp, bunları dağıtmak, muhacirleri iskân bölgelerine sevk etmek, bunlarla ilgili yazışmaları yapmak gibi vazifeleri icra etmekteydi. Komisyonun üstlendiği bir vazife daha vardı ki bu yerel ahalinin muhacirlere yaptıkları aynî ve nakdî her türlü yardımın Takvim-i Vekayi ve Ceride-i Havadis gazetelerinde ilanen duyurulmasıydı⁵²⁹. Muhacirîn Komisyonunun bu vazifesine uygun hamiyetli bir hareket Amasya sancağında vuku buldu. Çerkes ve Nogay muhacirleri ilk etapta Gelingiras, Veray, Hacıköy, Mecitözü kazalarına iskân olunmuşlardı. Buralarda yaşayan ahali iftihar edilecek bir hizmet olduğuna inandıkları için bazı yardımlarda bulunuyorlardı. En acil ihtiyaç muhacirlere yiyecekleri ekmek ve

⁵²⁶ Güneş, a.g.m. , s. 427.

⁵²⁷ Ufuk, a.g.t. , s. 103-104.

⁵²⁸ Güneş, a.g.m. , s. 427-428.

⁵²⁹ Saydam, a.g.e. , s. 105.

nakliye için gereken araba bedeli gibi ücretler kazalar halkı tarafından karşılanmış ve devlete teberru olunmuştu. J. Akyüz'ün aktardığına göre, 1861 yılında Veray kazasından geçen muhacirler için ekmek ve araba bedelleri şöyledir: Arabaların nakliye ücreti 10.899 kuruş, ekmek bedeli ise 1.500 kuruş olup toplam miktar 12.399 kuruştur. Kaza ahali kendi rızalarıyla iftihar vesilesi saydıkları bu durumu devlet hazinesine teberru ettiler. Amasya sancağına gönderilmiş Nogay ve Çerkes muhacirleri için Hacıköy kazası ahalisinin vermiş olduğu araba ve bargir ücreti 18.249, ekmek ücreti 669, Gelingiras ahali taraflarından verilen araba ve bargir ücreti 18.073 ve Mecitözü kazası ahalisinden verilen araba ve bargir ücreti 8.904, toplam 45.895 kuruştur⁵³⁰. Muhacirlere yönelik yapılan bu yardımların gazete vasıtasıyla duyurulması halkı yardım hususunda teşvik edici olmaktadır.

Benzer bir yardım kampanyası da Köprü kazasına yerleştirilen Çerkes muhacirleri için yapıldı. Köprü kazasına gelen 96 kişilik Çerkes muhacirleri için halk seferber oldu, “*bir hizmet-i müfthire olmak üzere kemâl-i şevk ve hâhiş*⁵³¹le” 19 odadan oluşan toplam 10 ev ve 11 ahır yaptırdılar. Ramazan başlangıcında 140 kile⁵³² buğday ve farklı gıdalar verilerek, asayiş ve istirahatlerinin teminine gayret sarf edildi. Zira kaza halkı muhacirlerin “*fedâ-yı vatan ve terk-i emvâl ve emlâk ederek mahall-i Devlet-i Âliyye’ye iltihâk eylediklerinden ve millet-i İslâmiyenin dindâş ve azîz misâfirleri olduğuna binâen*” bu yardımları yapmaktaydı⁵³³. Muhacirlerin ihtiyacı olan öküz, tohumluk ve çiftlik aletleri devlet tarafından verilecek ve böylece bunların bir an önce üretime katkı sağlamaları temin edilmiş olacaktı. Köprü kazası ahalisinin muhacirlere yönelik yaptığı bu yardımlar, hükümetin de dikkatini çekti ve takdire şayan görülerek, Takvim-i Vekayi ve Ceride-i Havadis gazetelerinde neşr edileceği bildirildi⁵³⁴. Amasya eşrafından Topçuzade Halil Efendi ile Hafız Ali Paşa torunu Necib Efendiler de muhacirlerin iskân ve iâşesinin teminindeki gayretlerinden dolayı rütbe-i selase tevcihi

⁵³⁰ Jülide Akyüz, “Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu’ya Göç Hareketleri”, **Bilig**, Yaz 2008, S. 46, s. 44-46.

⁵³¹ İstek, arzu, isteyiş. Bk. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara 2003, s.312.

⁵³² Kile; özellikle kuru meyve ve hububat ölçümünde kullanılan eski bir ölçektir. Osmanlı Devleti’nin resmi ölçeği olan ve Akdeniz tüccarının “kilo de Constantinople” şeklinde sözünü ettiği İstanbul kilesi XVI. yüzyılda 20 okka, yani 25,6589 kg buğday ve un 23,093 kg arpa alırdı. 24 Eylül 1881 tarihli kararnameye göre benimsenen eşitlik şöyledir: 1 yeni kile = 10 yeni şinik = 100 ölçek = 1000 yeni kutu = 10.000 zarf. Bk. Cengiz Kallek, “Kile”, **TDVİA**, C. 25, İstanbul 2002, s. 568-570.

⁵³³ **BOA. A. MKT. NZD. 418/21**, 8 N 1278 (9 Mart 1862).

⁵³⁴ **BOA. A. MKT. NZD. 418/21**, 11 Za 1278 (10 Mayıs 1862).

ile taltif edildiler⁵³⁵. Benzer şekilde Amasya Belediye Meclisi Reisi Halil Efendi de memuriyeti boyunca ve muhacirlerin iskânı hususunda gösterdiği iyi hizmetler ve gayret meşhur olduğundan rütbe-i selase tevcihi ile taltif edildi⁵³⁶.

Amasya sancağı muhacirlerin daimî iskân bölgelerinden biri olmanın yanında, bazı göçmenler için de geçici iskân bölgesi vazifesi gördü. Kafkasya'dan gelen ve Güneydoğu bölgesine iskân edilecek göçmenler önce Trabzon, Samsun, Amasya, Canik, Sivas, Bozok, Çankırı, Denizli ve Kars vilayet ve sancaklarına iskân edilmekteydiler. Örneğin 1861 yılında Çerkesistan'dan Samsun'a gelen 720 muhacir kış mevsimi nedeniyle Amasya ve Bozok sancaklarına yerleştirildi, baharın gelmesiyle birlikte Diyarbakır veya Şanlıurfa'ya iskânları uygun görüldü. Yine 1862 yılında Amasya'ya iskân ettirilen 3.453 kişilik bir göçmen kfilesi kış mevsimi nedeniyle bahara kadar burada barındırılıp, baharın gelmesiyle birlikte Şanlıurfa ve Diyarbakır'a sevk edildi⁵³⁷. Benzer durum 1888 Haziran'ında da yaşandı. Trabzon yoluyla gelecek Kafkas muhacirlerinin Van ve Erzurum vilayetlerinde geniş boş araziler olduğundan irade-i seniye gereği oralarda iskân edilmesi planlanmaktaydı. Ancak “*mevsim-i şitâ mülâbesesiyle Amasya ve Tokâd'da müsâfireten ikâmetleri*” uygun görüldü⁵³⁸. Bu örneklerden anlaşılacağı üzere, Samsun iskelesine yakınlık Amasya sancağında belli dönemlerde göçmen nüfusunda ciddi bir yoğunluğa sebep olmaktadır.

Samsun ve Amasya'ya gelmiş olan Kafkas muhacirlerinin henüz, iskân edilecekleri Sivas ve Mamuretülaziz vilayetine nakillerinin yapılmadığından bahisle, bahara kadar bu vilayetlere bağlı köylerde misafir olarak iskân edilmeleri istenmekteydi. Samsun'a gelen 5 bin muhacirden 2 bini Amasya'ya sevk edildi, ancak Sivas vilayeti tarafından bunların ne iskânları yapıldı ne de ileri bir noktaya sevkleri gerçekleşti. 1887 yılının kış ayı olduğundan muhacirlerin sevk ve iskânı müşkül görüldü “*hiç olmaz ise müsâfireten ve muvakkâten kurâyaya bi't-taksîm evvelbahâra kadar açıktâ kalmaktan muhâfazaları*” istenmişti. Öte yandan Samsun'da bulunan 3 bin muhacirinin de orada barındırılmaları “*gayr-i kâbil olduğu*” ve 10.000 lira kadar yüksek masraf gerektirdiğinden Sivas vilayetinin meseleyi ciddiye alarak Amasya'daki muhacirlerin sevk ve iskânlarına başlaması böylece diğer geride kalan muhacirlerin de sefalette

⁵³⁵ BOA. DH. MKT. 1430/40, 15 L 1304 (6 Temmuz 1887).

⁵³⁶ BOA. DH. MKT. 1508/61, 4 N 1305 (15 Mayıs 1888).

⁵³⁷ İlhan Satış, “Kırım Savaşı'ndan Sonra Anadolu'ya Göçler ve Şanlıurfa Yöresine İskânlar” , **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. 12, S. 1, Yaz 2012, s.517-526.

⁵³⁸ BOA. DH. MKT. 1510/93, 23 N 1305 (3 Haziran 1888).

birakılmamaları talep edildi⁵³⁹. Maliye Nezaretine gönderilen bir başka yazıda, iç kesimlerde iskân edilmek üzere Samsun'dan Amasya'ya sevk edilen Kafkas muhacirlerinin sevkîyat masraflarının güzergâhları üzerinde bulunan beldelerin mal sandıklarından karşılanması istendi. Yine aynı yazıda, Amasya'da bulunan Kafkas muhacirlerinin daha iç kesimlerde bir yere nakilleri hususunda Muhacirin Komisyonunun üzerine düşen vazifeyi bir an önce yerine getirmesi gerektiği bildirildi⁵⁴⁰.

Kırım Savaşı sonrasında Amasya sancağına göçler olduğu gibi 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında da Kafkaslardan ve Rumeli'den Anadolu'ya göçler devam etti. İpek'in aktardığına göre, İstanbul, Varna, Dedeâğaç, Selanik ve Tekirdağ iskelelerinde bulunan 150.000 göçmen, Amasya da dâhil olmak üzere Halep, Şam, Adana, Konya, Kastamonu, Sivas, Kıbrıs, Ankara, Diyarbakır ve Akdeniz adalarına dağıtıldı. 900 hanede 4.500 nüfus iskân için Amasya sancağına gönderildi⁵⁴¹. 93 Harbi sonrasında da İstanbul'dan ve Karadeniz sahillerinden Sivas vilayetine muhacir sevk edildi. 1891'e kadar İstanbul'dan Sivas'a 9.745 kişi gönderildi. 1879'da Merzifon kazasında 10.000, Tokat sancağında 9.081 erkek göçmen mevcuttu. Köprü'ye 1.031 kişi (235 hane), Merzifon'a 504 kişi (209 hane) ve Amasya'ya 1.239 kişi (308 hane) yerleştirilmiş durumdaydı⁵⁴².

Dersaadet ve diğer vilayetlerde bulunan muhacirlerin miktarını gösteren 27 Kasım 1878 tarihli bir belgeye göre; vilayetlerde toplamda 694.067 muhacirin yer aldığı listede Amasya sancağı ile beraber Sivas vilayetinde 15.000 göçmenin yer aldığı görülmektedir⁵⁴³. 1890 tarihli Sivas vilayet salnamesine göre Amasya merkezinde 308 hanede 1.239 yeni muhacir nüfusu bulunmaktaydı⁵⁴⁴.

2.3.1. Amasya Sancağında Muhacirlerin İskânında Karşılaşılan Problemler

Osmanlı Devleti, yerlerini yurtlarını terk ederek kendisine sığınan muhacirlerin yardım taleplerini mümkün mertebe karşılamaya çalıştı. Bütün imkânlarını seferber eden devlet, bunun için önemli miktarda maddi kaynak tahsis etti. Ancak, zamanla

⁵³⁹ BOA. DH. MKT. 1468/48, 21 Ra 1305 (7 Aralık 1887).

⁵⁴⁰ BOA. DH. MKT. 1466/22, 11 Ra 1305 (27 Kasım 1887).

⁵⁴¹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 173.

⁵⁴² İpek, a.g.e. , s. 205; Emine Altunay Şam, *Kırım Savaşı'ndan Sonra Anadolu'ya Yapılan Göçler ve Amasya'da İskân Edilenler*, Pegem Akademi, Ankara 2011, s. 83-84.

⁵⁴³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı*. (Bundan sonra BOA. Y. PRK. KOM, şeklinde kullanılacaktır), 1/52, 15 Teşrinisani 1294 (27 Kasım 1878.).

⁵⁴⁴ SVS 1308, s. 210.

muhacir sayılarında ortaya çıkan ani artışlar ve buna mukabil gerekli önlemlerin zamanında alınamaması gibi sebeplerden dolayı hizmetlerin aksaması kaçınılmaz oldu.

M. Güneş, muhacirlere yapılan yardımları şu şekilde tasnif etmektedir:

“Muhacirlerin geçici iskân alanlarına ve oradan da kesin yerleşim bölgelerine sevk edilmeleri için gerekli nakliye masrafları, hem geçici hem de daimi yerleşim bölgelerinde yiyecek, giyecek, barınma, ev eşyası, yakacak vs. zorunlu ihtiyaçlarının karşılanması, tarımla uğraşanlara arazi, tohumluk, zahire, öküz ve zirâî araç- gereçler verilmesi, ziraatle uğraşanların haricinde kalanlara muhtelif alanlarda istihdam imkânı tanınması, eğitim, kültür ve sağlık alanlarında yardım ve destek sağlanması.”

Bu yardımlardan başka muhacirler belli bir süre vergi ve askerlikten muaf tutulmuşlardır⁵⁴⁵.

Muhacirlere bir an önce tarıma başlayabilmeleri için devlet tarafından hane başına bir miktar tohumluk zahire yardımı yapılmaktaydı. Ayrıca yemeklik olarak da hububat nevinden zahire verilmekteydi. Her ne kadar bu tohumluk ve yemeklik zahire, muhacirlere yardım olarak veriliyor ise de, bu uygulama hazineye büyük yük olacağından durumları düzelince geri ödenecekti⁵⁴⁶. Amasya ve Tokat sancaklarında iskân edilen Kafkasya muhacirlerine tohumluk ve yemeklik zahire verilmesi hususunda Maliye Nezaretinden Sivas Muhacirîn Komisyonuna 12 Eylül 1888 tarihinde bir yazı gönderildi. Bu yazıda adı geçen muhacirler için 45.580 şinik⁵⁴⁷ zahireye ihtiyaç olduğu, bunun ilgili mevzuatın 32. maddesi gereğince ücretsiz verilmesi, bu mümkün değilse bedeli karşılığında verilmesi gerektiği ifade edildi. Tohumluk ve yemeklik zahire, mevcut ise aşar malından, değil ise dışardan tedarik edilerek ihtiyaç sahiplerine ücreti karşılığında verilmekteydi. Maliye, Amasya sancağında 102 hanede 693, Tokat sancağında 160 hanede 1.060 nüfusun iskân edilmiş olarak gösterildiğini, ancak genel miktarın bundan ibaret olup olmadığını tespit edilmesini istedi. Öte yandan kime hangi cinsten ne kadar zahire verileceği ve ne zaman geri alınacağı gibi meselelerin açıklığa

⁵⁴⁵ Güneş, a.g.m. , s. 441.

⁵⁴⁶ Güneş, a.g.m. , s. 444.

⁵⁴⁷ Şinik; memlekete göre hacmi değişir bir hububat ölçөгüdür. Bkz. Şemsettin Sami, **Kâmûs-ı Türki**, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004, s. 795. Genel tanımı kilenin dörtte biri olduğudur. Kileler arasında bölgesel farklılıklar olduğundan şinik miktarları da değişik olmalıdır. Bugün Kayseri’de bir şinik 8 kg tahılı ifade etmektedir. Bk. Taşkın, **a.g.t.** , s. 111.

kavuşturulması gerekmektedir. Buna göre, ilgili konular vilayetten sorulup kesin cevaplar alındıktan sonra ancak zahire dağıtımını gerçekleştirebilecekti⁵⁴⁸. Tokat ve Amasya'daki yeni muhacirlere yemeklik ve tohumluk buğday ve arpa verilmesine dair vilayetin talebinin üzerinden üç ay geçmesine rağmen karşılanmadığı anlaşılıyor. Dâhiliye Nezareti Sivas Valisi Sururi Paşa'nın talebini tekraren Maliye Nezaretine bildirdi, Maliye Nezareti de nüfus başına yarısı buğday ve yarısı arpa olmak üzere ellışerden toplam 41.500 şinik zahirenin Babıâli'nin uygun bulunduğu şekilde verileceğini tekrar etmişti⁵⁴⁹.

Dağıstan, Kafkasya, Batum ve Ardanuç muhacirlerinden gerek pasaportlu ve gerekse pasaportsuz olarak Amasya merkezî ve kazalarına çok sayıda muhacir gelmekteydi. Bunların çoğu geldikleri ülkenin tabiiyetini terk ederek Osmanlı tabiiyetine geçmek istediler. Amasya sancağında bu durum ciddi boyutlara ulaştığından, Mutasarıflık 22 Şubat 1890 tarihinde Muhacirîn Komisyonu Riyasetine bir yazı göndererek, bölgeye gelen ve tabiiyet talebinde bulunan muhacirleri hakkında ne tür muamele yapılması gerektiğini sordu⁵⁵⁰. Konuya ilişkin cevapta, gerek yalnız gerekse aileleri ile birlikte bölgeye gelen muhacirlerin Osmanlı Devleti'ne iltica edenlerinin kabul ve ikametlerine izin verildiği belirtildi. İskân olarak hududa uzak bölgelerin tercih edilmesi, içlerinde suçlu ve umumi davadan hükümlü kimselerin olmamasına dikkat edilmesi istendi. Bütün bu tetkiklerden sonra kendilerine hicret tarihlerini ve muhaciriyet senelerinin yazılı olduğu tezkire-i Osmaniye'nin verilmesi uygun görülmekteydi⁵⁵¹. Muhacirîn Komisyonuna gönderilen daha erken tarihli bir yazıda da Livane ve Ardanuç muhacirlerinden olup Rusya'dan firar ederek Gümüşhane üzerinden Amasya'ya gelen yirmi nüfusun harcırahlarından bahsedilmekteydi. Buna göre yapılan masraflar 1304 (1886-1887) senesi bütçesinden "*fevkal'âde kısmına mâdde-i mahsûsa olarak muhâcirîn-i umûmiye masârifi nâmıyla*" 2,5 milyon kuruş olarak kaydedilmiş ve bir nüshası da gönderilmişti⁵⁵². 7 Nisan 1890 tarihli Taraf-ı Seraskerîden Muhacirîn Komisyonuna gönderilen bir başka yazıda da, bu muhacirlerin hicretlerinin altı seneye

⁵⁴⁸ BOA. DH. MKT. 1563/2, 9 Ra 1306 (13 Kasım 1888).

⁵⁴⁹ BOA. DH. MKT. 1586/16, 19 Ca 1306 (21 Ocak 1889).

⁵⁵⁰ BOA. DH. MKT. 1701/102, 2 B 1307 (22 Şubat 1890)

⁵⁵¹ BOA. DH. MKT. 1708/48, 23 B 1307 (15 Mart 1890).

⁵⁵² BOA. DH. MKT. 1531/72, 3 Z1305 (11 Ağustos 1888).

ulaştığı ve bundan dolayı askerlik vazifesine mükellef tutulmaları gerektiği hatırlatıldı⁵⁵³.

Köprü kazasına yerleştirilen muhacirlerden bazılarının askerlikten kurtulmak için kendilerini nüfusa köle olarak kaydettirdikleri görülmektedir. Köprü kazasında bundan otuz yıl önce (1865-1870) Halil Baba köyünde iskânları gerçekleştirilen muhacirlerden Hüseyin ve bazıları, Ümmi İbiş Ağa'nın kendilerini askerden kurtarmak fikriyle tezkere-i Osmaniyelerine köleleri şeklinde kaydettiğini söylediler. Ancak Ümmi İbiş Ağa, daha sonra bu durumdan istifade ederek Hüseyin'e ve diğer muhacirlere ait olan çiftlik, arazi ve öküzlerini gasp ederek onları da cebren köle makamında istihdam etmeye başladı. Askerlikten kurtulmak için başvurduğu bu yol kendisine pahalıya mal olan, malından ve mülkünden en önemlisi de hürriyetinden mahrum kalan Hüseyin, Sadarete arzuhal yazarak adalet talebinde bulundu⁵⁵⁴. Muhacirlerin askerlik vazifesinden kaçmak için bu ve benzeri yollara başvurdukları görülmektedir.

Amasya ve Tokat sancaklarıyla Aziziye, Kangal ve Hafik kazalarında henüz iskânları icra olunamayan 450 haneyi aşkın muhacir bulunmaktaydı. Sivas Valisi Reşid Akif Paşa, Sadarete gönderdiği telgrafta, muhacirlerin senelerden beri yersiz yurtsuz bir halde olduklarını ve artık mevcut durumu devam ettiremeyeceklerini belirterek, bir an evvel iskânları için 600 bin kuruşun gönderilmesini rica etti⁵⁵⁵. Bunun üzerine Sadaret, Maliye Nezaretine bir yazı göndererek 450 haneden fazla bu muhacirler için kış mevsimi gelmeden hanelerinin inşa edilerek iskânlarının tamamlanmasını istedi ve bunun için gerekli olan 600 bin kuruşun sarfına izin verdi. Maliye talep edilen bu meblağın emsalleri gibi Muhacirîn İdaresi'nin 1319 senesi tahsisatına mahsuben havale edileceğini bildirdi⁵⁵⁶.

Sivas vilayetine daha önce gelen Müslüman muhacirlerin Amasya ve Tokat sancaklarında iskân edildiklerine belirten Dördüncü Ordu-yu Hümayun Müşiri Mehmed Zeki Paşa'nın'ın gönderdiği 28 Eylül 1901 tarihli şifre telgrafname, muhacirlerin kimliklerine ve inançlarına dair ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Telgrafta ifade edildiğine göre, bundan bir müddet önce Sivas vilayetine gelen muhacirlerin ekserisi Amasya sancağına bir kısmı da Tokat sancağına yerleştirildi. Padişah sayesinde teşkil edilen

⁵⁵³ BOA. DH. MKT. 1715/4, 16 Ş 1307 (7 Nisan 1890).

⁵⁵⁴ BOA. DH. MKT. 2435/62, 14 S 1318 (13 Haziran 1900).

⁵⁵⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Bâb-ı Âsafî Mektubî Mühimme. (Bundan sonra BOA. A. MKT. MHM, şeklinde kullanılacaktır), 523/1, 1 Temmuz 1309 (14 Temmuz 1903).

⁵⁵⁶ BOA. A. MKT. MHM. 523/1, 30 Temmuz 1309 (12 Ağustos 1903).

köylerde kendilerine ait evler ve okullar yapıldı. İskân edilen bu muhacirlerin geneli Şeyh Şamil kabilesinden Çeçenlerden ve Hanefi mezhebindedirler. Sonradan gelenler de bunlar gibidir. Hatta vilayet merkezine gelenlerin bir kısmı Kadiri tarikatından olup birkaç defa “*Mor Ali Baba*”⁵⁵⁷ Dergâhında Kadiri tarikatı usullerine göre zikir etmekteydiler. Gerek Erzurum, Trabzon gibi gerekse Şam, Konya ve Ankara gibi vilayetlere sevk edilen muhacirler oraların havasına ve suyuna alışamadıkları için Sivas vilayetine geldiler. Gelen muhacirlerin cümlesi “*Kur’ân-ı Kerîm tilâvet ve edâ-yı ferâiz-i hamseye muvâzabet*”⁵⁵⁸ üzere” bulunmaktadır. Yani beş vakit namazlarını devamlı kılan ve Kur’an-ı Kerim okuyan kimselerdir. Kendi isimleri ve aile isimleri tamamen Müslüman isimleridir ve aralarında kesinlikle Ermeni muhacir yoktur. Müşir Mehmed Zeki Bey, Erzurum vilayetinden gelen muhacirlerden de bahsetmektedir. Erzurum vilayetinden gelenler şimdiye kadar yüz haneden ibarettir. Bundan başka yine 40 hanede kadın ve erkeklerden oluşan 150 nüfus da Rusya’daki hayvan hastalığından dolayı karantinada bekletilmektedir. Bunlar da yol ücretleri belediye tarafından karşılanarak vilayetlerden birine yerleştirilecektir. Neticede 140 hane muhacirlerin hepsi Dağıstan’dan gelmiş olup Müslümandırlar ve aralarında katiyen Ermeni bulunmamaktadır⁵⁵⁹. Burada muhacirlerin tamamının Müslüman olduğunun ve içlerinde Ermeni nüfus bulunmadığının kuvvetli bir şekilde tekrar edilmesi, muhacirlerin iskânlarında uygulanan politikanın bir gereği olmalıdır. Zira diğer belgelerde de görüleceği üzere iskân edilen muhacirlerin Müslüman oldukları hususen vurgulanmaktaydı.

Amasya’ya yerleşen muhacirlerin bir kısmı da Ahıska’dan gelenlerdi. 1905 yılında Amasya sancağına gelen üç hanede toplam 18 nüfus olan Ahıskalılar, Mecitözü kazasına tabi Ahmediye köyüne yerleştirildiler. Burada kendi imkânları ile arazi ve emlak satın alan muhacirler Rusya tabiiyetini terk ederek Osmanlı tabiiyetine geçmek istediler. Ahıska sancağının kazası Oradil karyesi ahalisinden Ahmed oğlu Esad, Şerif oğlu Hamid ve Salih oğlu Torama Mecitözü kaymakamlığına dilekçe yazarak nüfus kayıtlarının yapılmasını ve kendilerine Osmanlı tezkiresi verilmesini talep

⁵⁵⁷ Mor Ali Baba Hazretleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Talip Mert, “Sivas’ta Bir Kadiri Şeyhi Mor Ali Baba”, **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, C. 19, S. 2, 2015, s. 147-170.

⁵⁵⁸ Bir işe durmadan çalışma, bir işle daima uğraşma. Bk. Devellioğlu, **a.g.e.**, 696.

⁵⁵⁹ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat.** (Bundan sonra **BOA. Y.PRK. ASK**, şeklinde kullanılacaktır), **175/30**, 14 C 1319 (28 Eylül 1901).

ettiler⁵⁶⁰. Gerekli makamlarla yapılan yazışmalar neticesinde Ahıskalı kadın-erkek 18 nüfusun köy nüfusuna kayıtları yapılarak kendilerine Osmanlı tezkiresi verildi⁵⁶¹.

Osmanlı Devleti'ne sığınan muhacirler, Anadolu'nun çeşitli yerlerine iskân edilmek maksadıyla gönderilmekteydi. Bunların bir kısmı gittikleri bölgelere alışıp iskân edilirken bir kısmı da havasına iklimine alışamamakta, bazıları da suyun az ve toprağın ziraate elverişli olmamasından dolayı gönderildikleri yerleri beğenmemekteydiler. Rusya'nın Kazan şehrinden altı ay evvel (Ocak 1889) hicret ederek Malatya'ya yerleştirilen Tatarlar, kendilerine verilen arazinin susuz ve kıraç olmasından dolayı, sefil durumda oldukları gerekçesiyle 11 hane ve 51 nüfus olarak tekrar Rusya'ya dönmek niyetiyle Havza'ya geldiler. Burada belediyenin ve ahalinin yardımıyla kendilerine yemek verilerek misafir edildiler⁵⁶². Osmanlı Devleti'ne sığınan muhacirlerin tekrar Rusya'ya dönmeleri hükümetin şanına yakışmayacağından bunların uygun bir mahalde iskân edilmeleri gerekmekteydi. Bu hususta, Amasya Defter-i Hakanî memuru Halil Rıfat Bey, Köprü Kaymakamlığı ve Amasya'da bulunan Yaver-i Ekrem Müşir Ahmed Şakir Paşa arasında yoğun bir telgraf trafiği yaşandı. Muhacirlerin Havza'ya yakın ancak Köprü kazasına tabi Küflek⁵⁶³ köyündeki araziye yerleştirilmeleri uygun görüldü. Havza'da bulunan Defter-i Hakanî memuru Halil Rıfat Efendi, 25 Temmuz 1889'da Yaver-i Ekrem Ahmed Şakir Paşa'ya çektiği telgrafta muhacirlerin iskânına dair gelişmelerden ve köy ahalisinin tepkisinden bahsetti. Kazan Tatar muhacirlerine hâlihazırda Havza'da bulunan 5 hane daha ilave olarak, toplam 16 hanede 111 nüfusa ulaşıldı. Ancak köylüler muhacirler için inşa edilecek hanelerin suya uzak noktalara yapılmasını istediler ve bu hususta köyde bir dedikodu oluştu. Durumdan haberdar olan Dâniş Bey ve Havza kaymakamı duruma müdahale ederek bu tarz dedikoduları bertaraf ederek duruma el koydular. Derhal inşaata başlanarak yarım olan evler tamamlanmaya başladı. Kereste, çivi ve sair ihtiyaçlar Havza kazasından temin edildi. Tabur kâatibi marifetiyle 2.000 dönüm arazinin tespitine başlandı. Üç gün boyunca 16 hanede 111 nüfus muhacir havası güzel ve suyu bol arazide mahalle şeklinde iskân edildi. Halkın bu yüksek himmetten dolayı padişaha dua ettiğini belirten Halil Rıfat Efendi, teşkil edilen bu yeni mahallenin isminin ne olacağını Müşir Ahmet

⁵⁶⁰ BOA. DH. MKT. 2620/18, 3 Şubat 1323 (16 Şubat 1908).

⁵⁶¹ BOA. DH. MKT. 2620/18, 7 Mayıs 1324 (20 Mayıs 1908).

⁵⁶² BOA. Y. EE, 134/65, 7 Temmuz 1315 (19 Temmuz 1889).

⁵⁶³ Küflek, günümüzde Samsun'a 96 km, Havza ilçesine ise 12 km uzaklıkta Havza'ya bağlı bir mahalledir.

Paşa'ya sordu⁵⁶⁴. Müşir Ahmed Paşa, cevaben yazdığı telgrafta, muhacirlerin iskânında gösterilen himmetten dolayı teşekkür etti ve teşkil edilen köyün isminin “Ma'mûre” olmasının münasip olacağını belirtti⁵⁶⁵. Amasya'dan Defter-i Hakanî Nezaretine gönderilen bir başka yazıda, 111 nüfustan oluşan Tatar muhacirlerinin Köprü kazasına bağlı Küflek köyünde bulunan 2346 dönümlük boş araziye yerleştirildikleri ve tapu senetlerinin de hazırlanarak verileceği belirtildi⁵⁶⁶. Müşir Ahmed Paşa, yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere, Amasya'da yalnızca Ermeni olayları ve asayiş meselesi ile ilgilenmemiş, muhacirlerin iskânı ve yeni köyler kurulması ile de yakından ilgilenmiştir.

Defter-i Hakanî memuru Halil Rıfat Efendi, Yaver-i Ekrem Ahmed Şakir Paşa'ya çektiği bir başka telgrafta, Rusya'dan Amasya'ya epeyce muhacir geldiğini ve gelmekte olduğunu belirtti. Lâdik ve Havza arasında “Yedioluk” diye tabir edilen havası güzel ve üç tarafta suyu bol boş arazide 50 hanede 400 nüfus için karye teşkil edileceğini bildirdi. Bu karye için gerekli kereste, çivi, taş ve unun yardım maksadıyla hazır edileceğini belirten Rıfat Efendi, teşkil edilecek yeni köyün de ismini sordu⁵⁶⁷.

Amasya'ya yerleşen muhacirler içerisinde, Kafkasya kökenli (Azeri, Çerkes, Dağıstanlı, Şirvanlı vd.) olanlar sayıca daha çok dikkati çekmektedir. Ancak sancağa göç edip yerleşenler elbette bunlarla sınırlı değildi. Bölgeye yerleştirilen gruplardan biri de Hemavendliler idi. Hemavendliler, Kerkük ve Süleymaniye arasındaki topraklarda yaşayan bir Kürt aşiretidir. Bu aşiret Süleymaniye şehrinde 1850'lere kadar Baban Paşalarının hâkimiyetinde iken bu tarihten sonra Berzenciler'in kontrolünde olmuşlardı⁵⁶⁸. Osmanlı-İran sınırları üzerinde eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan bu aşiretin küçük bir kısmının da olsa Amasya'ya nasıl geldikleri hususunda kesin bir bilgi yoktur. Onlarla ilgili ilk malumata 1888 Şubatında yazılan bir dilekçede ulaşılmaktadır. Yaver-i Ekrem İsmail Hakkı Paşa'ya gönderilen bir yazıda, Amasya sancağına bağlı Lâdik kazasında iskân edilen Hemavendliler aşiretinin bazı talepleri dile getirilmekteydi. Hemavend reislerinden Heme Haydar tarafından yazılan arzuhalde, kendisinin ve ailesinin yaşadığı imkânsızlıklara dile getirildi. Hemavendliler kendilerine verilen erzağın yeterli olmadığını ifade ettiler. Zira kadın ve erkek toplam 34 nüfus dört

⁵⁶⁴ BOA. Y.EE. 134/65, 13 Temmuz 1315 (25 Temmuz 1889).

⁵⁶⁵ Aynı belge, 15 Temmuz 1315 (27 Temmuz 1889).

⁵⁶⁶ Aynı belge, 24 Temmuz 1315 (5 Ağustos 1889).

⁵⁶⁷ Aynı belge, 19 Eylül 1315 (1 Ekim 1889).

⁵⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Demirci-Çabuk, a.g.m. , s. 39-59.

odalı harap bir evde kalmakta ve nüfus başına yarım kıyye⁵⁶⁹ ekmek alabilmekteydiler⁵⁷⁰. Kendilerine verilen bu miktarın yeterli olmadığını belirten Heme Haydar ihtiyaçlarının son noktaya ulaştığını söyleyerek yardım istedi. Bunun üzerine, Meclis-i Vükelâ'dan çıkan karara göre bundan böyle, büyüklerine 300 ve küçüklerine 200 dirhem ekmek verilecekti⁵⁷¹. Heme Haydar, Taraf-ı Seraskerîye yazdığı bir başka arzuhalinde, fakr u zaruret içinde olduğunu ifade ettikten sonra, herkesten önce kendisinin Osmanlı Devleti'ne sığındığını ve kabilesinden yirmiden fazla eşkıyanın da sığınmasını sağlayarak hüsn-i hizmette bulunduğunu belirtti. Bu hizmetlerinden ve ihtiyaçlarından dolayı jandarma alayında veya münasip başka bir işte istihdamını talep etti. İstihdamı halinde gerek kendisi ve gerekse kabilesinin bir kat daha hükümete ısınacağını ve bunun başkaları açısından da güzel tesirleri olacağını söyleyen Heme Haydar bu hususta gereken kolaylığın gösterilmesini yetkililerden istedi⁵⁷².

Hemavendliler ile ilgili bir diğer belge ise, Amasya Belediyesi'nin onlar için yaptığı yardımların ifade edildiği 8 Ekim 1888 tarihli Sivas vilayetine gönderilen bir yazıdır. Buna göre Belediye, Hemavendlilerin ikâmeti için haneler kiralamış, hasta olanların tedavisi için de ilaç masrafı yapmıştır. Belediye, kira ve ilaç bedeli olarak toplam 776,5 kuruş mal sandığından sarf etmiştir⁵⁷³.

Muhacirlerin iskân ettirilecekleri bölgenin her şeyden önce “*arazi-i hâliye*” yani boş bir arazi olması gerekiyordu. Bir diğer husus ise arazinin, iskân olunacak muhacirlerin geçimlerini temin edebilecekleri nitelikte olması idi. Umumiyetle bir tarım ülkesi olan Osmanlı memleketinde ziraate elverişlilik daha çok dikkate alınmaktaydı⁵⁷⁴. Ancak bazen iskân edilen bölgeler, muhacirlerin beklentilerini karşılamaktan uzak olabiliyordu. Amasya'nın Hamamlı karyesinde iskân edilen 60 hane Çerkes muhacirleri hükümet tarafından kendilerine tahsis edilen arazinin ziraate elverişli olmadığını düşündüklerinden ziraate daha elverişli başka araziler satın almak istediler. Kendi imkânları ile 1.000 liraya başka arazi satın alan muhacirler, bu paranın ancak 55 lirasını

⁵⁶⁹ Kıyye; okka olarak da ifade edilen tartı ölçülerinden biridir. Okka beldelere (şehir ve kasabalara) göre değişmekle birlikte en tanınmış olanı dört yüz dirhem, 1,282 gramdır. Bk. Pakalın, **a.g.e.**, C. 2, s. 723; Bir Osmanlı ağırlık ölçüsü birimi olan okka, Sultan II. Abdülhamid döneminde, 1,265, 1,285, 1,287 ve 1,298 gram olarak farklı gramajlarda kullanılmıştır. Bk. Cengiz Kallek, “Okka”, **TDVİA**, C. 33, İstanbul 2007, s. 338.

⁵⁷⁰ **BOA. DH. MKT. 1484/113**, 20 Ca 1305 (3 Şubat 1888).

⁵⁷¹ **BOA. DH. MKT. 1484/113**, 29 Ca 1305 (12 Şubat 1888).

⁵⁷² **BOA. DH. MKT. 1491/81**, 21 C 1305 (5 Mart 1888).

⁵⁷³ **BOA. DH. MKT. , 1551/113**, 2 S 1306 (8 Ekim 1888).

⁵⁷⁴ Güneş, a.g.m., s. 428-429.

ödeyebildiler. Kalan kısmı ödemeye güçleri yetmeyen ve geçimleri için tek kaynak olarak gördükleri bu arazinin kalan borcunu ödemek isteyen Çerkes muhacirleri bunun için mal sandığından borçlanma talebinde bulundular. Bu taleplerine ilişkin arzuhallerini Çerkes emirlerinden Ahmed Bey ile Hacı İbrahim Efendi'nin imzasıyla 3 Ekim 1889 tarihinde Sivas vilayetine gönderdiler⁵⁷⁵. Ancak taleplerine karşılık müspet bir cevap alamamış olacaklar ki 5 Mart'ta tekrar bir arzuhal yazdılar⁵⁷⁶.

İskân edilen bölge ziraate uygun olsa da bir müddet sonra arazi bölgedeki muhacirlerin ihtiyacına yetmeyecek kadar küçük gelebilmekteydi. Çerkes muhacirlerinden bir başka grup da Gümüşhacıköy kazasına tabi Hamamözü⁵⁷⁷ mahallinde yerleştirilmişlerdi. Buraya yerleşenler Çerkeslerin Şalpah Kabilesi'nden 74 hane idi. 74 Çerkes ailesine 1.500 dönüm boş arazi tahsis edilmişti. Ancak bu arazi kifayet etmediğinden yeni bir arazi bulma arayışına giren halk, bölgede başka boş arazi olmadığından Madenli Kadızade İbrahim Efendi'ye ait bir çiftliği satın almak istediler. Adı geçen çiftliğin bedeli ise 1.000 lira idi. Ancak Çerkes muhacirlerin toplam 300 lirası olduğundan, kalan 700 lirayı Ziraat Bankası'ndan borç almak istediler. Ziraat Bankası, ziraat ile meşgul olanların ihtiyaçlarını karşılamak gayesiyle kurulduğundan ve adı geçen muhacirler de bu sınıf içerisinde mütalaa edildiğinden taleplerinin makul olduğu düşünüldü. Ancak Gümüşhacıköy kazası Ziraat Bankası şubesinde istenilen miktarı karşılayacak meblağ yoktu. Bu nedenle 6 Temmuz 1890 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezaretine gönderilen yazıda, Ziraat Bankası merkez idaresinin uygun bulması halinde, diğer sancak ve kazaların Ziraat Bankası şubelerinin yardım ve katkılarıyla bu meblağın temin edilmesi istendi⁵⁷⁸. Bu durum muhacirlerin yerleşme sürecini henüz tamamlayamadıklarını ve bunun için uygun araziler bulma azminde olduklarını göstermektedir.

Muhacirlerin sebep olduğu birtakım asayiş olayları vardı. Bunlar; bölge aşiretleriyle ve gayrimüslimlerle çatışmaları, Çerkes kabileleri arasındaki mücadele, arazi meselesi, göçmenlerin iskân yerlerinden firarı, silah kullanımı, Kafkasya'dan Anadolu'ya taşıdıkları eski davaları devam ettirmeleridir. Göçmenlerin iskân olunma süreçlerinin uzaması, misafir olarak yerleştirilme sürelerinin artması, iskân mahallerini

⁵⁷⁵ BOA. DH. MKT. 1691/18, 28 Ca 1307 (20 Ocak 1890).

⁵⁷⁶ BOA. DH. MKT. 1717/108, 24 Ş 1307 (15 Nisan 1890).

⁵⁷⁷ Hamamözü, bugün Amasya şehrinin 6 ilçesinden biridir. Şehrin batısında yer alır ve yaklaşık 1.500 nüfusu vardır.

⁵⁷⁸ BOA. DH. MKT. 1739/49, 18 Za 1307 (6 Temmuz 1890).

beğenmemeleri, kabile ve akrabalarının yanına iskân olunmada ısrar etmeleri ve diğer belirsizlikler nedeni ile hiçbir iş ile meşgul olmadıkları görülmektedir. Göçmenlerin yaşadıkları bu belirsizlikler de asayiş sorunlarının bir kısmının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır⁵⁷⁹. Bu asayiş olaylarına yol açan gruplardan biri de Çerkes eşkıyası idi. Amasya’da bir kısım silahlı Çerkes’in yol açtığı olaylar üzerine Sivas Kumandanı Ferik Musa Paşa, Amasya’ya gitmiştir. Hem muhacirlerin iskânı ile ilgilenen hem de Çerkes eşkıyasını derdest eden Musa Paşa bir buçuk aylık vazifesinin ardından 12 Ocak 1880 Pazartesi günü Sivas’a dönmüştür⁵⁸⁰.

Muhacirler arasında bazen arazi, su kullanımı ve sair meseleler yüzünden de ihtilaflar çıkmaktaydı. Sulak arazi meselesi Amasya sancağında meskûn muhacirler arasındaki ihtilaflardan biri olarak göze çarpmaktadır. Muhacirlere tahsis ve idâne⁵⁸¹ edilen arazilerden bazısının sulak ve ziraate daha uygun olması diğer muhacirlerin tepkisini çekti. Muhacirler arasında rekabet ve tartışmaya sebep bu husus ayrıca dava konusu oldu. Durumdan rahatsız olan bir kısım muhacir diğer muhacirler aleyhine dava açtı. Amasya Bidayet Mahkemesi de arazilerin taksimi ile ilgili bu davayı görüştü. Ancak duruma müdahale eden Defter-i Hakani Nezareti konu ile ilgili Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 22 Nisan 1895 tarihli yazıda, Bidayet Mahkemesi’nin “*hilâf-ı salâhiyet*” olarak taksim hususunda hüküm verdiğini ve bunun yanlış olduğunu söyledi. Zira mesele, adli değil idarî bir mesele idi ve bu meseleyi yerel idarenin çözmesi gerekmektedir. Bu tarz meselelerin hal ve faslı talimat ve emirler gereğince idarî cihete ait olduğundan, muhacirler arasında bir fenalığın çıkmasına müsaade edilmeden çözülmesi gerektiği vurgulandı⁵⁸².

Muhacirlerin iskânı her zaman kolaylıkla neticelenmemekteydi. Bu süreçte birtakım asayişsizlikler de vuku bulmaktaydı. Muhacirlerin iskân yerlerinden firarı, iskân olunma süreçlerinin uzaması ve özellikle de iskân mahallerini beğenmemeleri birtakım güvenlik zafiyetlerine yol açmaktaydı. Merzifon kazasına gönderilen Çerkes muhacirleri de başka yerlerde iskân edilmek ümidiyle emirlerinden ve beylerinden oluşan bir grubu Dersaadet’e gönderdiler. Devlet bunları uygun mahallerde iskân etmek istedi. Ancak bunlar beyleri ve emirleri gelmeden bir adım öteye dahi hareket

⁵⁷⁹ Ömer Karataş, “19. Yüzyılda Anadolu’da Çerkes Göçmenlerinin İskânları Sırasında Karşılaştıkları Sorunlar: Uzunyayla Örneği”, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 36, Kış 2013, s. 84-85.

⁵⁸⁰ **Sivas**, Sayı 1, 30 M 1297 (13 Ocak 1880), s. 3.

⁵⁸¹ Borç, ödünç verme. Bkz. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 409.

⁵⁸² **BOA. DH. MKT. 380/56**, 6 Z 1312 (31 Mayıs 1895).

etmemekte direndikleri gibi, bir kısmı Merzifon'da yağmacılık yapmaya başladılar. “*bu muhâcirlerin içlerinde bin kadar serkeş olub bâzârda hatab yüklerini ve etmekçi dükkânlarını yağma etmek gibi birtakım uygunsuzluğa mütecâsir oldukları*” Merzifon kaymakamlığından bildirildi. Muhacirîn Komisyonu'na yazılan yazıda, Çerkes emirlerinin bir an önce Merzifon'a gönderilmesi ve Merzifon'daki muhacirlerin iskânlarının temin edilmesi istendi⁵⁸³. Umum Muhacirîn Komisyonu reisi adına Mehmed Ali imzasıyla gönderilen bir başka yazıda, Merzifon'a kadar gelmiş ve ileri gitmekten imtina eden Çerkeslerin, tabur ağası marifetiyle sevklerine muvaffak olunsa bile kış ayı yaklaştığından bunun mahzurlu olacağı belirtilmekteydi. Zira kışın meşakkat ve ölüm sebebiyle kayıplar yaşanması ihtimali vardır. Bundan mütevellit muhacirlerin kış şartlarından muhafaza edilerek ilkbahara kadar burada kalması ve fakir ve aciz olanlarının işlerinin de devlet tarafından karşılanmasının uygun olacağı düşünülürdü⁵⁸⁴. Hükümet, muhacirlerin yapısını, kış şartlarını ve meydana gelebilecek bütün kötü senaryoları hesaba katarak, Çerkeslerin başka bölgelere sevkini tehir etmek durumunda kaldı.

Amasya sancağında muhacirlerle yerel idareciler arasında yaşanan sorunlardan biri de göçmenlerin memleketlerindeki emlak ve arazilerinin bedelinin ödenmesi meselesidir. Amasya'ya sevk edilen ve henüz iskânları tamamlanmayan bir grup Çerkes muhaciri memleketteki emlak ve arazilerinin bedelinin ödenmesini istemekte ve Dersaadet'e gitmekteydi. Bu durumdan rahatsız olan hükümet, Dâhiliye Nezareti vasıtasıyla Trabzon vilayetine ve Zabtiye Nezaretine telgraf çekerek, bunların bedellerini iskânlarından sonra ödeneceğini ifade etmekteydi. Zira muhacirler meramlarını ifade etmek için iki kişi gitmeleri gerekirken kalabalık ve beyhude bir şekilde İstanbul'a gitmekteydiler. Telgrafta muhacirlerin gelişigüzel İstanbul'a salınmaması istenmekteydi⁵⁸⁵. Muhacirler ile yerel idareciler arasında yaşanan problemlerden biri de muhacirlerin vatanlarına geri dönme isteğidir. Sivas vilayetinde Muhacirîn-i İslam Komisyonuna gönderilen bir tezkirede, Tokat'ın Zile kazasıyla Amasya'nın Hakala nahiyesinde ve Mecitözü kazasında iskân edilen muhacirlerin Rusya'ya geri dönme fikri teşebbüsünde bulduklarından bahsedilmekteydi. Sadaret,

⁵⁸³ BOA. DH. MKT. 1567/53, 18 Ra 1306 (22 Kasım 1888).

⁵⁸⁴ Aynı belge, 15 R 1306 (19 Aralık 1888).

⁵⁸⁵ BOA. DH. MKT. 1567/101, 20 Ra 1306 (24 Kasım 1888).

Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, adı geçen muhacirlerin rahatlarının temin edilmesini ve münasip nasihatlerle geri dönme fikrinden vazgeçirilmelerini istedi⁵⁸⁶.

Amasya sancağında iskân edilen göçmenlerle Muhacirîn Komisyonu yetkilileri arasında meydana gelen anlaşmazlıklardan biri de erzak ve yevmiye meselesidir. Amasya mutasarrıflığından gönderilen bir tahriratta, “*hâl-i müsâferette bulunan yirmi hâne Kafkasya muhâcirlerinin ikmâl-i iskânlarına değin*” yevmiye talep ve iddiasında oldukları belirtilmekteydi. Muhtaç olanların işleri temin edildiğinden, nizam gereği yevmiyenin yalnızca yetim, dul ve hasta / sakat kimselere verilmesine rağmen gücü kuvveti yerinde olanlar da yevmiye talebinde bulunmaktaydı. Hatta bunlar, kendilerine de yevmiye verilmemesi durumunda ilgili mercilere başvuracaklarını ifade etmekteydiler⁵⁸⁷.

Yaşanan asayiş sorunlarından biri de, muhacirlerin iskân mahallerine gitmek istememeleridir. Amasya'nın Havza kazasında Karakol nam mahalde biriken 30 hane ile Ankara vilayetine gönderilmesi düşünülen 80 hane muhacir buldukları yerden iskân bölgelerine gitmemek için direnmekteydi. Sivas vilayetine ve Muhacirîn Komisyonu'na gönderilen yazıda, bunların “*kuvve-i cebriye*” ile ve “*bilâ-ifâte-i vakt*” (zaman kaybetmeksizin) iskân mahallerine gönderilmesi istenmekteydi⁵⁸⁸.

Osmanlı Devleti, muhacirleri iskân etmeden önce iskâna uygun bölgelerin tespit edilmesi hususunda mahalli yönetimlerden bilgi almakta; vali, mutasarrıf ve diğer bazı alt kademe yöneticilerden muhacir yerleşimine uygun arazinin mevcut olup olmadığını araştırmalarını ve bu hususta bilgilendirilmelerini istemekteydi⁵⁸⁹. 1894 Aralık ayında, Amasya sancağında muhacir iskânı ve karye teşkili için elverişli arazi keşfine Sivas Ziraat müfettişi Manok Efendi ile Amasya defter-i hakanî memurlarından biri görevlendirilmişti. Sivas vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta, keşif memurlarına harcırahın hangi tahsisattan verilmesi gerektiği sorulmaktaydı⁵⁹⁰.

Devlet, ülke sınırları dışından gelen muhacirlerin iskânından haberdar olmak istediği gibi, sınırları içindeki vatandaşların yer değiştirme hareketlerinden de haberdar olmak ve bunu bir izne bağlamak istemekteydi. Zira izinsiz yer değişiklikleri vergi, nüfus işleri ve sair meselelerden dolayı bazı problemlere yol açmaktaydı. Amasya

⁵⁸⁶ BOA. A. MKT. MHM. 515/26, 7 B 1319 (20 Ekim 1901).

⁵⁸⁷ BOA. Y. PRK. KOM. 3/49, 11 Şubat 1297 (23 Şubat 1882).

⁵⁸⁸ BOA. DH. MKT. 1690/17, 24 Ca 1307 (16 Ocak 1890).

⁵⁸⁹ Güneş, a.g.m. , s. 428.

⁵⁹⁰ BOA. DH. MKT. 322/63, 25 C 1312 (24 Aralık 1894).

sancağında Gümüşhacıköylü 16 Rum hane, yerel hükümetin bilgi ve izni olmaksızın Beyşehir kazasına göç ederek, burada Hayreddin Paşa Vakfı'na ait Karpuzpınarı denilen mevkiye yerleşmişlerdi. Vakıf mütevellisinin muvafakatiyle bu mevkiye iskân edilen Rum aileler, Beyşehir kaymakamının izni olmaksızın bölgeye yerleşmişlerdi. 2 Nisan 1891'de gönderilen telgrafta, bu tarz sebepsiz yere asıl vatanlarını terk edenlerin birçok karışıklığa sebep oldukları belirtiliyordu. Bu karışıklıkların başında ise vergi tahsilinin bozulması, sicill-i nüfus işlerinin karışması ve diğer muhacirlerle bir kargaşanın vuku bulması ihtimalleri gelmekte idi. Adı geçen Rum ailelerin memleketlerine iadelerine karar verilmiş ise de bunların memleketlerinde fakr u zaruret içinde olduklarını beyan etmelerinden dolayı burada kalmalarına izin verilerek sicill-i nüfus kayıtlarının yapılmasına karar verildi⁵⁹¹. Benzer bir hadise ise 1887 yılında vuku bulmuştu. Amasya'da bulunan Çerkes muhacirlerinden beş hanede 46 nüfus izinsiz şekilde Çorum'a gelerek iskân ve idarelerinin temini isteğinde bulunmaktaydı. Yozgat mutasarrıflığı durumu Ankara vilayetine çektiği bir telgrafla bildirdi. Söz konusu telgrafta, “*mezkûr Kafkâs muhâcirlerinin Sivâs ve Mâ'muretülaziz vilâyetlerinde iskânları mukarrer ise de*”⁵⁹² denilerek bunların bir şekilde Çorum'a kadar geldikleri, iade edilmelerinin ise sefaletlerine sebep olacağı ifade edildi. Buna göre, adı geçen muhacirlerin misafir edilmesi, iskânları tamamlana kadar içlerindeki acizlerin, muhtaçların ihtiyaçlarının ahalinin yardımları ile karşılanması bu mümkün değil ise yerel mal sandığından karşılanmasına karar verildi⁵⁹³.

Muhacirlerin uygun mahallere, özellikle de “arazi-i hâliye” olarak ifade edilen boş arazilere yerleştirilmesi devletin iskândaki öncelikli politikası idi. Ancak bazen mahalli idarecilerin yanlış iskân politikaları bazen de muhacirlerin izinsiz olarak kendilerine gösterilen iskân bölgelerinin dışında mahallere yerleşmesi sorun teşkil etmekteydi. Bunun bir örneğini 1889 yılında Amasya'da görmekteyiz. Amasya'ya gelen Pomak muhacirleri Türbedere karyesinde Ömer Bey'in annesine ait bir arazide iskân edilmişlerdi. Bu duruma itiraz eden Ömer Bey aynı miktarda arazinin kendisine verilmesini talep etmiş ve durumun Muhacirîn İdaresine havalesi uygun görülmüştü⁵⁹⁴.

⁵⁹¹ BOA. DH. MKT. 1824/119, 22 Ş 1308 (2 Nisan 1891).

⁵⁹² Bu ifadeden hareketle o dönemde Osmanlı ülkesine gelen Kafkas muhacirlerinin Sivas ve Mamuretülaziz vilayetlerine yerleştirilecekleri önceden kararlaştırıldığı ve bu karar üzerine hareket edildiği anlaşılmaktadır.

⁵⁹³ BOA. DH. MKT. 1471/67, 9 R 1305 (25 Aralık 1887).

⁵⁹⁴ BOA. DH. MKT. 1652/21, 1 M 1307 (28 Ağustos 1889).

Muhacirlerin iskânı ile ilgili müşkül meseleler vukua geldiği gibi bazen de idarecileri, yerel halkı ve iskân edilen muhacirleri memnun edecek gelişmeler de yaşanmıyor değildi. Sivas vilayetine gönderilen 11 Ağustos 1888 tarihli bir telgrafta, Kafkasya'dan gelen Çerkes muhacirlerinin bir kısmının Sivas merkez sancağına bir kısmının Amasya ve Tokat sancaklarına iskânlarının salimen tamamlanmasından duyulan memnuniyet ifade ediliyor ve bu memnuniyetin sancak ve mutasarrıflıklara bildirilmesi isteniyordu. Zira Kafkasya'dan gelen 333 hanede toplam 2.093 kişinin Sivas, Tokat ve Amasya sancaklarında iskânları emniyet içerisinde tamamlanmıştı. Muhacirîn Komisyonu, bu zahmetli işin gerçekleşmesinde gösterilen himmetin, hem muhacirlerin sefalet ve zarurettten kurtulmalarına hem de memleketin zenginliğine ve bayındırlığına delalet edecek güzel bir hareket olacağını telakki etmekteydi⁵⁹⁵.

2.3.2. Amasya Sancağında Muhacirlerin Kurduğu Köy ve Mahalleler

1878-1912 tarihleri arasında başta Bulgaristan olmak üzere Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan, Romanya, Yunanistan, Girit, Batum, Dağıstan, Kaşgar ve İran'dan Anadolu'ya göçmen toplulukları geldi. Mahalli iskân komisyonları, bu göçmenleri mevcut kasaba ve köylerde veya boş arazilerde yerleştirmek suretiyle yeni mahalle ve köylerin kurulmasını emretti⁵⁹⁶. Devletin muhacirleri iskân ederken tatbik etmeye çalıştığı ana düşünce, muhacirlerin rahat bir hayat geçirip bir an önce tüketici durumdan üretici duruma geçmeleriydi. Devlet bütçesine daimi bir yük getiren muhacirlerin iskân edilip üretici konuma geçmeleriyle de devlet ekonomisinin rahatlaması sağlanacaktı. Bunun için de iskân sürecinin mümkün olduğunca kısa olması önem arz etmekteydi⁵⁹⁷.

Esnaf ve zanaatkâr göçmenlerin dükkân inşa edip mesleklerini icra edebilmeleri için şehirdeki arsalar iskâna açıldı. Esasen, 1877 yılına kadar Babîâli şehirlerin dâhilinde veya mücavir sahalardaki arsa ve arazilere göçmen yerleştirilmesine izin vermiyordu. Fakat tarımla meşgul olmayan kunduracı, marangoz, esnaf gibi muhacirlerin köylere yerleştirilmesinin faydalı olmadığı tecrübe edilince, buralar iskâna açıldı⁵⁹⁸.

Muhacirlerin iane alan ve vergi vermeyen bir yapıdan, mükellefiyetleri bulunan, vergi veren kimseler olması arzu ediliyordu. Bunun için meskûn buldukları mahaller,

⁵⁹⁵ BOA. DH. MKT. 1531/39, 3 Z 1305 (11 Ağustos 1888).

⁵⁹⁶ Nedim İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Serander Yayınları, Trabzon 2006, s. 311.

⁵⁹⁷ Güneş, a.g.m. , s. 426.

⁵⁹⁸ İpek, a.g.e, s. 311.

devletin resmi kayıtlarında “mahalle” ve/ya “köy” statüsünde olması gerekmektedir. Amasya sancağının Geldiklan nahiyesinden iskân olunan muhacirlerin tekâlif-i emiriyelerinin karye ve mahalle adıyla tahsil olunması gerektiğinden, teşkil ettikleri bölgenin de karye ve mahalle şekline dönüştürülmesi istenmekteydi. Buna göre muhacirlerin meskûn oldukları Köylüce'nin, Selimiye Köyü⁵⁹⁹, Ağyandı'nın, Ağyazı/Akyazı Köyü⁶⁰⁰ ve Boğaz Bağları'nın da Boğaz Mahallesi şeklinde yeniden teşekkülü istenmekteydi. Bu hususta emr-i âli çıkarılmış ve Sivas vilayeti, Maliye ve Defter-i Hakanî Nezaretleriyle Beylikçi Divan-ı Hümayunu ve Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi'ne gereken yazılar gönderildi⁶⁰¹. Bu mahalle ve karyelerin her biri için imam, muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sani olarak üçer mühür hazırlanarak gönderilmesi gerektiği de ifade edildi⁶⁰².

Benzer şekilde Amasya sancağı dâhilinde Gümüşhacıköy'de muhacirlerin iskân edildiği Beylikçayırı isimli boş arazide bir mahalle teşkil edildiğinden buraya Beylikçayırı Mahallesi isminin verilmesi uygun görülmekteydi⁶⁰³. Peki, yeni oluşturulan bir karye veya mahallenin teşekkülünde bürokrasi nasıl işletilmekteydi? M. Güneş, “Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-i Sahib'de İskânı ve Karşılaşılan Sorunlar” başlıklı makalesinde, bu süreci şu şekilde anlatmaktadır:

“Yeni oluşturulan köyün hududu, arazisinin miktarı ve adı, Vilayet tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen tezkere ile bildirilmekte, buradan Şura-yı Devlet'e havale olunmakta, Şura-yı Devlet kararıyla da irade-i seniyye talep edilmekteydi. Padişah tarafından uygun görüldüğü takdirde, istihsal edilen irade ile birlikte köyün imam ve muhtarları için gerekli mühürler yaptırılarak Vilayete gönderilmekteydi. Ayrıca gerekli işlemlerin yapılması için de Maliye Nezareti, Vergi Emaneti, Defter-i Hakani Nezareti, Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi gibi ilgili makamlara konuyla ilgili malumat verilmekteydi”⁶⁰⁴.

⁵⁹⁹ Günümüzde, Amasya ilinin Merkez ilçesine bağlı bir köydür ve Kafkasya'dan gelen Çerkes muhacirleri tarafından kurulmuştur.

⁶⁰⁰ Amasya merkeze 35 km uzaklıkta bir köydür ve Batum'dan gelen Gürcü muhacirler tarafından kurulmuştur.

⁶⁰¹ BOA. DH. MKT. 1652/90, 2 M 1307 (29 Ağustos 1889).

⁶⁰² BOA. İ. DH. 1150/89660, 16 Z 1306 (13 Ağustos 1889).

⁶⁰³ BOA. DH. MKT. 1884/89, 29 Ra 1309 (2 Kasım 1891).

⁶⁰⁴ Güneş, a.g.m. , s. 430.

Amasya'ya bağlı Geldiklan nahiyesinde Tuzsuz isimli çiftlik arazisi ile Kazgan Kaya isimli boş araziye 32 hane muhacir geçici olarak iskân edilmişti. Dâhiliye Nezareti ile Sadaret arasındaki yazışma neticesinde, adı geçen bölgedeki muhacirlerin daimi surette iskân edilmelerine ve teşkil edilecek karyeye de Sultan II. Abdülhamid'in ismine atfen "*Hamidiye*" isminin verilmesi münasip görüldü. Toplam 3.047 dönüm arazi muhacirler arasında taksim edilerek, köyün hudutları tespit edildi. Her haneye harman, samanlık ve mandıra yapılmak üzere geniş yerler verildi ve köy içerisinde cami ve mektep inşası için de başka arsalar tedarik edilerek köy Hamidiye ismiyle kurulmuş oldu⁶⁰⁵.

Amasya'da Hamidiye ismiyle kurulan ikinci köy ise Akdağ nahiyesindedir. Akdağ nahiyesi dâhilinde bulunan Çürük Oluk isimli mevkiye iskân edilen 10 hane Şirvan muhacirlerinin teşkil eyledikleri köye, 11 Eylül 1904 tarihli emr-i âli ile Hamidiye ismi verildi⁶⁰⁶.

Amasya'da Hamidiye ismiyle kurulan üçüncü köy Köprü kazasındadır. Köprü kazasında daha önce iskân edilen 550 hanede 2.450 nüfus için iskânları esnasında 12.860 dönüm arazi verilmişti. Kendilerine verilen bu arazi ziraatleri için yeterli olmadığından 8.062 dönüm daha ilave kılınarak iskânları tamamlandı. İskân edilen 550 haneden başka 36 hane de Livane muhacirleri bulunmaktaydı. Bu muhacirler de Köprü kazasında Karadoruk⁶⁰⁷ isimli bölgeye yerleştirildiler. 3.200 dönüm boş arazi ve haneleri için 12.000 zira arsa verildi. Adı geçen yer köy şeklinde teşkil edilerek, Sultan Abdülhamid'in ismine atfen "*Hamidiye*" adı verildi⁶⁰⁸.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Amasya'da kurulan köylerden biri de "*İhsaniye*" köyüdür. Amasya sancağında 72 hane olarak Dağıstan muhacirlerinin teşkil ettiği mahallin İhsaniye olarak adlandırılması hususunda 21 Mayıs 1905 yılında irade-i seniye çıktı⁶⁰⁹. Olcay, Sultan II. Abdülhamid Han tarafından göçmenlerin iskânı temin edildiği için mahalleye İhsaniye isminin verildiğini söyler⁶¹⁰. Şubat 1908 yılındaki bir belgede, muhacirler tarafından teşkil edilen bu köye "*Süleymaniye*" isminin verilmesi

⁶⁰⁵ BOA. İ. DH. 1318/58, 8 B 1312 (5 Ocak 1895); BOA. BEO. 548/41062, 12 B 1312 (9 Ocak 1895); BOA. DH. MKT. 309/2, 27 B 1312 (24 Ocak 1895).

⁶⁰⁶ BOA. DH. MKT. 879/49, 4 B 1322 (14 Eylül 1904).

⁶⁰⁷ Günümüzde Vezirköprü ilçesine bağlı olan köyün ismi Cumhuriyet döneminde değişmiş ve eski ismi olan Karadoruk verilmiştir. Köy hakkında ayrıntılı bilgi için bk. <http://www.gdd.org.tr/koydetay.asp?id=291> (Erişim tarihi: 21.03.2017).

⁶⁰⁸ BOA. İ.DH. 994/78500, 17 N 1303 (19 Haziran 1886).

⁶⁰⁹ BOA. A. MKT. MHM. 527/8, 16 Ra 1323 (21 Mayıs 1905).

⁶¹⁰ Olcay, *Amasya Hatıraları*, s. 26.

istenmiş ise de yapılan tahkikat neticesinde Defter-i Hakanî kayıtlarında daha önceden “*İhsaniye*” olarak yazıldığı için “*nâm-ı kadiminde ibkâsı*” uygun görülerek ismi değiştirilmediği görülmektedir⁶¹¹.

Amasya'nın Gümüşhacıköy kasabası haricinde bulunan ve Adatepe namıyla bilinen ve yaklaşık 80 haneden müteşekkil olan yer, vergi, nüfus ve diğer konularda başka başka yerlere bağlıydı. Bu durum karışıklığa yol açtığından buranın yeniden bir mahalle teşkiliyle Adatepe adıyla isimlendirilmesi ahali tarafından istendi. Gerekli yazışmalar yapıldıktan sonra 8 Haziran 1893'te çıkan irade-i seniye üzerine burası Adatepe Mahallesi olarak mahalle statüsüne kavuştu⁶¹².

Amasya'da kurulan köylerden biri de “*Osmaniye*” köyüdür. Çivi mezrasında muhacirlerin satın aldıkları arazi üzerinde meydana getirdikleri köy resmi uygulamalar yönünden Muş köyüne bağlı idi. Köy halkı köylerinin Muş köyünden ayrılarak Osmaniye ismiyle yeni bir köy şeklinde teşkilini istediler. Muhacirlerin bu talebini müspet cevap veren Sadaret, Dâhiliye, Harbiye, Maliye ve Defter-i Hakanî Nezaretlerine gönderdiği yazıda, köyün Osmaniye olarak kaydedildiğini bildirerek gerekenlerin yapılmasını istedi⁶¹³.

Muhacirlerin iskân edileceği bölgelerin geçimlerini temin edebilecekleri nitelikte olması en başta aranan özelliklerden biri idi. Muhacir iskânına müsait arazi bulunmadığı durumlarda, bazen iskâna müsait olmayan yerler; bataklık, çalılık ve göller, ıslah edilerek, temizlenerek, sudan arındırılarak yerleşim alanı haline dönüştürülüyordu. Bazen de orman arazileri tarlaya dönüştürülerek muhacirlerin ziraatine tahsis ediliyordu⁶¹⁴. Bazen de Amasya örneğinde görüleceği üzere, muhacirlerin yerleştirildiği arazi, üzerinde yaşamaya devam etmek noktasında müsait bir toprak olmaktan çıkmaktaydı. Amasya sancağına bağlı Akdağ nahiyesinde Kızılkışlacık⁶¹⁵ köyünün mevkii çorak ve oynak olmasından dolayı her sene yağmur oldukça toprak yürüyüp ahalinin hanelerini harap etmektedir. Bu durumdan muzdarip olan köy ahali, tehlikeden kurtulmak için adı geçen köyün yakınındaki boş araziye nakledilmeleri ve

⁶¹¹ BOA. DH. MKT. 1233/73, 13 M 1326 (16 Şubat 1908).

⁶¹² BOA. DH. MKT. 19/26, 29 Za 1310 (14 Haziran 1893); BOA. BEO. 217/16201, 22 Za 1310 (7 Haziran 1893).

⁶¹³ BOA. İ. DH. 1470/87, 15 L 1326 (10 Kasım 1908); BOA. BEO. 3434/257478, 20 L 1326 (15 Kasım 1908).

⁶¹⁴ Güneş, a.g.m. , s. 429.

⁶¹⁵ Kızılkışlacık köyü, günümüzde de aynı isimle Amasya şehrine bağlı bir köy olarak mevcudiyetini muhafaza etmektedir.

hanelerini oraya inşası iznini istemekteydi. 14 Ocak 1891 tarihinde Sivas vilayetine gönderilen yazıda, köyün boş araziye nakli uygun görülüyordu⁶¹⁶. Yaklaşık 2,5 sene sonra 24 Eylül 1893 tarihinde Sadaret'e yazılan bir yazıda, köylünün mağduriyeti tekrar gündeme getiriliyordu. Buna göre, durumu yerinde olanlar boş araziye taşınmaya başlamışlardı. Ancak adı geçen köyün yaklaşık 200 hane ve 1.000'den fazla nüfusu bulunduğu ve bunların çoğunluğunun da fakir olduğu belirtilerek yardım isteniyordu. Fakir olup hane yapamayacak durumda olanlar için hane masrafı olarak 21.000 ve bir cami ile bir mektebin inşa masrafı için de 9.000 olmak üzere 30.000 kuruş sarfına ihtiyaç duyulmaktaydı⁶¹⁷. Köylülerin bu ve benzeri ihtiyaçlarının karşılandığına dair veri olmamakla beraber, benzer taleplerin tekrar ettiği görülür. Devlet bu süreçte muhacirlerin bir an önce iskân edilerek tüketici durumdan üretici duruma gelmelerini hedeflemekteydi.

⁶¹⁶ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İrade Şûrâ-yı Devlet.** (Bundan sonra **BOA. İ. ŞD**, şeklinde gösterilecektir), **104/6185**, 19 Ca 1308 (31 Aralık 1890); **BOA. DH. MKT. 1799/126**, 3 C 1308 (14 Ocak 1891).

⁶¹⁷ **BOA. DH. MKT. 137/44**, 13Ra 1311 (24 Eylül 1893).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AMASYA'DA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

Şehirler, buldukları toplumun sosyal hayatını yansıtan küçük birer modeldir. Kendi içlerinde farklı özellikler taşıyalar da aslında bütünü bir parçasıdır. Dolayısıyla bütünden etkilendikleri gibi onun tüm genel özelliklerini de yansıtırlar. Bir şehrin sosyal hayatını, şehrin kendisini canlı kılan her ögesinde aramak gerekir. Canlılığı ve varoluşluğu ortaya çıkaran, bireyin başka bir bireyle veya çevresiyle kurduğu iletişim ve bunun sonucunda ortaya çıkan etkileşimdir. Şehirler de aslında bireylerin oluşturduğu bu etkileşimin toplamından başka bir şey değildir. Bireyin kimlik arayışı sonuçta şehrin kendi kimliğini ortaya çıkarmaktadır. Yaşayan birer organizma olarak kabul edilen şehir, kendi kimliği ile de diğer şehirlerle olan farklılığını ortaya koyabilmektedir⁶¹⁸.

Amasya Türk hakimiyetine girdikten sonra diğer şehirlerde olduğu gibi burada da hızlı bir Türkleştirme ve İslamlaştırma faaliyeti başladı. Bundan dolayı da cami, medrese, tekke ve imarethane gibi eserler hızla çoğalmaya başladı. Özellikle de Selçuklular ve Osmanlılar'ın ilk dönemlerinde bu faaliyetler yoğun bir şekilde devam etti⁶¹⁹.

Camileri, hanları, hamamları ve bunları çevreleyen çarşı ve pazarlarıyla, şehrin güvenliğinin sağlanmasında önemli görevler üstlenen kalesi ve kalesi dışında yaşayan kadını, erkeği, yaşlısı, çocuğuyla ve bu çoğunluğun oluşturduğu nihayet mahalleleriyle, şehir bir bütündür. Bu bütüne gündelik hayatta can veren ise, yönetici ve yönetileniyle, Müslim ve gayrimüslim halkıyla, şehirli ve yakın çevreden geçici sürelerle gelen köylüsüyle, esnafı ve yakın çevre ya da uzak çevre tüccarıyla insandır⁶²⁰. Bu bağlamda Amasya şehrinde yaşayan insanların gündelik hayatı, meşguliyetleri, ilgileri ve farklılıkları çalışmamıza kaynaklık teşkil etmektedir.

Sultan II. Abdülhamid devri imparatorluk merkezinde modernleşme hareketlerinin yaşandığı devir olmuştur. Vilayet ve sancakların da bu değişimden nasiplerini aldıkları muhakkaktır. Zira vilayet, sancak, hatta kaza merkezlerinde, modern okullar, belediye binaları, hükümet konakları, saat kuleleri, köprüler, demir yolları, telgraf gibi gündelik hayatı kolaylaştıran birçok imar ve ulaşım, haberleşme ve

⁶¹⁸ Nursal Kumaş, **II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat**, Uludağ Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2011, s. V.

⁶¹⁹ İsmail Erdoğan, **a.g.t.**, s. 30.

⁶²⁰ Kavaklı, **a.g.t.**, s. 245.

eğitim faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu değişim ve dönüşüm yaşanırken Amasya şehrinin sosyal ve kültürel yapısı nasıl idi? Cami, mescit, han, hamam, misafirhane ve Amasya evleri gibi gündelik hayatın yaşandığı mekânların durumu, halkın örf ve adetleri, düğünleri, nasıl idi? Halkın fakirlik ve zenginlik gibi sebeplerle devletten ne tür talepleri oldu? Yine Amasyalıların sağlık alanında karşılaştıkları problemler nelerdi? Bu dönemde sağlık alanında nasıl gelişmeler yaşandı? Amasya’da sosyal ve kültürel hayat başlığı altında yukarıda zikredilen bu konular ele alınarak, Amasya şehrinin kendine has kültürü ve sosyal dokusu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

3.1. DİNİ VE SOSYAL YAPILAR

3.1.1. Cami ve Mescitler

Arapça *cem* kökünden türeyen, toplayan bir araya getiren anlamındaki *camî* kelimesi, başlangıçta sadece cuma namazı kılınan büyük mescitler için kullanılan “*el-mescidü'l-camî*”den kısaltılarak sonradan kullanılmaya başlanmıştır. Genel olarak toplayıcı, toplayan, kaplayan Müslümanların toplandıkları yer anlamına gelmektedir. *Mescit* ise Arapça’da “*eğilmek, tevazu ile alını yere koymak*” gibi manalara gelen “*sücûd*” kökünden secde edilen yer anlamında bir mekân ismi olup İslamiyet’te ibadet edilen yer manasına gelir⁶²¹. Ancak Türkçede caminin küçüğünü anlatmak için kullanılan bu kelime, caminin Arapça asıl ismidir. İslam tarihinin başlangıcından bu yana camilerin çok önemli işlevleri olmuştur. Osmanlı zamanında da camilerin fonksiyonlarını, mabet, yönetim merkezi, ilim ve kültür merkezi olarak üç grupta değerlendirmek mümkündür⁶²².

Osmanlı Devleti’nde Türk ve Müslüman şehirleri tipik bir şekilde, genellikle bir cami etrafında toplanmış medrese, imaret, hamam, han ve kervansaray, tekke, zaviye, mektep gibi dini, kültürel ve sosyal tesisler çevresinde teşekkül etmiştir⁶²³. Osmanlı şehir tariflerinde, cuma kılınır olma özelliğine sahip olması şehrin tanımlanmasında temel faktördür. Dolayısıyla şehirde içtimaî hareketliliğin en yoğun olduğu yer baş cami sayılan “*Cuma Camisi/Ulu Cami*”dir. Diğer günler mevki camilerde namaz kılan Müslümanlar, Cuma günleri esas camide toplanmaktaydılar⁶²⁴.

⁶²¹ Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, “Cami”, *TDVİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 47.

⁶²² Er, *a.g.t.*, s. 53 – 54.

⁶²³ Kök, *a.g.t.*, s. 88.

⁶²⁴ Er, *a.g.t.*, s. 54.

Şehir bünyesinde yer alan camiler, ibadet mahalli olmalarının yanında, Müslümanların işlerini gördükleri ve herhangi bir devlet emri veya kararının görüşülüp neticelendirildiği bir yer olarak da kullanılmıştır. Her semtin camisine gelen hükümet tebligatı burada halka açıklanırdı. Mimari anlamda mükemmelliğe ulaşan Osmanlı camileri, hemen her şehirde, hükümdar, hükümdar ailesi, yüksek devlet adamları, hayırsever halk tarafından yaptırılmıştır. Özellikle İstanbul'daki padişahlar tarafından inşa ettirilen ve “*Selatin Camileri*” denilenleri, birer mimari şaheserlerdir. Ayrıca fethedilen şehirlerin yerleştirilmesinde ve bir Türk-Müslüman şehri haline getirilmesinde veya yeni kurulan şehirlerde ona Türk ve Müslüman damgasını vuran en önemli yapı camidir⁶²⁵.

Amasya sancağında yer alan camilerin isimlerine; Hüseyin Hüsameddin'in *Amasya Tarihi* ve Hüseyin Menç'in *Tarih İçinde Amasya* adlı eserlerinde yer verilmiştir. Aşağıda tablo halinde ismi verilen camiler Amasya Belediyesi⁶²⁶ ve Amasya Valiliği⁶²⁷ internet sitelerinde de yer almaktadır. Bu camilerin bir kısmı Danişmentli, İlhanlı, Selçuklu ve erken dönem Osmanlı zamanlarında inşa edilen, sonradan tamir görüp yakın zamana kadar ulaşan, bir kısmı ise çalıştığımız dönemde (1876-1909) inşa edilerek günümüze ulaşan camilerdir. Amasya merkezde yer alan camiler şunlardır:

⁶²⁵ Kök, **a.g.t.**, s. 89.

⁶²⁶ <http://www.amasya.bel.tr/kategori/459/1/camiler.aspx> Erişim tarihi: 29. 11. 2016.

⁶²⁷ <http://www.amasya.gov.tr/camiiler> Erişim tarihi: 29. 11. 2016.

Caminin Adı	İnşa Tarihi	Banisi
Azeriler/Şirvanlılar/Şeyh Hacı Hamza-i Nigari Camii	1887-1893 tarihleri arasında	Mir Hasan Efendi
Yörgüç Paşa Camii	1428	Atabey Abdullah Oğlu Yörgüç Paşa
Sultan Bayezid Camii	1486	Amasya Valisi Şehzade Ahmed
Burmali Minare Camii	1237 – 1247	Vezir Ferruh ve kardeşi haznedar Yusuf
Enderun Camii / Gazi Beg Camii	1237	Melik Şemseddin İsmail Gazi Beg veya Melik İzzeddin Mehmed Gazi Beg
Çeribaşı Camii	1390'lı yıllar	Çeribaşı Emînüddin Mehmed Çelebi
Şamlar / Ayas / Küçük Ağa Camii	1495	Kapı Ağası Ayas Ağa
Pir Mehmed Çelebi / Sığır Pazarı Camii	15-16. yüzyıl	Pir Mehmed Çelebi
Bayezid Paşa Camii	1414	Amasya Valisi Bayezid Paşa
Çilehane Camii	1413	Yakup Paşa
Fethiye Camii	1116	Danışmentli Fetih Gazi
Gümüşlü Camii	1326	Gümüşlüzade Taceddin Mahmut Çelebi
Hızır Paşa Camii	15. Yüzyıl	Hızır Paşa
Kilari Süleyman Ağa Camii	1485	Kilari Süleyman Ağa
Mehmed Paşa Camii	1486	Mehmed Paşa
Şâdgeldi Paşa / Saraçhane Camii	1372	Amasya Emiri Şâdgeldi Paşa

Tablo 39: Amasya Merkezde Yer Alan Camiler

Tabloda verilen Amasya merkezindeki camilerden yalnız Azeriler Camii Sultan II. Abdülhamid devrinde inşa edilmiştir. Mir Hamza Efendi'nin vefatı üzerine, Dağıstan'daki halifelerinden Hacı Mahmud Efendi'nin gayretleri ve rehberliğinde Dağıstan'da 4.000 lira toplanarak Amasya'ya gönderildi. Bu para ile Hamza Efendi'nin

müntesiplerinden meşhur âlimlerden Mir Hasan Efendi'nin nezareti altında taştan bir cami ile yanında merhum için bir türbe ve talebelerin geceli gündüzlü ilimle iştilal ettikleri 24 hücreli bir medrese yapıldı. Cami yontma taştan, minareli ve her tarafı mükemmel olarak inşa edildi. Cami ve türbenin kubbeleri kurşunla kaplatıldı. Cemaat için mükemmel şadırvan, abdesthaneler yapıldı. 1888 senesi sonuna doğru bu inşaat tamamlandı ve Dağıstan'dan gönderilen çok kıymetli mefruşatla tefriş edildi. Cami, şehrin kuzey tarafında ve Bayezid Paşa Mahallesi'nde mamur bir noktada yer aldığından, yapıldığı vakitten beri cemaati bol, beş vakit namaz ile bayram namazlarının eda edildiği ve padişaha dua edilen bir camidir. Müderris, hatip, müezzin ve diğer görevlileri ve 35 kadar da talebesi olan cami ile medresenin Dağıstan'dan düzenli olarak gönderilen yardımlarla (imam, müezzin ve ferraş gibi hademe maaşıyla mum, zeytinyağı gibi) zaruri ihtiyaçları karşılanmaktaydı⁶²⁸.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde bakım ve tadilattan geçen camiler de vardı. 1486 yılında Amasya Valisi Şehzade Ahmed tarafından yaptırılan Sultan Bayezid Caminin avlu ve duvarları 1874 yılında Yeşilirmak Nehri'nin taşması sonucu, zarar görmüştü. Bu hasarın giderilmesi adına Evkaf Nezareti tarafından keşif yaptırıldı. Buna göre caminin tamiri için 10.000 kuruş gerekli olduğu görüldü. Bu tarz kadim hayrat eserlerinin atıl bırakılması uygun olmayacağından tamirinin yapılmasına karar verildi⁶²⁹. 1892 yılında ise adı geçen caminin kilimlerinin yenilendiği görülmektedir. Caminin eskiyen kilimleri yenileri ile değiştirilmesi düşünüldü. Eski kilimler müzayede ile 1.200 kuruşa satıldı. Bunun yerine 6.446 buçuk kuruşla 420 arşın⁶³⁰ miktarında 35 adet kilim satın alındı. Ancak bunlar da yeterli olmadı ve 846 arşınlık yer açık kaldı. Bunun üzerine Evkaf Nezaretinin yazısı ve Şûrâ-yı Devlet kararı ile açık kalan yerlerin kilimleri için 15.000 kuruş daha masraf yapılmasına izin verildi⁶³¹. Böylece toplam 21.446 kuruş ile alınan kilimlerle Sultan Bayezid Cami baştan sona yeniden tefriş edilmiş oldu.

⁶²⁸ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı.** (Bundan sonra **BOA. Y. MTV**, şekline gösterilecektir. **81/88**, 16 M 1311 (30 Temmuz 1893).

⁶²⁹ **BOA. İ. DH. 686/47868**, 18 Ca 1291 (3 Temmuz 1874).

⁶³⁰ Arşın ve zirâ isim ve uzunlukları zaman ve mekâna göre çeşitlilik gösterdiği gibi ölçülen nesnelere göre de farklılık göstermektedir. Bu farklılıklara rağmen genel kabul gören hesaplamalara göre bir zirâ dirsekle orta parmak arasındaki uzunluğu gösterir ve ortalama da 68 cm kadardır. Bk. Taşkın, **a.g.t.**, s. 141-142.

⁶³¹ **BOA. İ. ŞD. 114/6826**, 16 C 1309 (17 Ocak 1892.)

3.1.2. Kilise ve Manastırlar

Kilise; Hristiyanlık inancını benimseyenlerin oluşturduğu topluluk, mezhep; Hristiyan mabedi anlamlarına gelir⁶³². Kilise yapıları içinde Amasya'da bilinen en eskisi Aziz Andre/Hagios Andreos'a ait olanıdır. Bizans döneminde Hristiyanlığın resmi din olmasından sonra Amasya'da yapılan iki yapıt önceki yüzyılda yok olmuşlardır. Bunlar, V. yüzyıl başlarındaki Hagios Phokas Kilisesi diğeri de aynı yüzyılın sonu veya VI. yüzyılın başlarında inşa edilen Hagios Theodoros Kilisesidir⁶³³. H. Hüsameddin, Bizans hükümeti devrinde Amasya'da Venkiyus, Andronik, Kertus, Mağdinus, Kommenus, Ağritus, Vasilus gibi kiliselerin olduğunu ancak Selçuklular devrinde Amasya'nın bir derece daha yükseldiği için Rum eserlerinden olan kilise gibi birtakım dini yapıların yarıya kadar yer altında kaldığını ve Selçuklu Sultanı Mesud'un Amasya'yı yeniden inşa etmesi üzerine bu eski eserlerin bütünüyle yok olduğu ve üzerine hanlar, haneler ve camiler inşa edildiğini söyler⁶³⁴. Kaynaklarda Amasya'da kadim zamanlarda inşa edilmiş fakat kalıntılarından ziyade halk arasında ismi yaşayan bir kiliseden bahsedilir: Ayas Vasilos ya da Amasya halkının deyimiyle Ayvasıl Kilisesi. Bugünkü Bayezid Paşa Mahallesi'nin kuzeydoğusunda yer alan "Ayvasol/Ayvasıl" bağları ismi bu kiliseden gelmektedir. Burada Aya Vasil/Hagios Basilios adlı kişinin piskoposluk yaptığı ve daha sonra içine gömüldüğü söylenmektedir⁶³⁵. Kilisenin bulunduğu yerin daha sonra bağ ve bahçelik haline getirilmesiyle birlikte halk arasında Ayos Vasilos adı değişikliğe uğratılarak "Ayvasıl Bağları" ismi verilmiştir.

H. Hüsameddin'in *Amasya Tarihi* isimli eserinde, faal olan birkaç kiliseden bahsedilmektedir. Bunlar, Azeriler Camii ile Kumacık Hamamı arasında bir yerde Fransız Cizvit ruhban heyeti tarafından 1882'de inşa edilen kilise, Köprübaşı Mahallesi'ndeki Rum kilisesi, Eski Kethüda Mahallesi'nde Çukur kilise⁶³⁶dir.

Sivas vilayet salnamelerinde kiliselerle ilgili 1883 senesine kadar bilgi yoktur. 1883 tarihli salnamede, Amasya merkez sancağında kiliselerin varlığıyla ilgili bilgi verilmiş ancak sayı belirtilmemiştir. 1884 tarihli salnamede ise Sivas vilayet toplamındaki kiliselerin sayısı kayıtlıdır. Buna göre Sivas genelinde 102 kilise ve 2

⁶³² Mehmet Aydın, "Kilise", *TDVİA*, C. 26, İstanbul 2002, s. 11.

⁶³³ Fuat Er, *a.g.t.*, s. 57.

⁶³⁴ H. Hüsameddin, *a.g.e.*, C I, s. 60.

⁶³⁵ Er, *a.g.t.*, s. 58.

⁶³⁶ H. Hüsameddin, *a.g.e.*, C I, s. 65, 143, 157.

manastır bulunmaktadır⁶³⁷. 1903 senesi kayıtlarında Amasya sancağı genelinde 86 kilise ve manastırın olduğu görülür. Ancak verilen sayının ne kadarının kilise ne kadarının manastır ve hangi kazalarda olduğuna dair bilgi mevcut değildir⁶³⁸.

Yukarıda zikredilen kiliselerden başka Amasya şehrinde Ermenilere ait Surp Nikogos Kilisesi de bulunmaktadır. Bu kilise ile aynı ismi taşıyan ve yine Ermeni talebelerin eğitim gördüğü kız ve erkek iki kısımdan oluşan ilk ve ortaokul derecesinde eğitim veren bir mektep bulunmaktaydı⁶³⁹. Amasya Ermenilerinden İbranosyan Biraderler Surp Nikogos Kilisesi'nin yanında 1909 yılında bir Ticaret Mektebi açmak için girişimde bulunmuşlardı⁶⁴⁰. Amasya'da yer alan bir başka kilise ise buraya yerleşen ve bir koloni oluşturan Almanlar tarafından açıldı. Evangelist Hıristiyanlık propagandasını yürütmek ve Alman kolonisini güçlendirmek amacıyla bölgeye gelen ilk Almanlardan sonra halıcılar, duvar ustaları, değirmenciler, makinistler, ayakkabıcılar vb. aileleriyle beraber yerleştiler. Burada bir kilise inşa edildi ve başına da yerel dili bilen ve Hıristiyan halka dini hizmet de sunan Ermeni Protestan bir müdür görevlendirildi⁶⁴¹. Zikredilen bu kiliselerden başka Amasya'nın Savadiye Mahallesi'nde de bir kilise yer almaktaydı⁶⁴².

3.1.3. Tekke ve Zaviyeler

Herhangi bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeyhin idaresinde topluca yaşadığı ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlanan yerleşim merkezlerinde veya yol üzerlerinde bulunan binalara tekke, tekkelere göre daha küçük olan tarikat yapılarına da zaviye denilmektedir. Selçuklular zamanından itibaren bu tür yerlere “*ribat*”, “*hankâh*” gibi terimler de kullanılmışsa da en yaygın olanı “*zaviye*”dir. Osmanlı döneminde ribat tabiri tamamen kaybolmuş; imaret, tekke, dergâh ve asitâne kelimeleri daha sık kullanılmıştır⁶⁴³.

Müslüman devletlerin kuruluş faaliyetlerinde büyük bir rol üstlenen tekkeler ve zaviyeler, Türklerin Anadolu'ya gelip yerleşmesinde de büyük ölçüde rol oynadılar.

⁶³⁷ Erol Genç, **Salnamelere Göre Sivas Vilayetinde Dini ve Sosyal Yapı**, Fırat Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2009, s. 40.

⁶³⁸ **SVS 1903**, s. 243-244.

⁶³⁹ Seyit Taşer, “Sivas'ta Gayrimüslim Okulları Hakkında Tutulan Rapor (1914)”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 48, Erzurum 2012, s. 412.

⁶⁴⁰ **BOA. DH. MKT. 2860/76**, 6 Ca 1327 (26 Mayıs 1909); **BOA. BEO. 3584/268775**, 8 C 1327 (27 Haziran 1909).

⁶⁴¹ Henry J. Van Lennep, **Travels in Little-Known Parts of Asia Minor**, C. 1, Londra 1870, s. 95-96.

⁶⁴² **BOA. DH. MKT. PRK.) 134/36**, 9 S 1287 (11 Mayıs 1870). Savadiye Mahallesi'ne ait bir çizimde söz konusu kilise görülmektedir. Bk. Resim 4.

⁶⁴³ Er, **a.g.t.**, s. 62.

Keza, Anadolu'nun İslamlaştırılmasında da bunların rolü inkâr edilemeyecek kadar büyüktür⁶⁴⁴. Evliya Çelebi, Amasya şehri genelinde kırk adet tekkeden bahseder. Mevlevihane, Hızır İlyas, Gök Medrese, Pirlar ve Şamlar bu tekkelerden bazılarıdır⁶⁴⁵. Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi'nde 31 tane tekkeden bahsetmektedir. Adı geçen tekkeler şunlardır⁶⁴⁶:

Tekke İsmi	İnşa Tarihi	Banisi
Ak Hasanoğlu Tekkesi	1829	Amasya mütesellimi Ak Hasanzade El-Hac Hafız Hasan Ağa
Ehlullah Tekkesi	1653	Amasya mütesellimi el-Hac Hızır Ağa
Üçler Tekkesi	1822	Kırımlı eş-Şeyh İsa Efendi
Çilehane Tekkesi	1412	Yakup Paşa
Çevikçe Tekkesi	1427	Şeyh Şemseddin Mehmed el-Kartasî
Hicâbî Tekkesi	1797	Kırımlı es-Seyyid eş-Şeyh Abdulkaki Hicâbî Efendi
Hızır Paşa Tekkesi	1563	Hızır Paşa
Hace Sultan Tekkesi	1475	Şemseddin Ahmed Çelebi
Saadeddin Tekkesi	1466	Sadi Efendi
Şamlar Tekkesi	1544	Hâce el-Hac Salih Çelebi
Şehir Kethüdasıoğlu Tekkesi	1822	Şehir Kethüdasızade es-Seyyid eş-Şeyh Mehmed Arif Efendi
Şehreküstü Tekkesi	-	Pir Sinan Halveti'nin müritleri tarafından inşa edilmiştir.
Şeyhoğlu Tekkesi	1776	Çorumlu Şeyh Hasan Efendi-zâde Abdullah Vecih Efendi
Şeyh Cuî Tekkesi	1414	Mehmed Cuî Dede
Şeyh Abdul Tekkesi	1553	Şeyh Abdullah Efendi
Şeyh Kırık Tekkesi	1150	Selçuklu Sultanı Mesud
Darbhanece Tekkesi	1432	Darbhane Emîni Şemseddin Ahmed Çelebi
Kanlı Tekkesi	1608	Amasya mütesellimi Kanlı el-Hac Ali Ağa
Kutb Tekkesi	1609	Şeyh Ahmed Efendi (Kutb Dede)
Kuşbaz Tekkesi	1553	Şeyh Yakup Efendi

⁶⁴⁴ Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi* S. 2, Ankara 1974, s. 279-304.

⁶⁴⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Yay. Haz. Ahmed Cevdet, İkdâm Matbaası, 1314(1896-1897), s.187.

⁶⁴⁶ H. Hüsameddin, *a.g.e.*, C. I, s. 120-133.

Gülâbî Tekkesi	1565	Beylerbeyi Gülâbî Paşa
GümüŖlüođlu Tekkesi	1400'lerin başında	-
Mehmed PaŖa Tekkesi	1485	-
Mahmud Çelebi Tekkesi	1404	İmadazade Bedreddin Mahmud Çelebi
Müftüoğlu Tekkesi	1603	Amasya Müftüsü Taceddin Efendizade Ahmed Efendi
Melik Gazi Tekkesi	1416	Bayram Beyzade melikü'l-ümerâ Gazi İsmail Bey
Mevlevihane Tekkesi	1314	Alaeddin Ali Pervane Bey
Meydan Tekkesi	1466	Ehli Hatun
Nuh Tekkesi	1704	Amasya müftüsü Mütevellizade el-Hac Ahmed Efendi
Yakutiye Tekkesi	1411	Yakup PaŖa
Yâ Vedûd Tekkesi	1453	Selamet Hatun

Tablo 40: *Amasya Tarihi*'nde Adı Geçen Tekkeler

Yukarıdaki tabloda ismi verilen tekkelerin birçoğu Amasya'nın Türk-İslam hâkimiyetine geçiŖiyle beraber erken dönemlerde kurulmaya başlanmıŖtır. Bu tekkelerden; Mahmud Çelebi, Ŗamlar, Saadeddin, Ŗeyh Kırık, Ŗeyh Cuî, Ŗehreküstü, Melikgazi, Mevlevihane, Mahmud Çelebi ve GümüŖlüođlu tekkeleri 1830-1840'lara kadar etkinliğini devam ettirmişlerdir⁶⁴⁷.

1829 tarihinde inşa edilen ve ilk Ŗeyhliđini de Halveti tarikatından Seyyid Ŗeyh İbrahim Hakkı Efendi'nin yaptığı tekke, 1866'ta derslane ve 1885'te ise altı fetvahane üstü ise medrese olarak Sultan Abdülhamid döneminde aktif olarak hizmet vermiştir. 1822 yılında inşa edilen Ŗehir Kethüdasıoğlu Tekkesi'nde 1881 yılında Ŗeyh Yusuf Ziyaeddin Efendi, 1894 yılında ise kardeŖi Ŗeyh Mehmed Bahaeddin Efendi vazife yapmıştır. 1776 yılında yapılan Ŗeyhođlu Tekkesi'nde NakŖibendi tarikatı üzere ayin icra edilmiş ve postniŖinliđe 1894 yılında Ŗeyh Hacı Ali Efendi oturmuŖtur⁶⁴⁸.

Ŗeyh Abdul Tekkesi, KuŖbaz Tekkesi ve Yâ Vedûd Tekkesi 19. Yüzyılın ortalarına kadar faal durumda iken, sonraki tarihlerde zayi olmuş ve üçü de de 1897

⁶⁴⁷ H. Hüsameddin, **a.g.e.** , C. I, s. 123– 133.

⁶⁴⁸ H. Hüsameddin, **a.g.e.** , C. I, s. 120, 123.

yılında evkaf-ı münderise⁶⁴⁹den sayılarak maarife bırakılmıştır. 1485 yılında Halveti tarikatından Habib Karamanî hazretleri için inşa edilen tekke uzun süre irşad vazifesi yaptıktan sonra 1878 yılında muhacirlerin yoğun iskânı sonrasında hususi meskene dönüşmüştür⁶⁵⁰.

1411 yılında inşa edilen Yakutiye Tekkesi, mescidi, şeyh odası, misafirhanesi ve imareti ile büyük bir tekke idi. Bu bina 1864 yılında Amasya müftüsü Ali Kayazade el-Hac Ahmed Sıdkı Efendi'ye fetvahaneye olmuş ve bunun vefatıyla da metruk olduğu gerekçesiyle 1882'de İbtidaî Mektebi'ne dönüşmüştür⁶⁵¹. Neticede tekkelerin bir kısmı maarife devredilirken, bir kısmı İbtidaî Mektep, diğer bir kısmı ise hususi mesken olmuş, bazıları da yanarak ortadan kalkmıştır.

Yukarıda ismi zikredilen tekkelerin haricinde Amasya'da tesis edilen bir tekke daha vardır. Bu tekke 1886 yılında Medine'den Amasya'ya gelen ve Kadiri tarikatına mensup bulunan Şeyh Mehmed Emin Efendi tarafından kurulmuştur⁶⁵². Kaynaklarda söz konusu tekke hakkında pek malumat bulunmamaktadır.

3.1.4. Türbeler

Türbe, ölünün gömülü bulunduğu mezarın üstüne yapılan binaya verilen addır. Arapça mevtanın gömülü bulunduğu toprak, yer demek olan türbe, etrafı çevrilmiş yahut üstü örtülmüş olan mezar yerinde kullanılmıştır. Farsça bir tabir olan “kümbet” ile aynı anlama gelir. Bu tür eserler bir yerleşme biriminin ve şehrin teşekkül etmesinde, imarında rol oynayan müesseselerden biri olarak kabul edilir. Selçuklular döneminde kümbet denilen mezar yapıları için Osmanlılar türbe deyimini tercih etmişlerdir⁶⁵³.

H. Hüsameddin, Amasya Tarihi'nde 78 adet türbeden bahsetmektedir. Bunların önemli bir kısmı devlet adamlarına ait iken diğerleri tarikat büyüklerine, âlim ve evliyaya ait türbelerdir. Adı geçen türbeler şunlardır⁶⁵⁴:

⁶⁴⁹ Evkaf-ı münderise; eseri kalmamış vakıflar. Bk. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 726.

⁶⁵⁰ H. Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 124-133.

⁶⁵¹ H. Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 132 – 133.

⁶⁵² **BOA. BEO. 1713/128402**, 19 Ca 1319 (3 Eylül 1901).

⁶⁵³ Er, **a.g.t.**, s. 65.

⁶⁵⁴ H. Hüsameddin, **a.g.e.**, C. 1, s. 97-115.

Akbilek	Alagöz Baba	Ebu İshak Çelebi	İskender Memi Çelebi	Efrûmiye Banu
Emir İmam	Anbarlı Evliya	Üçler	Oruç Beğ	Ehl-i Hatun
İbik Baba	İgerli Evliya	İğnecizade	İltekın	İnekler
Bektaş Baba	Pervaneler	Pir İlyas	Pir Sinan	Pir Abdurrahman Çelebi
Pir Mehmed Çelebi	Taceddin	Tekirdağlı Baba	Tımarhane Evliyası	Cemudâr
Çelebioğlu	Hacı Hamza Efendi	Hacı Hamza Bey	Habib Karamanî	Hüseyin Dede
Halkalı Dede	Halfet Gazi	Hâce Sultan	Dersi Tamam	Recep Çelebi
Selamet Hatun	Sultan Mesud	Sinan Efendi	Şâdgeldi Paşa	Şirvanî
Şehzade	Şehzadegân	Şehitler	Şeyh Hüsameddin	Şeyh Zekeriya
Saçlı Efendi	Safa Paşa Hatun	Taşköprülü	Toruntay	Ayşe Gazi
Arif Efendi	Abdurrahman Baba	Abdurrahman Muslihî	Osman Bey	Acem Ali
Ali Çelebi	İsa Efendi	Fahreddin Cevherî	Kadılar	Kuba Evliyası
Kadem Paşa	Kutub	Kurtboğan	Gül Çiçek Hatun	Kemal Paşa
Gümüslüzade	Mehmed Paşa	Muslihiddin	Mustafa Dede	Malatyalı Sufi
Melik Gazi	Memi Dede	Mansur Baba	Mevlevihane	Nasuh Baba
Yediler	Yakup Halveti	Yörgüç Paşa		

Tablo 41: *Amasya Tarihi*'nde Adı Geçen Türbeler

Yukarıda isimleri zikredilen türbelerden Bektaş Baba Türbesi'nde Bektaşilerden Kırşehirli Bektaş Baba medfundur. Amasya köylerindeki Aleviler tarafından 1867 yılında inşa edilen türbe 1896 yılında da tamir edilmiş ve yöre Alevileri açısından önemli bir ziyaretgâh olmuştur⁶⁵⁵. Amasya şehrindeki önemli türbelerden biri de Pir İlyas hazretlerinin türbesidir. Pir İlyas⁶⁵⁶, Amasya halkı tarafından sevilen ve kandil ve

⁶⁵⁵ H. Hüsameddin, *a.g.e.*, C. I, s. 101.

⁶⁵⁶ Anadolu'da yetişen evliyanın büyüklerindedir. İsmi, Şücaeddin İlyâs'tır. Gümüslüzade diye de bilinir. Amasyalı olup doğum tarihi bilinmemektedir. 1410 senesinde vefat etti. Zamanındaki âlimlerden

bayramlarda kabri ziyaret edilen âlim zatlardan biridir. Bu nedenle kabri zaman zaman Ermeni komiteciler tarafından tahrip edildi. Müslümanların dini hassasiyetlerine hakaret ederek onları galeyana getirmek, böylece terör ortamı oluşturmak ve mağdur oldukları izlenimini vermek Ermeni çetecilerin propagandalarından biri idi. Bu manada yaptıkları eylemlerden biri de Kur'ân-ı Kerim ve cüzlere zarar vermek, onları pisletmekti. Amasya'da 1894 senesinde Pir İlyas Hazretlerinin Türbesi yakınındaki kabirde pisletilmiş bir En'âm⁶⁵⁷ bulundu. Amasya Mutasarrıfı Bekir Paşa bunu muayene ettirdi ve bu çirkin fiili Regaip kandili ziyareti için türbeye gelecek Müslümanları galeyana getirmek maksadı ile Ermeniler tarafından yapıldığını tespit etti. Müslüman ahalinin galeyana gelmemesi için de ileri gelen kimselere gerekli nasihatlerde bulundu⁶⁵⁸. Ermenilerin Müslüman ahaliyi galeyana getirmek için Amasya'da Pir İlyas Hazretlerinin Türbesi yakınındaki kabirde bir Kur'ân-ı Kerim üzerindeki yaptıkları çirkin eylem Avrupa basınında da yerini aldı. Regaip Kandili ziyareti için türbeye gelecek Müslümanları galeyana getirmek maksadı ile Ermeniler tarafından yapılan bu hareket *Pall Mall Gazetesi*'nin, "Amasya'da tahriş edilmiş bazı Kur'ân nüshaları bulunduğunu bildirir" başlığı ile art niyetli bir haber olarak gazetede yer aldı⁶⁵⁹.

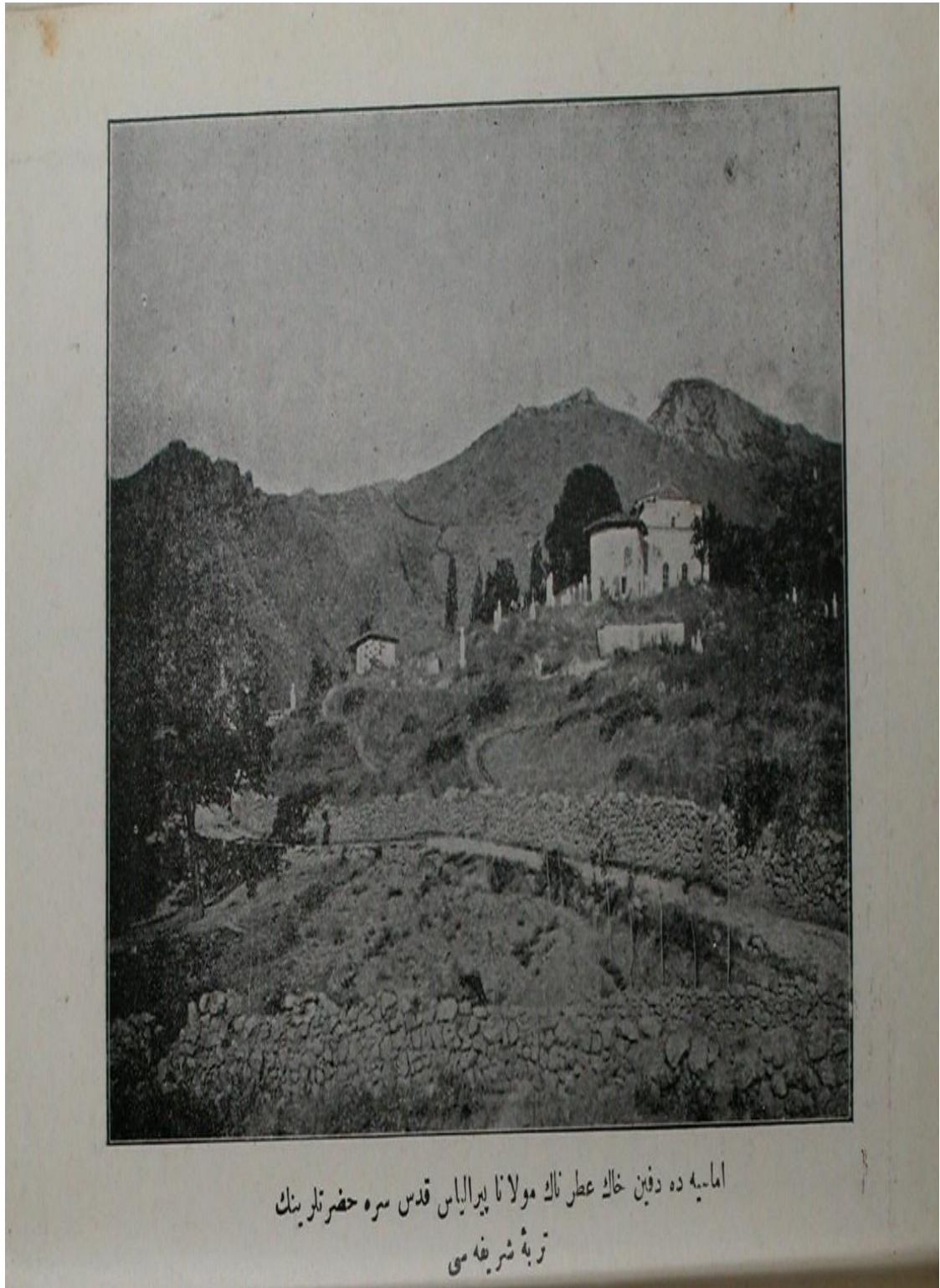
akli ve nakli ilimler tahsil etti. Beldesindeki âlimler arasında önemli bir yeri olan Pir İlyas hazretleri vefatından sonra da türbesi ziyaretçi akınına uğramaktadır. Bk. Komisyon "Pir İlyas", **İslam Âlimleri Ansiklopedisi**, C. 12, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 375.

⁶⁵⁷ İçinde En'âm suresi ve bazı diğer küçük surelerin bulunduğu eserdir.

⁶⁵⁸ **BOA. DH. ŞFR. 170/102**, 16 Kânunuevvel 1310 (28 Aralık 1894); **A. MKT. MHM. 724/12**, 4 B 1312 (1 Ocak 1895).

⁶⁵⁹ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri.** (Bundan sonra **BOA. HR. SFR. 3** şeklinde kullanılacaktır), **431/42**, (20 Mart 1895).

Resim 5: Pir İlyas Hazretlerinin Türbesi'nin II. Abdülhamid Dönemindeki Görüntüsü

Kaynak: SVS 1321, s. 114.

Hacı İlyas Mahallesinde yer alan Şehzadegân Türbesi'nde, Osmanlı padişahlarından Çelebi Mehmed'in şehzadeleri medfundur. Dört taş direk üzerine inşa edilen ve muhkem bir kubbeye sahip olan bu türbe birkaç kez tamir görmüş, en son 1896 yılında Gürcüzade Mehmed Necip Bey tarafından imar edilmiş mamur ve yeni bir haldedir⁶⁶⁰.

Hacı Hamza Efendi Türbesi: Kafkasya'dan göç edip Amasya'ya gelen ilk muhacirlerden Karabağlı Şeyh Hacı Hamza-i Nigari metfundur. Mir Hamza Nigari Halidiye tarikatı şeyhlerinden, faziletli ve olgun bir kişidir. İsmail Siraceddin Şirvanî'den dersler aldı. Tasavvufta kemale ermiş olmasından dolayı Şeyh İsmail Siraceddin Efendi'nin dikkatini çekti. Halidiye tarikatının çevreye yayılması görevini üstlendi. Çevresine toplanan kişilerin çokluğundan dolayı Sultan Abdülhamid Han'a şikâyetler ulaştırıldı. Amasya'da "*nifak çıkarmaya meyilli*" olarak görülen Mir Hamza Nigari, Harput'ta zorunlu ikamete gönderildi. Harput'ta sürgünde iken 1886 yılında hastalandı ve vefat etti. Cenazesi Amasya'ya getirildi. Azeriler Camii inşaatının bitişiğine defnedildi. Mezar üzerine kapısı doğu cephesinden açılan, tek kubbeli bir türbe yapıldı⁶⁶¹.

Dağıstan muhacirlerinden olan ve Amasya'da pek çok talebesi ve seveni bulunan Nakşibendi Şeyhi Mir Hacı Hamza Efendi adına yapılan caminin etrafında 24 hücreden oluşan ve talebelerin geceli gündüzlü ilimle iştilal ettikleri medrese ve dersane yapıldı. Müderris, hatip, müezzin ve sair hademesi ve 35 kadar da talebesi olan cami ile medresenin Dağıstan'dan düzenli olarak gönderilen yardımlarla (imam, müezzin ve ferraş gibi hademe maaşıyla mum, zeytinyağı gibi) zaruri ihtiyaçları karşılanmaktaydı. Ancak üç buçuk senedir Dağıstan'da toplanıp Amasya'ya gönderilen bu yardımlardan Rusya hükümetinin haberdar olması üzerine ianeler kesildi. Bu durum medrese ve caminin düzenli masraflarının karşılanamamasına ve bunun sonucunda medresede tahsil gören talebelerin dağılmasına yol açacaktı. Böylesine faydası aşikâr İslam müesseselerinin kapanacak olması kabul edilemeyeceğinden Amasya İdare Meclisi çektiği telgrafla Padişah'tan yardım istedi⁶⁶². Sivas vilayeti de, Mabeyn-i Hümayuna çektiği telgrafta, medrese ve caminin masrafları için aylık 1.250 kuruş

⁶⁶⁰ H. Hüsameddin a.g.e. , C. I, s. 108.

⁶⁶¹ Menç, **Tarih İçinde Amasya**, s. 369.

⁶⁶² **BOA. Y. MTV. 81/88**, 16 M 1311 (30 Temmuz 1893).

olmak üzere senelik 15.000 kuruşa ihtiyaç olduğunu bildirdi ve masraf cetveli ile inşa edilen caminin bir fotoğrafını gönderdi⁶⁶³.

Resim 6: Mir Hamza Nigari Adına Yapıtılan Cami ve Türbe

Y.MTV.00081.00088.003

Kaynak: BOA. Y. MTV. 81/88, 16 M 1311 (30 Temmuz 1893).

⁶⁶³ Aynı belge, 19 S 1311 (1 Eylül 1893).

Mir Hamza hazretleri adına inşa edilen caminin aylık ve bir yıllık masrafları şunlardır:

Masraf Türü	Aylık Tutarı (Kuruş)	Yıllık Tutarı (Kuruş)
Cami-i şerifin imamet maaşı	200	2400
Başkitabet maaşı	100	1200
Müezzinin maaşı	150	1800
Ferraş (temizlikçi) maaşı	100	1200
Bevvab (kapıcı) maaşı	100	1200
Kandilcilik maaşı	50	600
Çerağmanlık ⁶⁶⁴ maaşı	25	300
Devrhanlık maaşı	50	600
Cüzhan (cüz okuyan) maaşı	25	300
Mevlid-i Nebi tilaveti masrafı	25	300
...? Maaşı	25	300
Vaizlik maaşı	25	300
Müderrislik maaşı	33	400
On fiskiyeli şadırvana cereyan eden suyun masrafı	25	300
Cami-i Şerifi aydınlatmada balmumu masrafı	50	600
Cami-i Şerif minaresindeki kandili yakmak için kullanılan zeytin yağı masrafı	100	1200
Cami ile kandillerin ve 24 adet müderris odasının sair masrafları	166	2000
Toplam Bir Yıllık Masraf 15.000 kuruş		

Tablo 42: Mir Hamza Efendi Camiinin Hademe vs. Masrafları

Yukarıda tablo halinde verilen masraflarla ilgili İstanbul'dan beklenen yardımların tam anlamıyla gelmediği anlaşılıyor. Zira yaklaşık beş sene sonra 30 Haziran 1898 tarihli bir evrakta, cami ve medresenin varidatının kesildiği, buraların

⁶⁶⁴ Aydınlatma ile ilgili bir vazifedir.

harap olmaktan kurtarılması için hatip, imam ve hademe maaşı olarak muayyen bir paranın tahsis edilmesi istenmekteydi⁶⁶⁵.

Dağıstan ulemasından ve Nakşibendi şeyhi olan Mir Hamza Nigari aynı zamanda seyyiddir. Osmanlı'da seyyid ve şeriflerin haiz olduğu birtakım muafiyetlerden Mir Hamza Nigari istifade etmiştir. Maliye Nezaretinden yazılan 21 Temmuz 1873 tarihli tezkirede, “*Mir Hamza Nigari hazretlerinin yedlerine müceddeden muâfiyetnâmeleri verilerek*” hürmet ve ihtiram gösterilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁶⁶⁶.

Şeyh Hamza Nigari Efendi'nin ünü Osmanlı topraklarını da aşmış, Rusya Müslümanları arasında da tanınır ve sevilir olmuştur. Bunun bir örneğini Tiflis'te yaşayan Hacı Mahmud isimli bir zatın dilekçesinde görmekteyiz. Rusya'nın Tiflis eyaletine tabi Kazak şehrinin Arslan köyü ahalisinden Hacı Mahmud, Amasya'da medfun Nakşi Şeyhi Mir Hamza Efendi'ye mensuptur. Büyük oğlu Hilmi de Amasya'ya hicret etmek istemektedir. Bunun için burada bulunan mallarının satılması hususunda dilekçe vermiş ve gereğinin yapılmasını istemiştir⁶⁶⁷. Dağıstan muhacirlerinin Amasya'nın dini ve ilmi hayatına ciddi katkıları sunduğu görülmektedir. Şeyh Hamza Nigari gibi, bölgeden gelen ve seyyid olan başka aileler de vardır. “Dağıstan muhâcirlerinden ve sülâle-i tâhireden Seyyid Mehmed ve Seyyid Hasan Efendiler” bu ailelerdendir. Bu aileler de seyyidlere sağlanan bazı muafiyet ve imtiyazlardan istifade etmektedir. Maliye Nezaretinin 25 Mart 1909 tarihli yazısında, Seyyid Mehmed ve Seyyid Hasan'ın aileleri arasında taksim edilmek üzere Amasya mal sandığından 518 kuruş yevmiye verilmesinin uygun olduğu ifade edilmektedir. Seyyid Hasan 31 Ağustos 1905 tarihinde vefat ettiğinden bunun hissesine düşen 189 kuruş büyük oğlu Seyyid Mehmed Said'e verilmesi uygun görülmüştür⁶⁶⁸.

Dersi Tamam Türbesi: Bu türbede Müftüzade Hacı Ömer Efendi medfundur. Hakkında fazla malumat bulunmayan Hacı Ömer Efendi 1700'lü yıllarda müftülük yapmıştır. Yaşayışı ve güzel ahlakı ile kendisini sevdiren Ömer Efendi, halk arasında “Dersitamam” diye anılmıştır. 1723 yılında vefat etmesinden sonra Kuş Köprü yakınlarındaki mezarlığa defnedilmiştir. Mezarı sevenleri tarafından tek hücreli ve üstü açık bir türbe ile çevrilmiştir. Amasya Tahrirat Müdürü İstanbullu Mehmed Mazhar Bey

⁶⁶⁵ BOA. Y.EE. 81/36, 10 S 1316 (30 Haziran 1898).

⁶⁶⁶ BOA. A. MKT. MHM. 459/29, 25 Ca 1290 (21 Temmuz 1873).

⁶⁶⁷ BOA. HR. TH. 150/85, 20 C 1312 (19 Aralık 1894).

⁶⁶⁸ BOA. BEO. 3524/264273, 7 Ra 1327 (29 Mart 1905).

1896 yılında tamir ettirmiş, üstü kapalı muntazam bir oda şekline getirilmiştir. Günümüzde şehirdeki hızlı bir imarlaşıma neticesinde türbenin yeri maalesef kaybolmuştur⁶⁶⁹.

Şirvanî Türbesi: Şamlar Mezarlığının üstünde yer alır. Eski sadrazam Şirvanîzade Mehmed Rüştü Efendi tarafından 1869'da inşa, 1873'te evkafı tanzim edilmiştir. İçinde babası Şeyh İsmail Siraceddin Şirvanî hazretleri, kardeşi eski İstanbul kadılarında Seyyid Ahmed Hulusi Efendi ve eniştesi el-Hac İsa Ruhi Efendi medfundur⁶⁷⁰. Ahmed Hulusi Efendi, Şirvanlı İsmail Efendi'nin oğlu, Mehmed Rüştü Paşa'nın kardeşidir. İstanbul'a gelip müderris oldu. 1867 Mayıs'ında Galata mollası, 1874'de de İstanbul kadısı oldu. 1877'de memuriyetle Afganistan'a gönderildi⁶⁷¹.

3.1.5. İmarethaneler/Misafirhaneler/Ziyafethaneler

Sosyal yardımlaşmayı toplum içerisinde destekleyici nitelikte olan en önemli tarihi eserlerden birisi de imaretlerdir. *İmaret*; Osmanlı döneminde fakirlere ve medrese talebesine sıcak yiyecek dağıtmak amacıyla kurulmuş hayır müessesesidir. Vesikalarda *imar edilmiş, inşa edilmiş demek* olup cami, mescit, medrese, türbe gibi birimlerin tamamı için olduğu gibi bu binalarda biri olan aşevi/aşhane için de kullanılmıştır⁶⁷². Bu hayır kurumları tarih boyunca, devlet adamları, zenginler ve hayır sahipleri tarafından kurulmuş, gayrimenkul gelirleriyle desteklenmiş ve bu kuruluşlar için özel binalar

⁶⁶⁹ Menç, **Tarih İçinde Amasya**, s. 307.

⁶⁷⁰ H. Hüsameddin, **a.g.e**, C. I, s. 108.

⁶⁷¹ Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, Yayına Haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Akt. Seyit Ali Kahraman, C. 2, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 677; Ahmed Hulusi Efendi'nin Afganistan Elçiliği ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. M. Cavid Baysun, "Şirvanî-zade Ahmed Hulûsi Efendi'nin Efganistan Elçiliğine Âid Vesikalar", **Tarih Dergisi**, C. 4, S. 7, İstanbul 1953, s. 147-158; Menç, türbede medfun bulunanlardan Şirvanîzade Ahmed Hulusi Efendi'nin renkli ve sıra dışı bir kişiliğe sahip olduğundan bahseder ve onun hakkında şu bilgileri verir: "Kendisi Osmanlı'da ilk üniversite protesto eylemini başlatanlardandı. Tahsiline Amasya'da başlayıp İstanbul'da devam eden Ahmed Hulusi Efendi, önce müderris, Mayıs 1867'de de Galata Mollası oldu. Aynı yıl Mekke-i Mükerreme daha sonra da İstanbul pâyeliğini aldı. Mithat Paşa'nın şahsen dostu ve hayranı olan Ahmed Hulusi Efendi, 1872'de Mahmud Nedim Paşa'yı deviren ve Osmanlı'da ilk üniversite hareketi olan "Talebe-i Ulûm" nümayişini tertip edenlerin başındaydı ve fikir kendisinden çıkmıştı. Ziya Paşa ve Mithat Paşa'nın da desteklerini almış ve binlerce talebeye hükümet aleyhinde gösteri yaptırmıştır. Mithat Paşa'nın ilk sadrazamlığı bu hareketin ardından gelmiştir. Üniversite talebelerini harekete geçirip başarı elde ettikten sonra parladı. Şirvanîzade Ahmed Hulusi Efendi'ye 1874'de fiilen İstanbul kadılığı, ardından Anadolu Kazaskerliği pâyesi verildi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Afganistan'ın Rusya'ya taarruz ederek Osmanlı Devleti'ne yardımında bulunmasını ve aynı zamanda İngiltere ile diplomatik münasebetlere girişmesini temin için 1877'de fevkalade sefir olarak Sultan II. Abdülhamid tarafından Afganistan'a Emir Şir Han nezdine gönderildi. Daha sonra Diyarbakır naipliğine atandı. Bu son görevinden de alınan Hulusi Efendi Amasya'da ikamete mecbur tutuldu. 17 Ocak 1889'da vefat eden Ahmed Hulusi Efendi Şirvanlılar Türbesi'nde babasının yanına defnedildi." Bk. Menç, **Tarih İçinde Amasya**, s. 372.

⁶⁷² Zeynep Tarım Ertuğ, "İmaret", **TDVİA**, C. 22, İstanbul 2000, s. 219.

yapılmıştır. Osmanlılarda medrese talebelerinin parasız olarak yemek yediği imaretler aynı zamanda o semtin yoksullarının ve gelip geçen misafirlerinin sabah-akşam yemek yedikleri yerlerdi⁶⁷³.

H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*'nde misafirhaneler ile ziyafethaneleri imarethaneler kapsamında ele almaktadır. Amasya'da ilim talebelerinin, umumen Amasya'da bulunan ve dışardan gelen fakirlerin ve misafirlerin karınlarını doyurmak ve gerektiğinde konaklama ihtiyaçlarını temin için, sultanlar, vezirler ve ileri gelenler tarafından vaktiyle imarethaneler/misafirhaneler inşa edilmiştir. Bu imarethanelerin başlıcaları Bayezid Paşa, Yörgüç Paşa, Sultan Bayezid, Mehmed Paşa ve Hatuniye imaretleridir⁶⁷⁴.

H. Hüsameddin tabhaneler hakkında şu bilgileri verir:

“Bu imaretlerin nezdinde büyük birer tabhane (misafirhane) olup, şu halde Amasya'da beş imarethane beş tane de tabhane bulunmakta idi. Bundan başka genel olarak, misafirlere, seyyahlara ve fakirlere açık olmak üzere Amasya'da pek çok ziyafethaneler mevcut idi. Bunların başlıcaları şunlardır: Pervane Bey (Mevlevihane'de), Yakup Paşa, Şeyh Hüsameddin Kubâvî, Hâce Sultan, Hızır Paşa, Ahi Saadeddin, Hacı Mahmud Çelebi, Şeyh Cuî, Ehli Hatun, Ahi Darbhane ve Yakut Paşa. Bu on bir ziyafethanenin yemeği bol, aşçı ve ekmekçisi belli ve nakipleri de vazifelidir”.

Yine bunlardan başka hususi ziyafethanelerin de mevcut olduğundan bahseden H. Hüsameddin, bundan kırk yıl öncesine kadar Amasya'da bulunan ayan ve eşrafın hanelerinin de umumen birer ziyafethane halinde olduğundan bahseder⁶⁷⁵.

Amasya'da misafirlere, talebelere ve fakirlere yemek ikram edilen bir diğer müessese ise Melek İsmail Hangâhî'dir. Bu hangâhın bağlı olduğu vakıf Amasya Maarif Komisyonu tarafından münderis⁶⁷⁶ olduğu iddiasıyla zabt edildi. Melek İsmail Hangâhî'nin zaviyedârı olan Sünbülzade Hacı Osman Efendi, Sivas vilayetine yazdığı

⁶⁷³ Er, **a.g.t.**, s. 43.

⁶⁷⁴ H. Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 160.

⁶⁷⁵ H. Hüsameddin, **a.g.e.**, C. I, s. 161. Bu bilginin yer aldığı Birinci cilt, eski harflerle 1909-1911(1327-1330) tarihleri arasında yazıldığına göre, H. Hüsameddin'in bahsettiği kırk yıl öncesi 1870'li yılları işaret etmektedir. Demek ki Amasya'daki bu ziyafethane geleneği çalıştığımız dönem olan Sultan Abdülhamid dönemlerine kadar ulaşan bir gelenek olmuştur.

⁶⁷⁶ Eseri, izi, nişanı kalmamış olan. Evkaf-ı münderise: eseri kalmamış vakıflar. Bkz. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 726.

arzuhalde, buranın ferman ile tasarrufunun kendisine verildiğini, hangâh mamur ve mevcut olduğu halde Maarif Komisyonu tarafından kanuna aykırı bir şekilde zabt edildiğini belirterek eskisi gibi kendi uhdesine verilmesini istedi. Sivas valiliği Amasya mutasarrıflığı ile yaptığı yazışmada, adı geçen vakfın münderis denilerek gelirlerine el konulduğunu ancak zaviyesinin mevcut ve zaviyedârının da ferman ile tayin olunan Osman Efendi olduğunu tespit etti. Bu tarz hayrat eserlerine sahip vakıflara münderis gözüyle bakılıp zapt edilmesinin şer'an ve nizamen caiz olamayacağını belirtti. Maarif Nezaretine gönderdiği telgraf ile vakfın şartı gereği, tasarruf haklarının zaviyedâr Sümbülzade Osman Efendi'ye verilmesini talep etti⁶⁷⁷.

3.1.6. Hamam ve Çeşmeler

Hamam, Arapça “ısıtmak, sıcak olmak” anlamındaki “*hamm*” kökünden türeyen *hamam* (*hammâm*) kelimesinin sözlük anlamı “ısıtan yer” demek olup “yikanma yeri” manasında kullanılmaktadır⁶⁷⁸. Günümüzde de yaygın olarak kullanılmakta, ancak Anadolu'nun bazı yörelerinde “sıcak” ya da “sıcaklık” denmektedir. Türkler hâkimiyet altına aldıkları şehirler ile buralardaki üst düzey yöneticilerin oturdukları saraylara eski dönemlerden itibaren hamamlar yapmışlardır. Yaşadıkları evlerin içinde de ayrı bir yikanma yeri bulunuyordu. Bu geleneğin devamı sayılabilecek uygulamalar Anadolu köylerinde, hamam karşılığı söylenen “*munça*” veya “*munçak*” sözleriyle ifade edilmektedir⁶⁷⁹.

İslamiyet'in etkisiyle Selçuklular ve Osmanlılar döneminde dinî ve ticarî yapılar inşa edilirken çalışanların temizlik ihtiyaçlarını giderebilmek için ilk olarak hamam yapılmaktaydı. Hamam yapıldıktan sonra işler hâle gelebilmesi için vakıf kurumu aracılığıyla işletilmekteydi. Osmanlı Devleti, hamamı ve hamam anlayışını daha çok geliştirmiştir. Hamamlar çifte hamam veya tek hamam şeklinde inşa edilmişlerdir. Erkek ve kadın hamamının ayrı olmadığı “*tek hamam*”lar ve “*kuşluk hamamı*”nda erkekler gece ile sabahın erken saatlerinde, kadınlar da gündüz yıkanırldı. Kadın ve erkekler

⁶⁷⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Maarif Nezareti Mektubî Kalemi. (Bundan sonra BOA. MF. MKT şeklinde kullanılacaktır), 580/15, 15 B 1319 (28 Ekim 1901).

⁶⁷⁸ Semavi Eyice, “Hamam”, TDVİA, C. 15, İstanbul 1997, s. 402.

⁶⁷⁹ M. Murat Öntuğ, “Osmanlı Dönemi Balıkesir Hamamları (XVI-XVII. Yüzyıl)”, Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya Eylül 2013, s. 423.

için ayrı bölümlerden oluşan “*çifte hamam*”lar ile mahallelerde sadece kadınlar için olan “*avret*” ve çarşıda erkekler için yapılanlara “*rical hamamı*” denilmekteydi⁶⁸⁰.

Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri* isimli eserinde, Amasya’da inşa edilmiş tarihi hamamları şu şekilde sayar: Yörgüç Paşazade Mustafa Bey tarafından 1436 yılında yaptırılmış olan Mustafa Bey Hamamı, Yıldız Hamamı (Hatuniye Hamamı), Hızır Paşa Hamamı, Kumacık Hamamı, Yukarı Hamam, Büyük Hamam, Kara Mustafa Paşa Hamamı, Çifte Hamam, Tuzpazarı Hamamı⁶⁸¹.

Hızır Paşa Hamamı, Ok Meydanı’nın kuzeyinde, aynı adı taşıyan mahallede 1465 yılında Yörgüç Paşa’nın kardeşi Hızır Paşa tarafından yaptırılmıştır. Hayli tahribat görmüş olan hamam, bitişiğindeki mescit ve medreseye hayrat olarak bağışlanmıştı⁶⁸². Kare planlı ve kubbeli küçük bir soyunmalığı olan hamam 1992 yılında restorasyon yapılacağı gerekçesiyle kapatılmış ve uzun yıllar ilgilenenlerin bulunmaması nedeniyle harap duruma düşmüştür⁶⁸³.

Kumacık Hamamı, Küçük Kapı Ağası Ayas Ağa tarafından 1495 yılında yaptırıldı. Kocacık Hoca Ahmed Çelebizade Hoca Mehmed Çelebi’den arsanın satın alınmış olmasından dolayı hamama önceleri “*Kocacık Hamamı*” ismi verilmiş fakat daha sonraları Kocacık ismi “*Kumacık*” olarak halk arasında değiştirilmiş olduğu *Amasya Tarihi*’nde ifade edilmektedir⁶⁸⁴. Pek çok deprem ve tabii afet atlatan hamam 1987 yılında restore edilerek 1991 yılında tekrar hizmete açıldı.

Mustafa Bey Hamamı, Mustafa Paşa Mahallesi’ndedir ve Mehmed Paşa Camii’nin güney tarafındadır. Hamam klasik bir Osmanlı mimarisinin tekrarıdır. İlk defa 1436 yılında Yörgüç Paşazade Mustafa Bey tarafından yaptırıldığı için “*Mustafa Bey Hamamı*” diye tanınmaktadır. Amasya’da sık yaşanan depremlerde menfi bir şekilde etkilenmiş ve harap duruma düşmüştür. 1830 yılında büyük bir tamirat görmüş ve tekrar hizmete açılmıştı⁶⁸⁵.

Yukarıda hakkında malumat verilen hamamlardan bir kısmı varlığını koruyarak günümüze kadar devam ederken bir kısmı da çeşitli nedenlerle yok oldu. Sivas vilayet salnamelerine bakıldığında hanlarla birlikte hamamların sayıları verilmiştir. Amasya

⁶⁸⁰ Öntüğ, a.g.m. , s. 424.

⁶⁸¹ Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985, s. 20 – 21.

⁶⁸² Er, a.g.t. , s. 52.

⁶⁸³ Menç, *Tarih İçinde Amasya*, s. 146.

⁶⁸⁴ H. Hüsameddin, a.g.e. , C. I, s. 64.

⁶⁸⁵ Menç, *Tarih İçinde Amasya*, s. 331.

sancağı ve kazalarıyla ilgili han, hamam bilgileri 1875/1876 salnamesinde verilmeye başlar. Erol Genç'in salnamelerden hareketle verdiği bilgilere göre Amasya sancak merkezinde ve kazalardaki han ve hamam sayısı şu şekildedir⁶⁸⁶:

⁶⁸⁶ Genç, **a.g.t.** , s. 52-53.

Salname Yılları	Amasya		Merzifon		Madensim		Lâdik		Osmancık		Köprü		Mecitözü		Havza	
	Han	Hamam	Han	Hamam	Han	Hamam	Han	Hamam	Han	Hamam	Han	Hamam	Han	Hamam	Han	Hamam
1875	43	19	14	4	4	7	13	3	13	3	6	5	3	3	-	-
1876	33	22	15	9	2	8	13	3	6	9	6	5	8	8	-	-
1880	43	19	14	4	4	8	13	3	13	3	6	5	3	2	-	-
1882	32	14	14	4	1	18	13	3	10	2	6	5	1	2	11	5
1883	29	14	6	10	5	6	13	3	12	3	6	5	1	1	11	4
1888	29	14	6	10	5	6	16	3	12	3	6	5	1	1	11	1

Tablo 43: Sivas Vilayet Salnamelerine Göre Amasya'da Mevcut Han ve Hamamlar

1903 ve 1907 senelerinde Amasya sancağı genel toplamında 130 han ve 54 hamam yer almaktadır⁶⁸⁷.

Çeşmeler, hayır amacıyla inşa edilen su yapılarıdır. Genellikle suyun depolandığı bir su haznesi ile haznenin ön yüzündeki ayna taşı, musluk ve yalaktan oluşur. Abdest almak için inşa edilen şadırvanlarda ise musluklar daha çok sayıda olup aşağı seviyede bulunur. Külliye programında yer alan hamam, çeşme gibi su yapılarının inşa edilmesindeki asıl zorluk, suyu kaynağından alarak kullanılacağı yere taşımak için su yolu inşa etmek, yani alt yapıyı oluşturmaktır⁶⁸⁸.

Osmanlı şehirlerinin sokaklarında birçok çeşmelerin ve su kaynaklarının mevcudiyeti şüphesiz suyollarına verilen önemden kaynaklanmaktadır. Suyun şehir dışından getirilmesi sokaktaki ve evlerdeki çeşmelere ve suyun en çok kullanıldığı cami, mescid, medrese, han ve hamamlara tevzii son derece düzenli ve sürekli bir organizasyonu gerektirmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti, suyollarının ve tesislerinin inşası bakımı, onarımı ve suyun tevzii için Su Nezareti kurmuşlar. Su Nezaretinin yetki ve görevleri XIX. yüzyıl ortalarında Şehremaneti'ne devredildi⁶⁸⁹.

Sadece İstanbul'da değil Osmanlı'nın tüm şehir ve kasabalarında suyollarının inşasına, bakım ve tamirine, tahlil ve tevziine önem verilirdi. Cami, mescid, medrese, zaviye, han, hamam, sokaktaki çeşme ve sebillere, evlerdeki çeşmelere suyun ulaştırılması konusunda Osmanlı son derece iyi organize olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yönettiği her şehir ve kasabada günümüze kadar ulaşan birçok çeşme ve sebillerin mevcudiyeti ve birçoğunun hâlâ kullanılıyor olması Osmanlı suyolları yönetim ve sisteminin çok sağlam temeller üzerine oturtulduğunun bir göstergesidir⁶⁹⁰.

Amasya şehrinde de devlet adamları, hayır sahipleri ve daha sonra belediye teşkilatının kurulmasıyla yapılmış birçok çeşme ve sebil bulunmaktadır. Bunlardan günümüze ulaşan örnekleri şunlardır: Narlıbahçe, Hatuniye, Hünkâr, Kadılar, Çilehane, Büyük Ağa, Saraydüze Sultan ve II. Bayezid Çeşmeleri⁶⁹¹.

⁶⁸⁷ Genç, a.g.t. , s. 53.

⁶⁸⁸ M. Gözde Ramazanoğlu, "16. Yüzyılda Osmanlı Külliyesi", Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 17, S. 3, 2008, s. 336.

⁶⁸⁹ M. Mehdi İlhan, "Osmanlı Su Yollarının Sevk ve İdaresi", Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 27, S. 44, Ankara 2008, s. 42-43.

⁶⁹⁰ M. İlhan, a.g.m. , s. 62.

⁶⁹¹ <http://www.amasya.gov.tr/cesmeler> Erişim tarihi: 08. 12. 2016.

Temenna, İlyas Ağa, Acem Ali ve Hacı Hamza Çeşmeleri de 16. yüzyılda inşa edilmiş ve gelirlerle vakıf haline getirilmiş çeşmeler olarak kayda geçmiştir⁶⁹². Amasya Beyliği Emiri Şâdgeldi Paşa, iyi tahsil görmüş, tedbirli ve tecrübeli bir devlet adamı olarak tanınmış ve idaresi altındaki topraklara başşehir olarak seçtiği Amasya’da imarlaşmaya önem vermiştir. Şâdgeldi Paşa, bir cami ile beraber o günlerden günümüze ulaşan bir çeşme inşa etti. Halifet Gazi Türbesi karşısı, Kadılar Türbesi bitişiğinde 1381 yılında yapılan çeşmenin kitabesi 1997 yılında hırsızlar tarafından yerinden sökülerek götürüldü⁶⁹³.

3.1.7. Han, Bedesten, Çarşı ve Pazarlar

Osmanlı şehirlerinin hemen hepsinde sıkça rastlanılan yerler alışveriş merkezleri olan çarşılar ve pazarlardır. Şehrin aynı zamanda ekonomik canlılığının da bir işareti olan çarşılar, çeşitli dükkânlar, bedesten, hanlar ile çevrili bulunmakta, bilhassa bedestenler ticaretin canlı bir biçimde cereyan ettiği yerlerin başında gelmektedir. Müstahkem duvarlarla çevrili bir kapalı çarşı hüviyetini haiz olan bedestenler ayrıca bu özellikleri sebebiyle kıymetli malların ve nakdin muhafaza edildiği, emanete konduğu yerler olarak da önem kazanmaktadır⁶⁹⁴.

Amasya Bedesteni, Kapı Ağası Hüseyin Ağa tarafından Amasya’da yaptırılan eserlerden ilkidir. Çarşı-bedesten olarak yaptırılan eser 1483 yılında tamamlandı. Günümüze kadar gelen biçimi ile kare planlı, ortada büyük bir ayak bulunan ve çok geniş dört kemer ile dört bölüme ayrılmış bir yapıdır. Bu bölümlerin her birinin üstünü evvelce birer kubbe örtüyordu. 1865 yılında yıktırılan bu kubbelerin yerine ahşap bir çatı çekildi, bunun da çökmesi üzerine uzun yıllar açık duran binanın 1971 tamirinde ise kubbeleri yeniden yapıldı⁶⁹⁵.

Taşhan; Amasya’da XVIII. yüzyılda yaptırılan ticari amaçlı bir eserdir. 1758 yılında Amasya Mutasarrıfı Rahtıvan Mehmed Paşa tarafından yaptırılan yapı, taştan yapılmış olmasından dolayı “*Taşhan*” adını aldı. Mimar Mehmed Kalfa’nın eseri olan Taşhan, iki kat olarak inşa edilmiş ve bu katlardaki 34 oda ile farklı ticari faaliyetlerde kullanıldı. 1766 yılında Rahtıvan Mehmed Paşa’nın oğlu el-Hac Ahmed Bey, bir mescit

⁶⁹² Er, a.g.t. , s. 53.

⁶⁹³ Menç, *Tarih İçinde Amasya*, s. 98, 101.

⁶⁹⁴ Er, a.g.t. , s. 48.

⁶⁹⁵ Menç, *Tarih İçinde Amasya*, s. 209.

ve şadırvan yaptırdı⁶⁹⁶. Bu han çevresinde, Kuyumcular Çarşısı, Hallaçlar (Penbeciyân) Çarşısı, İpekçiler Çarşısı, Kavukçular Çarşısı, I'tarân (parfümericiler) Çarşısı olmak üzere 5 adet çarşıdan bahsedilmektedir⁶⁹⁷.

Ezinepazar Hanı; Amasya'nın Ezinepazar nahiyesinde yer almaktadır. Bu nahije eskiden “Cuma Pazarı” ve Farsça Cuma manasına gelen “Ezine” kelimesine izafetle “Ezinepazarı” ve tahfif ile “İnepazar” denmekteydi. Nahiyenin isminden hareketle buradaki hana da “Ezinepazar Hanı” , “İnepazar Hanı” ve “Cuma Pazarı Hanı” gibi isimler verildi⁶⁹⁸. Amasya-Tokat karayolunun 35. km'sinde bulunan Ezinepazarı beldesindeki bu han Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat'ın hanımı Valide Sultan Mahperi Hatun tarafından yaptırdı. Kapı üzerindeki beyaz taş kitabeye göre, 1650'de Muşlu Mehmed Çavuş tarafından yapılan bağışlarla yeniden onarıldı. Bu tamirat sırasında, bina moloz taşlarla yenilendi ve yan duvarları da payandalarla desteklendi. Han, 37x16,5 metre boyutlarında dikdörtgen planlıdır⁶⁹⁹.

Amasya kaynaklarında ismi zikredilen fakat günümüze kalıntıları ulaşmamış olan bir başka han ise Yağıbasan Hanı'dır. Kurşunlu adıyla da bilinen bu han, 1225 tarihli Halifet Gazi Vakfiyesi'nde vakfedilen bir dükkânın sınırı olarak belirtilir. İçeri şehirde, Kurşunlu Mahallesi'nde olan bu han sebebiyle bu mahalleye “Mahalle-i Yağbasaniye / Mahalle-i Hanı Yağbasaniye” adı verildi⁷⁰⁰.

Ubeydullah Çarşısı: Meşhur âlimlerden Ubeydullah Efendi tarafından 1525 yılında bir mescit yaptırdı. Bu mescide bir han ile on iki dükkân ve iki ev vakfedildi ve cami önünde bulunan çarşıya da Ubeydullah Efendi'nin adı verildi. Bu isim halk arasında “İbadullah” demekle meşhur oldu, ancak halkın çoğu “İbadullah” yerine “Badulla Çarşısı” dediğinden, halk arasında daha çok bu isim yaygın hale geldi. İlk defa 1602'de ve daha sonra da defalarca çıkan yangında harap oldu. En son 1914 yılında çıkan büyük yangın ile ortadan kalktı⁷⁰¹. İbadullah Çarşısında yer alan ve yine aynı isimle zikredilen camii de ahalinin ve esnafın ibadet için iştirak ettiği önemli camilerden biridir. 1904 yılında bu caminin müezzinliğini yapan Ali Efendi, lakayt olduğu ve vazifesine devam noktasında ciddiyeti bulunmadığı gerekçesiyle caminin mütevellileri

⁶⁹⁶ Menç, **Tarih İçinde Amasya**, s. 314.

⁶⁹⁷ Fuat Er, **a.g.t.** , s. 49.

⁶⁹⁸ H. Hüsameddin, **a.g.e.** , C. I, s. 174.

⁶⁹⁹ Menç, **Tarih İçinde Amasya**, s. 85.

⁷⁰⁰ Fuat Er, **a.g.e.** , s. 49-50.

⁷⁰¹ Menç, **Tarih İçinde Amasya**, s. 337.

tarafından ihraç edildi ve yerine mahalli evkaf komisyonunca seçilecek daha kifayetli birinin tayini talep edildi⁷⁰².

H. Hüsameddin'in aktardığına göre, Osmanlılar tarafından Devehane Mahallesi, askerî mühimmatın nakli için hazır edilen develerin konaklama yeri olarak bir han inşa edildi. “*Devehane*” adı verilen bu han daha sonra mevcut bulunduğu mahalleye de isim oldu. Aynı mahallenin tam ortasında “*Kanlı Pazar*” ismiyle bir pazar kuruldu. Amasya eski mütesellimlerinden Aydın Beyzade Kanlı Ali Ağa tarafından bir hayli gelir bu pazara vakfedildi. Adı geçen çarşıda daha sonraları “*Kanlı Hamam*” , “*Kanlı Mescid*” ve “*Kanlı Tekke*” ismiyle çeşitli yapılar inşa edildi⁷⁰³.

Amasya'daki hanlardan bir diğeri, “*Vakıfhan*”dır. Bu han, evkaf tarafından her senenin belli zamanında müzayedeye çıkarılarak talipleri arasında son taliplisi üzerine ihalesi yapılır ve bu suretle idare olunurdu. Bu han Kösemihaloğulları'ndan Mehmed Paşa tarafından yaptırıldı ve Mehmed Paşa Camisine bırakılmış olup varidatından önemli bir kısmı camiye aittir. Bu Vakıfhan'ın altındaki dükkânlar da yine vakıflara ait olup bunlar da senenin belli ayında açık artırma yoluyla kiraya verilirdi⁷⁰⁴.

1900'lü yılların başından itibaren son 65 yılda Amasya'nın sosyal ve kültürel durumunu, gelenek ve göreneklerini “*Amasya Hatıraları*” isimli eserinde kaleme alan Olcay⁷⁰⁵, adı geçen eserinde çarşı-pazar esnafı ve iş yerleri hakkında da ayrıntılı bilgiler vermektedir. Olcay'ın hakkında bilgi verdiği Eski Selağzı Senti, Mahkeme Çarşısı, Taşhan ve Alçak Köprü civarında bulunan dükkân ve iş yerleri şunlardır⁷⁰⁶:

⁷⁰² BOA. DH. MKT. 865/77, 10 R 1322 (24 Haziran 1904).

⁷⁰³ H. Hüsameddin, a.g.e. , C. I, s. 77.

⁷⁰⁴ Olcay, *Amasya Hatıraları*, s. 51.

⁷⁰⁵ Olcay, eserinin 58. Sayfasında “*yaşadığımız dönemde*” ifadesiyle özellikle doğduğu yıl olan 1887 ile I. Dünya Savaşı'nın başlangıcı olan 1914 yılları arasında geçen süreci kastettiği anlaşılmaktadır. Doğal olarak, anlattığı yıllar çalıştığı (1876 – 1909) dönemin önemli bir kısmını kapsamaktadır.

⁷⁰⁶ Olcay, *Amasya Hatıraları*, s. 48-60.

Dükkânın Türü	Esnafın Adı	Dükkânın Türü	Esnafın Adı
Manav	Feyzullah'ın Ali Efendi	Berber	Darendeli Berber Rıza Çavuş
Kasap	Ermeni Kırkor	Kuyulu kasap dükkânı	Nimet Efendi – Enver Efendi
Simitçi	Karcı İmam Tevfik	Fırın	Yenice Köylü Ekmekçi İbrahim Ağa
Manav	Mustafa Efendi	Eczane-i Osmanî	Hekim Tatyus Usta'nın Oğlu
Berber	Hasan Usta	Tütüncü	Erbaalı İbrahim Efendi (Eski reji memuru)
Kasap	Yumuk Osmanzade Hamdi Efendi	Bakkal	Muharrem
Manav	Şeyhoğlu Salih Efendi	Berber	Tokaç Ahmet Ağa
Manav	Şirvanlı Mehmed Efendi	Tandır dükkânı	Kebapçı Hacik Usta
Bakkal	Şeyhzade Mustafa Efendi	Lokanta	Meşhur Cacık Ustası Hatip Hoca
Manav	Zileli Ahmed Ağa	Kasap	Hamdi Ağa
Bakkal	Abduş Ağa	Manav	Pepe Arif Ağa
Kebapçı	Üç Kardeşler (Mardirus)	Manav	Şeyh Cu'li Çayköy Ağası'nın Hafız
Manav	Ekniyeli Ohannis Usta	Manav	İpeklioğlu Hamdi Ağa
Kasap	İmamzade Hulusi ve Tevfik Efendi	Manav	Rüştü Hafız
Berber	Güzel Ahmed Ağa	Manav	Emekli Polis Mustafa Ağa
Berber	Ömer Ağa	Manav	Hacı Kadiroğlu
Çayhane	Enis Efendi	Manav	Hacı Hafız Efendi
Çayhane	Baba Muhsin	Manav	Gözdaşzadeler'den Mustafa Efendi
Şirket Gazinosu	-	Manav	Şabanoğulları'ndan Ethem Efendi'nin biraderi
Kebapçı	Çerkez Aliye'nin Hamza	Manav	Arıcının Hacı Emin Ağa
Berber	Lütfü Usta	Fırın	Ekmekçi Pandili
Fırın	Ekmekçi Şekeroğlu Buus	Yüksek Kahve (Kıraathane)	Hamamcı Hacı Ali Hafız
Manav	Madenüzcü Hacı Mustafa Ağa	Meyhane	Fırıldakçı İbrahim
Manav	Bakkaloğlu Ömer Efendi	Bakkal	Jandarma Dursun
Kıraathane	Miralayzadeler		

Tablo 44: Selağzı Semtindeki İşyerleri

Dükkânın Türü	Esnafın Adı	Dükkânın Türü	Esnafın Adı
Tuhafiye	Hacı Necip Efendi'nin torunu	Mağaza	Mardikyan biraderler
Kırtasiye	Kitapçı Resul Efendi kardeşler	Mağaza	Tiryakizade Ethem Efendi
Ayakkabıcı	Eşekçekmezin Hulusi Efendi	Bakkal	Kalleşzadelerin Hürrem ve Hulusi Efendiler
Ayakkabıcı	Çapulacı ⁷⁰⁷ Arap Said Usta	Bakkal	Fazlıoğulları
Eczane	Hasib Kadri Bey	Nalbant dükkânı	-
Bakkal	Veyis Beyzadelerden Sıdkı Efendi	Tuhafiye	Beçenzade Memduh Efendi
Sobacı	Ermanak Usta	Manifatura	Gevrekzade Osman Efendi ve Lâdikli Sarı Kral Nazım
Bakkaliye + Aktariye	Gözdaşzade Ahmed Efendi	Mağaza	Kunduracı İstil Usta
Sahaf Dükkânı	Burhan Hafız Efendi	Tuhafiye	Bosnalı Şakir Efendi'nin oğlu Halim Bey
Ayakkabıcı	Batum muhaciri Çapulacı Ömer Ağa	Kunduracı	Mescinin Tahsin Usta
Mağaza	Arpacıoğulları'ndan Hacı Osman Efendi	Kunduracı	Pazaroğlu Nuri Usta

Tablo 45: Mahkeme Çarşısı'ndaki İşyerleri

⁷⁰⁷ Çapula; kaba deriden yapılmış ucu sivri ve kıvrık ayakkabı. Bk. **Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. III, TDK, Ankara 1968.
http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derlay&kelime1=%C3%A7apula.
Erişim Tarihi: 19.06.2017.

Dükkânın Türü	Esnafın Adı
Manifatura	Abranusoğlu
Mağaza	İpekyan Serkis Efendi
Manifatura	Hacı Nuri Efendi
Dükkân	Çiçekçizade Ethem Efendi
Manifaturacı ve terzi dükkânları (Taşhan'ın Saraçhane semtiyle Kileri Süleyman Ağa Camii'ne çıkılacak caddenin iki tarafında)	20 kadar dükkânda Rum ve Ermeni esnaf ile 3-5 dükkânda Türk ve Müslüman esnaf
Alçak Köprü – Sultan Bayezid Camii Arasındaki İşyerleri	
Köprü Hamamı	-
Han	Gazzazoğlu Hamdi Ağa
Bıçakçı	Sivaslı Garnik
Meyhane	-
Marangoz	-

Tablo 46: Taşhan Civarındaki İşyerleri

Olçay, Amasya Hatıraları isimli eserinde, 25 farklı meslek/esnaf/ dükkân türünden bahseder. Yukarıda tablo halinde verilen bu dükkânlar incelendiğinde; bunların büyük bir kısmının ahalinin yeme-içme ihtiyacını karşılamaya yönelik meslekleri ihtiva ettiği görülmektedir. Zira 18 manav, 5 kasap, 3 kebabçı, 3 fırın ve 1 simitçi dükkânın varlığı Amasya ahalisinin tüketim ve alışverişteki önceliğinin -birçok yerde görüldüğü gibi- yeme-içme üzerine olduğunu göstermektedir. Özellikle manav sayısının çokluğu, bölgenin meyve-sebze bakımından münbit bir yer olduğu ve halkın da gıda tüketiminde bunları öncelediği izlenimini vermektedir. Olçay, Madenüzcü Hacı Mustafa Ağa'nın işlettiği manava, kaymak, süt ve yoğurdun en nefisinin geldiğini sebze ve meyvelerin en güzelinin burada olduğunu söyler. Buradan anlaşıldığına göre, manavlar yalnızca meyve satılan yerler olmayıp, süt ve süt ürünleri de satılan mekânlar olarak işlev görmekte idi⁷⁰⁸.

Amasya merkezde yer alan 5 kasap dükkânından 4'ü Müslümanlar 1'i ise Ermeniler tarafından işletilmektedir. 3 kebab dükkânından 2'si gayrimüslimler 1'i ise Müslümanlar tarafından işletilmektedir. Olçay, Çerkez Aliyenin Hamza diye anılan

⁷⁰⁸ Olçay, **Amasya Hatıraları**, s. 51.

zâtın güzel bir kebabçı dükkânı olduğunu, çok nefis kebab yaptığını ve ara sıra meşhur kebabçının dükkânına gittiğinden bahseder⁷⁰⁹.

Eğlence gelenekler bileşkesidir. Bu nedenle de eğlence, içinde dans, müzik, giyim-kuşam, yiyecek ve içecek, tiyatro, edebiyat, oyun, sinema, moda, festival, şenlik, animasyon vb. pek çok gelenek yer alır. Diğer bir ifadeyle “karmaşık bir sistem” olan eğlence, kültürün birçok kültürel geleneğin meydana gelme, aktarılma, değiştirilme, özetle yaşatılma ortamıdır. Dolayısıyla eğlencenin araştırılması, birbiriyle ilişkili çeşitli geleneklerin de incelenmesi anlamına gelmektedir⁷¹⁰. Bir eğlence mekânı olarak Osmanlı toplumunda kahvehaneler, sosyal paylaşım alanı olarak da sıklıkla kullanılan mekânların başında gelmekteydi. Kahvehaneler, yalnızca yetişkin erkeklerin bir araya gelip, çay ve kahvesini yudumlayıp, nargilesini içip muhabbet ettiği bir mekân değildi. Bu mekânlar aynı zamanda bilgi alışverişinin yaşandığı, valilikten, belediyeden veya İstanbul’dan ulaşan birtakım duyuruların ilan edildiği veya tartışıldığı, içinde gazete okunan ve birer kültür kurumu işlevi gören mekânlardı. Dolayısıyla, zamanla ve kendiliğinden bir kahve kültürü oluşmuştu. Her kahvehane de kendine has birtakım özellik edinmişti. Kimi kahvehanelere yalnızca gençler gitmekte, kiminde ise sadece nargile içilmekteydi. Osmanlı toplumunda ilk kahvehaneler XVI. yüzyılın sonlarına doğru açılmaya başlanmıştı. Daha önceden, bilge ve sözü dinlenilir bir kişi etrafında toplanılıp yapılan muhabbetler, bu tarihten sonra kahvehanelere taşınmıştı. Tütün ve tönbeği ismi verilen nargile ise I. Ahmed döneminden itibaren yaygınlaşmaya başlamıştı⁷¹¹.

Çayhane, kıraathane, gazino ve meyhanenin varlığı Amasya’da halkın gündelik yaşamında sosyalleştikleri eğlence mekânları olarak karşımıza çıkmaktadır. Çayhane/kıraathane/kahvehanenin 4’ü de Müslümanlar tarafından işletilirken, 2 meyhaneden biri Fırıldakçı İbrahim isminde bir Müslüman tarafından işletilirken diğerinin kim tarafından işletildiği belirtilmemiştir. Öte yandan Amasya merkezde bir tütüncünün varlığı da dikkati çekmektedir.

Tanzimat sonrasında, Osmanlı kent dokusu farklılaşmaya başlamıştır. Geleneksel mahalle kültürü temelinde oluşturulan Osmanlı kent dokusu ile beraber

⁷⁰⁹ Olcay, **Amasya Hatıraları**, s. 51.

⁷¹⁰ Nebi Özdemir, “Osmanlı Tüketim Kültürü, Eğlence ve Yazılı Medya İlişkisi”, **Milli Folklor**, Yıl 19, S. 73, 2007, s. 12.

⁷¹¹ Kumaş, **a.g.t.**, s. 60.

eğlence dünyasında da değişimler meydana gelmiştir. Hamam, meyhane, kahvehane, mesirelik, hane temelli geleneksel eğlence dünyasında yaşamını sürdüren Osmanlı toplumu Batı tarzı “cafe, pastahane, tiyatro binası, otel, lokanta, gazino, bar, birahane, yazlık, havuzlu, kameriyeli bahçe, buluşma evi, kumar kulübü,” gibi yeni eğlence mekân ve ortamlarıyla tanışmıştır⁷¹². Olcay’ın eserinde ifade ettiği gazino, bugünkü gazinodan daha ziyade bir lokal, bir dernek hüviyetinde olsa gerek⁷¹³.

Giyim ve kuşam, bir toplumun içinde yaşadığı coğrafi koşulların, kültürel ve ekonomik özelliklerinin, sahip olduğu değer yargılarının, gelenek ve göreneklerinin en önemli ve doğal göstergelerinden biridir. Osmanlı Devleti giyim ve kuşamı, çok uluslu yapısının doğal bir sonucu olarak sosyal, ekonomik, dini bir ayırıştırma aracı ve kimlik belirleyici bir unsur olarak ele almıştır. Dolayısıyla kılık ve kıyafet, kişinin dinini, mesleğini, sahip olduğu statü ve hatta ait olduğu sosyal grubu gösteren bir araç haline gelmiştir⁷¹⁴. Amasya şehrinde giyim-kuşama yönelik, manifatura, tuhafiyeye ve ayakkabı/kundura dükkânlarının olduğu görülmektedir. Mahkeme Çarşısı’ndaki manifatura dükkânı, Gevrekzade Osman Efendi ve Lâdikli Sarı Kral Nazım tarafından işletilmekte iken, Taşhan civarındaki iki dükkândan biri Hacı Nuri Efendi diğeri de Abranusoğlu ismindeki bir gayrimüslim tarafından işletilmekte idi. Olcay, Taşhan civarında ismini vermediği 3-5 kadar manifatura ve terzi dükkânın Türk ve Müslümanlar tarafından işletildiğini 20 kadar dükkânın ise Rum ve Ermeni esnaf tarafından işletildiğinden bahseder. Yine 6 tane ayakkabı/kundura dükkânının tamamı Müslümanlar tarafından işletilmektedir.

Amasya merkezinde, yeme-içme ve giyim-kuşam dışında gündelik hayattaki ihtiyaçları karşılamaya yönelik, sobacı, nalbant, bıçakçı, marangoz gibi dükkânlar da mevcuttur. Bıçakçılık mesleğini Sivaslı Garnik Usta yürütürken, sobacılık mesleğini ise Ermanak Usta ismindeki gayrimüslim icra etmektedir.

⁷¹² Özdemir, a.g.m. , s. 18.

⁷¹³ Gazinonun, eğlence mekânları olarak, kahvehanelerle birlikte değerlendirildiğini görmekteyiz. 14 Mayıs 1862 tarihli “*Devâir-i Belediye Çavuşlarının Vezâifine Dâir Talimât*”ın 12. Maddesinde; “ahâlinin tecemmü ettiği (halkın toplandığı) kahvehâne ve gazino ve sair zokaklarda...” ifadesi gazinonun nizamnamelerde, talimatnamelerde yer aldığını göstermektedir. Bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri XI: Devâir-i Belediye Çavuşlarının Vezâifine Dâir Bir Talimâtıdır” , **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C.6, S.4, Ekim 1997, s. 127.

⁷¹⁴ Necdet Aysal, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketleri” , **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 10, S. 22, (2011 Bahar), İzmir 2012, s. 3.

Olcaý, bazı iş yerleri için meslek türünü ifade eden bir kelime kullanmayıp mağaza ifadesini kullanmıştır. Olcaý'ın betimlemelerinden hareketle bu mağazaların bakkal/market tarzı işletmeler olduğu anlaşılmaktadır. Eserde, 9 bakkal 5 tane de mağazadan bahsedilmektedir. Bakkalların tamamına yakını Müslümanlar tarafından işletilirken, 4 mağazadan 2'si gayrimüslimler tarafından işletilmektedir. Mağazanın biri Mardikyan Biraderler'e diğeri ise İpekyan Serkis Efendi'ye aittir. Bu mağazalarda o devre ait umumi ihtiyacı karşılayacak olan en nefis çay ve özellikle Rus semaverleri satılan eşyaların başında gelmektedir⁷¹⁵.

Olcaý'ın zikrettiği iş yerleri arasında 1 adet kırtasiye ile 1 adet sahaf dükkânı yer almaktadır. Sahaf dükkânının sahibi Burhan Hafız Efendi idi, kırtasiye ise Kıtıpçı Resul Efendi Kardeşler tarafından işletilmektedir. Her iki dükkânın mevcudiyeti halkın kitap ve kırtasiye araçları hususunda ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir. Kırtasiye ve sahaf dükkânlarının varlığı zaten medreseler şehri olarak bilinen Amasya'nın ilim ve kültür sahasına gösterdiği ilginin de bir örneği olsa gerektir.

1830'larda öncelikle İstanbul'da, yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise taşrada sivil eczaneler açılmaya başladı. Ecza ticareti de Osmanlı kentlerindeki ticari faaliyet alanlarına XIX. yüzyılın son çeyreğinde eklendi⁷¹⁶. Sağlık hizmetlerinin gelişmesinde önemli bir payı olan eczanelerin Amasya merkezinde de yer aldığı görülmektedir. Olcaý'ın zikr ettiği iki eczane dükkânından biri Hekim Tatyus Usta'nın Oğlu tarafından işletilen Eczane-i Osmanî, diğeri ise, Hasib Kadri Bey tarafından işletilen eczanedir. Başta İstanbul olmak üzere, vilayet merkezlerinde açılan ve zamanla yaygınlaşan eczaneler çoğunlukla yabancılar ya da yerli gayrimüslim tebaa tarafından işletilmekte idi⁷¹⁷. Eczacılığın İstanbul dışında tüm taşrada da hekimlikten ayrı olarak profesyonelleşmeye başlamasıyla beraber Amasya ahalisi, ihtiyaç duydukları ilaçları Hekim Tatyus ve Hasib Bey'in eczanelerinden temin etmişlerdir.

Danışmendli ve Selçuklu dönemlerinde ve Osmanlı hakimiyeti ile beraber Amasya şehir merkezinde dini ve sosyal yapılar, çarşı ve pazarlar inşa edildi. Bu yapıların bir kısmı Sultan II. Abdülhamid döneminde bakım ve tadilat gördü. Bu kadim

⁷¹⁵ Olcaý, **Amasya Hatıraları**, s. 54-56.

⁷¹⁶ İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı Bursa'sında Eczaneler, Eczacılar ve Ecza Tüccarları (1861-1919)", **Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 17, S. 28, 2015, s. 113.

⁷¹⁷ Yaşayanlar, a.g.m. , s. 115.

yapıların yanında II. Abdülhamid döneminde de cami, medrese ve türbe gibi eserler inşa edildi.

3.2. AMASYA'DA AİLE VE KÜLTÜR

Bu bölümde Amasya ailesinin özellikleri, çocuk sayısı, çok eşliliğin boyutları, Amasyalıların giyim kuşamı, örf ve adetleri ile beraber yaşadıkları evlerin özelliklerinden bahsedilecektir.

3.2.1. Amasya'da Aile Yapısı

Osmanlı aile yapısı hakkında ortaya konan çalışmalarda yer alan birtakım sayısal ve somut verilerden farklı olarak şer'îye sicilleri, bunların yanı sıra daha soyut, aile bireylerinin düşünce, hal ve hareketleri hakkında da bilgiler içermektedir. Sibel Kavaklı, şer'îye sicillerine dayanarak hazırladığı, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya* isimli çalışmasında, Amasya'da ailenin genel özellikleri hakkında bilgiler vermektedir. Amasya ahalisinin aile yapısı verilirken sayısal verilerden yani tereke kayıtlarından istifade etmenin yerinde olacağını söyleyen Kavaklı'ya göre, Osmanlı toplumunda, düşünülenin aksine çok eşlilik yaygın olmayıp, toplumun çok büyük bir kısmında tek eşlilik yaygındır. Amasya şer'îye sicillerinde yer alan 101 tereke kaydına göre, tek kadınla evlilik 44, iki kadınla evlilik 3, üç kadınla evlilik 1 adet olup 53 tane de belirlenemeyen kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan hareketle, Amasya'da iki kadınla evlilik yapanların sayısının az olduğu, tek eşliliğin hâkim olduğu söylenebilir⁷¹⁸.

Yine tereke kayıtlarından hareketle yapılan bir başka çalışmaya göre, Tanzimat dönemi Amasya şehrinde çok eşlilik şehirde yaşayanlarla köyde yaşayanlar arasında farklılık göstermiştir. Şehirlilere ait 423 tereke kaydından 40 tanesinde çok eşlilik tespit edilmiştir. Bu da %10'luk çok eşlilik ortalaması olduğunu göstermektedir. Köylülere ait 14 tereke kaydından 2 tanesinde çok eşlilik görülmüştür. Neticede Sultan Abdülhamid dönemi öncesinde Tanzimat devrinde ortaya çıkan %10'luk çok eşle evlilik oranı, diğer Anadolu şehirlerinde bulunan sonuca yakındır ve sanıldığı gibi veya iddia edildiğinin aksine Osmanlı toplumunda çok eşlilik oranı fazla yüksek değildir⁷¹⁹.

Kavaklı'nın 1887-1890 yıllarını kapsayan Merzifon'a ait iki şer'îye siciline dayanarak yaptığı başka bir çalışmada benzer sonuçlara ulaştığı görülmektedir. Merzifon sicillerinde yer alan toplam 134 adet tereke kaydının 81'i şehirde, 49'u köyde

⁷¹⁸ Kavaklı, **a.g.t.** , s. 256 – 257.

⁷¹⁹ Arıcan, **a.g.t.** , s. 34.

oturanlara ve 4'ü Merzifonlu olmayıp Merzifon'da misafir bulunanlara aittir. Şehirdekilere ait 81 terekeden 78'i evli olup bunlardan yalnızca bir tanesi iki evlidir. Köylülere ait 49 terekeden 41'i evli olup bunlardan 5 tanesi iki eşlidir⁷²⁰. XVII. yüzyılın ikinci yarısı Amasya merkezi ile XIX. yüzyılın sonları Merzifon kazasındaki tereke kayıtlarının verilerinden anlaşılacağı üzere, Amasya'da çok eşlilik yaygın değildir. İki ve daha fazla kadınla evlenen erkekler, çoğunlukla toplumun saygın ve zengin kişilerinden olmakla birlikte çok varlıklı olmayan sıradan reaya da çok eşli evlilikler yapmıştır.

Çocuk sayısına bakıldığında, tek eşliliğin yaygın olduğu Amasya'da ailelerin ortalama çocuk sayısının iki olduğu tahmin edilebilir. Çocuk sayısının az olmasında en önemli etken, dönemin sağlık koşulları ve yaşam standartlarının yüksek olmamasıdır. Tanzimat dönemi sicilleri esas alınarak yapılan çalışmadan hareketle, çocuksuz ailelerin de dâhil olduğu bir hesaplama göre, şehirli Müslüman ailesinin sahip olduğu çocuk oranı 1,9'dur. Köylerde oturan Müslüman ailelerin sahip oldukları çocuk oranı biraz daha yüksek görülmektedir. Köylerde ortalama aile başına 2,4 çocuk düşmektedir. Gayrimüslim ailelerin sahip oldukları çocuk oranı 2,7'dir. Zimmi tereke kaydının az olduğu göz önünde bulundurularak gayrimüslimlerin Müslümanlardan daha fazla çocuğa sahip olduğu görülür⁷²¹.

Merzifon kazasındaki çocuk sayısına bakıldığında da, şehirdeki Müslimlerde tek çocuklu ailelerin sayısının fazla olması dikkati çekmektedir. Gayrimüslimlerde ise özellikle 2 ve 3 çocuklu ailelerin sayısı fazladır. Genel olarak çocuk sayısına bakıldığında %26'sının 1 ve 2 çocuklu %23'ünün üç çocuklu %16'sının ise 4 çocuklu olduğu görülmektedir. Bu sayısal verilerden Merzifonluların çocuk sayılarının az olduğu ve kalabalık bir aileye sahip olmadıkları düşünülebilir. Merzifonlu köylü aileler ise şehirdekilere nispeten biraz daha fazla çocuğa sahiptirler. Zira köydeki tereke kayıtlarına göre, aileler ortalama 3 çocuğa sahiptir⁷²². Amasya ve Merzifon şer'iyeye sicilleri verileri, bölge halkının tek eşli ve 2-3 çocuklu olma özelliği ile Anadolu'nun genelindeki ortalama yansıtmaktadır. Zira İlber Ortaylı, aileye dair kaleme aldığı eserinde, Osmanlı kentlerindeki ortalama çocuk sayısının 2,32 olduğunu, kentte bu

⁷²⁰ Sibel Kavaklı, "Tereke Kayıtlarına Göre 19. Yüzyılda Merzifon'da Sosyal ve Ekonomik Hayat" **History Studies**, Cilt: 6, Sayı: 4, 2014, s. 93, 101.

⁷²¹ Arıcan, **a.g.t.**, s. 21.

⁷²² Kavaklı, **a.g.m.**, s. 94, 102.

sayının daha düşük, kırsalda ise daha fazla olduğunu söyler⁷²³. Merzifon tereke kayıtlarında da bir örneği görüldüğü gibi, gayrimüslimler arasında çocuk sayısı daha fazladır.

Sultan II. Abdülhamid'in 1880 tarihli iradesi üzerine tüm vilayet, sancak ve kaza genelinde ahalinin ihtiyaçları, ekonomik durumu ve nüfusuna ilişkin bilgiler tespit edilmiştir. Merzifon kazası ahalisinin durumunun da tespit edildiği raporda “*en kadim ve haysiyetli olan*” isimlerin listesi tutulmuştur. 26 ismin yer aldığı bu listede 15 Müslüman, 11 Ermeni yer almaktadır. Verilen nüfus istatistikleri incelendiğinde Ermenilerin nüfus hususunda Müslümanlardan geri olmadıkları görülmektedir. 15 Müslüman toplam 52 nüfusa sahiptir. Buna kendilerini de dâhil ettiğimizde bu rakam 67'yi bulmaktadır. Buna göre Merzifonlu Müslüman ileri gelenlerinin istatistikleri incelendiğinde ortalama hane nüfusu 4,46 çıkmaktadır. Bunun karı koca ve 3 çocuktan mı müteşekkil olduğu veya çok eşlilik durumu mu olduğu ya da çekirdek aile veya hizmetlilerin de bu rakama dâhil olduğu meçhulümüzdür. 11 Ermeninin ise sahip oldukları 41 nüfus ile beraber toplam nüfusları 52'dir. Merzifonlu ileri gelen Ermenilerin hane başına nüfus ortalaması 4,72 çıkmaktadır. Nüfus ayrıntılarıyla verilmediğinden nüfusun kesin tahlili yapılamamakla birlikte zengin oldukları göz önüne alındığında çocuk sayısının çok olduğu düşünülebileceği gibi hizmetliler de mevcut nüfus içerisinde değerlendirilmiş olabilir⁷²⁴.

Merzifon kazası ahalisine ait tutulan ikinci liste “*Servet ve emlakçe ahali-yi saireden mümtaz*” olanların yer aldığı listedir. Bu liste incelendiğinde gayrimüslimlerin daha fazla çocuğa sahip oldukları görülür. Zenginliklerine ve itibarlarına bağlı olarak aile fertlerindeki sayının da arttığı düşünülebilir. Her iki listede de en fazla nüfusa sahip kişi olarak Ecderyan Simon Ağa görülmektedir. Simon Ağa'nın sahip olduğu nüfus 12'dir⁷²⁵. Bu nüfusun sadece kadın ve çocuklarına ait bir nüfus mu olduğu yoksa hizmetlilerini de mi kapsadığı konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bahsettiğimiz kişilerin kazanın ileri gelen ve zengin kimseleri olduğu düşünüldüğünde diğer kimselerin de nüfus içinde değerlendirilme ihtimali gözden uzak tutulmamalıdır.

⁷²³ İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 133-135.

⁷²⁴ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahrirâtı.** (Bundan sonra **BOA. Y. PRK. UM**, şeklinde gösterilecektir), **3/38**, 4 Eylül 1296 (16 Eylül 1880).

⁷²⁵ Aynı belge.

3.2.2. Amasya Çevresinde Ahalinin Giyim ve Kuşamı

Osmanlı'da aileyi tanımak ve geçirdiği süreçleri/dönüşümleri daha yakından görebilmek amacıyla aileyi oluşturan fertlerin giyim kuşamlarına bakmak faydalı olacaktır. İmparatorluğun çeşitli yörelerindeki Müslüman kadınlar, kültürel ve yerel özellikler taşıyan; aynı zamanda Kur'an'ın istediği tesettürü de sağlayan farklı giyim tarzları sergiliyorlardı. Cihan Aktaş, konuyla ilgili yazdığı eserinde bu süreci şu şekilde aktarmaktadır:

“Sarayın bu giyim tarzını değiştirme ya da aynılaştırma çabası söz konusu olmamıştı. Konuyla ilgili kitabında, tesettürdeki biçimsel farklılıkları şu şekilde izah etmektedir. Coğrafi koşulların, yüzlerce yıllık kültürel mirasların, ekonomik yapının ve kişisel tercihlerin katkıda bulunduğu, aynı zamanda İslâmî ölçülerle de çelişmemesi gereken özellikler taşımaktaydı. Dağ köylerinde yaşayan bir kadının soğuk yüzünden üç dört kat ve yerlere kadar uzayan giyimi, çatkılı başı ve uzun başörtüsü tesettürü yeterince sağlıyordu. Kırsal kesim kadınının tesettürü de şalvarı, cepkeni; başörtüsü ve atkısıyla açık havada çalışarak geçirdiği hayatının pratiğiyle uygunluk gösteriyordu”⁷²⁶

Kentleşme ise kadın giyimine kentin düzeniyle uyumlu, daha farklı etkenlerin belirlediği ölçüleri getiriyordu. Kent kadınları gezmek veya alışverişte bulunmak sokağa veya pazara çıkıyorlardı. Böylece giyimlerinde pratikliğe veya rahatlığa değil, kent imkânlarının sağladığı moda, zarafete ve gösterişe önem veriyorlardı. Küçük kentlerde az çok başkent kadınlarının giyim kuşamlarından izler görünüyordu. Başkentli kadınlar ise, saray fermanlarının yönetiminde, yine de giyimlerine kendi zevk ve eğilimlerin, alım güçlerini yansıtmaya gayret ederlerdi. Fermanların sık aralıklarla çıkarılışı, belirlenen giyim ölçülerine kadınların her zaman uymadıklarını gösterdiği gibi, yasaklamalarında o kadar katı biçimlerde uygulanmadığını düşündürmektedir⁷²⁷.

Amasya ve çevresindeki halkın giyim ve kuşamına dair bilgiler şer'iyeye sicillerinde yer alan tereke kayıtlarında bulunmaktadır. Buna göre Tanzimat Dönemi Amasyası'nda erkekler baş kıyafeti olarak fes, sarık, çevre, başlık, takke ve kavuk kullanmışlardır. Kadın baş kıyafetlerinde ise yemeni, tülbent, değirmi, peçe, car gibi giyecekler yer almaktadır. Elbiselerin altında hem kadınlar hem de erkekler tarafından

⁷²⁶ Cihan Aktaş, **Tanzimat'tan 12 Mart'a Kılık Kıyafet ve İktidar**, Kapı Yayınları, İstanbul 2006, s. 56.

⁷²⁷ Aktaş, **a.g.e.**, s. 56.

kullanılan iç çamaşırları vardır. Diz kapaklarına kadar gelen don, içlik ve iç gömlek başlıca iç çamaşırlar arasındadır. Kadınların ve erkeklerin ortak kullandığı kıyafetlerin başında entari gelir. Belden aşağıya kadar sarkan ve altında şalvar bulunan bir kıyafettir. Entarinin pullu, kutni, taraklı, Sivasî, çiçekli ve ipekli gibi yapıldığı yer ve ham maddesine göre çeşitleri vardır. Bedenin üst kısmında erkekler gömlek, cepken ve hırka gibi kıyafetler giymektedir. Kadınların libade, basma, etekcik ve hırka tercih ederlerken erkekler pantolon ve mintan giymektedirler. Bele sarmak için daha çok Trablus kuşak, Merzifon kuşak ve şal kuşak tercih edilmektedir. Amasya şehrinde kadın-erkek Müslim-gayrimüslim fark etmeksizin hepsinin kuşak ve uçkur kullandığı görülür⁷²⁸.

Amasya ve çevresindeki halkın giyim ve kuşamına dair bir başka kaynak ise, meşhur arkeolog, ressam ve müzeci Osman Hamdi Bey'dir. Ali Tuzcu'nun aktardığına göre, 1873 yılında Viyana Uluslararası Fuarı'nda, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş coğrafyasında yaşayan her çeşit ahalinin yöresel giysileriyle tanıtacak bir albüm hazırlanmasında Osman Hamdi Bey ve Fransız sanatçı Victor Marie de Launay görevlendirildi. Osman Hamdi Bey'in babası İbrahim Ethem Paşa'nın Kantarcılar'da konağına bir stüdyo kuruldu. Yazarlar tarafından imparatorluğun çeşitli bölgelerinde yaşayan ahali, din, mezhep, etnik köken, sosyal sınıf, meslekleri araştırılarak sınıflandırıldı. Yöresel giysileri sergileyecek kadın ve erkekler bulundu. O zamanların ünlü fotoğrafçısı Pascal Sebah konağa çağrıldı. Yöresel elbiseler giydirilmiş kişilerin ikili üçlü gruplar halinde fotoğrafları çekildi. Fransızca olarak hazırlanan eser "*Les Costumes Populaire dela Turquie*" adıyla 1873'te İstanbul'da yayımlandı. Bu kitap akademik formatı, içeriği ve basım kalitesi bakımından o devrin en prestijli Avrupa yayınlarıyla boy ölçüşebilecek nitelikte bir çalışma idi. Viyana'daki fuarda da kitaba konu olan fotoğraflar cansız mankenler üzerinde sergilendi⁷²⁹.

İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden farklı kesimlerin kıyafetleri bu çalışmada yer aldı. Kıyafet örnekleri içerisinde, 1894 yılına kadar Amasya sancağı içerisinde yer alan Osmancık bölgesi de yer almakta idi. Tuzcu'nun aktardığına göre, Osman Hamdi Bey, Osmancıklı Türk kadınının giyimini şöyle betimlemektedir:

“Osmancıklı Türk kadını, az süslü, yaşama koşullarına mükemmelen uyan ama yine de özgün ve zarif olan giysisinin de gösterdiği gibi, basit bir köylü kadınıdır. Başına, etrafına çiçekli bir mendili (yazma) sardığı bir fes takar,

⁷²⁸ Arıcan, **a.g.t.** , s. 93-94.

⁷²⁹ Tuzcu, **a.g.e.** , s. 251-252.

bu başlığını uzun saçlarının üstüne, ihmalkâr bir biçimde çarpık bıraktığı bir taç gibi yerleştirir ama saçlarını örmeyi ve çok sık aralıklarla taramayı da unutmaz. Kulaklarına telkâri küpeler takar, bu küpeler kenarlarından birinden kulağa asılan eşkenar üçgen şeklindedir ve eşkenar üçgenin diğer iki kenarına gümüş çan çiçeği şeklinde takılar bağlanmıştır. Önü açık koyu renkli entarisi gömlek yerine kullanılır, kol uçları geniştir ve kenarları geniş, örgü şeklinde bir desenle süslenmiştir. Örgü bir önlük, kuşağından itibaren vücudunun bütün alt bölümünü kapatır. Kuşağı, üzeri kırmızı ve beyaz yünlüden küçük geometrik desenlerle süslenmiş, at kılından bir kayıştır. Bu kuşağın iki ucu, yine kırmızı ve beyaz yünlü at kılı karıştırılmış saçaklarla biter, bu saçakların sonları ise püskül gibidir. Önlüğün desenleri çok garip olmasına rağmen çok sevimlidir. Vücudun üst kısmını kısa ve vücuda yapışan, kareli ipekliden bir bluz süsler, bunun küçük ve dik yakası kare şeklinde kesilmiştir. Bu hırkanın kolları dirseklere kadardır ve onun içinden entarinin kolları büyük çan çiçekleri gibi açılarak çıkar. Çorap giymediğinden, ayağını koruyan tek öge sarı marokenden pabuçlarıdır”⁷³⁰.

Osman Hamdi Bey, Amasya esnaflarının hali vakti yerinde insanlar olduklarını ve giysilerinin bunu kanıtlar nitelikte olduğunu söyler. Amasyalı esnaflar, zenginler gibi yaz mevsimlerini bahçelerde geçirmeye alışkındırlar ve oralarda avlanmak onların ilgisini çeker. Bu ilgilerinden hareketle, Tuzcu'nun aktardığına göre, Osman Hamdi Bey onların giyimlerini de şöyle tasvir eder:

“Amasyalı genç bir Türk Müslüman esnaf, oldukça süslü, ipek ve pamuk karışımı şaldan kuşağının üstünde bir avcı için gerekli olan silahları taşır. Bu silahlarda belirli bir zenginliğin işaretleri vardır ve altın varaklarla zevkli bir biçimde bezenmişlerdir. Fişekliği zariftir, küçük fişek çantası ise şıktır, çakmak kesesi, Avrupa’da üretilen katlanabilir tütün keselerine benzer. Belki modelleri elde edilmiş ve onlara göre yapılmıştır, ancak onların bütünüyle kopya olmadığı da bir gerçektir, çünkü zaten bu torbaların şekli ateşli silahlar çıktığından beri böyledir. Hemen hemen hepsine savaş silahı diyebileceğimiz bu aletler arasında Amasyalı Müslüman sanatkârın yanına almayı asla unutmadığı, en önemli araçlardan

⁷³⁰ Tuzcu, a.g.e. , s. 253.

biri, devasa boyutlardaki tütün kesesidir. Bu torba ince ve esnek bir deriden yapılmıştır ve en azından bir haftalık tütün tüketimini karşılayacak büyüklüktedir. Bu kadar büyük bir torba azgın bir av hayvanını izlemenin sonucu olabilecek uzun süreli ayrılıklar düşünülerek öngörülmüştür. Üst üste konulmuş deri katlardan oluşan ama evrak saklamaya yarayan çantalardan çok farklı olan hafif bir kayış şeklindeki 'silahlık'ı av için gerekli bütün donanımı taşımaya yeterlidir. Bunun tek istisnası, omuzdan çaprazlama geçerek kalçalara kadar inen ikinci bir kayışa bağlanan ve üzerinde görkemli altın kaplama nakışlar bulunan av torbasıdır. Amasyalı Müslüman sanatkâr kafasına tek bir yazmadan (çiçekli mendil) oluşan sarığı ve mavi ipekliden püskülüyle İstanbul modasına uygun kırmızı bir fesi takar. Çizgili 'kutnu'dan (yıkanmaya karşı çok dayanıklı, bükümlü ipekliden kalın kumaş) mintan arasından, kareli ipekliden hafif bir yelek görünür. İnce gri 'aba'dan yapılmış 'cepken'inin üstünde altın yaldızlı ve çeşitli renkli ipekten nakışlar bulunur ve sırtının üstünde cepkenin iki açık kolu bir çift kartal kanadı gibi asılı kalır. Vücudunun alt bölümü, aşağıya doğru geniş kıvrımlarla yuvarlaklaşan beyaz pamukludan bir 'şalvar'la korunur. Şalvarın alt uçları, üstünde ipek nakışlar bulunan, bacakların üstüne kopçalanan ve onları sımsıkı saran aba tozlukların içine girer. Ayağına beyaz çoraplar ve kundura (kırmızı maroken ayakkabı) giyer”⁷³¹.

⁷³¹ Tuzcu, a.g.e. , s. 253-254.

Resim 7: Amasya Çevresi Ahalisinin Giyimi. Sağda Osmancıklı Türk Müslüman Hanım, Ortada Amasyalı Müslüman Türk Esnaf, Solda Tokatlı Ermeni Hanım -Osman Hamdi Bey-1873

Kaynak: Ali Tuzcu, *Seyahatnamelerde Amasya*, s. 258.

Amasya ahalisinin giyim kuşamında hem kadınlar hem de erkekler için başlıklar önem arz eder. Kadınların başlarına geçirdikleri fesimsi tepeliğe, yörede “*kofi*” adı verilir. Kofi üzeri kırmızı çuha veya keçe ile kaplıdır. Kofinin üzerine de boncuk veya gümüş taş geçirilir. Alında altın veya gümüş paralar sıralanır. “*Klartoşke*” onu kopça ve düğme ile tutturulan, geniş, dik ve uzun kollu boyu bele kadar uzanan bir nevi cekettir. “*Dere*” entari adı ile de anılır. Uzun kollu belden aşağısı geniş ve çift etekli olur. Etekler, ayak bilekleriyle diz arasında pileli ve üzeri kaytanla işlenmiştir. “*İşlek*” entarinin altına giyilir. Uzun veya yarım kollu, yaka kısmı çok az açıktır. “*Derpi*”, paça kısmı manşetli ve düğmeli olan bir şalvar çeşididir. Yörede “*pışt*” adını alan şal kuşak, dört köşe olup etrafı süslüdür. Çorapların boğaz, topuk ve burun kısımları renkli ve desenlidir. “*Çarık*” sığır gönünden/derisinden yapılır⁷³².

3.2.3. Amasya Evleri

Anadolu’daki ilk yerleşmelerden günümüze kadar olan süreç incelendiğinde, her bölgenin kendine ait bir konut geleneğine sahip olduğu görülmektedir. Amasya evlerinin gelişimi irdelendiğinde ise, Türklerin Anadolu’ya geldikten sonra geliştirdikleri ev kültürünün izlerine rastlanmaktadır⁷³³.

Amasya evleri; iki katlı, genellikle beşikörtüsü çatılı, cumbalı, köşklü, bazen de sokak boyunca bütün olarak çıkmalı, üçlü pencere sistemli olup, mimarisi “*Hıms yapı tekniği*” diye adlandırılan evlerdir. İklim, coğrafi mekân, malzeme gibi unsurlarla birlikte Orta Asya, Orta Doğu, İslam ve Anadolu geleneklerinin ortaya çıkardığı Osmanlı Amasya evi, ailenin barınma ihtiyacını en iyi şekilde karşılamaktadır. Aynı zamanda sivil mimarimizin de en güzel örneklerini teşkil eder⁷³⁴.

Tek katlı ve çift katlı Amasya evleri, genellikle bir oda ve bir avludan oluşan basit bir plana sahiptir. Böylece bu evlerin küçük ve mütevazı oldukları anlaşılmaktadır. Ancak bu küçük evlere rağmen içinde divanhanesi, hamamı ve fırını gibi başka türlü ihtiyaçları karşılayacak bölümleri olan evler de vardır⁷³⁵. Evlerin çoğu avlulu ve bahçelidir. Bahçe, haremlik ve selamlık arasında kalmakta, burada ocak ve su kuyusu

⁷³² Menç, **Her Yönüyle Amasya**, s. 237.

⁷³³ Meşhur, **a.g.t.** , s. 84.

⁷³⁴ Er, **a.g.t.** , s. 37.

⁷³⁵ Kavaklı, **a.g.t.** , 245.

bulunmaktadır. İkinci katları çoğunlukla cumbalıdır. Bununla, hem ev planında simetri sağlanmış hem de daha fazla yer kazanılması hedeflenmiştir⁷³⁶.

Amasya evlerinin plan merkezini sofalar oluşturur. Sofalar aynı zamanda evlerin plan tipini de belirler. Plan tipleri katlar arasında farklılık gösterebilmektedir. Sofalar ortada, dışta, köşede ya da evi boylu boyunca ikiye ayırır nitelikte olabilmektedir. Amasya evlerinde ahşabın, daha çok tavanlarda, kapılarda, dolap kapaklarında, pencere kafesliklerinde merdiven korkuluklarında konsollarda ve bazı evlerin saçak silmelerinde süsleme malzemesi olarak görülmektedir. Bu tür ahşap evler uzun ömürlü olmadığı için Selçuklu ve Osmanlı (son dönem hariç) devrinden günümüze mimari örnekler kalmamıştır. Doğal afetler ve yangınlar da bu örneklerin kaybolmasında büyük rol oynamıştır. Örneğin 1915 yılında meydana gelen yangında, Amasya'nın en bayındır mahalleleri ve çarşıları kül olmuştur. Günümüze kadar gelebilen Amasya evleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısına aittir⁷³⁷. Olcay, Amasya Hatıraları isimli eserinde bu büyük yangını şöyle betimler:

“Ermenilerin tehciye tabi tutulmasından beş altı ay sonra bir Ramazan ayında tam bir iftar zamanı, Gazzazoğlu Hamdi Ağa'nın kiracısı olduğu hanenin bitişiğindeki marangoz dükkânından çıkan yangın, bu tarihi memleketi hâk ile yeksan edip, bir toprak yığınının ibaret bırakmıştır. Üç bin yüz otuz hane, iki bin dükkân, on yedi han, on dokuz cami, üç kilise, yedi adet hamam ve on tekke... İşte kasabanın varlığı dört saat zarfında tamamen kül olmuştur”⁷³⁸.

Bu yangın adeta Amasya'nın tarih ve kültür mirasını yok etmiştir. Amasya tarihi evleri, yangın, deprem ve sel gibi doğal afetlerden büyük zarar görmüş olmasına rağmen şehir içinde ve ilçelerde (Merzifon, Gümüşhacıköy) dağınık olarak korunabilmiş tarihi evler vardır. Özellikle Beldağı köyü bu bakımdan en güzel sivil mimari örnekleri taşır. Şehirde Maydanoz Köprüsü ve Hükümet Köprüsü arasında Yalıboyu'nda toplu halde korunabilmiş tarihi evler vardır. Bu evler iki katlı, genellikle cumbalı ve “üçlü pencere sistemli”dir. Bu tarihi evler arasında Hatuniye Camii yanında yer alan Hazeranlar Konağı sivil mimari unsurlarından korunarak günümüze gelmiş en

⁷³⁶ Er, a.g.t. , s. 37. Amasya Evleri ile ilgili çalışmalar için ayrıca bk. Muzaffer Doğanbaş, **Amasya Evleri**, Doğu Matbaası, Ankara 1996.

⁷³⁷ Er, a.g.t. , s. 38.

⁷³⁸ Olcay, **Amasya Hatıraları**, s. 60.

güzel örneklerinden birisidir⁷³⁹. Yalıboyu'nun bu zarif mimari abidesi bütün olumsuz etkilere rağmen bugüne ulaşabilmiş sayılı sivil mimari örneklerinden birisi ve önde gelenidir. Yapılan araştırmalara göre Hazeranlar Konağı Ziya Paşa'nın Amasya mutasarrıflığı zamanında defterdarlık görevi ile bulunan, Hasan Talat Efendi tarafından yaptırılmıştır. 1985 yılında Kültür Bakanlığı tarafından satın alınarak restorasyonu yapılmış ve Etnografya Müzesi olarak hizmete açılmıştır. Bodrum katı dâhil olmak üzere üç katlıdır. Alt katı Güzel Sanatlar Galeri Müdürlüğü olarak kullanılmaktadır⁷⁴⁰.

3.2.4. Amasya'nın Örf, Âdet ve Geleneklerinden Örnekler

Olca, Amasya şehrinde yaşadığı dönemde (1887-1914), yöreye ait bazı örf ve gelenekler hakkında bilgi verir. Olca'yın aktardığına göre, Amasya şehrinde “*tellallik*” geleneği devam etmekte olup bu vazifeyi aslen Sivaslı olan Ömer Ağa yürütmekte idi. Amasya'nın Selağzı mevkiinde Sinan Hamamı'nın köşesinde oturan ve eski ayakkabı tamiriyle de uğraşan Tellal Ömer Ağa, eşyasını, hayvanını kaybedenlerin uğrak yeri idi. Örneğin köylü bir vatandaşın bir eşiği kayboldu gelip Ömer Ağa'ya başvururdu. İki kuruş veya yüz parayla bağırma ücretini peşin alan Ömer Ağa, Selağzı mevkiindeki vazifesine şöyle başladı:

Eşek bulan! Eşek bulan! Helâlden beş kuruş müjdesi var!

Sahibini sevindireni Mevla'm da sevindirir!

Bu şekilde şehrin dört bir yanını gezip dolaşan Ömer Ağa bu hizmeti bitirdikten sonra gelip yine yerine otururdu⁷⁴¹.

Yine Olca'yın aktardığına göre, Amasya helvası ve kadayıfı o dönemde o kadar meşhur idi ki, kervanlar yol güzergâhlarında mutlaka Amasya'ya uğrar ve helvalarını alıp yollarına öyle devam ederlerdi. Osmanlı Devleti'nin Diyarbakır-Samsun arasındaki ordu mühimmatının sevkiyatını yapan Hacı Abbas Ağa'nın sekiz adet devesi vardı ve tabii olarak Diyarbakır-Samsun arasında seyr u sefer yaptığı için mecburen Amasya güzergâhını takip etmek zorundaydı. Bu büyük kervanın yiyecek helva ve kadayıf ihtiyacı Amasyalı Mustafa Usta'nın dükkânından sağlanırdı. Selağzı Mevkiindeki bir simitçi dükkânında, her sene kurban bayramının arife gününde Karcı İmam Tevfik merhum tarafından un helvası yaptırılır, helvalar pidelere sarılarak büyük büyük

⁷³⁹ Hüseyin Menç, **Her Yönüyle Amasya**, Amasya Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Amasya 1997, s. 233.

⁷⁴⁰ Menç, **Tarih İçinde Amasya**, s. 355. Hazeranlar Konağı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Yüce, **Hazeranlar Konağı**, Amasya Valiliği Kültür Yayınları, Amasya 2001.

⁷⁴¹ Olca, **Amasya Hatıraları**, s. 121.

çamaşır seleleriyle Aşağı Pirlar Türbesi'ne götürülür ve orada bulunan hafızlar tarafından hatmi şerif okunup duası yapıldıktan sonra helvalar dağıtılırdı. Bu âdet her senenin belirli gününde mutlaka yapılırdı⁷⁴².

Amasya yöresine özgü geleneklerden biri de, başak kaldırma geleneğidir. Ekin biçilmeye başlandığında, yoldan gelip geçenlerin önüne elinde bir başak demeti ile çıkan çocuklar yoldan bahşişlerini ve bereketli olsun temennilerini alırlar. Lohusa ziyareti, Cuma günü çamaşır yıkanmaması, gece çöplük üzerinden geçilmemesi ve çöp atılmaması, gece tırnak kesilmemesi ve aynaya bakılmaması, hastalara kurşun dökülmesi gibi âdet ve inanışlar birçok bölgede olduğu gibi Amasya'da da var olagelmıştır⁷⁴³.

Her İslam ülkesinde Ramazan-ı Şerif ayını karşılamak üzere çeşitli gelenekler bulunduğu şüphe yoktur. Olcay, Amasya ahalisinin de bu mübarek ayın şan ve şerefine uygun olarak bu hazırlığının Şaban ayının on beşinden sonra yapılmaya başladığını belirtir. Her sınıf insan kendi maddi gücü nispetinde hazırlanır. Yufka ve erişte yapmak en başta gelen geleneklerdendir. Yufka ve erişte gibi işler çok külfetli olduğundan komşular böyle günlerde birbirlerine yardım ederlerdi. Bu kutsal ay için özellikle reçel yapılır, pirinçler ayıklanıp istiflenirdi. Evler temizlenip, çamaşırlar yıkanır, banyo yapılır böylelikle Ramazan ayı maddi ve manevi bir temizlik ve huşu içinde karşılanırdı. Ramazan-ı Şerif'in birinci günü ikindi namazından sonra İslam dünyasının her yerinde olduğu gibi camilerde tertip edilen mukabele dediğimiz Kur'an-ı Kerim okuma usulü, hafızlar tarafından her gün bir cüz, yani yirmi sayfa olarak okunurdu. Mukabele evlerde de okutulurdu. İftar zamanı gelince orucu bozmak için bir top atılır ki, bu topun sesi Ziyere Mahallesi'ne (Ziyaret Kasabası) kadar gider ve oranın halkı da bu topun sesinden yararlanarak oruçlarını bozarlardı. Yine imsak vaktinden önce aynı kalede davul çalınarak halkı sahura uyandırıp hazırlık yapmaları sağlanırdı. İmsak vaktine kadar kalede bekleyen topçu, imsak topunu attıktan sonra işini bitirir, fenerini yakıp kaleden şehre inerdi⁷⁴⁴. Ramazan ayında iftar zamanını ilan için top atıldığı gibi Kurban Bayramı gibi önemli dini günlerde de top atışı yapılırdı. Amasya Belediyesi'nin top atmakla görevli topçusu Mehmed'in 1892 yılı Kurban Bayramı'nda (6 Temmuz 1892) top atışı esnasında kazaen parmakları yandı. İftar zamanını ilan için

⁷⁴² Olcay, **Amasya Hatıraları**, s. 121, 49.

⁷⁴³ Menç, **Her Yönüyle Amasya**, s. 239.

⁷⁴⁴ Olcay, **Amasya Hatıraları**, s. 122.

atılan topun parçalanmasıyla müteessiren vefat edenler ailesine aylık 30 kuruş bağlanmaktaydı. Topçu Mehmed'e de yerel muhtacîn maaşından karşılık bulunarak 30 kuruş maaş bağlanması uygun görüldü⁷⁴⁵.

Anadolu'nun birçok şehrinde olduğu gibi Amasya şehrinde de yabancı göstericiler tarafından tiyatro veya sirk gösterileri yapıldığı bilinmektedir. İtalyalı Forti Azikon'un idaresindeki Canbaz Kumpanyası da 1902 yılı Ramazan ayında tiyatro yapmak istedi. Ancak Ramazan ayı olması münasebetiyle tiyatrolarına izin verilmedi. Tiyatro yapmalarına izin verilmediğinden dolayı mağdur olan Kumpanya Amasya'dan Samsun'a hareket etti⁷⁴⁶.

Amasya'da Ramazan-ı Şerif ayına ait bir âdet de hiçbir yerde emsaline rastlanmayan Amasya'nın ünlü cevizli çöreğinin hazırlanmasıdır. Olcay'a göre, bunu hiçbir memlekette yapamazlar ve yapmayı da bilmezlerdi. Bunun hamuru nohut mayası ile yoğrulur. Halis tereyağı ile bol ceviz kullanılarak yapılır ki Amasya halkı bunun tutkunudur. Olcay, *"bu çörekteki lezzet ve nefasetin İstanbul halkının severek yedikleri ünlü pastalarında dahi olmadığını"* söyledikten sonra Ramazan ayında sık sık bu çöreklerden yapıp, semaver çayı ile sahur yemeklerinde yenildiğini ifade eder. Ramazan kış mevsimine denk geldiğinde evlerde toplanılır, yaz mevsimine tesadüf ettiğinde ise Yeşilirmak kenarında bulunan Bahçeleriçi mevkiine giderek, genellikle bağ evlerinde vakit geçirilirdi. Evlerden türlüler, zeytinyağlı patlıcan dolmaları, sini su börekleri, pehlil ve diğer nefis yemekler ortaya gelirdi. Yemekler yeninceye kadar da çaylar demini almış olur, çaylar içilir, tiryakiler sigaralarını yakarak tiryakiliğin verdiği gerginliği atmaya çalışırlardı. Olcay, yaşanan bu dostlukların sadece Ramazan ayına özgü olmayıp, diğer aylarda da aynı şekilde devam ettiğini söyler. Bunun sebebini, yaşadıkları devirdeki hayat şartlarının kolay, geçim sıkıntısının olmaması her şeyin bol ve ucuz olmasına bağlayan Olcay, o dönemdeki samimiyet, arkadaşlık duygusundaki ciddiyet, birbirlerine karşı kardeşlik bağının tarihe karıştığını söylemektedir⁷⁴⁷.

Amasya halkının nazikliğine de değinen Olcay, Amasyalıların ruhî haletinde bir incelik ve bir hususiyet olduğunu ve bu özelliğin Anadolu'nun diğer vilayetlerinde yaşayan halkında yok denecek kadar az olduğunu söyler. O'na göre, Amasya halkı, cömert, alicenap, misafirperver ve garip dostudur. Zira Amasya şehrine dışardan gelen

⁷⁴⁵ BOA. DH. MKT. 2033/123, 2 C 1310 (22 Aralık 1892); BEO. 144/10761, 5 B 1310 (23 Ocak 1893).

⁷⁴⁶ BOA. DH. ŞFR. 298/37, 29 Ş 1320 (1 Aralık 1902).

⁷⁴⁷ Olcay, *Amasya Hatıraları*, s. 122-123.

muhacirlere gösterilen ev sahipliği ve yardımseverlik bunun açık bir örneğidir. Amasya eşrafından Topçuzade Halil Efendi ile Hafız Ali Paşa torunu Necib Efendiler muhacirlerin iskân ve iâşesinin teminindeki gayretlerinden dolayı rütbe-i selase tevcihi ile taltif edilmişlerdi⁷⁴⁸. Benzer şekilde Amasya Belediye Meclisi Reisi Halil Efendi de memuriyeti boyunca ve muhacirlerin iskânı hususunda gösterdiği iyi hizmetler ve gayretleri meşhur olduğundan taltif edilmişti⁷⁴⁹. Ancak bütün bu hasletlerin o döneme ait olduğunu ve Amasya halkının da Birinci Cihan Harbi'nden sonra bu hasletleri kaybetmeye başladığını anlatan yazar, Türk cemiyetinin bu bataklıktan kurtarılması gerektiğini söyler⁷⁵⁰.

Her memleketin evlenme âdetleri olduğu gibi Amasya'nın da bu hususta kendine ait âdetleri vardı. Aile için evladını en iyi şekilde evlendirmek, onun mürüvvetini görmek en büyük arzudur. Bu itibarla “*demir tavında dövülür*”, “*ağaç yaş iken eğilir*” denilerek evlenme çağının geçirilmemesine dikkat edilir. Erkek de kız da çevrede erken evlenmekte, evlendirilmektedir. Kimse kalık (evlenme çağı geçmiş, evde kalmış) kalmak istememektedir. Evlenmede aileyi geçindirmek imkânı, askerliğini yapmış olmak, iyi bir aileye mensup olmak, nişanı bozulmuş olmamak, iffetli olmak meziyetlerin başında gelir. İç güveysi arzu edilir bir hal değildir. Dünür gezmek, söz kesme, nişan, nikâh ve düğün birbirini takip eden merasimlerdir⁷⁵¹. Kız isteme işleri bittikten sonra, kız tarafı ve erkek tarafı için ayrılmış görevler vardır. Kız tarafı çeyiz hazırlığına girerken, erkek tarafı da kız tarafıyla sözleşip kararlaştırdıkları hizmeti yapıp, bitirmeye gayret ederler. Her iki tarafın hazırlığı biter bitmez birbirlerini haberdar ederler. Böylece düğün hazırlığı telaşı başlar ki, her iki taraf da yıkıcı maddi külfetlere girerler. Her aile bu zahmete tahammül edemez. Bu süreçten sonrasını Olcay şöyle anlatır:

“kız hamamı, kına almaca gecesi ve düğün merasimleri birbirini izler. Şehirdeki evlenme kurallarıyla, köylerdeki evlenme usulleri birbirinden çok farklıdır. Şehirdeki düğünler daha kısa ve sade iken köydekiler uzun ve eğlence dolu olur. Köylerde, bir davul bir zurna, eğer zengin ve servet sahibi ise çift davul ve çift zurna ile düğün başlar. Haftanın bir cumartesi

⁷⁴⁸ BOA. DH. MKT. 1430/40, 15 L 1304 (6 Temmuz 1887).

⁷⁴⁹ BOA. DH. MKT. 1508/61, 4 N 1305 (15 Mayıs 1888).

⁷⁵⁰ Olcay *Amasya Hatıraları*, s. 123.

⁷⁵¹ Menç, *Her Yönüyle Amasya*, s. 239.

başlar, öbür cumartesi sona erer. Düğün sahibi, civar köy halkını düğüne çağırır. Bunun için 'düğüne okuma' tabiri kullanılır. Düğün sahibi tarafından her davet edilen köy için, o köyün ihtiyar heyetine ve ağalarına bir paket şeker göndermek âdettir. Bu hizmet Yiğitbaşı tarafından yapılır. Davet edilen bütün misafirler düğün bitinceye kadar o köy halkının misafiridir. Davet edilen köylerden gelen misafirlerin bütün yiyecek, yatacak ve içecek her türlü masraflarını düğün sahibi ağa tarafından temin edilir. Düğün sahibi ambarın ağzını açmak zamanı geldiğini bilip pilavlığını, keşkeklğini, sarf olacak ekmeğin ununu, çöreklik nevalesini, yağını, pirincini ve misafirler için kesilecek koyunlarını sürüden ayırıp tümünü düğünü idare eden heyetin emrine teslim eder. Pehlivan güreşleri, at yarışları, cirit oyunları ve çuval yarışları düğünün bir parçasıdır. Bu yarışları kazananlara da çeşitli ödüller verilirdi. Akşam olduğu zaman köyün en müsait olan eğlek yeri meşalelerle süslenip çırallar yanar ve gece oyunlarının başlanacağından, davul ve zurnalarla köy odalarındaki misafirler haberdar edilerek eğlek yerine davet olunur ve burada gençler her türlü oyunları oynar ve eğlenirlerdi. Perşembe günü de köyün delikanlıları damat ile beraber şehre hamama gider ve hamamdan sonra damadın kesesinden mutlaka kebab yerlerdi. Sonra damat ve alay hayvanlarına binerek, âlâyı vâlâ ile köye döner, gerdek bitinceye kadar bu ahenk böyle devam edip giderdi. Güveyi, zafer topunu attıktan sonra, artık davetliler de yorgun bir şekilde köyelerine dönerlerdi”⁷⁵².

Tabii Osmanlı'nın son döneminde Amasya'daki tüm düğünlerin böylesine gösterişli, masraflı ve uzun olduğunu düşünmek doğru olmasa gerek. Zira burada tasviri yapılan düğün daha çok maddi durumu iyi olan kimselerin, ağaların yaptığı düğünlere bir örnek idi. Öte yandan herkesin kendi maddi durumu nispetinde düğünler yaptığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak, Olcay'ın şahit olduğu ve aktardığı bütün bu merasimler, âdetler, Amasya halkının geleneklerinin öğrenilmesine adına iyi bir kaynak vazifesi görmüştür.

⁷⁵² Olcay, **Amasya Hatıraları**, s. 126-127.

Olcaý, Amasya Hatıraları isimli eserinde, Amasya halkı arasında kullanılan atasözlerine de yer vermiştir. Her biri tecrübeye dayanan, dinleyeni ve tatbik edeni mesut edecek atasözlerinden bazıları şunlardır:

Kul daima arkadaşından azar.

Kendinden akıllı, dirayetli kimse ile konuş ki, sonunda pişmanlık çekme.

Tatlı söz yılanı inden, kötü söz insanı dinden çıkarır.

Ahlâksızdan ahlâkı satın almaya çalış.

Büyüğünü bilmeyen Allahü Teâlâ'yı bilmez.

Öküzü zelveye tosunken alıştırmak gerek; sonra güç olur.

Muhannet köprüsünden geçmekten ise, suda boğulmak evladır.

Sev seni seveni, hâk ile yeksân ise; Sevme seni sevmeyeni, Mısır'a sultan ise.

Kötü komşu insanı mal sahibi eder.

*Cömert ruhlu insanlar halk arasında sevildiği gibi, Cenabı Hak nezdinde de sevilir*⁷⁵³.

Bütün bu atasözleri, darbimeseller, kelam-ı kibarlar hep Amasya halkının mizacını, tavrını ve ahlâkını ortaya koymaktadır. Zira bu atasözleri, cömert olmayı, paylaşmayı, namerde muhtaç olmamayı, vefayı, sabrı, hamiyet sahibi olmayı telkin etmektedir.

3.3. AMASYA'DA BİR GAYRİMÜSLİM TOPLUM YAPILANMASI: ALMAN KOLONİSİ (1845-1918)

1830'lardan itibaren Amerika ve Avusturalya gibi denizaşırı ülkelere yapılan göçler Almanların da dikkati çekmeye başladı. Ancak Pangermenistler, Almanya'dan göç etmek isteyenlerin dikkatini Yakın Doğu'ya çektiler. Zira burası Almanya'ya çok uzak olmadığından kavmi özelliklerini muhafaza edebilecekleri gibi ileriye dönük bir koloni kurmak için de uygundu. Zira bu hususta birçok Alman düşünür, iktisatçı ve seyyah hedef olarak Osmanlı'nın Balkan coğrafyası ile Mezopotamya ve Anadolu'yu gösteriyorlardı. Bunu tavsiye edenlerin başında 1835-1839 yılları arasında Osmanlı ordusunda görev yapan Helmuth von Moltke gelir. Moltke *Allgemeine Zeitung* gazetesinde çıkan bir makalesinde, Osmanlı Devleti'nin yakın bir zamanda dağılacağını ifade ederek Tuna bölgesinin Almanların yerleşmesi için uygun bir bölge olduğunu belirtir. Bu yerleşme ile yer altı ve yer üstü kaynakları işletilerek ticaret artacak ve

⁷⁵³ Olcaý, *Amasya Hatıraları*, s. 141-142.

Alman kültürü bölgede yayılma alanı bulacaktır. Moltke'nin diğer bir iddiası ya da hedefi ise Kutsal Topraklar'ın bir Alman prensin kontrolünde olması gerektiği idi. Bu ve buna benzer fikirler devrin Alman siyasetçileri ve düşünürleri tarafından defaatle gündeme getirildi ve Osmanlı topraklarında Alman kolonisi oluşturmanın fikri alt yapısı şekillendi⁷⁵⁴.

Osmanlı Devleti'ne gelen Alman göçmenleri ve bunların kolonizasyon faaliyetleri günümüze kadar ayrıntılı olarak incelenen bir konu olmamakla birlikte, tespit edilebildiği kadarıyla Osmanlı Devleti'nde Balkanlara, Amasya'ya ve Filistin'e koloni kurmak amacıyla göç ettikleri görülmektedir. Prusya'dan Osmanlı Devleti'ne göç eden ilk Alman grup 1845 yılının Nisan ayında Dobruca'nın Akpınar Köyü'ne yerleşmişler ve 3 yıl burada yaşamışlardır. Ancak köylülerle yaşadıkları ihtilaf sebebiyle burada kalamayacaklarını anlayınca da 1848 yılında Babadağı'na gelerek burada Atmaca adında bir yerleşim merkezi kurmuş, Osmanlı Devleti'nden burada bir kilise kurmak için izin dahi almışlardır. Aynı yıl bölgeye gelen başka Alman köylüleri tarafından da Malkoci ve Kataloy adlı yerleşim yerleri kurulmuştur⁷⁵⁵.

R. Anhegger, gerçek anlamda göç için Rumeli'nin Anadolu'dan daha az elverişli olduğunu söyler. Bunu da 1891 yılında Viyana'da yayınlanan *Österreichische Monatsschrift für den Orient* (Avusturya Aylık Doğu Dergisi) isimli dergide çıkan yazıyı kaynak göstererek şu iki sebebe dayandırır:

“1- Ulus ve mezhep duyguları yüzünden hoşgörüsüzlüğün, tahammülsüzlüğün son kertesinde olan Yunan, Arnavut ve Slav halklarından herhangi bir yabancı göçüne karşı olumlu tavır beklenemez. Göçmenlerle hiçbir zaman iyi ilişkiler kurmayacaklardır. Ciddi uyuşmazlıklar kaçınılmaz olacak ve başarının ilk koşulu olan sürekli ve semereli çalışmaya fırsat vermeyeceklerdir. 2- Bugün Rumeli'de var olan devlet düzeni sürekli olarak korunamayacak, isyan ruhu söndürülemez, yerleşme ciddi olarak uygulanmaya başlamadan ve düzenli bir gelişmeye ulaşmadan mezhep ve ırk çatışmaları yeniden alevlenecek, patlak verecektir. Bu tür kaçınılmaz çatışmalarda canı en çok yanacaklar göçmenler olacaktır”⁷⁵⁶.

⁷⁵⁴ Uğur İnan, **Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri**, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 35.

⁷⁵⁵ İnan, **a.g.e.**, s. 36-37; Robert Anhegger, “Almanların Türkiye'ye Göçü”, **Tarih ve Toplum**, S. 21, Eylül 1985, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 59.

⁷⁵⁶ Anhegger, **a.g.m.**, s. 59-60.

Rumeli'nin milliyetçilik cereyanlarına ve ileride çıkması muhtemel kargaşalara açık olması, Anadolu'nun Almanlar açısından yeni bir alternatif olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Balkanların yanı sıra Osmanlı Devleti'nin kalbi olan Anadolu da sık sık, Almanya'nın nüfus fazlalığını yerleştirebileceği ideal hedeflerden biri olarak görülmüştür. Osmanlı topraklarında yabancı göçmenlerin yerleştirilmesi ihtimali üzerine görüşler yalnızca Almanları ilgilendiren tek yanlı bir olay değildir. İstanbul Hükümeti Anadolu nüfusundaki azalmanın getireceği tehlikenin elbette farkındaydı. Bir şeyler yapmak gerekiyordu. Nitekim Journal de Constantinople gazetesinde yabancıların yerleşimi tasarısıyla ilgili olarak göçmenlerin boş topraklara yerleştirilmesi konusunda 14 maddelik bir yasa yayınlandı. Fransızca yazılmış olan bu yasa bütün Avrupa'ya yönelikti. Ancak 1870/71 öncesinde politik bakımdan zayıf durumda olan Almanya bu yasanın amaçları için elverişli görünüyordu⁷⁵⁷.

Bu bağlamda Almanların ikinci göçü, “*Hıristiyan sosyalizminin öncü savaşçısı*” Badenli dokuma tüccarı ve sanayici Karl Mez'in Amasya'da kurduğu bir ipekböceği fabrikasında çalıştırmak üzere Almanya'dan işçiler getirmesi sayesinde başlamıştır. 1845'lerin ortasında kurulan fabrika iyi kâr getirince, işletmeyi genişletmek amacıyla yeni topraklar satın alınarak üzerlerine ipek iplikhanesi ve fabrika için çeşitli yapılar inşa edildi. Fabrikada çalışmak için Almanya'dan getirilen yeni işçilerin yanlarında çocuklarını ve eşlerini de getirmelerine izin verilince, bölgede bir Alman kolonisi meydana geldi. 1886 yılında 12 erkek ve 6 kadından oluşan beş aile daha koloniye katılarak sabun ve araba imalathanesi kurdular. Koloni için yapılan bir küçük kilise ve çocuklar için tutulan bir Ermeni öğretmenle birlikte yerleşim yerinin sosyal ihtiyaçları da karşılandı. Dokuma fabrikası başta olmak üzere, sabun ve araba imalathaneleri sayesinde uzun süre varlığını sürdüren koloni üyelerinden bazıları zamanla Almanya'ya döndü⁷⁵⁸.

Times gazetesi Sivas'taki Amerikan Konsolosunun verdiği habere dayanarak son yıllarda Almanya'dan Anadolu'ya bir Alman göç hareketinin yaşandığından bahsetmektedir. Gazetenin aktardığına göre, Sivas'ın 100 mil kuzeybatısında Yeşilirmak nehri kenarındaki Amasya'da yaklaşık 100 Alman aile yaşamaktadır. Bunlar oradaki Alman konsolosunun yoğun çabaları sonucu gerçekleşti. Kolonicilerin çoğu

⁷⁵⁷ Anhegger, a.g.m. , s. 60-61.

⁷⁵⁸ İnan, a.g.e. , s. 38; Anhegger, a.g.m. , s. 62.

tamirci ve ılımlı kimselerdir. Vagon yapımı, değirmencilik, çiftçilik ve diğer işlerle istigal etmektedirler. Avrupa makineleriyle geliştirilen birçok un değirmeni kuruldu ve bu iş dalı çevredeki su gücü, her geçen sene genişleyen tahıl ekim alanlarıyla Amasya'ya tam uydu. Bu sene Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yeni kolonilerin kurulması ve Amasya'daki koloniye geniş katılımların olması bekleniyor. Şimdiki göç küçük olsa da şüphesiz bu başlangıç Alman göç akımına yeni yönler belirleyecek önemdedir⁷⁵⁹.

Almanların bölgedeki Ermenilere yönelik misyonerlik faaliyetleri kapsamında Amasya ile yakından ilgilendikleri de görülmektedir. Ermenilere yardım etme hususunda ilk harekete geçen Alman din adamı Frankfurt'ta papazlık yapan Ernst Lohmann oldu. 1895 yılının sonlarından itibaren, Amerikan ve İngiliz misyoner örgütleri aracılığıyla Ermenilere gönderilmek üzere bağış toplama faaliyetlerine girişen Lohmann, bu sebeple Ermenilerin perişan bir halde olduklarına dair bir broşür hazırlamakla işe başladı. 2 Şubat 1896 tarihinde Alman Protestan-Ermeni Yardım Cemiyeti'ni (Evangelischen Deutschen Armenierhilfe) kurdu. Acil yardım, imdat çılgınlıklarını ihtiva eden broşürler çıkararak Ermenileri savundu, yardım istedi. Daha sonra sendikalar ve yardım dernekleri üzerinden bağış toplama faaliyetleri yürüten Lohmann'ın girişimleri kısa zamanda sonuç verdi ve 27 Şubat 1896'ya kadar 14.000 mark toplandı. Lohmann, başarıya ulaşan bağış kampanyası sayesinde bir anda Almanya'nın Ermeni meselesi konusunda en popüler insanı haline geldi. 2 Temmuz 1896'da Lohmann'ın liderliğinde, Frankfurt'ta düzenlenen bir toplantı ile Ermeniler için Alman Yardım Birliği (Deutscher Hülfsbund für Armenian) kurulunca, bir örgüt çatısı altında yürütülmeye başlanan Ermeni yardım çalışmaları daha da güçlendi⁷⁶⁰.

Alman Ermeni Yardım Birliği Frankfurt Komitesi olarak faaliyet gösteren örgüt, daha sonra Doğu'da Hıristiyan Şefkati İçin Alman Yardım Birliği (Deutscher Hülfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient) olarak sahneye çıktı. Bu yeni örgütün amaçları arasında, “*inancından dolayı zulüm görmekte olan*” Ermeni Hıristiyanlara yardım etmek, barınma, eğitim ve özellikle de yetimhaneler kurmak vardı. Bu maksatla 1898 yılı sonlarına gelindiğinde, Yardım Birliği, Bebek'te, 110 çocuklu bir kız yetimhanesi, bir gündüz okulu, Amasya Atabey'de bir bakımevi, Mamuretülaziz 'de

⁷⁵⁹ “German Colonies in Asia Minor”, **The Times**, 15.08.1888, s. 3.

⁷⁶⁰ İnan, **a.g.e.** , s. 416-418.

300 çocuklu iki bakımevi ile birçok atölye ve bir hastanesi, Perçenc⁷⁶¹, de 40 çocuklu bir istasyonu, Maraş'ta 100 çocuklu iki bakımevi, Hüseyinik'te 20 çocuklu bir istasyonu, Van'da 70 kişiyi barındıran bir ev ve Palu'da da üç ev meydana getirmişti. Bu kadar kurum ve evin açılması örgütün kısa sürede ne kadar hızlı yol aldığı açık bir göstergesidir⁷⁶².

3.3.1. Amasya'daki Almanlar ve George Krug

Henry John Van Lennep 1854 yılında Amasya'ya yaptığı seyahatte, Almanların Amasya'da kolonileşmesi ve Protestanlığın yayılması çalışmalarına değinmektedir. Alman kolonisi ve ticari faaliyetleri söz konusu olduğunda Amasya'da ilk akla gelen kişi hiç şüphesiz seyyahın ifadesiyle "*Bay Krug*"⁷⁶³ tur. Lennep'e göre, Krug, halkın her kesiminde güven uyandıran bir kişidir ve 25 yıl gibi uzun bir süre burada yaşamıştır. Krug Amasya'nın kuzeybatısında muazzam güzellikte ve yüksek bir düzlükte bir ev yaptırdı. Bay Krug'un evi, eski Pontus Krallığı sarayının harabeleri yanında yer almakta ve şehir tüm güzelliğiyle buradan temaşa edilmekte idi⁷⁶⁴.

Krug, Amasya'da hem bir papaz, hem bir tüccar, hem de bölgeyi ziyaret eden tüm misyonerler için iyi bir ev sahibi idi. Öyle ki G. Perrot, Samsun limanından karaya ayak basan Avrupalı yolcuların ülke içlerine Bağdat, Basra hatta Hindistan'a kara

⁷⁶¹ Elazığ'ın güneydoğusunda Elazığ-Bingöl ve Elazığ-Diyarbakır karayollarının üçgeninde bulunan tarihi bir beldedir. Yeni ismi ise Akçakiraz'dır.

⁷⁶² İnan, a.g.e. , s. 421.

⁷⁶³ Fransız arkeolog Georges Perrot seyahatnamesinde Bay Krug'un eşi ve ailesi hakkında ayrıntılı bilgi aktarır. Perrot'un aktardığına göre; "*İlk eşi kendisinin büyük aşk ve saygıyla sevdiği, modern Avrupalı genç bir Alman hanım imiş. On beş yıl evli kaldığı bu hanım iki yıl önce hastalanıp ölmüş. Çok güzel ve şirin üç çocukları dünyaya gelmiş. Eşinin ölümü kendisinde, Amasya'daki Avrupalılar ve Türk Müslüman komşuları arasında derin üzüntü oluşturmuş. Arkasından burada bulunan İsviçreli bir bayanla evlenmiş. Altı ay öncede iki buçuk yıl evli kaldığı bu eşi de vefat etmiş. Birinci evliliğinden olan 6 yaşında, ikinci evliliğinden olan bir buçuk yaşındaki iki küçük kızı ile bu evde bekâr başına oturuyor. Birinci eşinden olan büyük çocuklarını eğitim için İsviçre'ye göndermiş*". Bk. Tuzcu, a.g.e. , s. 217-218; Perrot, a.g.e. , s. 414.

⁷⁶⁴ G. Perrot, 1861 Kasım'ında Amasya'ya yaptığı gezide Krug'un evinin tam manasıyla Avrupaî bir tarzda dizayn edildiğini söylüyor ve evi şöyle betimliyordu: "*Evi Avrupa mobilyaları, Amasya'dan-Ankara'ya kadar olan yörelerden toplanmış özel tarihi ve etnoğrafik objelerle uyumlu bir şekilde döşenmişti. Sandalye ve masalar, Avrupa'da yayınlanan kitap, dergi ve gazeteler güzel uyumlu hoş bir şekilde yerleştirilmişti. Evde bir piyano vardı... Avrupa'dan uzakta ama oradaki gibi güzel bir evde ağırlandırmak, karyola üstündeki beyaz çarşaf serilmiş yataklarda uyuyup uyanmak bize kendi evimizde olduğumuzu hissettirdi... Bay Krug'un bu iki katlı güzel evinden Amasya'da tam hayal ettiğimiz gibi, hatta hayal ettiğimiz üstünde lüks, modern bir otelde kalıyor gibi ağırlandırdık. Fakat zengin Türk Beylerinin tercih edeceği onların alışkanlıkları ve beğenilerine hiçbir zaman hitap etmeyen tarzda idi. Odalar iki kişilik olup, yataklar karyola üstünde, çift çarşaf, bembeyaz yorganlar ve yüzleri tertemizdi. Her gün değiştiriliyordu. Odaların perdeleri, mefruşatı son derece güzeldi. Bay Krug da Anadolu'da hiçbir yerde evde ve ya otelde, kendi evi dışında, böyle bir hizmet verilmediğini, her türlü eşyasının ve örtüsünün yeni dikildiğini, Hindistan'da Bağdat'ta ve Basra'da böyle güzel bir otel olmadığını serin odaların, temiz çarşaflarını, konakladığı hiçbir otelde görmediğini söyledi*". Bk. Tuzcu, a.g.e. , s. 21718; Perrot, a.g.e. , s. 444-445.

yoluyla giden seyyahların, işadamların ve diplomatik temsilcilerin Anadolu'da ilk uğradıkları yerin Amasya'da Bay Krug'un evi olduğunu söylemektedir. Benzer şekilde Ünlü Alman seyyah Andreas David Mordtmann da, İsviçreli Bay Krug'un Amasya'da bütün Avrupalıları temsil eden bir kişi olduğunu söyler. Öyle ki şehre gelen Avrupalılar hep bu evde misafir edilir. Krug Amasya'daki yerli halk tarafından da sevilip sayılır⁷⁶⁵.

Krug'un Amasya'daki Alman kolonisi içerisinde ön plana çıkması ve birçok seyyahın da eserine konu olmasındaki önemli bir vasfı da ticaretle meşgul olmasıdır. Zira Almanyalı dokuma tüccarı ve sanayici Karl Meez, Freiburg şehrindeki işletmesinin bir şubasını 1840'dan sonra iyi cins ipek sağlamak ve işçiliğin daha ucuz olacağı düşüncesiyle Amasya'da kurdu. Yönetimine İsviçreli Georg Krug'u getirdi. Krug suyla çalışan birkaç un değirmenini buharla çalışan ve ipek ipliğinin çözülmesini sağlayan atölyelere dönüştürdü ve bunları iyice genişletti. İtalya'dan bu konuda tecrübeli iki-üç eleman/usta getirildi. Bu kişiler daha sonra uzmanlaşıp kendilerini kovacak olan Hıristiyan ve Türk kızlarına işi öğretti⁷⁶⁶. Krug'un damadı Viktor Stroh işletmeyi 1872 yılına kadar idare etti. İşletme 1882'de Krug'un iki oğluna uygun bir fiyatla devredildi. Misyon evi denilen yer ise Amerikan-Protestan Ermeni Misyonu'nun eline geçti⁷⁶⁷. Bu noktadan sonra hızlı bir ilerleme süreci başladı ve girişimciler daha çok birbirine daima destek olan kadın ve erkeklerin oluşturduğu ve Hıristiyan kolonisi anlamına gelen Evangelist Hıristiyanlık propagandalarına yöneldiler. Meez, Alman kolonisinin eğitimi için de öğretmen Bay Klein⁷⁶⁸'i getirtti ancak bu öğretmen bir müddet sonra akciğer kanserinden öldü. Evangelist Hıristiyanlık propagandasını yürütmek ve Alman kolonisini güçlendirmek maksadıyla bölgeye daha sonra halıcılar, duvarcı ustaları, değirmenciler, makinistler, ayakkabıcılar vb. aileleriyle beraber yerleştiler. Burada bir kilise inşa edildi ve başına da yerel dili bilen ve Hıristiyan halka dini hizmet de sunan Ermeni Protestan bir müdür görevlendirildi⁷⁶⁹.

⁷⁶⁵ Tuzcu, **a.g.e.** , s. 190, 218; Perrot, **a.g.e.** , s. 444-445.

⁷⁶⁶ Tuzcu, **a.g.e.** , s. 168-173.

⁷⁶⁷ Anhegger, **a.g.m.** , s. 62.

⁷⁶⁸ Alman coğrafyacı Barth, öğretmen Bay Klein hakkında şu malumatı verir; "*Meez Bay Klein'i Avrupalıların çocuklarına eğitim ve öğretim vermek üzere Schwaben'den getirtmişti. Klein, Krug'un evine yakın küçük bir evde oturuyordu. Bay Klein Almanlar tarafından sevimli, sempatik ve güçlü biri olarak saygı gördü. Kendisine sorulan sorulara gayet kısa, anlaşılır fakat kendine göre mantıklı cevaplar veren bilge bir öğretmendi*". Bk. Dr. Heinrich Barth, **Reize von Trapezunt Durch Die Nördliche Hälfte Klein-Asiens Nach Scutari im Herbst 1858**, Berlin 1860, s. 31-32.

⁷⁶⁹ Tuzcu, **a.g.e.** s. 173-174.

Lennep, yedi yıl boyunca görev yaptığı Tokat'tayken de Amasya'daki Almanlarla irtibatını kesmedi. Kolonileşmenin büyümesi ve Protestanlığın yayılması için devamlı Krug ve Meez'i bilgilendirdi. Ermeni öğretmenlerin çalışmalarını kontrol ederek bunları yönlendirdi. Yine Lennep'in ifadesine göre, "*Bay Meez Hıristiyanlığın yararı için kendini feda etmekten asla çekinmeyen çok iyi bir dindardır. Bay Krug'a gelirsek, o da bölgeyle ilgili pek çok değerli bilgiye sahipti ve Amasya ve civar bölgelerde büyük etkisi oldu*"⁷⁷⁰. Ancak Lennep bütün bu emeklere rağmen sonuçtan pek memnun olmadığını ifade ediyor. Ona göre bunun sebeplerinden biri, Meez'in Amasya'yı terk ederek Filistin'e gitmesi idi. Diğer gerekçe ise, Amasya'ya gelen ilk Almanların bazılarının iyi iken çoğunun kötü olması, zamanla karakterlerinin değişmesi, misyonlarına hizmet edemeyecek hale gelmeleri. Bunların çoğu kötü arzularının esiri olmuş ve bu nedenle de geri gönderilmişlerdi. Bir başka sebep ise Amasya'ya gelen Almanların iklimle alışamamaları ve bu konudaki uyarıları dikkate almamaları idi. Bunun neticesinde hastalıklar ve sonrasında ölümler baş gösterdi. Bu durum tüm kolonileşme çabalarına engel teşkil etti. Lennep'in dikkat çektiği diğer bir mesele Almanların kültürlerini bölgeye taşımaları burada yerel halk arasında ters etki yaptı. Zira Batı'da çok masum karşılanan bazı hareketler özellikle kadın-erkek ilişkileri burada ahlaksızlık olarak telakki edilmekteydi⁷⁷¹.

Ünlü Alman seyyah Andreas David Mordtmann, 1850, 1858 ve 1860 yıllarında olmak üzere toplam üç sefer Amasya'ya geldi. Mordtmann, eserinde, buradaki Alman kolonisinden ve bunların lideri durumundaki Krug'tan bilgiler vermektedir. Tuzcu'nun aktardığına göre seyyah, Amasya'da iyi zanaatkâr ve ustalardan çalışkan, disiplinli, güçlü bir Alman kolonisi oluştuğuna değinerek bunda Krug'un önemli bir payı olduğuna dikkat çeker. Zira Krug iyi bir ipek ustası olduğu gibi ticari konularda da adeta bir dahi idi⁷⁷². Onun ticari başarısı hakkında Fransız arkeolog Georges Perrot da şu şekilde ayrıntılı bilgi verir:

"Bütün işlerini, işletmelerini, özenle, namuslu, titiz, adil bir şekilde yürütür. Disiplinli bilgili dürüst çalışması ona büyük bir saygınlık yeni dostlar, ortaklıklar kazandırmıştır. Amasya'da büyük kazançlar elde etmiş, şansı kendisine gülmüştür. Yeşilirmak'ın kenarında sulanabilen/ekilebilen geniş

⁷⁷⁰ Lennep, a.g.e. , s. 96.

⁷⁷¹ Lennep, a.g.e. , s. 97-99; Tuzcu, a.g.e. , s. 173-175.

⁷⁷² Tuzcu, a.g.e. , s. 193.

bağ, bahçe, tarlalar satın almıştır. Son yıllarda Amasya'nın içinde Yeşilirmak kenarına su gücüyle çalışan güzel değirmenleri yaptırmıştır. Amasya ve çevresinin lezzetli buğdaylarından kaliteli unlar imal eder. Şehrin ekonomisine büyük katkı ve canlılık katmıştır. Bay Krug bu günlerde Amasya'da Alman birası üretmek için bir fabrika kurma hazırlıklarına başlamıştır. Bay Krug bir yabancının Türkiye'de çalışıp mal sahibi olabileceğini kanıtlayan en güzel örnektir. O 'imkânsız', 'zaman yok' 'yetersiz' kelimelerini bilmemekte ve her projesini başarıyla bitirmektedir. Amasya'daki bütün modern sanayi kuruluşlarının ince, kaliteli bir un fabrikası ile bir de ipek ipliği imal eden fabrika sahibi Bay Krug'tur. İki fabrika için gerekli en son teknoloji ürünü makineleri, alet ve edevatı büyük zorluklarla buraya getirtmiştir. İki fabrika da kısa sürede özen gösterilerek dikkatli bir şekilde üretime başlamıştır. Onun bu girişimleri Amasya ve yöresinde sanayiye ve üretimi geliştirmek artırmak için bir okul bir örnek oluşturmuştur”⁷⁷³.

Vital Cuinet, un ve ipekçilik dışında Krug'un bir de kimyasal yöntemle üretim yapan bir kibrit fabrikası açtığını ancak ithal kibritlerin ucuzluğu karşısında rekabet edemediğinden bu fabrikayı un değirmenine dönüştürdüğünden bahseder⁷⁷⁴.

Dr. Heinrich Barth da Amasya'yı gezen ve buradaki Almanlar hakkında malumat veren seyyahlardan biridir. Alman coğrafyacı Barth, Kasım 1858'de Amasya'yı ziyaret etti. Kendisini samimi bir şekilde karşılayan Krug'u başarılı bir tüccar olarak tasvir eden Barth, onun Taşhan'da bir ticaret ofisi olduğundan bahseder. Birçok üretici ve köylü ellerindeki ipek ve diğer değerli mallarını Bay Krug'a satmak için bu ofise gelir. Krug Amasya'daki ipek böcekçiliği ticaretinde birinci sırada gelmekteydi. Amasya'da yıllık üretilen 60 bin okkalık (yaklaşık 7.000 tonluk) ipek böceği kozasının çoğunu Bay Krug satın almaktadır. Ortalama 5 okka ham ipek kozasından 1 okka saf ipek ipliği elde edilir. Bir başka deyişle Amasya'da bir yılda üretilen 7.000 ton ham ipek kozasından 25-30 ton saf ipek ipliği elde edilir. Eskiden Meez'in ticarethanesinin Amasya'da temsilcisi iken şimdi kendi adına birçok işyeri açmış hem onları idare ederek ticaret yapmaktadır. Barth, Amasya'daki Almanların ziraat başarılarından da bahseder. Almanlar burada, melezleme ve aşılama yolu ile çok

⁷⁷³ Tuzcu, **a.g.e.** , s. 222; Perrot, **a.g.e.** , s. 449-450.

⁷⁷⁴ Cuinet, **a.g.e.** , s. 750.

güzel meyve bahçeleri özellikle de dut ağaçları yetiştirmişlerdi. Ayrıca çevrenin yağmurlu ve rutubetli iklimine uygun tarım ürünlerinin yetiştirildiği çiftlikler de kurmuşlardı⁷⁷⁵.

Amasya'daki Alman kolonisi hakkında bilgi veren bir başka seyyah ise, Alman coğrafyacı Ernst von der Nahmer'dir. Nahmer'in Amasya'ya geliş tarihi kesin olmamakla beraber 1898-1900 yılları olmalıdır. Zira eserinde 1898-1900 tarihleri arasında Amasya'da mutasarrıflık yapan Mehmet Kemal Bey ile görüştüğünü hatta mutasarrıfın kendisi ile güzel Almanca konuştuğunu belirtir. Nahmer, buradaki Alman kolonisinin oluşmasında Bay Krug'un katkısının yadsınamayacağını belirttikten sonra, Krug'tan başka gelenlerin hepsinin Alman kökenlerini, Alman bilincini, dinini ve kültürünü unuttuklarını iddia eder. Tuzcu'nun aktardığına göre Nahmer, Almanların kültürlerini kaybetmesine dair şunları söyler;

“Almanlar, Ermeni ve Türk Müslüman kızlarıyla evlendiler. Bir kısmı Protestanlığa, bir kısmı Müslümanlığa yöneldi. Ermenilerin ve Türklerin damatları oldular. Almanlıklarını yavaş yavaş kaybettiler ve soyadlarından başka Almanlıkları kalmadı. Bunların çocukları da Almancayı unuttular. Türkiye'deki Levantenlere (Tatlısu Frengi) benzediler. Kısacası onlar Amasyalılaştılar”.

Seyyaha göre, Almanların Amasya ve çevresine faydalı olmaları, onları teknoloji ile tanıştırmaları ve zengin olmalarını iyi bir girişim olarak değerlendirilebilir ancak dillerini, dinlerini ve milli benliklerini unutmalarının affedilemeyecek bir hatadır. Ona göre, bu suç, iş ve ekmek için buraya gelen Almanlar'da değil. Zira onlar Almanya'yı unuttular. Onlara kimse yardım etmedi ve onlar orada unutuldu. Unutulduğu için de yarı Türk yarı Ermeni oldular. Amasya'da onların ihtiyaçlarını giderecek hiçbir Alman okulu ve Katolik kilisesi yoktu. Dinlerini ve kültürlerini öğretmek işi Fransız Katoliklerinden beklenildi. Kudüs'teki Alman Katolik kilisesinden de yardım görmediler. Anadolu'da Alman Katoliklerinin doğru dürüst hiçbir kurumu yoktu. Neticede soyadından başka Almanlıkları kalmadı⁷⁷⁶.

Anhegger, Amasya'daki papazın ölümünden sonra buradaki Protestanların dini işlerini İstanbul Alman Protestan Cemaatinin papazınca yürüttüğünden bahseder. Yine O'nun aktardığına göre, Amasya'da 12 Temmuz 1863'te iki gencin Hıristiyan

⁷⁷⁵ Barth, a.g.e. , s. 28-30; Tuzcu, a.g.e. , s. 196-199.

⁷⁷⁶ Tuzcu, a.g.e. , s. 307-308.

cemaatine kabulü (konfirmasyon), 30 Haziran 1864'te ise babası Protestan Ermeni, annesi Alman bir kız çocuğun vaftiz töreni yapılmıştır. Daha sonra kilise kütüklerinde Amasya adına rastlanmamıştır. Koloni Protestan Ermeni cemaatine bağlanmış olmalı. Netice olarak, küçülmüş de olsa Amasya'daki Alman kolonisi Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar varlığını sürdürmüştür⁷⁷⁷.

3.3.2. Almanların Amasya'daki Faaliyetleri

Amasya'da yerleşen Almanlar burada tarım ve ticaretin gelişmesine katkıda buldukları gibi, kendi içlerinden başarılı bilim adamları da yetiştirmişlerdir. Bunlardan biri de Amasya'da yaşayan bir Alman botanikçisi olan Mühlendorf'tur. Mühlendorf, "*Tulipa sprengeri*" olarak ifade edilen yitik lâleyi ilim dünyasına tanıtan kişidir. Mühlendorf tarafından toplanıp "*Dammann & Cie. of Naples*" Firması tarafından Amasya'dan ithal edilen soğanlardan Kew Kraliyet Botanik Bahçesinde üretilen yitik lâle, aynı bahçede çalışan botanikçi J.G. Baker tarafından 1894 yılında Dünya'ya yeni bir tür olarak tanıtılmıştır. Aynı bitki soğanları kısa bir süre sonra Hollandalı "*van Tubergen*" Firmasının toplayıcısı olan J.J. Manissaddjian tarafından gene Amasya'dan toplanmış ve Freyn tarafından 1896 yılında başka bir isim altında (*Tulipa brachyanthera*) yayınlanmıştır⁷⁷⁸.

Alman Devleti'nin Amasya'da ikamet eden tacir ve konsolos vekili, şehre gelen Alman vatandaşlarına ev sahipliği yapmaktadır. Almanya tebaasından 12'si erkek, 6'sı kadın olmak üzere 18 nüfustan ibaret beş hane halkının 1886 Mart'ında ticaret için Amasya'ya geldiği görülmektedir. Bunlar konsolos vekilinin kasabadaki taş binalarda ikamet etmekte; sabun ile araba imaliyle meşgul olmaktadırlar⁷⁷⁹. 1891 Ağustos ayında, Sivas vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafta, Almanya Devleti'nin Amasya'da ikamet eden tacir ve konsolos vekilinin Mösyö Kevork isminde biri olduğu görülmektedir. Adı geçen telgrafta, Mösyö Kevork'un yazışmalarının takip edildiği ve siyasî içerikli telgraf göndermediği, son telgrafında, Anadolu'nun her tarafından mahsulatin azaldığını bildiren bir yazı yazdığı ifade edilmektedir⁷⁸⁰. İsminden de anlaşılacağı üzere Ermeni kökenli olan Mösyö Kevork, Alman fahri konsolosluğunu

⁷⁷⁷ Anhegger, a.g.m. , s. 63.

⁷⁷⁸ Nursel İkinci, **Türkiye Bitkileri Listesi (Damarlı Bitkiler)**, Nezahat Gökyiğit Botanik Bahçesi ve Flora Araştırmaları Derneği Yayını, İstanbul 2012, s. ii.

⁷⁷⁹ **BOA. DH. MKT. 1460/54**, 16 S 1305 (3 Kasım 1887).

⁷⁸⁰ **BOA. DH. MKT. 1859/82**, 11 M 1309 (17 Ağustos 1891).

uzun yıllar üstlendi. Bu süre zarfında Amasya’da “*ara sıra hükûmet-i mahalliye ihbârât-ı hayrâhâhâdede bulunduğu*” belirtilen Kevork’un ticareti sekteye uğradığından hizmetten bir kat daha istifade edebilmek maksadıyla mahalli reji müdüriyetine tayinini istediğini görmekteyiz. Kevork’un bu talebi üzerine Sadaret Maliye Nezaretine telgraf çekerek gerekenin yapılmasını istedi⁷⁸¹. Nisan 1905 tarihli bir belgede, Amasya Konsolos Vekâletinin Almanya tarafından lağv edildiğini görmekteyiz. Adı geçen belgede, lağvedilen Amasya Konsolos Vekâletinin yerine kaim olmak üzere bu defa Samsun’da konsolos vekâletinin ihdas edildiği görülmektedir. Bu vazifeye tayin edilen Mösyö Fokhof’un memuriyetinin kabul edildiği bildirilmekteydi⁷⁸². Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen bir başka yazıda, Mösyö Fokhof’un Samsun Reji Nezâreti fabrikasında sermakiniist vazifesiyle mühendis olduğu ve ticarete pek ilgisinin olmadığı ifade edildi⁷⁸³.

Amasya şehrinde ticaret ile uğraşan ve Protestanlık misyonu üzerine çalışan meskûn bir Alman kolonisinin varlığından 1845’lerden beri haberdarız⁷⁸⁴. Burada meskûn Almanlar olduğu gibi bölgeyi zaman zaman çeşitli maksatlar için ziyaret eden başka Almanların da olduğu görülmektedir. 1887 Kasım’ında Amasya’ya dışarıdan gelen bir grup Almanın varlığı yerel makamların dikkatini çekmektedir. Konuyu araştıran mutasarrıflık, Sadarete gönderdiği yazıda, bunların gezinti maksadıyla Amasya’ya geldiklerini, başka bir maksatla dolaşmadıklarına ve misafir edildiklerini haber vermektedir⁷⁸⁵. İlmi geziler yapmak niyetiyle Amasya’ya ve civar vilayetlere gelen Almanlar da vardır. Bunlardan biri de Alman Mühendis Mösyö Franç Zayde isminde bir bilim adamıdır. Almanya Devleti tebaasından olan Mühendis Mösyö Franç Zayde, “seyâhat-i fenniye icrâ etmek” maksadıyla Erzurum, Erzincan, Bitlis, Van, Eğin, Arapkir, Harput, Malatya, Gürün, Kayseri, Tokad, Amasya, Merzifon ve Samsun vilayet ve sancaklarını kapsayan geniş bir sahayı gezmek istemektedir. Hariciye Nezareti, ilgili vilayetlere bu hususta bir yazı göndererek, Mösyö Zayde’nin birkaç güne kadar Dersaadet’ten ayrılacağını ve geçeceği güzergâhlarda gereken yardım ve

⁷⁸¹ BOA. BEO. 628/47075, 28 Za 1312 (23 Mayıs 1895).

⁷⁸² BOA. BEO. 2561/192047, 22 S 1323 (28 Nisan 1905).

⁷⁸³ BOA. BEO. 2561/192047, 21 Haziran 1321 (4 Temmuz 1905).

⁷⁸⁴ Hariciye Nezareti Almanya Sefâreti’ne gönderdiği bir yazıda, Amasya’da bulunan Alman tebaasının isimlerini mübeyyin bir adet defterin Osmanlı memurlarına verilmesini istedi. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivleri’nde yaptığımız araştırmalarda böyle bir defterin mevcut olduğuna / ya da Osmanlı makamlarına verildiğine dair bir malumata rastlayamadık. Bk. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti İdare.** (Bundan sonra **BOA. HR. İD.** şeklinde gösterilecektir) **2107/49**, 16 Eylül 1898.

⁷⁸⁵ BOA. DH. MKT. 1461/25, 20 S 1305 (7 Kasım 1887).

kolaylığın gösterilmesini istedi⁷⁸⁶. Benzer şekilde Almanya tebaasından Berlin’de mukim meşhur ilim adamlarından Dr. Brandenburg’un da Anadolu’nun bazı yerlerinde gezmesine “*müsâade-i seniye*” buyrulmaktadır. Almanya sefaretinin iltiması ile Amasya’ya gelerek bazı bölgelerde araştırmalarda bulunmasına gereken kolaylığın gösterilmesi istenmektedir⁷⁸⁷. Sivas vilayetine gönderilen bir başka belgede ise, Samsun yoluyla Amasya’ya giderek bazı mahallerin fotoğraf ve el ile resimlerini alarak tetkikat yapmasına izin verilen Almanya tebaasından Doktor Brandenburg’un hal ve hareketlerinin izlenmesi gerektiği bildirilmekteydi⁷⁸⁸.

Bölgeyi gezmek maksadıyla Hariciye Nezaretinden izin alan bir başka Alman ise Mösyö Karon’dur. Almanya tebaasından ve Alberdofled şehrindeki boya ticarethanesi memurlarından olan Karon, Merzifon, Amasya, Zile, Erzincan, Tokat, Sivas, Kayseri, Çorum ve Harput’a gitmek istemektedir. Dâhiliye Nezaretinden Sivas vilayetine gönderilen yazıda, Mösyö Karon’a, zikredilen bölgeleri gezmesi için müsaade edildiği ancak gözetim altında bulundurulması gerektiği ifade edilmekteydi⁷⁸⁹.

Amasya’daki Alman kolonisinin Ermenilerle gerek ticaret gerekse misyonerlik faaliyetlerinin bir gereği olarak temas halinde oldukları görülmektedir. Bay Krug işletmesinde, Ermeni işçileri çalıştırdığı gibi, Alman öğretmen olmadığına Alman çocuklarının eğitimi için Protestan Ermeni öğretmenlerden istifade etmekteydi.

Amasya’daki iki toplum arasındaki bu karşılıklı ilişki ve etkileşimin en ilginç örneklerinden biri 14 Kasım 1909 Pazar günü yaşandı. Almanya’nın Amasya’da mukim viskonsolosunun eşi Madam Heleni Holçer Pazar günü kiliseden konsoloshaneye giderken birkaç Ermeni çocuğu önüne çıkararak arkasına şiddetli değnekle vurarak “*Frenk! Frenk!*” diye bağırp kaçıştılar. İdareciler durumdan haberdar olur olmaz, taşkınlığı yapanları derdest edip azarladılar ve Madam Heleni’nin nezdine bir memur göndererek durumunu sorarak kendisiyle ilgilendiler. Kendisine gösterilen gönül alıcı muameleden hoşnut olan Madam Heleni eşiyle yaptığı istişare neticesinde, tahkikatın resmiyete konulmasından vazgeçilmesini istedi. Kendisine yapılan bu kötü fiilin “*Ermeni milletinin tıynetlerinde mezkûr olan şenâate de atf-ı kelâm ederek*” Osmanlı topraklarının her tarafına dağılmış olan yüzlerce Ermeni yetimin talim ve terbiyesi için

⁷⁸⁶ BOA. DH. İD, 28-1/26, 7 B 1329 (4 Temmuz 1911).

⁷⁸⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı. (Bundan sonra BOA. Y. PRK. BŞK, şeklinde gösterilecektir), 77/20, 28 Ra 1325 (11 Mayıs 1907).

⁷⁸⁸ BOA. DH. MKT. 1169/74, 17 R 1325 (30 Mayıs 1907).

⁷⁸⁹ BOA. DH. MKT. 1259/16, 5 Ca 1326 (5 Haziran 1908).

Almanya ahalsinin yardımlarıyla gerek İstanbul'da gerekse de Almanya'nın Saksonya kıtasında büyük mektepler tesis edildiğinden ve bunlara bugün dahi muallim tayin edildiğinden bahsetti. Almanya'da bunlara acıyarak çok büyük yardımlar toplandığını ancak Alman kavminin Ermenilere gösterdiği bunca fütüvvet ve fedakârlığın kıymetinin bilinemediğini belirtti. Burada Ermenilerle Müslümanları da karşılaştırma ihtiyacı hisseden Madam Heleni, Müslümanların ne küçüğünden ne de büyüğünden edebe aykırı bir hareket görmediklerini söyledi. Bir haftaya kadar Avrupa'ya gideceklerini ve Ermenilerin bu çirkin hareketlerini gazete ile duyuracaklarını ve her kim delil sorar ise kuvvetli delillerle ispat edeceğini belirtti. Madam Heleni gerekirse kendi ikametgâhlarını ilan etmek niyetinde olduklarını ve bu fikirden vazgeçmeyeceklerini ciddiyetle beyan etti⁷⁹⁰. Madam Heleni'nin yaşadığı bu hadise vesilesi ile söyledikleri, Almanların gerek Anadolu'da gerekse Almanya'da Ermenilerle yakından ilgilendikleri ve onlar için ciddi miktarda yardımlar topladıklarını göstermektedir. Buna rağmen Ermenilere yaptıkları yatırımın karşılığını alamadıkları görülmektedir.

3.3.3. Almanların Gayrimenkul Mülk Edinmeleri Meselesi

Amasya şehrinde yerleşen Almanlar, yaptıkları ticaretlerin bir gereği olarak ve kolonilerini genişletmek maksadıyla toprak satın alma yoluna gitmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde yabancıların 1867 Kanununun yayınlanmasından önce taşınmaz mal edinme hakkı tanınmamasına rağmen, bu kuralın yabancılar tarafından göz ardı edilerek sıklıkla değişik şekillerde ihlal edildiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki; yabancılar kimi zaman taşınmaz mal edinilmesi sırasında kendilerini Osmanlı vatandaşı gibi göstererek taşınmaz mal satın alabiliyorlardı. Bu durum yabancılar için sakınca oluşturmadığı gibi kendi asıl tabiiyetlerini kaybetmelerine de sebep olmuyordu. Yine taşınmaz mal edinilmesinde kullanılan hileli yollardan bir diğeri, satın alınan taşınmazı yabancıların isminin saklanarak mülkiyetin Osmanlı vatandaşı olan bir şahıs adına resmen tescil ettirilerek gösterilmesiydi⁷⁹¹.

10 Haziran 1867 (7 Safer 1284) tarihinde “*Tebaa-yı Ecnebiyenin Emlaki Mutasarrıf Olmaları Hakkındaki Kanun*” ile yabancı gerçek kişilere taşınmaz mal edinme hakkı tanınmış oldu. Bu kanun bir anlamda yabancıların zorlaması olduğu kadar

⁷⁹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Dâhiliye Nezareti Evrakı. (Bundan sonra BOA. Y. PRK. DH şeklinde gösterilecektir, 14/50, 6 R 1327 (27 Nisan 1909).

⁷⁹¹ Selim Özcan, “Yabancıların Taşınmaz Mal Mülkiyeti Edinimleri: Amasya Örneği”, *History Studies*, C. 2, S. 2, 2010, s. 283.

bir anlamda da yabancılar tarafından edinilmiş taşınmaz mallardan doğan meselelere çözüm arayışının sonucu olduğu da söylenebilir. Osmanlı hükümeti yabancılara verdiği bu haktan yararlanmayı bazı şartlara bağlamıştır. Bu şartlardan en önemlisi yabancıları taşınmazlarına ait olan bütün hususlar da Osmanlı yargısından kurtulmak için kapitülasyonlar rejiminden hiçbir şekilde yararlanmaksızın, Osmanlı kanun ve nizamlarına tabi olunması idi. Bunun dışında yabancılar Osmanlı vatandaşlarının verdiği vergileri ödemek, taşınmazlarla ilgili her türlü hukukî meselelerin Osmanlı mahkemelerinde görüşülmesi şartıyla bu hakkı elde etmiş olacaktırlar⁷⁹².

Yaklaşık 1850'lerden beri Amasya'da meskûn olan Almanlar, XIX. yüzyılın sonlarına doğru ciddi boyutlarda arazi satın almaya ve geniş topraklar üzerinde tasarruf etmeye başladılar. Merkez kaza ile beraber, Kutu, Asibey ve Tuzsuz köyleri ile Atabey çiftliğinden arazi satın alan Almanlar, bazen doğrudan kendileri adına, bazen başkaları adına bu işi yapmaktaydılar. İncelediğimiz belgelerde, Zimmer, Vaiz Brokse, Maksimir ve Haksher gibi Almanlar, doğrudan veya dolaylı şekilde arazi elde etmektedirler. Rum ve Ermeni gibi yerli gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarını bu işi için kullanan Almanlar, muhacirlerin elindeki tarım arazilerini de para karşılığı satın almaktaydılar. Ta ki bu durum ciddi boyutlara ulaşmış mevzu Dersaadet'e intikal edene kadar.

Dâhiliye Nezaretinden Sadarete intikal eden 30 Nisan 1901 tarihli bir yazıda ifade edildiğine göre, Almanya Devleti tebaasından Vaiz Brokse adına, Amasya'da Asibey, Tuzsuz ve Kutu karyeleri arazisinden 1898 senesinde 1600 dönüm ve 1901 Martında da 480 dönüm, Maksimir adına da 540 dönüm yer 1.150 liraya teferruğ⁷⁹³ edilmişti. Bu defa da yine Maksimir adına aynı araziden 460 dönüm yerin 620 liraya ferağının icrası için müracaat olunmuştu. Cari nizam ve emirler açısından bir mani ve mevki açısından bir mahzur yoksa da Alman tebaasından olan vatandaşların tasarruf edecekleri arazi miktarından bir sınırlama olup olmadığı bilinmediği için Maksimir'in tasarruf etmek istediği arazi miktarı fazla arttığından ne yönde bir muamele yapılacağı soruldu⁷⁹⁴. Sadarettten cevap gecikince, Amasya mutasarrıflığı vilayete, vilayet de tekrar Dâhiliye Nezaretine durumu sordu. Maksimir ve alakadarları tekraren Hükümete müracaat ederek tapu işlerinin bir an önce gerçekleşmesini katiyen talep etmekteydiler.

⁷⁹² Özcan, a.g.m. , s. 284-285.

⁷⁹³ Satın alınan bir mülkün ferağ muamelesini yaptırma, tapusunu kendi üzerine çevirme. Bk. Devellioğlu, a.g.e. , s. 1057.

⁷⁹⁴ BOA. BEO. 1654/124038, 5 M 1319 (4 Mayıs 1901).

Sivas valiliği durumun ciddiyetini Almanların şu sözlerini aktararak ifade etmektedir: “*şimdiye kadar hasbe'l-nezâkete iltizâm sükût etmişlerse de*” bundan sonra rahat durmayıp sefarete şiddetli müracaatta bulunacaklardır⁷⁹⁵. Son tahlilde, Sadaret Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta, Alman Devleti tebaasından Vaiz Brokse ile Maksimir’in daha önce satın aldıkları arazilerin bir kısmını ziraat, bir kısmını da eğitim için kullandıklarını ifade etti. Ancak şu an tasarruf sahibi olmak istedikleri arazi ise, Kutu köyündeki Çerkes muhacirlerine ait olduğundan durumun Meclis-i Vükelâ’ya havale edileceğini bildirdi⁷⁹⁶.

Amasya’da sakin Almanlardan Mösyö Karven biraderler, Vaiz Brokse namına 65.000 kuruş bedel ile Atabey Çiftliği arazisinden 1.600 dönüm, yine aynı çiftlik arazisinden Ermeni cemaatinden Tatyos isimli şahıstan 22.000 kuruşla 480 dönüm, Mösyö Haksher namına Tuzsuz çiftlik hissedarlarından Zekeriya Ağa ve Hatice Hatundan 28.000 kuruş bedel ile 540 dönüm arazi satın aldılar. Toplam 115.000 kuruşla 2.620 dönüm arazi satışı yapılarak senetleri verildi. Son olarak Kutu köyünde Çerkes muhacirlerinin elinde bulunan 460 dönüm arazi için 62.000 kuruşa pazarlık yapıldı ise de satış muamelesi yapılmadı ve kendilerine senet verilmedi. Sadaret, Dâhiliye, Hariciye ve Defter-i Hakanî Nezaretlerine gönderdiği konuyla ilgili yazısında, Almanlar tarafından satın alınmak istenen bu yerlerin umumi miri araziden olduğunu söyleyerek, bölgenin özellikleri hakkında bilgiler verdi. Buna göre, arazi miri arazi olup, dere kenarına yakın olduğundan suyun taşıdığı mevsimlerde su bastığından arazinin bir kısmı çayır halinde tasarruf olunarak ot biçilmektedir. Kalan kısımlarında Avrupa alet ve edevatıyla arpa, buğday ve mısır ziraati yapılmaktadır. Adı geçen çiftlikte Almanyalı çiftlik sahip ve nazırlarıyla demirci ve marangoz, yağ ve peynir imalatı yapan ustalardan başka yabancı hizmetçi bulunmamaktadır. Amelelik işinde çalışanlar da Osmanlı Devleti vatandaşları olup ücretle istihdam edilmektedirler. Burada çalışanlar, civar köylerin Müslüman ahalisi ile Sivaslı bazı Rumlar ve Amasyalı Ermeniler ve Rumlardan oluşmaktadır⁷⁹⁷. Almanlar çiftliği satın aldıktan sonra, ziraat ve hayvancılığa uygun bir hale getirmek için mevcut binaların haricinde yeni binalar ve barınaklar yaptılar. İki samanlık, üç otluk, fırın ve aşhaneyi havi büyük bir daire ile iki adet çiftçi

⁷⁹⁵ BOA. BEO. 1892/141887, 14 Şubat 1317 (27 Şubat 1902).

⁷⁹⁶ BOA. BEO. 1892/141887, 23 R 1320 (30 Temmuz 1902).

⁷⁹⁷ BOA. BEO. 2256/169155, 1 Za 1321 (19 Ocak 1904); **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı.** (Bundan sonra **BOA. Y. A. RES**, şeklinde kullanılacaktır), **121/78.** 28 Ş 1319 (10 Aralık 1901).

daresi inşa ettiler. Öte yandan fen usullerine uygun ziraat eğitimi vermek için yetim Ermeni çocuklarını çiftlikte topladılar ve eğitime başladılar. Ancak çiftliğin havasının iyi olmaması çocukların hastalanmasına sebep oldu. Öte yandan ruhsatsız mektep ve kilise açmanın da kanunen yasak olması üzerine, Sivas vilayetinin ihtarıyla eğitim sonlandırılarak çocuklar ailelerine gönderildi⁷⁹⁸.

Bazı yabancı uyruklu Osmanlı vatandaşları tarafından elde edilen arazilerde, gelişigüzel ecnebi muhacirler iskân edilmekte ve bölgenin nüfus yapısı Osmanlı aleyhine gelişmektedir. Öte yandan devletin siyasî ve mülki bakımdan önemli noktalarına, ecnebilerin okul, kilise, bina vs. gibi yapılar inşa etmesi uygun görülmemektedir. Kale, istihkâm, hudut ve askerî noktalar gibi mühim bölgeler, devlet açısından Osmanlı tebaasının elinde bulunması elzem olan yerlerdir. Amasya'da Almanların ziraat için çiftlikler satın almasında bir beis görülmemesine rağmen onlar, bu çiftliklerinde maarif nizamnamesine ve müfredatına aykırı surette ahlak ve adâb-ı milliyeye, mevcut mezheplere muhalif eğitim yapmaktalar ve ruhsatsız mektepler ve binalar tesis etmektedirler⁷⁹⁹.

Mülken ve siyaseten çeşitli mahzurları bulunan bu tarz teşebbüslere yerel idarecilerin, memurların meydan vermemesi ve bu hususlara itina gösterilmesi istendi ve bu hususta Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesinden mazbata sadır oldu. Netice olarak, ruhsatsız olarak okul ve sair binalar inşa etmelerine müsaade edilmemesi, böyle bir başvuru vuku bulur ise izin verilmeden önce mahzurları bulunabileceği göz önünde bulundurularak Babıâli'ye haber verilmesi gerekmektedir. Zira Amasya'da Almanların bu kadar fazla arazi sahibi olmasında ihmalî bulunan Amasya Defter-i Hakanî Başkâtibi muhakeme edildi. Diğer taraftan, Amasya'nın Kutu köyü ahalisinden 62.000 kuruşa 460 dönüm arazi satın almak isteyen Almanların satış işleminin yapılmaması, gerekirse arsa sahiplerine parası ödenerek mezkûr yerlerin Hükümet tarafından satın alınması istendi. Ayrıca, miri araziden ahalinin ihtiyacından fazla olan kısmı satılması icap ederse, satılmadan önce idarî mercilere sual edilmesi gerektiği ifade edildi⁸⁰⁰.

Zimmer isimli bir başka Alman da tıpkı Vaiz Brokse ve Maksimir gibi arazi satın almak istemekteydi. Ancak satın almak istediği arazinin vakıf arazisi olma

⁷⁹⁸ BOA. BEO. 2256/169155, 1 Za 1321 (19 Ocak 1904).

⁷⁹⁹ BOA. BEO. 2256/169155, 1 Za 1321 (19 Ocak 1904); Y. A. RES. 121/78. 28 Ş 1319 (10 Aralık 1901).

⁸⁰⁰ BOA. Y. A. RES. 123/10, 19 R 1321 (15 Temmuz 1903); BOA. BEO. 2256/169155, 1 Za 1321 (19 Ocak 1904).

ihtimali, mutasarrıflık, vilayet ve nezaretler arasında uzun bir yazışmaya sebep oldu. Maliye, Kutu köyünün temliknamesi ile köyün arazisine ait vakfiyenin tasdikli suretini ilgili birimlere gönderdi. Ancak Evkaf-ı Hümayun Nezaretinden beklenen cevap gelmedi⁸⁰¹.

Amasya'da Vaiz Brokse ile diğer Almanların satın aldıkları araziler hakkında 7 Mart 1902 tarihli ve Mehmed Salih mühürüyle bir mütalaanamenin kaleme alındığını görmekteyiz. Mütalaanamede, yabancıların taşınmaz mülk edinebileceklerine atıf yapılmakta, ancak buna bazı sınırlar çizilmektedir. Buna göre zengin bir ecnebi elindeki çiftlik gibi bir çiftlik daha satın alsa ve buna köylünün elindeki arsalari da para karşılığı satın alarak ilave etse ve köylüyü de rençber gibi kullanmak istese bu hareketi Arazi Kanunnamesinin 8. ve 130. maddelerine aykırı idi. Adı geçen Almanların Amasya'da satın aldıkları arazi ise hususi çiftlik nev'inden olmayıp, köy halkının ilgisini para ile celp edip arazilerini parça parça satın alması sonucu oluşmuş bir yapıdır. Şimdi satın almak istedikleri arazi ise, Kutu köyündeki Çerkes muhacirlere ait arazidir. Muhacirlere verilen bu tarz araziler on sene kadar ekilip biçilmediği takdirde zaten satılamaz. Almanların daha önce satın aldıkları araziler de bu türden ise ve köy halkı tarlasız ve ziraatsız kaldığı tespit edilirse ilgili kanun maddesine atfen sanki hiç olmamış gibi kabul edilerek satış fesh edilir ve tarlalar eski sahiplerine iade edilir. Şayet Almanyalıların satın almış oldukları arazi hususi çiftlik türünden ise, onun yine çiftlik şeklinde ziraat için kullanılması ve içinde de çiftliklere mahsus olan ve arazi kanunnamesinde beyan edilen binalardan başka bina inşa ve ihdas edilmemesi gerekir⁸⁰².

Ecnebilerin bu çerçevede Osmanlı Devleti sınırları içinde emlakleri üzerinde tasarruf hakları bulunmakta ve bu siyasî bir sorun teşkil etmemektedir. Ancak büyük devletlerin sefirleri ve konsolosları bu husustaki kanun hükümlerine riayet etmemektedirler. Bilakis davalara taraf olmaktadır. Öyle ki ecnebi uyruklu bir kimse ile Osmanlı tebaasından biri arasında bir emlak davası olduğunda, davaya ciddi manada müdahalede bulunmakta ve tebaalarına mahkemeye gitmemesi hususunda emir vermektedirler. Kendileri zanlı oldukları halde hükmün tehirini istemekteler ve Hariciye Nezaretinden iltimas ettikleri vazifelerini bu yolda kullanarak siyasî davranmakta ve Osmanlı kanunlarına riayet etmemektedirler. Emlak sahibi olmak hususunda Osmanlı

⁸⁰¹ BOA. BEO. 2773/207906, 8 M 1324 (4 Mart 1906); BOA. BEO. 2773/207906, 24 M 1324 (20 Mart 1906).

⁸⁰² BOA. BEO. 1892/141887, 27 Za 1319 (7 Mart 1902).

vatandaşlarından pek farkları olmayan arazi sahibi ecnebiler, menfaatleri zedelendiği an münakaşa çıkarmaktadırlar⁸⁰³.

Mütalaanamede yabancı uyruklu vatandaşların sahip olacağı arazi miktarları da tespit edilmiştir. Buna göre, Osmanlı Devleti'nde toprak sahibi olmak isteyen bir ecnebi, bir mesken ve teferruatına, tüccar ise bir de mağazaya, çiftçi ise 5-6 kişiden oluşan aile efradı en fazla 100 dönüm kadar bir araziye sahip olabilir. Zengin olanlar ise, Osmanlı memleketlerinde mevcut bulunan çiftliklerden yine çiftlik şeklinde kullanmak koşuluyla bir tane alabilir. Bütün bu çiftlik, miri arazi veya vakıf arazi gibi yerlerde tasarruf sahibi olan ecnebi uyruklular, bayındır ve hayır eserleri, binaları ve meskenleri ruhsatsız olarak inşa edemezler. Ayrıca devletin siyaseti ve askerî güvenliği açısından önemli bölgelere de bina inşa edemezler. Şayet inşa edildiyse ve bu da duyulursa bu binalar yıkılır ve sahipleri de kanun gereği cezalandırılır. Buna sefaretlerin müdahale etme yetkisi yoktur. Öte yandan vergi hususunda da üzerlerine düşen vergileri tıpkı diğer Osmanlı vatandaşları gibi ödemekle mükelleftirler.

Ecnebilerin bu tarz bir bölgede kanuna aykırı şekilde fazlaca toprak sahibi olmaları ileride siyasî mahzurlar doğuracaktır. Zira satın almak istedikleri araziler miri arazidir yani kuru mülkiyeti devlete aittir. O nedenle padişahın emri ve yerel idarecilerin bilgisi olmaksızın böyle arazi satılması istenmemektedir. Bunun diğer bir mahzuru ise bir köyde ya da bir kasabada ecnebilerin çoğalmaları ve ahalinin onlardan mürekkep olması ile himayeden de istifade ile hükümete muhalefet edecekler ve onu manevi istila altına almak isteyeceklerdir. Bütün bu ihtimallerden hareketle, Hariciye Nezareti vasıtasıyla İstimlâk-i Emlâk Kanunnamesi'ni tasdik etmiş bulunan “düvel-i mütehabbe” sefirlerine, Defter-i Hakanî Nezaretine ve tüm vilayetlere bu hususların tebliğ edilmesinin önemi hatırlatıldı⁸⁰⁴.

Almanlar örneğinde olduğu gibi diğer yabancılar⁸⁰⁵ da zamanla Osmanlı Devleti'nin önemli yerlerinden büyük araziler satın almaya başlamışlardı. Arazi satın alma işi, ilerde yabancı nüfusun bölgede yoğunlaşmasıyla, kolonileşme faaliyetlerinin

⁸⁰³ Ayrı belge.

⁸⁰⁴ Ayrı belge.

⁸⁰⁵ Fransızlar Cizvit misyonerlik faaliyetleri vasıtasıyla, Sivas, Tokat, Amasya ve Merzifon'da toprak alarak okul ve kilise gibi yapılar inşa etmeye başlamışlardır. Fransızlar, din ve eğitim faaliyetlerini yürüttükleri binaları, meskenleri *muvâzaa sistemi* ile yani başkalarına satın alarak elde etmekteydiler. Böylelikle kendi üzerlerinde mal/mülk görünmemekle beraber çok şeye sahiptiler. İlgili belgeler için bk. **BOA. BEO. 1930/144680**, 2 B 1320 (5 Ekim 1902); **BOA. BEO. 1951/146294**, 17 Ş 1320 (19 Kasım 1902); **BOA. BEO. 2233/167470**, 22 N 1321 (12 Aralık 1903); **BOA. BEO. 2775/208083**, 11 M 1324 (7 Mart 1906).

artmasını sağlayacaktı. Sayısı artan yabancılar, himaye hakkıyla beraber, siyasî taleplerde bulunmaya başlayacak ve devletin hükümlerlik haklarını zedeleyecek sonuçlar meydana gelecekti. Bu tehlikeli ihtimalleri değerlendiren Osmanlı Devleti, haklı olarak yabancıların taşınmaz mülk sahibi olmalarına bir sınır ve kontrol getirmiş ve yerel idarecileri bu hususta uyarmıştır.

3.4. AMASYA'DA SAĞLIK

3.4.1. Osmanlı Devleti'nde Sağlık

İnsanoğlunun varlığından itibaren tıbbi bilgi birikimi oluşmaya başlamıştır. Genel kanının aksine ilk insanlar ve eski kavimler insanlık için gerekli tıbbi bilginin büyük bir kısmını zaten keşfetmişlerdi. Ancak zaman zaman din ve inançların etkisiyle tıbbi bilgi seviyesinde gerilemeler yaşanmış, büyü ve sihir gibi uygulamalar bu dönemlerde ön plana çıkmıştı. *“Ey Allah'ın kulları, tedavi olun. Çünkü Allah, yarattığı her hastalık için mutlaka bir şifa ve ilaç yaratmıştır”* hadisinin de desteklediği şekilde, sihir ve benzeri eski uygulamaların İslam ile kınanması, Müslümanları bu uğraşlar yerine tedavi arayışına ve tıba yönelmektedir. İslam toplumunun ilk hastanesi, Akkavi'nin tespitine göre Emevilerin başkenti Dimaşk (Şam)'da bulunan ve Hz. Muaviye Dönemi'nde yaptırılmış olan el-Bimaristanü's-Sağır'dır⁸⁰⁶.

Anadolu'da sağlık hizmeti verilen kuruluşlara darüşşifa, şifahane, maristan, bimaristan, dar-üs-sıhha, darü't-tıb isimleri verilmekle birlikte, genel manada darüşşifa adı tercih edilmiştir. Darüşşifa kelimesi şifa yurdu anlamındadır. Günümüzde kullanılan hastane kelimesi ise, ilk kez 1876'de Ahmet Vefik Paşa tarafından yazılan Lehçe-i Osmani ile “hastahane” şeklinde sözlüğe girmiş olup, Türkçeye Farsçadan geçmiş bir kelimedir⁸⁰⁷.

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu XIII. yüzyılın sonlarında, Anadolu topraklarında dönemi için bir hayli zengin dikkat çekici nitelikte bir sağlık hizmeti yapılanması bulunmaktadır. Anadolu'nun birçok büyük şehrinde hastaneler (Darüşşifa, Darüssıhha, Bimaristan, Maristan) mevcuttur ve bu yerlerde sağlık hizmeti verilmektedir. Selçuklu döneminden kalan bu hastaneler varlıklarını sürdürürlerken Osmanlı başkent ve payitaht

⁸⁰⁶ Haluk Songur – Tuba Saygın, “Şifahaneden Hastahaneye: Sağlık Kuruluşlarının Değişimine Genel Bir Bakış”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 19, 2014/1, s. 200.

⁸⁰⁷ Songur-Saygın, a.g.m. , s. 200.

şehirlerinde bunlara yenileri eklenmiştir. Söz konusu hastane hizmetleri vakıflar aracılığıyla sağlanmaktadır⁸⁰⁸.

XVII. ve XVIII. yüzyıla ait yazma eserlerden yavaş biçimde de olsa Batı tıbbının farkına varıldığı izlenmektedir. Bununla birlikte Osmanlı tıbbının modern tıp anlayışına yönelmesinin ardında 1827’de açılan ve 1839’da tam anlamıyla modern niteliğe bürünen Askerî Tıp Okulu’nun varlığı yadsınamaz. Yine 1866’da açılan Sivil Tıp Okulu’nun da aynı şekilde tıbbın modernleşmesinde çok önemli katkıları oldu. Bireylerin sağlık sorunları konusunda devlet yönetimlerinin sorumluluk almaları ve sağlık hizmeti üretmeleri olgusu XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde görülmeye başlandı⁸⁰⁹.

Ülke genelindeki sağlık teşkilatlanmasında, karantina uygulamalarının önemli bir payı vardır. Bulaşıcı hastalıklardan korunmak için insan veya hayvanların belli bir yerde gözetim altında tutulması⁸¹⁰ anlamına gelen *karantina* Avrupa ülkelerinde XV. yüzyıldan beri başvurulan bir çare iken Osmanlı Devleti’nde ancak XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra uygulanmaya başladı⁸¹¹. Osmanlı Devleti karantina usulünü uygulamaya başladığında bu kelimenin yerine daha çok “*usûl-i tehafluz*”, karantina yeri olan lazaret veya lazarettoya karşılık da “*tehafluzhâne*” tabirini kullandı⁸¹². 1837’de karantina için bir meclis toplandı ve karantinanın idarî yönü yanında dini yönü de olduğu ifade edilerek önce fetva istendi. Şeyhülislam Mekkîzade Mustafa Asım Efendi’den alınan karantinanın şeriata uygun olduğu yolundaki fetvadan sonra II. Mahmud kendisine sunulan önerilerin tatbiki için Abdülhak Molla, Mehmed Esad Efendi, Selim Sati Paşa ve Fransız Dr. M. Bulard’ı görevlendirdi⁸¹³. Akyıldız, konuyla ilgili çalışmasında meclisin farklı adlarla anıldığını söyler. Ona göre meclis vesikalarda; *meclis-i tahaffuz*, *karantina meclisi*, *meclis-i sıhhiye*, *tahaffuz şurası*, *karantina nezareti* ve *meclis-i tahaffuz nezareti* şeklinde geçmekteydi⁸¹⁴. Karantina meclisi ilk kurulduğunda Hariciye Nezaretine bağlıydı. Bir müddet sonra Ticaret Nezaretinin kurulmasıyla gördüğü işlerin bu nezaretle yakından ilgili olduğu düşünülerek buraya

⁸⁰⁸ Erdem Aydın, 19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, **OTAM**, S. 15, Ankara 2004, s. 187-188.

⁸⁰⁹ E. Aydın, a.g.m. , s. 188-189.

⁸¹⁰ Gülden Sarıyıldız, “Karantina”, **TDVİA**, C. 24, İstanbul 2001, s. 463.

⁸¹¹ Akyıldız, **a.g.e.** , s. 265.

⁸¹² Sarıyıldız, a.g.md. , s. 463.

⁸¹³ Nuran Yıldırım, “Karantina”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul 1994, s. 459-460.

⁸¹⁴ Akyıldız, **a.g.e.** , s. 268.

bağlandı. Birkaç ay sonra ise Ticaret Nezareti ile kurduğu irtibat manasız bulununca meclis bu kere müstakil hale getirildi. İdarî manada birkaç kez daha değişiklik yaşayan meclisin çalışmaları memnuniyet oluşturdu. Meclisin önemi hastalığın ortaya çıkmasına paralel olarak arttı ve azaldı. Yine Akyıldız'ın ifade ettiğine göre, söz konusu meclis önceleri tamamen millî menfaatleri gözetmek için kurulmuş iken, sonraları yabancı üyelerin çoğunluğu elde etmeleri ile meclis, yabancıların çıkarlarının gözetildiği milletlerarası bir kurum havasına büründü⁸¹⁵.

II. Mahmud dönemi Osmanlı Devleti'nde halk sağlığının öneminin anlaşıldığı ve sağlık hizmetlerinin ve tıp eğitiminin kurumsallaştığı yıllar olarak dikkat çekmektedir. 1827'de Tıbhane-i Âmire adıyla ilk tıp okulu açıldı. Bunu 1828'de Cerrahhâne izledi ve 1838'de her iki okulun birleştirilmesi ile esas tıbbiye kurulmuş oldu⁸¹⁶. XIX. yüzyıl boyunca çevre ve halk sağlığı hizmetlerinin gerçekleşmesinde bir ilerleme görüldü. Temelde azınlıklar ve yabancılar ile vakıf ve imaretler tarafından yerine getirilmekte olan tedavi edici sağlık hizmetleri Türk hekimler ve sağlık personeli ile belediye ve merkezî hükümet tarafından yerine getirilmeye başlandı⁸¹⁷. Bu dönemde genel halk sağlığına yönelik ilk yasal düzenleme 1860 yılında çıkarılan ve eczacılık mesleğini ilgilendiren “*Beledî İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname*”dir. Bir yıl kadar sonra 12 Ekim 1861'de İstanbul'da ve tüm imparatorlukta uygulanmak üzere, ebe ve doktorların çalışma şartlarını belirleyen “*Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'de Tabâbet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname*” yayımlandı⁸¹⁸. On yedi maddeden oluşan bu nizamname ebe ve doktor olarak çalışmak isteyenlere Mekteb-i Tıbbiye'den izin almak zorunluluğu getirmekteydi⁸¹⁹. Genel sağlığın idaresine dair daha geniş kapsamlı bir tüzük “*İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizâmnamesi*” adıyla 1871 yılında yürürlüğe girdi. Bu yeni nizamname ile vilayetlerde belediye eczanesi adıyla birer eczane açılması kararlaştırılarak, ilk belediye sağlık teşkilatı kurulmuş oldu⁸²⁰.

⁸¹⁵ Akyıldız, **a.g.e.**, s. 274-276.

⁸¹⁶ Yavuz Üçkuyu, “19. Yüzyıldan Cumhuriyet Türkiye'sine Osmanlılarda Sağlık”, **Toplum ve Hekim Dergisi**, C. 18, S. 3, İstanbul 2003, s. 208.

⁸¹⁷ Hüseyin Özgür, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri”, **Osmanlı**, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.118.

⁸¹⁸ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri VIII: Tababet-i Belediye Nizamnamesi”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C. 6, S. 1, Ocak 1997, s. 80-81.

⁸¹⁹ “Tabâbet-i Belediye Nizamnamesi”, **Düstur**, Tertib 1, C. 2, 7 Rebiyülahir 1278 (12 Ekim 1861), s. 814.

⁸²⁰ Seyitdanlıoğlu, “Tababet-i Belediye”, s. 81.

Her şehir ve kasabada belediye örgütü kurulmasını öngören ve tüm ülkeye yaygınlaştırılmasını amaçlayan 1877 tarihli Vilayet Belediye Kanununa göre belediye idarelerinin başlıca görevleri arasında temizlik ve sağlıkla doğrudan ve dolaylı olarak birçok görev vardı⁸²¹.

Halk sağlığı konusunda özellikle karantina teşkilatının kuruluşundan sonra ciddi tedbirler alınmaya başlandı. Aktaş, konuyla ilgili doktora çalışmasında sağlıktaki gelişmeleri şu şekilde aktarmaktadır:

“Mikroorganizmaların varlığının öğrenilmesi ve alt yapı meselesinin hastalığın temel faktörü olarak kabul edilmesi, bu alanda yapılan çalışmaların modernleşmesini sağladı. Doktorların ve baytarların XIX. yüzyılın sonunda yaptıkları birçok çalışma, hastalığın mikrobik bir temele dayandığını ortaya çıkardı. Şarbon basili, tavuk kolerası, tifo basili, difteri basili ve Koch’un 1884’te bulunduğu kolera basili hastalıkların sebebiydi. Ancak Pasteur’un 1884’te kuduz aşısını bulması onu çağdaşları arasında öne çıkardı. Zira hastalığa sebep olan mikropların keşfedilmesine rağmen aynı zamanda Pasteur, mikrobun etkisini azaltma yolunu da bulmuş ve aşının kâşifi olmuştu. Bu sebeple daha döneminde bu gelişmeler Pasteur devrimi olarak isimlendirilmişti. Avrupa’daki gelişmeleri ilgiyle izleyen dönemin Padişahı II. Abdülhamid, geleceğin Pasteur Enstitüsü olacak olan kuruluşun oluşturulması için ilk bağış yapanlar arasında yer aldı. Batı biliminin üstünlüğüne ve memleketteki sağlık koşullarını düzeltmek için Pasteur’un yöntemlerine başvurulmasının gerekliliğine inanan II. Abdülhamid, bu amaçla tıbbın yeni uzmanları olan bu bakteriyologları İstanbul’a davet etti”⁸²².

Sultan II. Abdülhamid’in sağlık alanında önemli adımları oldu. Bunlardan biri Darülaceze’dir. 1895 yılında faaliyete geçen Darülaceze bir yapı kompleksidir. Başmimar Yanko Bey ve Vasilaki Efendi’nin tasarımlarıyla inşa edilmiştir. Kimsesizlerin her türlü bakımı için devlet tarafından bir tür himaye altına alınmasını sağlayan bu yapının kurulması için 1890’da ferman çıkarılmış ve 1892’de temeli atılmıştır. 1895’te tamamlanan yapının masrafları büyük ölçüde Sultanın kendisi

⁸²¹ Özgür, a.g.m. , s. 121.

⁸²² Esat Aktaş, **Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)**, Atatürk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015, s. 21-22.

tarafından, makbuz ve piyango düzenlenerek karşılanmıştır. Darülaceze, yaklaşık 75 dönüm arazi üzerinde cami, kilise, hamam, fırın, mutfak, idarî, sosyal ve kültürel mekânları barındıran 20 binadan oluşmaktadır⁸²³.

Bunu dışında ilk çocuk hastahanesi olarak Şişli/Hamidiye Etfal Hastahanesi açılmıştır. Samsun Gureba Hastahanesi, Kastamonu Hastahanesi diğer vilayetlerde açılacak tam donanımlı hastahanelerin öncüsü olmuştur. Bu dönemin diğer hastahane örneklerinden İstanbul’da yer alan hastahaneler: Beyoğlu Zükûr / Belediye Hastahanesi (1878), Yıldız Askerî Hastahanesi (1886), İstanbul Kuduz Hastahanesi (1887), Üsküdar Akıl Hastahanesi (1897), İstanbul Gureba Hastahanesi Ek Binalar (1900-1905), İstanbul Haseki Hastahanesi Ek Bina/Pavyonlar (1893), Gülhane Hastahanesi (1898), Beykoz Serviburnu Hastahanesi (1878), Beylerbeyi Hastahanesi (1877), Haydarpaşa Numune Hastanesi’dir. Anadolu’da yer alan hastahane örnekleri ise şunlardır: Adana Hamidiye / Gureba Hastahanesi (1898), Bursa Gureba / Hamidiye Hastahanesi (1879 – 1905), Edirne Askerî Hastahanesi (1887), Erzurum Numune Hastahanesi (1903), Safranbolu Kadın Hastahanesi (1900), Safranbolu Frengi ve Gureba Hastahanesi (1888), Çankırı Hamidiye Gureba Hastahanesi (1896). Ayrıca Anadolu’nun daha birçok kentinde açılmış, bugün mevcut olmayan birçok hastane ve sağlık kuruluşu Sultan II. Abdülhamid döneminde hizmete girmiştir⁸²⁴.

3.4.2. Amasya Sancağında Sağlık Hizmetleri

7 Temmuz 1870’de “*Tababet-i Belediye’nin İcrasına Dair Nizamname*”nin yürürlüğe girmesiyle beraber Osmanlı Devleti’nde belediyelerin halka sağlık hizmeti sunmaya başladığı görülür. Bu nizamname ile belediyelerin, sağlık memuru tayini, dışarda tıp tahsil edenlere meslekî çalışma için müsaade verme usulleri tespit edilmektedir⁸²⁵. Her ne kadar belediyeler tarafından istenen düzeyde bir sağlık hizmeti sunulamamış ise de, bu nizamnamenin bir gereği olarak belediyeler tabip istihdam etmeye başlamışlardır. Bu bağlamda II. Abdülhamid Dönemi’nin başlarında Amasya şehrinde tabip olarak karşımıza Tabip Yordanoğlu’nun çıktığını görmekteyiz. Dâhiliye Nezaretinden gönderilen 26 Ocak 1878 tarihli yazıda, diğer kazalarda olduğu gibi Amasya kazasına da hastaları tedavi için bir tabip gönderilmesi gerektiği ifade

⁸²³ A. Şevki Duymaz, **II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri (Türkiye Örnekleri)**, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2003, s. 170.

⁸²⁴ Duymaz, a.g.t. , s. 171-173.

⁸²⁵ Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 215.

edilmiştir. Tabip Yordanoğlu'nun Amasya'da ikamet ettiği ve ahalinin kendisinden hoşnut olduğu, fakir ve zayıflara karşı da hüsnî niyetli olduğundan, mezkûr şahsın atanmasının kaza ahalisi için münasip olacağı belirtilerek tayini istenmiştir⁸²⁶.

Hafız Hilmi, Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine gönderdiği arzuhalde, aşıcılık diplomasına sahip olduğunu ve boş olan Amasya aşıcılık memurluğuna tayinini istemektedir⁸²⁷. Yine Amasya Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Aşı Mektebinden mezun Mehmed Raif Efendi'nin, Amasya ahalisinden olduğu, anne ve babasının ara sıra mutasarrıflığa telgraf çekerek zor durumda olduklarını bildirdikleri ve bundan dolayı da oğullarının buraya tayin edilmesini istedikleri ifade edildi. Sancak tarafından da aşı için böyle mektepten mezun birine şiddetle ihtiyaç duyulduğundan zikredilen şahsın Amasya aşı memurluğuna tayin olduğu takdirde vatanı olmak cihetiyle bu husustaki gayret ve hizmetlerinden diğerlerinden daha ziyade istifade edileceği düşünülerek, bu tayinin gerçekleşmesi istendi. Durum Dâhiliye Nezaretinden Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine bildirildi ve neticede 24 Temmuz 1895 tarihli bir kararla Mehmed Raif Efendi'nin ataması yapıldı. Mehmed Raif Efendi'ye 400 kuruş maaş ve köyler ile nahiyeleri gezdiği her saat için 5 kuruş harcırah verilmesine karar verildi⁸²⁸.

Amasya belediye tabipliğinin bazen boş kaldığı bazen de vekâleten idare edildiği görülmektedir. 30 Ekim 1894 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden gönderilen bir yazıda, Amasya Belediye Tababetinin bir seneden beri vekâletle idare olunmakta olduğundan söz konusu memuriyete 800 kuruş maaşla hazık/uzman bir tabibin tayin edilmesi istendi⁸²⁹. Ancak bu isteğe karşılık nasıl bir cevap verildiğine dair veriye rastlanmamıştır.

Tabib, eczacı ve sağlık memurlarının da diğer memuriyetlerde olduğu gibi, vazifelerindeki başarı ve gayrete mukabil derece ile taltif edildikleri görülmektedir. Umur-ı Tıbbiye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Amasya memleket tabibi Ahmed Recep Efendi'ye rütbe-i saniye tevcih edilmesi istenmiştir. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den 1879 Mayıs ayında mezun olan Doktor Recep Efendi iki yıl gibi kısa sürede rütbe-i salise ile taltif edilmiş ve bulunduğu memuriyetlerde iyi

⁸²⁶ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Cevdet Sıhhiye.** (Bundan sonra **BOA. C. SH**, şeklinde gösterilecektir), **25/1246**. 26 M 1295 (26 Ocak 1878).

⁸²⁷ **BOA. DH. MKT. 406/42**. 10 S 1313 (2 Ağustos 1895).

⁸²⁸ **BOA. DH. MKT. 398/25**. 22 M 1313 (15 Temmuz 1895).

⁸²⁹ **BOA. DH. MKT. 301/37**, 29 R 1312 (30 Ekim 1894).

hizmeti ve gayreti ile dikkatleri çekmiştir. Hâlihazırda Amasya memleket tabibi bulunan Doktor Ahmed Recep Efendi, ehliyetli ve dirayetli bir tabib olduğundan rütbesinin ikinci dereceye yükseltilmesi Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye⁸³⁰’den ifade olundu ve Düstur’un ikinci cildinde “*Tababet-i Belediye Nizamnamesi*”⁸³¹ ve zeylinin üçüncü maddesi ahkâmınca terfi-i rütbeye müstahak bulunduğu cihetle emsalleri gibi rütbesinin yükseltilmesi talep edildi. 2 Haziran 1886 tarihli irade-i seniye ile de rütbe-i saniye ile taltif edilmiş oldu⁸³².

Dâhiliye Nezaretinden Sadaret’e gönderilen yazıda, Lazistan Sancağı Memleket Tabibi Lion Kiyurak, memleket tabibi Şerif Yusuf, Beyoğlu Mutasarrıflığı Tabibi Dikran Tarkim Efendilerin salise, Mekke-i Mükerrerme Gureba Hastahanesi Eczacısı Kemal ve Amasya Belediye Eczacısı Mıgırdıç Altunyan’ın da dördüncü rütbeyle taltifleri talep edildi⁸³³.

Dâhiliye Nezaretinden Sadaret’e gönderilen bir başka yazıda, Amasya sancağı Beledi Eczacısı Karakin Efendi’nin rütbe-i rabia ile taltifi hakkında Amasya mutasarrıflığından bir tahrirat geldiği belirtilmiştir. Mezkûr eczacının dördüncü dereceden rütbeye hak kazandığının Tıbbiye-i Mülkiye Cemiyeti’nce tasdik edildiğine dair Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine ait ekte yer aldığı bu yazıya istinaden Karakin Efendi’ye söz konusu derecenin verilmesi Sadarettten talep edildi⁸³⁴. Talep ilgili makama ulaşmış olmakla beraber, bu talebin ne şekilde sonuçlandığına dair bir bilgiye ulaşılmamıştır.

Amasya sancağı İdare Meclisinden Seraskeriye gönderilen mazbatada, Amasya’da zuhur eden hastalık sebebiyle askeriyece gönderilen Tabib Ahmed Sudi Bey ile Eczacı Yüzbaşı Yusuf Efendi’nin hizmetlerine binaen rütbelerinin birer derece terfi ile taltifleri istenmekteydi⁸³⁵. Amasya sancağı Belediye Tabibi Marko Giryanos

⁸³⁰ “Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye”, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezaretine yardımcı olmak üzere kurulan “*Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye*”nin diğer ismidir. Bu meclisin emrinde oluşturulan kuruluşlar da “*İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye*” olarak isimlendirildi. Başlangıçta sağlık personelinin atanması, diplomaların kontrolü ve onayı, eczane açılması gibi işlemlerden ibaret olan bu meclisin görevleri, 1857 yılında genişletildi. Ayrıntılı bilgi için bk. Aktaş, **a.g.t.**, s. 12-13.

⁸³¹ Bkz. Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname. **Düstur** Tertip I, Cilt 2. s 814-816.

⁸³² **BOA. İ. DH. 990/78158**, 29 Ş 1303 (2 Haziran 1886).

⁸³³ **BOA. DH. MKT. 1984/120**, 15 M 1310 (9 Ağustos 1892).

⁸³⁴ **BOA. DH. MKT. 267/29**, 29 M 1312 (2 Ağustos 1894).

⁸³⁵ **BOA. DH. MKT. 313/16**, 1 C 1312 (30 Kasım 1894).

Efendi'nin iyi hizmetlerinden dolayı beşinci rütbeden Mecidi Nişanıyla taltifi istenmekteydi⁸³⁶.

Amasya merkez kazasında olduğu gibi sancağa bağlı diğer kazalarda da belediye tabipliğinin bazı zamanlar boş kaldığı ve tabip ihtiyacının karşılanmasının istendiği görülmüştür. 6 Nisan 1904 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen tahrirde, Amasya sancağına bağlı Lâdik ve Mecitözü kazalarında belediye tabibi olmadığı ve bu durumun daha önce de Sivas ve Erzurum vilayeti adliye müfettişliği tarafından da bildirildiği vurgulanarak bir an önce ihtiyaç duyulan tabiplerin tayin edilmesi talep edilmiştir⁸³⁷.

Amasya sancağında bazı tabiplerin hekimlik dışında fitneye sebep olacak işler yaptığı da görülmektedir. Amasyalı Hekim Tatyus isimli şahsın ahalinin inançlarını bozucu hareket ve sözler sarf ettiği belirtilerek cezalandırılması talep edilmektedir. 14 Mayıs 1894 tarihli Amasya mutasarrıflığına gönderilen varaka arasında Hekim Tatyus'a ait "*İmam Ali Kerremallahu Veche Hazretlerinin Tefahuru*"⁸³⁸ isimli bir eser çıktı. Bu eserle temiz yürekli İslam ahalisinin kandırılacağı ve iğfal edileceği düşünülerek Amasyalı Hekim Tatyus'un en şiddetli şekilde cezalandırılması istendi⁸³⁹.

Amasya sağlık tarihine bakıldığında Müslim-gayrimüslim birçok tabibin belediye tababetinde görev yaptığı görülür. Bunlar içinde bir kişi var ki, uzun müddet gündemden düşmedi, yazışmalara konu oldu, taltif edildi, azledildi sonra tekrar göreve geldi. Bahsedilen bu kişi dönemin meşhur tabiplerinden İbrahim Şazi Efendi'dir. Şazi Efendi'nin belediye tabipliğine 1887 Temmuzunda tayin edilmiş olmalıdır. Zira 1886 tarihli Sivas vilayet salnamesinde⁸⁴⁰ belediye tabibi olarak Kivork Ağa'nın ismi geçerken, 1888 tarihli salnamede tabip olarak İbrahim Şazi Efendi'nin ismi geçmektedir⁸⁴¹. İbrahim Efendi'nin 18 Ocak 1888 tarihli belgede, mesleğindeki iyi hizmetlerinden dolayı rütbe-i salise ile taltif edildiği görülmektedir⁸⁴².

Amasya'da yaralı bir çocuğun ameliyatı için İbrahim Şazi Efendi'ye başvuran ahali, doktorun ameliyat için kendilerinden 3 lira istemesi üzerine, hayır sahiplerinden ancak 1,5 lira toplayabilmiş idi. Tabibin bu parayı yeterli görmemesi ve çocuğu ameliyat etmemesi üzerine, çocuğun vefat ettiği haberinin *Sabah* gazetesinde

⁸³⁶ BOA. DH. MKT. 1105/75, 11 C 1324 (2 Ağustos 1906).

⁸³⁷ BOA. DH. MKT. 841/32, 20 M 1322 (6 Nisan 1904).

⁸³⁸ Hazret-i Ali'nin övülmesi, iftihar edilmesi.

⁸³⁹ BOA. DH. MKT. 247/1, 5 Z 1311 (9 Haziran 1894).

⁸⁴⁰ SVS 1304, s. 94.

⁸⁴¹ SVS 1306, s. 159.

⁸⁴² BOA. DH. MKT. 1478/29, 4 Ca 1305 (18 Ocak 1888).

yayınlanmasıyla birlikte soruşturma açıldı. Sadarettin Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, eğer böyle bir hadisenin aslı var ise bunun insaniyete ve ahlaka uygun bir davranış olamayacağından tahkikat yapılarak gereğinin yapılması istendi⁸⁴³. Yapılan tahkikat neticesinde belediye tabibi İbrahim Şazi Efendi'nin çocuğu, istediği miktarda parayı alamadığı için ameliyat etmeyerek ölümüne sebep olduğundan azli ile yerine Bedros Mikail Ormanyan Efendi'nin tayinine karar verildi⁸⁴⁴.

İbrahim Şazi Efendi'nin azledilmesinden bir yıl sonra yani 1893'te Amasya'da kolera⁸⁴⁵ salgını tekrar vuku buldu. Hastalığın tehlikeli boyutlara varması ve geniş bir alana yayılması ihtimali belirince adı geçen tabip, vazifeye vekâleten tayin edildi. Şazi Efendi vekâleten geri döndüğü vazifesine asaleten atanma talebinde bulundu. Azline sebep olan fiilinden dolayı memuriyete iadesinin mümkün olamayacağı bildirildi⁸⁴⁶.

Amasya belediye tababetinde geçici olarak istihdam edilen İbrahim Efendi'nin memuriyetini layıkıyla yerine getirdiğine ve hüsn-i hizmetine dair şahadet etmek ve böylelikle vazifesine asaleten tayin edilmesini temin maksadıyla Amasya İdare Meclisi, Belediye Meclisi, Redif Taburu Heyeti ve Asakir-i Zabtiye Taburu Heyeti taraflarından İstanbul'a ilgili makamlara mazbatalar gönderildi. Amasya İdare Meclisinin gönderdiği mazbatada, İbrahim Şazi Efendi'nin memuriyet müddeti olan 4 sene 11 ay 21 gün yani yaklaşık 5 yıllık süre zarfında vazifesini usul ve nizama uygun olarak yerine getirdiği ve isminin yolsuzluğa hiçbir şekilde karışmadığı vurgulandı. İbrahim Efendi'nin beş senelik memuriyetinin başından beri, Amasya halkının sağlığının korunması hususunda pek çok hizmeti görüldüğü ve onun sayesinde Amasya'da tam teşekküllü bir eczanenin açıldığı ifade edildi. Buna göre daha önceleri Amasya'da usulüne uygun bir eczane ve diplomalı bir eczacı yoktu. Fakir ve aciz kimseler ilaç tedarik edemiyor iken, zenginler yüksek paralarla ilaç tedarik edebiliyorlardı. Doktor İbrahim Bey'in katkıları ve hükümetin desteğiyle İstanbul'daki emsalleri gibi iyi bir eczane açıldı ve burada zenginler uygun fiyatla, fakirler ve ihtiyaç sahipleri ise ücretsiz bir şekilde ilaçlarını temin ettiler. Böylelikle halk sağlığının korunmasında önemli bir adım atılmış oldu. Yine

⁸⁴³ BOA. BEO. 1/32, 11 L 1309 (9 Mayıs 1892).

⁸⁴⁴ BOA. DH. MKT. 1966/20, 30 Za 1309 (26 Haziran 1892).

⁸⁴⁵ Belgelerde “illet-i kolera”, “illet-i âdiyye” veya “illet-i mahûf” şeklinde geçen kolera; epidemi (salgın), ve pandemi (kıtalararası salgın) halini alabilen, insanlarda akut başlangıçlı bulantısız kusma, karın ağrısız şiddetli ishal, kısa zamanda su ve elektrolit kaybına bağlı olarak gelişen ve kısa sürede müdahale edilmezse öldürücü olan bir enfeksiyon hastalığıdır. Bk. Abdülkadir Gül, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 41, Erzurum 2009, s. 241.

⁸⁴⁶ BOA. BEO. 438/32828, 15 M 1312 (19 Temmuz 1894).

mezkûr tabibin bu hizmetleri ile defaatle hükümetin takdirini kazandığı belirtilerek, görevine asaleten atanması talep edildi. İbrahim Şazi Efendi hakkındaki çeşitli idarî kurumlardan gönderilen bu mazbatalar, Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine ulaştı ve nezaret sancakta kolera gibi hastalıkların da zuhur etmesi ve İbrahim Efendi'nin de bu hususlarda mahir bir hekim olduğundan ihtiyaca binaen asaleten atanmasını talep etti. Dâhiliye Nezareti de, memuriyete iadesi hakkında vilayetten gelen mazbataları dikkate aldı. Sancakta kolera salgınının tekrar baş göstermesi ve hastalıktan muzdarip olanların tedavilerinde gösterdiği gayretten dolayı “*zuafâ ve fukarâya nazar-ı şefkat ve insaniyet ile muamele etmesi tenbih olunmak üzere*” memuriyete asaleten iadesini Sadarettten talep etti⁸⁴⁷.

Amasya Belediye tabibi Ormanyan Bedros Efendi, izinli olarak İstanbul'a gitmiş idi. İstifa edip bir daha geri dönmeyeceği veya memuriyet yerini değiştireceği konuşulmaktaydı. Bu durumdan haberdar olan Sivas Valisi Halil Bey, sabık belediye tabibi İbrahim Şazi Efendi'nin maharet ve istikamet sahibi biri olduğundan bahsederek Amasya'da attar dükkânlarında gizli olarak zararlı ilaçların satıldığını ve satanların derdest edilmesinde adı geçen doktorun hükümete yardımcı olduğunu ifade etti. Eğer Bedros Efendi gerçekten geri dönmeyecek ise bu makama eski tabibin getirilmesini talep etti. Dâhiliye Nezareti ise, daha önce Sadaretin emriyle azledilmiş birinin tekrar aynı makama atanmasının uygun olmayacağını, ancak sancağın da tabipsiz kalmasının doğru olamayacağından münasip başka birinin buraya atanması gerektiğini belirtti. Bu arada Amasya'dan Hocasade Mustafa ve arkadaşları imzasıyla İstanbul'a bir telgraf çekildi. Telgrafta, İbrahim Şazi Efendi'nin tekrar göreve gelmesinin söz konusu olduğu, ancak bu tabibe artık güvenleri kalmadığından, güvenilir başka birinin atanmasının talep edildiği bildirildi. Hocasade Mustafa ve arkadaşları tarafından çekilen bu telgraf İbrahim Şazi Efendi'nin göreve tekrar gelmesini isteyenler kadar istemeyenlerin de olduğunu göstermektedir⁸⁴⁸.

İstanbul'a çekilen bu muhalif telgrafa nazaran, Sivas valisi, Amasya ahalisinin, eşraf ve ulemasının İbrahim Efendi'yi istediğini, tabibin diplomalı, tecrübeli ve mesaisinde büyük gayretler sarf eden bir doktor olduğunu ifade ederek talebini yeniledi. Vilayetin bu talebi 1 Haziran 1894'te Sadarete iletildi. Ancak Sadaret memuriyete iadesinin caiz olamayacağını ve şimdilik geçici olarak istihdamının uygun olacağını

⁸⁴⁷ BOA. BEO. 550/41186, 15 B 1312 (12 Ocak 1895).

⁸⁴⁸ BOA. DH. MKT. 165/49, 23 B 1312 (20 Ocak 1895).

belirtti. Hatta taleplerine olumlu cevap almadığından tabiplik makamında vekâleten de kalmak istemediğinden yerine Tabib Asım Efendi'nin tayini düşünüldü. Ancak bu gerçekleşmedi⁸⁴⁹.

14 Mart 1895 tarihli yazıda, İbrahim Şazi Efendi'nin pişmanlığı, uzun müddet açıkta kalmış olması, defaatle affını talep etmesi ve bir daha bu tarz harekette bulunmayacağını beyan etmesi dikkate değer bulundu. Fakirlere ve zayıflara şefkat nazarıyla ve insaniyetle muamele etmesi kendisine tenbih olunmak üzere eski vazifesine asaleten istihdamı Sadaretin emri ve izniyle uygun görüldü⁸⁵⁰. Uzun bir müddet vazifeden uzak kalan İbrahim Şazi Efendi, bu kararla vazifesine dönme imkânına kavuştu. Akıllarda kalan soru şu ise şu oldu: İbrahim Şazi Efendi para için bir çocuğu ameliyat etmeyerek ölümüne sebep olan maddiyatçı bir tabib mi yoksa mesai mevhumu dahi gözetmeden halkı için çalışan, didinen ve Amasya'da tıp ve ecza alanında birçok yeniliğe vesile olan hekim mi? Yerel idareciler bu soruya ikinci şekilde cevap verirken, ahalinin bir kısmı aksini iddia etmektedir. Mevcut veriler bu sorunun cevabını sarih bir şekilde verilmesine imkân tanımamaktadır.

3.4.3. Amasya Sancağında Salgın Hastalıklar ve Alınan Tedbirler

Salgın hastalıklar, insanlık tarihi boyunca kitlelerin maruz kaldığı en korkunç doğal afetlerin başında gelmektedir. Büyük acılara ve kitlesel ölümlere yol açan salgın hastalıkların başında veba, kolera salgınları gelmektedir. Osmanlı coğrafyasında XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar veba etkili olurken XIX. yüzyıl başlarından itibaren koleranın etkili olduğu görülmektedir⁸⁵¹. Frengi hastalığı, özellikle Rusya'ya sınır olup orayla bağlantısı olan vilayetlerde görüldü. Frengi için 1880'li yıllardan sonra devlet genel olarak mücadele başlattı. Tifüs ve tifo, daha ziyade savaş yıllarında ve insanların toplu olarak yaşadıkları mekânlarda ortaya çıktı. Çiçek, difteri, kızıl ve kızamık ise bölgede özellikle çocuklar arasında etkili oldu ve alınan tedbirlere rağmen birçok insan hayatını kaybetti⁸⁵². Önceleri çok basit önlemler şeklinde sadece hastaların ve hastalık çıkan bölgelerin tecrit edilmesi biçiminde alınan basit tedbirler XIX. yüzyıla gelindiğinde daha modern bir şekle dönüştü ve karantina teşkilatının doğmasına sebep oldu⁸⁵³.

⁸⁴⁹ Aynı belge, 17 Ramazan 1312 (14 Mart 1895).

⁸⁵⁰ BOA. DH. MKT. 165/49, 23 B 1312 (20 Ocak 1895).

⁸⁵¹ Gül, a.g.m. , s. 242.

⁸⁵² Aktaş, a.g.t. , s. X.

⁸⁵³ Gülten Sarıyıldız, **Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)**, TTK Yayınları, Ankara 1996, s.1.

Amasya sancağı da farklı dönemlerde kolera, frengi, influenza, çiçek ve sıtma gibi salgın hastalıklardan nasibi aldı. Sivas vilayet merkezinde ve bağlı sancaklar olan Amasya, Tokat ve Karahisar-ı Şarki sancaklarında kurulan karantina teşkilatıyla birlikte meydana gelen salgımlarla mücadele başlamış oldu. Karantina ve kordon uygulaması yalnız Amasya sancağında meydana gelen salgınlar için yapılmadı. Yakın vilayetler olan Trabzon ve Erzurum vilayetlerinde ortaya çıkan salgınların çevredeki vilayetlere sıçramaması için de önleyici tedbir olarak belli aralıklarla Amasya sancağında ve kazalarında karantina uygulaması yapıldı. Yıldırım, karantinayı şu şekilde tarif etmektedir:

*“Çiçek, kolera, veba, sarıhumma, karahumma (tifo), racihumma ve humma (sıtma) gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklardan birinin görüldüğü bir taşıma aracında yolculuk yapan veya bu hastalıklardan birinin salgın olduğu bir ülkeden gelen yolcu ve eşyaların girmek istedikleri ülkenin halkıyla temas etmeden önce belirli bir yerde veya gemilerinde geçirmek zorunda oldukları tecrit süresiyle uygulanan sağlık önlemlerinin tümüne” denilmektedir.*⁸⁵⁴

Karantina teşkilatının kurulması bütün uyarılara rağmen bazı yerlerde tepkiyle karşılandı. Taşradaki karantinahanelere gayrimüslim doktorların atanması, bu doktorlardan bazılarının toplumun manevî değerlerini önemsememesi ve insanların, bu doktorlara güven duymayarak kolera hastalığına karşı verdikleri ilaçlara kuşkuyla bakması gösterilen tepkinin sebeplerinden birini oluşturdu⁸⁵⁵. Öte yandan veba salgını neticesinde erkek ve özellikle kadın ölümlerinin muayene esnasında mahrem yerlerine bakılması, zaten karantinaya karşı olan Amasya ahalisinde tepkiye neden oldu. Amasyalı bazı alimlerin de ölümlerinin kireçlenerek gömülmesinin şeriata aykırı olduğunu bildirmesi ölümle sonuçlanan olaylara neden oldu⁸⁵⁶.

Karantina esaslarının yeni yeni hayata geçirilmeye başlandığı 1840 yılında Amasya’da kıtlık yaşanmaktaydı. Hububat fiyatlarının yükselmesiyle halk iyice sıkıntı içinde kalmıştı. Bu arada Amasya’da padişahın emriyle bir karantina bürosu kurulmuştu. Karantina sebebiyle çevre belde ve kasabalardan Amasya’ya hububat

⁸⁵⁴ Yıldırım, a.g.md., s. 459.

⁸⁵⁵ Aktaş, a.g.t., s. 23.

⁸⁵⁶ Nuran Yıldırım, “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyandar: Karantina İstemezük”, **Toplumsal Tarih**, S. 150, Haziran 2006, s. 21.

gelmeyince fiyatlar iyice yükseldi. Ekonomik olarak zaten sıkıntı içinde olan Amasyalılar, karantina hekimi Dr. Paldi'nin bazı uygulamalarından rahatsızlık duydu. Dr. Paldi'nin *“Eğer veba zuhur ederse ölülerinizi kireç ile yakar ve sizleri kırk gün evlerinize hapseder, kapularınıza adam tayin edip evlerinize dışarıdan bir kişiyi sokmam ve içinde bulunanlardan bir kişiyi dışarı çıkarmam ve her gün sizlere çeşit çeşit tütsü verip cümle masrafları sizlerden alırım”* demesi, ekonomik olarak çöküntü içerisinde olan ahalinin manevî değerlerine de dokunmak demektir. Ahalinin *“şimdiye kadar şeriatta böyle bir şey görmedik”* demesine rağmen doktor aynı tutumunu sürdürmekteydi. Sıhhiye Meclisi'nin çıkardığı ilk talimatnamenin 8. maddesi *“şüpheli bir hastalıktan ölen kişi kadın ise gerekli sıhhiye makamlarından seçilmiş bir kadın tarafından muayene edilmesini şart koşuyordu”* Dr. Paldi, çocuk doğururken ölmüş Müslüman bir kadın cesedini görmekte ısrar etti. Aynı şekilde gayrimüslim bir kadının ölmesi üzerine ona da aynı tavrı gösterdi. Bunun üzerine doktora karşı 4 Ağustos 1840 Salı günü, hocaların cemaati camide toplayarak *“haydin şu kâfiri getirün”* demeleriyle ayak takımından bir grup, karantinahaneye saldırdı ve kiliseye kaçan doktoru kapıyı kırıp içeri girerek öldürdü⁸⁵⁷.

Dr. Paldi örneği, her ne kadar Amasya sağlık tarihinde kötü bir hatıra olarak kalsa da, devlet bu karantina sistemini uygulamaya, halk da tâbi olmaya alışmak zorunda kaldı. 1893 yılı sonlarında Amasya'da korkulan oldu ve kolera salgını vuku buldu. Sivas vilayeti, bu salgının yayılmasının önlenmesi için, dört tabip ile lüzumu kadar tıbbi malzemenin gönderilmesini istedi⁸⁵⁸. Vilayetin bu isteği 10 Aralık'ta Meclis-i Mahsus'ta müzakere edildi. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun ve buraya kayıtlı olan tabiplerin birçoğu şu an muhtelif vazifelerde bulunduğundan, şimdilik Çakıryan ve Yasef Efendilerden başka tabib olmadığı vurgulandı. Tabiplerden Çakıryan Efendi aylık 3.000 ve Yasef Efendi 1.600 kuruş maaş ve harcırah istediğinden, fazla masraf olacağı düşüncesiyle bundan vazgeçildi. Bunun yerine askerî tabiplerden iki kişinin gönderilmesi ve bunlara da emsalleri kadar maaş verilmesinin daha uygun olacağına karar verildi ve bu durum Seraskerîye bildirildi⁸⁵⁹.

⁸⁵⁷ Yıldırım, a.g.m., s. 21-22.

⁸⁵⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Meclis-i Vükelâ Mazbataları. (Bundan sonra BOA. MV, şeklinde gösterilecektir), 77/86, 1 C 1311 (10 Aralık 1893).

⁸⁵⁹ BOA. A. MKT. MHM. 563/2, 3 C 1311 (12 Aralık 1893).

Bir müddet sonra Amasya mutasarrıflığından tabiplerin gönderilmesine gerek kalmadığı yönünde tahrirat gönderilse de, Amasya'da 18 Kasım'dan 28 Kasım'a kadar şüpheli hastalıktan 4 hastalandı 2 kişi vefat etti. Benzer şekilde Lâdik'te de 3 kişi hastalanıp, 2 kişi de vefat edince Sivas valisi, Amasya merkezi için 3, kazaları için de 5 tabip ve gerekli tıbbi malzeme gönderilmesini istedi. Ayrıca Tokat ve Zile için de iki tabibe ihtiyaç olduğu ve Sivas'ta tabip ve ilaç bulunmadığından bunların da bir an önce İstanbul'dan gönderilmesi gerektiği dile getirildi. Vilayetin bu isteği üzerine, Dâhiliye Nezareti durumu Sadarete bildirdi ve Tabib Çakıryan ve Yasef Efendilerden vazgeçildiği için, Amasya'ya gönderilecek askerî tabipler bulundu. Bunlar, Haydar Paşa Hastanesinde ameliyat yapmakta olan tabiplerden Yüzbaşı Hüseyin Münir ve Ahmed Kazım Efendiler ile Maltepe Hastanesi eczacılarından İsmail Efendi idi. Bu üç tabip de askerî maaşlarına birer maaş zam ile ve gidiş dönüş harcırahları Dâhiliye Nezareti tarafından karşılanmak üzere Amasya'ya gönderilmelerine karar verildi. Hüseyin Münir ve Ahmed Kazım Efendilere zamlı maaş olarak askerî maaşlarının birer misli nispetinde olan aylık 400 kuruş ve Eczacı İsmail Efendi'ye de 300 kuruş zam yapılmak üzere aylık 1.100 kuruş, gidiş dönüş harcırahları olan 1.665 kuruş ve bölgeye gönderilmek üzere satın alınan bir adet pülverizatör⁸⁶⁰ün bedeli olan 1.000 kuruş masraf ortaya çıktı. Alınan karar ve masraflarla ilgili olarak, Maliye ve Bahriye Nezaretleri ile Sivas vilayetine malumat verildi ve tabiplerin bir an önce geçici vazife yapacakları Amasya sancağına gidecekleri bildirildi⁸⁶¹. Tokat, Amasya ve Sivas bölgesinde kordonlar oluşturulmasına karar verildi. Sivas vilayeti, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, kordonların teşekkülünde istihdam edilecek gardiyan ve memurların tabihane kiralari için gereken masrafın sarfına izin istedi. Şimdilik 43 gardiyan yazıldığı ve bunların bir aylık maaşları 4.380 kuruş olduğu, kira için de 4.500 kuruş ve diğer masraflar için 1.120 kuruşa ihtiyaç duyulduğu böylece toplam masrafın aylık 10.000 kuruşu bulduğu ifade edilerek bu meblağın sarfına izin istendi. Dâhiliye Nezareti, vilayetin bu isteğini Sadarete bildirdi ve neticede 7 Haziran 1894'te söz konusu harcamanın yapılmasına izin veren irade çıktı⁸⁶².

⁸⁶⁰ “Bulaşıcı hastalıklar; hava, su, yiyecek, giyecek ve ev eşyaları vasıtasıyla yayıldığı için bunları temizlemek üzere çeşitli yöntemler geliştirildi. Geliştirilen bu yöntemlerden biri de pülverizatör aletleri idi. Havanın temizlenmesi için pülverizatör, içme suları için filtreler, giysiler ve ev eşyalarını dezenfekte etmek için de etiv makineleri kullanıldı”. Bk. Aktaş, **a.g.t.**, s. 18.

⁸⁶¹ **BOA. DH. MKT. 176/10**, 17 B 1311 (24 Ocak 1894).

⁸⁶² **BOA. İ. DH. 1313/45**, 3 Z 1311 (7 Haziran 1894).

Aynı tarihlerde Anadolu'nun birçok şehrinde kolera salgını vuku bulmaktaydı. İlgili nezaretler ile vilayetler arasında yapılan yazışmalardan hastalığın yayılmaması için gereken tedbirlerin alınması istendi. Kolera hastalığı görülen bölgelerden diğer mahallere gidecek olan kişilerin muayenelerinin yapılması, mürur tezkiresi verilen veya vize edilenlerin miktarları ile nereye gidecekleri vilayetlerden Dâhiliye Nezaretine bildirildi. Buna göre; Darende Kaymakamlığından gönderilen yazıda, 8 kişinin Aydın'a, 1 kişinin Dersaadet'e, 1 kişinin Edirne'ye, 1 kişinin Amasya'ya, 1 kişinin de Bursa'ya gitmek üzere toplam 12 kişiye mürur tezkiresi verildiği belirtilmekteydi. Ankara Valisi Memduh Bey, polis jurnallerine dayanarak, Çorum'dan Amasya'ya gitmek üzere İzmitli bir şahsa mürur tezkiresi verildiğini, 4 yolcunun Eminönü tren istasyonuna, 1 yolcunun da Eskişehir'e gittiğini ifade etmekteydi. Öte yandan Trabzon Valisi Kadri Bey'in bildirdiğine göre, 5 Temmuz'da 8 yolcu, 9 Temmuz'da 27 yolcu, 16 Temmuz'da 6 yolcu, 19 Temmuz'da 7 yolcu ve 26 Temmuz'da 16 yolcu olmak üzere toplam 64 yolcu Samsun'dan Amasya'ya doğru hareket etmiş idi⁸⁶³.

Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ortaya çıkan koleraya karşı sıhhi tedbirlerin alınması için askeri ve belediye tabip ve eczacıların tayiniyle, kordon ve tahaffuzhane teşkil edilmesinin istendiği başka bir yazıda, 15 Nisan 1894 Pazar günü Sivas'ta kolera salgınının vuku bulduğu ve üç gün içinde 31 hasta, 11 vefatın meydana geldiği bildirilmekte idi. Kolera hastalığının yayılmasını ve büyümesini önlemek için gerekli sıhhi tedbirlerin alınmasının gerektiği bildirilerek, İstanbul'dan acil 5 tabip ile gerekli ecza malzemesinin gönderilmesi istenmekte idi. Dersaadet'ten Sivas'a tabiplerin gelmesi en az 15 günü bulacağından, Sivas vilayetine yakın olması hasebiyle Dördüncü Ordu ve bağlı bölgelerden şimdilik en azından 3 tabibin gönderilmesi rica edildi. Sıhhiye Nezareti bu isteklerin ilgili makamlara iletildiğini belirterek bunlardan hariç olarak, Doktor Süleyman Gazale Efendi'nin tıbbi malzemeler ve gerekli alet edevatla Sivas'a gitmek üzere hareket ettiğini ve Dördüncü Ordu'dan gelecek tabiplerin de Doktor Süleyman Efendi'nin refakatinde çalışacağını bildirdi. Gerekli ecza malzemelerine gelince, geçen sene Amasya ve Tokat'ta kolera zuhur etmesi üzerine İstanbul'dan Amasya ve Tokat'a ecza malzemelerinin gönderilmiş idi. Bu sırada kolera

⁸⁶³ BOA. DH. MKT. 256/1, 3 M 1312 (7 Temmuz 1894).

illeti son bulduğundan adı geçen eczanın kullanılmasına mahal kalmadığından hemen Sivas'a gönderilmesi gerektiği vurgulandı⁸⁶⁴.

Sivas'ta kolera vuku bulduğu gibi İskilip kazasında da yazın şüpheli bir hastalık zuhur etti. Bunun üzerine Amasya ile Tosya arasında bir koridor kuruldu. Bu koridorda posta ve emanetlerin değişimi için geçici bir posta tatarı ile İskilip'le Tosya arasında bulunan kil kuyu koridorunda bir sürücüye ihtiyaç olduğu İstanbul'a bildirildi⁸⁶⁵.

Amasya'da görülen salgın hastalıklardan biri de influenza ya da daha yaygın bilinen ismiyle griptir. Tıp dilinde influenza adı verilen grip hastalığı influenza virüslerinin etken olduğu bir solunum yolu enfeksiyonudur. Ateş, halsizlik ve kas ağrıları nedeniyle hastaları günlük işlerini yapamaz hale getirebildiğinden "*paçavra hastalığı*" olarak da adlandırılır. 12 Ocak⁸⁶⁶ ve 1 Şubat 1890 tarihlerinde Tıbbiye Nezaretine gönderilen iki yazıda, Amasya kazasında influenza hastalığının zuhur ettiği ve karantinaya gerek olup olmadığı sorulmakta, cevabında ise gerekli sıhhi tedbirlerin alındığından karantinaya lüzum olmadığı belirtilmekteydi⁸⁶⁷.

Amasya sancağında görülen salgın hastalıklardan bir diğeri frengi hastalığıdır⁸⁶⁸. Dâhiliye Nezaretinden Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine gönderilen 23 Nisan 1902 tarihli yazıda, Amasya sancağına bağlı Köprü kazasıyla vilayetin sair yerlerinde frengi illetinin etkili olduğu ve şimdiden ciddi tedbirler alınmaz ise hastalığın ilerde büyüyerek daha geniş bir bölgeyi etkisi altına alacağı belirtilmekteydi. Çözüm önerisi olarak Kastamonu ve havalisinde olduğu gibi, Doktor Dornığ Paşa o tarafa acilen gönderilerek gerekli fenni ve tıbbi inceleme ve araştırmaların yapılması ve icap eden bölgeye bir hastahane inşası ile bir tabibin gönderilmesi gerektiği ifade edildi. 29

⁸⁶⁴ BOA. DH. MKT. 227/36, 15 L 1311 (21 Nisan 1894).

⁸⁶⁵ BOA. A.MKT. MHM. 553/33, 19 S 1312 (22 Ağustos 1894).

⁸⁶⁶ BOA. DH. MKT. 1689/6, 20 Ca 1307 (12 Ocak 1890).

⁸⁶⁷ BOA. DH. MKT. 1694/36, 10 C 1307 (1 Şubat 1890).

⁸⁶⁸ "Sifiliz olarak da isimlendirilen frengi, spiroket denilen bir mikropla meydana gelen zührevi bir enfeksiyon hastalığıdır. Frengide, enfeksiyonun kaynağı insanlardır. Mikrop, frengili hastaların dökmelelerinde, yaralarında, salgularında ve çeşitli yerlerinde bulunur. Hastalık, anne karnında ve doğumdan sonra olmak üzere iki şekilde bulaşmaktadır. Bunların ilki doğumsal frengi diğeri kazanılmış frengidir. Bu hastalık genellikle temas yoluyla bulaşmaktadır. Bir kadının bir kişiyle cinsi münasebette bulunup ondan aldığı hastalık mikrobunu başka bir erkeğe geçirmesi veya bir sütannenin kısa aralıklarla iki çocuğa süt verdiği zaman ilk çocuk irsî olarak bu mikrobu taşırsa hastalığın ikinci çocuğa bulaşması mümkündür. İnsanların kullandıkları malzemelerde de hastalık bulaşabilmektedir. Örneğin bir frengi hastasının kullandığı bir süngerden, diş fırçasından, tuvalet malzemesinden ya da mikrop bulunan bardaktan hastalık sirayet edebilir. Buna karşın frengi hastalığı, % 93-94 oranında cinsi münasebetten ve buna bağlı çeşitli temaslardan sonucunda bulaşmaktadır. Frengi, Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfiyle o kitadan diğer kıtalara denizciler vasıtasıyla yayıldı ve birçok insanın ölümüne sebep olurken insanların yaşam kalitesini de düşürdü". Ayrıntılı bilgi için bk. Aktaş, a.g.t. , s. 109-110.

Mayıs'ta konuyla ilgili vilayetten tekrar telgraf gönderildi ve frengi hastalığının Tokat'taki bazı köyler ile Gürün kazasının büyük bir kısmına da yayıldığı durumun ciddi bir boyuta ulaştığından gerekli tedbirlerin bir an önce alınması gerektiği vurgulandı⁸⁶⁹.

Amasya sancağında görülen salgın hastalıklardan bir başkası çiçek hastalığı⁸⁷⁰dır. Sıhhiye müfettişlerinden Jerol Efendi, Tokat'tan gönderdiği telgrafta, gerek Amasya gerekse Tokat'ta çiçek salgını olduğunu ve birkaç kez İstanbul'dan aşı istenmesine rağmen gönderilmediğini ve bu durumun da bazı vefatlara yol açtığını bildirmekteydi. Jerol Efendi'nin bu talebi, Serkimyager ve Hıfzıssıhha-i Umumiye Başmüfettişi Mirliya Bonkofski Paşa tarafından Dâhiliye Nezaretine, oradan da Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine bildirildi ve ihtiyaç duyulan aşuların bir an gönderilmesi istendi⁸⁷¹.

Amasya sancağında 1910 yılında hayvan hastalığı görüldü ve halk hayvanlarının çiçek hastalığına karşı aşılınması için devletten yardım talep etti. Gümüşhacıköy ve Akviran köyleri de çiçek hastalığı için aşıya ihtiyaç duymakta idi. Bütçede aşı bedeline karşılık tahsisat bulunmadığından zor durumda olan ahali Dâhiliye Nezaretine durumu bildiren bir arzuhal yazdı. Bu arzuhalde, hayvanlardan zuhur eden hastalığın önü alınmaz ise hazine ve ahaliye birçok zararın degeceğine vurgu yapıldı. Bu taleplere karşılık, Orman Maadin ve Ziraat Nezareti, bütün Osmanlı memleketlerindeki koyunları aşılama yetecek kadar aşının tedarik edilmesinin mümkün olmadığını ifade ettikten sonra, çözüm önerisi olarak sınırlı bir yerdeki sınırlı miktarda koyunu aşılacak kadar maddenin gönderilmesi ve bunların aşılınmasıyla hayvan sahiplerinde bir heves uyandırması hedeflenmekte idi. Bu tecrübeyi gören hayvan sahipleri arzu ettikleri takdirde bedeli taraflarından karşılanmak şartıyla Avrupa'dan aşı temin edilmesine aracılık edilebilecekti⁸⁷².

Amasya sancağının bazı köylerinde ortaya çıkan çiçek hastalığının bitirilebilmesi için Osmanlı Devleti'nde henüz tecrübe edilmiş bir serumun tedarik

⁸⁶⁹ BOA. DH. MKT. 486/30, 14 M 1320 (23 Nisan 1902).

⁸⁷⁰ Suçiçeğiyle karıştırılan çiçek, ateş ve özel bir dökmeyle kendini gösteren ve büyük salgınlar yapabilen genellikle öldürücü etkiye sahip bir enfeksiyon hastalığıdır. Kan yoluyla bulaşan hastalık temasla da bulaşmaktadır. Bu hastalığı geçirenlerde kuvvetli bir bağışıklık kalmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Aktaş, a.g.t., s. 125.

⁸⁷¹ BOA. DH. MKT. 385/9, 20 Z 1312 (14 Haziran 1895).

⁸⁷² BOA. DH. İD. 102/3, 19 L 1328 (24 Ekim 1910).

edilmediği ve masrafları “*ashab-ı hayvanat ve mevaşi*”⁸⁷³ye ait olmak üzere Fransa’dan serum temin edilebileceği öneri olarak sunuldu. Ancak ahalinin Fransa’dan serum temin edecek durumu yoktu. Özellikle Gümüşhacıköy kasabasıyla Akviransu köyünde koyunlardaki çiçek hastalığı tehlikeli boyuta ulaşmıştı. Bu sıralarda İstanbul’da yeni bir aşının keşfedildiği bilgisi ahaliye ulaşınca, bu aşının kendilerine gönderilmesini istediler. Ancak Ziraat Nezareti, aşılardan henüz yeni tecrübe edildiğini ve bir neticeye ulaşmadığı için gönderemeyeceklerini belirtti ve yine çözüm olarak bedeli hayvan sahipleri tarafından ödenmek üzere, Paris’te Mösyö Pastör Darü’l-istihzar⁸⁷⁴’ında hazırlanan aşılardan temin edilebileceğini söyledi. Yüz hayvan için 10 frank karşılığında ve her hayvan için 20 para istenmekteydi. Ancak ahalinin buna ciddi tepkileri oldu. Meşrutiyet devrinde halktan para istemenin bir kanun ve nizamaya dayanması ve hükümetin de hastalığı bitirmek için bu aşığı temin etmesi gerektiğini belirten Sivas vali vekili, Meşrutiyet devrinde keyfiyetin son bularak en azından halkın temel ihtiyaçlarını devletin karşılaması gerektiğine vurgu yapmaktaydı⁸⁷⁵. Ancak bütün bu yazışmalara ve halkın taleplerine rağmen arzu edilen aşılardan Amasya sancağına ulaştığına dair bir bilgiye ulaşılamadı.

3.4.4. Amasya Sancağında Hastahaneler

3.4.4.1. Merzifon Amerikan Koleji Hastahanesi

Anadolu’da misyoner faaliyetler gösteren kuruluşların en önemlileri Amerikalılar tarafından açıldı. Bu işi üstlenen en etkili ve güçlü kuruluş ise 1810’da Boston’da kurulan “*American Board of Commissioners for Foreign Missions*” (ABCFM) isimli misyoner teşkilatı idi. Bu örgütün ilk misyonerleri Pleny Fısk ile Levi Persons 1820’de İzmir’e gelerek ilk misyonu kurdular. Bunu diğerleri takip etti. 1851’de Sivas merkezinde, 1852’de de Amasya sancağına bağlı Merzifon kazasında misyoner merkezleri açıldı Amerikan misyoner heyeti, en önemli okullarından birini 1859’da Merzifon’da açmaya karar verdi. Ancak resmen açılışı 1886 yılında gerçekleşti. Sivas vilayetindeki okullar arasında en kaliteli eğitimi Amerikan misyonerleri tarafından kurulan Merzifon’daki “*Anadolu Koleji*” veriyordu. Başlangıçta American Board komisyonu misyonerlerinden Marsovan tarafından kurulan kurum

⁸⁷³ Mevaşi; Davar, koyun, keçi, inek ve öküz gibi hayvanlar. Bk. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 757.

⁸⁷⁴ Laboratuvar anlamına gelmektedir. Bk. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 167.

⁸⁷⁵ **BOA. DH. İD. 102/3**, 19 L 1328 (24 Ekim 1910).

teoloji semineri diye adlandırılmış fakat halk için hem dini, hem de sosyal hizmetleri yerine getiren bir yer olmuştur. Bu okul 1881 yılından itibaren yüksekokul düzeyine getirilmiştir. Bu kolej her hangi bir millet için kurulmuş olmayıp herkese açıktır. Fakat asıl kaynağını Ermeniler ve Rumlar arasında bulmaktadır⁸⁷⁶.

Merzifon'daki misyonerler, buradaki eğitim çalışmalarının arasına sağlık faaliyetlerini de ilave etmeyi düşündüler ve bunun için çalışmalara başladılar. Zira Gülbadi Alan'ın da ifade ettiği gibi, Osmanlı Devleti'nde ilk modern hastane ve ilk modern dispanser misyonerler tarafından açılmıştı⁸⁷⁷. 1890'da Dr. Melcon Altounian kolej hekimi ve kolejin ilk psikoloji ve kimya dersleri hocası olarak görev yaptı. Dr. Melcon fakir hastalar tedavi etti ve az miktarda düzenli bir maaş aldı. Aynı kolejde Bayan Tracy de çok sayıda fakire tıbbi yardım sağlamak için çalıştı. 1895'de İngiliz Dr. Rendel Harris ve George Cadbury, Hemşire Josephine Taylor ve daha sonra Bayan J. H. Hoyland hemşire olarak kolej mensupları ve fakir hastalara hizmet vermeye başladı. Bir süre sonra kampus dışında kiralanan bir evde küçük bir hastane oluşturuldu, bu hastane Merzifon hastanesinin temelini meydana getirdi⁸⁷⁸.

Hasta sayısının artması üzerine, Amerikan Board, Doktor Carrington'u Merzifon'a gönderdi. Carrington ilk olarak misyoner hastanesi üzerine 15 yataklı bir hastane inşa etti ve eğitim gören 500 öğrencinin sağlık durumuyla ilgilendi. İlerleyen günlerde hastanenin yoğunluğu daha da arttı. Hemen her gün cerrahi müdahale gerektiren operasyonlar vuku buldu. Bu durum çalışan sayısının artmasını sağladı. Öyle ki 1907-1908 yılına gelindiğinde şehirdeki görevli tabip de cerrahi müdahalelere düzenli olarak katılmaya başladı. Ayrıca iki Amerikalı doktor bir eğitimli İngiliz hemşire, hastanenin kendi mezunu bir hemşire, hemşirelik eğitimi alan dört hemşire adayı, üç hasta bakıcı ve hizmetli ordusu ile sağlık çalışmaları yürütülmekteydi. Bir yıl sonra bu kadroya iki eczacı ve iki Ermeni hemşire de katıldı. Şehrin doktoru Nedim Efendi bu süreçte de hastanedeki cerrahi müdahalelere katılmaya devam etti. 1909-1910 yılında Anadolu Hastanesi'nin çalışmaları iki doktor, biri Amerikalı biri İngiliz iki eğitimli hemşire, Anadolu Hastanesi hemşirelik okulundan mezun üç diplomalı hemşire,

⁸⁷⁶ Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim – Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri" , **Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu (21-25 Mayıs 2007)**, C. I. , Sivas 2007, s. 428, 439.

⁸⁷⁷ Gülbadi Alan, **Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji**, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 387.

⁸⁷⁸ Ercan Haytoğlu, "Amerikan Misyonerlerinin Anadolu Topraklarındaki Sağlık Faaliyetleri ve Ermeniler" , **Yeni Türkiye**, S. 60, 2014, s. 8.

eğitim gören dört Ermeni hemşire, bir diplomalı eczacı, üç eczacı çırağı, üç erkek hasta bakıcı ve sayısı 15-20 arasında değişen diğer yardımcıları tarafından yürütüldü⁸⁷⁹. Adı geçen hastane, Osmanlı Devleti için çok yeni sayılabilecek teknolojilerle donatılmıştı. 1896'da Miss King'in karantina odasından bilgiler dışarıya telefon hattı ile iletilmekteydi. Öte yandan hastalar asansör ile taşınmakta ve hastane kalorifer sistemi ile ısınmaktaydı⁸⁸⁰.

Merzifon Amerikan Koleji bünyesinde açılan Anadolu Hastanesi, verilen rakamlardan da anlaşılacağı üzere, büyük ve modern bir hastane görünümündedir. Adı geçen hastanede pek çok vatandaş sağlık hizmetinden yararlandı. Amasya sancak merkezinde dahi tam manada bir hastane olmadığı düşünüldüğünde misyonerlerin girişimi ve imkânlarıyla açılan bu hastanenin büyük bir boşluğu doldurduğu anlaşılacaktır. Zira Amasya sancak merkezinde uzun bir müddet hastaneye ihtiyaç duyulmakla beraber, Ermeniler tarafından hastane binası yapıldı, ancak eksikliklerinden dolayı o tarihlerde hizmete giremedi. Hakeza 1911 yılında Ermeni cemaati tarafından da bir binanın kiralanması suretiyle küçük bir hastane kurulabildi. Amasya merkezinde yaşayan Ermeniler de sancak genelinde mevcut tek hastanenin 8 saat uzaklıktaki Merzifon hastanesi olduğundan bahsederek, Amasya'da hastaneye duydukları ihtiyacı dile getirmekteydiler⁸⁸¹. Bu bağlamda Merzifon Koleji bünyesindeki hastane, sancak genelindeki en donanımlı, doktor ve sağlık çalışanı sayısı bakımından da en büyük sağlık kuruluşu olarak uzun süre bölgede hizmet verdi.

3.4.4.2. Amasya Gureba Hastahanesi

Amasya şehrinde bir hastahaneye duyulan ihtiyaç, mutasarrıf Ahmed Cevdet Bey tarafından Sivas vilayetine gönderilen 25 Aralık 1907 tarihli yazıda gündeme getirildi. Buna göre, Amasya birkaç bin haneden oluşan, aciz ve fakirlerin yoğun olduğu bir şehirdir. Bu yoğunluğa nispeten kendisine bağlı olan yerlerle birlikte geniştir. Ayrıca Büyük Bağdat Caddesi güzergâhında günlük yüzlerce fakir, zengin ve gariban yolcu geçmektedir. Hâlâ bir hastahane olmadığından ve fakirlere gereken yardım yapılamadığından, insanlar ötede beride sürünerek ölmekte, salgın hastalıklar da hızla yayılmaktadır. Bütün bu menfi manzara Amasya şehrinde bir hastahanenin elzem

⁸⁷⁹ Erol Karıcı, "II. Meşrutiyet Döneminde Amasya'nın Sağlık Durumu (1908-1914)", **III. Uluslararası Geçmişten Günümüze Merzifon ve Amasya Yöresi Sempozyumu (8-10 Ekim 2015, Merzifon)**, Edge Akademi Yayıncılık, Ankara 2015, s. 286 -287.

⁸⁸⁰ Alan, **a.g.e.**, s. 387.

⁸⁸¹ **BOA. BEO. 4100/307427**, 21 Mayıs 1328 (3 Haziran 1912).

olduğunu göstermektedir. Mutasarrıf Bey, bu ihtiyacın şiddetine binaen, memleket tabiplerinin görüşü ve halkın da yardımıyla jandarma ve hapishane dairelerinin üst tarafında yüz belki daha fazla yatak kapasiteli bir hastahanenin inşa edildiğini belirtti. “*Gureba Hastahanesi*” olarak adlandırılan binanın pencere çerçevelerinin yerine takılmasından başka eksiği kalmamakla beraber, dâhili ihtiyaçlarının karşılanması ve ilerde kendisini idame ettirebilmesi için ciddi bir kaynağa ihtiyaç duyulmaktadır. Halkın yardımı ile bu kadarının başarılmasını da takdire şayan gören Mutasarrıf Bey, hastahanenin bundan sonraki masrafları, sanayi mektebinin inşası ve şehrin temizlik işleri için bir kaynak önermektedir. Söz konusu gelir kaynağı, duhuliyeye vergisidir⁸⁸².

Şehre giren bütün yüklü arabalardan ve hayvanlardan vergi alınmasını öngören duhuliyeye vergisi toplama teklifi vilayet aracılığıyla İstanbul’da ilgili nazırlıklara iletildi ve Şûrâ-yı Devlet maliye dairesinde konu görüşülerek uygun olmadığına karar verildi. Amasya kazasında, Gureba Hastahanesi, sanayi mektebi ve şehrin imar ve temizlik masraflarına karşılık olmak üzere toplanılması için izin istenen duhuliyeye vergisinin kabule şayan olmadığı, belediyenin vazifeleri arasında yer alan bu tür hizmetler için başka kaynak bulunması gerektiği ifade edildi⁸⁸³. Binası hazır olan, ancak bazı eksiklikleri bulunan hastanenin, gerekli kaynak temin edilemediğinden hizmete açılmadığı görülmektedir.

Amasya sancağında mevcut sağlık hizmeti veren yerlerden birisi de bimarhanedir. Yakutiye Mahallesinde eskiden miri anbar olarak kullanılan yerin bimarhane olarak hizmet verdiği görülmektedir. Hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız bimarhane, Sivas vilayetinin Dâhiliye Nezareti ile yazışmasında gündeme gelmektedir. 23 Nisan 1902 tarihinde vilayetten Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, eskiden miri anbar olarak kullanılan bimarhanenin tamiri için lazım olan 3.000 kuruşun nasıl karşılanacağı sorulmaktaydı. Cevabında ise, hazine bütçesinde yer alan tertib-i muhassasâtta karşılanacağı ifade edilerek, neticenin maliye nezaretinden öğrenilmesi istendi⁸⁸⁴. Bimarhanenin tamiri için yerel idareler tarafından tahsisat talebinde bulunulmasına rağmen, bu talebe nasıl bir cevap verildiğine dair elde veri yoktur. Ancak 2 Ocak 1905 tarihli yazıda, Çatalca, Gelibolu, Serfiçe ve Amasya sancakları merkezleri ile diğer bazı kazalar hastanelerinin sıhhi kaidelere uygun bir hale getirilmesi

⁸⁸² BOA. DH. MKT. 1214/22, 20 Za 1325 (25 Aralık 1907).

⁸⁸³ Aynı belge, 13 Kânunusani 1325 (26 Ocak 1908).

⁸⁸⁴ BOA. DH. MKT. 508/44, 16 S 1320 (25 Mayıs 1902).

için gereken meblağın karşılanacağı belirtildiği yazıdan hareketle Amasya merkezinde bir hastanenin varlığı anlaşılmaktadır⁸⁸⁵.

Netice olarak Amasya'da Ermeniler tarafından bir hastane açılmasına dair teşebbüsler olduğu görülür. Bunun yanında Merzifon kazasında Amerikan misyonerlerinin açtığı Anadolu Hastanesi'nde bölge halkının da istifade ettiği anlaşılmaktadır.

3.4.5. Sağlığa Dair Bazı Tespitler

Amasya merkezinde ve bağlı kazalarda halkın sağlık ve temizliğe dair bazı talep ve şikâyetlerde bulunduğu görülmektedir. Halkın şifa bulmak niyetiyle rağbet ettiği yerlerden biri de Havza kazasındaki kaplıcalardır. Halkın rağbet ettiği ve şifalı olduğu düşünülen bu kaplıcalar, belediye tarafından isteyene ihale olundu. Kaplıcanın Sadi Paşa Vakfı'ndan olması nedeniyle kirası hakkında Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dairesinden bir mazbata tanzim edildi. Buna göre, hasılatın yarısının belediyeye ve diğer yarısının da vakfa ayrılmasına karar verildi ve bu durum da, kaplıcanın imarının gerçekleşmesine imkân sağladı⁸⁸⁶. Havza kazasındaki kaplıcalar ile ilgili 11 Mayıs 1898 tarihli bir belge bölge halkının şifa bulmak niyetiyle burayı ziyaret ettiğini ve kaplıcalara gidenlerin çokluğu sebebiyle buraya bir tabip gönderileceği ifade edildi⁸⁸⁷.

Halkın sağlığını korumak adına hükümetin ve mahalli idarecilerin birtakım tedbirler aldığı görülmektedir. Bunların başında sağlık hizmeti veren kurumların sıhhi kaidelere uygun hale getirilmesi, hastalık saçan derelerin ıslah edilmesi ya da yerleşim yerinin değiştirilmesi gelmektedir. Erbaa kazası Sonisa nahiyesi Endiran karyesinin havası kötü olması ve içme suyu olarak kullanılan Amasya Nehri'nin suyunun bulanık olması nedeniyle ahalisinin hastalandığı görülmektedir. Buna çare olarak, karyenin bulunduğu yerden kaldırılarak Mürtefi Dağı eteğine yerleştirilmesine karar verildi⁸⁸⁸.

Amasya sancağında mevcut hapisanelerdeki kimsesiz mahkumlar için ilaç ödeneği ayrılmakta ve hasta mahkumların ilaç giderleri bu tahsisattan karşılanmakta idi. Ancak Dâhiliye Nezaretinin Sivas vilayetine gönderdiği yazıda, tahsisattan fazla ve karşılıksız harcama yapılmaması gerektiğine vurgu yapılarak, 1.927 kuruş fazla harcama yapıldığı ifade edilmekte idi. Yapılan bu fazla harcamaya 1897, 1898 ve 1899

⁸⁸⁵ BOA. İ.DH. 1429/40, 25 L 1322 (2 Ocak 1905).

⁸⁸⁶ BOA. DH. MKT. 1840/121, 3 Za 1308 (10 Haziran 1891).

⁸⁸⁷ BOA. DH. MKT. 2089/37, 19 Z 1315 (11 Mayıs 1898).

⁸⁸⁸ BOA. DH. MKT. 2418/13, 27 C 1318 (22 Ekim 1900).

seneleri bütçesinde karşılık bulunamadı⁸⁸⁹. Daha sonra yapılan yazışmalar neticesinde, Şûrâ-yı Devlet Maliye Dairesinin 20 Aralık 1902 tarihli mazbatasına gereği, fazla harcanan 1.927 kuruşun, vilayetin 1899/1900 senesi gazeteler tahsisatından kesilmesi uygun görüldü⁸⁹⁰.

Amasya sancağının Köprü kazasında Ermeni milletinden Bedros Boranyan isimli şahıs, frengi hastalığını yok etmeye yarayan bir ilaç imal ettiğini ifade ederek, bu hususta izin almak için Amasya mutasarrıflığına bir yazı gönderdi. Mutasarrıflık, durumu Dâhiliye Nezaretine bildirdi ve Bedros'un arzuaları ile ilacın nasıl kullanılacağını belirten yazıyı ve ilaçtan bir numuneyi posta ile İstanbul'a gönderdi. Buna göre, frengi hastalığına son vereceği tecrübe ile anlaşılan ilacın, herkesin maddi durumuna göre 1,5 liradan 3 liraya kadar satılacağı belirtilmekte idi⁸⁹¹. İlacın nasıl kullanılacağı ve etkilerinin ne olacağı açık bir şekilde yazılmıştı. Buna göre, bir numaralı şişeden her sabah yemekten evvel bir kahve fincanı suyun içerisine beş damla koyarak günde üç defa içilmeli. İki numaralı haptan sabah bir, akşam bir olmak üzere günde iki tane, sekiz güne kadar yenilmeli. Sekiz gün sonra günlük birer tane yenilmeli. Bunları kullanan hasta, ilaçların bitimine kadar dört günde bir hamama gitmelidir. Bunun üzerine hastanın tabiatına göre, on dirhemden on iki buçuk dirheme kadar sekiz günde bir kere İngiliz tuzu içilmeli. İlaçların kullanım şeklini uzun uzun anlatan Amasyalı Boranyan Bedros, bu tertip ile hastalığın Allah'ın izniyle tamamen son bulacağını ifade etmekteydi⁸⁹².

Boranyan Bedros, mutasarrıflığa gönderdiği yazısında, ilaçlarına ruhsat ve kendisine vazife isteyerek, bundan önce Köprü kazası belediye tababetine tayin edildiğini, uzun müddet bu vazifede kalarak, ahalinin müptela oldukları hastalıklara çözümler bulunduğunu ifade etti. Yaptığı hizmetlerle halkın memnuniyetini kazandığını ve bu durumun Köprü kazası idare meclisi ve belediye mazbatalarıyla sabit olduğunu belirten Bedros, Mekteb-i Tıbbiye mezunu olmadığı için görevden alındığından dert yandı. Kanun gereği, yerine Mekteb-i Tıbbiye'den imtihanla ve diploma ile mezun biri tayin edilince, Bedros Boranyan azl edilerek işsiz kaldı. Bedros, Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olmadığı halde, tecrübelerinden hareketle bitkilerden ilaçlar üretmekte ve bu

⁸⁸⁹ BOA. DH. MKT. 479/51, 3 M 1320 (12 Nisan 1902).

⁸⁹⁰ Aynı belge, 4 Kânunusani 1318 (17 Ocak 1903).

⁸⁹¹ BOA. DH. MKT. 350/77, 23 Teşrinisani 310 (5 Aralık 1894).

⁸⁹² Aynı belge, 21 Teşrinisani 1310 (3 Aralık 1894).

ilaçlarla frengi hastalığına son verdiğini iddia etmekteydi. Buna göre, bir kimse perhiz yapmadan dahi bu ilaçları kullansa on beş günden en fazla yirmi beş güne kadar tamamen iyileşir. Bunun kanıtı da bu hastalığa duçar olanların şifa bulmuş olmalarıdır. Öyle ki Boranyan Bedros, frengi hastalığının en şiddetlisi olan ve “*şankr*”⁸⁹³ denilen hastalığın bile yirmi beş günün sonunda hiç eser kalmayacak şekilde son bulduğunu belirtmekteydi. Bedros’un ifadesine göre, bu hastalığa müptela olanlar başka tabiplerin ilaçlarını kullandıklarında, şifa bulsalar dahi, vücutlarında ve kemiklerinde bir ağrı, sızı kalmaktaydı.

Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti konuyu inceledi ve Bedros Boranyan’ın imal ettiği bu ilaçların, ilgili nizamnameye ve sadır olan İrade’ye aykırı olduğundan kullanılmasına izin verilemeyeceğini belirtti. Ayrıca eğer mezkûr şahıs diplomalı tabip ise, ilaçlarının tahlil edileceğini, yok değil ise nizama aykırı şekilde eczacılık yaptığı için kanun gereği, cezai işlem yapılması gerektiğini yerel makamlara bildirdi⁸⁹⁴. Bedros Boranyan, ilaçları için ruhsat alacağını, belki de iltifat göreceğini düşünerek yetkili makamlara arzuhal yazdı. Ancak ilaçlarına beklediği izin çıkmadığı gibi hakkında kanuni işlem yapılması için Sivas vilayetine ve Amasya mutasarrıflığına emir verildi. Neticede Bedros Boranyan, imal ettiği bu ilaçla taltif edilmeyi beklerken, mevcut kanunlara aykırı hareket ederek izinsiz ilaç ürettiği için kanuni bir yaptırım ile karşı karşıya kaldı.

⁸⁹³ Chancre (Şankr); cinsel temasla geçen hastalık etkeninin organizmaya giriş yerinde oluşan ilk lezyon. Frengi çıbanı. Bkz. <http://www.urolojihakkinda.com/sankroid-ulcus-molle-yumusak-sankr-76.html>
Erişim tarihi: 17.12.2016.

⁸⁹⁴ **BOA. DH. MKT. 350/77**, 28 L 1312 (24 Nisan 1895).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AMASYA SANCAĞINDA EĞİTİM

4.1. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİM

II. Abdülhamid Dönemi neredeyse kırk yıldır sürdürülen ve temelleri atılan eğitimde yenileşme çabalarının belirgin şekilde yaygınlaştırılıp, köklerinin sağlamlaştırıldığı ve ilk ciddi sonuçlarının alınmaya başladığı aşama olmuştur⁸⁹⁵. Bu dönem her düzey okul sayısında ve okullaşma oranında (cemaat ve yabancı okullar da dâhil) en çok artışın meydana geldiği dönemdir. Bu dönemde öncelikle geleneksel eğitim yapan sıbyan okulları modern eğitim yapan ibtidaîlere çevrilmiş ve yanı sıra yeni ibtidaî okullar açılmıştır. İkinci olarak özellikle idadî düzeyinde eğitime büyük önem verilmiş ve sivil idadiler asıl bu dönemde açılmaya başlamıştır. Bu dönem bir anlamda idadiler dönemidir. Üçüncü olarak Hukuk, Güzel Sanatlar, Ziraat, Ticaret, Orman, Maden, Baytar Mektebi gibi yüksekokullar kurulmuş, Mülkiye Mektebi yeniden yapılandırılmıştır⁸⁹⁶.

1 Eylül 1869'da yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, 1872 yılında bazı değişikliklere uğramakla beraber I. Meşrutiyete kadar yürürlükte kaldı. II. Abdülhamid Dönemi'nde maarifin tatbikinde görülen bazı aksaklıklar üzerine, 23 Aralık 1876 tarihli Kanun-i Esasi'ye eğitimle ilgili üç madde (15, 16 ve 114. maddeler) konuldu. Bunlardan ilk ikisi özel öğretimle, son madde ise ilköğretim zorunluluğu ile ilgilidir⁸⁹⁷. Kanuni-i Esasi'nin 114. Maddesi⁸⁹⁸ ile ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi bu dönemde ilköğretime ne kadar önem verildiğinin göstermesi bakımından önemli bir örnektir⁸⁹⁹. Eğitim ve öğretimin Kanuni Esasi ile devlet tarafından üstlenilmesi ve kamusal hizmet olarak algılanması, maarif düzenlenmedikçe diğer alanlarda yapılacak

⁸⁹⁵ Zeki Salih Zengin, **II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908**, Baki Kitabevi, Ankara 2003, s. 9.

⁸⁹⁶ Mehmet Ö. Alkan, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s.8

⁸⁹⁷ Parmaksız, **a.g.t.**, s. 36.

⁸⁹⁸ İlgili madde: "*Osmanlı efrâdının kâffesince tahsil-i maarifin birinci mertebesi mecburi olacak ve bunun derecât ve teferruâtı nizam-ı mahsus ile tayin kılınacaktır*" şeklinde Kanun-i Esasi'de yer almaktadır. Bkz. Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1985, s. 43.

⁸⁹⁹ Zengin, **a.g.e.**, s. 35.

islahatın başarıya ulaşamayacağı gerçeğinin fark edilmesi fikri ilerleme açısından önemli bir gelişmedir⁹⁰⁰.

Eğitim öğretimin önemi bu şekilde ortaya konunca teşkilatta bazı düzenlemelerin yapılması zaruri idi. Maarif Nezareti 1879 yılında, modern bir kuruluş haline getirildi. Nezaret muhasebe dairesi hariç olmak üzere, eğitim işleriyle doğrudan ilgili beş daireye bölünerek, her bir daire Meclis-i Maarif üyelerinden birinin sorumluluğuna verildi. Bugün hâlâ devam eden öğretim basamaklarına göre ayarlanmış bulunan maarif merkez teşkilatının esası 1879 yılında belirlenmiştir denilebilir. Bu teşkilat zamanla, tecrübelerin ışığı altında bazı değişikliklere uğrayarak hem genişleyecek hem de modernleşecektir⁹⁰¹.

Bu dönemde okul sayısında ciddi bir artış yaşandı ve okullaşma oranı %7'ye ulaştı. II. Abdülhamid'in tahta çıktığı 1876 yılında, Osmanlı Devleti'nde 4 yüksekokul, 4 darülmualimin, 253 rüştiye, 18.490 sıbyan mektebi ve 1 özel okul bulunmaktaydı. Dönemin sonlarına doğru bu rakam 74'ü kız olmak üzere 619 rüştiye, 109 idadî, 32 darülmualimin, 5.000 civarında da ibtidaî mektebine ulaştı. Bu dönemde normal mekteplerin yanında ilk kez özel eğitim alanında bir teşebbüs oldu ve sağır, dilsiz ve körler için İstanbul'da okul açıldı. Sultan Abdülhamid'in eğitime olan ilgi ve desteğinden dolayı sıfatlarından biri de “*maarifperver*”dir. Bu sıfat dönem içerisinde yazılan kitapların önsözlerinde, özellikle de Maarif Nezareti ile ilgili resmi belgeler ve yazışmalarda geçmektedir⁹⁰².

Mehmet Ö. Alkan, II. Abdülhamid Dönemi'nde uygulanan ders programı, müfredat ve kitaplarda yer alan ifadelerden hareketle bu devri “*gelenekçi modernizm*” olarak adlandırır. II. Abdülhamid bir yandan İslamiyet'i bir ideoloji olarak kullanırken diğer yandan bilime, fenne ve ilerlemeye de son derece önem vermektedir. Onun yetiştirmeye çalıştığı insan tipi padişaha dini duygularla bağlı ancak mütefennin bir kişiliği⁹⁰³. Yahya Akyüz, maarif meselesi açısından Abdülhamid devrinin özelliklerini şöyle izah etmektedir:

⁹⁰⁰ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 28.

⁹⁰¹ Kodaman, **a.g.e.**, s. 28-30.

⁹⁰² Esmâ Parmaksız, **II. Abdülhamid Dönemi (1876 – 1909) Eğitim Sistemi Eğitimi Yapıları ve Askerî Rüştiyeler**, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s. 27-28.

⁹⁰³ Mehmet Ö. Alkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim” **TALİD**, C. 6, S. 12, 2008, s. 33.

“Birçok meslek ve sanat okulu açılmıştır. İlk kez özel eğitim alanında bir girişim olmuş, sağır dilsiz ve körler için bir okul açılmıştır. Yerli ve yabancı özel öğretim büyük gelişme göstermiştir. Genel eğitimde ve okulların yaygınlaşmasında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Nicelik bakımından ortaya konan başarılar eğitimin niteliğini yükseltmek gibi bir amaçla beraber yürütülmemiştir. Aksine sıkı bir kontrol ve denetim mekanizması etkili olmuştur. Programlardan hayata dönük ve bazı başka dersler çıkarılmış, Din ve ahlak derslerinin saatleri artırılmıştır. Öğretmenliğin meslekleşmesine yönelik bazı mühim hukukî düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. İlk kez Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye adıyla, ülke çapında önemli eğitim-öğretim yıllıkları çıkarılmıştır”⁹⁰⁴.

II. Abdülhamid devrinde, maarif alanında yapılan en büyük hizmetlerin başında hiç şüphesiz vilayetlere kadar maarif teşkilatının ve vasıtalarının yayılması gelir. Tanzimat devrinde bir türlü İstanbul dışına götürülmeyen maarif hizmetleri, ancak 1878’den itibaren İmparatorluğun her köşesine devlet eliyle götürülmeye başlanmıştır. Bu hareket nicelik ve nitelik bakımından yetersiz olsa da Osmanlı Devleti’nin çağdaşlaşma yolunda attığı en müspet adımlardan biri olarak önemini muhafaza etmektedir. Vilayetlere özellikle Türklerle meskûn Anadolu’ya modern eğitim ve öğretimi yaymanın bir zaruret haline geldiği ve imparatorluğun yaşamasının bu teşebbüse bağlı olduğu fikri devrin yöneticilerince benimsenmiş ve bu hususa mümkün olduğu kadar dikkat edilmiştir. Vilayetler hakkındaki ıslahat raporlarında maarife geniş yer verilmesi, valiliklere gönderilen emirlerde maarifle ilgili hususların çokluğu, bu devirde taşra eğitim ve öğretimiyle ne kadar yakından ilgili olunduğunu göstermesi bakımından önemlidir⁹⁰⁵. Bu minvalden olarak bu devirde Sivas vilayetinde 10 tane yeni rüştiye mektebi açılmıştır. Diğer taraftan, 1906 – 1907 öğretim yılında taşrada mevcut rüştiye okullarının vilayet ve sancaklara göre dağılışının verildiği listede Amasya sancağında 7 adet erkek rüştiye mektebi bulunmaktadır⁹⁰⁶. Bununla beraber her şeyin halledilmediğini birçok eksikliklerin olduğunu kabul etmek gerekir. Her zaman

⁹⁰⁴ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Türk Koleji Yayınları, İstanbul 1993, s. 196.

⁹⁰⁵ Kodaman, **a.g.e.**, s. 37-38.

⁹⁰⁶ Kodaman, **a.g.e.**, s. 104.

olduğu gibi parasızlık ve öğretmensizlik, öğretmen okullarının ihtiyaçları karşılamaktan uzak oluşu çözüm arayan meseleler olarak varlığını devam ettirmekte idi⁹⁰⁷.

4.2. AMASYA MAARİF KOMİSYONU

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 143. maddesine göre; İstanbul'daki *Meclis-i Kebir-i Maarif*'in bir şubesi ve icra vasıtası olarak her vilayet merkezinde bir "*Meclis-i Maarif*" kurulacak ve başkanlığında da "*maarif müdürü*" unvanı taşıyan bir memur bulunacaktı. İlgili nizamnamenin 146. maddesi Maarif Meclisi'nin görevlerini şu şekilde sıralar;

*"Maarif Nezaretinden gelen emir ve talimatları vilayet sınırları içinde uygulamak, hazineden verilecek tahsisat ile ahaliden toplanacak yardımları muhafaza etmek ve uygun yerlerde kullanmak ve vilayet dâhilinde bulunan mektep, kütüphane gibi tüm maarif kurumlarını denetlemek, vilayetin maarif durumunu ve gelişmesi için yapılması gereken işleri rapor halinde Nezarete bildirmek, öğretmenlerin seçimini ve atamasını yapmak, diploma vermek ve gerektiğinde öğretmenlere mükâfat ve ceza vermek idi"*⁹⁰⁸.

1898 yılına gelindiğinde Osmanlı vilayetlerinin birçoğu maarif idaresine kavuşmuş, maarif müdürlüklerinin yanında karar organı durumunda bulunan maarif meclisleri de kurulmuştu. Darülmualimîn mezunlarının tayininden sonra pek çok kaza ve sancakta maarif meclisleri kuruldu. Maarif meclisi kurulamayan sancak ve kazalarda maarif işleri maarif komisyonları marifetiyle yürütülmekteydi. Vilayet merkezinde maarif meclisi başkanlıklarına genel olarak maarif müdürleri getirilmekteydi. Ancak istisnaî durumlarda valilerin de bu görevi yürüttükleri görülmektedir. Sancaklarda mutasarrıflar, kazalarda ise kaymakamlar maarif komisyonu başkanı durumunda idiler. İdadî ve rüştiye müdürleri veya öğretmenlerinden birisi bu meclislerin tabii üyesi sayılmaktaydı⁹⁰⁹.

Sivas Vilayeti Maarif Müdürlüğü, yukarıda ifade edilen vazifelerini yerine getirmek maksadıyla bir teftiş gezisine çıktı. İlk olarak 1904 İlkbaharında Tokat ve Amasya sancaklarını ziyaret etti. Sonbaharda da Karahisar-ı Şarki sancağını teftiş etmeyi planladı. Ancak Maarif Nezareti, yapılan bu teftişlerin masraflı olduğu ve

⁹⁰⁷ Kodaman, a.g.e. , s. 164.

⁹⁰⁸ Mahmud Cevat İbnü'ş Şeyh Nâfi, **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı – XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi-** , Haz. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 448-449.

⁹⁰⁹ Kodaman, a.g.e. , s. 44, 47.

istenen neticenin de tam alınamadığı gerekçesiyle daha sonra yapılacak teftişlerin ihtiyaç hâsıl olduğunda ve sebepleri açıklanarak gerçekleştirilmesini istedi⁹¹⁰.

Sivas vilayet salnameleri incelendiğinde, 1871, 1872, 1873, 1875, 1876 ve 1881 tarihli salnamelerde Maarif Meclisi, Maarif Müdürlüğü veya Maarif Komisyonu adı altında bir idarenin henüz teşekkül etmediği görülür. 1882 yılına ait Sivas Vilayet Salnamesi'nde ilk defa olarak Meclis-i Maarife tesadüf edilmektedir. Sivas vilayet salnamelerine göre, 1882, 1883, 1884, 1886, 1888, 1890 ve 1903 yıllarında Amasya sancağının Maarifi Meclisi şu şekilde teşekkül etmekteydi:

⁹¹⁰ BOA. MF. MKT. 806/62, 9 Eylül 1320 (22 Eylül 1904).

Görevi	Maarif Meclisi Üyeleri						
	1882	1883	1884	1886	1888	1890	1903
Reisi	Evkaf Müdürü Hasan Bey	Evkaf Müdürü Hasan Bey	Evkaf Müdürü Hasan Bey	Hulusi Bey (Binbaşı)	Ali Rıza Efendi	Ali Rıza Efendi	Redif Alayı Kaymakamı Feyzi Bey
Aza	Ahmed Rıza Efendi	Ahmed Rıza Efendi	Ahmed Rıza Efendi	Muhasebeci Salih Efendi	Muhasebeci Efendi	Muhasebeci Efendi	Abdullah Efendi
Aza	Hacı Nuri Bey (Müdürris)	Hacı Nuri Bey (Müdürris)	Hacı Nuri Bey (Müdürris)	Salih Efendi	Emin Efendi	Emin Efendi	İbrahim Şadi Efendi
Aza	Mikdad Bey	Mikdad Bey	Mikdad Bey	Abdülhamid Efendi	Ahmed Kâmil Efendi	Ahmed Kâmil Efendi	Ziya Bey
Aza	Ermiya Efendi	Ermiya Efendi	Ermiya Efendi	Vergi memuru Rıza Efendi	Hacı Abidin Efendi	Hacı Abidin Efendi	Ali Efendi (kâtip)
Aza	Agop Efendi	Agop Efendi	Agop Efendi	Ahmed Efendi (kâtip)		Mustafa Efendi (kâtip)	
Aza	Lazari Efendi	Lazari Efendi	Lazari Efendi				

Tablo 47: 1882-1903 Yılları Arasında Amasya Maarif Meclisi Üyeleri

1882⁹¹¹, 1883⁹¹² ve 1884⁹¹³ tarihli Sivas vilayet salnamesinde yer alan Maarif Meclisine baktığımızda, reis Müslim, altı azadan üçü Müslim diğer üçü ise gayrimüslimdir. Bu üç yıl içinde Maarif Meclisi üyelerinde bir değişiklik olmadığı, aynı isimlerin görevine devam ettikleri görülmektedir. 1886 yılına bakıldığında, bazı değişikliklerin meydana geldiği görülmektedir. Bu değişiklik azalar arasına muhasebeci ve vergi memuru gibi çeşitli vazifelerde görev yapanların katılması ve kâtiplik vazifesi yapacak ismin belirtilmiş olmasıdır⁹¹⁴. 1888 tarihli Sivas Vilayet Salnamesinde, Maarif Meclisinin yerini Maarif Komisyonu almaktaydı. Maarif Komisyonunun üyelerine baktığımızda Muhasebeci Efendi dışında reis dâhil tüm üyelerin değiştiği görülmektedir⁹¹⁵. Vilayetin diğer sancaklarına baktığımızda durumun biraz farklı olduğu görülecektir. 1886 tarihli vilayet salnamesine göre, Tokat sancağında maarif işlerine bakan teşkilat “*Maarif ve Nafia Komisyonu*” adını almaktadır⁹¹⁶. 1888 tarihli salnamede maarif komisyonu yer almamakta, yalnızca “*Nafia Komisyonu*” telaffuz edilmektedir. Vilayetin diğer sancağı olan Karahisar-ı Şarki sancağında 1888⁹¹⁷, 1890⁹¹⁸ tarihlerinde maarife dair bir komisyon, meclis ve müdürlük yer almazken, 1903⁹¹⁹ yılında maarif komisyonu bulunmaktadır. Bu durum, devletin maarif teşkilatında yaptığı değişikliklerin Amasya sancağında düzenli ve erken dönemden itibaren gerçekleştiğini göstermektedir.

1890 tarihli salnamede Amasya sancağı Maarif Komisyonu’nda ciddi bir değişiklik olmamış, Kâtib olarak Mustafa Efendi ismi komisyonda yer almıştır.⁹²⁰ 1903 yılına gelindiğinde, Maarif işlerini düzenlemek maksadıyla Maarif Komisyonunun devam ettiği ve bazı üyelerin değiştiği görülmektedir⁹²¹.

1900 yılından itibaren vilayet ve sancak merkezlerinin hemen hemen hepsinde, kazaların da çoğunda birer maarif meclisi kuruldu ve bu durum Amasya sancağına da aynen yansdı. Zira 1903 tarihli salnameye bakıldığında, Mecitözü kazası hariç, tüm

⁹¹¹ SVS 1300, s. 101.

⁹¹² SVS 1301, s. 103.

⁹¹³ SVS 1302, s. 387.

⁹¹⁴ SVS 1304, s. 96.

⁹¹⁵ SVS 1306, s. 158.

⁹¹⁶ SVS 1304, s. 117.

⁹¹⁷ SVS 1306, s. 180 – 184.

⁹¹⁸ SVS 1308, s. 176 – 180.

⁹¹⁹ SVS 1321, s. 150.

⁹²⁰ SVS 1308, s. 152.

⁹²¹ SVS 1321, s. 114.

kazalarda Maarif Komisyonları kurulduğu görülmektedir⁹²². Kodaman, Maarif Komisyonlarının görevlerini şu şekilde tarif eder: Mekteplere arsa tedarik etmek, bina yapmak, malî meseleleri halletmek, halkın maarife teveccühünü artırmak, öğretmen ve okul ihtiyacını karşılamak ve altı ayda bir maarif gelir ve giderlerini gösteren bir raporu hazırlayarak maarif müdürlerine göndermekti⁹²³.

4.3. AMASYA'DA EĞİTİM KURUMLARI

Bu bölümde, Müslümanlara ve gayrimüslimlere yönelik Amasya ve kazalarında açılan okullara ve burada görev yapan öğretmenler ile talebelerin eğitime dair bazı talep ve sorunlarına değinilmiştir. Özellikle yeni tarzda okulların açılmasıyla sıbyan mektepleri kapanmış ve burada görev yapan muallimler mağduriyet yaşamışlardır. Örnekler vermek suretiyle bu ve benzeri meseleler bu bölümde ele alınmıştır.

4.3.1. Müslümanlara Yönelik Okullar

Bu kısımda, Müslümanlara yönelik okullar başlığı altında usûl-i cedit üzere eğitim vermeye başlayan ibtidaî, rüştiye ve idadî gibi okulların yanında usûl-i atik üzere eğitime devam eden medreselerden bahsedilmiştir. Zorunlu ilköğretimin ilk basamağını oluşturan sıbyan mektepleri yeni usul eğitimde yerini ibtidaî mekteplerine bırakmıştır. Bu nedenle incelenen dönemde sıbyan mektepleri yerine ibtidaî mektepleri ele alınmıştır⁹²⁴.

4.3.1.1. İbtidaî Mektepler

Eğitim tarihimizde ilköğretim kurumlarının modernleştirilmesi konusunda atılan önemli bir adım, usul-i cedit hareketinin başlatılmış olmasıdır. Öğretim programlarının

⁹²² SVS 1321, s. 112-126.

⁹²³ Kodaman, a.g.e. , s. 47.

⁹²⁴ Amasya sancak merkezi ve sancağa bağlı kazaların eğitimi ve eğitim kurumları hakkındaki bilgiler maarif ve vilayet salnamelerindeki verilere dayanarak verilmiştir. Maarif salnamesinin verileri ile vilayet salnamesinin verileri arasında birtakım farklılıklar olabilmektedir. Bu farkın da ötesinde çok mühim bir diğer nokta vardır ki o da; vilayet salnamesinde Amasya'ya bağlı olarak görülen bazı kazaların maarif salnamelerinde yer almamasıdır. Bu durumun ortaya çıkmasındaki en büyük âmil sancağın idarî yapısında meydana gelen değişimler ve vilayet salnameleriyle maarif salnamelerinin farklı tarihlerde yayımlanmış olmasıdır. Maarif salnameleri bilindiği üzere 5 tanedir ve bunlar; 1898, 1899, 1900, 1901 ve 1903 gibi geç tarihlidirler. Vilayet salnameleri ise nispeten daha erken dönemde başlar, toplam 14 tanedir ve 1870 gibi erken tarihten başlar 1907 tarihine kadar devam eder. Örneğin Osmancık kazası 1894 yılında Çorum'un sancak olmasıyla Amasya'dan ayrılarak Çorum sancağına bağlanmıştır. Bundan dolayı söz konusu 5 maarif salnamesinde Amasya sancağına bağlı kazalarda Osmancık kazasının verileri değerlendirilmemektedir. Ancak Osmancık kazası 1894 yılına kadar Amasya sancağına bağlı olduğu için vilayet salnamesi verilerinde kazanın verileri de işlenmiştir. Benzer şekilde, 12 Ocak 1880 tarihinde Amasya sancağına bağlı birer kaza olan Erbaa ve Zile kazaları Tokat'ın sancak statüsü kazanmasıyla Amasya'dan ayrılarak Tokat sancağına bağlanmıştır. Bu iki kazanın maarife dair bilgileri de, Amasya'dan ayrıldıkları 1880 tarihine kadar vilayet salnamesinden hareketle ele alınmıştır.

yanı sıra, yöntem ve araç gereçler konusunda da yeniliklerin öngörüldüğü bu sistem II. Abdülhamid döneminde imparatorluğun birçok bölgesinde uygulama imkânı buldu. Geleneksel tarzdaki öğretimin yapıldığı sıbyan mekteplerine karşılık, yeni öğretim yöntemlerinin uygulandığı ibtidaî mekteplerin gelişmesine bu yıllarda özel bir önem verildi. Eğitimin bu kademesinin yeni tarza dönüştürülmesine gayret sarf edildi⁹²⁵.

II. Abdülhamit devrinde eğitimle ilgili hazırlanan raporlarda özellikle ilköğretim kurumlarının yaygınlaştırılmasının gereği üzerinde durulduğu görülür. Zira 1882 yılında Amasya'dan gönderilen bir raporda, halkın asıl ihtiyacının ibtidaî mektepler olduğu belirtilmekteydi. Maarif vergilerinden idadî ve yüksek dereceli mekteplere pay ayrılmasının yanlış olduğu vurgulanarak bunun yerine bu mekteplerin tamamen ücretli hale getirilip esas ilköğretime yatırım yapılması gerektiği ifade edilmekteydi. Söz konusu yazıda, her köyde olmazsa bile nahiye merkezleri ile büyük köylerde ibtidaîlerin açılması gerektiği belirtilmekteydi⁹²⁶.

Amasya'nın ileri gelenlerinin daha önceden vücuda getirdikleri medreseler, mektepler, kütüphaneler, darükkurrarlar sayesinde Amasya büyük bir ilim ve fen merkezi haline gelmişti. Amasya'da *maarif-i ibtidaiyeyi telkin ve Kur'an-ı Kerim'i talim için* pek çok mektepler ve darükkurrarlar açılmıştı⁹²⁷. H. Hüsameddin'in ifade ettiğine göre, Amasya'da 1810'lara kadar⁹²⁸ 130 kadar sıbyan mektebi bulunmakta idi. Her birinin idaresi için hayır sahipleri tarafından para ve gelir getiren mülkler vakfedilmişti. İdare edilecek vakfi olmayan mektepler dahi o asrın ayanı, okuryazar ağaları, beyleri tarafından idare edilmekteydi⁹²⁹.

Mevcut sıbyan okulları yanında usul-i cedide üzere eğitim yapan ibtidaî okulları ilk defa Amasya sancağı dâhilinde 1882 tarihinden itibaren açıldı. 1882–1897 tarihleri arasında açılan ibtidaî okul sayısı 10 tanedir. Amasya kazasında 1882–1897 tarihleri arasında açılan ibtidaî mekteplerinin açılış tarihleri, yerleri ve nasıl açıldıklarına dair tablo şu şekildedir⁹³⁰:

⁹²⁵ Zengin, **a.g.e.**, s. 34.

⁹²⁶ **BOA. Y. EE. 131/20**, 8 Kânunuevvel 1298 (20 Aralık 1882).

⁹²⁷ H. Hüsameddin, **a.g.e.**, C. 1, s. 136 – 137.

⁹²⁸ Müellif, eserinde “*Amasya'da bundan yüz sene evvelki zamana kadar yüz otuz kadar mekteb-i sıbyân olub*” ifadesiyle birinci cildin yazıldığı 1909-1911(1327-1330) tarihinden yüz sene önceki tarih olan 1810'lara atıf yapar. Bk. H. Hüsameddin, **a.g.e.**, s. 140.

⁹²⁹ H. Hüsameddin **a.g.e.**, s. 140.

⁹³⁰ **Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umumiye**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1318 (1900-1901), s. 1434, 1440-1442, 1446 (Bundan sonra **SNMU** şeklinde kısaltılarak gösterilecektir); İleri, **a.g.t.**, s. 71-72.

Kaza	Mevki	Derecesi	Açılış Tarihi	Nasıl Açıldığı
Amasya	Zara Karyesi	İbtidaî	1897	Ahali yardımı ile
Amasya	Ulvi Karyesi	İbtidaî	1897	Ahali yardımı ile
Amasya	Kasaba	İbtidaî	1882	Ahali yardımı ile
Amasya	Kasaba	İbtidaî	1883	Ahali yardımı ile
Amasya	Kasaba	İbtidaî	1884	Ahali yardımı ile
Amasya	Kasaba	İbtidaî	1893	Ahali yardımı ile
Amasya	Kasaba	İbtidaî	1882	Ahali yardımı ile Yeni
Amasya	Kasaba	İbtidaî	1884	Ahali yardımı ile Tamiren
Amasya	Kasaba	İbtidaî	1883	Tamiren
Amasya	Kasaba	İbtidaî	1883	Tamiren

Tablo 48: 1882-1897 Yılları Arasında Amasya’da Açılan İbtidaî Mektepler

Tabloda görüldüğü üzere Amasya merkez kazasında açılan ibtida mekteplerinin tamamı ahalinin yardımı ile hizmete açılmıştır. Bu okulların bir kısmı daha sonra kız öğrencileri için Amasya İnâs İbtidaîsi olarak hizmet verecektir. Sivas Vilayetinden Maarif Nezaretine gönderilen 30 Mart 1905 tarihli telgrafta, Amasya Mutasarrıflığı’nda gelen bir yazıda İnâs İbtidaî Mektebi Muallimesinin maaşının artırılmasına dair bir talebin olduğundan bahsedilmektedir. Ancak telgrafta ifade edildiğine göre, Muallime Hanım, maaşının artırılması bir tarafa dursun, usul-i cedid üzere bir eğitim vermekten çok uzak biridir. Zira kendisi yalnızca Kur’ân-ı Kerim ve ilmihal talim ettirmektedir. Oysa ibtida mekteplerinin programında yalnız bu iki ders bulunmamaktadır. Kavaid-i Osmaniye tedrisi ile mümkün mertebe okuma-yazma yeteneğinin geliştirilmesi ve ayrıca talebelere nakış ve hatt gibi el hünelerinin de kazandırılması öğretmenden beklenmektedir. Yapılan teftişten anlaşıldığına göre, Muallime Kerime Hanım kendisinden talep edilen bu bilgileri talebelere aktarabilecek bir mektepten mezun değildir. Eğitimin istenilen seviyeye getirilmesi de adı geçen öğretmenle mümkün olamayacaktır. Tüm bu sebeplerden hareketle Kerime Hanım’ın maaşının yükseltilmesi, beklenen eğitimi vermesine bir katkı sağlamayacağından, Amasya İnâs İbtidaîsi

Muallimeliğine mümkün olduğu takdirde merkez Vilayet İnâs Rüştiyesi mezunlarından birinin tayin edilerek gönderilmesinin daha faydalı olacağı düşünülmüştür⁹³¹.

İbtidâî İdaresi'ne gönderilen konuyla ilgili yazıda, Kerime Hanım'ın eski usul üzere yalnız Kur'ân-ı Kerim ve ilmihal talim ettirdiği, bunun ise yeterli olamayacağı ifade edilmekteydi. Buna göre Amasya Maarif Komisyonu'nun geliri müsait ise, Vilayet İnâs Rüştiyesi mezunlarından 200 kuruş maaşla bir muallime tayin edilmesinin yerinde olacağı düşünüldü. Amasya İnâs İbtidâî Mektebi öğretmenliğine talip olan bir hoca hanım imtihan edilerek ehliyetnâme almaya hak kazandığı takdirde, ehliyetnâmesi ile beraber tercüme-i hâl ve hüsn-i hâl mazbataları Amasya'ya gönderilmesi ve muallimenin kaydının yapılması istendi⁹³². Rüştiye İdaresi'ne gönderilen telgrafta ifade edildiğine göre, Amasya merkez kazası İnâs İbtidâî Mektebi Muallimesi Kerime Hanım 25 Nisan 1907 tarihinde vazifesinden ayrıldı. Onun yerine Sivas İnâs Rüştiyesi mezunlarından Hanife Hanım 200 kuruş maaşla bu vazifeye atandı⁹³³.

Amasya'da ibtidâî mekteplerine halk teveccüh gösterdiği gibi şehrin ileri gelenleri bu okulları inşa etme hususunda istekliydi. H. Hüsameddin, "*Amasya'da ma'ârif-i ibtidâ'iyeyi telkîn ve vücûh-ı Kur'aniyyeyi ta'lîm için pek çok mektebler, dârü'l-kurrâlar binâ ve te'sîs*" edildiğini ve bunlardan evkafı sağlam ve geliri iyi olan 8 mektebin bulunduğunu sonradan bu mekteplere iki tane daha ilave edildiğini ifade etmektedir. *Amasya Tarihi*'nde adı geçen ve 1910 yılında kurulan bu iki mektep, Hacı Hasan Mektebi ve Alaca Yahya Mektebidir. Eşraftan Zileli Hacı Velizade el-Hac Hasan Efendi tarafından Develik mevkiinde Yeşilirmak sahilinde yaptırılan okul 1910 Aralık'ında eğitime başlamıştır. Yine aynı tarihlerde Amasya'nın ileri gelenlerinden Topçuzade el-Hac Halil Efendi ve biraderi Münib Bey tarafından Saraçhane Camii doğusunda bir mektep yaptırılmıştır⁹³⁴.

Amasya'da "*Kur'an-ı Kerim'i talim ve kıraat-ı 'aşereyi telkin için*" hayır sahipleri tarafından inşa edilen, vakıfları düzenli ve hizmeti mükemmel olan erken tarihli 8 tane Darülkurra bulunmaktaydı. H. Hüsameddin'in ifade ettiğine göre, bu darülkurraların Amasya'da yetiştirdiği hâfiz sayısı pek çok idi. Mekteb-i sıbyan dahi her

⁹³¹ BOA. MF. MKT. 851/34, 23 M 1323 (30 Mart 1905).

⁹³² Aynı belge, 29 Mart 1321 (11 Nisan 1905).

⁹³³ BOA. MF. MKT. 1031/30, 18 Mayıs 1323 (31 Mayıs 1907).

⁹³⁴ H. Hüsameddin, a.g.e. , C. 1, s. 137-138.

sene hâfız-ı Kur'an yetiştirdiğinden Amasya'nın erkeklerinden hemen üçte biri hâfız-ı Kur'an olarak tanınmış idi⁹³⁵.

Maarif salnamelerindeki verilere göre, Amasya sancağına bağlı tüm kazalarda ibtidaî mekteplerin açıldığı görülmektedir. 1900/1901 tarihli maarif salnamesinden anlaşıldığına göre yüzyılın başında Merzifon kazası dâhilinde 5 tane ibtidaî mektebi vardır. Bu mekteplerin 4 tanesi 1884 yılında, 1 tanesi 1897 yılında açılmıştır. Merzifon kazasındaki 5 mektebin dördü kaza merkezinde biri ise Löşdeğın köyünde açılmıştır. Merkezdeki dört okuldan biri kız okuludur⁹³⁶. Köprü kazası dâhilinde eğitim veren ibtidaî mektepleri 1882-1898 tarihleri arasında açılmıştır. 7 tane olan bu mekteplerden iki tanesi kız mektebidir⁹³⁷. Mecitözü kazasında da diğer kazalarda olduğu gibi ibtidaî mektepler açılmıştır. 1888-1898 tarihleri arasında açılan bu okulların sayısı 4'tür. Bu okullardan biri de kız okuludur⁹³⁸.

Maarif salnamelerinde, Havza kazasında ibtidaî mekteplerin açıldığına dair herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. İbtidaî mektepleri bu kazada 1903 tarihinden sonra açılmış olmalıdır. Zira maarif salnamelerinin en sonuncusu olan 1903 tarihli salnamede Havza kazasında ibtidaî mektepten değil, bir rüşdiyenin açıldığından söz edilmektedir⁹³⁹. Benzer şekilde Sivas vilayet salnamelerinde de Havza kazasına ait bir ibtidaî veya rüşdiye mektebine dair bir malumat yer almamaktadır⁹⁴⁰.

Lâdik kazası, Amasya sancağı içerisinde bu dönemde en fazla ibtidaî mektebin bulunduğu kazadır. 1897'de 3, 1898'de 23 tane olmak üzere kaza dâhilinde toplam 26 ibtidaî mektep açılmıştır. Ancak 1903 tarihli maarif salnamesinden anlaşıldığına göre bu okullardan 5 tanesi kısa bir süre sonra kapanmıştır. Kaza merkezinde ve kazaya bağlı köylerde açılan bu okullardan bir tanesi kız okuludur⁹⁴¹. Gümüşhacıköy kazası Lâdik kazasından sonra en çok ibtidaî mektebin açıldığı kaza olmuştur. 1887-1897 tarihleri arasında Gümüşhacıköy kazası dâhilinde 15 tane ibtidaî mektep açılmıştır⁹⁴².

⁹³⁵ H. Hüsameddin, **a.g.e.**, C. 1, s. 138-140.

⁹³⁶ **SNMU 1318**, s. 1434, 1442, 1446.

⁹³⁷ **SNMU 1319**, s. 693, 697-698, 703.

⁹³⁸ **SNMU 1319**, s. 693, 697-698, 703; İleri, **a.g.t.**, s. 72-73.

⁹³⁹ İleri, **a.g.t.**, s. 74.

⁹⁴⁰ **SVS 1321**, s. 131 - 132.

⁹⁴¹ **SNMU 1318**, s. 1434, 1442, 1446; **SNMU 1319**, s. 693, 696, 698, 703-704.

⁹⁴² **SNMU 1318**, s. 1434, 1440, 1442, 1446.

Amasya sancağı ve kazalarındaki ibtidaî mekteplerin 1882'den itibaren açılmaya başlandığı görülmektedir. Yüzyılın başında sancak dâhilinde toplam 67 ibtidaî mektebin açılması okullaşma oranında ciddi bir artışın olduğunu göstermektedir. Açılan bu okulların büyük bir kısmı ahali yardımı ile birkaç tanesi yeni, birkaç tanesi ise başka bir binanın tamir edilmesi suretiyle eğitime uygun hale getirilmiştir⁹⁴³.

4.3.1.2. *Rüştiye Mektepleri*

Rüştiye; Tanzimat döneminde Batı tarzında oluşturulan, zamanla ilköğretim kademesiyle birleşen ortaöğretim kurumudur. 1838'de kurulan Meclis-i Umûr-ı Nâfia sıbyan mekteplerinin üzerinde ve yükseköğretime talebe yetiştirecek ortaöğretim kurumlarının açılması için çalışmalar başlattı. Rüştiye mektepleri bu şekilde ortaöğretim ihtiyacının karşılanması neticesinde ortaya çıktı⁹⁴⁴.

Amasya sancağı merkezinde 1864 yılında Maarif Nezareti tarafından Alaca Yahya Medresesi yıktırılarak ilk rüşdiye mektebi yaptırıldı⁹⁴⁵. 1873 yılına ait Rumeli ve Anadolu'daki rüştiyelerin ve öğrenci sayılarının verildiği bir istatistiğe göre; Amasya, Vezirköprü, Merzifon ve Gümüşhacıköy kazalarında birer rüştiye mektebi bulunmaktadır⁹⁴⁶. 1898-1903 tarihleri arasındaki mevcut maarif salnameleri incelendiğinde bu mekteplere ait bilgilere rastlanılmamaktadır. Bunun nedeni, 1880'den sonra idadilerin önem kazanmaya başlamasıyla rüştiyelerin ikinci plana itilmesi idi. Amasya merkezde açılması düşünülen İdadî Mektebi için hazırlanan müfredata göre idadiler rüştiyelerin eğitim görevini de yürütebilecekti. Bu düşünceyle Amasya merkezdeki Rüştiye Mektebi'nin kaldırılmasına, yıllık eğitim giderlerinin de İdadî Mektebi'nin masraflarına ilave edilmesine karar verilmişti⁹⁴⁷. 1 Kasım 1894 tarihli Sivas Maarif Müdürlüğünden Maarif Nezaretine gönderilen telgrafta, Amasya Rüştiyesi'nin idadiye çevrildiği bu nedenle Rüştiye Mektebi Hüsn-i Hat Muallimi Mustafa Sabri Efendi'nin açıkta kaldığı ifade edilmekteydi⁹⁴⁸.

1881 tarihli Sivas Vilayet Salnamesi'ndeki verilere göre, Amasya Mekteb-i Rüşdiyesi kadrosu şu şekildedir: Muallim-i evvel Osman Remzi Efendi (Müderri),

⁹⁴³ İleri, **a.g.t.**, s. 77-78.

⁹⁴⁴ Cemil Öztürk, "Rüşdiye", **TDVİA**, C. 35, İstanbul 2008, s. 300-301.

⁹⁴⁵ İleri, **a.g.t.**, s. 78.

⁹⁴⁶ Alkan, **a.g.e.**, s. 30.

⁹⁴⁷ Emine Altunay Şam, "Amasya İdadî Mektebi", **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 10, S. XXIX, Mart 2017, s. 189.

⁹⁴⁸ **BOA. MF. MKT. 244/9**, 2 Ca 1312 (1 Kasım 1894).

Muallim-i sani Hacı Mustafa Efendi, Yazı Hocası Kâmil Efendi ve bevâb Hacı Mustafa Efendi idi⁹⁴⁹.

Kazalarda açılan rüşdiye mekteplerine bakacak olursak, Merzifon kazasında 1 rüşdiye mektebi açıldığı 1898/1899 tarihli maarif salnamesinden anlaşılmaktadır⁹⁵⁰. 1898 yılı öncesinde kurulduğu tahmin edilen bu okulda üç hoca ve bir hademe görev yapmakta ve öğrenci sayısı da 1898/1899 tarihli salnamede 93, 1899/1900 tarihli salnamede 150, 1900/1901 tarihli salnamede 100, 1901/1902 tarihli salnamede 87 olarak kayda geçmektedir⁹⁵¹. Vezirköprü kazasında da 1898/1899 tarihli salnameden anlaşıldığına göre 1 rüşdiye mektebi açılmıştır. 1 Muallim-i evvel ve 1 de Hat Mualliminin vazife yaptığı bu mektebin talebe sayısı 30 ile 45 arasında değişmektedir⁹⁵². Köprü kazasındaki rüşdiye mektebinin tam olarak hangi tarihte açıldığı bilinmemekle beraber 1 Mayıs 1867 tarihli bir evrakta, ahalinin tahsil-i ilim ve marifet için inşa ettirmiş oldukları rüşdiye mektebine 400 kuruş maaşla Seyyid Efendi'nin tayin edildiğinden bahsedilmiştir⁹⁵³.

Mecitözü kazasında 1875 yılında bir rüşdiye mektebi açılmıştır. Bu mektebin 1903/1904 yılı öğretim kadrosuna bakıldığında 3 hoca ve bir hademeden oluştuğu ve talebe sayısının da 46 olduğu görülmektedir⁹⁵⁴. Havza kazasında 1893 tarihinde bir rüşdiye okulu açılmıştır. Muallim-i evvel ve bir hat mualliminin vazife yaptığı bu mektebin talebe sayısı 25 ile 35 arasında değişmiştir⁹⁵⁵. Lâdik kazasında tarihi kesin olmamakla birlikte bir rüşdiye mektebi açılmıştır. Öğretim kadrosunun diğer kazalardaki rüşdiye mekteplerinden daha zengin olan bu mektebin öğrenci sayısı da bir hayli fazladır. Muallim-i evvel, muallim-i sani, muallim-i salis ve hat muallim ile bir hademenin görev yaptığı bu okulda öğrenci sayısı 1903/1904 yılında 120'dir⁹⁵⁶. Gümüşhacıköy kazasında 1903/1904 yılına ait salnameye göre 2 hoca ve bir hademenin görev yaptığı bu mektebin talebe sayısı 65'tir. Yine aynı kazaya bağlı bir belde olan

⁹⁴⁹ SVS 1298, s. 102.

⁹⁵⁰ SNMU 1316, s. 1096.

⁹⁵¹ SNMU 1317, s. 1249; SNMU 1318, s. 1395; SNMU 1319, s. 661.

⁹⁵² SNMU 1316, s. 1096.

⁹⁵³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Babiâli Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BOA. BEOAYN. d), Defter No. 814, 26 Z 1283 (1 Mayıs 1867), Belge No. 524.

⁹⁵⁴ SNMU 1321, s. 546; İleri, a.g.t., s. 80.

⁹⁵⁵ SNMU 1318, s. 1432; İleri, a.g.t., s. 80.

⁹⁵⁶ SNMU 1321, s. 546; İleri, a.g.t., s. 81.

Maden-i Sim (Gümüş)'de de bir rüşdiye mektebi açıldığı maarif salnamelerinde görülmektedir. İki muallimin vazife yaptığı bu okulun öğrenci sayısı 43'tür⁹⁵⁷.

Amasya Rüştiyesi'nden mezun olan bazı talebelerin eğitimlerine burada devam etmeyerek İstanbul'a gitmek istedikleri görülmektedir. Mustafa Hamdi isminde Amasya Rüştiyesi'nden mezun bir talebe de Fünun-ı Askeriye'de tahsil etmek üzere Mekteb-i İdadi-i Askeriye'ye gitmek istemektedir. Bu okula kayd ve kabulüne dair yazdığı arzuhal Dâhiliye Nezareti tarafından Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine iletildi⁹⁵⁸. İstanbul'da eğitimine devam etmek isteyen bir diğer talebe ise Amasyalı Halil İhsan'dır. Halil İhsan Sivas askerî Rüştiye Mektebini bitirdikten sonra İstanbul Halkalı Ziraat Mektebi'ne gitmek istedi. Fakir olduğu için bu okula kabulüne dair bir arzuhal yazan Amasyalı Halil İhsan'ın bu talebi Nafia ve Ticaret Nezaretine iletildi⁹⁵⁹. Amasya'daki eğitimini tamamlayarak İstanbul'a giden ve burada Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de okuyan diğer bir talebe ise Amasyalı Kadri'dir. Kadri burada Eczacı sınıfı talebesidir. Mektebin müdavim talebelerinden olan Kadri yapılan yanlış ihbar sonucu tevkif edildi, suçsuzluğu mahkemece anlaşılınca da mektebe tekrar kaydedildi. Ancak bu sefer de kayıt sırasında ismi üzerine her nasılsa Kaplan yazıldı ve bunun üzerine Rusya matbuatına muhabirlik yapanlardan olduğu iddia edilerek tekrar soruşturma geçirdi. Yapılan son tahkikattan sonra da suçsuz olduğu anlaşılan Amasyalı Kadri Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'deki eğitimine devam etti⁹⁶⁰. Örneklerden görüldüğü üzere, Amasya Rüştiye Mektebi'ni başarı ile bitiren talebelerin bir kısmı yükseköğrenimlerine devam etmek için başkent İstanbul'a gitmişlerdir. Bu durum, rüştiye mekteplerinin, talebeleri yükseköğretime hazırlayan bir ortaöğretim kurumu vazifesine uygun olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.

Amasya sancak merkezinde ve bağlı kazaların hemen hepsinde 1870'li yıllardan itibaren birer rüşdiye mektebi açıldı. Taşrada açılan diğer okullarda olduğu gibi rüşdiye mekteplerinde de öğretmen eksikliği, malî yetersizlikler maarif sahasında hedeflenen politikaların gerçekleşmesine mani oldu. Bütün eksikliklerine rağmen rüşdiye mektepleri, ileriki yıllarda kadrolarında ve programlarında birtakım iyileştirmeler ve

⁹⁵⁷ SNMU 1321, s. 547.

⁹⁵⁸ BOA. DH. MKT. 23/22, 10 L 1310 (27 Nisan 1893).

⁹⁵⁹ BOA. DH. MKT. 1975/78, 26 Z 1309 (22 Temmuz 1892).

⁹⁶⁰ BOA. ZB. 345/107, 27 Haziran 1322 (10 Temmuz 1906).

değişiklikler yaparak 1923 yılına kadar dönemin ortaokul seviyesindeki okulları olarak mevcudiyetlerini muhafaza ettiler⁹⁶¹.

4.3.1.3 İdadî Mektepleri

İdadî; rüşdiye mezunlarını yüksekokullara hazırlamak için açılan, günümüzdeki liseye denk ortaöğretim kurumudur. Lise dengi olarak açılan idadîler, askerî ve mülkî (sivil) yüksekokullara öğrenci yetiştirmeye yönelik faaliyetleri bakımından iki kısma ayrılabilir⁹⁶².

II. Abdülhamid döneminde idadîlerde önemli gelişmeler oldu. Osmanlı hükümeti taşrada, idadî okullarının açılması ve yaygınlaştırılmasını temin için, vilayet gelirlerinden bir kısmını “*hisse-i maarif*” olarak eğitime tahsis etti⁹⁶³. Hükümetin bu politikası çerçevesinde Amasya merkezde de bir idadî açılmasına dair talepler 1889 yılında Meclis-i Vükelâ’da müzakere edildi. Müzakere neticesinde, 240.814 kuruş ve 30 para masrafla bir Mekteb-i İdadî açılması ve adı geçen okulun programı gereği rüştiye vazifesini de göreceğinden Rüştiye Mektebi’nin lağvedilerek senelik tahsisatının da Amasya İdadî Mektebine aktarılmasına karar verildi. Rüştiye Mektebi’nin binası büyük olduğu düşünülerek İdadî Mektebi’ne devredilmesi ve ileride İdadî Mektebi için müstakil başka bir bina yapılması kararlaştırıldı. Yapılacak bu inşaatın işleri Liva İdare Meclisi ve Belediye Meclisi azalarından birer zat ile liva mühendislerinden birinin teşkil ettiği hususi komisyon tarafından takip edilecekti⁹⁶⁴.

Başlangıçta 240.814 kuruş olarak gösterilen miktarın Amasya İdadî Mektebi inşaatı için yeterli olmadığı ve vilayetten yapılan talepler üzerine tahsisatın artırıldığı görülür. Aynı tarihlerde Amasya ile beraber Çatalca ve Kırşehir’de de birer idadî mektebi açılmasına yönelik çalışmalar bulunmaktadır⁹⁶⁵. Sadareten Maarif Nezaretine gönderilen 30 Ekim 1896 tarihli yazıda, Yozgat, Kayseri ve Amasya’da idadî mektebi olarak kullanılmak üzere kiralanacak haneler ve bunların ücretlerinin taşra zuhurat tertibinden karşılanmasından bahsedilmektedir. Buna göre, Amasya’da idadiye çevrilen

⁹⁶¹ İleri, a.g.t. , s. 83.

⁹⁶² Cemil Öztürk, “İdadî”, TDVİA, C. 21, İstanbul 2000, s. 464.

⁹⁶³ Öztürk, a.g.md. , s. 465.

⁹⁶⁴ BOA. MV. 46/73, 6 M 1307 (2 Eylül 1889); Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İrade Meclis-i Mahsus. (Bundan sonra BOA. İ.MMS, şeklinde gösterilecektir), 106/4564, (25 M 1307 / 21 Eylül 1889).

⁹⁶⁵ BOA. BEO. 365/27331, 18 Ş 1311 (24 Şubat 1894).

rüştiye binası yandığından orada münasip bir hanenin aylık 304 kuruştan kiralandığı anlaşılmaktadır⁹⁶⁶.

Amasya İdadisi, rüştiyenin lağvedilmesiyle 1892'den itibaren Rüşdiye binasında eğitime başladı. Ancak Saraydüzü Mevkiinde inşa edilen yeni binanın hizmete açılması ise 28 Ekim 1897 tarihini buldu. İdadî Mektebi'nin yeni ve müstakil binası Amasya sancağı idarecileri, uleması, eşrafı ve gayrimüslimlerin hazır bulunduğu bir törenle 28 Ekim 1897 Perşembe günü açıldı⁹⁶⁷.

İdadî okullarının kurulması ve rüştiyelerin bu okullara dâhil edilmesi neticesinde, eski rüştiye sınıfları idadî okullarının alt sınıfları oldu. Bu yeni sisteme göre, talebe bu sınıflarda ilkokul bilgilerini tamamlayacak, daha üst sınıflarda ise bürokratik kariyeri için gerekli eğitimi alacaktı⁹⁶⁸. Rüştiyenin lağvedilerek idadiye çevrilmesi devrin maarif politikası gereği ise de, bu dönüşüm bazı muallimlerin boşta kalmasına neden olmaktaydı. Bu mağduriyeti yaşayanlardan biri de eski Rüştiye Mektebi Hüsn-i Hat Muallimi Mustafa Sabri Efendi idi. Rüştiye Mektebi'nin idadiye dönüşmesiyle Tarih, Türkçe ve Farisi öğretmeni olan Tahir Rüştü Efendi'ye bu derslere ilaveten hüsn-i hat dersi verildi. Mustafa Sabri Efendi ise eski maaşının yarısı kadar maaşla İbtidâî Mektebi'nde hat muallimliğine atandı. Tenzil-i rütbeye uğrayan ve maaşı yarı yarıya kesilen Mustafa Sabri Efendi vilayete yazdığı dilekçesinde bu mağduriyetinin giderilmesini istedi⁹⁶⁹. Sivas Maarif Müdürü, Maarif Nezaretine çektiği telgrafta, İdadî Mektebi'nde Hesap, Fransızca, Hendese ve Resim derslerinin boş olduğunu bu derslerden birinin Tahir Efendi'ye verilerek buna mukabil hat dersinin Mustafa Sabri Efendi'ye verilmesini talep etti⁹⁷⁰. Maarif Nezaretine yazılan bir başka yazıda, Mustafa Sabri Efendi'nin nasıl olduysa mağdur edildiği, resim dersinin Tahir Efendi'ye, onun uhdesindeki hat dersinin de Sabri Efendi'ye verilerek mağduriyetinin giderilmesi talep edildi. Bu arada her ikisinin de tasdikli hüsn-i hat ve resim örneklerinden göndermeleri istendi. Her iki muallimin gönderdiği hat örneklerinin

⁹⁶⁶ BOA. BEO 872/63558, 23 Ca 1314 (30 Ekim 1896).

⁹⁶⁷ Şam, "Amasya İdadî Mektebi", s. 191.

⁹⁶⁸ Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 154-155.

⁹⁶⁹ BOA. MF. MKT. 244/9, 2 Ca 1312 (1 Kasım 1894).

⁹⁷⁰ Aynı belge, 28 Teşrinisani 1310 (9 Kasım 1894).

incelenmesi neticesinde Mustafa Sabri Efendi'nin hattının dahi güzel olduğu ve bu manada dersi alacak talebelere daha faydalı olacağı düşünüldü⁹⁷¹.

Muallim Tahir Efendi, Sivas Maarif Müdürlüğü'ne bir dilekçe yazarak, 50 kuruş fazla olan resim dersinin kendisine verilerek bunun yerine kendisinden hat dersinin alınması hususuna teşekkür etti. Ancak zaten takatinden fazla sayıda derse girdiğini, resim gibi külfetli bir dersi hat yerine kabul edemeyeceğini bildirerek bu hususta affını istedi⁹⁷². Amasya'da muktedir bir resim öğretmeni bulunmadığından, bu derse kabiliyeti aşikâr olan Tahir Efendi'nin atanması, hat dersinin de mağdur durumda olan Sabri Efendi'ye verilmesi ve böylelikle talebelerin istifadesinin artacağı düşünüldü⁹⁷³. Maarif Nezareti İdadî İdaresi, Sivas Maarif Müdürlüğü'nün bu talebini inceledi ve hat dersinin Mustafa Sabri Efendi'ye verilmesini ve Tahir Efendi'nin de ileride gece mektebinden birine naklinin uygun olacağını söyledi ve son kararın Maarif-i Umumiye Nezaretine ait olduğunu bildirdi. Nezaret ise, bu dersin Tahir Efendi'den alınmasının mağduriyetine sebep olacağı gerekçesiyle dersin onun uhdesinde kalmasına karar verdi⁹⁷⁴.

Amasya İdadisi muallimlerinden Tevfik Efendi, bir daha geri dönmek üzere izinli olarak İstanbul'a gittiğinden ondan boşalan Fransızca, Hendese, Coğrafya ve Malumat-ı Fenniye dersleri için yeni muallimlerin atanması gerekmektedir. Fransızca, Hendese ve Coğrafya derslerinin Sivas İdadî Mektebi'ni bu sene (1899 yılı) birincilikle bitiren ve özellikle Fransızca'yı iyi tahsil eden Osman Efendi'ye verilmesi, Malumat-ı Fenniye öğretmenliğinin ise Amasya İdadisi öğretmenlerinden gayreti ile meşhur olan Zekeriya Efendi'ye verilmesi vilayet tarafından talep edildi. Adı geçen şahısların hal tercümeleleri ve şahadetnameleri ile imtihan varakaları İstanbul'a gönderildi⁹⁷⁵. Sivas Maarif Müdürlüğü'nün bu isteği Maarif Nezareti tarafından kabul görmedi. Nezaret, Tevfik Efendi'den boşalan bu derslerin birbirinden ayrılarak Sivas ve Amasya İdadilerinden mezun olan Osman Nuri ve Zekeriya Efendilere verilmesini uygun bulmadı. Fransızca, Hendese, Malumat-ı Nafia ve Coğrafya muallimliklerine mahsus olan toplam 720 kuruş maaşla Darümuallimin-i Aliye Şubesi'nden alıyyülâlâ derece ile mezun olan Mehmed Kamil Efendi'nin atanmasına karar verdi⁹⁷⁶.

⁹⁷¹ Aynı belge, 5 Kânunuevvel 1310 (17 Aralık 1894).

⁹⁷² Aynı belge, 1 Şubat 1310 (13 Şubat 1895).

⁹⁷³ Aynı belge, 25 Nisan 1311 (7 Mayıs 1895).

⁹⁷⁴ Aynı belge, 1 Mayıs 1311 (13 Mayıs 1895).

⁹⁷⁵ BOA. MF. MKT. 477/20, 28 R 1317 (5 Eylül 1899).

⁹⁷⁶ BOA. MF. MKT. 477/20, 7 Za 1317 (9 Mart 1900).

1903 tarihli maarif salnamesindeki verilere göre Amasya idadîsinin eğitim kadrosu ve öğrenci sayısı şu şekildedir⁹⁷⁷:

İsmi	Memuriyeti	Talebe Sayısı	
		Müslim	Gayrimüslim
Abdürrahim Efendi	Müdür, Arabî ve Hesap Muallimi		
Davud Efendi	Coğrafya, Malumat-ı Ziraiye ve Sıhhiye ve hendese Muallimi	88	9
Mehmed Ali Efendi	Fransızca, Cebir, Usûl Defteri ve Tarih Muallimi	Hademe sayısı 2	
Fazlullah Efendi	Kitabet ve Türkçe Muallimi		
Ahmed Nuri Efendi	Ulum-u Diniye ve Ahlakiye Muallimi		
Sabri Efendi	Hat Muallimi		
Osman Efendi	Mubassır (Muallim yardımcısı, belletmen)		
Hafız Sebati Efendi ⁹⁷⁸	Farisî Muallimi		

Tablo 49: Amasya İdadisinin 1903 Yılı Kadrosu

Merkez kaza dışında yalnız Merzifon kazasında bir idadî mektebi açılmıştır. 1903 yılında açılan ve 1919'a kadar hizmet veren Merzifon İdadisi hakkında maarif salnamesinde malumat bulunmamaktadır⁹⁷⁹.

4.3.1.4. Darümuallimîn Mektepleri

Diğer maarif müesseseleri gibi, Darümuallimînler de II. Abdülhamid zamanında, İstanbul'a has bir okul olmaktan çıkarılarak pek çok vilayet merkezinde kapılarını öğretime açtı. Maarif Nezareti, daha başlangıçta öğretmen yetiştirme işine önem vererek bir taraftan İstanbul Darümuallimînini ıslaha çalışırken, diğer taraftan da taşra okullarının öğretmen ihtiyacını karşılamak için vilayet merkezlerinde birer Darümuallimîn-i Sıbyan açma işini ele aldı. Bu okulların açılmasıyla yerinde öğretmen yetiştirme amacı güdüldü⁹⁸⁰.

⁹⁷⁷ SNMU 1321, s. 544

⁹⁷⁸ Bu bilgi maarif salnamesinde yer almamakta, 1321 tarihli Sivas vilayet salnamesinde yer almaktadır. Bk. SVS 1903, s. 116.

⁹⁷⁹ İleri, a.g.t., s. 84-85.

⁹⁸⁰ Kodaman, a.g.e., s. 150.

1885/1886 tarihli devlet salnamesinde Amasya’da bir Darümuallimîn-i Sıbyan Mektebinin açıldığı görülmektedir⁹⁸¹. 1 müdür, 1 muallim ve 1 hademenin görev yaptığı okulda 18 talebe tahsil görmekte idi⁹⁸².

Taşra Darümuallimînleri kısa zamanda Edirne, Kosova, Konya, Sivas, Amasya, Bursa, Selanik, Aydın, Halep, Mamuretülaziz, Van, Musul vilayet merkezlerinde açılarak öğretime başlamışlardır. Fakat bu Darümuallimînler umulan neticeyi vermemiştir. Yeteri kadar talebenin bulunamaması bunda etkili olmuştur. 1910 tarihli Devlet Salnamesinde 1905-1906 tarihli bir istatistiğe dayanarak verilen listede Darümuallimîn bulunan 32 bölgenin içinde Amasya sancağının yer almaması Amasya Darümuallimîn’in bu tarihlerde kapatıldığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir⁹⁸³.

4.3.1.5. Medreseler

Arapça’da “*derase*” kökünden gelen “*medrese*” kelimesi, öğrencinin ders okuyup, ilim öğrenerek yetiştiği yer manasına gelmektedir⁹⁸⁴. Medrese Osmanlı’da Sıbyan Mektebinden sonra orta, lise, yüksekokul ve üniversite eğitimine ve İslami kimliği dolayısıyla sadece Müslümanların devam ettiği eğitim kurumlarıdır⁹⁸⁵. Osmanlı eğitim sisteminde medreseler; Umumi Medreseler ve İhtisas Medreseleri olmak üzere ikiye ayrıldığı gibi İhtisas Medreseleri de kendi içinde darülkurra, darülhadis ve darüttıp şeklinde sınıflandırılıyordu⁹⁸⁶.

H. Hüsameddin *Amasya Tarihi* adlı eserinin birinci cildinde Amasya’daki medreselerden ve bu medreselerden yetişen Amasyalı âlim, şair ve ediplerden bahsederken, Amasya’nın bir medrese ve ilim şehri olduğunu şu dörtlülle ifade eder:

Her bir ciheti medrese-i ilm ü edebdir

Erbâb-ı zekâ feyzine i’lâ-yı sebebdir

Makbûl-ı ümem, melce-i ashâb-ı talebdir

*Medhûl olur elbette dil-âzâr-ı Amasya*⁹⁸⁷.

Amasya ilim ve maarif sayesinde âlimler yatağı, medrese ve mektepler sayesinde de fazıllar merkezi olduğu için her tarafında ilim medreseleri ve maarif

⁹⁸¹ SDAO 1303, s. 326.

⁹⁸² SNMU 1318, s. 1394

⁹⁸³ Kodaman, a.g.e. , s. 152 – 153.

⁹⁸⁴ Ş. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 1313-1314.

⁹⁸⁵ Mehmet İpşirli, “Medrese”, TDVİA, C. 28, İstanbul 2008, s. 327.

⁹⁸⁶ Filiz Özkan Aydemir, *Sâlnâmelere Göre Balıkesir’de Eğitim ve Eğitim Kurumları (1876’dan 1908’e)*, Balıkesir Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2009, s. 129.

⁹⁸⁷ H. Hüsameddin, a.g.e. , C. 1, s. 133.

mektepleri mevcuttur. Cami, medrese, hankâh gibi ilim müesseselerinin çokluğu sebebiyle Amasya Danişmendli ve Selçuklulardan beri bir ilim merkezi olmuş ve bu hususiyeti Osmanlı devrinde devam edegelmiştir. Amasya'da eskilerin vücuda getirdikleri medreseler, mektepler kütüphaneler, darükkurrarlar incelendiğinde Amasya'yı ne kadar büyük himmetlerle fen ve ilim merkezi haline koydukları anlaşılır. Yapılan bu büyük hizmetler Amasya'yı tarihi manada meşhur bir belde haline getirmiştir⁹⁸⁸.

H. Hüsameddin, mektepler ve darükkurrarların ibtidaî ve idadî hükmünde olduğunu medrese ilimlerinin ise mekâtib-i âliye seviyesinde yani yüksek düzeyde olduğunu belirtir. Buna göre, Amasya medreselerinde tahsil edilen ilim üç kısma ayrılır: bir kısmı tefsir, hadis, usûl, fıkıh, kelâm gibi şer'î ilimler, bir kısmı hikmet, mantık, tıp, hendese ve hesap gibi akli ilimler ve üçüncü kısım da ma'ânî, beyân, lügat, nahiv, sarf, tarih, muhâzara, şiir gibi edebi ilimlerdir. Amasya medreselerinde dersler müderrisler ve dersiamlar tarafından verilir, dini ilimlerin tedrisinde Arapça, edebiyata dair derslerde ise Farsça hâkimdir. Matematik, geometri ve tarih gibi ilimlere eskiden daha fazla ehemmiyet verilirken, daha sonraları bu ilimler başlangıç seviyesini geçmez oldu. Tarih ilmi ise, İslam tarihi olarak telakki edilmekte idi. En fazla ehemmiyet verilen ise dersler “*ulûm-ı diniye*” yani din dersleri idi. Dini ilimler içinde Hadis o kadar mühim bir mevkidedir ki Amasya'da 4 tane darülhadis olub bunlar; Dârü'l Hadîs-i Abdullah Paşa, Dârü'l-Hadîs-i Osman Çelebi, Dârü'l-Hadîs-i İbrahim Efendi, Dârü'l-Hadîs-i Osman Beg'dir⁹⁸⁹.

1899/1900 tarihli maarif salnamesinde Amasya sancağında yer alan medreseler toplu bir şekilde verilmiştir. Buna göre göre medreseler, mahalleleri, banilerini, öğrenci sayıları şu şekildedir⁹⁹⁰:

⁹⁸⁸ H. Hüsameddin, **a.g.e.** , C. 1, s. 134, 136.

⁹⁸⁹ H. Hüsameddin, **a.g.e.** , C I. , s. 140-141.

⁹⁹⁰ **SNMU 1317**, s. 1358.

İsmi	Mahalli	Müderrisi	Talebe Sayısı	Medresenin Banisi
Sultan Bayezid	Hacı İlyas	Osman Efendi	65	Sultan Bayezid-i Veli Tab-1 Saray Hazretleri
Kâşifiye	Eski Kethüda	Osman Efendi	25	Kâşif Efendi
Cami-i Enderun	Cami-i Enderun	Hacı Ahmed Efendi	10	Hacı Mahmud Ağa ve Melek Hatun
Yukarı Yakacık	Yukarı Yakacık	Hacı Ahmed Efendi	57	Meçhul
Aşağı Yakacık	Aşağı Yakacık	Hacı Ahmed Efendi	-	Rüşdü Paşa
Saraçhane	Saraçhane	Hacı Eyüp Efendi	30	Hacı Mahmud Efendi
Receb Efendi	Receb Efendi	Hacı Osman Efendi	40	Halifet Gazi
Pirinççi	Pirinççi	Mehmed Efendi	22	Hacı Tuğrul Bey
Atabey	Uzun Mustafa	Mehmed Efendi	16	Atabey
Osman Baba	Çevikçe	Hafız Mehmed Efendi	45	Osman Baba
Benderli	Kocacık	Mehmed Efendi	-	Benderli Hacı Abdullah Efendi
Bayezid Paşa	Bayezid Paşa	Haşim Efendi	62	Mir Hüseyin Efendi
Ayas	Şamlar	Hacı Ali Efendi	10	Ayas Ağa
Osman Beğ	Alçak Köprü	Hacı Kâmil Efendi	41	Osman Beğ
Yakup Paşa	Çevikçe	Sadık Efendi	15	Yakup Paşa
Abdullah Paşa	Sofular	Hacı Hafız	8	Abdullah Paşa
Hızır Paşa	Hızır Paşa	Mustafa Efendi	3	Hızır Paşa
Devehane	Devehane	Ahmed Efendi	46	Hacı Hüseyin Efendi
Mehmed Paşa	Mehmed Paşa	Osman Efendi	38	Mehmed Paşa
Mehmed Paşa	Mehmed Paşa	Şakir Efendi	15	Ayvalızade Abdullah Efendi
Devehane	Devehane	Şakir Efendi	5	Hacı Abdullah Efendi
Yakutiye	Yakutiye	Ahmet Efendi	23	Hafız Mehmed Efendi

Tablo 50: Amasya Kazasında Yer Alan Medreseler

1900/1901 tarihli maarif salnamesinde yukarıda isimleri zikredilen bazı medreselere rastlanmamakta ve 22 olan medrese sayısının bu salnamede 17'ye indiği görülmektedir⁹⁹¹. 1903/1904 tarihli maarif salnamesine göre Amasya kazasında 19 tane medrese bulunmaktadır⁹⁹². Amasya medreseleri tek müderrisle idare edilmişlerdir. Bu medreselerin bir kısmı zamanla kapanırken bir kısmı da ibtidaî ve rüşdiye mekteplerine dönüşmüştür. Birçoğu zamanla tarihe karışan medreselerden günümüze ulaşan ve değişik fonksiyonlarla mevcudiyetini muhafaza eden medreseler ise şunlardır:

Sultan Bayezid Medresesi; günümüzde İl Halk Kütüphanesi olarak hizmet vermektedir. *Ayas ve Şamlar Medresesi*; Küçük Ağa Medresesi olarak da bilinen ve yakın zamana kadar Kur'an Kursu olarak hizmet veren bu medrese şu an depo olarak kullanılmaktadır. *Büyük Ağa Medresesi*; günümüzde Yatılı Kur'an Kursu olarak hizmet vermektedir⁹⁹³.

Maarif salnamelerinde farklı dönemlerde 17, 19 ve 22 olarak geçen medrese sayısı Amasya Tarihi'nde 36 olarak geçmektedir. H. Hüsameddin'in ismini zikrettiği Amasya medreselerinden 8 tanesi XIX. yüzyılda inşa edilmiştir. Bu medreseler içinde Sultan Abdülhamid devrinde (1876-1909) inşa edilenler; Saraçhane, Mehmed Beg, Sûfiler ve Hacı Hamza Efendi Medreseleridir⁹⁹⁴. Bu dört medreseden başka *Amasya Tarihi* isimli eserde ismi geçmeyen Hacı Osman Bey Medresesi de Sultan II. Abdülhamid döneminde kurulmuştur. 1883 yılında kurulan bu medrese Köprübaşı Mahallesi'ndedir⁹⁹⁵.

Daha önce inşa edilip Sultan II. Abdülhamid döneminde tamir edilen medreseler de bulunmaktaydı. Bunlardan biri 1750 yılında Eski Mısır Mirlivası Amasyalı Bekir Beyzade el-Hac Osman Bey tarafından Köprübaşı Mahallesi'nde kurulan Ebubekir Paşa Medresesi idi. Adı geçen medresenin bazı kısımları tamire muhtaç olduğundan, keşf ve münakasa⁹⁹⁶ yapılarak 8.000 kuruş masrafla tamir edilmesine karar verildi. Amasya Evkaf müdürü ve medresenin bağlı olduğu vakfın mütevellisi nezaretinde müteahhit marifetiyle yapılacak tamirin masrafları vakfın gelirinden karşılanacaktı⁹⁹⁷.

⁹⁹¹ SNMU 1318, s. 1402.

⁹⁹² SNMU 1321, s. 551.

⁹⁹³ İleri, a.g.t., s. 93.

⁹⁹⁴ H. Hüsameddin, a.g.e., C I., s. 137 – 160.

⁹⁹⁵ Kuşucular, a.g.t., s. 80.

⁹⁹⁶ Eksiltme (alışveriş, ihale gibi işlerde), bk. Devellioğlu, a.g.e., s. 724.

⁹⁹⁷ BOA. BEO. 1337/100248, 16 S 1317 (26 Haziran 1899).

Amasya merkez kazasındaki medreselerden sonra sancağın diğer kazalarındaki medreselerin durumuna bakacak olursak, 1899-1900 tarihli maarif salnamelerine göre; Merzifon'da 4, Köprü'de 7, Gümüşhacıköy'de 3, Mecitözü'nde 4 ve Lâdik kazasında ise 2 adet medrese bulunmaktaydı⁹⁹⁸. İncelenen maarif salnamelerinde Havza kazasında medrese olmadığı görülür.

XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarında Amasya sancak merkezinde ve bağlı kazalarda yer alan medreseler, maarif salnamelerinde ve H Hüsameddin'in *Amasya Tarihi*'nde geçen ve yukarıda zikredilenlerden ibarettir. Amasya medreselerinin hususiyetlerine bakıldığında; bunların kahir ekseriyetinin tek müderrisli olduğu, Gümüşhacıköy kazasındaki Halil Paşa Medresesi ile Mecitözü kazasındaki Cami-i Kebir Medresesinin ise bu genellemeye aykırı olarak iki müderris ile idare edildiği görülmektedir. Medreselerin önemli bir kısmı eğitim öğretim fonksiyonlarını yitirerek tamamen unutulurken, bazıları da Amasya merkezde yer alan Sultan Bayezid Medresesi gibi kütüphane işlevi ile günümüze kadar varlığını devam ettirdi. Medreselerin isimlerine bakıldığında bunların önemli bir kısmının banisinin, yani medreseyi inşa ettirenin, ismiyle anıldığı görülmektedir. Mesela; Amasya merkezdeki Yörgüç Paşa Medresesi, Torumtay Medresesi kurucularının ismiyle anılmıştır. Bazı medreseler ise kuruldukları mahallenin veyahut yakınında buldukları caminin ismiyle anılmışlardır. Örnek olarak; Gümüşhacıköy kazasında Hacı Yahya mahallesinde inşa edilen medrese aynı isimle yani Hacı Yahya Medresesi olarak isimlendirilmiştir. Benzer şekilde Amasya merkezde yer alan Devehane Medresesi de ismini kurulduğu mahalleden almaktadır. Netice olarak, bu kurumların önemli bir kısmı zamanla ibtidaî ve rüşdiye mekteplerine dönüşerek Cumhuriyet'e kadar eğitim faaliyetlerini sürdürürken, önemli bir kısmı da kapanarak tarihe karışmıştır.

Amasya şehir merkezinde eğitim veren okullardan biri de Amasya Ticaret Mektebi'dir. 1899 yılında geçici resmi ruhsatla açılan ve eğitim veren bu okul, Amasya'nın Surp Nikagos Kilisesi yanındaki bir hanede hizmet vermekteydi. Bu okulun daha iyi bir binada ve iyi bir eğitimle tekrar açılabilmesi için Amasya Ermenilerinden İbranosyan Biraderler gerekli resmi mercilere başvuru yaptı. Mehmed

⁹⁹⁸ SNMU 1317, s. 1260. İleri, Amasya'da Eğitime dair hazırladığı yüksek lisans tezinde 1899/1900 yılında Lâdik kazasında 3 tane medrese olduğundan bahseder. Ancak adı geçen salnameye bakıldığında zikredilen tarihte Lâdik'te Cami-i Cedid ve Kuvâ isminde iki medresenin olduğu görülür. Karşılaştırma için bk. SNMU 1317, s. 1260 ve İleri, **a.g.t.**, s. 96.

Paşa Mahallesi'nde yapılması düşünülen okulun arsası İbranosyan Biraderlere aitti. Tapu ile tasarruf hakkına sahip oldukları arsada üç kattan müteşekkil bir bina bulunmaktaydı. Sırf mülk olan bu hane 1900 metre genişliğinde, 454 metre 40 santimetre kare, 24,5 metre uzunluğunda 15 metre yüksekliğinde bir yapıdır. Üç katlı bu binanın zemin katı kargir (taştan), üst katları ise ahşaptır. Zikredilen bu hanede bir Ticaret Mektebi inşa edilmesi talep edilmektedir. Mektebin inşası için lazım olan 1.000 lira ile muallimlerin maaşları ve masraflarını tamamen İbranosyan Biraderler üstlenmeyi kabul ettiler. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa kendisine ulaşan bu bilgileri bir tezkire-i maruza ile Mabeyn-i Hümayuna gönderdi. İbranosyan Biraderlerin Amasya'da Mehmed Paşa Mahallesi'nde bir Ticaret Mektebi açmaya yönelik talepleri Padişah Sultan Mehmed Reşad tarafından tasdik edilerek bu hususta irade sadır oldu⁹⁹⁹. Ticaret Mektebi'nin Amasya'da gayrimüslim vatandaşların öncülüğünde ve gayretleri ile açılması şehrin ticaret hayatında onların oynadığı rolü göstermesi bakımından önemlidir.

4.3.1.6. Darüleytam

Amasya'da barınma ve eğitime yönelik faaliyet gösteren bir diğer kurum ise Amasya Darüleytamı'dır. XX. yüzyılın başında yaşanan Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı büyük felaketlere sebep olduğu gibi, önemli bir göç olayını da ortaya çıkarmıştı. Gerek Balkan Savaşları'nda gerekse Birinci Dünya Savaşı'nda şehit olanların çocuklarının barınması ve eğitimi devlet için büyük sorun olmuştu. İşte bu sorunu çözüme gayretinin bir sonucu olarak Darüleytamlar kuruldu. Devlet bu kurumlarla savaşta şehit olanların çocuklarına ve savaş sonrasında kargaşa ortamındaki muhacir ve mültecilere hizmet götürmeyi amaçlamıştır. Başlangıçta İstanbul'da sonrada Anadolu'nun hemen her sancağında açılan bu kurumlar, yetimlerin barınma, yeme, içme ihtiyaçlarının yanında eğitimlerini de yaptırmak üzere teşkilatlandırılmışlardır¹⁰⁰⁰. Sultan Mehmed Reşad döneminde Amasya'da da bir darüleytam açıldığını görmekteyiz. Yetim ve öksüz çocukların barınma, iye ve özellikle de eğitim ihtiyaçlarını karşılayan bu kuruma devrin padişahı Mehmed Reşad yakın ilgi göstermiştir. Amasya'da bu

⁹⁹⁹ BOA. DH. MKT. 2860/76, 6 Ca 1327 (26 Mayıs 1909); BOA. BEO. 3584/268775, 8 C 1327 (27 Haziran 1909).

¹⁰⁰⁰ Salih Özkan, "Türkiye'de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytamı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 19, Konya 2007, s. 211.

sıralarda açılmış olan Darüleytama Sultan Reşad kendi özel hazinesinden (Hazine-i Hassa-i Şahane) 50 Osmanlı altını göndermiştir¹⁰⁰¹.

4.3.2. Gayrimüslim Okulları

Osmanlı Devleti, içinde barındırdığı azınlıklara her zaman hoş görüşle yaklaşmış ve bu azınlıkların kültürel faaliyetlerini kısıtlamamıştır. Bu serbest ortam içerisinde kendi kültürlerini yaşatma imkânına sahip olan azınlıklar, kendi okullarını da kurup buralarda eğitim faaliyetlerinde bulunabilmekteydiler. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak azınlık hakları da devletin zararına olacak biçimde genişletilmişti. Tanzimat Fermanı'nın ilanını takiben azınlıklar başta İstanbul olmak üzere birçok bölgede okullar kurma çabalarını hızlandırmışlardı¹⁰⁰².

Amasya sancağı dâhilindeki gayrimüslim okullarını; Ermeni, Rum ve Yabancı Okullar şeklinde tasnif etmek mümkündür. Bu okullarda okuyanlar dillerini ve tarihsel geleneklerini üstün tutmayı öğrenip, batının toplumsal ve ekonomik ilerleme ideallerini tanımışlar, Müslüman komşularına karşı kesin bir üstünlük duygusu beslemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla beraber, bu okullar misyonerlerin de etkisiyle Osmanlı Devleti'ni yıkmak isteyen birer merkez gibi faaliyet yürütmüşlerdir¹⁰⁰³. Bu okullar ilk zamanlar çok fazla dikkat çekmez iken, özellikle Ermeni olaylarından sonra Osmanlı Hükümeti, bu okullara karşı birtakım tedbirler almaya başlamıştır. Sadaret Maarif Nezaretine gönderdiği 1 Ocak 1899 tarihli yazısında, vilayetler dâhilinde yeni ecnebi mekteplerin açtırılmaması ve Tokat ile Amasya'daki Cizvit mekteplerinin gözetim altında tutulmasını istemiştir. Söz konusu yazıda, bu okulların müfredatlarının maarif tedrisatına uygun olması, ruhsatlarının tam olması ve yasak yayın bulundurmaması dikkat edilmesi istenen hususlardandır. Cizvit okullarının özellikle Tokat ve Amasya şehirlerinde yaygınlaştığına dikkat çekilerek gereken tedbirlerin alınması talep edilmiştir¹⁰⁰⁴.

¹⁰⁰¹ BOA. BEO. 4247/318520, 14 S 1332 (12 Ocak 1914); BEO. 4250/318743, 21 S 1332 (19 Ocak 1914).

¹⁰⁰² Demircioğlu, a.g.t. , s. 49.

¹⁰⁰³ İleri, a.g.t. , s. 97.

¹⁰⁰⁴ BOA. BEO. 1249/93662, 18 Z 1316 (29 Nisan 1899).

4.3.2.1. Ermeni Okulları

Amasya sancağında 1903/1904 yılında Ermenilere ait 1 rüşdiye, 4 ibtidaî olmak üzere toplam 5 okul bulunmaktaydı. Bu okulların isimleri, inşa tarihleri, öğrenci sayıları ve diğer bilgiler şu şekildedir¹⁰⁰⁵:

Okulun İsmi	Okulun Mensup Olduğu Cemaat	Okulun Derecesi	Öğrenci Sayısı		Açılış Tarihi	Ruhsatname Tarihi
			Erkek	Kız		
Ermeni	Ermeni	Erkek- Kız İbtidaî	114	105	1863	30 Temmuz 1898
Ermeni-Protestan	Ermeni – Protestan	Erkek- Kız İbtidaî	11	9	1868	17 Şubat 1899
Ermeni	Ermeni	Erkek- Kız İbtidaî	100	140	1863	30 Temmuz 1898
Ermeni – Protestan	Ermeni – Protestan	Erkek- Kız İbtidaî	14	16	1858	30 Temmuz 1898
Ermeni	Ermeni	Erkek- Kız Rüşdiye	67	16	1816	10 Ağustos 1898

Tablo 51: Amasya Merkezdeki Ermeniler Okulları

Tabloya bakıldığında Amasya kazasında Ermenilere ait okulların karma okullar olduğu görülmektedir. Bu beş okulun dördü ibtidaî okulu iken yalnız bir tanesi rüştiyedir. Aynı tarihlerde Merzifon'da 5, Mecitözü kazasında ise 4 Ermeni okulu bulunmaktaydı¹⁰⁰⁶.

1899/1900 tarihli Maarif Salnamesine göre, Köprü kazasında Ermenilere ait 3 adet ibtidaî mektebi bulunmaktaydı. Aynı tarihlerde Gümüşhacıköy merkezinde 1, Gümüş nahiyesinde ise 2 tane olmak üzere kaza genelinde 3 Ermeni okulu mevcuttu¹⁰⁰⁷.

Amasya sancağında yer alan Ermenilere ait okulların bir kısmı karma iken bir kısmı sadece erkeklerin devam ettiği okullardır. Bu okulların önemli bir kısmı ibtidaî mektebidir. Okulların açılış yılları farklılık arz etmekle beraber en erken tarihli açılan okul Amasya kazasında 1816'da açılan okuldur. En geç açılanlar ise Köprü ve

¹⁰⁰⁵ SNMU 1321, s. 558; İleri, a.g.t., s. 99.

¹⁰⁰⁶ SNMU 1321, s. 558-559.

¹⁰⁰⁷ SNMU 1317, s. 1266, 1268.

Gümüşhacıköy kazalarında 1890 yılında açılan iki okuldur. Okulların çoğu Ermeni-Protestan cemaati¹⁰⁰⁸ne mensup okullardır.

4.3.2.2. Rum Okulları

Amasya sancak merkezinde 1903-1904 yılında eğitim öğretim faaliyeti yapan Rum okulu sayısı 5 olup hepsi de ibtidaî seviyesindedir. Sancak merkezinde ve kazalardaki tüm Rum okulları, Samsun Rum Metropolitliğine bağlı olarak faaliyetlerini yürütmektedir. Hemen hepsinin kuruluş tarihi verilmemiş, bunun yerine “*kadîm*”, ve “*kadimen*” ifadeleri kullanılarak eski tarihli oldukları vurgulanmıştır. Tamamı ibtidaî seviyesinde ve hepsi de Samsun Rum Metropolitliğine bağlı bu okullardan yalnız Amasya sancak merkezindekilerin tablosu verilecek, diğer kazalardakilerin ise sayısı hakkında malumat verilecektir. 1903-1904 tarihli salnameye göre Amasya merkezindeki Rum okullarına ait bilgiler şöyledir¹⁰⁰⁹:

Okulun İsmi	Mensup Olduğu Cemaat	Ruhsat verilen Sorumlu Müdür	Okulun Derecesi	Öğrenci Sayısı		Açılış Tarihi	Ruhsatname Tarihi
				Erkek	Kız		
Rum	Rum	Samsun Rum Metropolitliği	İbtidaî	21	16	Kadîmen	13 Temmuz 1898
Rum	Rum	Samsun Rum Metropolitliği	İbtidaî	33	16	Kadîmen	13 Temmuz 1898
Rum	Rum	Samsun Rum Metropolitliği	İbtidaî	24	16	Kadîmen	13 Temmuz 1898
Rum	Rum	Samsun Rum Metropolitliği	İbtidaî	14	16	Kadîmen	13 Temmuz 1898
Rum	Rum	Samsun Rum Metropolitliği	İbtidaî	25	16	Kadîmen	13 Temmuz 1898

Tablo 52: Amasya Merkezinde Yer Alan Rum Okulları

¹⁰⁰⁸ Burada Protestan Amerikalıların Ermeniler üzerindeki misyon çalışmalarının etkisi açıkça görülebilir. Zira Amerikalılar bu coğrafyadaki siyasî ve iktisadî maksatları için Gregoryen ve Ortodoks olan Ermenileri Protestanlaştırma çabası gütmüşler ve bunda da ciddi oranda başarı elde etmişlerdir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Murat Gökhan Dalyan, **XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı**, Öncü Kitabevi, Ankara 2011.

¹⁰⁰⁹ SNMU 1321, s. 558; İleri, a.g.t., s. 104.

Amasya merkezdeki Rum okulları incelendiğinde, bunların Samsun Rum metropolitliğine bağlı oldukları ve karma eğitim verdikleri görülmektedir. Açılış tarihleri bir hayli eski olmasına rağmen tüm bu okulların ruhsatname tarihi 13 Temmuz 1898'dir.

1903-1904 tarihli salnameye göre Merzifon'da 3, Gümüşhacıköy'de 2 ve Köprü kazasında ise 10 adet Rum okulu bulunmaktaydı. Havza ve Lâdik kazalarında Rum köylerinin çokluğu açılan mekteplerin sayısından da anlaşılmaktadır. Zira Havza'da 15, Lâdik'te ise 16 adet bulunmaktaydı¹⁰¹⁰.

Ermeni okullarının bir kısmı rüştiye seviyesinde eğitim verirken Samsun Rum metropolitliğine bağlı olan Rum okulların tamamı ibtidaî seviyesinde idiler. Yine Ermeni okulları ile karşılaştırıldığında, Ermeni mekteplerinin bir kısmı karışık bir kısmı ise sadece erkek okulu olarak faaliyet yürütmekte idi. Ancak Rum okullarından sadece Amasya merkezindeki okullar karışık eğitim vermekte onun dışında kazalardaki tüm okullarda yalnızca erkekler eğitim görmektedir. Amasya sancağına bağlı kazalar içerisinde yalnızca Mecitözü kazasında Rum okulu bulunmamaktadır. Bu durum kazadaki Rum nüfusunun azlığına delalet etmektedir.

4.3.2.3. Yabancı / Misyoner Okulları

Kapitülasyonlar yabancılara Osmanlı ülkesinde rahatça seyahat etme, ticaret, din, adalet, siyaset, eğitim, kültür ve konsolosluk konularında imtiyazlar tanıyordu. Bu imtiyazlar gereğince, yabancı devletlerden Fransa ve İtalya, katolik Hıristiyanları; Almanya, katolik ve Protestan Hıristiyanları; İngiltere ve Amerika, Protestan Hıristiyanları; Rusya Ortodoks Hıristiyanları himaye etme hakkını elde ettiler¹⁰¹¹. Kapitülasyonlardan elde ettikleri haklarla Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren misyonerlerin, çalışmalarını yoğunlaştırdıkları en önemli sahaların başında eğitim gelmekteydi. Bu eğitim faaliyetlerinin bir sonucu olarak Osmanlı topraklarında, genellikle kontrolsüz bir şekilde çok sayıda yabancı misyoner okulu açıldı¹⁰¹². 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile Osmanlı Devleti kişi ve cemaatlere ait olan okulların kurulması ve yönetilmesini o cemaate bırakmış, sadece denetleme yetkisini elinde bulundurmuştu. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesine göre, hem

¹⁰¹⁰ SNMU 1321, s. 558-559.

¹⁰¹¹ Ersoy Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okulları" , **Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi**, S. 10, Kayseri 2001, s. 24.

¹⁰¹² Erkan Cevizliler, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme" , **Tarihin Peşinde**, S. 12, 2014, s. 119. (ss.119-155)

tebaası olan dini cemaatlere hem de yabancılara, ruhsat alma şartıyla okul açma izni verilmişti. Bu tür okulların her türlü masrafları o cemaate ait olacaktı¹⁰¹³.

Misyoner faaliyetlerinin bir sonucu olarak Osmanlı topraklarında ortaya çıkan bu okullar ayrılıkçı-azınlık hareketini körükleyen okullar oldular. Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde olduğu gibi Sivas vilayetinde de çeşitli cemaat/devletlere ait misyoner okulları açıldı. 1898-1903 yılları arasında Sivas vilayeti sınırları içerisinde 9 adet yabancı okul bulunmaktadır. Bu okullar farklı mezhepler ve farklı milletler tarafından kuruldu. Merzifon kazasında 3 adet yabancı okul bulunmaktadır. Bunlardan biri Amerikan Protestan cemaatine ait toplam 510 öğrenciye sahip okuldur. Diğer ikisi ise Fransız Cizvit cemaatine mensup okullardır. Bu okullardan Erkek İdadîsi 110, Kız İdadîsi ise 80 öğrenciye sahiptir¹⁰¹⁴.

Merzifon Amerikan Koleji Osmanlı Devleti ile A.B.D. arasında yapılan görüşmeler sonunda 1863'te faaliyete geçti. Şehrin kuzeyinde bir kısım arazi satın alınarak Amerikan Board Komisyonu misyonerlerinden Marsovan tarafından kuruldu. Okul kampüsünde aşhane, kütüphane, marangozhane, eczane, hastane ve kilise gibi birçok müesseseden müteşekkil bir yerleşim birimi oldu. "*Teoloji Semineri*" diye adlandırılan okul, halk için hem dini hem de sosyal hizmetleri yerine getiren bir eğitim merkezi oldu¹⁰¹⁵.

Kolej müfredatı, iki yıl hazırlık, ardından dört yıllık bir eğitim öngörmekteydi. Hazırlık eğitimi 1891'de 3 yıla, ardından 1908'de 4 yıla çıkarıldı. Böylece toplam eğitim süresi 4 sene hazırlık, 4 sene kolej eğitimi olmak üzere 8 yıla yükseldi. Okulun öğretim dili İngilizce idi. Ayrıca Fransızca, Türkçe, Ermenice ve Yunanca dilleri de okutulmaktaydı. Kolej'in programında Fen Bilimleri ve Genel Kültür Dersleri yanında Hristiyanlık Tarihi ve Felsefesi ile Ermeni ve Yunan Mitolojisi gibi dersler de vardı¹⁰¹⁶. Amerikan Koleji'nde Ermenice eğitime ayrı bir önem verilmekte, Ermenice okutan öğretmenlere, Türkçe öğretmenlerine ödenen ücretin üç katı ödenmekteydi. Bu durum, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere ayrılıkçı hareketlerin bir gereği olsa gerektir. Okulda

¹⁰¹³ Emine Dinceç, "Amerikan Misyoner Okullarının Ermeni Ayrılıkçı Hareketindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme", *Yeni Türkiye*, S. 60, 2014, s. 1.

¹⁰¹⁴ *SNMU* 1321, s. 562; Togay Seçkin Birbudak, "Sâlnâmelere Göre Sivas Vilayeti'nde Eğitim-Öğretim (1898-1903)", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 15, (Mart 2007), Kastamonu 2007, s. 313.

¹⁰¹⁵ Menç, *Tarih İçinde Amasya*, s. 367.

¹⁰¹⁶ Nazan Maksudyan, "Amerikan Kaynaklarında Merzifon Anadolu Koleji'nin Kısa Tarihiçesi", *Kebikeç*, S. 36, Ankara 2013, s. 133.

fen bilimler ve genel kültür dersleri yanında Hıristiyanlık Tarihi ve Felsefesi ile Ermeni ve Yunan Mitolojisi gibi dersler de okutulmaktaydı¹⁰¹⁷.

Çevre şehirlerden öğrencilerin yatılı olarak eğitim gördüğü okul, Osmanlı Devleti'nin son döneminde Hınçak ve Pontosçu örgütlerin karargâhı gibi çalışarak, eğitimden çok anarşi yuvası haline gelmiştir. Amasya'da açılan yabancı okullar içerisinde misyoner faaliyetleri ve ayrılıkçı hareketler konusunda en etkili okul olarak dikkat çeken bu okul Osmanlı Devleti'ne başkaldıran Ermenilerin, terör hareketleri için bir karargâh işlevi görmüştür. Zira 1892-1894 Merzifon'daki Ermeni ayaklanmalarında bunun bariz örnekleri görülmüştür. Ermenileri ayaklanmalarında etkili rol oynayan bu okulun Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Yıllarında da Rumlar için aynı vazifeyi icra ettiklerini söylemek mümkündür. Amerikan Koleji'ndeki Rumlar, biri Rum İrfanperver diğeri Pontus Kulübü adıyla iki kulüp tesis etmişler, buna daha sonra bir de musiki kısmı ilave olunarak Pontus Cemiyeti adı altında gizli bir cemiyet oluşturmuşlardır. Bu gizli cemiyet, Samsun, Merzifon, Trabzon, Gümüşhane, Amasya, Giresun, Ordu ve diğer şehirlerde yapılacak büyük bir teşkilatın esasını teşkil etmiştir¹⁰¹⁸.

4.3.3. Kütüphaneler

XIX. yüzyılın başında Osmanlı coğrafyasında değişik şehirlerde kurulan kütüphane sayısı arttığı gibi kasaba ve hatta köylerde bile kütüphaneler oluşturulmuştu. Tanzimat Dönemi'nde vakıf kütüphane kurma ve mevcut kütüphaneleri kitap bağışı yoluyla zenginleştirme faaliyetleri devam etti. Tanzimat'tan sonra İstanbul dışında da kütüphaneler kurulmaya devam etti¹⁰¹⁹.

1903/1904 tarihli maarif salnamesine göre Sivas vilayeti genelinde 17 tane kütüphane yer almaktadır. Bunlardan 4 tanesi Sivas'ta, 3 tanesi Tokat'ta ve kalan 10 tanesi de Amasya sancağındadır. Kütüphaneler de tıpkı medreselerde olduğu gibi kurucusunun ya da bulunduğu yerin adıyla anılmışlardır. Kütüphanelerle ilgili sayılar Amasya sancağının XX. yüzyıl başında Sivas vilayetinin en fazla kültür yatırımı ve altyapısına sahip sancağı olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir¹⁰²⁰. Amasya'nın Türk

¹⁰¹⁷ Taşdemirci, a.g.m. , s. 27.

¹⁰¹⁸ Serpil Sürmeli, "Samsun ve Çevresinde Pontus Hareketi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 19, Ankara 1997, s. 327.

¹⁰¹⁹ İsmail E. Erünsal, "Kütüphane" , **TDVİA**, C. 27, İstanbul 2003, s. 29.

¹⁰²⁰ **SNMU 1321**, s. 563.

İslam fütühatından beri bir ilim, irfan ve kültür şehri olduğunu seyyahların izlenimlerinden de görülmektedir. 1266-1267 yıllarında bölgeyi ziyaret eden Endülüslü İslam âlimi ve seyyah İbn-i Said'e göre, Amasya hekimlerin, filozofların ve âlimlerin şehridir. Yine 1861 yılında Amasya şehrini ziyaret eden ünlü Fransız arkeolog, dilbilimci ve seyyah Georges Perrot, Amasya'yı üniversiteler (medreseler), bilginler şehri ve bilim merkezi özelliklerinden dolayı "*Anadolu'nun Oxford*"u olarak tanımlar¹⁰²¹.

Medrese, mektep, cami ve imaretler yönünden zengin olan Amasya şehri, kütüphanelerin çokluğu bakımından Sivas vilayeti içerisinde ilk sırada yer almaktadır. Amasya sancağında yer alan kütüphaneler şunlardır¹⁰²²:

Liva	Kaza	Kütüphanenin İsmi	Kütüphanenin Kurucusu	Mevcut Kitap Sayısı	Kütüphanenin Kuruluş Tarihi
Amasya	Amasya	Abdullatif	Abdullatif Efendi	355	Meçhul
Amasya	Amasya	Şeyh İsmail	Şeyh İsmail Efendi	202	Meçhul
Amasya	Amasya	Sultan Bayezid	Sultan Bayezid	73	Meçhul
Amasya	Amasya	Pervane Bey	Pervane Bey	55	Meçhul
Amasya	Köprü	Müftü Efendi	Müftü Efendi	277	Meçhul
Amasya	Köprü	Taş Medrese	-	106	Meçhul
Amasya	Merzifon	Mustafa Paşa	Mustafa Paşa	53	Meçhul
Amasya	Merzifon	Çelebi Sultan Mehmed	Çelebi Sultan Mehmed Han	25	Meçhul
Amasya	Merzifon	Mustafa Paşa	Kara Mustafa Paşa	45	Meçhul
Amasya	Lâdik	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi	120	Meçhul

Tablo 53: Amasya Sancağında Mevcut Kütüphaneler

10 kütüphanenin 4'ü Amasya kazasında, 3'ü Merzifon'da, 2'si Köprü'de ve 1'i de Lâdik kazasında yer almaktadır. Kütüphane sayısının çokluğu, Amasya'nın ilim ve kültür şehri vasfını XX. yüzyılın başlarına kadar muhafaza ettiğinin bir örneği olsa gerektir.

¹⁰²¹ Tuzcu, a.g.e. , s. 20, 225; Perrot, a.g.e. , s. 453.

¹⁰²² SNMU 1321, s. 563.

Amasya şehrinde halkın kitaba olan ilgisi yalnız okumakla sınırlı olmamıştır. Bunun da ötesinde kitaplar neşredildiğine şahit olmaktayız. Amasya sancağında ilim ehli bazı kimselerin çeşitli konularda kitap hazırladıkları ve bunların basılması için vilayete başvuruda buldukları dikkati çekmektedir. Amasya’da Şeyh İsmail Şirvanî Türbedarı ve Camii İmamı Şirvanî Hafız Mehmed Sebati Efendi, Türkçe olarak nazım ve tertip etmiş olduğu divanının vilayet matbaasında basılması için bir arzuhal yazdı. Mehmed Sebati Efendi’nin bu isteği Maarif Nezaretine iletildi ve eseri Encümen-i Teftişye bölümünde incelendi. Teftiş Encümeni, Türkçe divanın çizilen yerleri çıkarılmak suretiyle basılmasında bir sakınca olmadığını belirtti. Eser ruhsatnamesi ile beraber geri gönderildi¹⁰²³.

Amasya şehrinde kitap yazan ve yazdığı kitabın basılmasına müsaade isteyen diğer bir kimse ise Amasya Bidayet Mahkemesi zabıt eski kâtibi Ali Rıza Efendi’dir. Ali Rıza Efendi, “Netfa” ismini verdiği ceza kanunu şerhinin yayınlanması için gerekli kurumlara arzuhal yazarak izin istedi. Netfa isimli bu eser Maarif Nezaretinin Encümen-i Teftişye bölümünde incelendi. Encümen-i Teftişye müdürü Cafer Bey, “*İşbu kitâbı layıkıyla muâyene ve tekîk eyledim. Mes’ûliyeti derûhte iderek bervech-i tashîh tab’ında beis olmadığını arz eylerim*” diyerek kitabın basılmasında bir beis olmadığına karar verdi¹⁰²⁴. Maarif Nezareti, eser ile beraber ruhsatnamesini gönderdi. Basıldıktan sonra beş nüsha gönderilmesini ve kaç nüsha basıldığına dair matbaadan bir beyanname gönderilmesini istedi¹⁰²⁵. Amasya şehrinde basılmasına izin verilen kitaplardan biri edebiyata diğeri ise hukuka ait eserlerdi. Zira kitaplarının basılmasını isteyen müellifler de bu alanlarda meslek icra etmişlerdi. Adı geçen kitapların basıldığına dair veriye ulaşılamadı. Ancak Amasya sancağındaki kütüphane sayısının diğer sancaklara nazaran fazla olması ve bölgeden kitap yazma talebinde bulunabilecek ilmi birikime sahip kimselerin varlığı, şehrin kültürel zenginliğini ortaya koyması bakımından önemlidir.

¹⁰²³ BOA. MF. MKT. 115/130, 25 C 1307 (16 Şubat 1890).

¹⁰²⁴ BOA. MF. MKT. 322/28, 20 Mayıs 1312 (1 Haziran 1896).

¹⁰²⁵ Aynı belge, 22 Mayıs 1312 (3 Haziran 1896).

BEŞİNCİ BÖLÜM

AMASYA SANCAĞINDA EKONOMİK FAALİYETLER

Amasya sancağı coğrafi konumu gereği, vilayet merkezi olan Sivas şehri ile müstakil sancak olan Samsun şehri arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Amasya'nın özellikle bir liman şehri olan Samsun'a yakınlığı ticari faaliyetlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Ticaretin geliştirilmesi ve haberleşmenin hızlandırılması maksadıyla Amasya sancağında karayolu, demiryolu ve telgraf gibi ulaşımın pek çok sahasında projeler ve çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Ulaşım ve haberleşmenin ekonomik faaliyetlerle doğrudan bir ilişkisi olduğu tezinden hareketle Amasya sancağında ulaşım ve haberleşmeye dair faaliyetlerde ekonomi başlığı içinde değerlendirilmiştir.

5.1. ULAŞIM VE HABERLEŞME

Osmanlı Devleti'nde Anadolu ve Rumeli bölgeleri için sağ, orta ve sol olmak üzere yol güzergâhları temelde üçlü bir sınıflamaya tabii tutulmuştur. Buna göre Anadolu'nun sağ kolu Üsküdar'dan başlayıp, Eskişehir, Akşehir, Konya, Adana, Antakya şehirlerinden Halep'e; orta kolu, Üsküdar'dan başlayıp Gebze, İzmit, Sapanca, Geyve, Hendek, Ayaş, Düzce, Bolu, Hacı Hamza, Merzifon, Amasya, Turhal, Tokat, Sivas, Hasan Çelebi, Malatya ve Harput üzerinden Diyarbakır'a; sol kolu ise Üsküdar'dan Gebze, İzmit, Düzce, Bolu, Çerkeş, Tosya, Hacı Hamza, Merzifon, Karahisar-ı Şarki, Bayburt, Tercan, Erzurum üzerinden Kars'a ulaşmaktaydı¹⁰²⁶. Bu üçlü yol tasnifinden anlaşılacağı üzere Merzifon günümüzde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin birçok döneminde de önemli bir geçiş güzergâhı olarak tarihteki yerini almıştır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemine kadar ülkenin imar işleri merkezi olmayan bir sistemle idare edilirdi. Eyalet ve sancaklar yol, köprü ve benzeri altyapı ihtiyaçlarını kendileri karşılardı. Tanzimat'tan sonra ülke genelinde bütün alanlarda olduğu gibi ulaşım hizmetlerinin geliştirilmesi konusunda da bazı adımlar atılmaya başlandı. Geçici imar meclisleri oluşturularak ulaşım öncelikli hale getirildi¹⁰²⁷.

1869 yılında yayınlanan Turuk ve Maabir Nizamnamesi ile yapılacak yollar dört bölüme ayrıldı. 1- Vilayet merkezinden İstanbul'a, iskelelere ve demiryollarına giden

¹⁰²⁶ Fatma Şimşek, **Anadolu Sancaklarında Mütesellimlik Kurumu (XVIII. Yüzyıl)**, Akdeniz Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2010, s. 85.

¹⁰²⁷ Ali Açikel-Murat Hanilçe, "Sivas Vilayetinde Ulaşım (1867-1907)", **Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri (14 – 16 Nisan 2011 Uşak)**, C. 1, Uşak İli Kalkınma Vakfı Yayınları, İzmir 2011, s. 72-73.

yollar, 2- vilayetler ve sancaklar arasındaki yollar. 3- Kazalar arasında ve kazalardan büyük şoselere ve demiryollarına giden yollar. 4- Nahiye veya köy yolları¹⁰²⁸. Nizamnamenin 16-25. maddeleri yolların nasıl yapılacağına dair bilgiler içermektedir. Yol yapımında çalışacakların toplanmaları ve hazineden alınacak para ile malzemenin tedariki, yol yapım ve onarımı valilere verilmiş bir görevdi. Memur maaşı, barut, araç gereç masrafı doğrudan doğruya vilayet mal sandıklarından karşılanırken, yol yapımında harcanacak para hazineden karşılanacaktı¹⁰²⁹. Bu kadar geniş bir yol programının tatbiki, teşkilata, paraya ve sıkı bir çalışma ile denetime bağlıydı. Öncelikle para temin etme yoluna gidildi. 16 ile 60 yaş arasında bulunan erkek nüfus ve yük hayvanları beş yılda 20 gün, yol inşaatında çalışacaklardı. Çalışmak istemeyenler bedel verecekti. Bu tedbirlerin tam olarak yürütülmesine geçilmeden, 1875'te yol inşaatında çalıştırılma mecburiyeti kaldırıldı. 1879'da Sait Paşa'nın sadrazamlığı zamanında, yol inşaatında çalışmak mecburiyeti tekrar getirildi¹⁰³⁰.

II. Abdülhamid devrinde, yüzlerce vali arasında, yol konusunda ismini duyuran tek vali Rıfat Paşa'dır. Sivas'ta vazife gördüğü zaman bazı yollar yaptırdı. Sadrazam olunca da bütün valilere gönderdiği tamimde "*her şeyden evvel ve her şey için yol*" parolasını vermek suretiyle yola verdiği önemi ortaya koydu¹⁰³¹. Uzun süren memuriyet hayatında, en fazla Sivas vilayetinde yaptığı yollar ile şöhrete kavuştu. Bir atasözü haline gelen "*gidemediğin yer senin değildir*" sözü ona aittir¹⁰³². Samsun-Trabzon sahil yolu, Samsun-Sivas-Malatya, Tokat-Niksar-Ünye, Amasya-Merzifon-Çorum-Ankara Hududu, Yozgat-Alaca-Mesudiye-Ordu, Zara-Suşehri-Refahiye-Erzincan yollarının yapımı Paşa'nın zamanında ele alınarak yapımına başlanmıştı¹⁰³³.

1883 tarihli vilayet salnamesinde Amasya sancağında yol yapımı ile ilgili iki memurun ismi geçmektedir. Bunlar Mühendis Mustafa Garoşki Efendi ve Kondüktör Hafız Ahmed Efendi'dir¹⁰³⁴. 1891 yılına gelindiğinde yol memurlarının Nafia Komisyonu içinde verildiği görülür. 1 mühendis ve 2 kondüktörün üçü de gayrimüslimdir. Mühendis Sirop Efendi, Kondüktörler ise Karakışyan Efendi ve

¹⁰²⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 461.

¹⁰²⁹ **Düştur**, Tertip 1, C. 2, 18 Cemaziyelevvel 1286 (26 Ağustos 1869), s. 302-304; Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 15, S. 26, Ankara 1991, s. 156.

¹⁰³⁰ Karal, a.g.e. , C. VIII. , s. 461-462.

¹⁰³¹ Karal, a.g.e. , C. VIII. , s. 462.

¹⁰³² Birol, **a.g.e.** , s. 107.

¹⁰³³ Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", s. 159.

¹⁰³⁴ **SVS 1300**, s. 99.

Ohannis Efendi'dir. Reisliğini Münib Bey'in yaptığı Nafia Komisyonu'nda, Ahmed Efendi, Hacı Mehmed Efendi ve Muhyiddin Efendi aza olarak yer almaktaydı¹⁰³⁵.

Yol yapım ve onarım çalışmalarında idarî ve teknik kadroların dışında halktan 16 ile 60 yaş arasındaki erkeklerden oluşan yol işçileri de hizmet vermişlerdi. Vital Cuinet, 1890 yılına ait *amele-i mükellefe* sayılarını vermektedir. Buna göre, vilayet genelindeki toplam yol mükellef amele sayısı 252.965'tir. Bunun 132.380'i Sivas sancağına, 44.067'si Amasya sancağına, 43.240'ı Tokat Sancağına ve 33.278'i de Karahisar-ı Şarki Sancağına aittir. Amasya sancağındaki miktar ise kazalara şu şekilde dağılmıştır: Amasya 8.790, Merzifon 5.835, Vezirköprü 7.466, Osmancık 3.104, Gümüşhacıköy 4982, Lâdik 3.028, Havza 3.689 ve Mecitözü kazası 7.173 yol amelesine sahiptir¹⁰³⁶.

5.1.1. Amasya Sancağında Karayolu Yapım Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nde 1870'li yıllardan itibaren demiryolu inşaatının hızlanması, karayollarının daha modern ve kullanışlı yapılmasını zorunlu kıldı. Limanlara ve üretim merkezlerine bağlı demiryolu hatları üzerindeki istasyonlara ticaret mallarının karayolu ile taşınması gerekmektedir. Bu sebeple hazırlanan raporlarda, ticarî ürünlerin tren istasyonlarına zarar görmeden ve hızlı bir şekilde ulaştırabilmesi için karayolları inşaatına ehemmiyet verilmesi gerektiği vurgulanıyordu¹⁰³⁷.

1868-1884 yılları arasında Sivas vilayetinde yapılan yollar ile 1885-1886 senelerinde yapımı karar altına alınan yolların gösterildiği bir arşiv belgesine göre Amasya merkezi ile kazalarında yapılan ve yapılacak olan yollar ve miktarı şöyledir¹⁰³⁸:

¹⁰³⁵ SVS 1308, s. 152.

¹⁰³⁶ Cuinet, a.g.e. , s. 647.

¹⁰³⁷ Cabir Duysak, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti Karayolları" , **Osmanlı'da Ulaşım (Kara, Deniz, Demiryolu)** , Ed. Vahdettin Engin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012, s. 39.

¹⁰³⁸ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde HRT_h_00618_0001** numara ile kayıtlı "*Sivas Vilayetinde Yapılan ve Yapılması Mukarrer Olan Yolların Haritası*" bkz. Açıknel – Hanılçe, a.g.m. , s. 92-93.

Yol Güzergâhları	Kilometre	Metre
Samsun yolundan Merzifon cihetine yapılan şose	62	840
Samsun yolunun Havza kazası merkezine kadar şose	1	10
Merzifon kasabasını Amasya'ya rabt için yapılan şose	9	425
Merzifon'dan Osmancık'a kadar yapılan şose	59	565
Zile – Amasya hududuna kadar yapılan şose	29	165

Tablo 54: 1884 Yılı Sonuna Kadar Yapılan Yollar

1885-1886 yıllarında Lâdik'ten Samsun'a kadar olan 15 km, Havza'dan Köprü'ye ve oradan Kastamonu vilayeti sınırına kadar 60 km ve Osmancık'tan yine Kastamonu vilayeti sınırına kadar 40 km'lik yol yapılması kararlaştırılmıştı.

Amasya sancağının da bağlı bulunduğu Sivas vilayeti dâhilindeki yolların önemli bir kısmı Vali Halil Rıfat Paşa tarafından yaptırılmış veya temelleri atılmıştır. Halil Rıfat Paşa, yaklaşık olarak dört yıllık (44 ay) görevi süresince geride birçok eser bırakmıştır. Bu süre zarfında “*Gidemediğin yer senin değildir*” sözünü düstur edinerek vilayet içinde yerleşim yerlerini birbirine bağlayan kilometrelerce uzunlukta yol yaptırmıştır. Paşa'nın Sivas vilayetinde yaptırdığı yolların uzunluğu 1.400 kilometreyi bulmaktadır¹⁰³⁹.

Halil Rıfat Paşa'nın valiliği döneminde Amasya ve güzergâhında yapılan yollara bakacak olursak; Zile'den Amasya kazası hududuna kadar altyapı hizmetleriyle beraber 29 kilometrelik yol inşa ettirilmiştir. Ayrıca yine bu dönemde Havza kasabasından, Samsun yoluna birleşmek üzere 1 kilometrelik yol yaptırılmıştır. Merzifon'dan Çorum kazası hududuna kadar 62 kilometrelik yol inşa olunmuş ve bu yol üzerinde birçok köprü, menfez ve kasisler yaptırılmıştır. Merzifon'u Amasya'dan Samsun'a giden yola bağlamak için 9,5 kilometrelik yol, köprü, menfez ve kasisleriyle inşa edilmiştir.

¹⁰³⁹ Mehmet Mercan, “Sivas Valisi Halil Rıfat Paşa'nın Eğitim ve İmar Faaliyetleri”, **Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 23, Erzurum 2004, s. 201.

Merzifon'dan Osmancık kasabasına kadar köprü ve menfezleriyle birlikte 59,5 kilometrelik yol yapılmıştır¹⁰⁴⁰.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Amasya sancağında yol, köprü vs. yapımı ile ilgili resmi yazışmalara konu olan çok sayıda talep, şikâyet ve teşekkürün olduğu görülmektedir. Belgelerden hareketle, Amasya şehrinde ve şehre yakın güzergâhta inşa edilen ve edilmesi planlanan yolların durumunu ele alacağız. Amasya bir liman şehri olan Samsun ile büyük bir vilayet merkezi olan Sivas şehri arasında yer aldığından Sivas-Samsun arasında yapılan ve yapılması düşünülen birçok kara ve demiryolu projeleri içerisinde yerini almıştır. Zira Amasya, Tokat ve Sivas XIX. yüzyıldan önce de Canik Sancağının art alanlarını oluşturan şehirlerdi ve buralardan alınan tarım ve sanayi ürünleri Samsun iskelesine getirilir ve buradan İstanbul'a gönderilirdi¹⁰⁴¹. Bu bağlamda Sivas-Samsun hattında Amasya önemli bir bağlantı yolunu teşkil etmekteydi. Nisan 1873 tarihli Canik Mutasarrıflığından Sadarete gönderilen belgeden de anlaşıldığı üzere, Samsun şehrine bir liman inşası düşünülmekte bunun yanında Samsun'dan Amasya'ya kadar bir şose yol yapılmasının da uygun olacağı belirtilmekteydi. Hatta bu yolun yapımına kısmen başlandığı ve yarım saatlik bir mesafenin tamamlandığı anlaşılmaktadır¹⁰⁴².

Sivas, Tokat ve Amasya şehir merkezlerinden geçen ve belgelere de konu olan meşhur Bağdat Caddesi/Yolu Orta Karadeniz sahilinde yer alan Samsun Limanı'ndan başlar. Anadolu'nun iç kısımlarını dolaşarak önce Amasya'ya ulaşan bu yol Sivas'tan geçtikten sonra Harput'a ve oradan da Diyarbakır'a kadar uzanır. Bağdat Yolu'nun Diyarbakır vilayetindeki devamı Ergani kazası yönünde gitmekteydi. Bu yol Diyarbakır'dan sonra Musul-Halep ve Harput yönünde üç kola ayrılmaktaydı¹⁰⁴³.

29 Aralık 1882'de Sivas valiliğine atanan Halil Rıfat Paşa, Samsun sınırından Malatya'nın Hasan Çelebi köyü sınırına kadar 410 km (saat hesabına göre 86 saatlik yol) Bağdat Caddesi'ni şose olarak yaptırdı ve yol üzerinde 314 köprü ile 829 menfez

¹⁰⁴⁰ Mercan, a.g.m. , s. 203-204.

¹⁰⁴¹ İbrahim Serbestoğlu, "Tanzimat Döneminde Samsun Limanı Projeleri" , **OÜSBAD** Temmuz 2015, s. 106.

¹⁰⁴² **BOA. A. MKT. MHM, 452/25**, (2 S 1290 / 1 Nisan 1873).

¹⁰⁴³ İbrahim Yılmazçelik-Sevim Erdem, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Harput'tan Geçen Karayolu Güzergâhları ve Harput'taki Köprüler" , **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, Elazığ 23-25 Mayıs 2013, s. 655.

inşa ettirdi¹⁰⁴⁴. Halil Rıfat ve Sırrı Paşalar, 1883-1885 yıllarında 6 metre genişliğinde Samsun-Bağdat yolunu açtı. Bu cadde açılmadan önce Samsun'dan Sivas'a gitmek çok zordu. Yol kağni denilen öküz arabalarının açtığı bir yoldu¹⁰⁴⁵.

Dâhiliye Nezaretinden Ticaret ve Nafia Nezaretine gönderilen telgrafta, 1892 yılında Bağdat Caddesi'nin Amasya ve Tokat'taki bölümleriyle Sivas ile Harput hududunun ve Karahisar'dan Giresun'a kadar yollardaki köprülerin menfezlerin tamirlerinin yapılarak ödemelerinin tamamının yapıldığı bildirilmekteydi. Tahsil olunan nakdi bedelin ise 1 milyon kuruşa yakın olduğu ifade edilmekteydi¹⁰⁴⁶. Aynı yıl içerisinde Tokat-Amasya yolu bozulduğundan buradan geçmekte olan araba ve posta bataklık içinde kaldı. Tokat mutasarrıflığının talebi üzerine adı geçen yolun müsait bir mevsimde tamir edileceği belirtildi¹⁰⁴⁷.

Bağdat Yolu güzergâhındaki birçok menfez ve köprü inşa edilmesine ve bu yolun diğer şehirlerde geçen güzergâhlarının tamamlanmasına rağmen Amasya kısmının ağırdan alındığı görülmektedir. Amasya yol inşaatının bir kısmı kendisine ihale edildiği halde daha sonra vilayet Nafia Komisyonunun kararı ile başka taliplerine ihale edildiği ve bu durumun kendisini ve hazineyi zarara uğrattığını ifade eden Darendeli Yusuf oğlu Mehmed Emin Sadaret'e bir arzuhal yazdı. Arzuhalinde ifade edildiğine göre, 1892 senesine mahsuben Amasya'ca beş kısım itibariyle münakasaya konulan yol inşaatının iki kısmı teklif ettiği indirim üzerine vilayet Nafia Komisyonu'nun kararı ile kendisine ihale olunmuştu. Ancak sonradan inşaatın başka taliplere ihale kılındığını söyleyen Mehmed Emin ihalenin tekrar kendisine verilmesini istedi¹⁰⁴⁸.

Benzer şekilde Artin Şirinyan da ihale ile ilgili şikâyetlerde bulundu. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti Sivas Vilayetine çektiği telgrafta, bu yolun ehemmiyetine değinerek zikredilen yolun beş gün müddetle münakasaya konulmasını istedi. Mayıs ayından beri bu yolun münakasaya konulduğu ve bu tarihe kadar ihalesinin tamamlanıp yolun önemli bir kısmının bitmesi gerekirken, bu işin sürüncemede kalması ve şikâyet konusu edilmesi nezaret tarafından eleştirildi. Zira yol yapım mevsiminin haberleşme

¹⁰⁴⁴ Birol, a.g.e. , s. 109.

¹⁰⁴⁵ <http://www.bakisarisakal.com/samsunkamuoyunaduyuru.pdf> Erişim tarihi: 11. 05. 2017.

¹⁰⁴⁶ BOA. DH. MKT. 1920/54, 9 B 1309 (8 Şubat 1892).

¹⁰⁴⁷ Aktaş, XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı, s. 146.

¹⁰⁴⁸ BOA. BEO. 50/3694, 20 M 1310 (14 Ağustos 1892).

ile geçirilmesi yol ve köprü yapımının hızlandırılmasına yönelik maksada engel teşkil etmekteydi. O nedenle yolun bir an önce usul ve kaidesine uygun bir şekilde ihale edilerek yapımına başlanması talep edildi. Çok çalışılarak kaybedilen zamanın kazanılması gerekmektedir çünkü Amasya’da Eylül ayında yol çalışması mevsim açısından müsait değildi¹⁰⁴⁹. Amasya sancağında yolların yapım işi ihalesi yapılarak en uygun fiyatı veren kimselerin uhdesine verilmekteydi. Amasya yolunun genişletilmesi işi de Ermeni vatandaşlardan Dikran ve Hampar’a verilmişti. Mutasarrıflık bu işi kendilerinden alarak bir memura tevdi ettiğinden Dikran ve Hampar ödedikleri depozito ve kefalet akçesinin kendilerine geri ödenmesini talep ettiler¹⁰⁵⁰.

Sivas Vilayeti’nde ulaşım ile ilgili yapılan şikâyetlerden biri vilayet Başmühendisi Celal Efendi’nin yol inşaatını muavinine havale ederek kendisi inşaat mevsimini Amasya ve Tokad cihetlerinde geçirmesine dair idi. İmam, muhtar ve ahali tarafından hükümete yazılan şikâyet telgrafında ifade edildiğine göre, Başmühendis Celal Bey’in ameliyat mevsiminde Sivas’ta işin başında kalması ve işleri takip etmesi gerekirken bütün yazı Tokat ve Amasya’da geçirmekteydi. Bu nedenle yolların tamir olması bir tarafa eskiden bile daha kötü hale geldiği, “*amele-i mükellefelerin işlerinin başından firar ettiği*” bir kısmının ise dört gün çalışması gerekirken otuz kırk gün çalıştırıldığı, Çamlıbel Yolu, Bağdat Tariki ve Sivas’tan Kardaşlar Yokuşu’na kadar olan yerlerin hakkıyla tamamlanamadığından bahsedildi. Yine telgrafta ifade edildiğine göre, Bağdat Yolu kısmından Deliktaş civarında Muavin Hulusi ve Divriği cihetinde Mehmed Ali Efendiler vasıtasıyla tamir olunan yollar dahi onların idaresizliğiyle asıl halinden çıkarılarak değil arabalar piyade bir yolcunun bile kolaylıkla geçmesi mümkün olmayan bir hale gelmişti¹⁰⁵¹. Ancak Ticaret ve Nafia Nezareti/Turuk ve Meabir İdaresi’nden Sadarete gönderilen yazıda, bu şikâyet üzerine gereken tahkikatın yapıldığı ve başmühendisin “*hüsn-i hidmet ve gayreti meşhur*” bir kimse olduğu ifade edildi. Buna göre, Başmühendis Celal Bey hakkındaki iddialar fenne aykırı inşaat kabul ettirip rapor alamayan müteahhitlerin gücenmesinden kaynaklandığı ve tahrik meselesi olduğu ve kondüktörlerin dahi bazı suistimallerde dahli bulunduğu anlatıldı¹⁰⁵².

¹⁰⁴⁹ BOA. DH. MKT. 2000/46, 19 S 1310 (12 Eylül 1892); DH. MKT. 2019/95, 22 R 1310 (13 Kasım 1892).

¹⁰⁵⁰ BOA. DH. MKT. 1861/40, 15 M 1309 (21 Ağustos 1891).

¹⁰⁵¹ BOA. BEO. 401/3044, 1 Mayıs 1310 (13 Mayıs 1894).

¹⁰⁵² Aynı belge, 30 Mayıs 1310 (11 Haziran 1894).

Yolların yapımı bazen gerekli tahsisatın gelememesi nedeniyle sekteye uğramaktaydı. Amasya'da ihalesini aldıkları yol inşasından dolayı alacakları olan meblağın verilmesini talep eden Balzade Ömer ve arkadaşları ilgili mercilere arzuhal yazdılar. Yapacakları yol yapımı için talepleri olan 270.000 kuruşun verilmediğini ifade ettiler. Amasya Ziraat Sandığında bu kadar meblağ olmadığından, mutasarrıflık bunun vilayet Banka Şubesinden karşılanmasını talep ettiyse de valilik bunun tarik bedelatı/yol bedeli bakayasından karşılanması gerektiği yönünde cevap verdi. Ancak yol bedeli üç dört aya kadar tahsil edileceğinden bu hal yol inşasını sekteye uğratacağı gibi birçok zarara yol açacaktı. Bu nedenle Dâhiliye Nezareti Sivas vilayetinden bu meseleyi çözüme kavuşturmasını istedi¹⁰⁵³. Tüm bu aksamalara rağmen yol ve köprülere dair çalışmalar devam etmiştir. 1897 yılında Amasya sancağı genelinde 7 kasis, 11 menfez ve 1 taş köprüünün inşaatının tamamlanarak hizmete açılmıştır¹⁰⁵⁴.

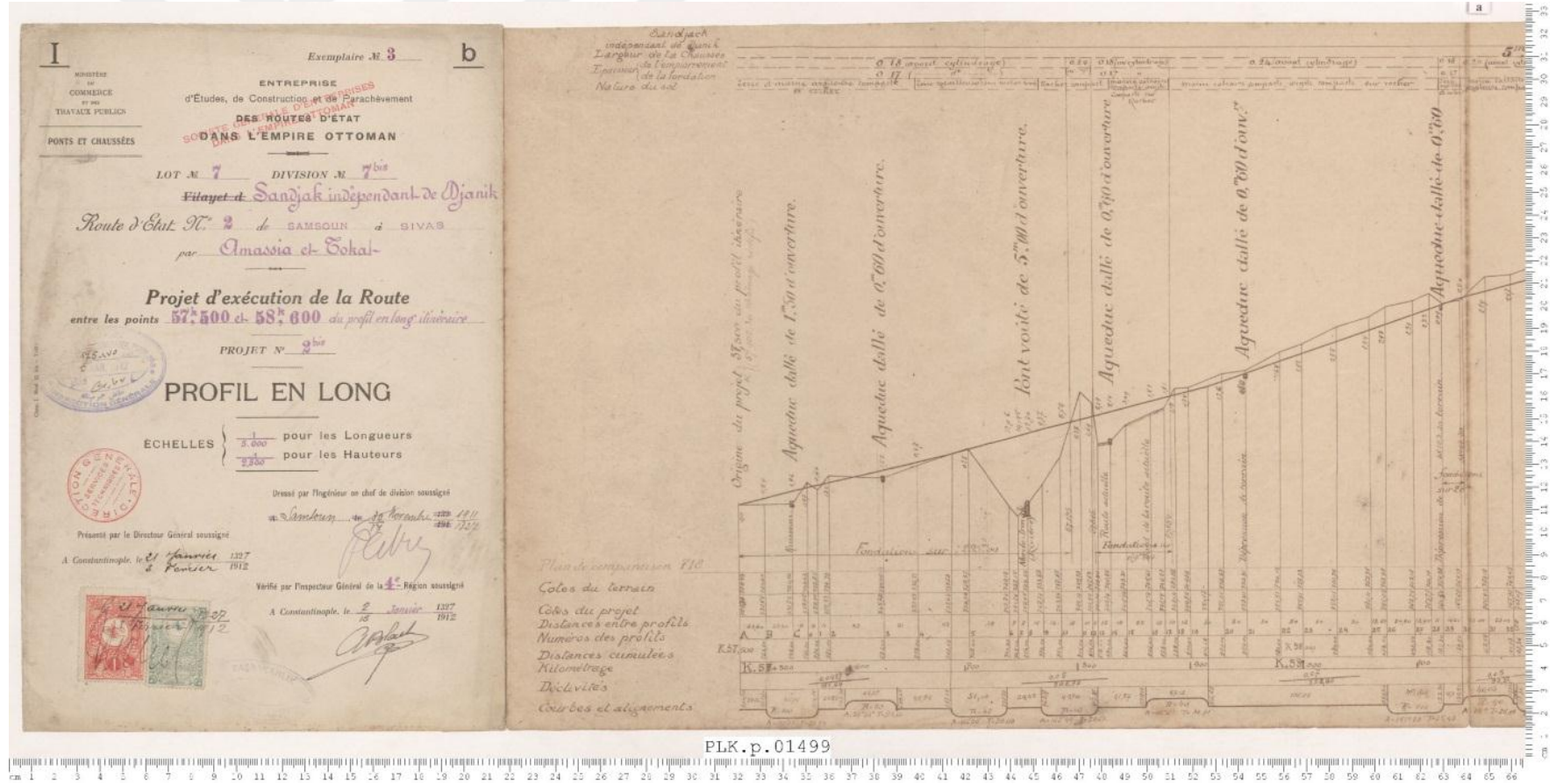
Samsun-Sivas arasında yapılması planlanan yol Amasya ve Tokat üzerinden geçerek Sivas'a ulaşacaktı. Bağdat Yolu ya da Caddesi olarak da ifade edilen bu yolun ihalesinin Türk müteahhitlerle beraber Fransız ortaklığına verildiği görülür. Çeşitli tarihlerde tekrarlanan ve yapımı uzun bir müddet süren yolun plan, etüt ve çizimleri Fransızca olarak kaleme alınmıştır¹⁰⁵⁵.

¹⁰⁵³ BOA. DH. MKT. 268/22, 3 S 1312 (6 Ağustos 1894).

¹⁰⁵⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Ticaret ve Nafia Nezareti Evrak Odası. (BOA. T. TNF. VRK.) 45/22, 3 Ca 1315 (30 Eylül 1897).

¹⁰⁵⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Plan-Proje-Kroki. (Bundan sonra BOA. PLK. p. şeklinde gösterilecektir), 2936, L 1298 (Ağustos-Eylül 1881); PLK. p. 1499, S 1311 (Ağustos-Eylül 1893); PLK. p. 2454, S 1330 (Ocak-Şubat 1912); PLK. p. 3325, S 1330 (Ocak-Şubat 1912); PLK. p. 4324, S 1330 (Ocak-Şubat 1912); PLK. p. 2911, Ca 1330 (Mayıs-Haziran 1912).

Resim 8: Amasya-Tokat Üzerinden Giden Samsun-Sivas Yolu Planı

Kaynak: BOA. PLK. p. 1499 – S 1311 / Ağustos / Eylül 1893

Sivas ve Mamuretülaziz vilayetlerinde tamire muhtaç olan yolların tamir edildiği Canik Sancağı sınırından Amasya'ya ve Tokat'tan Malatya'ya kadar olan yolların ise tamire muhtaç olduğu görülmektedir. Ticaret ve Nafia Nezareti Turuk ve Maabir İdaresinden Sadarete gönderilen telgrafta, Sivas ve Mamuretülaziz vilayetleri dâhilindeki yol ve köprülerden bazılarının harap halde olmasının geliş gidişi ve posta nakliyesini zorlaştırdığından bahsedilerek adı geçen bölgelerde önceki sene (1899) 80 km 632 metre yolun tamir edildiği ifade edildi. Ancak Canik Sancağı hududu olan Karadağ'dan başlayarak Amasya, Tokat'a ve oradan Sivas ve Mamuretülaziz vilayeti hududuna kadar olan kısım ile Merzifon'dan Çorum'a uzanan yol ve köprülerin tamire gerek duyduğu belirtildi. Zikredilen bölgelerdeki yol ve köprülerin kısa sürede ve çabuk bir şekilde tamir edilmesi gerektiği ilgili vilayetlere tavsiye edildi¹⁰⁵⁶.

“Mamuretülaziz ve Sivas Vilâyeti dâhilinde derdest-i inşâ ve ta'mîr olan tarîklerin beyânına müş'ar cedveldir” başlığı ile verilen listede Amasya ve kazalarında biten ve yapımına başlanan yollarla ilgili bilgileri tablo halinde şu şekilde gösterebiliriz¹⁰⁵⁷:

Güzergâh	Km	Metre
Mecitözü yoluyla Amasya-Çorum	73	
Amasya'dan ayrılarak Lâdik ...?	44	500
Vezirköprü yoluyla Havza Sinop	62	50
Samsun yolundan ayrılarak Merzifon yoluyla Çorum tariki	72	660
Hacıköy Gümüş yolu	6	150
Zile yoluyla Turhal Amasya	66	600
Merzifon'dan Mecitözü vilayet dâhilinde	47	500
Niksar yoluyla Amasya Erbaa yolu	24	

Tablo 55: 1899 Yılında Amasya ve Çevresinde Yapılan Yollar

Bir şekilde Amasya ve kazalarının içinden geçen veya buralara ulaşan ve 1899 yılında yapılan yol miktarının yaklaşık 396 km olduğu görülmektedir.

XX. yüzyılın başına gelindiğinde Amasya sancağının civar şehirlerle olan bağlantı yollarının henüz tam manasıyla yapılmadığı görülür. Sivas vilayeti, Dâhiliye

¹⁰⁵⁶ BOA. BEO 1521/114067, 19 Ra 1318 (17 Temmuz 1900).

¹⁰⁵⁷ Aynı belge.

Nezaretine gönderdiği telgrafta, Çorum ve Merzifon yolunun rayiç bedele uygun bir şekilde ikinci defa hazırlanan keşifnamesinin Nafia Nezareti tarafından tasdik edildiğini ifade etmekteydi. Buna göre söz konusu yol 95.810 kuruş indirimden sonra geriye kalan 130.177 kuruşla münakasaya konuldu. Ancak bu denli indirim talep görmediğinden askerî sevkiyat ve ticari muamelat sekteye uğramaktaydı¹⁰⁵⁸. Çorum vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 9 Ağustos 1910 tarihli bir başka yazıda ise, Çorum ve Yozgat sancakları ile Amasya'nın Mecitözü, Zile ve Gümüşhacıköy ve civar kazalarının çıkış noktası Samsun olduğu halde tek irtibat vasıtasının Merzifon üzerinden geçen bu yol olduğu ifade edilmekteydi. Bu yol Halil Rıfat Paşa'nın Sivas valiliği döneminde keşfi yapılmıştı ve o zamandan beri tamir görmediği için ahali pek çok müşkülata duçar olmuştu¹⁰⁵⁹. Bu nedenle yolun bir an önce yapılması istenmekteydi.

Yıllardır yapılmayan ve sonunda bir miting ile protesto edilen yollardan biri de Mecitözü-Merzifon yolu idi. Yapılmayan bu yol ve diğer bazı sebepler Mecitözü kazasının Amasya'dan ayrılarak Çorum sancağına bağlanmasına neden oldu. Mecitözü kazasının Amasya'dan ayrılması sürecini hızlandıran ya da bu ayrılığı bölge halkı açısından haklı kılan bazı etkenlerin de var olduğu şüphesizdir. Bunların başında Sivas vilayeti tarafından kazaya gerekli yatırımların yapılmadığı ve kazanın yeterli hizmetleri alamadığı meselesi gelmektedir. Kaza ahali yollarının yapılması hususunda belli aralıklarla vilayet merkezi ile İstanbul'a arzuhaller göndermekteydi. Bunlardan biri 26 Ocak 1905 tarihli arzuhaldir. Bu arzuhalde; Mecitözü kazasından Merzifon'a kadar olan şosenin inşası ve ikmal isteniyordu¹⁰⁶⁰. Yine 10 gün sonra 5 Şubat 1905 tarihinde gönderilen bir başka yazıda da, Alaca, Mecitözü ve Merzifon kazaları arasındaki şose yolun inşasının tamamlanması hususunda Mecitözü ahali tarafından verilen arzuhalin gereğinin yapılacağı ifade ediliyordu¹⁰⁶¹. Adı geçen yol tamamlanmadan Mecitözü kazası 12 Mayıs 1914 tarihli İrade¹⁰⁶² ve yine 20 Ocak 1915 tarihli diğer bir yazı¹⁰⁶³ ile Amasya'dan ayrılarak Çorum'a bağlandı.

Osmanlı Hükümeti, şehirlerarası yolların yapımı ile ilgilendiği kadar yol güzergâhlarında yer alan orman sahalarının da korunmasına önem vermekteydi. Bu

¹⁰⁵⁸ BOA. DH. İD. 3/3, 10 Eylül 1326 (23 Eylül 1910).

¹⁰⁵⁹ Aynı belge, 27 Temmuz 1326 (9 Ağustos 1910).

¹⁰⁶⁰ BOA. BEO. 2492/186875, 20 Za 1322 (26 Ocak 1905).

¹⁰⁶¹ BOA. DH. MKT. 930/10, 30 Za 1322 (5 Şubat 1905).

¹⁰⁶² BOA. İ. DH. 1508/1332, 16 C 1332 (12 Mayıs 1914).

¹⁰⁶³ BOA. İ. DH. 212/4, 4 Ra 1333 (20 Ocak 1915).

bağlamda Amasya hududu ile Mamuretülaziz arasında kalan bölgedeki ormanlar tahrip edildiğinden geriye kalan çalılıkların muhafazası ve yeniden ağaçlandırılması talep edilmekteydi¹⁰⁶⁴. Mamuretülaziz vilayetine gönderilen konuyla ilgili telgrafta, Amasya sancağı sınırından Mamuretülaziz merkezine gelinceye kadar olan bölgelerin eskiden çok sayıda ağaçla kaplı orman ve çayırılık alan olduğu ancak gerekli tedbirler alınmadığından çıplak bir hale geldiği ifade edilmekteydi. Bu halin devlet açısından büyük fedakârlıklar gerektireceğine dikkat çekilerek bölgenin muntazam ormanlar yetiştirilmesine müsait olduğu hatırlatıldı. Buna göre daha önce 16 Nisan 1890 tarih ve 6 numaralı tahriratta da ifade edildiği gibi, bölge halkından birtakım tedbirler alması istendi. Tahribatın önlenmesine dair alınacak bu tedbirlerin başında, çalılıkların sökülmeyip üstten kesilerek ihtiyacın giderilmesi, bu bölgelere kesinlikle hayvan sokulmaması ve dalların tekrar orman yetişmesine müsait olacak şekilde muhafaza edilmesi gelmekteydi. Yeniden orman yetiştirmenin devlet açısından pek masraflı ve külfetli olduğu hazinenin ise buna müsait olmadığı ortadaydı. Orman yetiştirmeyi ilmi ve fenni metotlarıyla bilen bu işi üstlenecek bir orman müfettişi tayin edilerek ve gereken tedbirlerin de alınması istendi¹⁰⁶⁵.

Hükümetin ormanların korunmasını istediği bu güzergâh aynı zamanda menzillerin bulunduğu güzergâhtı. Amasya-Sivas ve Sivas-Kayseri-Mamuretülaziz arasında menzilhaneler yer almaktaydı. Menzil kelimesi Arapça “*nezele*” kelimesinden türetilmiş mekân ismi olup “*ev, konak; iki konak arası, bir konak yol; pasta ve posta tatarları beygirlerinin bulunduğu mahal*” gibi birçok manalara gelir. Osmanlı Devleti’nde daha çok resmî haberleşmeyi sağlayan posta teşkilatını ifade eder¹⁰⁶⁶. İdarî, askerî ve malî terim olarak menzil veya menzilhane, resmi haberleşme hizmetlerinin yürütülmesinin yanında asker iaşesinin toplanması ve nakli, hazineye ait bir kısım vergi gelirlerinin merkeze taşınması, devlet ricali ve görevliler ile elçilerin gidiş gelişlerinde konaklama ve binek hayvanı ihtiyaçlarının temini ve benzeri işlevler için ana yollar üzerindeki şehir ve kasabaların uygun yerlerine kurulan tesisleri ifade etmektedir¹⁰⁶⁷.

Amasya-Sivas ve Sivas-Kayseri-Mamuretülaziz arasında yer alan menzilhaneler ihale yolu ile kiraya verilmekteydi. Dâhiliye Nezaretinden Telgraf ve Posta Nezaretine

¹⁰⁶⁴ BOA. DH. MKT. 1727/126, 11 L 1307 (31 Mayıs 1890).

¹⁰⁶⁵ BOA. DH. MKT. 1797/135, 25 Ca 1308 (6 Ocak 1891).

¹⁰⁶⁶ Yusuf Halaçoğlu, “Menzil”, TDVİA, C. 29, İstanbul 2004, s. 159.

¹⁰⁶⁷ Ali Açikel, “Osmanlı Ulak-Menzilhâne Sistemi Çerçevesinde Tokat Menzilhânesi (1690-1840)”, Tarih İncelemeleri Dergisi, C. XIX, S. 2 Aralık 2004, s. 2.

gönderilen yazıda, Amasya'dan Sivas'a ve Kayseri'den Sivas ve Mamuretülaziz'e kadar olan kirahanelerin münakasa yolu ile toptan 15.500 kuruş bedel ile ihale edilmesinin uygun olacağı belirtilmekteydi¹⁰⁶⁸. 4 Ağustos 1895 tarihli Sadrazam Said Paşa tarafından gönderilen bir başka yazıda ise, Amasya'dan Sivas'a ve Kayseri'den Sivas ve Mamuretülaziz'e kadar olan menzilhanelerin icra kılınan münakasada 12.550 kuruş aylık iane ile iki seneliğin ihale edildiği ve bunun posta hakkında menfaatli olacağı bildirilmekteydi¹⁰⁶⁹.

Netice itibariyle Amasya merkez kaza ve bağlı kazalarda zikredilen tarihlerde yeni yollar yapıldığı gibi, var olan yolların bir kısmı tamir edilmiştir. Öte yandan ihtiyaç duyulan yolların bir kısmına başlanmış ise de bazılarında hiç başlanamamıştır. Bunda elbet devletin ve vilayetin yeteri finansa ve teknik elemana sahip olamaması etkili olmuştur. Ancak bu tarafta Sivas Valisi Halil Rıfat Paşa gerçeğini de göz ardı etmemek gerekir. Aynı şartlara sahip olmasına rağmen Halil Rıfat Paşa, birçok valinin, idarecinin yapamadığı yolları Sivas vilayetinde yapabilmiştir. Bu da meselenin sadece malî boyuttan ibaret olmadığını ve çalışkan ve hamiyet sahibi idarecilerin arzu ettiği takdirde neler yapabileceğini göstermektedir.

5.1.2. Amasya Sancağında Demiryolu Yapım Çalışmaları

Sanayileşmenin en önemli düsturlarından biri olan demiryolları Osmanlı Devleti'nde "*çağın yakalamanın aracı*" olarak görüldü. Demiryolları sayesinde, Osmanlı hükümeti taşraya hakim olacak, güvenliği sağlayacak, daha düzenli vergi toplayacak ve uzak bölgeleri kontrol edebilecekti. Öte yandan, asker sevkiyatı kolaylaşacak, köylünün ürettiği tarım ürünleri İstanbul'a oradan da orduya kısa sürede ulaştırılacaktı. Osmanlı Devleti'nin demiryollarından beklentisi büyüktü. Bu nedenle ne pahasına olursa olsun demiryolu Anadolu'dan geçmeliydi¹⁰⁷⁰.

Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında bulunan topraklardaki ilk demiryolu faaliyeti, Mısır Valisi Abbas Paşa tarafından imtiyazı İngilizlere verilen İskenderiye-Kahire demiryoludur. 211 km'lik bu hat 5 yıllık bir çalışma sonunda, 1856 yılında tamamlanarak işletmeye açıldı¹⁰⁷¹. Bunu 1856'da Aydın-İzmir demiryolu hattı izledi. Paris, Viyana ve Berlin gibi önemli batı kentlerini başkent İstanbul'a bağlayan 1.279

¹⁰⁶⁸ BOA. DH. MKT. 262/57, 15 M 1312 (19 Temmuz 1894).

¹⁰⁶⁹ BOA. DH. MKT. 416/72, 12 S 1313 (4 Ağustos 1895).

¹⁰⁷⁰ Ali Satan, "Osmanlı'nın Demiryolu Çağına Girişi", **Osmanlı'da Ulaşım (Kara, Deniz, Demiryolu)**, Ed. Vahdetin Engin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012, s. 209.

¹⁰⁷¹ Vahdetin Engin, **Rumeli Demiryolları**, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 36-37.

km uzunluğundaki Rumeli Demiryolları ise 1870-1888 yıllarında tamamlandı¹⁰⁷². Sultan II. Abdülhamid döneminde yapılan demiryolu projelerinden en çok ses getireni hiç şüphesiz Almanya'ya yaptırılan Bağdat demiryolu hattıdır. Bu yolun 2.870 km kadar uzunluğu olacak ve İstanbul-Ankara-Sivas-Diyarbakır-Bağdat-Basra hattını saatte 50 km giden bir tren, seferini 57 saatte tamamlayacaktı¹⁰⁷³.

Sultan Abdülhamid döneminde gerçekleşmeye başlanan büyük demiryolu projeleri Anadolu şehirlerinde yaşayan ahalide de bir heyecana sebep oldu ve benzer projelerin kendi bölgelerinde de gerçekleşmesi adına taleplerde bulundular. Sivas Belediye Reisi ile arkadaşları ve Amasya ileri gelenleri İstanbul'a çektikleri telgraflarla demiryolunun artık kendi şehirlerinden geçmesini iştiyakla beklediklerini söylediler. Sivas Belediye Reisi Zihni, Reis-i sani Tatyos ve Ticaret Odası Reis-i evveli Şamil Sadarete çektikleri telgrafta, Sivas'ın her türlü gelişme ve ilerlemeye yönelik eserlerden mahrum kaldığını, istikbale, iktisada ve siyasete dair umutlarının azaldığını ve özellikle ticaret ve ziraatlerinin ölme noktasına geldiğini ifade ettiler. Ticaretin gelişmesini sağlayacak yegâne vasıtanın demiryolu olacağını söyleyen Sivaslı idareciler, *"ticaretsizliğin terbiye-i ahlakiye tesir edecek"* raddeye geldiğini belirterek yol yapımı için mevsiminin yaklaştığını ve artık taleplerine bir karşılık verilmesini istediler¹⁰⁷⁴.

Protestan vekili, Katolik cemaati reisi, Metropolit vekili, Marhasa, Ticaret Odası reisi, Belediye reisi ve Amasya müftüsü tarafından 26 Mart 1910 tarihinde Sadarete bir telgraf çekilerek, Amasya sancağının içinde bulunduğu durgunluk, yoksulluk ve şehre duyulan ilgisizlik dile getirildi. Amasya ileri gelenleri, Amasya şehrinin ve tabii olduğu Sivas vilayetinin Osmanlı Devleti'nin en eski vilayetlerinden olduğu 600 seneye yakın devletine bağlı ve muhalefetten uzak olduğunu belirttiler. Buna rağmen eski idarenin¹⁰⁷⁵ *"ahâli-i mazlûmenin bir an bile sebab-i servet ve saâdetlerine imâle-i nazar-ı ehemmiyet"* etmediğine değinen arzuhal sahipleri, bu nedenle eski ticaretlerinin tedricen kaybolduğunu ve bugün ise sefalet noktasına geldiklerini ifade ettiler. Eleştirilerini ve taleplerini demiryoluna duyulan ihtiyaca bağlayan ahaliye göre, Anadolu'nun birçok yerinde 40 seneden beri demiryolu olduğu halde vilayetlerinde bu hizmet yoktu.

¹⁰⁷² Engin, **a.g.e.** , s. 39; Duymaz, **a.g.t.** , s. 185.

¹⁰⁷³ Hüseyin Kaleli, "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesine Demiryolu İnşa Tasarıları" , **Karadeniz Dergisi** S. 9, 2011, s. 156; Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Devrinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları" , **Osmanlı'da Ulaşım (Kara, Deniz, Demiryolu)** , Ed. Vahdettin Engin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012, s. 290-302.

¹⁰⁷⁴ **BOA. BEO 3728/279587**, 23 Mart 1326 (5 Nisan 1910).

¹⁰⁷⁵ Sultan Abdülhamid Devri kast edilmektedir.

“*Vilayetimizin elyevm keçi izi tabirinden ma’dâ bir tabire müstahak olamayan yolları bile hâlâ i’âmâr ve islâh edilmemiştir*” denilerek Amasya şehrinin ve onun bağlı olduğu vilayetin durumu ortaya konuldu. Amasyalılar, ellerinde ihtiyaçtan on kat fazla hububat bulunduğu zaman bunu sahile indiremediklerinden yakındılar. Son üç senedir yaşanan kıtlığa da değinen ahali, eskiden olduğu gibi “*ya saadet ya şehadet*” diyebileceklerini hatırlatarak iktisadî gelişmelerine vesile olacak ulaşım vasıtalarının özellikle demiryolunun artık bu sene yapılmasını istediler. Vilayetin iktisadî hayatının ve ahalinin mutluluğunun ufak tefek siyasî sebeplerle heder edilmemesi gerektiğini belirten Amasya ileri gelenleri, mağduriyetlerinin giderilmesini talep ettiler¹⁰⁷⁶.

Tüm bu taleplere karşılık Sadaret, Sivas vilayetine cevaben çektiği telgrafta, Sivas’tan ve Amasya’dan gelen arzuhallerin mütalaa edildiğini ve ulaşım vasıtalarının medeniyetin ve ticaretin gelişmesine katkısının yadsınamayacağını ve Osmanlı topraklarında da yayılmasıyla ahalinin refahının artacağını belirtti. Ancak bu tarz büyük ve mühim teşebbüslerin her tarafta ve kısa süre içerisinde gerçekleşmeyeceği, o nedenle herkesin işiyle meşgul olması ve çıkacak sonuçları beklemesi gerektiğini söyleyerek halkın beklentisine uygun cevap vermedi¹⁰⁷⁷.

Amasya şehrinden geçmesi düşünülen ve güzergâhı belli tarihlerde değişen demiryolu projeleri 1880’lerden itibaren gündeme gelmeye başlamıştı. Bu projelerden biri de Samsun’dan başlayıp Tokat ve Amasya’dan geçerek Sivas’a kadar bir demiryolu hattı idi. Bu hat ile beraber Samsun’da bir liman inşası imtiyazı da yer almaktaydı. Söz konusu projenin Hamdi Bey ile Mösyö Kalven Pirson’a verilmesi düşünülmektedir. Bu proje ile ilgili şartname ve mukavelename dahi hazırlandı¹⁰⁷⁸. Amasya’dan geçmesi düşünülen diğer bir proje ise Ankara’dan başlayarak Amasya ve Sivas yoluyla Diyarbakır’a ve oradan Adana’ya kadar uzanan hat idi. Bu hattın inşası ile birlikte Samsun Limanı’nın inşası ve işletilmesi imtiyazının uhdesine verilmesini talep eden Paris’te mukim Mösyö Deşoş konuyla ilgili talebini Ticaret ve Nafia Nezaretine bir arzuhal ile bildirdi¹⁰⁷⁹. Fransız Deşoş, Dersaadet’te bulunan Mösyö Lita’nın bu hususta kendisine vekil olduğunu hatırlattı¹⁰⁸⁰.

¹⁰⁷⁶ **BOA. BEO. 3728/279587**, 13 Mart 1326 (26 Mart 1910); “Amasyalıların Arzusu”, **Sabah**, 25 Mart 1326 (7 Nisan 1910), s. 3.

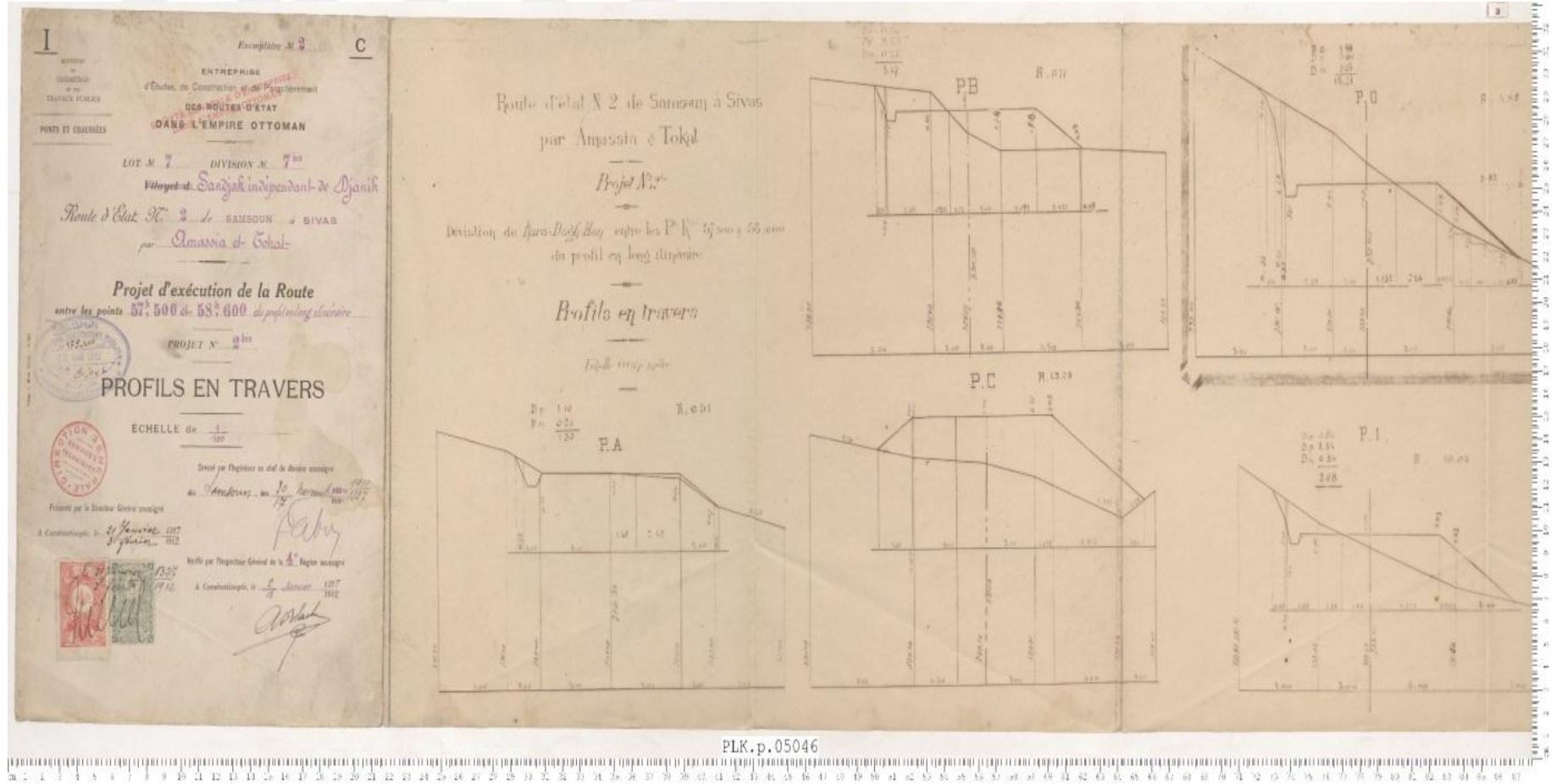
¹⁰⁷⁷ Aynı belge, 27 Mart 1326 (9 Nisan 1910).

¹⁰⁷⁸ **BOA. Y. A. RES. 20/1**, 3 C 1300 (11 Nisan 1883).

¹⁰⁷⁹ “Mevadd-ı Nafia”, **Servet-i Fünûn**, 23 Kânunusani 1312 (5 Aralık 1896) C.12, S. 312, s. 172.

¹⁰⁸⁰ **BOA. BEO. 900/67442**, 21 Ş 1314 (25 Ocak 1897).

Resim 9: Samsun-Sivas, Amasya-Tokat demiryolu travers planı

Demiryolu teknolojisinin pahalı olması yaşanan ekonomik sorunlar, devleti, batı sermayesine teslimiyeti kabule zorladı¹⁰⁸¹ Sultan II. Abdülhamid bu tercihini denge politikası gereği Almanya'dan yana kullandı. Memleketin iktisadî gelişmesinde büyük rolü olduğu düşünülen mevcut demiryolu hatlarının Amasya, Diyarbakır ve Erzurum gibi Anadolu'nun bazı önemli noktalarına ulaştırılması hükümet tarafından düşünülmekteydi. Berlin Sefaretine gönderilen yazıda, bu hususta Almanya İmparatoru II. Wilhelm'in banker Mösyö Kavele'ye verdiği emir üzerine Kavele II. Abdülhamid'den adı geçen güzergâhın inşa ihalesini elde etmişti. Yeni inşa edilecek bu hattın etüt ve fen işlerinin icrası için Mösyö Kavele'nin veyahut imparatorun münasip gördüğü birinin Türkiye'ye gönderilmesi istendi¹⁰⁸².

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde birçok defa gündeme gelen Samsun-Sivas demiryolu projesi etüt çalışmaları yapılmasına, mukavele ve şartnameler hazırlanmasına rağmen gerçekleşemedi. Güzergâhında Amasya'nın da yer aldığı demiryolu projeleri ekonomik sıkıntılar başta olmak üzere devletin kalifiye teknik eleman eksikliğinin de etkisiyle gerçekleşme imkânı bulamadı¹⁰⁸³.

5.1.3. Amasya Sancağına Telgraf Getirilmesi Çalışmaları

Haberleşmenin düzenli ve emin bir biçimde temini kadar, hızlı haber iletiminin gerçekleştirilmesinin önemi de açıktır. XIX. yüzyılın ikinci yansında bu alanda yeni bir gelişme olarak elektrikli telgraf Osmanlı Devleti'nde kullanılmaya başlandı. Osmanlı Devleti, bu alanda Avrupa ve Amerika'dan pek geri kalmadı. 1839'daki sonuçsuz girişimden sonra, 1847'de Beylerbeyi Sarayı'nda önce Abdülmecid (9 Ağustos 1847), ertesi gün de devlet ileri gelenlerinin huzurunda iki başarılı telgrafçılık denemesi yapıldı¹⁰⁸⁴. Elektrikli telgraf, Osmanlı'nın benimsediği önemli teknolojik gelişmelerden biriydi. Etkisi pek çok alanda hissedildi. Özellikle padişahlar, telgrafi müspet karşıladılar ve birbirinden uzakta olan vilayetler üzerinde ek bir denetim aracı olan sistemin geliştirilmesine ön ayak oldular¹⁰⁸⁵.

¹⁰⁸¹ Gülşınar Akbulut, "Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Gerçekleşmeyen Demiryolu Projeleri ve Etkileri (1876-1939)", **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi**, C. 1 S. 1, 2012, s. 226.

¹⁰⁸² **BOA. Y. PRK. BŞK. 45/28**, 1 Şubat 1296 (13 Şubat 1881).

¹⁰⁸³ Adı geçen demiryolu projesinin Amasya kısmına ait profillerden örnekler Ekler kısmında verilmiştir. Proje ile ilgili profiller şu belgelerde Fransızca olarak yer almaktadır: **BOA. PLK. p. 5046**, R 1330 (Mart-Nisan 1912); **PLK. p. 6348**, M 1330 (Aralık 1911-Ocak 1912).

¹⁰⁸⁴ Nesimi Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", **OTAM**, S. 3, Ankara 1992, s. 344.

¹⁰⁸⁵ Roderic H. Davison, "Osmanlı İmparatorluğu'na Elektrikli Telgrafın Girişi", Çev: Durdu Mehmet Durak, **OTAM**, S. 14, Ankara 2003, s. 347.

Osmanlı Devleti, halkın yakın desteğiyle ve kendi planları çerçevesinde büyük bir hat çekme seferberliğini başlattı. Ülke içindeki merkezleri birbirine ve İstanbul'a bağlarken, komşularıyla da birçok bağlantı tesis etti¹⁰⁸⁶. Birçok vilayet ve sancak ahalisi/idarecileri kendi bölgelerine de demiryolu yapılması ve telgraf hattı çekilmesini istemeye başladı. Zira ulaşımı kolaylaştıran bu iki hizmeti bir gelişmişlik emaresi olarak görüyorlar ve bunlardan paylarına düşeni almak istiyorlardı. Konuyla ilgili çalışmalarında Serbestoğlu-Temizler, telgrafın Amasya'ya geliş sürecini şu şekilde anlatmaktadırlar:

“1863'te teftiş amacıyla Canik Sancağına gelen Ali Rıza Efendi'nin gelmesiyle birlikte bölgede kalkınma hamleleri başlamış, imar faaliyetlerine hız verilmişti. Samsunlular yapılan çalışmalardan memnun olmakla birlikte müfettişten hızla yayılan telgraf hatlarının kendi memleketlerine de çekilmesini istiyorlardı. Samsun'dan Bozok'a kadar döşenecek olan telgraf direklerinin tedariki Canik Meclisi'nde müzakere edildi. Amasya'nın ileri gelenlerinden olup Samsun'da bulunan Mehmed Bey ve Ali Bey ile yapılan görüşmede direklerin, yapımına başlanılan Samsun-Amasya yol çalışmaları esnasında kolaylıkla tedarik edilebileceği ifade edildi. Talebin İstanbul'a bildirilmesiyle birlikte onaylanması gecikmedi. Gerekli malzemeler telgrafhane idaresince sağlanacaktı. Samsun-Amasya-Yozgat hattı için Canik sancağının Amasya sınırına kadar on bir saatlik mesafe için gerekli direkler Canik ahalisince, Amasya sancağı dâhilindeki yirmi altı saatlik mesafe Amasyalılarca ve Amasya sınırından Yozgat'a kadar on iki saatlik mesafe de Bozok Sancağı ahalisince hazırlanıp, nakledilecekti.”¹⁰⁸⁷

1864 Mayıs'ında Samsun-Amasya telgraf hattının tamamlanması üzerine Amasya mutasarrıflığı tarafından, gerekli memur ve makinelerin gönderilmesi talep edildi. Bir ay sonra Samsun-Amasya telgraf hattı hizmete açıldı. Bu hattın geçtiği yerlerden birisi de Merzifon'du. Samsun-Amasya telgraf hattının tamamlanmasından sonra Amasya-İskilip hattının döşenmesine başlandı. Bu güzergâh üzerinde bulunan Mecitözü kazasına

¹⁰⁸⁶ Yazıcı, a.g.m. , s. 345.

¹⁰⁸⁷ İbrahim Serbestoğlu-Abidin Temizler, “Amasya'da Telgraf Hatlarının Çekilmesi” , **Uluslararası Akdeniz Medeniyetleri Sempozyumu**, (8-10 Kasım 2016, Girne Kıbrıs), Bildiri Kitabı Gece Kitaplığı Ankara 2017, s. 85.

da bir telgraf hattı çekildi ve başına da Eğri eski muhabere memuru Arif Efendi 600 kuruş maaşla görevlendirildi¹⁰⁸⁸.

Amasya merkez kazası, Merzifon ve Mecitözü kazalarında telgraf hattı çekilmesinden sonra Osmancık, Gümüşhacıköy, Havza, Lâdik ve Vezirköprü kazalarına da telgraf hattı çekilmesi için çalışmalar başlatılmıştı. Zikredilen bu hatların masraflarının bölge halkından karşılanacak olması zaten maddi olarak zor durumda olan ahaliyi daha da zora soktu. Bu nedenle çalışmalar zaman zaman ertelenmek zorunda kaldı¹⁰⁸⁹. Osmancık, Gümüşhacıköy, Köprü, Havza ve Lâdik kaza merkezlerine telgraf hattı çekilmesinin faydalı ve lüzumlu olacağına dair 1888, 1889 ve 1890 yıllarında Telgraf ve Posta Nezaretine ve bazen de doğrudan Sadarete arzuhaller gönderildi. Ancak her seferinde çekilmesi teklif edilen telgraf hattının ekonomik görülmediği için bundan vazgeçilmesi gereğine dair Şûrâ-yı Devlet mazbatası hatırlatıldı¹⁰⁹⁰.

23 Ekim 1892 tarihli Sadarettin Posta ve Telgraf Nezaretine gönderilen bir başka yazıda, Amasya sancağına bağlı Lâdik, Havza, Vezirköprüsü ve Gümüşhacıköy ile Tokat sancağına bağlı Erbaa kaza merkezlerine birer telgraf hattı uzatılması ve açılması hususunun gündeme geldiği ve masrafların da ahali tarafından karşılanacağı belirtildi. Hatta Erbaa kazasında ahali tarafından yeni ve mükemmel bir telgrafhane dahi inşa edilmişti. Ancak burada işlerin ertelenmesi Sivas'a tabi Kangal köyü ile Şiran, Kelkit ve Divriği kazalarına ve Eğin nahiyesine birer telgraf hattının çekilmesinin askerî haberleşme açısından daha gerekli görülmesi üzerine Amasya kazalarına telgraf hattı çekilmesi tekrar ertelenmiş oldu¹⁰⁹¹.

Osmancık ahali ve idarecileri de kazalarına telgraf hattının gelmesi için pek çok girişimde bulundular. Vilayete, Nezaretlere ve bazen de doğrudan Sadarete durumu bildiren telgraflar çektiler. Bu telgraflardan biri de 31 Temmuz 1893 tarihli Osmancık kazası İdare Meclisi reis ve azaları tarafından çekilen telgraftır. Söz konusu telgrafta, Osmancık kazasının sancak merkezine 20 saat mesafede olduğu ve yapılan yeni düzenlemelere göre de kazada yeni baştan bir tabur dairesi teşkil edildiğine değinildi. Buna göre, hem askerî hususların hem de resmi muamelelerin ertelenmemesi ve günü gününe iletişimin sağlanabilmesi için telgraf hattına ihtiyaç duyulduğu hatırlatıldı.

¹⁰⁸⁸ Serbestoğlu-Temizir, a.g.m. , s. 88.

¹⁰⁸⁹ Serbestoğlu-Temizir, a.g.m. , s. 88.

¹⁰⁹⁰ **BOA. DH. MKT. 1550/105**, 29 M 1306 (15 Ekim 1888); **DH. MKT. 1681/109**, 20 R 1307 (14 Aralık 1889); **DH. MKT. 1695/94**, 15 C 1307 (6 Şubat 1890).

¹⁰⁹¹ **BOA. BEO. 93/6956**, 1 R 1310 (23 Ekim 1892).

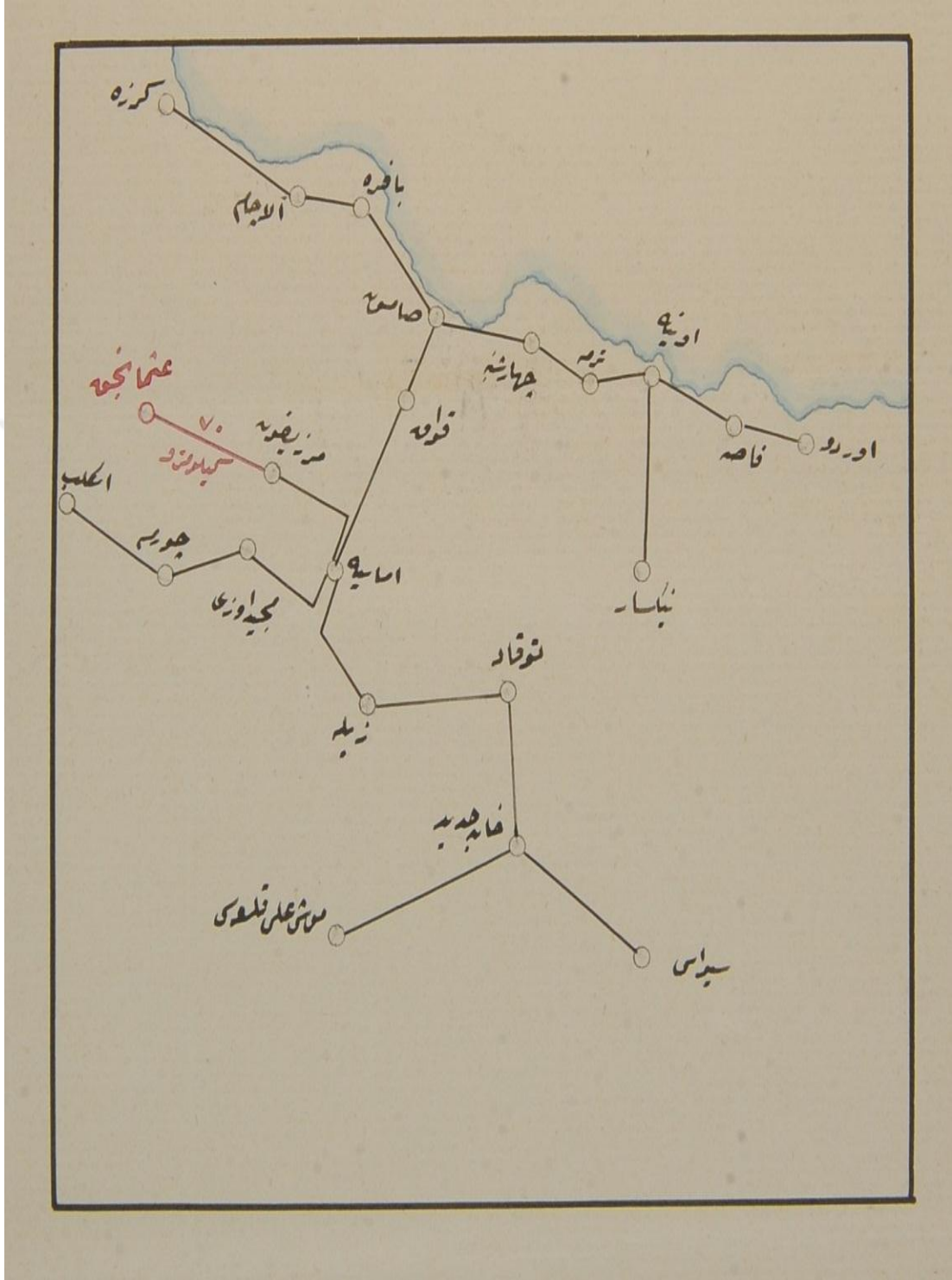
Zikredilen hat için lazım olan direkler, telgrafhane ve mefruşat ahali tarafından karşılanacağı taahhüt edildi. Osmancık kazasına bir telgraf merkezi açılmasına dair defalarca müsaade talebinde bulunulmasına hatta kazada bir telgrafhane dahi inşa ettirilmesine rağmen tesis masrafları ile daimi masraflar için muvazenede karşılık bulunmadığından bu talep yerine getirilmedi. Meclis İdaresi üyeleri yazdıkları bu arzuhallerinde, Sivas Valisi'nin Osmancık'ı ziyaretinde buraya telgraf hattının çekileceğini söylediğini buna rağmen verilen bu sözün yerine getirilmediğini ifade ettiler¹⁰⁹².

Osmancık kazasının bu isteğine karşılık Posta ve Telgraf Nezareti, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda neden buraya telgraf hattının çekilemediğine değindi. Buna göre, kaza ahali her ne kadar bazı masrafları üstlenmeyi kabul ettiyse de Osmancık'ta açılacak bir telgraf merkezinin maaş ve senelik daimi masraflarını karşılayacak miktar bütçede bulunmamaktadır. Öte yandan burası açıldığında aylık 400-500 kuruş civarında bir gelir gelmesi tahmin edilmektedir. Bütçede masrafları karşılayacak bir para olmaması ve aylık tahmini gelirin az olması telgrafhanenin açılmasını zorlaştırmaktadır. Posta ve Telgraf Nezareti bu açıklama ile beraber açılması talep edilen Osmancık telgraf hattının güzergâhını gösteren bir harita ile yapımı ve sonrasındaki daimi masrafları gösteren bir harcama cetvelini 9 Aralık 1893 tarihinde gönderdi¹⁰⁹³.

¹⁰⁹² BOA. DH. MKT. 129/25, 17 M 1311 (31 Temmuz 1893).

¹⁰⁹³ BOA. DH. MKT. 129/25, 30 Ca 1311 (9 Aralık 1893).

Resim 10: Osmancık telgraf hattı güzergâhı

Kaynak: BOA. DH. MKT. 129/25, 30 Ca 1311 (9 Aralık 1893).

Adı geçen telgraf hattı Merzifon ile Osmancık arasındaki 70 km. lik bir mesafeyi kapsamaktadır. Bu telgraf hattı için gerekli olan malzeme ve sairinin tahmini ve azami masrafları da ayrıntılı bir şekilde verilmiştir¹⁰⁹⁴.

Malzeme	Miktarı	Fiyatı	Toplam tutarı
Dört milimetrelik demir tel	7000 kg	0,32 Frank	2240 Frank
İki milimetrelik demir tel	14 kg	0,45 Frank	6 Frank 30 Santim
Lehim	21 kg	3 Frank	63 Frank
Nışadır tuzu (amonyak tuzu)	10 kg	1 Frank	10 Frank
Band Kâğıdı	20 kg	1 Frank	20 Frank
Küçük modül Osmanlı izolatörü	1050 adet	1,35 Frank	1417 Frank 50 Santim
Mükemmel mors makinesi	2 adet	380 Frank	760 Frank
Laklaşa Takımı	50 adet	3 Frank	150 Frank
Çavuş Takımı	3 adet	65 Frank	195 Frank
Hamamış /Hamameş?	3 şişe	7 Frank	21 Frank
İnce lastikli tel	30 metre	0,45 Frank	13 Frank 50 Santim
Kalın lastikli tel	15 metre	0,75 Frank	12 Frank 75 Santim

Tablo 56: Osmancık Kazası Telgraf Hattı İçin Yapılacak Tahmini Masraflar

Malzemelerin toplam tutarı 4.909 frank 5 santimi bulmaktadır. Buna % 0,5 temin ücreti olan 24 frank 50 santim, % 8 gümrük vergisi olan 392 frank eklendiğinde toplam yekûn 5.325 frank 55 santime ulaşmaktadır. Bu sayılanlar malzeme paraları ve vergi miktarları idi. Bunun dışında birkaç kalem daha masraf bulunmaktadır. Diğer masraflar ise şunlardır:

¹⁰⁹⁴ **BOA. DH. MKT. 129/25**, 21 Nisan 308 (3 Mayıs 1892), Telgraf Hattı İçin Gerekli Masrafları Gösteren Keşif Pusulası.

Ulaşım ve Dağıtım Masrafı	Tutarı
İstanbul'dan Samsun'a 8784 kg eşyanın deniz yoluyla nakliyesi	3558 Kuruş
Samsun'dan Merzifon'a kadar eşyanın kara yolu ile nakliyesi	1896 Kuruş
Eşyanın mahal-i inşaide tevzisine	9800 kuruş
15.254 Kuruş	
Senelik Masrafı	Tutarı Frank / Kuruş
Yenisi lazım olup Avrupa'dan getirilecek eşya için	348 Frank
Hattın tamirine	3920 kuruş
Merkezi sarf edilecek masraf	1000 kuruş
Merkezi evrak matbuasına	400 kuruş
5320 Kuruş	
Maaşlar	Miktar
Bir memur maaşına	600 kuruş
Üç yüz kuruştan üç memur maaşına	900 kuruş
Bir mûsil ¹⁰⁹⁵ maaşına	200 kuruş
Bir aylık memur maaşı toplam	1700 kuruş
Bir yıllık memur maaşı toplam 20.400 kuruş	

Tablo 57: Osmancık Telgraf Hattı İçin Yapılacak Diğer Harcamalar

Tablo incelendiğinde pek çok kalem masrafın olduğu görülmektedir. Ulaşım ve dağıtım masrafları 15.254 kuruş, senelik masraflar 5.320 kuruş, senelik memur maaşları ise 20.400 kuruş olmak üzere diğer masraflar adı altında yekûn 40.974 kuruşu bulmaktadır. Buna malzeme ve vergi masrafı olan 5.325 frank ilave edildiğinde bir telgraf hattının hizmete açılmasının devlet açısından pek de kolay olmadığı görülür. Bu ve benzeri gerçekleşmeyen pek çok hizmet Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın sonlarında ciddi birtakım malî sıkıntılar içerisinde olduğunu göstermektedir. Zira kaza ahalisinin direkleri, telgraf binasını ve mefruşatını üstlenmiş olması bir telgraf merkezi açılması için yeterli olmamaktaydı. Bundan daha önemli mesele telgrafhane kurulduktan sonra senelik daimi masrafların nasıl karşılanacağı idi. Tüm bu

¹⁰⁹⁵ İsal eden, ulaştırın, yetiştiren, vardiyan. Bk. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 688.

gerekçelerden dolayı Osmancık telgraf hattı projesi 1893 yılı sonlarında tekrar ertelendi¹⁰⁹⁶.

Lâdik kazası ahali de Osmancık ahali gibi kazalarına telgraf hattının gelmesi ve bu hizmetten kendilerinin de istifade edebilmesi için pek çok şey yaptılar. Lâdik kazası yakınlarında geçen telgraf hattı 1892 yılında ahalinin yardımları ile kasabanın içinden geçen şose yola nakledip direkleri dikildi. 1893 yılında yine yardım usulü ile dört oda ve bir evrak mahzeninden müteşekkil bir telgrafhane inşa edildi. Sivas vilayeti Amasya mutasarrıflığından öğrendiği tüm bu gelişmeleri Dâhiliye Nezaretine aktararak, Lâdik'te bir telgraf merkezi ihdas edilmesi durumunda hâsıl olacak gelirin memur ve hademe maaşına tekabül edeceğini söyledi. Ahali ve hükümet açısından pek çok güzellik ve kolaylığı kapsayan bu hizmetin Lâdik kazasına kazandırılmasını talep etti¹⁰⁹⁷.

Dâhiliye Nezareti, Posta ve Telgraf Nezaretine gönderdiği yazıda, Lâdik kazasına yakın bir nokta olan Kavak köyünde vaktiyle inşa edilen telgrafhanenin orada kalmasının bir ehemmiyeti olmadığını ve bunun Lâdik'e nakledilmesi gerektiğini bildirdi¹⁰⁹⁸. Lâdik kazasında açılacak bir telgraf merkezinin elde edilecek gelirlerle maaş ve masraflarını karşılamaya yeteceği düşünüldü. Posta ve Telgraf Nezareti İdare Meclisi'nin, telgraf hattı için gerekli masrafların 1893 senesi bütçesine ilaveten karşılanmasının mümkün olabileceğini müzakere ettiğine vurgu yapıldı¹⁰⁹⁹.

Tüm bu başvurular üzerine Sadrazam ve Yaver-i Ekrem Cevad Paşa tarafından bir tezkire-i maruza kaleme alındı. Adı geçen maruzada Lâdik ahali tarafından dört odadan ve bir evrak mahzeninden müteşekkil bir telgrafhane inşa edildiğinden bahsedildi. Zikredilen telgrafhaneye çekilecek hat için bir defaya mahsus olmak üzere Avrupa'dan satın alınacak malzeme, bunların nakliye ve gümrük vergileri ile telgrafhanenin tefrişi için 1.012 frank ve 1.050 kuruşa ihtiyaç olduğu belirtildi. Yine hattın yenilenmesi için Avrupa'dan alınacak eşya, telgraf merkezinin kırtasiye ve sair masrafları ile aylık 500 kuruştan bir memur ve 200 kuruştan bir mûsil (ulaşım memuru) maaşı olarak 130 frank ile 9.400 kuruş yıllık ve daimi masraf olarak hesaplandı. Hesap

¹⁰⁹⁶ BOA. DH. MKT. 129/25, 21 Nisan 308 (3 Mayıs 1892).

¹⁰⁹⁷ BOA. DH. MKT. 45/8, 14 L 1310 (1 Mayıs 1893).

¹⁰⁹⁸ Aynı belge, 22 Z 1310 (7 Temmuz 1893).

¹⁰⁹⁹ Aynı belge, 25 S 1311 (7 Eylül 1893).

edilen bu miktar maaş ve masrafın 1893 senesi bütçesinin zuhurat tertibi¹¹⁰⁰nden karşılanması ve sonraki seneye dâhil edilerek ödenmesine dair Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dairesinin mazbatası sunuldu¹¹⁰¹. Sadaretin bu yazısı üzerine 25 Ekim 1893 tarihinde Lâdik'te bir telgrafhane açılmasına dair Sultan II. Abdülhamid'in iradesi sadır oldu¹¹⁰². Osmancık ve Lâdik kazaları kendi kasabalarında telgrafhane açılması için hemen hemen aynı tarihlerde talepte bulunmalarına rağmen Lâdik'te açıldı Osmancık'ta açılmadı. Bunun nedeni Lâdik kazasında açılacak telgrafhanenin gelirlerinin masrafları karşılamaya yetecek seviyede olduğunun düşünülmesi ve Lâdik'e yakın bir yer olan Kavak'taki telgrafhanenin buraya nakledilecek olmasıydı. Osmancık kazası için düşünülen telgraf hattı ise Merzifon üzerinden gelecekti ve 70 km gibi uzun bir mesafeyi kapsamaktaydı. Bu durum masrafların fazla olmasına yol açtığı gibi, Osmancık telgrafhanesi gelirlerinin düşük olacağına dair öngörü Osmancık ahalisinin telgraf için bir müddet daha beklemesine sebep oldu.

Sivas vilayet salnameleri incelendiğinde, 1872 tarihli salnamede Amasya merkez kazasında görevli telgraf memurlarının isimlerinin geçtiği görülür. Buna göre sancağın Telgraf ve Posta Müdürü Recai Efendi, memuru ise İzzet Efendi'dir¹¹⁰³. 1881 tarihli salnamede ise bir olan memur sayısının ikiye çıktığı görülmektedir. Rüştü Efendi müdür, Ahmed ve Halim Efendiler ise muhabere memuru olarak görev yapmaktadırlar¹¹⁰⁴. Yine 1881 tarihli bu salnamede Merzifon ve Mecitözü kazalarında görev yapan birer telgraf memuruna tesadüf edilir. Merzifon telgraf memuru bu tarihte Avni Efendi, Mecitözü telgraf memuru ise Hafız Abdullah Efendi'dir¹¹⁰⁵. 1891 tarihli salnameye bakıldığında, Amasya sancak merkezi, Merzifon ve Mecitözü kazaları dışında Gümüşhacıköy ve Havza kazalarında da birer telgrafhane açıldığı görülür. Bu tarihte Gümüşhacıköy kazasında telgraf memuru olarak Halil Efendi, Havza kazasında ise Derviş Efendi görev yapmaktadır¹¹⁰⁶.

¹¹⁰⁰ Zuhurat tertibi; rutin ve zaruri masraflar dışında, özel sebeplerle ortaya çıkan masrafların karşılanması adına bütçede tesis edilen bir harcama kalemidir. Bk. Erdoğan Öner, **Osmanlı Bütçeleri (1864, 1869, 1877, 1880, 1897)**, Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 150.

¹¹⁰¹ **BOA. DH. MKT. 45/8**, 7 R 1311 (18 Ekim 1893).

¹¹⁰² Aynı belge, 14 R 1311 (25 Ekim 1893), İrade-i seniye.

¹¹⁰³ **SVS 1289**, s. 66.

¹¹⁰⁴ **SVS 1298**, s. 102.

¹¹⁰⁵ **SVS 1298**, s. 104, 118.

¹¹⁰⁶ **SVS 1308**, s. 161, 174.

1903 yılına gelindiğinde ise Amasya sancak merkezinde ve kazalarında posta telgraf memurlarının sayısında ciddi bir artış olduğu görülür. Zikredilen tarihte Amasya merkezinde telgraf ve posta teşkilatında 1 müdür, 1 başmuhabere memuru, 4 muhabere memuru, 2 ulaştırma memuru ve 3 tane de çavuş olmak üzere toplam 11 memur görev yapmaktadır. Bu tarihte Amasya kazaları içerisinde telgrafhanesi olmayan kaza kalmamıştır. Lâdik ve Vezirköprü kazaları da telgrafa kavuşmuştur. 1903 yılında Vezirköprü kazasında Cemaleddin Efendi müdür, Halil Efendi ise muhabere memuru olarak görev yapmaktadır. Lâdik kazasında ise telgraf memuru olarak görevli tek memurun Sadık Efendi olduğunu görmekteyiz¹¹⁰⁷.

1864 yılında Amasya merkez kazasında telgraf hizmete girdikten sonra Merzifon ve Mecitözü kazalarına da telgraf hattı çekildi. Bundan sonra Osmancık, Gümüşhacıköy, Havza, Lâdik ve Vezirköprü kazalarına da telgraf hattı çekilmesi için çalışmalar başlatıldı. Lâdik kazası imkânların elvermesi neticesinde 25 Ekim 1893 tarihinde telgrafa kavuştu. Ancak Osmancık kazası için düşünülen telgraf hattı masrafların çokluğu ve bütçede yeterli ödeneğin olmaması nedeniyle ertelenmek zorunda kaldı. Amasya merkezinde XX. yüzyılın başına gelindiğinde posta ve telgraf teşkilatındaki geniş memur kadrosu haberleşme hizmetinin kurumsallaşmaya başladığını göstermektedir.

5.2. AMASYA SANCAK MERKEZİNDE MALİYEYE DAİR KURUMLAR VE VERGİLER

1876 Kanun-i Esasisi temel alınarak 1881 yılında merkez maliye teşkilatı yeniden tanzim edildi. Karataş, bu yeni malî sistemi şu birimlerden oluştuğunu ifade etmektedir:

*“Maliye Müsteşarlığı, Heyet-i Teftiş-iye-i Maliye, Varidat İdare-i Umûmiyesi, Masarifât İdare-i Umûmiyesi, Düyûn Umûmiye İdaresi, Maliye Mektupçuluğu, Sandık Emaneti, Evrak Müdüriyeti, Tercüme ve Teçhizat-ı Ecnebiye Müdüriyeti, Muhasebat-ı Atika Muhasebeciliği”*¹¹⁰⁸.

Merkez maliye teşkilatının küçük birer örneği de taşra idaresinde vilayet/sancak/kazalarda yerini aldı. Buna göre Amasya sancağında ticarete ve maliyeye dair çeşitli kurumlar, komisyonlar ve müdüriyetler görev yapmaktaydı. Bunların

¹¹⁰⁷ SVS 1321, s. 116, 122, 127.

¹¹⁰⁸ Karataş, a.g.t. , s. 109.

başında hiç şüphesiz sancak genelinde vergilerin toplanmasında vazifeli olan rüsumat/vergi memurları gelmekteydi. 1876 yılında Amasya sancağında görevli vergi memurları şunlardı¹¹⁰⁹:

Memuriyeti	İsmi	Memuriyeti	İsmi
Amasya Rüsumat Memuru	Şefik Efendi	Başkâtip	Mehmed Hilmi Efendi
Refiki	Hafız Cemal Efendi	Refiki	Edhem Efendi
Diğeri	Kâmil Efendi	Köprü Fabrika Memuru	Ömer Hulusi Efendi
Şakird	Emin Efendi	Muavini	Hakkı Efendi
Sandık Emni	Ohannis Ağa	Maden-i Sim Rüsumat Memuru	Ahmed Efendi
Köprü Rüsumat Memuru	Kâmil Efendi	Kâtibi	Osman Efendi
Zile Rüsumat Memuru	Mehmed Ali Efendi	Havza Rüsumat Memuru	Cafer Sadık Efendi
Osmançık Rüsumat Memuru	Hasan Efendi	Kâtibi	Hafız Ali Efendi
Erbaa Rüsumat Memuru	Münhal	Kantarcı	Kirkor
Kâtib	İsmail Efendi	Lâdik Rüsumat Memuru	Ali Efendi
Sandık Emni	Hoca Ohannis	Kâtibi	Ali Rıza Efendi
Mecitözü Rüsumat Memuru	Ömer Vehbi Efendi	Fabrika Memuru	İbrahim Efendi
Merzifon Rüsumat Memuru	İbrahim Efendi	Kâtibi	Mustafa Efendi
Birinci Fabrika Memuru	İbrahim Efendi	Kâtibi	Âşir Efendi

Tablo 58: 1876 Yılı Amasya Sancağı Vergi Memurları

Amasya sancağında rüsumat memurları dışında, liva maliye teşkilatı içerisinde; Aşar ve Ağnam Müdüriyeti, Tahrir Vergi Kalemi, Rüsüm-ı Sitte Dairesi, Muhasebe Kalemi, Tahsilat Komisyonu, Ticaret ve Ziraat Komisyonu, Düyun-ı Umumiye İdaresi, Reji İdaresi ve Ziraat Bankası Şubesi yer almaktaydı. 1883 yılında Merkez Liva Aşar ve Ağnam Müdüriyeti bünyesinde müdür Mehmed Efendi, başkâtip Nadir Efendi, ikinci kâtip Mahir Efendi, üçüncü kâtip Nesim Efendi görev yapmaktaydı. Tahrir Vergi

¹¹⁰⁹ SVS 1293, s. 100.

Kalemi'nde ise; vergi memuru Ali Rıza Efendi, vergi kâtibi Şefik Efendi, Nevahi-i Erbaa vergi kâtibi Ahmed Efendi ve refiki Mehmed Efendi bulunmaktaydı¹¹¹⁰.

Ekonomiye dair sancakta yer alan diğer bir kurum ise *Rüsum-ı Sitte Dairesi*'dir. Osmanlı Devleti Düyûn-ı Umumiye İdaresini kuran anlaşma ile bu idareye, Osmanlı Devlet borçlarının idaresini karşılayacak özel gelirler tahsis etmeyi kabul etmişti. Bu gelirler altı kalem olduğu için bunlara "*Rüsum-ı Sitte*" yani altı vergi denildi. Altı vergi 1) Tuz tekeli gelirleri, 2) Tütün tekeli gelirleri, 3) Damga resmi-pul-gelirleri, 4) İçkiler üzerinden alınan vergi ve resim gelirleri, 5) Balık avı vergi ve resim gelirleri, 6) Kararnamede isimleri yazılı vilayetlerin ipek aşarı gelirleri idi¹¹¹¹. Amasya Rüsum-ı Sitte Dairesi 1882/1883 yılında şu üyelerden oluşmaktaydı: Müdür Âşir Efendi, başkâtip Ethem Efendi, mukayyid Kâşif Efendi, sandık emini Ahmed Efendi, kantarcı Osman Efendi, ikinci kâtip Cemal Efendi, diğeri ise Haydar Efendi¹¹¹².

Sancaktaki yer alan malî kurumlardan bir diğeri de *Muhasebe Kalemi* idi. Devletin sancak dâhilindeki gelir gider hesaplarına bakan Muhasebe Kaleminin başında başkâtip bulunurdu. 1883/1884 yılında Amasya sancağında adı geçen kalem şu üyelerden oluşmaktaydı: Başkâtip Mehmed Hamdi Efendi, varidat kâtibi Süleyman Vehbi Efendi, merkez kaza kâtibi Ahmed Tayyib Efendi, birinci refik Hacı Abidin Efendi, ikinci refik Hamdi Efendi, üçüncü refik Mehmed Vehbi Efendi ve sandık emini Ahmed Ferid Efendi¹¹¹³.

Amasya sancağında bulunan ve vergilerin tahsili ile ilgilenen diğer bir kurum ise *Tahsilat Komisyonu* idi. Oldukça kalabalık aza ve memurlardan oluşan bu kurumun 1903/1904 yılındaki üyeleri şunlardan oluşmaktaydı: Reis Mutasarrıf Efendi, Azalar; Mutasarrıf Muavini Nazaret Efendi, Muhasebeci Efendi, Jandarma Binbaşısı Ziya Bey, Hacı Mehmed Efendi, Rıza Efendi, Pavlos Efendi ve Maroka Efendi. Defter-i Hakanî Memuru Hacı Ziya Efendi, Vergi Memuru Hacı İlhami Efendi, Meclis İdare Başkâtibi Hamdi Efendi ve Vergi Başkâtibi Hasan Efendi¹¹¹⁴.

¹¹¹⁰ SVS 1300, s. 97-98.

¹¹¹¹ Bedri Gürsoy, "100. Yılında Düyun-ı Umumiye İdaresi Üzerine Bir Değerlendirme", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ord. Prof. Şükrü Baban'a Armağan, İstanbul 1984, s. 21.

¹¹¹² SVS 1300, s. 100.

¹¹¹³ SVS 1301, s. 99.

¹¹¹⁴ SVS 1321, s. 115.

Amasya şehrindeki ticaret ve ziraate dair meselelerin görüşüldüğü, halkın tarıma dair ihtiyaçlarının tespit edildiği *Ticaret ve Ziraat Komisyonu* 1903/1904 yılında şu üyelere oluşmaktaydı: Reis Hacı Osman Efendi, azalar Tahir Efendi, Bostancı Oğlu Harasandosi Efendi ve İpekçiyan Serkis Ağa¹¹¹⁵.

Son dönem Osmanlı maliyesinde mühim rol oynayan ve devletin iktisadî bağımsızlığına gölge düşüren ve sancaklarda da birer şubesi olan kurum Düyûn-ı Umumiye İdaresi idi. Bir devletin yıllık harcamaları o yıla ait toplam gelirinden fazla ise, devlet bütçesinde bir açık ortaya çıkmaktadır. Bu açığı kapatmak için genel olarak iki yol kullanılır. Birinci yol: var olan vergi oranları artırılır. Vergi oranları artırımı da yeterli olmazsa başka yeni isimle yeni vergiler ihdas edilir. İkinci yol ise; borçlanarak bu açık giderilmeye çalışılır. Bu borçlanma iç ya da dış olmak üzere iki yolla yapılabilir. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ikinci yarısında bütçe açığını kapatmak için daha çok ikinci yolu seçmiştir¹¹¹⁶. Artan borçları ödeyemeyen Osmanlı Devleti, alacaklı Avrupalı devletlerle masaya oturdu. Alacaklı devletler anapara ve faiz ödemelerinin azaltılması fikrini kabul ettiler. Ancak Osmanlı gelirlerinin denetimini kendi temsilcilerine bırakılması ve temsilcilerin bu gelirleri denetleyerek, toplayacak ve tümüyle borç ödemelerine ayıracaklarını şart olarak ileri sürdüler. Düyûn-ı Umumiye İdaresinin kurulmasını sağlayan ve Muharrem Kararnamesi olarak bilinen resmi anlaşma 20 Aralık 1881’de imzalandı¹¹¹⁷. Sadece başkentte ve vilayet merkezlerinde değil sancaklarda da örgütlenen bu kurumun 1903 yılında Amasya sancağındaki memurları şunlardı: Memur Osman Hayri Efendi, refiki Şükrü Efendi, başkâtip Cemal Efendi, sandık emini Ahmed Efendi¹¹¹⁸.

Dış borçların ödenmesine yönelik kurulan ve imtiyazı alacaklı devletlerin tekelinde olan ve sancaklarda da bir örneği bulunan müstemlekeci kurumlardan bir diğeri de Reji İdaresi’dir. “*Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü’l-Menfaa Reji Şirketi*”, adından da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti’nin dış borçlarını ödemek amacıyla devletin bütün gelirlerine ortak olmak için kurulmuştur. Osmanlı Devleti, 1883 yılında yabancı sermayeyle kurulacak olan Tütün Rejisi Şirketine, topraklarındaki bütün

¹¹¹⁵ SVS 1321, s. 116.

¹¹¹⁶ Resül Narin, “Düyûn-ı Umûmiye İdaresi ve Adapazarı”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 6, Sayı 21, Bahar 2009, s. 49.

¹¹¹⁷ Narin, a.g.m., s. 51.

¹¹¹⁸ SVS 1321, s. 117.

üretimini denetlenmesinde, tütün alım ve satımında ve sigara üretiminde tekelci ayrıcalıklar tanımaktaydı. Reji Şirketinin yıllık kârlarının bir bölümü dış borç ödemelerinde kullanılmak üzere Düyûn-ı Umumiye İdaresine aktarılacaktı¹¹¹⁹. Merkezde kurulan bu kurum kısa süre içerisinde tüm Osmanlı vilayet ve sancaklarında kurumsallaştı. 1903 yılı Amasyası'nda Reji İdaresi şu kimselerden oluşmaktaydı: Reji Müdürü Mösyö Ogüst Kerök, anbar memuru Karabet Efendi, muhasebeci Mösyö Kostantin Karkarbados¹¹²⁰.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde tüm vilayetlerden sancaklara ve kazalara kadar tüm imparatorluk genelinde örgütlenmiş bir diğer kurum ise *Ziraat Bankası* şubeleridir. Çiftçilerin kredi ihtiyacını karşılamak, tarım ve ticaretteki gelişmeleri desteklemek amacıyla kurulan bu bankanın Amasya merkez kazasındaki temsilcileri şu kişilerden oluşmaktaydı: Reis Abdürrahim Efendi, memur Ömer Lütfi Efendi, muavin Osman Efendi, kâtip Mehmed Tahsin Efendi, azalar Hacı Mustafa Efendi, Bandili Ağa ve Ağya Ağa¹¹²¹. Ziraat Bankası köylülere ve çiftçilere zahire, tohumluk ve tarım aletleri için kredi vermekteydi. Amasya ve Tokat sancaklarına bağlı kazalardan bazı köyler ahalisinin “açlıktan telef olmak derecesinde buldukları” gerekçesiyle ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla ve kefalet-i müteselsile ile kredi verilmesi ve bu kredilerin “*harman vaktinde bedelen*” alınacağı ifade edilmekteydi¹¹²². Amasya sancağına bağlı Havza kazası Hilyas köyündeki muhtaç çiftçilerden 65 hane halkı için borç verilecek akçenin 19.500 kuruş olduğu ve bunun kefalet-i müteselsile ile verileceği beyan edilmekteydi¹¹²³. Amasya'nın Mirdehor¹¹²⁴ köyündeki muhtaç çiftçilerden köyde çift hayvanları telef olan 25 hane halkına 7.500 kuruşun kefalet-i müteselsile ile verilecekti¹¹²⁵. Yine ekinleri doludan zarar gören Amasya'ya bağlı Yağmur, Moramul¹¹²⁶ ve Yavru köyleri ile Amasya merkezindeki Şeyhcu Mahallesi muhtaç

¹¹¹⁹ Gazi Giray Günaydın, “Canik Mutasarrıflığı'nda Tütün Rejisi Uygulamalarına Karşı Amelelerinin Tepkileri (1908)”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri*, C. 7, S. 7, 2009, s. 106.

¹¹²⁰ SVS 1321, s. 117.

¹¹²¹ SVS 1321, s. 114.

¹¹²² BOA. BEO. 626/46947, 26 Za 1312 (21 Mayıs 1895).

¹¹²³ BOA. BEO. 2307/173000, 19 M 1322 (5 Nisan 1904).

¹¹²⁴ Günümüzde Suluova ilçesine bağlı Oğulbağı köyüdür.

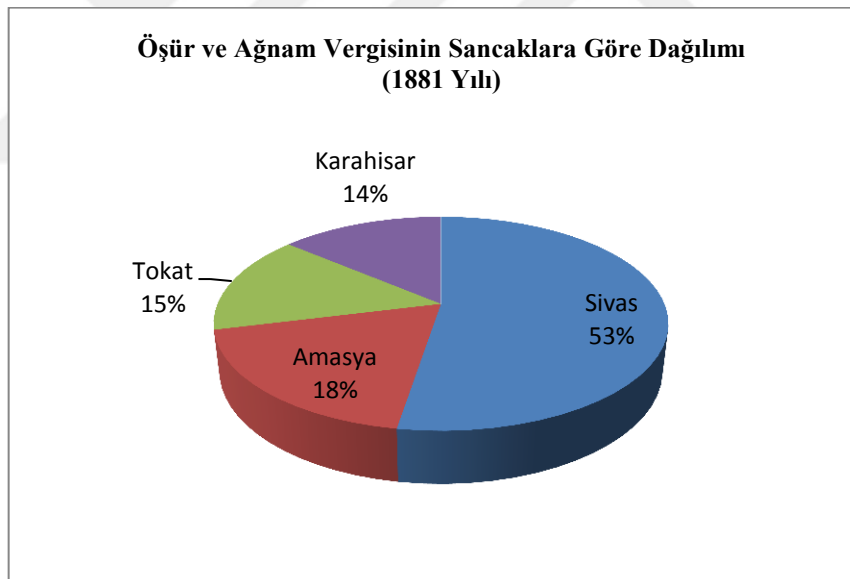
¹¹²⁵ BOA. BEO. 2325/174365, 17 S 1322 (3 Mayıs 1904).

¹¹²⁶ Günümüzde Amasya merkez ilçesine bağlı Sarıyar köyüdür.

ahalisine yemeklik ve tohumluk olarak 42.300 kuruş kefalet-i müteselsile ile kredi verilmesi uygun görülmekteydi¹¹²⁷.

1881 yılı Vilayet Salnamesine göre, sancağın temel gelirleri; Öşür rüsumu, ağnam varidatı, bedel-i askerî ve temettü vergileridir. 1881 yılı verilerine göre Amasya sancağının öşür gelirleri 1.896.523 kuruş 4 para, ağnam gelirleri 1.082.291 kuruş 20 para, temettü vergileri 2.314.064 kuruş 38 para ve bedelat-ı askerî ise 338.776 kuruş 31 para olmak üzere sancağın toplam geliri 5.631.656 kuruş 13 paradır¹¹²⁸.

Aşağıdaki grafikte de görüleceği üzere vilayetin merkez sancağı olan Sivas sancağından sonra en fazla öşür ve ağnam geliri Amasya sancağından tahsil edilmiştir. Toplam 17.044.874 kuruş olan öşür ve ağnam gelirin yüzde on sekizi Amasya sancağından toplanmıştır. Benzer şekilde temettü vergilerinde ve bedelat-ı askeride Sivas sancağında 3.771.890 kuruş vergi toplanırken bunu 2.652.841 kuruşluk vergi ile Amasya sancağı izlemiştir.

Grafik 4: 1881 Yılı Öşür ve Ağnam Vergisinin Sancaklara Göre Dağılımı

Amasya sancağının 1884 ve 1886 yıllarındaki “*Varidat-ı Muhamminesi*” yani tahmini gelirlerine bakacak olursak, aşar, ağnam ve sair vergilerden oluşan 1884 geliri 5.538.718 kuruş olarak hesaplanmıştır. 1886 yılı gelirleri ise, 8.487.523 kuruş tahmin edilmektedir¹¹²⁹. 1881 yılı toplam geliri 5.631.655 kuruş olduğu göz önüne alındığında

¹¹²⁷ BOA. BEO. 2383/178699, 21 Ca 1322 (3 Ağustos 1904).

¹¹²⁸ SVS 1301, s. 163.

¹¹²⁹ SVS 1304, s. 141; SVS 1306, s. 193.

1884 yılı tahmini hesap edilen gelirin 5.538.718 kuruş olması makul görülmektedir. Ancak 1886 yılı için tahmin edilen 8.487.523 kuruş gelirin önceki senelerde tahsil edilen gelirlerin bir hayli üstünde olduğu görülür.

1887 tarihli Sivas Vilayet Salnamesine göre sancağın başlıca giderleri arasında, dâhiliye, maliye, şer'îye, adliye, zabtiye ve maarif gibi kurumların harcamaları ile memurlara ödenen maaşlar yer almaktadır. 1884 ve 1888 yıllarında Amasya sancağı için hesaplanan tahmini gider kalemleri ve miktarları şu şekildedir¹¹³⁰:

Masraf Türü	Miktarı (Kuruş)	
	1884 Yılı	1888 Yılı
Dâhiliye	391.334	378.014
Maliye	149.724	317.112
Şer'îye	96.180	97.860
Adliye	278.560	270.256
Vergi	270.950	111.250
Orman ve Maadin	-	3.200
Zabtiye	400.727	390.434
Aşar	150.960	-
Nafia	225.000	193.200
Maarif	57.860	-
Maaşat-ı Zatiye	271.157	263.422
Esham	674.385	565.860
Toplam	2.966.817	2.589.008

Tablo 59: Amasya Sancağının 1884 ve 1888 Seneleri Tahmini Masrafları

1884 yılı masraf kalemlerine baktığımızda, en fazla giderlerin zabtiye, dâhiliye ve adliye kalemleri ile memurlara yapılan maaş ödemelerinde olduğunu görmekteyiz. En az harcama ise maarif alanında yapılmaktadır. 12 kalem harcamanın olduğu bütçede, yapılması düşünülen toplam harcama 2.966.817 kuruşu bulmaktadır. 1886 yılı harcamalarında da zabtiye ve dâhiliye kalemleri başı çekmektedir. Toplam harcamanın 2.589.008 kuruşu bulunduğu 1886 yılı bütçesinde en az harcama 3.200 kuruşla orman ve maadin kaleminde gerçekleşmektedir. Masraf kalemlerine bakıldığında, en büyük

¹¹³⁰ SVS 1304, s. 141; SVS 1306, s. 189.

harcamaların güvenlik ve maaş ödemeleri üzerinde yoğunlaştığı, maarif gibi alanlarda yapılan harcamaların henüz istenen kıvama ulaşmadığı görülür.

Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi, Sivas vilayetinde ve ona bağlı Amasya sancağında maliyeye dair en mühim sıkıntıları bütçe açığı, vergi toplamada meydana gelen aksaklıklar, idarecilerin yaptığı yolsuzluklar, dönem dönem meydana gelen kıtlıklar ve sancağa yapılan göçler neticesinde biriken muhacirler ve bunlara yapılan harcamalar oluşturmaktadır. Zira Türkiye'de kurak ya da yarı kurak alanlar içerisinde Orta Anadolu'da Çorum-Amasya arası, negatif su bilançosu ile yarı kurak iklim bölgesi özelliklerini taşımaktadır. Nitekim Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nin hemen öncesinde 1875 yılında Amasya, Merzifon, Vezirköprü, Gümüşhacıköy ve Mecitözü'nü de içine alan bölgede kuraklık nedeniyle kıtlık hüküm sürmekteydi¹¹³¹. 1887 yılında yaşanan kuraklık nedeniyle Amasya'da çiftçinin ihtiyaç duyduğu tohumluk zahire ile yemeklik zahirenin temin edilmesinde sıkıntılar meydana gelmişti. Çiftçilere verilmesi planlanan 1.100.000 şinik¹¹³² zahire için Sivas vilayeti Dâhiliye Nezaretinden gereken yardımın yapılmasını istedi¹¹³³. Mecitözü kazasında ise tarlalara çekirge musallat olmuştu. Mahsulata bir hayli zarar veren çekirge istilası neticesinde 200 kıyye kadar ürün telef oldu. Sivas vilayetine gönderilen yazıda, çekirgelerin itlafi için yardım istendi¹¹³⁴.

Amasya ahalisi yaşanan kuraklıktan dolayı bazı dönemler zahire ve erzak sıkıntısı yaşamış olsa da, ihtiyaç halinde başka vilayetlerin zahire ihtiyacını da karşılayabilmekteydi. Buna en güzel örnek, 1892-1893 yılında Erzurum'da baş gösteren kıtlık hadisesidir. Erzurumluların ihtiyacını karşılamak üzere Amasya'daki fabrikalardan getirtilen yaklaşık 70.000 kile zahire ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştı¹¹³⁵. Amasya sancağı dâhilinde birçok un fabrikasının varlığından bahsedilen belgede, 400.000 kıyye unun zikredilen değirmenlerden hemen satın alınarak Samsun yoluyla Erzurum'a ulaştırılması istenmekteydi. Öyle ki Erzurum'da halk fırınlarda ekmek bulamayacak raddelere gelmişti. Samsun'dan deniz yoluyla Trabzon'a oradan da kara

¹¹³¹ Mehmet Yavuz Erler, **Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)**, Libra Yayınları, İstanbul 2012, s. 120-121, 148.

¹¹³² 1 şinik yaklaşık 8 kg tahıla tekabül ettiği düşünüldüğünde 8.800 ton zahire yardımı yapılacağı anlaşılmaktadır.

¹¹³³ **BOA. DH. MKT. 1456/66**, 5 S 1305 (23 Ekim 1887); **DH. MKT. 1458/29**, 9 S 1305 (27 Ekim 1887).

¹¹³⁴ **BOA. DH. MKT. 1425/44**, 27 N 1306 (27 Mayıs 1889).

¹¹³⁵ Karataş, **a.g.t.**, s. 132.

yoluyla Erzurum'a ulaştırılan zahirenin nakliye masrafları da Amasya ve Canik sancakları sandığından karşılanmıştı¹¹³⁶. Netice olarak Amasya sancağı belli dönemlerde kuraklık ve buna bağlı olarak kıtlık ile karşı karşıya kalmışsa da hububat üretimin Anadolu'daki önemli merkezlerinden biri olması hasebiyle bu sıkıntı uzun sürmemiştir. Öte yandan Ziraat Bankası ve mal sandıklarından çiftçiye sağlanan kredi ve tohumluk ile kıtlık dönemleri atlatılmaya çalışılmıştır. Hatta belli dönemlerde Erzurum ve Ankara vilayetleri ile Samsun sancağının ihtiyaç duyduğu hububat Amasya'da temin edilmiştir.

5.3. AMASYA SANCAĞINDA ZİRAAT VE TİCARET

5.3.1. Ziraat

Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı Devleti'nde ekonominin geliştirilmesi amacıyla farklı politikalar izlendi. Ekonomik canlanmanın öngörüldüğü bu politikalarda orman, maden ve Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynağını oluşturan ziraat alanları başta gelmekteydi. Özellikle ziraat alanında yapılacak olan yeniliklerle ekonomik gelişmenin sağlanacağı düşünülmekteydi. Diğer yandan XIX. yüzyılda hızla büyüyen Avrupa ekonomisi, giderek artan ölçüde ziraat ürünü talebinde bulunmaktaydı. Dış kaynaklı bu neden, ekonomik gelişmeyi öngören Tanzimat sonrası yönetim anlayışıyla birleşince ziraat gelişmeye verilen önem daha da arttı. Ekonomik gelişme için ziraat politikasının değiştirilmesi gerekiyordu ve bunun için de öncelikle devlet kurum ve kadroları oluşturulmalıydı¹¹³⁷. 31 Temmuz 1870 tarihinde çıkarılan bir irade ile memleket ziraatını geliştirme adımları atıldı. Ziraat eğitimi için bir Numune Çiftliği ve Meclis-i Ziraat kuruldu. Yeni kurulan Meclis-i Ziraat, Numune Çiftliği idaresine nezaret edecek, vilayetlerle yazışarak yeni ziraat aletlerinin yaygınlaştırılmasını sağlayacak ve ziraatın gelişmesine çalışacaktı. Meclis üyeliğine ziraat konusunda uzman olan Bursa vilayeti eski Ziraat Müdürü Amasyan Efendi¹¹³⁸ ile Tuna vilayeti Ziraat Müdürü Kiğork

¹¹³⁶ BOA. DH. MKT. 19/15, 10 L 1310 (27 Nisan 1893); BEO. 188/14070, 9 L 1310 (26 Nisan 1893).

¹¹³⁷ Volkan Çeşme, "Osmanlı'da Ziraati Modernleştirme Sürecinde Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928): Kuruluşu ve İdarî Yapısı", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 15, S. 2, İstanbul 2014, s. 39.

¹¹³⁸ 1824'de Amasya'da doğan Agop Amasyan Efendi Sarkis Ağa'nın oğludur. İlköğrenimini Üsküdar Ermeni Mektebi'nde tamamladı. Burada coğrafya, tarih, cebir, resim dersleriyle beraber Fransızca da okudu. Bir müddet tüccar ve bir müddette sarraf odalarında hizmet ettikten sonra 20 kuruş maaşla Ziraat mektebinde bazı fenleri tahsil etti. Ziraat hakkında Türkçe ve Rumca olarak dört kıta risale kaleme aldı, Sadrazama ve Ticaret Nezaretine takdim etti. Teslim ettiği layiha uygulandı ve tahsil ettirildi. Daha sonra da ziraate dair birçok vazifede görev aldı. Agop Amasyan Efendi ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Selçuk Sarı, *Sicill-i Ahval Defterlerinde Amasyalı Memurlar*, Libra Yayınları, İstanbul 2014, s. 79-82; aynı müellif, "Bir Osmanlı Bürokrati Agop Amasyan Efendi", *Uluslararası Tarih Boyunca Türk İdaresinde Ermeniler Sempozyumu*, 08-10 Mayıs 2014 Kars; aynı müellif, "Sicill-i Ahval

Efendi tayin edildi¹¹³⁹. Daha sonraki bir gelişme olarak yeni bir ziraat okulu açma ihtiyacı 1878-1879 yıllarında Ahmed Cevdet Paşa'nın Ticaret ve Ziraat Nazırlığı zamanında gündeme geldi. Bu teşebbüse Amasya Ermenilerinden olup Fransa'da tahsil görmüş olan Agop Amasyan Efendi öncülük etti. Fransa'nın Grignon Ziraat Mektebi'nden mezun olan Amasyan Efendi, Cevdet Paşa'nın nazırlığı zamanında Ticaret ve Ziraat Nezareti içinde kurulan Ziraat Müdürlüğü'nün başına getirildi¹¹⁴⁰. Daha sonra çıkarılan bir kararname ile vilayet merkezlerinde de birer numune çiftliği açılmasına karar verildi¹¹⁴¹. Devletin ziraati geliştirmek adına attığı bu adımlara rağmen ülke genelinde olduğu gibi Sivas vilayeti ve Amasya sancağında da ziraattan beklenen fayda temin edilemedi.

Ziraat işinden istenen neticenin alınamamasının başlıca üç sebebi vardır. Birincisi arazi sahiplerinin hamiyet ve heves sahibi olmamaları ayrıca yeteri malumattan da yoksun olmalarıdır. İkincisi arazinin çok geniş olmasıdır. Bu noksanlıklarla ve rehavetle araziler boş kalmakta ortakçılar dahi arazilere rağbet etmemektedir¹¹⁴². Üçüncü gerekçe ihracatın zor ve az olması. Zira Amasya'nın da bağlı bulunduğu Sivas vilayeti sahile pek uzak değilse de yegâne iskelesi olan Samsun hazır nakliye vasıtaları ile yine yedi günlüktür. Deve, at ve öküzlerle yapılan nakliyat o derece pahalı olmaktadır ki zahirenin rekabet etme imkânı kalmamaktadır. İhracatın pek olmaması zahirenin vilayet içerisinde birikmesine ve fiyatların ucuzlamasına sebep olduğundan halk daha fazla zirai mahsul üretmekte heves etmemektedir¹¹⁴³.

1907 tarihli Sivas Vilayet Salnamesinde vilayetin geneli ve Amasya sancağının zirai durumu hakkında geniş malumat verilmektedir. Bu bilgilere göre Sivas

Belgelerinde Amasyalı Memurlar”, **III. Uluslararası Geçmişten Günümüze Merzifon ve Amasya Yöresi Sempozyumu**, 08 – 10 Ekim 2015 Merzifon, Edge Yayıncılık, Ankara 2015, ss. 236-247.

¹¹³⁹ Muammer Demirel – Fatma Kaya Doğanay, “Osmanlı’da Ziraat Eğitimi: Halkalı Ziraat Mektebi” , **Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 12, S. 21, 2011/2, s. 188.

¹¹⁴⁰ Sevtap Kadioğlu, “Halkalı Ziraat Mektebi-i Âlisi Mecmuası Üzerine Bir İnceleme” , **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. 4, S. 1, İstanbul 2011, s.100.

¹¹⁴¹ “Meclis-i Ticaret ve Ziraatin Vezâif-i Esâsiyesine Dâir Kararnâme”, **Düstur**, Tertip I, C. 3, s. 473-477.

¹¹⁴² Yaşar Akça ve Salih Şahin konuyla ilgili çalışmalarında, Amasya'nın nüfusunun, arazisinin genişliğine göre çok az olduğundan bahsederler. Buna göre, 1 metrekare araziye ancak 13 kişi düşmektedir. Eğer Amasya’da ziraatçiliğe önem verilirse, mevcut nüfusun birkaç katını geçindirebilecek genişlikte bir araziye sahiptir. Fenni gelişmelerin ziraate getirmiş olduğu kolaylıklar ve mühim tesirler vilayette layıkıyla uygulanacak olsa, bu güzel arazinin her kilometre karesi ortalama olarak en az 50-60 insanı besleyeceğinden de şüphe yoktur. Bk. Yaşar Akça – Salih Şahin, “Geçmişten Günümüze Amasya İlinde Tarım” , **I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (13 – 15 Haziran 2007)**, 2. Kitap, Amasya Valiliği Yayınları, Amasya 2007, s. 1010.

¹¹⁴³ **SVS 1907**, s. 184.

Anadolu'nun en geniş ve nüfusu en fazla vilayetlerinden biri olduğu gibi ziraat ve çiftçiliğe elverişli yönüyle de mühim noktalardan biridir. Muhtelif noktalarındaki iklim ve arazi çeşitliliğinden dolayı vilayet genelinde çeşitli mahsulat yetişmektedir. Sivas ve Karahisar sancaklarının önemli bir kısmı çok soğuk olmasına rağmen Tokat ve Amasya sancakları iklimi mutedil ve bazı yerlerinde sıcaklık epey yüksektir. Bundan dolayı sahile yakın yerlerde yetişen limon, portakal ve zeytin ile sıcak iklime mahsus hurma dışında her türlü mahsulat Tokat ve Amasya'da yetişir¹¹⁴⁴.

Buğdayın her çeşidi ve arpanın beyaz ve siyah cinsleri Sivas vilayetinde yetişir. Mısır darısı en çok Amasya ve Tokat sancaklarında yetişir. Darı bu bölgelerde Çerkezler tarafından yetiştirilmekte ise de hasılatı az miktardadır. Pirinç, Niksar kazasında ve Amasya sancağının bazı taraflarında yetişiyorsa da hasılat fazla olmayıp istenilen miktarda değildir. Bahçıvanlık Amasya ve Tokat sancaklarında ilerlemiştir. Sebzenin her nevi Tokat ve Amasya sancaklarında yetişir. Amasya'nın misket elması ve çiçek bamyası yalnız vilayette değil tüm Osmanlı coğrafyasında şöhrete sahiptir. Tokat halkı misket elmasının fidanını Amasya'dan alarak bu latif meyvenin üretimine çalışmıştır. Gerçekte diğer elma türlerine göre daha lezzetli olmuşsa da yine de Amasya derecesine yetişememiştir. Bu hususiyet ancak "*ruha tazelik katan kokusuyla*" Amasya misketine hasır. Bamyaya dahi böyledir. Bu iki güzel mahsul Amasya'nın nev'-i şahsına münhasırdır¹¹⁴⁵. Amasya bamyası ve misket elması yalnız Anadolu'da değil başkent İstanbul'da ve hususen Saray'da meşhur olmuş ve birkaç kez bu iki mahsulün siparişi verilmiştir. Amasya Mutasarrıfı Seyyid Mehmed Salih imzasıyla Pertevniyal Valide Sultan'a ve Şehremanetine gönderilen 9 Aralık 1863 tarihli yazıda ifade edildiğine göre, sipariş olunan Amasya misket elmasıyla armudunun beşer adet fidanlarıyla birlikte gönderilmiş ve bunların parası Tevfik Bey'e verilmiştir. Fiyatlarının yüksek, fidanlarının ince olduğuna, benzerlerinin Ankara ve sair yerlerden de İstanbul'a geldiğinin iddia edildiğine ve bu sene meyvenin az oluşundan dolayı fiyatının yükseldiğine değinilmiştir¹¹⁴⁶. Bir başka belgede, Fatıma Sultan'ın mutfağı için satın alınan Amasya bamyası, Edirne ala hasır dibi bamyası, kereviz vesair sebzelerin ne zaman alındıkları, isimleri, miktarları ve bedellerinden bahsedilmektedir. 12 Şubat 1862

¹¹⁴⁴ SVS 1325, s. 182.

¹¹⁴⁵ SVS 1325, s. 186 – 187.

¹¹⁴⁶ İBB Atatürk Kütüphanesi, Pertevniyal Valide Sultan Evrakı (PVS), Evrak No: 04256, 27 C 1280 (9 Aralık 1863).

tarihli bu evraka göre 195 kıyye Amasya bamyası sipariş edilmiştir¹¹⁴⁷. Bu belgelerden ve bölgeyi ziyaret eden seyyahların hatıralarından anlaşılacağı üzere Amasya bamyası ve elması Osmanlı sarayından sipariş edilecek kadar lezzetli ve meşhurdur.

Amasya ve Tokat civarındaki ormanlarda *hüdayi nabit*¹¹⁴⁸ olarak yetişen ve “Tokat çayı” olarak satılan bir bitkinin varlığı belgelerde geçmektedir¹¹⁴⁹. “Tokat Çayı”, “Anadolu Çayı”, “Yerli Çay” olarak adlandırılan bu maddenin şöhreti Kafkasya’dan Balkanlara geniş bir coğrafyaya yayılan ve hem iç hem dış ticaretteki etkisinden dolayı bir dizi tartışmayı beraberinde getiren çay kısa süreli diplomatik krizlere neden oldu. Kafkas muhacirlerinden Tokatlı Rüşdü imzasıyla 1893 yılı başında Sabah gazetesine gönderilen bir mektup Tokat Çayı’nın keşfi, içeriği ve tüketim biçimi hakkında ayrıntılı bilgiler içermekteydi. Tahir Rüşdü’nün bu mektubundan sonra Tokat Çayı İstanbul’da tüccarlar vasıtasıyla temin edilmeye ve tiryakilerin istifadesine sunulmaya başladı¹¹⁵⁰.

Tokat-Erbaa arasındaki dağ silsilenin kuzey eteklerinde pek sık olmayan ormanlarda yetişen ve boyu bir iki metre arasında değişen fidanların yapraklarının kurutulup işlenmesiyle elde edilen Tokat Çayı’nın¹¹⁵¹ bazı dönemlerde satışı yasaklanmıştı. Ancak birtakım kimyevi analizler neticesinde zararlı madde barındırmadığı ve içilmesinde bir sakınca olmadığı tespit edildi. Öte yandan yerli ürünlerin tüketiminin teşviki ve yaygınlaştırılması amacıyla yönelik olarak 1905 yılında satışına tekrar izin verildi. Tokat Çayı ticaretinin serbest bırakılması Amasya’da memnuniyetle karşılandı. Zira bu bitki Amasya’nın ormanlık alanlarında da yetişmekteydi¹¹⁵².

Çaya benzeyen ve çay şeklinde kurutulmuş olarak kullanılan bu bitkinin Bulgaristan’a ve Şarki Rumeli’ye ihraç edildiği görülmektedir. Bulgaristan Emareti Osmanlı Devleti’nden çay almak istiyordu. Ancak çayın cinsi ve yetiştiği bölgeler hakkında fazla bilgiye sahip olmadığından devreye Bulgaristan Komiseri Ferik Sadık Paşa girdi. Sadık Paşa Osmanlı makamlarına gönderdiği yazıda, satın alınacak çay hakkında malumat

¹¹⁴⁷ İBB Atatürk Kitaplığı, Pertevniyal Valide Sultan Evrakı (PVS), Evrak No: 0255, (12 Z 1278 / 12 Şubat 1862).

¹¹⁴⁸ Kendi biten, kendi kendine yetişen bitki.

¹¹⁴⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Sadaret Eyâlât-ı Mümtâze Kalemî Belgeleri Bulgaristan Evrakı. (Bundan sonra BOA. A. MTZ (04) şeklinde gösterilecektir), 125/2, 1 Za 1322 (7 Ocak 1905).

¹¹⁵⁰ Kemalettin Kuzucu, “Osmanlı’nın Son Döneminde Uluslararası Kaçakçılığa Konu Olan “Tokat Çayı”nın Serüveni”, Tokat Sempozyumu (01-03 Kasım 2012) Bildiriler Kitabı, C. I. Tokat 2012, s. 186-187.

¹¹⁵¹ Aktaş, XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı, s. 154.

¹¹⁵² Kuzucu, a.g.m. , s. 191-192.

istedi¹¹⁵³. Rüşumat Emaneti'nden Sadarete gönderilen yazıda anlatıldığına göre, senelik birkaç tüccar adına 30-35 kiloluk çuvallarla 150-200 çuval kadar çay Samsun'dan İstanbul'a gönderilmekteydi. Bu miktar kadar olmasa da Bulgaristan Emareti de 1905 senesinde 112 kilo çay sipariş etti ve bu çay Samsun limanı üzerinden gönderildi¹¹⁵⁴. Tokat Çayı olarak ifade edilen ve Tokat'ın yanı sıra Amasya'da da yetişen bu bitki önemli ihraç ürünlerinden biri olarak bölge ekonomisinde yer edindi.

Yine salnamede verilen bilgilere göre, vilayet genelinde ziraat ibtidaî bir şekilde icra edilmektedir. Ziraat sanatının gerçekleşmesi için çiftçiler pek çok bilgiye sahip olmalıdır. Tarlanın tabii vaziyetini, mevkiinin havasını tanıyarak ona göre tarlaya hangi mahsulün ekilmesi gerektiğini bilmek gerekir. Ayrıca doğru tohumu seçerek ıslah etmek ve mahsulün yetişmesi esnasında suni ya da tabii gübreler kullanmanın yolları bilinmelidir. Bunlar ziraat ilminde bilinmesi elzem hususlardır. Bundan başka yeni ziraat aletlerinden de istifade edilmelidir. Hükümet tarafından gereken kolaylıklar sağlanmasına rağmen halk yeni zirai usule pek rağbet etmemektedir. Hülasa bütün vilayette ziraat büsbütün sıradan ve ilkel bir surette cereyan etmektedir¹¹⁵⁵. Hükümet tarafından çiftçilerin daha modern tarzda ziraat yapmalarına sağlamaya yönelik birtakım adımlar atıldığı görülmektedir. Sadareten Ticaret ve Nafia Nezaretine gönderilen 14 Ocak 1903 tarihli bir yazıda, Anadolu demiryolu hattı güzergâhında bulunan mahaller ile Amasya ve Samsun'da bulunan çiftçilere uygun fiyatla orak ve harman makineleri temin edilmesi ve iyi cins tohumlukların dağıtılması istenmektedir. Masrafların Ziraat Bankası sülûsan¹¹⁵⁶ tahsisatından sermaye olarak toplam 1.400 lira şeklinde karşılanması planlanmaktadır¹¹⁵⁷.

Amasya kazası için Avrupa'dan zirai alet ve edevat getirtmek üzere çiftçilere kefalet-i müteselsile ile para borç verilmesi Hükümet tarafından uygun görülmekteydi. Amasya kazasının iki nahiyesi ile bağlı kazalar için getirilmesi düşünülen aletlerin bedeli için ziraat kefalet-i müteselsile yolu ile veyahut mahalli hükümetin aşarıyla ziraat bankasından 3.000 lira ayrılmasının uygun olacağı düşünülmekteydi¹¹⁵⁸. Tarımdan yüksek verim elde edilebilmesi için modern tekniklere ve yeni aletlere ihtiyaç

¹¹⁵³ BOA. A. MTZ (04), 125/2, 1 Za 1322 (7 Ocak 1905).

¹¹⁵⁴ BOA. A. MTZ (04) 134/56, 17 B 1323 (17 Eylül 1905).

¹¹⁵⁵ SVS 1325, s. 183.

¹¹⁵⁶ Üçte iki.

¹¹⁵⁷ BOA. A. MKT. MHM. 727/30, 14 L 1320 (14 Ocak 1903); BOA. MV. 110/60, 7 L 1322 (15 Aralık 1904).

¹¹⁵⁸ BOA. BEO. 3489/261674, 19 M 1327 (10 Şubat 1909).

duyulmaktaydı. Yerel idareciler, çiftçilerin bu imkânlarla kavuşabilmesi için daha sonra da hükümetten birtakım isteklerde bulunmaya devam ettiler. Neticede devletin imkânları ölçüsünde isteklerin bir kısmı karşılanırken önemli bir kısmının da karşılanamadığı görülmektedir.

Amasya'nın merkezinde 38.611 dönümlük 3.112 adet bağ, 72 bahçe, 670 tarla, 22 çayır ve 3 mera olduğu gibi, nahiyelerinde de 496.775 dönümlük 25.973 adet tarla, 925 bahçe, 2.520 bağ, 42 çiftlik, 120 çayır ve 140 mera bulunmaktadır. Merzifon kasabasında ise, 255.676 dönümlük 15.950 parça arazi olup verimliliği 1'den 10'a kadardır¹¹⁵⁹. Daha erken dönemlerde (1781 yılı) Merzifon'u ziyaret eden İtalyan seyyah Domenico Sestini, buradaki bitkilerden yerel halkın boya elde ettiğinden bahseder. Ali Tuzcu'nun seyyahattan aktardığına göre, "*Cardamine-İmpatiens (Kök boya) ve Rubia-Tinctum (Kök boya) ise köküyle sökülür ve insanlar, günlük kullanım için kırmızı boya elde etmek amacıyla bütün bitkiyi kaynatırlar*". Yine bölgedeki büyük baş hayvanların çokluğuna şaşırarak seyyah bu durumun kendisine "*Hollandalıların sömürgelerindeki hayvancılıklarını*" hatırlattığını belirtir. Yine bu Çiftlik köyünün sakinleri, en iyi, terbiyeli soylu at ırklarını yetiştirirdi. Bu köy her biri 60 ile 80 kuruştan satılan, uzun yola, ağır yüke dayanıklı muhteşem katırlarla doludur¹¹⁶⁰.

Vital Cuinet, 1888-1889 yıllarında Amasya şehrindeki hayvan sayısını şu şekilde verir: sığır, öküz, inek 20.000 baş, at 10.000 baş, eşek 4.000 baş, koyun ve keçi 171.630 baş olmak üzere toplam 205.630 baş hayvan bulunmaktadır¹¹⁶¹. Amasya'nın Mecitözü kazasında 1888 yılında meydana gelen hayvan hastalığından dolayı hayvanların üçte biri telef olmuş, kaza haricine hayvan nakli yasaklanarak gerekli tedbirler alınmıştı. 12 Ekim 1888'e kadar 947 baş ve 13 Ekim 1888'den Mart 1889'a kadar dahi 420 baş hayvan telef olmuştur¹¹⁶².

Amasya şehrinde tarım ve ipek böcekçiliğinin gelişmesinde hiç şüphesiz burada meskûn Alman kolonisinin yeri yadsınmaz. Özellikle Bay Krug'un önderlik ettiği Almanlar, melezleme ve aşılama yolu ile çok güzel meyve bahçeleri özellikle dut ağaçları yetiştirdiler. Çevrenin yağmurlu ve rutubetli iklimine uygun tarım ürünlerinin yetiştirildiği çiftlikler kurdular¹¹⁶³. 1861 yılında Amasya şehrini ziyaret eden Fransız

¹¹⁵⁹ Akça – Şahin, a.g.m. , s. 1011.

¹¹⁶⁰ Tuzcu, a.g.e. , s. 81-82.

¹¹⁶¹ Cuinet, a.g.e. , s. 627.

¹¹⁶² BOA. DH. MKT. 1611/8, 26 B 1306 (28 Mart 1889).

¹¹⁶³ Tuzcu, a.g.e. , s. 198.

seyyah Georges Perrot, şehre girişini şu sözlerle tasvir etmektedir: “ ... Şehre bir saatlik uzaklıkta, Yeşilirmak üzerinden bir taş köprüden daha geçtik. Irmağın her iki kenarını Amasya'nın gururu çeşitli meyve ağaçları, düzenli çiftlikler, gür böğürtlen çalıları ipek böceği atölyeleri süslüyor...”¹¹⁶⁴. Tuzcu, Alman seyyah Andreas David Mordtmann'dan aktararak Amasya tarımı hakkında şu bilgileri verir:

“Amasya'nın diğer tarımsal ürünlerini tahıl, meyve ve sebze oluşturur. Tahıl çeşitleri arasında çok güzel tipler mevcuttur. Rusların taganrof buğdayından üstün daha sert ve kaliteli beyaz buğday bu çevrede bol miktarda yetiştirilmektedir. Nohut ve bamyada çok kalitelidir. Bamya kurutularak nohut da leblebi yapılarak İstanbul'a satılır. Bunun karşılığında oradan eski hurda demir satın alınır. Bamya ilginç çok güzel çiçekli bir sebzedir (Hibiscus Esculantus). En ünlü meyvesi elmadır ve en iyi cinsi (müshet apfe) 'misket'tir. Avrupa'nın en soylu elmalarıyla boy ölçüşebilecek özelliktedir. Dış görünüşü, koyu kırmızı ve koyu yeşildir. İçi zarif ve kabuğu incedir. İnsanı cezbeden çok hoş bir kokusu vardır. Dayanıklı olup Avrupa damak tadına uygundur. Diğer elma tipleri pekiyi değildir. Pekmez ve sirke yapımında kullanırlar”¹¹⁶⁵.

Amasya elmasının şöhreti yabancı seyyahların da dikkatini çekmiş ve eserlerine konu olmuştur. İngiliz seyyah William Gifford Palgrave ise, tarım ürünlerinin sulanmasında Yeşilirmak nehrinin öneminden bahseder. Tuzcu'nun Palgrave'den aktardığına göre, şehir, suyu temiz ve bol olan Yeşilirmak kenarında kuruludur. Irmağın suyu ile bahçeler sulanır. İklimin uygunluğu ve bol su kaynaklarından dolayı bol çeşitli tarım ürünleri ve meyve elde edilir. Tuzcu'nun aktardığına göre Palgrave diğer mahsuller ve ihracat miktarları hakkında şu bilgileri verir:

“Sert buğday Amasya çevresinde üretilen başlıca üründür. Yıllık üretilen miktarı 130.000 kiledir¹¹⁶⁶ Bu da yaklaşık 7.885.000 libreye eşittir. İngilizler Amasya ve civarından 643.500 franklık buğday aldılar. Bu vadide her çeşit meyve, özellikle elma çok gözdedir ve oldukça bol ve lezzetli yetiştirilmektedir. Meyve üreticilerinin yüksek vergilerini ödemek için aldıkları yüksek faizli krediler nedeniyle bahçeleri ve tarım aletleri

¹¹⁶⁴ Perrot, a.g.e. , s. 440; Tuzcu, a.g.e. , s. 215.

¹¹⁶⁵ Tuzcu, a.g.e. , s. 189.

¹¹⁶⁶ 130.000 kile yaklaşık 3.335 tona tekabül etmektedir.

ellerinden çıktı. Bunların dışında Amasya'daki tarımsal ve hayvansal ürünler olarak cehri ve keçi derisi önemli birer ihracat mallarıdır. Yıllık olarak bu iki maldan 250.000 (10.000 sterlin) frank ihracat gerçekleşmektedir¹¹⁶⁷.”

Seyyahın aktardıklarından da anlaşılacağı üzere, Amasya şehrinde ihracı gerçekleşen tek ürün ipek ve pamuk mahsulleri değildir. Özellikle misket elması, bama, buğday ve keçi derisi önemli ihraç malları arasında yer almaktaydı.

5.3.2. İpek Böcekçiliği

Dünya iktisat tarihinde uzunca bir süre kendisinden sıklıkla söz ettiren değerli bir ticari emtia olan ipek, özellikle XV. ve XVII. yüzyıllarda gümüşe alternatif olarak beyaz altın diye adlandırılmıştır. Böylece dünya iktisat ve siyasî tarihine yön vermede önemli unsurlardan biri olmuştur¹¹⁶⁸. Amasya, Osmanlı ipek imalatçılığı silsilesinin en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Osmanlı ipekçiliği açısından şehrin ilk dönemlerdeki rolü, İran ipeğinin antreposu olma niteliğindedir. Sonraki dönemlerde ise Amasya'da ipek böcekçiliği ve ipeğe dayalı iş kollarının çok önemli boyutlara ulaştığı belgelere yansımıştır. XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yerel ipek üretimine dair vergi kayıtlarının, mizan-ı harir vergisine dair kayıtlardan daha fazla belirtildiği görülmektedir. Yine XVIII. yüzyılın ortalarından başlayarak ivmesi artan bir oranla, dut bağları ve böcekhaneler ile ilgili kayıtların belgelerde yoğun olarak geçtiği görülmektedir¹¹⁶⁹.

Amasya'yı ziyaret eden seyyahların birçoğu şehrin ipek üretim ve pazarlama merkezi olduğunda hemfikirdirler. Colonel Rottiers, Amasya'da kaliteli ipek ipliği imal edildiğini ve bunun üretimi ve satımı üzerinde yerel yöneticilerin sıkı bir denetimi olduğundan bahseder¹¹⁷⁰. Fransız diplomat ve seyyah Victor Fontanier'e göre Amasya, Anadolu'da ipek üretiminin ve ticaretinin yapıldığı önemli bir merkezlerden biridir. Bölge eskiçağlardan beri yerel halkın ürettiği ipeğin bolluğu ve kalitesi ile bilinmektedir¹¹⁷¹. İngiliz coğrafyacı William John Hamilton'a göre ise ipek,

¹¹⁶⁷ Tuzcu, a.g.e. , s. 245.

¹¹⁶⁸ İsmail Kıvrım-Süleyman Elmacı, “Osmanlı Döneminde Amasya'da İpekçilik” , **Turkish Studies**, C. 6, S. 4, 2011, s. 715.

¹¹⁶⁹ Hüsnü Yücekaya, “Amasya İpekçiliği Üzerine (1750 – 1900)” , **Gazi Akademik Bakış**, C. 7, S. 13, Kış 2013, s. 269.

¹¹⁷⁰ Par Le Colonel Rottiers, **Itinéraire de Tiflis a Constantinople**, Brüksel 1829, s. 255.

¹¹⁷¹ Par Victor Fontanier, **Voyages En Orient de L'année 1821 a L'année 1829 (Turquie d'Asie)**, Paris 1829, s. 243.

Amasya'nın ürettiği en önemli üründür¹¹⁷². Tuzcu, Alman Coğrafyacı Karl Ritter'den aktararak Amasya'da ipekçilik hakkında şunları söyler: “*Amasya ipeği çok ünlüdür. İpek böcekçiliği şehirde 20.000 kişinin geçim kaynağıdır. Osmanlı ülkesinin birinci ipek üretimi merkezi Bursa'dan daha çok dut bahçesi Amasya'da vardır*”¹¹⁷³. Vital Cuinet ise 1890 yılında ziyaret ettiği Amasya şehrinde ipekçiliğin modern bir şekilde gelişip yaygınlaştığından ve Amasya'nın eskiden Anadolu'da ipekçiliğin ünlü olduğu merkezlerden biri olduğuna değinir¹¹⁷⁴.

Amasya şehrinde ipek üretiminin teknik manada gelişmesinde ve ihracat miktarının artmasında Avrupalı tüccarlar Krug, İmbert ve Stroh'un açtığı fabrikalar ve burada tatbik ettikleri yeni sistemler etkili olmuştur. Tuzcu'nun Fransız seyyah Fontanier'den aktardığına göre, ipekçilik Amasya'da gelişmiş zengin bir imalat koludur ve yıllık ipek üretiminin ortalama tutarı 2 milyon kuruştur. Fontanier, şehirdeki ipek ticaretindeki hareketliliği şöyle tasvir eder:

“Beyazlığı ve kalitesi İmparatorlukta Bursa ve Geylan ipek ipliğinden sonra en çok tercih edilen, dokumacılıkta kullanılan ipek iplikleridir. Ülke içinde ipekli dokuma merkezleri, ipek ipliği ihtiyaçlarını Amasya'dan temin ederler. Her yıl ipek ipliğinin elde edildiği dönemde diğer şehirlerden gelen tüccarlar, Amasya'daki tanıdık tüccarların iş yerlerine gelirler. Cuma günleri şehirde kurulan pazarda çevre köylerdeki ipek üreticileri ellerinde ipek denklere ile hemşehrileri tanıdık tüccarların iş yerlerine akın ederler. Hepsinin ipekleri özenle tartılır. Kalitelerine göre bir yere kaydedilir. Üreticilerle tüccarlar arasında birbirlerine içten samimi bir güven vardı. Tartı ve para konusunda hiçbir tartışma çıkmaz. Cuma günleri şehir çok canlı, renkli bir hareketliliğe bürünür. Kervansaray içinde köylüler tek bir yerli tüccara çok güven duyarlar. Onun dükkânı arı kovanı gibi işler. Tüm bu hareketlilik, gürültü sabahın erken saatlerinden Cuma namazı vaktine kadar sürer. İpek üreticileri öğleden sonra evlerine dönerler. Suriye'den gelen tüccarlar, Amasyalı tüccarlardan seçerek aldıkları ipek balyalarını katırlara yükleyerek memleketlerine götürürler”.

¹¹⁷² William J. Hamilton, **Researches In Asia Minor, Pontus and Armenia (Some Account of Their Antiquities and Geology)** C. 1, Londra 1842, s. 370.

¹¹⁷³ Tuzcu, **a.g.e.**, s. 97, 105, 11, 159, 185.

¹¹⁷⁴ Cuinet, **a.g.e.**, s.

İngiliz jeolog Hamilton ise, Amasya'da yıllık 50.000 okka¹¹⁷⁵ ipek üretildiğini ve ipeğin okkasının 120 Osmanlı kuruşu olduğundan bahseder¹¹⁷⁶. İngiliz tabiat bilgini William Francis Ainsworth, Amasya'da genellikle Ermenilerin büyük kısmının ipek böceği yetiştiriciliği ve ipek ipliği imalatında çalıştığını söyler¹¹⁷⁷.

Robert Stevens, 1838-1841 yılları arasında Amasya'daki ipek üretim miktarları hakkında bilgi vermektedir. Buna göre, 1838 yılında ipek üretim miktarı 18.000 okka¹¹⁷⁸, 1839 yılında 28.000 okka¹¹⁷⁹, 1840 yılında 12.000 okka¹¹⁸⁰ ve 1841 yılında ise 48.000 okka¹¹⁸¹ya kadar çıkmıştır. Buna göre 1841 yılında üretim önceki yıllara göre ciddi oranda artış göstermiştir. Ancak bu bolluğa rağmen fiyatlar azalmak yerine artmıştır. Zira 1840 yılında ipeğin litresi 25 kuruş iken 1841 yılında 32-34 kuruşa kadar çıkmıştır. Bu durum ürün bolluğuna rağmen satışların az olmasına sebebiyet vermiştir. Bunun temel sebebi ise iki Avrupalı tüccarın Stroh ve İmbert'in Krug ile yaptıkları tedbirsizce rekabettir. Avrupalı sermayedarların bu rekabetinin Amasya ziraat ve ticaretinde müspet birçok tesirleri olmuştur. Avrupalı şirketler Amasya'da faaliyetlerine başladıkları zaman ipek kozası üreticilerine bir okka ipek böceği tohumu başına 40 para avans dağıttılar. Eski ipek çıkırıklarını ve mancınıklarını modernleştirdiler. Buharlı koza ayırım havuzları kurdular. Amasya çevresine ipek böcekçiliğinin daha modern ve pratik verimli koşullarda yapılmasını sağlamak için eğitmenler gönderdiler¹¹⁸².

Amasya ipeğinin kalitesi ve bolluğu üretimdeki artış Avrupa'nın dikkatini çekti. 1840 yılında İsviçre ticaret temsilciliği açıldı. Ham ipek sıkıştırılıp hacmi küçültülerek, balyalanarak buradan Avrupa'ya gönderiliyordu. Orada da Metz'in sahibi olduğu bir fabrikada bu ipekler işleniyordu. Zamanla bu işlemin Amasya'da daha başarılı bir şekilde yürütüleceği düşünüldü. Çünkü burada işçilik Avrupa'dakilerden daha ucuzdu ve su gücü ve enerji kaynakları daha düşük bir fiyata bulunabiliyordu. Bu nedenle Krug suyla çalışan birkaç un değirmenini buharla çalışan ve ipek ipliğinin çözülmesini sağlayan atölyelere dönüştürdü ve bunları iyice genişletti. İtalya'dan bu konuda tecrübeli iki-üç eleman/usta getirildi ve bu kişiler daha sonra uzmanlaştılar ve Amasya

¹¹⁷⁵ Bir okka 1,282 gram olarak değerlendirildiğinde 50.000 okka yaklaşık 64 tona tekabül etmektedir.

¹¹⁷⁶ Hamilton, **a.g.e.**, s. 370.

¹¹⁷⁷ Ainsworth, **a.g.e.**, C. 2, s. 28.

¹¹⁷⁸ Yaklaşık 23 ton.

¹¹⁷⁹ Yaklaşık 36 ton.

¹¹⁸⁰ Yaklaşık 15 ton.

¹¹⁸¹ Yaklaşık 62 ton.

¹¹⁸² Tuzcu, **a.g.e.**, s. 158.

ahalisine de bu işi öğretiler. Avrupalılar da ipek gibi oldukça pahalı bir ürün dışında başka bir alana pek yönelmediler. Alman kâşif Heinrich Barth, Krug'un ipek ticarethanesini ve burada yapılan şu şekilde tasvir etmektedir:

“Alçak tavanlı içi tahtalarla kaplanmış genişçe bir odada ipek böceği kozaları kurutuluyor. Sonra ayrı bir yerde depolanıyor. Buradan da kozalar çözülmek üzere Avrupa'ya ve başka yerlere satılıyor veya gönderiliyor. Bay Krug bu sezonda şimdiye kadar 400 balya ipek kozası satmış, 100 balya daha gönderecek. Her bir balyanın ağırlığı 60 okkadır. İpek balyaları o kadar sıkıştırılmış ki arasında yağmur suyu bile sızamıyor. Amasya'da yıllık üretilen 60 bin okkalık (yaklaşık 7000 tonluk) ipek böceği kozasının çoğunu Bay Krug satın almaktadır. Ortalama 5 okka ham ipek kozasından 1okka saf ipek ipliği elde edilir. Bir başka deyişle Amasya'da bir yılda üretilen 7000 ton ham ipek kozasından 25-30 ton saf ipek ipliği edilir”¹¹⁸³.

Vital Cuinet önceki senelerde Amasya'da yıllık ortalama 700.000 ile 800.000 kg ipek kozası elde edildiğini ancak ipek böceklerine bulaşan bir hastalık nedeniyle üç yıl içinde üretimi gerilediğini ve 30.000 kg'a düştüğünden bahseder. Yine seyyahın ifade ettiğine göre, tatbik edilen pastörize usulü sayesinde üretim tekrar yükselmeye başladı. Dut ağaçlarının tekrar yetiştirilmeğe başlanmasıyla 1890 yılında koza üretimi 80.000 kg'a kadar çıktı¹¹⁸⁴.

Osmanlı Devleti Düyûn-ı Umumiye İdaresini kuran anlaşma ile bu idareye, Osmanlı Devlet borçlarının idaresini karşılayacak özel gelirler tahsis etmeyi kabul etmişti. Bu gelirler altı kalem olduğu için bunlara “Rüsum-ı Sitte” yani altı vergi denildi. Bu altı kalem vergiden biri de ipek öşrü idi. İpek öşrünü Rüsum-ı Sitte idaresi ele aldığı için ipekçiliğin geliştirilmesi ve kurumsallaşması adına da yapılacak işlerden bu kurum sorumlu oldu. Kaliteli ipek böceği tohumu elde edebilmek için Düyûn-ı Umumiye İdaresi tarafından Bursa'da “Harîr Darü't-Talimi” adı verilen İpek Böcekçiliği Okulu/Enstitüsü açılmıştı. Aynı enstitünün Selanik, Antakya ve Amasya'da da açılması için girişimler 1893/1894 yılında başladı. Orman-Maadin-Ziraat Nazırı imzasıyla 28 Mayıs 1894 yılında gönderilen bir yazıda, devletin önemli servet kaynaklarından ve ziraat sanayisinin mühim bir parçası olan ipekçiliğin geliştirilmesi ve ülke saatinde yaygınlaştırılmasının öneminden bahsedilmekteydi. Buna göre birkaç sene evvel

¹¹⁸³ Barth, a.g.e. , s. 30; Tuzcu, a.g.e. , s. 173, 199.

¹¹⁸⁴ Cuinet, a.g.e. , s. 750; Tuzcu, a.g.e. , s. 285.

Bursa’da açılan ipekçilik mektebinden istenen başarı elde edilmişti. İpekçilik sanatının ilerlemesi için önemli ipek böceği üretim merkezleri olan Selanik, Antakya ve Amasya’da da bunun bir örneğinin açılması ve burada Pastör usulü üzere sağlam tohum yetiştirilmesi ve numune dutluklar oluşturulması planlandı. Tüm bunlara ilişkin masraf cetvelinin de gönderildiğinden bahsedilerek meselenin ehemmiyeti bakımından gereken her ne varsa bir an önce yapılması istendi¹¹⁸⁵.

Selanik ve Suriye vilayetleri ipek mahsulü hakkında bölge ziraat müfettişlerinden alınan raporlara göre, oralarda ipekçilik sanatı terakki etmekte ve ipek mahsulleri artmakta ve ahalinin ipekçilik sanatına dair arzu ve hevesleri artmaktadır. Ancak halk tohum tutmak ve ipek böceği yetiştirmek hususunda usul ve kaidelere uygun hareket etmediğinden tutulan tohumun büyük kısmını Avrupa’dan sipariş etmek zorunda olduklarından dışarıya büyük meblağlar çıkmaktadır. Öte yandan sipariş edilen tohumların önemli bir kısmı da istenildiği gibi iyi olmadığından bu hususta verilen emek ve yapılan masraf boşa gitmektedir. İşte bunun önünün alınabilmesi için Bursa’da olduğu gibi Selanik, Amasya ve Antakya’da dahi birer mektep ile numune dutluklar teşkili arzu edilmektedir. Burada ahaliye Pastör usulü tohum tutmak ve ipek böceği beslemenin talim ve tedrisi verilecektir¹¹⁸⁶. Selanik, Amasya ve Antakya’da birer Harir Darü’t-Talimi tesisi ile numune dutluklar teşkili hususunda gereken masrafın Doyçe Bank borcuna karşılık Düyûn-ı Umumiye marifetiyle toplanan ipek aşarı fazlasından karşılanması düşünülmekteydi¹¹⁸⁷.

Orman-Maadin-Ziraat Nazırı tarafından tekrar Sadarete gönderilen bir başka yazıda, ipekçilik sanatının ilerlemesinin mühim bir mesele olduğuna değinilerek, Bulgaristan Emaretinin bu hususta ciddi gelişmeler ortaya koyduğu hatta müsabakalar dahi tertip ettiği anlatıldı. Buna göre, ipekçiliğin terakkisi için yalnız Bursa’da açılan mektep yeterli olmayacaktı. Yarın öbür gün Bulgaristan’ın ipekçilik sahasında yapacağı ilerleme Devlet-i Aliye’nin ipekçiliğine sekte vuracaktı. O nedenle bir an önce zikredilen şehirlerde de birer tesis açılması elzemdi¹¹⁸⁸.

Maliye Nezareti, adı geçen şehirlerde ipekçiliğe dair tesislerin açılması ve teferruatı hakkında Düyûn-ı Umumiye İdaresi ile Orman-Maadin-Ziraat Nezareti

¹¹⁸⁵ BOA. A. MKT. MHM. 727/17, 23 Za 1311 (28 Mayıs 1894).

¹¹⁸⁶ BOA. BEO. 467/35015, 1 Ra 1312 (2 Eylül 1894).

¹¹⁸⁷ BOA. BEO. 535/40100, 18 C 1312 (17 Aralık 1894); “Havadis-i Dâhiliye”, *Servet-i Fünûn*, 1 Eylül 1309 (13 Eylül 1895) s. 4.

¹¹⁸⁸ BOA. BEO. 459/34382, 11 Teşrinisani 1311 (23 Kasım 1895).

arasında ihtilaf olduğuna değindi. Bu ihtilafın çözümüne dair Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesinden mazbata çıkarıldı¹¹⁸⁹. Adı geçen mazbatada, üç şehirde açılması düşünülen tesisler/okullar için 88.065 kuruş masarif-i ibtidaiye ve 62.250 masarif-i daime-i seneviye gerektiği ve bu masrafın bir hayli fazla olduğu ifade edilmekteydi. Açılması düşünülen mekteplerin masrafı nispetinde faydalı olamayacağı belirtildi. Bursa'daki mektep ülkenin her tarafından gelen talebelere ücretsiz eğitim vermekteydi. Neticede Bursa Harîr Darü't-Talimi'nin Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nde kalmasına ve zikredilen şehirlerde öngörülen Harîr Darü't-Talimlerinin açılmamasına karar verildi¹¹⁹⁰.

1895 yılındaki yazışmalarda Amasya ve diğer illerde açılması düşünülen ipekçilik okullarının masrafları karşılayacak bir kazanım elde edilmeyeceği düşüncesiyle açılmadığı görüldü. Ancak 1910 yılına geldiğimizde Amasya, Antep ve Beyrut'ta Darü'l-Harîrlerin açıldığını görmekteyiz. Zira 21 Kasım 1910 tarihli bir evrakta adı geçen şehirlerdeki Darü'l-Harîrler için Almanya ve Fransa'dan sipariş edilen aletler ve bunların fiyatları hakkında malumat verilmektedir. Buna göre, Beyrut, Antep, Amasya ve Gümüşhane Darü'l-Harîrleri için Avrupa'dan alınacak mizanü'l-harara¹¹⁹¹ ve hurdebîn¹¹⁹² satın alınması hakkında Paris'te Lönetye ve Dö Rolfis ve Almanya'nın Potsdam şehrindeki fabrikalarla iletişime geçildi. Yapılan görüşmeler üzerine, bunların konşimento¹¹⁹³larının ibrazında bedelleri verilecek ve Lönetye fabrikasının masrafları kendisine ait olacaktı. Diğer fabrikalardan satın alınan aletlerin sandıklama masrafları ve hepsinin gümrük vergileri Nezarete ait olmak üzere 3.688 frank 90 santime yekûn tutmaktadır. Zikredilen meblağ ile bunların yüzde on bir hesabıyla gümrük vergisi 405 frank 75 santim gene toplam 4.094 frank 65 santimin Mecidiye on dokuz kuruş hesabıyla mukabili olan 18.484 kuruş 89 santim gönderilmiş olduğundan Meclis-i Mahsus-ı Vükela kararı neticesinde aletlerin Paris yoluyla getirilmesine karar verildi¹¹⁹⁴.

1900'lerin başına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde olduğu gibi Amasya'da da koza üretiminin teşvik edilmesi maksadıyla müsabakalar tertip edildi. 15 Temmuz 1903 tarihinde Samsun ve havalisini kapsayan Harir Kozası Müsabakaları,

¹¹⁸⁹ Aynı belge, 31 Temmuz 1315 (12 Ağustos 1899).

¹¹⁹⁰ Aynı belge, 8 C 313 (26 Kasım 1895).

¹¹⁹¹ Termometre. Bk. Ş. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 543.

¹¹⁹² Mikroskop. Çok küçük, ufak şeyleri, mikropları gösteren âlet. Bk. Ş. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 577.

¹¹⁹³ Bir gemiye teslim edilen yükün alındı belgesi. Bk. Ş. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 1117.

¹¹⁹⁴ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Ticaret- Nafia- Ziraat Orman-Meadin Nezaretlerine Ait Defter.** (Bundan sonra **BOA. T.d** şeklinde gösterilecektir) **439 – Sayfa 9**, 15 L 1328 (20 Ekim 1910).

Amasya sancağında icra edildi. Müsabakada Düyûn-ı Umumiye Ziraat Fen Müşaviri Torkosyan Efendi de hazır bulundu. Burada dereceye girerek ipek kozası hususunda ehliyet ve liyakat sahibi olduğunu kanıtlayanlara madalyaları takdim edildi. Koza üretimi ile ilgili çeşitli alanlarda madalya almaya hak kazananlar aşağıda tabloda gösterilmiştir¹¹⁹⁵.

Yaş Kozalardan		
Madalya Kazananların İsmi	Katıldığı Yer	Madalya Türü
Akif Efendi	Amasya'dan	Altın madalya
Aram Tütüncüyan	Amasya'dan	Gümüş üzerine altın yıldızlı madalya
Repe Kabalakçıyan	Amasya'dan	Bir adet gümüş madalya
Şükrü Efendi Süleyman oğlu	Amasya'dan	Bir adet gümüş madalya
Aram Efendi Tarçinyan	Amasya'dan	Bir adet gümüş madalya
Antranik Efendi Tomayan	Amasya'dan	Bir adet tunç madalya
Madam Haripsime Pepeyan	Amasya'dan	Bir adet tunç madalya
İstevan Efendi Baronyan	Samsun'dan	Bir adet tunç madalya
Hulusi Efendi	Amasya'dan	Bir adet tunç madalya
İpek Böceği Terbiyesine Mahsus Alât Ve Edevat Va'z Ve Teşhir Edenler		
Timoneos Efendi Balıkçıyan	Amasya'dan	Bir adet gümüş üzerine altın yıldızlı madalya
Karnik Efendi Ansoryan	Amasya'dan	Bir adet gümüş madalya
Pervant Efendi Civekliyan	Amasya'dan	Bir adet gümüş madalya
İpek Böceği Tohumu İstihsaline Mahsus Alât Ve Edevat Teşhir Edenler		
Ohannes Efendi Pepeyan	Amasya'dan	Bir adet gümüş üzerine altın yıldızlı madalya
Ohannes Efendi Tütüncüyan	Amasya'dan	Bir adet gümüş madalya
Fatma Hanım	Amasya'dan	Bir adet tunç madalya

Tablo 60: 1903 Yılı Amasya İpek Kozası Müsabakalarında Madalya Kazananlar

¹¹⁹⁵ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İrade Taltifat.** (Bundan sonra **BOA. İ. TAL**, şeklinde gösterilecektir), **319/71**,(11 N 1321 (1 Aralık 1903); **DH. MKT. 739/59**, 24 R 1321 (20 Temmuz 1903).

Toplamda 15 madalyanın dağıtıldığı müsabakalardan madalyaların birini Samsun'dan katılan çiftçi almış diğer 14 madalyanın tamamını Amasyalı çiftçiler kazanmıştır. 15 katılımcıdan 4'ü Türk-Müslüman iken diğer 11 tanesi ise gayrimüslim Ermeni vatandaştır. Amasya'yı ziyaret eden birçok seyyahın ifade ettiği gibi Amasya şehrinde ipek böcekçiliği sektörü daha çok Ermeni vatandaşların tekelinde idi. Zikredilen müsabakalardan ortaya çıkan sonuç da bunu teyit etmektedir. Madalya kazanan yarışmacılardan ikisinin bayan olması kayda değerdir. Kadın ziraatçilerden biri Fatma Hanım diğeri ise Madam Haripsime Pepeyan'dır.

5.3.3. Amasya'da Ticaret

Yukarıda da ifade edildiği üzere ipek böcekçiliği Amasya sancağında hem ziraatin hem de ticaretin ana malzemesi idi. XIX. yüzyılın başlarına kadar Amasya ticaretinde ipekçilik ve ipek ipliği önemli yer tutmaktaydı. Ancak bu yüzyılın sonunda tüm Osmanlı sanayisinde olduğu gibi, ipekçilik ve ipek ipliği de bozulmaya başladı. Amasya, dokuma sanayiinde Osmanlı'nın başta gelen illeri arasındaydı. Astar, basma ve bogası¹¹⁹⁶ üretilmekteydi. Amasya boğasileri halkın çok tükettiği ucuz mallar arasındaydı. Bunlar erkek ve kadın kaftanları yapmakta kullanılırdı. Kefe tüccarları bunları satın almak için adamlarını sık sık Amasya'ya gönderirlerdi. Dokuma sanayinin çöküş nedenleri arasında İngiliz mallarının Osmanlı pazarına egemen olma çabaları belirleyiciydi. Tokat, Kastamonu, Amasya, Bursa gibi illerdeki dokuma sanayi ürünlerinin yerini İngiliz malları alır oldu. Ayrıca Osmanlı pazarı fiyat, kalite, talep koşulları firmaların zaman zaman gönderdikleri ticaret ajanları ve konsoloslarca dikkatle izlenmekte ve üretim ona göre saptanmaktaydı¹¹⁹⁷.

1907 yılı Sivas Vilayet Salnamesinde Amasya sanayiine ve ticaretine dair verilen malumatta, ipek ve pamuk dokumacılığının bölgede gelişmiş olduğuna değinilmektedir. Amasya'nın kozacılığı bir hayli ileri olduğu gibi ipek dokumacılığında Diyarbakır ve Halep taraflarıyla rekabet edebilecek bir hale gelmektedir. Amasya, Merzifon ve Gümüşhacıköy hamam takımları, havlu, ihram ve çarşafarla "*manusa*"¹¹⁹⁸

¹¹⁹⁶ Bogası; Amerikan bezine benzeyen ve kaput bezini de andıran bir nevi bezin adı idi. Tezğâhlarda pamuk ipliğinden dokunurdu. Bir nevi astarlık bezdir. Bk. Pakalın, **a.g.e.**, C. 1, s. 237-238.

¹¹⁹⁷ **Yurt Ansiklopedisi**, "Amasya", s. 429.

¹¹⁹⁸ Basmadan daha kalın, çizgili dokuma bez. Bk.

http://tdk.org.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derlay&kelime1=manusa
Erişim tarihi: 22.04.2017.

denilen Tire ve bezler fazla dokunmaktadır. Bilhassa Merzifon ve Gümüşhacıköy'ün havlu ve hamam takımları Bursa'ninkinden üstün değilse de muadildir¹¹⁹⁹.

Amasya ticaretinde önemli rol oynayan grupların başında, bölgeye yerleşen ve burada adeta bir koloni oluşturan Almanlar gelmektedir. Özellikle İsviçreli Bay Krug ve Prusyalı Strohl ile Marsilyalı bir tüccar olan İmbert Amasya'da ipek böcekçiliği, dokuma sanayi ve un fabrikaları ile Amasya ticaretine canlılık kazandırmışlardır. Avrupa'dan getirttikleri alet ve makinelerle ticaretin teknik ve modern bir tarzda icra edilmesini sağlamışlardır. Böylelikle Amasya'nın yerel ahalisi için bunlar yeniliğin öncüsü olmuşlardır.

1890 yılında Amasya sancağını ziyaret eden Fransız diplomat ve maliyeci Vital Cuinet, sancak hakkında en teferruatlı bilgileri vermektedir. Cuinet, Amasya Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin gelirlerini; ipek geliri 400 lira, pul (damga) 1.700 lira ve ispiroto 500 lira olmak üzere toplam 2.600 lira olarak verir. Reji İdaresinin Amasya sancağındaki ortalama yıllık gelirinin ise 8.000 lira / 184.000 frank olduğunu belirtir¹²⁰⁰. Cuinet, Amasya'da yetişen tahılların kalitesi hakkında şu bilgileri verir:

“Amasya ve civarının en kaliteli olağan üstü, bol elde edilen ürünü sert beyaz buğdaydır. Buğday çevre vilayetlere ve dış ülkelere satılan çok gelir getiren önemli bir ihrac üründür. Fakat yollar daha iyi, taşıma ücretleri de ucuz olsa, daha çok gelir artar. Buğdayın yanı sıra arpa çavdar, yulaf, mısır, darı, kuru fasulye bakla mercimek bezelye, Amasya ve çevresinin tüketimini karşıladıktan sonra, eğer ulaşım ortalama ekonomik şartlara kavuşturulursa dış satım 10 kat artacaktır. Amasya'nın akıllı çalışkan üreticileri üretimlerini o zaman daha da yükselteceklerdir”¹²⁰¹.

Geniş alanlarda ekilen afyon, büyük ölçüde dış ticaret hacmi olan tek üründür. Yine ihracata yönelik olarak ekilen kenevir, kitle, cehri bol miktarda ve kaliteli olarak üretilir. Meşhur Amasya bamyasının devlet tarafından yıllık ihracatı 3.000 balyadır. Elması kadar, şeftali, kayısı, vişne ve erik de lezzetli ve kaliteli olmakla beraber ulaşım ve nakliyat zorluğundan tatları bozulmaktadır. Cuinet, Amasya üzümlerinin şaraptan ziyade pekmez için kullanıldığını söylemektedir¹²⁰².

¹¹⁹⁹ SVS 1907, s. 193.

¹²⁰⁰ Cuinet, a.g.e. , s. 740.

¹²⁰¹ Cuinet, a.g.e. , s. 746; Tuzcu, a.g.e. , s. 281.

¹²⁰² Cuinet, a.g.e. , s. 746-747; Tuzcu, a.g.e. , s. 281-282.

Amasya sancağında ve bağlı kazalarda üzüm yetiştiriciliği/bağcılık önemli bir ticari aktivite olarak göze çarpmaktadır. Bölgeyi ziyaret eden seyyah ve coğrafyacılar da üzümün kalitesine değinmektedirler. Ancak özellikle 1900'lerin başında bağlarda meydana gelen bir hastalık üzüm üretimini ciddi boyutlarda düşürdü. Amasya ve civarı ile Merzifon kazası bağlarında birkaç seneden beri antraknoz¹²⁰³ ve külleme hastalıkları peyda olduğundan meydana gelen hastalıkların tedavisi için Trabzon Vilayeti Ziraat Müfettişi bölgeye gönderilmiş ve bir rapor hazırlanmıştır. Söz konusu raporda bağlara zarar veren hastalığın “külleme” tabir edilen hastalık olduğu ve bunun ortadan kaldırılması için her sene bağları kükürtlemek gerektiği ifade edilmiştir. Ancak bölge bağcıları kükürtleme ameliyatına alışmamış olduklarından faydasını görmedikçe de bu işleme pek taraftar olmayacaklardı. Hastalığın giderilmesi mümkün olmayacağından Hükümetten bir defaya mahsus olmak üzere lüzumu kadar kükürt ile kükürtleme aleti satın alınması ve bağların tedavisi için tahsisat istenmiştir. Bu suretle bir başarı elde edilerek bölge bağcıları kükürtleme suretiyle külleme hastalığının tedavisine alıştıracaktı. Netice olarak bir defaya mahsus olmak üzere lüzumu miktarda kükürt ve kükürt serpmekte kullanılan körükler gönderilmesi ve Ziraat Müfettişi marifetiyle bağcılara kükürtleme metodunun öğretilmesi ve sair masraflar için 2.000 kuruş talep edilmiştir¹²⁰⁴.

Cuinet Amasya sancağının yıllık ortalama zirai üretimini ve miktarını da geniş ürün yelpazesi ile birlikte şu şekilde vermektedir¹²⁰⁵:

¹²⁰³ Mantar hastalığı. Bitki yapraklarında görülür.

¹²⁰⁴ BOA. ŞD, 529/17, 29 S 1318 (28 Haziran 1900).

¹²⁰⁵ Cuinet, a.g.e. , s. 626; Tuzcu, a.g.e. , s. 283.

Ürün	Miktar (okka) 1 okka = 1,282 gr	Ürün	Miktar
Buğday	35.000.000	Cehri	150.000
Arpa	15.000.000	Kitre (zank)	31.500
Çavdar	5.000.000	Salep	10.000
Yulaf	95.000	Tütün	60.000
Mısır	50.000	Anason	800
Darı	1.000.000	Afyon	2.500
Pirinç	250.000	Haşhaş	100.000
Bakla	67.500	Ceviz	-
Kuru Fasulye	1.150.000	Balmumu	7.000 okka
Mercimek	900.000	Bal	1.000 okka
Nohut	1.500.000	Tiftik	34.000 okka
Bamya	975.000	Badem içi	1.000.000 okka
Taze (yaş) üzüm	4.000.000	Kuru üzüm	600.000 okka
Elma ve armut	10.000.000	Şarap	1.500.000 okka
Çeşitli meyveler	11.000.000	Pekmez	2.400.000 okka

Tablo 61: Amasya Sancağının Yıllık Ortalama Zirai Üretim Miktarı

Amasya ve çevresinin en temel sanayisi dokumacılıktır. Merzifon'da 3.000, Amasya'da 2.500 aile dokumacılıkta uzmanlaşmış olup, çoğunluğu kendi evlerindeki tezgâhlarında kadın ve kızlar üretim yaparlar. Cuinet, Amasya'da aile işletmesi veya hane içi üretim olarak ifade edilen bu ticaretin Avrupa'daki tekstil fabrikalarından daha verimli olduğunu iddia eder. Bunu da henüz Türkiye'de Avrupa'daki gibi işçi örgütlenmeleri neticesinde ortaya çıkan grev ve iş yavaşlatma eylemlerinin olmamasına bağlar. Merzifon ve Amasya'da dokunan kumaşlar ve bezler Avrupa kalitesindedir. Amasya'nın ithal ettiği ürünler ise ülke içinde el bükümü, Avrupa'dan ise fabrika mamulü pamuk ipliğidir. Yıllık 2 milyon frank tutarında 10.000 balya pamuk dışardan Amasya'ya ithal edilmektedir¹²⁰⁶.

¹²⁰⁶ Cuinet, **a.g.e.** , s. 749; Tuzcu, **a.g.e.** , s. 284.

Değirmencilik sektörüne baktığımızda bunun başını da yine İsviçreli Bay Krug çekmekteydi. Yaklaşık otuz yıl boyunca (1835-1865) Amasya’da modern fabrikalarda kaliteli ve yüksek miktarda un üreten Bay Krug’un işletmelerini kendisiyle aynı adı taşıyan oğlu Bay A. Krug devraldı. Cuinet Amasya’daki un ticareti hakkında şu bilgileri vermektedir:

*“Yıllık her biri 60 okka olan 150.000 çuval un üretmektedir. Samsun, Bafra, Çarşamba’da un fabrikaları vardır. Dış ülkelere 30.000 çuval un satmaktadır. Ürettiği unlar Amasya ve çevresinin tüketimini karşıladıktan sonra geri kalanı İç ve Doğu Anadolu’ya, Samsun limanı aracılığı ile ülkenin diğer yerlerine gönderilir. Değirmencilik ve un sanayisi Amasya ve çevresinde günden güne büyük bir gelişme göstermektedir. Fakat iç gümrük vergilerinin yüksekliği unun çevreye ve dış ülkelere fazla satışını engelliyor. Amasya’daki bu fabrikada üç kalite un üretilmektedir. Birinci kalite un pasta yapımında, ikinci kalite un beyaz ekmek yapımında, üçüncü kalite un normal ekmek ve bisküvi yapımında kullanılmaktadır. Bu unların yapıldığı buğdaylar sert, beyaz renkli ve yüksek kalitelidir”.*¹²⁰⁷

Ekmek meselesi Amasya sancağında normal ahali kadar devletin de gündeminden düşmeyen mühim meselelerin başında gelmekteydi. Amasya mutasarrıflığı, sancak genelindeki hapishanelerde bulunan mahkûmların ekmek ihtiyaçlarını da ihale ile temin etme yoluna gitmişti. 1904 senesine mahsuben Amasya hapishanelerindeki tutuklu ve hükümlüler için ekmek ihalesi gerçekleşmişti. Ancak yapılan ihalenin haksız olduğunu ve hazineyi zarara uğrattığını ileri süren Amasya ahalisinden müteahhid-i sani Hamdi ve Mustafa yazdıkları arzuhalde ihalenin iptal edilerek yeniden yapılmasını istediler¹²⁰⁸. Yapılan inceleme neticesinde ihale iptal edildi. Hapishane ekmeğini her kıyyesi 32 para olmak üzere uhdesine alan Pazarzade Hulusi Efendi ihalenin fesh edilmesinin kanunlara ve usule aykırı olduğunu iddia ederek karşı çıktı. Ancak Amasya İdare Meclisi, “*aradan vakit geçmeksizin nân-ı azizin her kilosunu otuz iki paradan altı para tenziline talep zuhur eylemesi ihale-i vakiada gaben-i fahişi isbât*” eylemektedir diyerek ihalenin fesh edilmesini doğru bir karar olduğunu vurguladı. Zira indirimden daha önceden icra edilmemesi ihaleye katılanlar arasında bir işbirliğini olduğunu ortaya koymaktaydı. Neticede ihaleye fesat karıştırıldığı ve devlet

¹²⁰⁷ Cuinet, **a.g.e.** , s. 749-750; Tuzcu, **a.g.e.** , s. 284.

¹²⁰⁸ **BOA. DH. MKT. 868/74**, 18 R 1322 (2 Temmuz 1904).

hazinesi zarara uğratıldığı tespit edildiğinden eski ihale iptal edilerek yeni ihale açıldı¹²⁰⁹.

Amasya sancağının Hacı Bayram köyünde Çeltek isimli mevkide, Osmanlı Devleti vatandaşlarından Merzifonlu Artin Torikyan ve kardeşi Boğos 1909 yılında su ile işletilen bir un fabrikası açtı. Fabrika için gerekli alet ve edevatı Avrupa'dan sipariş eden Ermeni tüccarlar, aletler için gümrük vergisine mukabil olarak depozito ödediler. İhraç edilen aletler emsali gibi gümrükten muaf olduğundan Artin Torikyan depozito olarak yatırdıkları paranın kendilerine geri ödenmesini istedi. Bu hususta, Şûrâ-yı Devlet Tahrirat Dairesinden mazbata sadır oldu. Mazbatada ifade edildiğine göre, bu tarz fabrikalar ilk tesis edildiğinde lazım olan ve ihraç edilen alet ve makinelerin gümrükten vergisiz olarak geçirilmesine dair bir usul / kanun tespit edilmişti. Bu usulün müddeti de Padişah tarafından on yıl daha uzatıldığından söz konusu aletlerin cins ve miktarını gösteren defterin fen heyeti, Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Vükelaca tetkik ve tasdikinden sonra vergiden muaf tutulmasının uygun olacağı belirtildi¹²¹⁰.

Artin ve Boğos kardeşler Hacı Bayram köyü yakınlarında kurdukları fabrikaları için Amerika, Almanya ve İsviçre gibi üç ayrı ülkeden ve farklı tüccarlardan alet ve makineler sipariş etmişlerdi. Sipariş edilen ve gümrükten vergisiz geçirilmesi istenilen ürünler tablo halinde şu şekilde verilmiştir¹²¹¹:

¹²⁰⁹ Aynı belge, 13 Mart 1320 (26 Mart 1904).

¹²¹⁰ BOA. ŞD, 1226/5, 21 Z 1326 (14 Ocak 1909); BEO. 3477/260737, 20 Ra 1327 (11 Nisan 1909).

¹²¹¹ BOA. BEO 3478/260787, 1 M 1327 (23 Ocak 1909).

<i>Amerika'dan Jean Leffel ve Springfield Kumpanyası Tarafından Gelecek Dakik Fabrikasına Mahsus Türbin ve Ona Mahsus Takımların Mikdarat Pusulasıdır</i>	
Ürün Miktarı	Ürünün Adı ve İşlevi
1 Adet	Türbin tarhı
1 Adet	Kızak türbin çarhının muhafazasına mahsustur
1 Adet	Dökme kapak
1 Adet	Türbin mazosu ve üzerine ulama top iki parçalı
1 Adet	Kısa mazo ucunda ulama toplar
2 Adet	Karsi dişli
1 Adet	Regülatör makinesi
2 Adet	Küçük karsi dişli
2 Adet	Küçük kayış teker
1 Adet	İnce mazı
4 Adet	Demir mazo beşer metre tuluundan dokuz santimetre kalınlığında
12 Adet	Ulama top
2 Adet	Yataklık dingili
3 Adet	Boru her biri onar metre
<i>Mösyö Holeser Vasıtasıyla Almanya'dan Alınacak Makina ve Edevat</i>	
Ürün Miktarı	Ürünün Adı ve İşlevi
2 Adet	Tiryor
3 tabak	Delikli çeltik tinger
<i>Mösyö Krug Vasıtasıyla Kezalik Almanya'dan Alınacak Malzemeler</i>	
Ürün Miktarı	Ürünün Adı ve İşlevi
4 Adet	Makine edevatı
4 Adet	Çini Makine edevatı
<i>İsviçre'den Mösyö Milot Fabrikasından Alınacak Malzemeler</i>	
Ürün Miktarı	Ürünün Adı ve İşlevi
6 Adet	Karsi dişli
9 Adet	Uzun yuvarlak demir çubuklar
3 Adet	Dökme ayak
3 Adet	Balatacak ikişer adetli
3 Adet	Taş boğazlığı
3 Adet	Yataklık için iskele
3 Adet	Un doldurmağa mahsus boru tokalarıyla beraber "yalnız iki adettir"
62 Adet	Dakik arabası bekri
8 Adet	Çeltik tel fırça
3 Adet	Demir halka
4 Adet	Kapak rukbesi
7 metre	Sarı telden örme şar
120 metre	İplik şar (yalnız yüzdür)
400 metre	Kapak için kolan
250 metre	Çeşidiyle kapak kolan bu da Terkararyan vasıtasıyla İngiltere'den gelecektir.

Tablo 62: Amasya'daki Un Fabrikası İçin Yurt Dışından Sipariş Edilen Malzemeler

Artin ve Boğos kardeşler Hacı Bayram karyesinde açmak istedikleri un fabrikası için tabloda görüleceği üzere İsviçre'den, Almanya'dan ve Amerika'dan geniş yelpazede alet ve makineler sipariş ettiler. İpekçilik işinde olduğu gibi un üretimi sektöründe de Amasya şehrinde Ermenilerin ön planda olduğu görülmektedir. Amasyalılar yetiştirdikleri buğdayın kalitesi ve bu buğdayı una dönüştürdükleri fabrikalarla bölge sancağın ekonomisine katkı sundular.

Amasya ekonomisinde önemli payı olan bir diğer etkinlik ise 1865 yılından itibaren kurulan panayırlardır. Yılda bir kere yahut birkaç defa kurulan büyük pazarlara panayır denmektedir. Yerli esnafın korunması ve şehrin ticarî dengesinin bozulmaması için şehir dışında kurulan panayırlar çoğunlukla bahar ve yaz aylarında faaliyet göstermekteydi¹²¹². Bu panayırlar Amasya merkez kazasında ve 1880'e kadar sancağa bağlı olan Zile kazasında kurulmaktaydı. Amasya panayırı her senenin Teşrinievvel (Ekim) ayının 15'inde kurulur ve 15 gün boyunca devam ederdi. Zile panayırı ise 1840'lardan beri vardı ve her sene 1 Teşrinievvel (Ekim)'de kurulur 15 gün boyunca devam ederdi¹²¹³. Mutasarrıf Ziya Paşa, Amasya'da ticaret yönünden alım satım işlerinin tertipli bir şekilde yürütülmesi için İstanbul gazetelerine ilan verdirdi. Tüccarlar Amasya'ya davet edildi. Panayır bir Cuma günü sabah namazından sonra dualarla açıldı. Hükümet Konağı'nın önüne yeni yaptırılan köprü kandillerle donatıldı. Eğlenceler tertip edildi. Çoğunluğu İran ve Halep'ten gelen koza tüccarları, gün boyu alışveriş yaptılar. Panayırın daha canlı geçmesi için ödüllü karakucak güreşleri tertip edildi. 1865 yılında başlayan bu gelenek 110 yıl sürdürüldü. 1975 yılında ise son panayır düzenlendi. 1984 yılında bir kere denendi ise de ilgi görmediğinden tamamen terk edildi¹²¹⁴.

Fransız Arkeolog Georges Perrot, 1861 yılında katıldığı Zile panayırını, burada yer alan ürünleri, tüccar ve müşterileri şu şekilde tasvir etmektedir:

¹²¹² Tahsin Özcan, "Pazar", **TDVİA**, C. 34, İstanbul 2007, s. 207; Mehmet Akif Erdoğan'nun konuyla ilgili ilk makalesinde Amasya sancağına bağlı Lâdik ve Gümüş kazalarında haftada bir kurulan pazarlardan bahsedilmekte ancak, Zile ve Amasya'da kurulan panayırlar yer almamaktadır. Bk. Mehmet Akif Erdoğan, "18.-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırları ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler I", **OTAM**, S. 5, Ankara 1994, s. 49-129; Konunun devamı niteliğindeki ikinci makalesinde ise daha Amasya ve Zile panayırları yer almamakta daha çok Batı Anadolu'da ve Balkanlarda kurulan panayırlara değinilmektedir. Bk. Aynı müellif, "18.-19- Yüzyıl Osmanlı Panayırları ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler II", **OTAM**, S. 7, Ankara 1996, s. 339-384.

¹²¹³ **SDAO 1300**, s. 409.

¹²¹⁴ Menç, **Tarih İçinde Amasya**, s. 354.

“Buraya Diyarbakır, Şam, Halep, Ankara, Akdeniz ve Karadeniz kıyı şehirlerinden, Fırat, Dicle kenarlarından sandıklar, balyalar ve denklemler birçok eşya getirilmişti. Bu alanda geçici satış stantları kurulmuştu. Satış ve teşhir yerleri, çeşitli gösteri sahneleri, sağlam canlı coşkulu bir şekilde hazırlanmıştı. Satıcılar, çığırkanlar hızlı, tiz, kulak, tırmalayıcı düzensiz seslerle sergilerine çekmek istiyorlardı. Su, şurup, şerbet satıcıları, seyyar berberlerde diğer gezici satıcılar da bunların arasında dolaşıyordu. Panayırda her türlü mal bulmak mümkündü. İpekli mendiller, Halep işi fesler raflara tablalara düzenli bir şekilde yerleştirilmişti. Şam ipeklileri süslü keten ve ipekli karışık dokumaları, Diyarbakır ve Halep işi mendiller, simli nakışlı sarıklar Hint kaşmirleri, saçaklı püsküllü, parlutlu çeşitli renklerdeki başörtüleri kafiyele mevcuttu. Tatlı ve hurma satıcıları, size bunları tattırmak için zorla ikram ediyorlar. Panayıra gelen tüccarlar, biraz pahalı olmasına rağmen çok miktarda mal almaktadırlar”¹²¹⁵.

Panayırdaki ürünlerin çeşitliliği ve buraya katılan müşteri ve tüccarların farklı yerlerden katılımı dikkate alındığında Zile Panayırının bölge ekonomisinde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılır. Panayırlar büyük ölçekli pazarlardır. Zile Panayırını örneğinde görüldüğü gibi uluslararası boyutta olabilir. Yerli ve yabancı tüccarlar katılır. Pazarlarda olduğu gibi bir kasaba veya birkaç köyün katılımıyla sınırlı kalınmaz. 15 gün gibi uzun bir müddet sürer ve katılım da çok ve çeşitlidir. Panayırlar Mutasarrıf Ziya Paşa örneğinde görüldüğü üzere, merkezi idarenin tasarrufundadır. Ancak Osmanlı’da pazarlar, panayırlara nispeten daha sık kurulan, dar katılımlı ve kısa süreli alışveriş etkinlikleridir. İncelediğimiz dönemde Köprü kazasına bağlı olan ancak kaza merkezine bir hayli uzak mesafede olan Olayu ve Çolak köylerinde pazar açılması talep edilmekteydi. Zikredilen yerlerde her hafta Cuma günü pazar açılmasının çok faydalı ve güzel olacağı ifade edilmekteydi. Ancak Dâhiliye Nezareti Sivas vilayetine gönderdiği bir yazıda, pazar açılması meselesi vilayetlerin yetkisinde olduğu belirtilerek buna vilayetin karar vermesini istemekteydi¹²¹⁶. Bu talebin nasıl sonuçlandığına dair veri bulunmamaktadır. Ancak Amasya merkez kazasında ve özellikle Zile kazasında kurulan panayırın Osmanlı coğrafyasından ve dışardan pek çok tüccarın katıldığı bölge ekonomisine büyük katkısının olduğu ticari faaliyetler olduğu görülmektedir.

¹²¹⁵ Tuzcu, a.g.e. , s. 229-231; Perrot, a.g.e. , s. 459-463.

¹²¹⁶ BOA. DH. MKT. 778/32, 15 B 1321 (7 Ekim 1903).

5.3.4. Gümüşhacıköy Madenleri

Madenlerin varlığı veya yokluğu, azlığı veya çokluğu tarihin her devrinde toplumların refah düzeyini yakından ilgilendirmiştir. Yeraltı zenginliğinden mahrum devletler veya milletler, madenlere ulaşmanın yollarını aramışlar, bunun için savaşlar yapmışlar, antlaşmalar imzalamışlardır. Osmanlı Devleti topraklarının maden açısından zengin olduğu jeolojik haritalarla tespit edilmemiş olsa da tarihten itibaren Anadolu'ya gelen seyyah ve coğrafyacılar bu toprakların maden açısından zengin olduğunu ortaya koymuştur¹²¹⁷. Amasya sancağına bağlı Gümüşhacıköy madenleri de Osmanlı Devleti'nin önemli maden yatakları arasında yerini almıştır.

Osmanlı madenleri emaneten, iltizamen ve ihale yöntemleri ile işletiliyordu. Emanet usulünde Maden Emniyeti sıfatıyla devletin tayin ettiği bir görevli belli bir ücret karşılığında madeni yönetirdi. Daha çok Keban-Ergani, Gümüşhacıköy ve Bulgardağı gibi büyük madenlerin işletilmesinde tercih edilen bu yöntemde, maden eminine sermaye akçesi olarak teslim edilen paradan madenin tüm harcamaları karşılanırdı. İltizam yöntemi ise maden ocağı gelirlerinin peşin ücret karşılığında ve belli bir süre mültezimlere verilmesi esasına dayanıyordu. Devlet arazilerinin maden aranması ve çıkarılması için uzun süreliğine şahıslara veya şirketlere kiraya verilmesine ise ihale yöntemi deniyordu¹²¹⁸. Osmanlı toprakları genellikle maden tabakalarına en az sahip olan kayalardan meydana geldiğinden kalay, kobalt, nikel ve bismot madenlerinin oluşumuna müsait eski tabakaların seyrekliği bu madenlerin nadiren bulunmasına yol açıyordu. Buna rağmen Anadolu ve Rumeli'nin pek çok yerinde bulunmuş olan kromlu demir madenleri Avrupa piyasalarının tamamına yetecek seviyede olmasının yanı sıra, Ergani'deki pirit Eskişehir'deki lületaşı dikkate değer kıymetli madenler arasındaydı. Kurşun, Bulgardağı ve Keban'da olduğu gibi damar halinde veya Gümüşhacıköy ve İmroz Adası'ndaki gibi küçük parçalar halinde bulunmaktaydı¹²¹⁹. XIX. yüzyılda Osmanlı madenlerinin coğrafi dağılışının verildiği bir çalışmada, Amasya sancağında

¹²¹⁷ Kemal Saylan, **Gümüşhane İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarih (1850 – 1918)**, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 68.

¹²¹⁸ Özkan Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)", **OTAM**, S. 29, Ankara 2011, s. 127.

¹²¹⁹ Özkan Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madencilikine Hizmetleri", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S. 11, İstanbul 2007, s. 84-85.

Mecitözü kazasında gümüş, Gümüşhacıköy kazasında ise altın ve gümüş madenlerinin çıkarıldığı ifade edilmiştir¹²²⁰.

Vital Cuinet, Amasya ve çevresindeki maden kaynakları ile ilgili ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Amasya sancağı sınırları içinde çok zengin, kömür, demir, bakır, gümüş ve gümüşlü kurşun yatakları bulunduğu bahseden Cuinet, bunların yeterince işlenmediğini belirtir. Gümüşhacıköy, Merzifon ve Tavşan Dağı'ndaki maden kaynaklarının potansiyeli hakkında ayrıca şu bilgileri verir:

“Gümüşhacıköy ve Merzifon'da, Gümüş ve gümüşlü kurşun yatakları yan yanadır. Tavşan Dağı'nda bu madenlerin bir arada olması verimi artırabilir. Madenlerin miktarı hakkında henüz yeterli bir rezerv çalışması yapılmamıştır. Maden ocakları düzenli ve verimli çalıştırılmamaktadır. Tavşan Dağı'ndaki iki gümüşlü kurşun yatağı devlet tarafından sadece yazları çalıştırılmaktadır. Hacıköyü'n Gümüş beldesinde maden ocağında da gümüşlü kurşun çıkarılıyor. Bu ocakta düzensiz çalıştırılıyor. Tavşan Dağı'nda geçen yaz aylarında kaliteli linyit yatakları bulundu. Fakat miktar ve yatağın genişliği hakkında bir inceleme yapılmadı. Bu maden ocaklarının modern ve verimli çalıştırılması için yeni düzenlemeler yapılmalı veya özelleştirilmelidir. Buradan geçirilecek bir demiryolu pahalı taşımayı engelleyecek, akılcı bir işletmecilikle maden yatakları para getirecek yöre ekonomisini canlandıracaktır”¹²²¹.

Osmanlı Devleti'nde madenler yukarıda da ifade edildiği gibi emaneten, iltizamen ve ihale yöntemi olmak üzere üç şekilde idare edilmekteydi. Gümüşhacıköy madenleri ise emanet yöntemi ile buraya atanan bir Maden Emni veya Müdür ile yönetilmekteydi. Müdürün nezaretinde, kâtipler, sandık emini, ustalar ve kâl ağaları bulunmaktaydı. 1876 Yılı Sivas Vilayet Salnamesi'ndeki verilere göre Gümüş Maden-i Hümayunu memurları şunlardı¹²²²:

¹²²⁰ Mehmet Bayartan, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı” , **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. 10, S. 1, İstanbul 2008 , s. 145; Gümüşhacıköy ilçesinde yer alan maden kaynaklarının türleri ve jeolojisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gülcan Dündar, **Gümüşhacıköy (Amasya) Kurşun – Gümüş Yataklarının Jeolojisi**, Cumhuriyet Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 1996.

¹²²¹ Cuinet, **a.g.e.** , s. 630; Tuzcu, **a.g.e.** , s. 286.

¹²²² **SVS 1293**, s. 101.

Memuriyeti	İsmi
Müdür	Hacı Raşid Efendi
Kâtip	Asım Bey
Sandık Emni	Kostanti
Kal Ağası	Hayrullah Ağa
Kal Kâtibi	Ahmed Efendi
Bakırçay Kal Memuru	İbrahim Efendi
Kal Bekçisi	Ferhat Ağa
Usta Başı	Kostantin Efendi
Mağara Nazırı	Usta Nikola
Ustalar	
Dimitri Usta	Todor Usta
Yandili Usta	Nikola Usta
Aved Usta	

Tablo 63: 1876 Yılı Gümüş Maden-i Hümayun Memurları

Tabloda görüleceği üzere, memur sınıfının çoğu Müslümanlardan oluşurken, maden ustalarının tamamına yakını Rum ve Ermeni vatandaşlardan oluşmaktadır. Devletin birçok maden bölgesinde olduğu gibi Gümüşhacıköy madenlerinde de gayrimüslim vatandaşların meslek ve zanaat icra ettikleri görülmektedir.

Gümüşhacıköyü Maden Müdürlüğünün 23 Nisan 1895 tarihli tahriratıyla İstanbul'a gönderdiği *Gümüşhacıköy Madenlerinin Hasılat-ı Ayniye Defteri*'ne göre, kaza dâhilindeki maden ocaklarından kurşun, gümüş ve mürdesenk¹²²³ çıkarılmaktadır. 1888-1890 tarihleri arasında madenlerden çıkarılan mürdesenk miktarı ve masraflar verilmiştir. Buna göre, 1888 yılında çıkarılan mürdesenk miktarı 26.178 kıyye, yapılan masraf ise 175.125 kuruş 34 paradır. 1889 senesinde çıkarılan mürdesenk 21.230 kıyye masraf ise 150.767 kuruş 6 paradır. 1890 yılına bakıldığında çıkarılan mürdesenk miktarının neredeyse iki katına ulaştığı görülmektedir. Bu yılda 40.753 kıyye mürdesenk çıkarılmış ve masraf ise 198.976 kuruş 26 parayı bulmuştur¹²²⁴.

Gümüşhacıköy Madenlerinin Hasılatı Ayniye Defteri isimli defterden anlaşıldığına göre madenler; “*Cevher Halinde Bulunan Madenler*” , “*İzabeye Verilen*

¹²²³ Doğal kurşun oksit

¹²²⁴ BOA. T. d. 1070, 11 Nisan 1311 (23 Nisan 1895).

Cevher ve Mürdesenk”, “*İzabe*¹²²⁵ *Olunan Madenler*”, “*Kâl’a Verilen Simli Kurşun*”, “*Kâl*¹²²⁶ *Edilen Madenler*”, “*İdareye Gönderilen*” ve “*Mahallince Satılanlar*” başlığı altında tasnif edilmiştir. Her madenin bir erime derecesi bulunmaktadır. Altının erime sıcaklığı 1064 °C, bakırın 1084 °C, gümüşün 961,78 °C, kurşunun ise 327,46 °C’dir¹²²⁷. Yukarıdaki tasniften anlaşıldığına göre, cevher halindeki madenler öncelikle izabe edilir yani eritilir. Daha sonra ise kâl edilir, yani madenlerin erime derecesi farkından yararlanarak bunlar birbirinden ayrıştırılır. Bu aşamadan sonra madenler bulunduğu bölgede satılır veya idareye gönderilirdi.

Cevher halinde bulunan madenlerden 1886 yılında 25.480, 1887 yılında 226.656, 1888 yılında 179.704 ve 1889 yılında ise 383.588 kıyye olmak üzere dört yılda toplam 815.428 kıyye çıkarılmış ve izabeye/eritmeye verilmiştir. 1886-1889 tarihleri arasında izabe olunan madenler aşağıda tablo halinde şu şekilde gösterilmiştir¹²²⁸:

<i>Sene</i>	<i>Cevherden bilizabe hâsil olan Simli Kurşun (kıyye)</i>	<i>Ay ibtidasında mevcut olan Simli Kurşun (kıyye)</i>	<i>Simli Kurşun Yekûnu (kıyye)</i>	<i>Mürdesenkten bilizabe hâsil olan Kara Kurşun (kıyye)</i>	<i>Ay ibtidasında mevcut olan Kara Kurşun (kıyye)</i>	<i>Kara Kurşun Yekûnu (kıyye)</i>
1886	3305	9195	12.500	-	23.512	23.512
1887	31.285	9195	40.480	-	23.512	23.512
1888	24.542	7930	32.472	-	23.512	23.512
1889	52.337	26.537	78.874	-	13.353	13.353

Tablo 64: İzabe Edilen Maden Maddeleri (1886-1889)

Tablodaki veriler dikkate alınarak 1886-1889 arasındaki dört yıllık süreç incelendiğinde, 164.326 kıyye simli kurşun ve 83.889 kıyye de kara kurşun olmak üzere toplam 248.215 kıyye kurşunun eritildiği görülmektedir. Zikredilen tarihlerde kâle

¹²²⁵ Eritme, eritilme. Bk. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 471.

¹²²⁶ Bir alaşımdaki madenlerin erime derecesi farkından yararlanarak bunları birbirinden ayırma işlemi. Bk.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.58ff2e3e8ff530.64609002 Erişim tarihi: 25. 04. 2017.

¹²²⁷ <http://www.teknolojik-blog.com/index.php/metallerin-erime-sicakliklari-nelerdir/#&panel1-9> Erişim tarihi: 25. 04. 2017.

¹²²⁸ **BOA. T. d. 1070**, 11 Nisan 1311 (23 Nisan 1895).

verilen toplam simli kurşun miktarı ise 157.994 kıyye olmuştur. 1886-1889 tarihleri arasında kâl edilen maden çeşitleri ve miktarı da tabloda gösterilmektedir¹²²⁹:

Sene	Kâl edilen simli kurşundan hâsıl olan zer ile mahlût sim-i hâlis		Kâl edilerek şehri ibtidasında mevcut olan sim-i hâlis		Sim-i Hâlis Yekûnu		Kâlden hâsıl olan mürdesenk	Ay ibtidasında mevcut mürdesenk	Mürdesenk Yekûnu
	Dirhem	Kıyye	Dirhem	Kıyye	Dirhem	Kıyye	Kıyye	Kıyye	Kıyye
1886	556	155	-	-	556	155	34.038	105.501	139.539
1887	513	25			513	25	5175	129.045	134.220
1888	1421	239	113	26	1534	265	38.329	125.931	174.838
1889	1576	188	-	-	1576	188	43.813	167.421	211.234

Tablo 65: Kâl Edilen Maden Maddeleri (1886-1889)

1886-1889 yılları arasında alışım halindeki madenlerden mühim miktar sim-i hâlis ve mürdesenk kâl edilmiştir. Miktarlara bakıldığında, 4.179 dirhem ve 633 kıyye sim-i hâlis ile 659.831 kıyye mürdesenk kâl işleminden geçmiştir. Bunların dışında idareye gönderilen ve mahallinde satılan madenler de vardır. 1886 yılında 557 dirhem ve 155 kıyye gümüş idareye gönderilmiş, 10.494 kıyye mürdesenk de mahallinde satılmıştır. 1887 yılında ise 10.159 kıyye kurşun ve 8.289 kıyye mürdesenk mahallinde satılmıştır. 1888 yılında 744 dirhem ve 267 kıyye gümüş idareye gönderilmiş, 7.417 kıyye mürdesenk ise mahallinde satılmıştır. 1889 yılına gelindiğinde ise, 1.054 dirhem ve 229 kıyye gümüş idareye gönderilirken 36.983 kıyye mürdesenk ve 1992 kıyye kurşun mahallinde satılmıştır. Böylece bu dört yıllık süreçte toplamda 2.355 dirhem ve 651 kıyye gümüş idareye gönderilirken, 63.183 kıyye mürdesenk ile 12.151 kıyye kurşun mahallinde satılmıştır. Mahallinde satılan madenlerin önemli bir kısmı Tokat Kalhanesi'ne gönderilmiştir. Gümüşhacıköy Maden-i Hümayunu, çıkarılan maden çeşidi, miktarı ve bunların satılması suretiyle Amasya sancağı ekonomisinde önemli bir yer edinmiştir.

5.3.5. Amasya Sancağının İhtiyaçları ve Kazalardaki Zengin Nüfus

Tarihlere 93 Harbi olarak geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Osmanlı Devleti açısından adeta sonun başlangıcını ifade etmekteydi. Yaşanan toprak kayıplarının yanı sıra yaşanan ekonomik bunalımlar ve Rusya'ya ödenmesi gereken

¹²²⁹ BOA. T. d. 1070, 11 Nisan 1311 (23 Nisan 1895).

802.500.000 frank devletin belini büktü. Savaş sonrasında Anadolu'ya Balkanlardan ve Kafkaslardan milyonlarca muhacir geldi. Şehirlerin sosyo-ekonomik yapısı bozuldu. Tüm bu sıkıntılı ve zor süreçten kurtulmak isteyen Sultan II. Abdülhamid bir kalkınma hamlesi başlatmak istedi. Bunun için öncelikli olarak taşranın durumunu öğrenmek gerekiyordu. Bu bağlamda II. Abdülhamid, ülkenin içinde bulunduğu durumu tespit edilmesi ve bunların kendisine bir layiha/rapor şeklinde sunulması için 29 Ağustos 1880 tarihinde tüm vilayetlere bir irade gönderdi. Padişahın iradesinde, vilayetin demografik yapısı, dini ve etnik kimliği, vilayetin içerisinde bulunduğu sosyal, ekonomik, eğitim ve bilim, bayındırlık, ziraat, ormancılık, ticaret ve asayişe yönelik durumun tespit edilerek Yıldız Sarayı'na bildirilmesi istenmekteydi¹²³⁰.

Sivas Valisi İsmail Hakkı Paşa, II. Abdülhamid'in iradesi üzerine, sancak mutasarrıfları ve kaza kaymakamlarıyla bir toplantı yaparak, kendi görev sınırları içerisinde bulunan nahiye ve köyleri gezerek elde ettikleri tespitleri ve bölgeyle ilgili bilgileri tarafsız ve önyargıdan uzak bir şekilde rapor etmelerini ve bu raporu 20 gün içerisinde valiliğe yazılı olarak bildirmelerini istedi¹²³¹. Padişahın iradesi ve valinin isteği üzerine Amasya Mutasarrıfı İsmail İzzet Paşa, sancak merkezi ve bağlı kazaların raporunu hazırlayarak vilayete takdim etti. İzzet Paşa, sancağın ihtiyaçlarını belirlemek, fakirlerin durumunu tespit ederek onların durumunu iyileştirmek maksadıyla kaza kaza ve nahiye nahiye dolaştığını, önyargıdan uzak bir şekilde layihasını tamamladığını söyledi¹²³². 1880 Eylül'ünde hazırlanan Amasya raporu, sancağın ekonomik durumunu, demografik yapısını, ihtiyaçlarını, eğitime ve ziraate dair eksikliklerini tespit etmesi ve özellikle Merzifon, Mecitözü ve Lâdik kazalarındaki zengin ve ileri gelen insanları isimleriyle vermesi bakımından çok kıymetlidir. Adı geçen layihada talep edilen bilgilerden biri de doğum ve ölüme dair istatistik bilgileri idi. Ancak Mutasarrıf İzzet Paşa, doğum ve ölüme dair araştırmanın hakkıyla yürütülemediğinden bahseder. Bu eksikliği de bugüne kadar doğru ve sağlam bir nüfus verisinin ortaya konulamamış olmasına bağlar¹²³³.

¹²³⁰ Salih Şahin, "Sultan II. Abdülhamid'in İradesiyle Hazırlanan Sivas Raporu" , **Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu** (21-25 Mayıs 2007), C. I. , Sivas 2007, s. 289-290.

¹²³¹ Salih Şahin, "Sivas Raporu" , s. 290.

¹²³² Salih Şahin, "Amasya Sancağı Raporu" , **I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu** (13-15 Haziran 2007), 1. Kitap, Amasya Valiliği Yayınları, Amasya 2007, s. 222.

¹²³³ **BOA. Y.PRK. UM. 3/38**, 23 L 1297 (28 Eylül 1880), s. 7.

Adı geçen layihada ifade edildiğine göre, Amasya merkez kazasının medeniyet ve ilerleme adına acil ihtiyaç duyduğu 7 madde bulunmaktadır. Bunlar;

- Amasya'nın ortasından geçen Yeşilirmak Nehri'nin temizlenmesi,
- Samsun ve Tokat yollarının düzeltilmesi,
- Ormanların ıslah edilmesi,
- İlim ve eğitimin yaygınlaştırılması, köy ve kasabalarda İbtidaiye ve Mekâtib-i Muhtelite-i Rüşdiye olarak ifade edilen karma ortaokulların açılması,
- Ziraatin ilmi ve fenni tekniklere uygun yapılması,
- İhtiyaç duyulan her noktaya bir memleket tabibi gönderilmesi,
- Umumi hapishaneler için bir hoca tayin edilmesi.

Maddeler halinde birer cümle ile ifade edilen bu sorunlar İsmail İzzet Paşa tarafından Amasya Layihasında geniş bir şekilde ifade edilmiştir.

Birinci Madde: Şehrin tam ortasından geçmekte olan Yeşilirmak'ın zamanla taşması sonucu nehir güzergâhında bulunan ev ve binalar, Sultan Bayezid Külliyesi, Yörgüç Paşa Camii ile birçok medrese ve vakıf binaları sular altında kalmaktadır. Ayrıca nehrin iki tarafından bulunan ve halkın geçim kaynağı olan bağ ve bahçeler sular altında kaldığından mahsul harap olmaktadır. Su taşkınlarına maruz kalan halkın önemli bir kısmı 40-50 yük¹²³⁴ değerinde zarara uğramakta mahsulün gelirinden de mahrum kalmaktadır. Nehrin yatağı sürekli dolmakta ve taşkınlara sebep olmaktadır. Bu nedenle öncelikle yapılması gereken bu nehrin temizlenmesi ve suyun rahat akışına müsaade edecek şekilde ıslah edilmesidir. Zira 150-200 senedir ciddi bir temizlik görmeyen nehir, şiddetli yağmur sonrası derelerden akan suyun getirdiği taşlarla iyice tıkanıdığından su taşkınlarına sebep olduğu gibi nehir üstündeki köprülere zarar vermektedir. Köprülerin tamire ırmağın ise temizliğe ve ıslaha ihtiyacı vardır ve halkın maddi durumu bunu karşılamaya müsait değildir¹²³⁵.

İkinci Madde: Ticaretin olmazsa olması ulaşım meselesi Amasya sancağının öncelikli problemlerinden biri olarak layihada karşımıza çıkmaktadır. Samsun ve Tokat yollarının yapımına 20 yıl öncesinden başlanmasına rağmen her iki taraftan da ancak 2,5 saatlik bir yolun yapıldığı kalan kısmın ise bozuk olduğu ifade edilmektedir. Halktan yol bedeli olarak çok paralar toplanmasına rağmen yolların yapılmamış olması

¹²³⁴ Bir yük = 100.000 kuruş.

¹²³⁵ Aynı belge, s. 1-2.

ithalat ve ihracatı menfi yönde etkilemektedir. Amasya'daki Alman tüccarlarından Keverk ve Ebner isimli şahıslar ile bazı değirmen sahipleri un fabrikalarından yıllık 30-40 bin denk¹²³⁶i aşan unu dört ayaklı hayvanlar sırtında Samsun Limanı'na götürerek ihracat yapmaktadırlar. Amasya yetiştirdiği elma, bamya, zahire ve sebzeleri ile meşhur iken bu mahsullerin üçte biri bile 20 saat gibi kısa mesafede olan Samsun'a nakl edilememektedir. Yolların yapılması ticareti kolaylaştıracağından halkın refah seviyesi artacak buna mukabil vergi gelirleri de artacaktır¹²³⁷.

Üçüncü Madde: Ormanların ıslahı da önemli maddelerden olup buna duyulan ihtiyaç açıktır. Gerek Amasya'da ve gerekse bağlı kazalarda büyük ormanlar bulunmaktadır. Bu ormanlar yüzyıldır ıslah edilmediğinden orman vasfını yitirerek dağlık ve çalılık bir hale gelmiştir. Kendisinden fayda temin edilen ormanlar da bakım ve ıslah görmediğinden harap olmuştur. Tüm bu ormanların ıslah edilmesi neticesinde elde edilecek faydanın büyüklüğü ortadadır. Küçük bir masraf ve biraz gayretle harap olan yerler orman haline gelebilecektir. İleride bu ormanlık alanlardan ahaliden isteyenlere münasip bir şekilde verilerek geliştirilmesi sağlanacaktır. Ormanlar bakım görmediğinden bağ ve bahçe gibi bu arazileri ekip biçmek de mümkün olmamaktadır. Her hâlükârda bu alanların ıslah edilerek yeniden orman vasfını almaları lazımdır¹²³⁸. Bu konunun 10 yıl sonra 1890 yılında da değişik bir vesile ile yine gündeme geldiği görülmektedir. Osmanlı Hükümeti, şehirlerarası yollarda yer alan orman sahalarının tahrip edilmemesini ve bu varlıkların mümkün mertebe korunmasını istemekteydi. Bu bağlamda Amasya hududu ile Mamuretülaziz arasında kalan bölgedeki ormanlar tahrip edildiğinden geriye kalan çalılıkların muhafazası ve yeniden ağaçlandırılması talep edilmekteydi¹²³⁹.

Dördüncü Madde: İlim ve eğitim herkese yayılmalı ve geliştirilmelidir. Bir memleketin ilmi ve maarifi ne kadar yaygın ise medeniyeti ve refahı da o kadar yüksektir. O halde eğitim meselesine ciddi bir şekilde eğilmek lüzumu ortadadır. İbtidâî mektepleri düzenli bir hale getirilmedikçe Muhtelite-i Rüşdiye adıyla mektepler açılmadıkça cehalet ve zulmet baki olacaktır. Köylerdeki cehalet had safhadadır. İlim ve maarifin lezzetine varmayan insanlar cehaletin karanlığında saplanıp kalmaktadırlar.

¹²³⁶ Hayvana yüklenen yükün yarısı, bir tarafına konulan miktarı, yükün bir dengi. Bk. Ş. Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, s. 621.

¹²³⁷ **BOA. Y.PRK. UM. 3/38**, 23 L 1297 (28 Eylül 1880), s. 2.

¹²³⁸ **Aynı belge**, s. 2.

¹²³⁹ **BOA. DH. MKT. 1727/126**, 11 L 1307 (31 Mayıs 1890).

İbtidâî mekteplerin hiçbir yerden geliri olmadığından buradaki muallimler talebelerin “perşembelik” adıyla verdikleri beş on para haftalık ile geçimlerini temin etmektedirler. Muallimlerin talebeye faydası da aldıkları maaş kadar olmaktadır. Sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi ve liyakatli öğretmenlerle tezyin edilmesi elzemdir. Birbirine yakın birkaç köy için ortak bir Rüştîye Mektebi açılarak ibtida mektebini bitirenlerin burada eğitimlerine devam etmeleri sağlanabilir. Bunun yanı sıra Amasya’da bir ıslahhanenin açılması da yerinde olacaktır¹²⁴⁰.

Beşinci Madde: Ziraat ve çiftçilik eski usullerle devam etmekte, halk ziraatte ilmi ve teknik gelişmelerden, kolaylıklardan istifade etmemektedir. Geçmişten kadim olarak tevarüs eden çiftçilik bilgisi ne ise hâlâ onunla amel etmekte. Modern tarım alet ve edevatını pek kullanmamaktalar. Çaresiz rençberler ömürleri boyunca rahat yüzü görememektedirler. Bir yıl boyunca çalışıp elde ettikleri para borçlarını ödemeye bile yetmemektedir. Memlekette yolsuzluk var oldukça ve herkes sanatına gereken değeri vermedikçe Avrupa’dan gereken teknik alet ve edevat getirilse de pek faydası olmayacak gibidir. Ancak yine de ziraatin modernleşmesi, iyi mahsul elde edilmesi için tüm bu tedbirlerin peyderpey alınması gerekmektedir.

Altıncı Madde: Amasya’ya tabi kaza ve kasabalar 20-30 bin nüfusa sahip oldukları halde hiçbirinde diplomalı tabip yoktur. Bu da halkın sıhhatini tehlikeye atmaktadır. Çocuklara çiçek aşısı yapılamadığından ölümler meydana gelmektedir. Büyük hastalıkların tedavisi bilinemediğinden her yerde ölüm sayısının artmasından korkulmaktadır. Tüm bu sebeplerden dolayı her kaza ve kasabaya birer diplomalı hekim ile eczacı gönderilmelidir. Her ne kadar yasaklanmış olsa da bazı yerlerde eczacı çırakların gizlice tabiplik yaptığı bilinmektedir. Küçük bir rahatsızlığı bulunanlar dahi bunlara müracaat etmekte bu da küçük olan rahatsızlığın büyümesine neden olmaktadır. Bunlar zaruri ve acil ihtiyaçlar olduğundan halk padişahın himmetine muhtaçtır.

Yedinci Madde: Umumi hapisanelerde bulunan şahıslar cezalarını tamamlayana kadar geçen zaman içinde boş durdurulmamalı, bunların talim ve terbiyeleri için bir çalışma yapılmalıdır. Bunlara uygulanacak ıslah ve terbiye sayesinde ahlakları güzelleşecek ve cinayet gibi vakaların önü alınacaktır. Tüm umumi

¹²⁴⁰ BOA. Y.PRK. UM, 3/38, 23 L 1297 (28 Eylül 1880), s. 2-3.

hapishanelere birer hoca tayin edilerek, mahpuslara günde bir iki saat itikat ve dünyevi ihtiyaçlarına yönelik dersler okutulmalıdır¹²⁴¹.

Sultan Abdülhamid'in emri üzerine tüm vilayet ve sancaklarda olduğu gibi Amasya sancağında da şehrin genel durumu ile ilgili rapor hazırlanarak vilayete sunuldu. Adı geçen raporun verilerine göre Amasya merkez kazasının istekleri, eğitim, sağlık, ziraat, ticaret, ulaşım ve bayındırlık alanlarında yoğunlaşmaktadır. Bunların yanı sıra mahkûm ve mahpusların eğitim ve terbiye yolu ile topluma kazandırılması ve suç oranlarının azaltılmasının hedeflenmesi takdire şayandır. Yukarıda sayılan 7 madde Amasya merkez kazasının acil olarak çözüm bekleyen maddeleri idi.

Sancağın diğer kazalarında da buna yönelik çalışmalar yapıldı. **Merzifon kazasının ihtiyaçları** ise 8 maddede toplanmaktaydı. Merzifon ile Samsun arasındaki yolun yapılması durumunda Samsun, Merzifon'un iskelesi durumuna gelecek ve böylelikle her türlü erzak ve eşya kolaylıkla nakledilecektir.

Merzifon kazasında bundan önce mükemmel bir hükümet konağı ve telgrafhane inşa edilmişti. Ancak üç yıl önce kaza eseri çıkan yangında yandı. Bu nedenle senelik 3.600 kuruş kira ile bir bina hükümet konağı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Başka bir bina ise senelik 900 kuruş ile telgrafhane olarak kiralanmıştır. Kira ile tutulan bu tarz binalarda idarî manada sıkıntılar olduğundan kazaya müstakil bir hükümet konağı ve telgrafhane binası yapılması beklenmektedir¹²⁴².

Merzifon kazası, posta merkezi olduğundan buraya gelip giden postaların güvenliği ve kazanın asayiş için yeteri sayıda zabtiye kuvvetinin bulunması elzemdir. Zira Amasya sancağının genelinde de zabtiye kuvveti az sayıdadır.

Merzifon arazisinin sulanması için senelik 37.750 kuruş sarf edilmesine rağmen yeterli olmamaktadır. Kazaya üç saat uzaklıktaki Bakırçayı suyunun kasabaya getirilmesiyle ziraatte verimlilik artacak, aşar iki üç misline çıkacaktır. Bu suyun kasabaya akıtılması Merzifon'un kalkınması için çok önemlidir.

Geçen sene kış uzun ve şiddetli geçtiğinden arazilerde tohumlar donmuştu. Halkın bu seneki hasılatları geçimlerine yetmeyeceğinden bu seneki aşar hasılatının borç olarak verilmesi ahali tarafından rica edilmiştir.

Köprü kazasına bağlı Çavundur, Çobanviran ve Osmanoğlu Çiftliği köyleri ile Maden kazasına tabi Kör köyü, Çorum'a bağlı Şamiye, Elbiz, Pekmezci köyleri ile

¹²⁴¹ Aynı belge, s. 3.

¹²⁴² Aynı belge, s. 3.

Havza nahiyesi sınırları içinde Kemeriz köylerinin tamamı bağlı oldukları yerden daha çok Merzifon'a yakındırlar. Başka kazalara bağlı olan ancak Merzifon'a yakın olan bu köyler vergi tahsili vs. gibi resmi işlemlerinde tâbi oldukları kazanın uzaklığından dolayı bazı zorluklar yaşamaktadırlar. Bu zorlukların ortadan kalkması adına bu köylerin Merzifon kazasına bağlanması iyi olacaktır.

Merzifon, diğer kaza ve köylerde yol üzerinde bulunan tehlikeli bazı yerlere kulübeler inşa edilerek kâfi miktarda zabıta kuvveti yerleştirilmelidir. Bu aralar zuhur eden eşkıyanın yolculara musallat olduğu duyulmaktadır. Alınacak bu tedbirle bunun önüne geçilecektir.

Merzifon yakınlarında Yedikır ismi ile bilinen büyük bir arazi bulunmaktadır. Su olmadığından bu arazide tarım yapılamamaktadır. Ancak Tavşan Dağı'ndan su getirilebileceği veya su burguları ile bu araziden su çıkarılabileceği rivayet olunmaktadır. Ancak buralarda bu suyu çıkarmaya yarayacak ne alet edevat ne de bunu çıkaracak fen adamları vardır. İmkânlar nispetinde bu arazinin ziraate kazandırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır¹²⁴³.

Maden-i Sim (Gümüşhacıköy) kazasının ihtiyaçları Amasya ve Merzifon'a göre nispeten azdır. Maden-i Sim kazasında telgraf şubesi olmadığından resmi haberleşme, ticaret ve diğer hususlar sekteye uğramaktadır. O nedenle kazanın birinci önceliği bir an evvel telgrafhane kurulmasıdır. İkinci ihtiyaçları ise umumi bir nüfus sayımı yapılarak bunun kayıt altına alınmasıdır. Bu ihtiyaç sancağın her tarafında mevcut olup 30 yıldır nüfus tahriri yapılmamaktadır. Kazanın üçüncü isteği ise, bir maden bölgesi olması hasebiyle madenciliğin daha teknik ve modern surette icra edilmesine yöneliktir¹²⁴⁴.

Köprü kazasının ihtiyaçları da üç maddede toplanmıştır. Öncelikli ihtiyaçları suya yöneliktir. Köprülüzade merhum Mehmed Paşa ile haremleri Ayşe Hanım vakfi tarafından Köprü kazasına getirilen suyun mecrası zamanla harap olmuştur. Kaza genelinde istifade edilecek bundan başka da su olmadığından 1.600 haneli Köprü şehrindeki bu su mecrasının vakfin hasılatıyla tamir edilmesi istenmektedir. Kaza halkının ikinci isteği, yıkılmaya yüz tutan Çifte Hamam ve İç Bedesten'in tamir edilmesidir. Kazanın üçüncü ihtiyacı da yine tamire yönelik bir ihtiyaçtır. Kaza yakınlarında geçen nehrin üstündeki köprü harap bir durumda olduğundan tehlike arz

¹²⁴³ Aynı belge, s. 4.

¹²⁴⁴ Aynı belge, s. 4-5.

etmektedir. Nehrin taşma mevsiminde ise her sene beş on kadar insan öldüğünden buranın tamir edilmesi elzem görülmektedir¹²⁴⁵.

Osmancık kazasının ihtiyaçlarına bakıldığında, ilk ihtiyacın güvenlik endişesinden kaynaklı olarak yol yapımı isteği olduğu görülür. Osmancık, Dersaadet postasının yolu üzerinde bulunmaktadır. Kazaya 5,5 saat mesafede Direkli Derbent denilen bir mevki taşlık ve tehlikeli bir yer olduğundan eşkıya zuhur etmekte yolcuların can güvenliği tehlikeye girdiği gibi posta eşyaları da zarar görmektedir. Bu nedenle bu yolun bir an önce yapılması istenmektedir. Osmancık kazasına bağlı Hacı Hamza nahiyesi 160 haneli bir kasabadır. Dâhilinde ise 528 haneden oluşan 8 köy bulunmaktadır. Burası her ne kadar Osmancık kaymakamlığından idare ediliyor ise de, mevcut durumun devam etmesi ancak ihtiyaca binaen Hacı Hamza nahiyesine bir müdür ve kâtip atanması istenmektedir. Osmancık, Boyabat, Tosya, İskilip ve Çorum kazalarında hâlâ iskân edilmeyen ve göçebe yaşayan aşiretler bulunmaktadır. Bunların bir an önce iskân edilerek zararlarından emin olunması beklenmektedir. Osmancık kazasında Kızılırmak üzerine 1484 senesinde Sultan Bayezid Han tarafından yaptırılan Taşköprü harap halde olduğundan tamire ihtiyaç duymaktadır¹²⁴⁶.

Lâdik kazasının ihtiyaçları iki maddede verilmiştir. Kaza ahalisinin mahsulatı ihtiyaçlarını karşılamaya yetmediğinden ve içlerinde de zengin pek olmadığından, zahire satın almak istedikleri zaman bunu çok fahiş fiyatlarla almaktadırlar. Aldıkları borçların da yüksek faizli olması kaza ahalisinin çözüme kavuşturulmasını istedikleri en önemli meseledir. Diğer bir sorun ise kasabaya beş-on dakika mesafede olan gölle ilgilidir. Bu göl yaz aylarında kötü kokmakta, havaya karışan kötü koku da ahaliyi hasta etmektedir. Lâdikliler bu gölün temizlenmesini istemektedirler¹²⁴⁷.

Mecitözü kazasının ihtiyaçları da diğer kazalarınkinden pek farklı değildir. Tabip istihdam edilmesi, Sıbyan Mekteplerinin ıslah edilmesi ve kolluk kuvvetlerinin artırılması kaza halkının ihtiyaç duyduğu şeylerdir.

Havza nahiyesinin ihtiyaçlarına baktığımızda ulaşım ve idareye dair istekler olduğu görülür. Havza ile Merzifon arasında Çeltek Boğazı isimli bölgenin yarım saatlik uzunluktaki mahalli gayet tehlikeli ve intizamsızdır. Bu bölge Ankara, Yozgat, Çorum, Kayseri, Kırşehir ve Sivas caddesi/yolu olduğundan çok sayıda insan gelip

¹²⁴⁵ Aynı belge, s. 5.

¹²⁴⁶ Aynı belge, s. 5-6.

¹²⁴⁷ Aynı belge, s. 6.

geçmektedir. Eşkiya da yol kesmektedir. O nedenle bu yolun bir an önce yapılarak hizmete açılması istenmiştir. Maden-i Sim, Merzifon ve Köprü kazalarına bağlı olan Ereli, Bayat, Osmanoğlu, Devekise, Bulgu, Küflek ve Kirazpınarı köyleri diğer kazalara uzak Havza nahiyesine de yakın olduğundan idarî işler bakımından müşkülât olduğundan Havza'ya bağlanması talep edilmektedir¹²⁴⁸. Amasya sancağına bağlı kazaların ihtiyaçlarına bakıldığında, daha çok ulaşım, güvenlik, bina köprü vs. tamiri, su ihtiyacı ve köylerin kendi kazalarına bağlanması isteği olarak karşımıza çıkmaktadır.

1880 tarihli Amasya layihasında halkın ihtiyaçlarının haricinde ekonomik durumu ile ilgili malumatlar da yer almıştır. Merzifon, Mecitözü ve Lâdik kazalarında her sınıf ahalinin ileri gelenleri ve zenginleri servetleri ve nüfus miktarları ile beraber verilmiştir. Burada isimleri zikredilen şahıslar “*en kadim ve haysiyetli olanlar*” ve “*servet ve emlakça ahali-yi saireden mümtaz olanlar*” şeklinde tanımlanmıştır. Komisyonun tespit ettiği bu isimler köklü/soylu olmak ve zengin olmak gibi iki kritere göre tespit edilmiştir. Bunları tablo halinde göstermek mümkündür¹²⁴⁹:

İsmi	Kaç Nüfusa Sahip Olduğu	İsmi	Kaç Nüfusa Sahip Olduğu
Hacı Yahya Efendizade Müftü Mehmed Efendi	4	Hacı Bayramzade Hacı Abdurrahman Ağa	1
Âşir Efendizade Ahmed Efendi	5	Andresyan Agop Ağa	8
Dedezade Hilmi Efendi	1	Özbekyan Agop Ağa	3
İmam Alizade Hoca Mehmed Efendi	5	Kazgancıyan Kirkor Ağa	6
Hocazade Tahir Efendi	4	Keşişyan Kirkor Ağa	2
Kağanlızade Hacı Ömer Efendi	1	Cihanyan Karabet Ağa	4
Hazinedarzade İsmail Efendi	5	Mihailyan Tatyos Ağa	2
Hacı Hüseyinzade Abdullah Efendi	2	Arastakesyan Karabet Ağa	4
Hacı Bayramzade Emin Efendi	6	Merkiliyan Bedros Ağa	3

¹²⁴⁸ Aynı belge, s. 6-7.

¹²⁴⁹ BOA. Y.PRK. UM. 3/38, 4 Eylül 1296 (16 Eylül 1880).

Sarı Naibzade Mustafa Efendi	4	Arnavutoğlu Kiryako Ağa	3
Sadi Beyzade Mustafa Efendi	4	Tokadcıoğlu Agop Ağa	2
Şaban Ağazade Hacı Mahmud Efendi	3	Umuroğlu Karabet Ağa	4
Şeyhzade Mehmed Efendi	4	Hazinedarzade Hacı Abdurrahman Efendi	3

Tablo 66: Merzifon Kazası Ahalisinden İtibarlı Olanlar

Merzifon Kazası ahalisinden “*en kadim ve haysiyetli olan*” 26 şahıstan 15’i Müslüman, 11’i ise isimlerinden anlaşıldığı kadarıyla Ermeni’dir. Verilen nüfus istatistikleri incelendiğinde Ermenilerin nüfus hususunda da Müslümanlardan geri olmadıkları görülmektedir. 15 Müslüman’ın nüfus verileri toplamı 52 iken, 11 Ermeni’nin sahip olduğu nüfus 41’dir.

İsmi	Kaç Nüfusa Sahip Olduğu	İsmi	Kaç Nüfusa Sahip Olduğu
Hazinedarzade Hacı Abdullah Murtaza Ağa	4	Peynirciyan Magar Ağa	4
Hızır Efendizade Ahmet Efendi	2	Kiremitciyan Agop Ağa	3
Hasan Ağazade Osman Ağa	2	Barsamyian Mıgırdıç Ağa	6
Abdullah Ağazade Salih Bey	3	Ecderyan Magar Ağa	5
Hafız Abdülkerim Ağa	2	Mahmuryan Kivork Ağa	5
Hazinedarzade Mehmed Ali Ağa	4	Hoberyan Agop Ağa	1
Hacı Musazade Hacı Mehmet Efendi	2	Arakilyan Agop Ağa	3
Arapzade Osman Efendi	4	Köstekyan Simon Ağa	5
Kerimzade Hacı Osman Bey	2	Makaryan Artin Ağa	4
Tenekeczade Hacı Halil Ağa	4	Kiremitciyan Bedros Ağa	3
Erkinetlizade Hacı	2	Karagözyan Agop Ağa	2

Mehmed Ağa			
Kasbaryan Kazaz Ağa	7	Kazgancı Bogosyan Melkon Ağa	1
Kırımlıyan Agop Ağa	1	Kıraçoğlu Mardiros Ağa	6
Mallıyan İstefan Ağa	4	Karabetyan Kivork Ağa	1
Avakyan Ohan Ağa	3	Palancıoğlu Magar Ağa	3
Ecderyan Simon Ağa	12	Martoğlu Ohannes Ağa	1
Kandilciyan Agop Ağa	4		

Tablo 67: Merzifon Kazasında Servet ve Emlakça Zengin Olanlar

Merzifon kazası ahalisinden zengin 33 kişinin ismi verilmiştir. 33 kişinin 11'i Müslüman, 22'si ise Ermeni'dir. 1881-82 yılı nüfus verilerine göre Merzifon kazasında Müslüman nüfusu 18.787 iken, Ermeni nüfusu 5317'dir¹²⁵⁰. Yani Müslüman nüfus Ermeni nüfusun yaklaşık üç buçuk katı iken “*Merzifon kazasında servet ve emlakçe ahali-yi saireden mümtaz*” kişilere ait verilen istatistikte Ermenilerin servet ve emlak açısından Müslümanların iki katı gibi bir miktara sahip olmaları nazar-ı dikkatleri celp etmektedir. Bu durum daha önce ifade ettiğimiz gibi sancak merkezinde olduğu gibi bağlı kazalarda da zanaat-ticaret ve ziraatte gayrimüslim nüfusun ön planda olduğu tezini destekler niteliktedir. Zenginlerin verildiği listede toplam nüfus 115'tir. 11 Müslümanın sahip olduğu nüfus 31 olarak tespit edilirken, 22 Ermeni zengin, 84 nüfusa sahiptir. Kazanın toplam nüfusu değerlendirildiğinde Müslümanların nüfusun kahir ekseriyetini oluşturduğu muhakkaktır. Ancak gerek “*en kadim ve haysiyetli olan*” liste gerekse “*servet ve emlakçe ahali-yi saireden mümtaz*” liste incelendiğinde gayrimüslimlerin daha fazla çocuğa sahip oldukları görülür. Zenginliklerine ve itibarlarına bağlı olarak aile fertlerindeki sayının da arttığı düşünülebilir. Her iki listede de en fazla nüfusa sahip kişi olarak Ecderyan Simon Ağa görülmektedir. Simon Ağa'nın sahip olduğu nüfus 12'dir. Bu arada bu nüfusun sadece kadın ve çocuklarına ait bir nüfus mu olduğu yoksa hizmetlilerini de mi kapsadığı konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bahsettiğimiz kişilerin kazanın ileri gelen ve zengin kimseleri olduğu düşünüldüğünde diğer kimselerin de nüfus içinde değerlendirilme ihtimali gözden uzak tutulmamalıdır.

¹²⁵⁰ Karpat, a.g.e. , s. 288.

Maden-i Sim (Gümüşhacıköy) kazasının ileri gelenleri Merzifon'daki gibi “servet ve emlakça zengin olanlar” ve “en kadim ve haysiyetli olanlar” şeklinde iki ayrı liste halinde verilmemiştir. Burada zenginliği ve haysiyet sahibi olması bir arada değerlendirilmiştir. Bu kriterlere göre Gümüşhacıköy ileri gelenleri şunlardır¹²⁵¹:

İsim ve Şöhreti	Statüsü	İsim ve Şöhreti	Statüsü
Müftü Hacı İsmail Efendi	Dördüncü derecede arazi ve birinci dereceden haysiyet sahibi	Hacı Yahya Efendizade Şeyh Raşid Efendi	İkinci derecede arazi ve birinci dereceden haysiyet sahiplerindedir
Hacı Lütfullah Efendizade Bekir Efendi	Birinci derecede arazi ve haysiyet sahiplerindedir	Hacı Yahya Efendizade Mahmud Efendi	“
Müftüzade Hacı Hamdi Efendi	İkinci derecede arazi sahibi ve birinci dereceden haysiyet sahiplerindedir	Hacı Yahya Efendizade Muhyiddin Efendi	“
Müftüzade Mehmed Can Efendi	“	Darendelizade Hacı Mehmed Ağa	Dördüncü derecede arazi ve ikinci dereceden haysiyet sahibi
Hacı Lütfullah Efendizade Ömer Efendi	Birinci derecede arazi ve haysiyet sahiplerindedir	Melikzade Mehmed Efendi	“
Hacı Lütfullah Efendizade İsmail Efendi	Birinci derecede arazi sahibi	Ateşoğlu Hacı Ahmed Ağa	Birinci derece servet, emlak ve arazi sahibidir
Hacı Ali Efendizade İbrahim Efendi	Birinci derecede arazi ve haysiyet sahiplerindedir	Gevheroğlu Abdullah Ağa	Üçüncü derece servet sahibi
Hacı Ali Efendizade Ahmed Efendi	İkinci derecede arazi ve haysiyet sahiplerindedir	Madenci Ustabaşı oğlu Kostantin Efendi	İkinci derece servet ve birinci derece haysiyet sahibi
Kara Kadızade Şefik Efendi	Üçüncü derecede arazi ve birinci dereceden haysiyet sahibi	Ganzioğlu Kostantin Ağa	Üçüncü derece servet ve haysiyet sahiplerindedir.
Kara Kadızade Osman Efendi	Üçüncü derecede arazi ve ikinci dereceden haysiyet sahibi	Ganzioğlu Usta Avid Ağa	“

¹²⁵¹ BOA. Y.PRK. UM. 3/38, 4 Eylül 1296 (16 Eylül 1880).

Kara Kadızade Raşid Efendi	“	Berrakyan Kiragos Ağa	İkinci derecede servet, haysiyet ve tecrübe sahibidir
Kara Kadızade Hüseyin Efendi	İkinci derecede arazi ve ikinci dereceden haysiyet sahiplerindedir	Baloğlu Agop Ağa	Üçüncü derece servet ve haysiyet sahibi
Ayanzade İsmail Efendi	İkinci derecede arazi ve haysiyet sahiplerindedir	Uzunoğlu Kazar Ağa	İkinci derecede servet, haysiyet ve tecrübe sahibi
Ayanzade Hacı Halil Efendi	“	Şehbend oğlu Serkis Ağa	“
Numanzade Arif Efendi	Dördüncü derecede arazi ve birinci dereceden haysiyet sahibi	Sabuncuoğlu Manok Ağa	“
Numanzade Hacı Hamdi Efendi	“	Sabuncuoğlu Haçator Ağa	“
Kılavuzzade Hacı Feyzullah Efendi	“	Kuzmanoğlu Beduhi Ağa	“
Kılavuzzade Ahmed Efendi	“	Yakupoğlu Agop Ağa	“
Kılavuzzade Ali Efendi	Cüz’i arazi ve haysiyet sahibi	Berrakyan damadı Etam Ağa	“
Kılavuzzade Ali Bey	Üçüncü derece haysiyet sahibi	Madenci Ustabaşı oğlu Elya Efendi	Üçüncü derecede servet ve haysiyet sahibi

Tablo 68: Gümüşhacıköy Kazası İleri Gelenleri

Listede Gümüşhacıköy kazası ileri gelenlerinden 40 kişinin ismi verilmiştir. Bunlardan 27’si Müslüman, 13 ise gayrimüslimdir. İsimlerine bakıldığında çoğunun aynı aileye mensup olduğu görülür. Hacı Lütfullah Efendi’nin Bekir, Ömer ve İsmail isminde üç oğlu da listede yer almaktadır. Benzer şekilde Ermenilerden de Sabuncuoğlu Manok Ağa ve Haçator Ağa aynı aileden iki fert olarak listede görülmektedir. Kara Kadızade ailesinden de 4 kişi listede yer almıştır. Kazanın ileri gelenleri, arazi, emlak, servet, tecrübe ve haysiyet sahibi olmak gibi kriterlerle değerlendirilmiştir. Bir kimse Hacı Lütfullah Efendizade İsmail Efendi gibi sadece “*Birinci derecede arazi sahibi*” olarak tanımlanabilirken, Kılavuzzade Ali Bey gibi yalnız “*Üçüncü derece haysiyet sahibi*” olarak da tanımlanabilmektedir. Ya da Numanzade Arif Efendi gibi “*dördüncü*

derecede arazi ve birinci dereceden haysiyet sahibi” olarak iki vasıflı olarak da tanımlanabilmiştir. Bu kıstasların neye göre belirlendiğine dair elimizde kesin bilgiler olmamakla beraber, şunu söylemek mümkündür; ilim erbabı (Müftü Hacı İsmail Efendi gibi) olan kimseler arazi ve servet bakımından çok zengin değilseler bile ilmi payelerinin bir sonucu olsa gerek birinci dereceden haysiyet sahibi olarak tanıtılmışlardır.

Mecitözü Kazası zenginleri ve ileri gelenleri iki ayrı liste halinde verilmiştir. İlk liste kaza merkezindeki zenginleri, ikinci liste ise Mecitözü’ne bağlı köylerdeki zenginleri bildirmektedir. Mecitözü kazasında Merzifon ve Gümüşhacıköy kazalarından farklı olarak zenginlerin sahip oldukları emlak miktarı ve kıymetleri de belirtilmiştir¹²⁵²:

İsim ve Şöhreti	Servet Derecesi	Nüfus Miktarı	Emlak Değeri (kuruş)
Ceridoğlu Hacı Mehmet Efendi	1	10	49,500
Yüzbaşı Hüseyin Ağa	1	4	46,375
İzzet Beyzade Ahmed Efendi	1	6	42,000
Osman Beyzade Hacı Mustafa Efendi	2	5	31,000
Turnacıoğlu Hüseyin Çavuş	1	5	42,250
Kethüdaoğlu Ahmed Ağa	2	2	35,500
Abdullah Bekirzade Abdullah Efendi	2	3	32,750
Çerkes Koca Mustafa Ağa	3	3	20,400
Nasuhoglu Hüseyin Efendi	2	3	33,250
Avidoğlu Ohannes	3	4	25,800
Çördükoğlu Hüseyin	3	7	28,750
Abazaoğlu Süleyman Ağa	3	4	29,300
Köylüoğlu Ali Ağa	3	4	29,000
Sarı Kadızade Edhem Efendi	3	2	29,500
Sarı Kadızade Hacı Ahmed	3	2	27,400

¹²⁵² Aynı belge, 2 Eylül 1296 (14 Eylül 1880).

Efendi			
Kethüdaoğlu Ali Ağa	3	2	26,750
Zoğaloğlu Agop	3	3	24,750
Dal Mızrakoğlu Mehmet	3	2	30,000
Şerif Kethüdaoğlu Mustafa Efendi	3	2	21,000
Yusuf Ağazade Arif Efendi	3	3	21,000
Dübcekoğlu Agop Ağa	3	2	6650

Tablo 69: Mecitözü Kaza Merkezindeki Zenginler

Tablodaki veriler incelendiğinde 40.000 kuruş ve üzeri 1. dereceden servet, 30.000 kuruşun üstü ile 40.000 kuruş arası 2. dereceden servet ve 30.000 kuruşa kadar olanlar da 3. dereceden servet sahibi olarak tasnif edilmiştir. Burada dikkati çeken detay 3. dereceden servet miktarının geniş bir aralığı kapsamıdır. Mesela 6.650 kuruşa sahip Dübcekoğlu Agop Ağa da 3. dereceden servet sahibi iken 30.000 kuruş değerinde emlake sahip olan Dal Mızrakoğlu Mehmet de aynı derece servete sahiptir. 31.000 kuruş değerinde emlake sahip olan Osman Beyzade Hacı Mustafa Efendi ise 2. dereceden servet sahibidir. Mecitözü kazasında en fazla servete sahip kişi 49,500 kuruş değerindeki emlak ile Ceridoğlu Hacı Mehmet Efendi'dir. Bu zat aynı zamanda 10 kişi ile en fazla nüfusa da sahip biri olarak karşımıza çıkar. Mecitözü köylerindeki zenginler ise şunlardır¹²⁵³:

Köyü	İsm ve Şöhreti	Servet Derecesi	Nüfus Miktarı	Kıtaat-ı Emlak	Dönüm	Değeri
Kalecik	Piroğlu Halil Efendi	1	5	38	1148	153.150
Kozanlı	Deli Hasanoğlu Hacı Mehmed Ağa	1	14	42	450	112.700
Emirbağı	Hacı İsmail Ağa	1	3	21	229	112.075
Arpacı	Çatalbaşoğlu Halil Ağa	1	8	25	1147	102.237
Sarı Süleyman	Kadioğlu Osman Kethüda	1	10	24	516	91.812
Kara Hacib	Eyüpoğlu Mustafa Ağa	1	6	30	274	89.162
Kara Hacib	Tataroğlu İsmail Ağa	1	4	24	378	88.337
İl	Çerkes Hacı Yahya Efendi	1	8	21	443	87.500

¹²⁵³ Aynı belge.

Elvan Çelebi	Mütevelli Ömer Ağa	1	5	16	281	86.700
Kafalı	Müftüoğlu Ahmed Ağa	3	7	18	328	85.900
Hisar Kavak	Mustafa Beyzade Hüseyin Bey	2	4	19	438	80.300
Elviran	Şabanoğlu Süleyman Ağa	2	9	27	507	79.812
Kışlacık	Kadioğlu Mustafa	2	5	23	397	86.062
Gafarlı	Kulaksızoğlu Mehmed Ağa	2	9	21	297	77.450
Elvan Çelebi	Hasanoğlu Hacı Mustafa Efendi	1	4	17	248	80.675
Sarısıçan?	Kadioğlu Yusuf Ağa	2	5	22	350	67.500
Gökçepinar	Ali Efendioğlu Ali Efendi	2	3	17	137	64.450
Üçgöl	Kara Veliolu Süleyman	2	16	29	215	67.825
Tahir Ağa	İmamoğlu	?	?	?	403	62.378
Koni	Saraç Ömer Ağa	2	13	20	270	67.275
Koni	Mustafa Paşaoğlu Hacı Mehmed Ağa	2	7	14	173	52.975
Tilem?	Yörükoğlu Murtaza Kethüda	2	7	21	347	61.312
Elvan Çelebi	Otalmazoğlu Hacı Mehmed Ağa	2	5	20	231	56.950
Çobandivan	Cin Aliolu Ahmed Ağa	2	4	16	171	59.300
Molla Habib?	Halil Bey	2	6	17	450	52.875
Kozviran	Cumaoğlu Süleyman Ağa	2	3	35	359	67.112
Kafalı	Çadırcıoğlu İbrahim Ağa	1	2	21	173	65.162
Köse Eyüp	Tatlıoğlu Mehmed Ağa	1	3	18	164	50.125
Eskiekin	Kurtoğlu Mustafa	2	5	27	322	50.600
Kara Hacıb	Receboğlu Süleyman	2	3	27	203	46.850
Boğabağı	Danacioğlu Hasan Ağa	2	5	17	200	58.250
Kuşsaray	Kolu Kısa oğlu Ali Kethüda	2	6	18	222	69.125
Keşlik	Nesimioğlu Ali Ağa	2	6	17	208	43.812
Sarı Süleyman Köyü	Kadioğlu Mehmed Ağa	2	6	21	265	44.475
Hisarkavak	Kozoğlu Ali	2	4	14	237	44.725
?	Seferoğlu Halil	2	5	24	192	43.700
Kızıoğlu	Sündüroğlu Seyit Ali	3	8	12	112	39.950

Çitli	Yan Hasanoğlu Halil	3	2	20	241	47.000
Yaylacık	Yaylacıkoğlu Ali Ağa	3	2	13	141	48.875
Çobandivan	Kel Velioğlu Halil	3	6	22	240	42.050
Üçköy	Paşaoğlu Ali Ağa	3	7	29	152	46.450
Çatal	Emir Hasanoğlu İbrahim	3	2	17	229	39.000
Kalecik	Kalecik karyeli Eyüp ibn-i Eyüp	3	4	21	173	37.675
Yaylacık	Çobanoğlu Ali Kethüda	3	7	24	211	38.100
İpek	Müdür Ahmed Ağa	3	5	24	69	37.700
Yaylacık	Çeperoğlu Bekir Ağa	3	4	20	137	36.550
Yaylacık	Dılmaçoğlu Ali Kethüda	3	3	34	97	32.050
Yaylacık	Palabıyıkoglu İbrahim Ağa	3	3	15	122	34.875
Huzko?	İmamoğlu Mehmed Kâhya	3	5	22	268	33.800
Çıkrık	Duduoglu Osman Ağa	3	4	12	67	33.800
Cevizli	Minnetoğlu Şaban	3	3	9	73	35.200
?	Mustafa Kâhyaoğlu Ömer Ağa	3	3	14	71	27.125
Ahmetoğlan	Haresiloğlu Ali Kâhya	3	6	17	114	26.170
Şeyh Mustafa	Melekoğlu Hacı Ali Efendi	3	7	18	122	24.625
Boğacık	Yumurtacıoğlu Hacı Mehmed	3	5	14	85	29.975
İncesu	Deli Haliloğlu Musa	3	4	8	80	24.000
Şeyhler	Mehmed Kethüda oğlu Alişan	3	5	6	175	20.250

Tablo 70: Mecitözü Köylerinde Mevcut Zenginler

Mecitözü'ne bağlı köylerde meskûn olan zenginlerin zikredildiği listede 57 kişinin ismi, sahip olduğu nüfus, arazi ve emlakın değeri ile birlikte verilmiştir. Burada servet derecelerinin tespitinde tayin edilen miktar kaza merkezindeki çok üstündedir. Mecitözü Kazası'nda 1. dereceden servet sahibi olmak için en az 40.000 kuruş değerinde bir emlake sahip olmak gerekirken. Bu rakam köylerde 80.000 kuruş ve üstünü bulmaktaydı. 12 kişi 1. dereceden servet sahibi olarak tasnif edilmiştir. Ancak burada standarda uymayan bir iki örnek ile karşılaştığımızı söylemeliyiz. 1. dereceden

servet sahibi olarak verilen 12 kişiden 2 kişinin serveti 80.000 kuruşun altındadır. Kafalı köyünden Çadırcıoğlu İbrahim Ağa 65.162 kuruş, Köse Eyüp köyünden Tatlıoğlu Mehmed Ağa ise 50.125 kuruşluk servetiyle 1. dereceden servet sahibi olarak gösterilmiştir. Bunun kâtip tarafından sehven mi yazıldığı yoksa başkaca bir değerlendirmenin mi esas alındığı meselesi meçhulümüzdür. İstisnalar olmakla birlikte genel veriler dikkate alındığında 40.000 kuruşun altındaki emlak sahipleri 3. dereceden servet sahibi iken 40.000 kuruştan fazla meblağa sahip olanlar ise 2. dereceden servet sahibi olarak tasnif edilmiştir. Kaza merkezi ile köylerindeki zenginlerin nüfus miktarına baktığımızda, köydekilerin daha fazla nüfusa sahip olduğunu görmekteyiz. Mecitözü merkezindeki 21 zenginlerin sahip olduğu nüfus miktarı 76 iken, köylerdeki 56¹²⁵⁴ zengin şahsın sahip olduğu toplam nüfus 333'tür. Buna göre kaza merkezindeki zenginlerin hane başına nüfus miktarı 3,61 kûsur iken bu rakam köy ileri gelenlerinde hane başına 5,94 kûsur olarak çıkmaktadır. Mecitözü ileri gelenleri etnik ve dini açıdan incelendiğinde Merzifon kazasından çok farklı bir yapı çıkar karşımıza. Merzifon'da hem zenginler hem de ileri gelenler içerisinde Ermeniler önemli bir oran teşkil etmekteydi. Mecitözü'nde ise sadece kasabadaki zenginler içerisinde 3 Ermeninin isimlerinin zikredildiğini görmekteyiz. Bunlar Avidoğlu Ohannes, Zoğaloğlu Agop ve Dübcekoğlu Agop Ağa'dır. Mecitözü köylerindeki zengin ve ileri gelenlerin verildiği listedekilerin hepsi Müslüman olup gayrimüslim yer almamaktadır. Bu durum 1881-82 yılına ait Mecitözü nüfus verileri ile örtüşmektedir. Zira bu sayıma göre kazada 31.539 Müslüman bulunurken, gayrimüslim nüfus 237 kadardı¹²⁵⁵.

¹²⁵⁴ Listede 57 isim verilmiştir. Ancak Tahir Ağa karyesinden İmamoğlu'na ait veriler silik olmasıyla hasebiyle okunamadığından nüfus verileri de 1 eksik olarak 56 kişi üzerinden değerlendirilmiştir.

¹²⁵⁵ Karpat, **a.g.e.** , s. 288.

ALTINCI BÖLÜM

AMASYA SANCAĞINDA ERMENİ OLAYLARI

6.1. AMASYA SANCAĞINDA ASKERİ DURUM

Sancak dâhilinde yaşanan ve bölgeyi önemli ölçüde etkileyen Ermeni olaylarına geçmeden önce livanın askerî manada ne durumda olduğunu bilmenin yararlı olacağı düşünülmektedir. Amasya sancağının askerî durumunu idarî manada bağlı olduğu Sivas vilayetinden ayrı düşünmek pek mümkün değildir. Sancağa bağlı kazalar içerisinde yalnızca Vezirköprü İlave Taburu Samsun İlave Livası içerisinde yer almaktadır. Bunun dışında, Amasya, Merzifon ve Mecitözü İlave Taburları Amasya İlave Livası içerisinde bulunmaktadır.

Sivas vilayeti, XIX. yüzyıl sonlarında 7 Ordudan oluşan Osmanlı ordu merkezlerinden biri değildi. Nizamiye piyade ve süvarisi ile redif birliklerinin hemen hepsi 4. Ordu'ya bağlıdır. 1879'a kadar Erzurum'da olan 4. Ordu merkezi bu tarihte Erzincan'a nakledildi. 1895 yılına gelindiğinde Osmanlı 7. ve 8. Fırkalarına bağlı 4. Orduda her biri 4'er taburdan oluşan 8 Piyade Alayı, 6 Süvari Alayı, 6 Topçu Alayı ve 56 Hamidiye Süvari Alayı yer almaktadır. Bunların yanı sıra 7. ve 8. Fırkaların 7. ve 8. Nişan Taburları da 4. Ordu içerisinde yer almaktadır¹²⁵⁶.

1870'li yıllarda Sivas vilayetinde, Nizamiye askerleri başta Sivas merkez olmak üzere Tokat, Darende, Aziziye ve Karahisar-ı Şarki'de bulunmaktaydı. Redif askerleri ise Sivas, Zile, Tokat ve Amasya'da bulunmakta idi. 1903 yılında 19. Nizamiye Fırkası'na bağlı 73. Alayın 1. ve 2. , 75. Alayın 3. ve 4. Taburları da Sivas vilayet sınırlarında idi. Ayrıca bu tarihlerde 4. Ordu'ya bağlı Sivas, Amasya, Erzincan, Giresun İlave Livaları bulunmaktaydı. Diğer askerî örgütlenmede olduğu gibi İlave Fırkaları Livalara, Livalar Alaylara, Alaylar da Taburlara bölünmüştü. 1903 yılında 4. Orduya bağlı Amasya İlave Fırkası'nın taksimi şu şekilde idi¹²⁵⁷:

¹²⁵⁶ Uğur Ünal, "XIX. Yüzyıl Sonlarında (1870 – 1900) Sivas Vilayetinde Askerî Yapı" , **Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu** (21-25 Mayıs 2007), Sivas 2007, s. 562.

¹²⁵⁷ Ünal, a.g.m. , s. 563-564.

Amasya İlave Alayı	Mecitözü İlave Alayı
1.Amasya İlave Taburu	1.Zile İlave Taburu
2.Amasya İlave Taburu	2.Zile İlave Taburu
3.Merzifon İlave Taburu	3.Mecitözü İlave Taburu
4.Merzifon İlave Taburu	3.Mecitözü İlave Taburu

Tablo 71: 4. Ordu'ya Bağlı Amasya İlave Livası (1903 Yılı)

1876'da 4. Orduya bağlı Redif 2. Alayı Sivas vilayetinde bulunmaktaydı. 5 Taburdan oluşan bu alayın dağılımı şu şekildeydi: Tali Sivas Taburu (Sivas, Hafik, Akviran-ı Kebir, Yıldızeli, Kangal, Zara), Zile Taburu, Tokat Taburu ve Amasya Taburu.

Aynı tarihte Sivas sancağına bağlı Emlak, Gedikçiler, Sarıoğlan nahiyeleri ile Amasya sancağına bağlı Osmançık kazası ile Hacı Hamza nahiyesi redif neferleri 2. Ordu'ya bağlı idi¹²⁵⁸. 1876 yılında Dördüncü Amasya Taburunun komuta kademesi tabloda gösterilmiştir¹²⁵⁹:

Mevkii	Rütbe	İsim	Rütbe	İsim
Amasya	Binbaşı	Mustafa Efendi	Sağkol Ağası	Hacı Süleyman Efendi
	Solkol Ağası	İsmail Ağa	Tabur Kâtibi	Halil Rıfat Efendi
	Birinci Bölük Yüzbaşısı	Emin Ağa	Mülazım- 1 Evvel	Halil Efendi
	İkinci Bölük Yüzbaşısı	Ali Ağa		Mehmed Efendi
Hacıköy	Üçüncü Bölük Yüzbaşısı	Veli Ağa		Arif Ağa
Merzifon	Dördüncü Bölük Yüzbaşısı	Ali Ağa		Dursun Efendi
Lâdik	Beşinci Bölük Yüzbaşısı	Ali Ağa		Hasan Efendi
Havza	Altıncı Bölük Yüzbaşısı	Mehmed Efendi		Ali Efendi
Köprü	Yedinci Bölük Yüzbaşısı	Mehmed Ağa		Karib Efendi
Zeytun	Sekizinci Bölük Yüzbaşısı	Ahmed Efendi		Halil Ağa

Tablo 72: Amasya'dan Mürettep Dördüncü Redif Taburu'nun Ümera ve Zabitanı

¹²⁵⁸ Ünal, a.g.m. , s. 565.

¹²⁵⁹ SVS 1293, s. 83.

XX. yüzyıl başlarında Sivas'ın redif askeri sayısı ve konumu güçlendirilmiştir. Nitekim 16. Redif Fırkası “4. *Orduya Bağlı 16. Sivas Redif Fırkası*” adını almıştır¹²⁶⁰. Amasya bu yeni askerî örgütlenmede 16. Redif Fırkası'nın 32. Tokat Livasına bağlı 64. Amasya Redif Alayı ismiyle yerini almıştır. 1907 yılında 32. Tokat Livasına Mensup 64. Amasya Alayının komutanı Kaymakam Ahmed Şükrü Bey'dir. 64. Amasya Redif Alayı dört taburdan oluşmaktadır. Bu dört taburun komutanları şunlardır: Birinci Amasya Taburu Binbaşısı Tefvik Efendi, İkinci Merzifon Taburu Binbaşısı Cevdet Efendi, Üçüncü Mecitözü Taburu Binbaşısı Münhal ve Dördüncü Köprü Taburu Binbaşısı Hasan Behçet Efendi'dir¹²⁶¹.

Amasya sancağında asayiş ve inzibata dair vazife gören diğer bir grup ise Zabtiye Teşkilatıdır. Zabtiye, zabıta ile alakalı askerî teşekkül hakkında kullanılan bir tabirdir. Zabtiye Teşkilatı, günümüz polis ve jandarmasının yaptığı görevi üstlenmiştir. Kuruluş ve işleyişi bakımından daha çok jandarmayı hatırlatmakla birlikte, vali ve kaymakamların denetimlerinde olmaları ve polis hizmeti görmeleriyle dikkat çekmektedir. Silahlı bir teşekkül olduğu için Seraskerliğe bağlanmış olan Zabtiye Teşkilatı, tam bir askerî teşkilat gibi bölük, tabur ve alaydan oluşturulmuş, sonradan jandarma adını almıştır¹²⁶². 22 Mayıs 1869 tarihinde zabtiye askerlerinin mülkî, adlî, askerî görev ve yetkilerine dair talimatname çıkarılarak İstanbul'daki zabtiye teşkilâtı çeşitli merkezlerde toplandı. 14 Haziran 1869'da çıkarılan Asâkir-i Zabtiye Nizâm-nâmesi'ne göre İstanbul'da yeni bir düzenleme yapılırken taşrada her vilayetin süvari ve piyade zabtiye askerleri zabtiye alayına dönüştürülecek, sancaklarda taburlar, kazalarda ise bölükler teşkil edilecekti. 1873'te Bâb-ı Zabtiye'de idarî bir komisyon teşkil edildi. Zabtiye Nezareti merkezde ve taşrada güvenlikle ilgili polis ve jandarma teşkilâtlarının tek mercii haline geldi¹²⁶³.

1875/1876 tarihli Sivas Vilayet Salnamesine göre, vilayetteki alaya bağlı 2. Amasya Taburunda yer alan zabtiye askerlerinin zabıt ve nefer miktarı aşağıda tabloda gösterilmiştir¹²⁶⁴:

¹²⁶⁰ Ünal, a.g.m. , s. 567.

¹²⁶¹ SVS 1325, s. 83 – 84.

¹²⁶² Ünal, a.g.m. , s. 596.

¹²⁶³ Abdülkadir Özcan, “Zabtiye” , TDVİA, C. 44, 2013, s. 129.

¹²⁶⁴ SVS 1292, s. 98-99.

Vazife	İsim
Tabur Ağası	Salih Efendi
Hesap Emini	Abdulfettah Efendi
Bölük Ağası	Hüseyin Efendi
Muavini	Hasan Ağa
Jurnal Emini	Mehmed Efendi
Bölük Ağası	Mustafa Ağa
Muavini	Hacı Mehmed Efendi
Jurnal Emini	Bekir Sıtkı Efendi

Tablo 73: 1875/1876 Yılı İkinci Amasya Taburu

İkinci Amasya Taburu süvari kısmında 1 Tabur Ağası, 1 Hesap Emini, 1 Bölük Ağası, 1 Bölük Ağası Muavini, 4 Kol Vekili, 4 Muavini ve 29 nefer olmak üzere 41 kişi bulunmakta idi. Piyade kısmında ise 1 Bölük Ağası, 1 Jurnal Emini, 4 Kol Vekili, 4 Muavini ve 33 nefer olmak üzere toplam 43 kişi bulunmakta idi. Böylece Amasya merkez kazasında süvari ve piyade olmak üzere toplam 84 personel mevcuttur. Mecitözü, Köprü, Gümüşhacıköy, Merzifon, Erbaa, Zile, Osmancık ve Lâdik kazalarındaki 137 askerî personelle beraber bu sayı sancak genelinde 221'i bulmaktadır¹²⁶⁵.

Amasya sancağında XX. yüzyılın başlarından itibaren iç güvenliği sağlayan birim olarak Jandarma ve Polis Teşkilatı ön plana çıkmaktadır. Osmanlı yöneticileri iç güvenliği sağlayabilecek yeni bir teşkilatın kurulmasını gerekli görüyorlardı. Bu konunun başarıya ulaşması bir yandan yabancı devletlerin güvenliği bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale gerekçelerini ortadan kaldıracak diğer taraftan ise merkezî otoriteyi taşranın en ücra köşelerine kadar yaygınlaştıracaktı. Ancak ülkede ne jandarma ve polis eğitimi yapan bir okul, ne de bu sistemi yakından tanıyan bir kadro vardı. Bu nedenle iç güvenliğin kapsamlı bir şekilde ele alınması için, Avrupa'dan, özellikle de İngiltere ve Fransa'dan subayların getirilmesine karar verildi. İlk olarak, İngiltere'den General Valentine Baker, iç güvenlikte yapılacak düzenlemelerin mahiyetini tespit etmek üzere İstanbul'a davet edildi. Kendisinden bir rapor hazırlaması istenen Valentine Baker, bu konudaki çalışmasını 21 Mart 1877 tarihinde Sadarete sundu. Rapor iç güvenliğin aksayan yönleri, yapılması gereken ıslahatlar ve masraflar

¹²⁶⁵ SVS 1292, s. 98 – 99.

olmak üzere üç bölümden oluşmaktaydı. Buna göre ülke genelinde 60.888 zabtiye görev yapmaktaydı. Sistemde görülen en mühim aksaklık polis ile jandarma görevlerinin ayrı birimlerce yapılmaması idi¹²⁶⁶.

Çözüm önerilerinde biri olarak ülke güvenliğini sağlayacak zabtiye kuvvetlerinin polis ve jandarma olarak ikiye ayrılması ileri sürüldü. Buna göre, polis mülki, jandarma ise askerî usulle tertip edilmelidir. Polis olarak istihdam edilecekler bu işleri bilen ve sabıkalı kesimi iyi tanıyan kişilerden seçilmelidir. Söz konusu polis birlikleri İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde ülkenin dâhilî inzibatını sağlarken, köy ve kasabaların güvenliği ise Avrupa'da olduğu gibi jandarmaya bırakılmalıdır. Valentine Baker tarafından hazırlanan raporun, Meclis-i Vükelâ'da kabul görmesi üzerine, öncelikle Jandarma Heyetinin kuruluş çalışmalarını gerçekleştirmek üzere Sadaret bünyesinde bir komisyon oluşturuldu. Yeni düzenlemeye göre, bu tarihe kadar Müşiriyet bünyesinde görev yapan zabtiye teşkilatı jandarmaya çevrilerek, Seraskerliğe bağlanmış ve Seraskerlik bünyesinde bir Jandarma Dairesi teşkil edilmiştir. Jandarma Nizamnamesi 15 Nisan 1880 tarihinde tamamlanmasına rağmen yürürlüğe konmamış, teşkilat çıkarılan talimatnameler doğrultusunda yavaş yavaş kurulmaya başlanmıştır¹²⁶⁷.

1907 tarihli Sivas Vilayet Salnamesine göre Amasya Jandarma Dairesi şu şekilde teşekkül etmiştir: Jandarma Binbaşısı Melik Efendi, Hesap Emimi Hasan Efendi, Süvari Yüzbaşısı Akif Efendi, Mülazım-ı evvel Tevfik Bey, Mülazım-ı evvel Hasan Bey, Mülazım-ı sani Hasan Bey ve Piyade Yüzbaşısı Halil Ağa. Binbaşı Melik Efendi Altın Liyakat ve Gümüş İftihar madalyasına, Mülazım-ı sani Hasan Bey ise İftihar Madalyasına sahiptir¹²⁶⁸.

Kolluk görevi Osmanlı Devleti ve daha önceki dönemlerde askerler ve diğer görevliler tarafından yerine getirilmiştir. İç güvenlik hizmetini yürüten birimlere polis adı verilene kadar asker kimseler tarafından bu görev yerine getirilmiştir. Bu nedenle bugünkü anlamda polis teşkilatı tarihini çok eskilere götürmek mümkün değildir. Polis kelimesinin günümüzdeki anlamında kullanılması ise 1845 yılında Polis teşkilatının

¹²⁶⁶ Ali Sönmez, "Jandarma Teşkilatı'nın Kuruluş Sürecinde Baker Paşa'nın Rolü" , **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S. 11, 2007, s. 167-168; Jandarma Teşkilatının Kuruluşuna dair ayrıca bk. Ahmet Özcan, "Osmanlı Devleti'nde Jandarma Teşkilatı Kurulmasının Gündeme İlk Defa Gelişi" , **Ankara Üniversitesi DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 32, S. 53, 2013, s. 173-194.

¹²⁶⁷ Sönmez, a.g.m. , s. 171-172.

¹²⁶⁸ **SVS 1325**, s. 125.

kurulması ile olmuştur¹²⁶⁹. Askerden ayrı bir polis örgütünün kurulma çabaları Osmanlı Devleti'nde batılı toplumlardan yaklaşık iki yüz yıl kadar sonra Tanzimat'la başlamıştır. Bu yüzyılda devlet kurumlarının hemen hepsinde yeni dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilecek ıslah çalışmalarından güvenlik hizmetleri de nasibini almıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde, 1845 yılında Teşkilat Kanunu'nun (Polis Nizamı) çıkarılmasıyla “polis” kelimesi bugünkü anlamda kullanılmaya başlanılmıştır¹²⁷⁰.

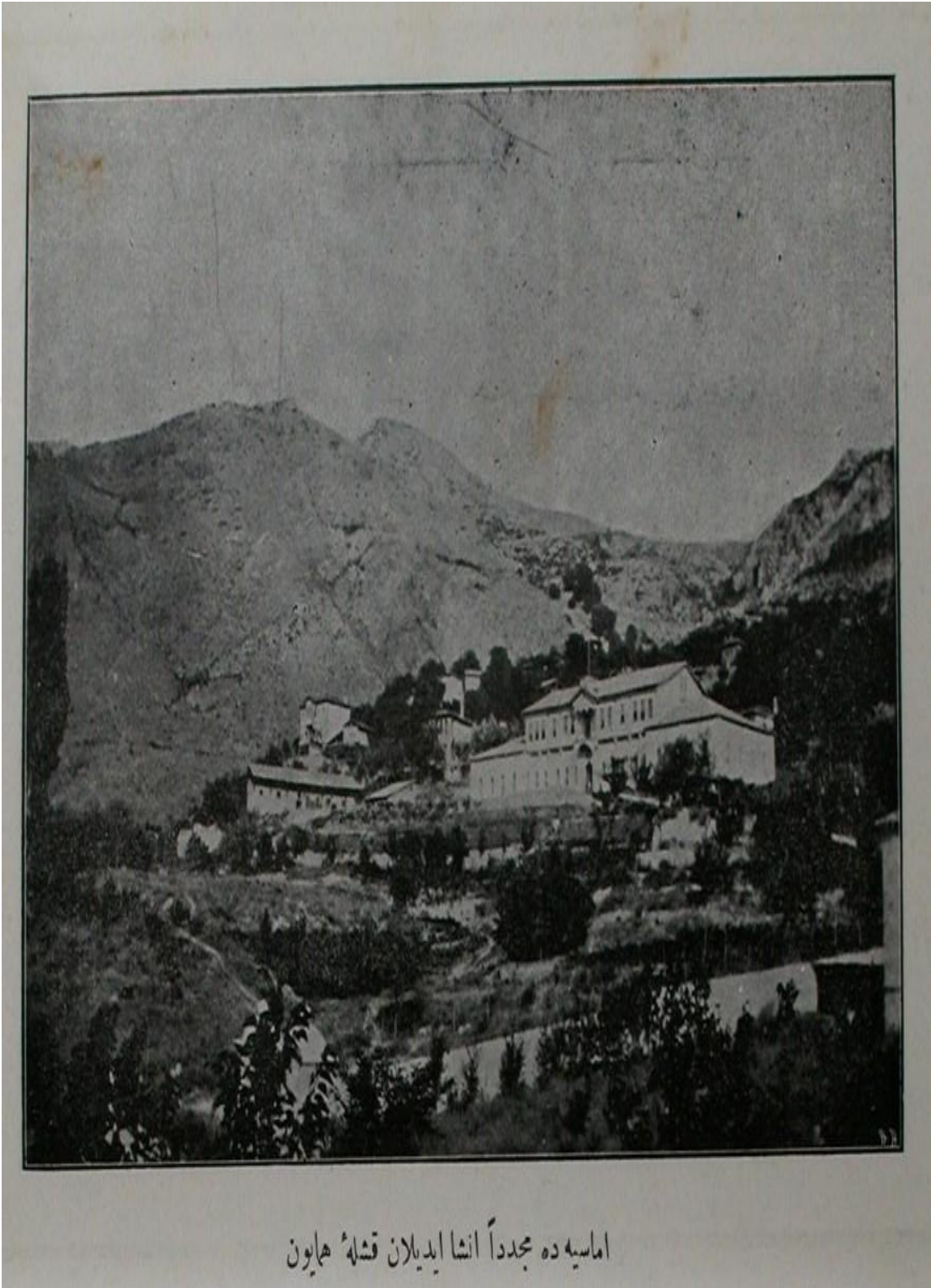
Amasya merkezde Polis Dairesi yedi memurdan oluşmaktaydı. Bunlar; İkinci Komiser Hafız Mehmed Efendi, Üçüncü Komiser Mehmed Nuri Efendi, Üçüncü Komiser Yorgi Efendi, Polis Hüseyin Dâim Efendi, Polis Mustafa Sabri Efendi, Polis Mahmud Nedim Efendi ve Polis Mehmed Adil Efendi¹²⁷¹. İmparatorluğun birçok vilayet ve sancağında örgütlenmeye başlayan güvenliğe dair tüm kurumların Amasya sancağında da yer aldığı görülmektedir. Dördüncü orduya bağlı askerî birlikler, zabtiye nezareti içinde yer alan ve daha sonra bağımsız birimler haline gelen jandarma ve polisler Amasya'da Ermeni olaylarına ve diğer asayiş problemlerine karşılık vazife yapmışlardır.

¹²⁶⁹ Bülent Akkaya, “Geçmişten Günümüze Türk Polis Teşkilatında Rütbeler” , **Turkish Studies**, C. 8, S. 5, Bahar 2013, s. 59.

¹²⁷⁰ Hakan İnankul – Kadir Caner Doğan, “Modern Devlet ve Türk Polis Teşkilatı Üzerine Bir İnceleme” , **Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Mart 2016, s. 192.

¹²⁷¹ **SVS 1325**, s. 125.

Resim 11: Amasya Askerî Kışlası

Kaynak: SVS 1903, s. 112

6.2. AMASYA SANCAĞINDA ERMENİ OLAYLARI

Bu bölümde İmparatorluğun en uzun yüzyılı olarak telakki edilen XIX. yüzyılda meydana gelen Ermeni meselesine değinildi. Bu bağlamda meselenin çıkış nedenleri, Ermenilerin Amasya şehir merkezinde ve kazalarında meydana getirdikleri asayiş olayları, bu olayların neticeleri ve batı kamuoyuna yansıma şekli ele alındı.

6.2.1. Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkış Sebepleri

93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ve bu savaşın ardından imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile birlikte suni bir “*Ermeni meselesi*” ortaya çıktı. Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde devleti, iç ve dış siyasette uğraştıran en önemli meselelerin başında gelen Ermeni meselesi Osmanlı Devleti’nin birçok vilayetinde etkisini hissettirdi. Tedhiş, suikast ve bazen de propaganda şeklinde ortaya çıkan Ermeni olaylarının yaşandığı önemli bölgelerden biri de, çalışma sahamız olan Amasya sancağıdır.

Osmanlı idaresinde rahat bir hayat sürmüş olan Ermeniler, diğer azınlık milletler gibi kendi dillerini, dinlerini ve kültürlerini muhafaza ettiler. Ticaret ve ziraatlerinin serbestçe yürüttüler ve devlet kademelerinde önemli mevkiler elde ettiler. XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı Devleti’nde bir Ermeni sorunu olmadığı gibi, Ermeni tebaanın da Osmanlı idarecileriyle halledemedikleri bir meselesi olmadı¹²⁷². Zira Osmanlı millet sistemi içerisinde farklı dil, din, mezhep ve kavimden insanlara, kendi inançlarının hatta hukuklarının gerektirdiği şekilde yaşam imkânı sunulmaktaydı. Ermeniler ve diğer gayrimüslim milletler, hem insanlık onurları, hem can ve malları emniyete alınmış olarak uzun yıllar huzur içinde yaşadılar¹²⁷³.

Ermenilerden Doğu Anadolu’nun bazı kasaba ve köylerinde yaşayanlar genellikle çiftçilikle ve küçük çapta ticaretle uğraşırken şehirlerde yaşayanlar kuyumculuk, iç ve dış ticaret ve bankerlik gibi daha çok malî alanlarda meşgul olmaktaydılar¹²⁷⁴. Ermeni vatandaşlarından 29 paşa, 22 bakan, 33 milletvekili, 7 büyükelçi ve 11 başkonsolos bu dönemde görev yaptı. Yine 1912-1913 Balkan Harpleri

¹²⁷² Yahya Bağçeci, “XIX. Yüzyılda Anadolu’da Çıkan Ermeni İsyanlarına Karşı Osmanlı Devleti’nin Aldığı Askerî Tedbirler”, *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, S. 24, 2008/1, s. 318.

¹²⁷³ Yıldız Devci Bozkuş, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sivas Ermenileri’nin Genel Durumu”, *Osmanlılar Dönemi’nde Sivas Sempozyumu (21 – 25 Mayıs 2007)*, Sivas 2007, s. 377-378.

¹²⁷⁴ Karal, a.g.e. , C. VIII, s. 127.

sırasında Osmanlı Devleti'nin Dışişleri Bakanlığı görevini yürüten Gabriel Naroduncıyan adını taşıyan bir Ermeni idi.¹²⁷⁵

Millet-i sadıka olarak bilinen ve Osmanlı Devleti'nde en yüksek makamlara kadar çıkan Ermeniler ne için isyan ettiler? XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve günümüze kadar devam eden Ermeni meselesi nasıl büyüdü? Bu soruların elbette pek çok cevabı bulunmaktadır. Ancak en temel sebepleri birkaç başlık altında irdelemek mümkündür. Bu sebepler; 93 Harbi Olarak Bilinen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın Etkisi, Batılı Devletlerin Müdahaleleri, Ermeni Kilisesi ve Avrupalı Misyonerlerin Ermenilere Yönelik Faaliyetleri başlıkları altında incelenebilir.

6.2.1.1. 93 Harbi'nin Etkisi

Yaklaşık 9-10 asır boyunca Türklerle birlikte rahat ve sükûnet içinde yaşayan ve Osmanlı Devleti'nde oldukça zengin bir tabakayı meydana getiren Ermenilerin tutumları, Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi'nde yenilmesiyle değişti¹²⁷⁶. Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Ayastefanos'taki Başkomutan Grandük Nikola'nın yanına giderek ondan şu isteklerde bulundu; “*Doğu Anadolu'yu Rusya'nın işgal etmesi; bu olmaz ise bölgeye özerklik verilmesi; bu da gerçekleşmezse Ermeniler lehine reform yapılması ve reformlar tamamlanuncaya kadar Rus ordusunun bölgede kılması*”. Rusya bu isteklerden sadece reform yapılmasını öngören meşhur 16. maddenin Ayastefanos Ateşkes Antlaşmasına konulmasını sağladı. Kodaman'a göre, “*bu davranış açıkça hem kanunlara aykırı hem de vatana-devlete ihanet idi*”. 16. madde Berlin Antlaşması'na 61. madde olarak ilave edildi. Böylece Ermeni meselesi uluslararası politikanın ve diplomasinin gündemine sokulmuş oldu¹²⁷⁷.

Berlin Antlaşması'nın hükümleri, büyük devletlerin amacının, yalnız Ayastefanos Antlaşması'nın değiştirilmesi değil, 1856 Paris Antlaşması'nın kurduğu ve son savaşla değişen Yakındoğu dengesinin yerine yeni bir denge kurmak olduğunu gösterdi. Bu denge de Osmanlı topraklarının parçalanması ile ortaya çıktı. Paris Antlaşması'nda kabul edilen “*Osmanlı topraklarının bütünlüğüne saygı ve Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmamak*” ilkeleri Berlin Antlaşması'nda yer almadı. Ermeniler, 93 Harbi sonrası devletin içinde bulunduğu nazik durumdan yararlanmayı

¹²⁷⁵ Bozkuş, a.g.m. , s. 378.

¹²⁷⁶ Ahmet Kolbaşı, **1892 – 1893 Ermeni Yafta Olayları (Merzifon-Yozgat-Kayseri)**, IQ Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 79.

¹²⁷⁷ Bayram Kodaman, “Ermenilerin Osmanlı Devleti'ni Tehcire Mecbur Etmesi”, **Yeni Türkiye**, S. 60, 2014, s. 6.

ümit eden Ermeniler, Rusya'nın ve Batılı büyük devletlerinin kışkırtması neticesinde süratle örgütlenerek, bağımsız bir Ermenistan devleti kurmaya yöneldiler¹²⁷⁸.

6.2.1.2. Batılı Devletlerin Müdahaleleri

Osmanlı toprakları üzerinde Katolikler genellikle Fransa, İtalya ve Avusturya tarafından, Protestanlar, İngiltere, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından ve Ortodokslar da Rusya tarafından himaye edilmekteydi. Büyük devletler Osmanlı toprakları üzerindeki gizli maksatları için Hıristiyan azınlıklar arasında bu şekilde bir taksimatı uygun görmüşlerdi¹²⁷⁹.

Osmanlı Devleti'ni parçalamak, onun toprakları üzerinde kendilerine bağımlı, minnettarlık hisleriyle bağlı devletçikler kurdukmak gayesiyle tezgâhlanan, sahneye konulan, bugün de Türk milletini ve tarihini mahkûm etmek için gündemde tutulan Ermeni meselesi, Şark Meselesinin önemli bir parçasıdır. Tosun, konuyla ilgili makalesinde Şark Meselesini şu şekilde izah etmektedir:

“Şark meselesi, Türklerin Anadolu coğrafyasını Türkiye haline getirmeye başladıkları tarihlerde ortaya çıkmış, 1815 Viyana Konferansı'nda da yine bizzat Batılılar tarafından ismi konulmuştur. İsminden anlaşıldığı gibi, Şark Meselesi Türk Milletinin meselesi değildir. Türk Milletine ve devletlerine (Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti) karşı Batılılar ve son yüzyıllarda da Rusya tarafından takip edilen, temelinde Batı emperyalizminin, Türk düşmanlığının yattığı politikasının ismidir. Söz konusu devletler hedeflerine varabilmek için her türlü metodu ve Türk Devleti ve milletine zarar verebilecek, kendi çıkarlarına hizmet edebilecek her unsuru kullanmışlardır. Bugün de kullanmaya devam etmektedirler. Bu unsurlardan bir tanesi de Ermenilerdir¹²⁸⁰.

Sultan Abdülhamid'in Almanya sefirine söylediği gibi; *Ermeniler hiçbir yerde ekseriyet değildir. Ancak Avrupa'nın söz konusu vilayetlerde himaye edebileceği başlıca Hıristiyan unsur da Ermeni unsurudur. İşte bundan dolayı Ayastefanos Antlaşması'nın 16. ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddelerinde Babiâli, Anadolu'nun Ermenilerle meskûn vilayetlerinde ıslahat yapmakla mükellef tutuldu. Avrupa devletleri*

¹²⁷⁸ Kolbaşı, a.g.e. , s. 79-80.

¹²⁷⁹ Salahi R. Sonyel, “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü”, **Belleten**, C. 49, S. 195, Ankara 1985, s. 652.

¹²⁸⁰ Ramazan Tosun, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti” , **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 14, 2003, s.145.

nazarında Türkiye’de islahat demek; herhangi bir Hıristiyan unsurunun muhtariyetini temin edecek müesseselerle imtiyazların elde edilmesi demektir¹²⁸¹.

Ruslar, Ermenileri, kendi hedeflerinin aleti yaptılar. Ermeniler için önemli olan Eçmiyazın’i aktif hale getirdiler ve Osmanlı idaresindeki Ermeni kilisesini buraya bağladılar. Bu durum Ermeniler arasında dini tartışmalara sebep oldu. Çıkan ihtilaf kanlı bir iç harbe dönüştü. Sonunda bu mücadeleden bıkan Ermeniler, Katolik ve Protestan misyonerlerin ağına düştü. Böylece Amerikan, Fransız ve İngiliz misyonerlerinin gayretleri ile Ermeniler üç ayrı mezhebe bölündüler. Katolikler Fransa’nın, Protestanlar İngiltere ve ABD’nin, Gregoryenler ise Rusya’nın nüfuzuna girdi. Adı geçen devletler, bu dini bağlılıktan istifade ederek Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine istedikleri gibi kullanmaya başladılar¹²⁸².

6.2.1.3. Ermeni Kilisesi ve Avrupalı Misyonerlerin Ermenilere Yönelik Faaliyetleri

Osmanlı topraklarını hedef alan ve Batılı devletlerin tahriki ile yapılan birçok faaliyetin başında Ermeni toplumu üzerinde dini nüfuz sahibi olan bazı katogigoslar¹²⁸³, patrikler ve papazlar yer almışlardır. Tuğrul Özcan, Ermeni din adamlarının bu süreçteki rolünü şu şekilde ifade etmektedir:

“Patrikhaneler ve kiliseler söz konusu unsurların her dönemde bir cemaat olarak yaşamalarını sağladıkları, dini olduğu kadar dünyevî hayatlarını düzenledikleri ve onları birleştirip birçok tehlikeden korudukları gibi bazen de fırsat buldukça siyasî, idarî kışkırtmaları ve silahlanmaları ile onları tehlikelerin kucağına atan müesseseler olmuşlardır. Ermeni ruhaniler, mezheplerinin esaslarını bir tarafa bırakarak, din yerine milliyet ve bağımsızlık propagandasını kendileri için bir kurtuluş reçetesi olarak görmeye başladılar”¹²⁸⁴.

Ermeni ihtilal hareketine destek veren Ermeni din adamlarından Mıgırdıç Hrimyan, 1857 yılında Van’da Varak Manastırı içinde bir matbaa kurarak “*Van Kartalı*” adında bir gazete çıkarttı. Bu papaz, 1869 yılında İstanbul’da Ermeni Patriği

¹²⁸¹ Kolbaşı, **a.g.e.**, s. 88.

¹²⁸² Emine Altunay Şam, “Amasya Sancağında Ermeni Faaliyetleri (1892-1914)”, **I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu (13-15 Haziran 2007)**, 1. Kitap, Amasya Valiliği Yayınları, Amasya 2007, s. 467.

¹²⁸³ Ermeni kilisesinin hiyerarşideki en yüksek şahsiyetini temsil eden kişi.

¹²⁸⁴ Tuğrul Özcan, **II. Abdülhamid Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz’de Meydana Gelen Ermeni Olayları**, Akis Kitap, İstanbul 2007, s. 26-27.

seçildikten sonra, Ermeni çetelerinin yaptığı zulümleri kapatmak için, vilayetlerdeki normal güvenlik girişimlerini, Ermenilerin öldürülmesi ve onlara zulüm yapılması şeklinde devamlı olarak ve abartarak her tarafa yaymaya başladı. Patrik Nerses ve Patrik İzmirliyan da benzer faaliyetleri devam ettirdiler¹²⁸⁵.

Öyle ki Ermeni din adamları Avrupa devletleriyle üst düzey görüşmeler yaparak bağımsızlık fikrine destek bulmaya çalıştılar. Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, 93 Harbi'nde Rus Orduları Komutanı Grandük Nikola ile görüşerek Osmanlı Devleti karşısında Ermenilerin haklarının korunmasını talep etmişti. Bu dönemde ihtilalci Ermeni komitelerinin gelir kaynaklarının başında kiliselere yapılan bağışlar gelmekteydi. Öte yandan kiliseler adeta silah ve mühimmat deposu işlevi görmekteydi. Kamuran Gürün'ün şu sözü Ermeni meselesinin ortaya çıkışında din adamlarının ve kilisenin rolünü ortaya koyması bakımından kayda değerdir:

*“Aslında Ermeni milletinden, Ermeni devletinden, Ermeni tarihinden değil, Ermeni kilisesinden, Ermeni kilisesi devletinden bahsetmek gerekir. Ermeni kilisesinin, mevcudiyetini koruyabilmesi için bir kuvvete, bir devlete ihtiyacı vardır. Ermeni devleti fikrini doğuran Ermeni milleti değil, Ermeni kilisesidir”*¹²⁸⁶.

Hıristiyan kiliselerinin, dinlerini yaymak amacıyla kurdukları teşkilata misyon, bunları idare eden ve faaliyet gösteren din adamlarına da misyoner denilmektedir. Misyonerlerin öncelikle el attıkları faaliyet sahaları okullar, hastahaneler, dispanserler, yetimhaneler, yayınevleri ve geniş maksatlı yardım teşkilatlarıdır¹²⁸⁷.

Misyonerlik faaliyetlerinin yoğunlaştığı en önemli kurumların başında hiç şüphesiz okullar gelmektedir. Her bir batılı devlet Osmanlı topraklarında yaşayan ve kendisinde himaye hakkı tanıdığı Hıristiyan gruplar için okul açma ihtiyacı hissetmişti. Azınlık okulları olarak da ifade edilen bu okullar misyoner okullarının birer uzantısı olarak düşünülebilir. Azınlıkları birer devlet yapma sevdasına düşen misyonerler dikkatlerini bu okullar vasıtasıyla önce Rumlara ve Bulgarlara sonra da Ermenilere çevirdiler. Açılan okullar büyük ölçüde Ermeni davasına yoğunlaştı. Cemaati bu yönde hazırlayarak yayınlar yaptı ve batılı devletlerin ilgisini bu konuya çekti¹²⁸⁸.

¹²⁸⁵ Kolbaşı, **a.g.e.**, s. 97 – 98.

¹²⁸⁶ Kamuran Gürün, “Ermeni Sorunu Yahut Bir Sorun Nasıl Yaratılır” , **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, İzmir 1983, s. 27.

¹²⁸⁷ T. Özcan, **a.g.e.**, s. 25.

¹²⁸⁸ Şam, “Amasya Sancağında Ermeni Faaliyetleri”, s. 467.

Amerika'nın Ortadoğu'nun sömürgeleştirmesinde kullandığı misyonerleri, 1810 yılında Congregational, Reformed, Presbyterian kiliselerinin ve zengin Amerikan tüccarlarının katkılarıyla kurulan American Board of Commissioners for Foreign Mission'a (ABCFM) bağlı olarak çalışıyorlardı. Bu teşkilat, 1810 yılında Protestan Amerikan ahlakını, kültürünü, yaşam tarzını yaymak amacıyla Boston'da kuruldu. ABCFM yönetim kurulu, amaçlarının hem dinsel hem de sosyal duyguları içerdiğini belirtti. Protestanlığı tanıtip yaymakla görevli olan misyonerlerin emperyalist amaçlar doğrultusunda kullandıkları saklanmayacak gerçektir¹²⁸⁹.

ABCFM, 1818 yılından itibaren Osmanlı topraklarını faaliyet alanı olarak seçti. Amerikan misyoner okulları, Ermeni nüfusun yoğun olarak bulunduğu, imparatorluğun yeraltı ve yerüstü kaynaklarının zengin olduğu özellikle de jeopolitik ve stratejik öneme sahip olan bölgelerde kuruldu. Bu okullarda Ermeni gençlere milli dilleri, edebiyatları ve tarihleri okutuldu. Bu alanda yapılan çalışmalar, Ermeniler arasında milliyetçi duyguların gelişmesine sebep oldu. Kendi milli devletlerinin kuramamalarının nedeninin Osmanlı yönetimi olduğunu düşünen Ermeniler ile Türklerin ilişkileri her geçen gün kötüleşti. Amerikan okullarında aldıkları eğitim, Ermeni gençleri Amerika'ya hayran bırakırken; Türklere de düşman yaptı. Amerikalı misyonerlerin hem maddi, hem de manevi desteğini sağlayan Ermeni gençleri, Amerikan okullarını Osmanlıya karşı kullanabilecekleri bir kale haline getirdiler. Anadolu'daki en güçlü kalelerinden biri de Merzifon'da kurulmuş olan Anadolu Koleji idi¹²⁹⁰.

Amasya sancağında Amerikan misyonerleri açtıkları okullarla Ermeni tedhiş hareketlerinde önemli rol oynadılar. Merzifon Anadolu Koleji Müdürü Amerikalı misyoner Mr. White'a ait bir mektup, Amerikan misyonerlerinin ve eğitim kuruluşlarının Osmanlı topraklarında bulunuş maksatlarını, Ermeni ve Rumlara karşı izlemiş oldukları politikayı, Ermeni isyanlarındaki rollerini ve benzeri hususları gayet açık bir şekilde ortaya koyması bakımlarından önem arz eder. Söz konusu mektupta, *"Hıristiyanlığın en büyük rakibinin İslamiyet, Müslümanların en kuvvetlisinin de*

¹²⁸⁹ Dilşen İnce Erdoğan, "Merzifon'da Amerikalı Misyonerler ve Ermeniler", **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 4, S. 11, 2005, s.18.

¹²⁹⁰ D. İ. Erdoğan, a.g.m. , s. 19-20.

Türkler olduğu belirtilerek, bunlara karşı Ermeni ve Rum dostlarla ittifak edilmesi gerektiği” ifade edilmekteydi¹²⁹¹.

6.2.2. Amasya ve Çevresinde Ermeni Propaganda Faaliyetleri

XVI. yüzyıl nüfus kayıtlarında, Amasya’da 7.775 Müslüman, 1.810 Hıristiyan ve 365 Musevi tebaanın varlığından söz edilmektedir. 1831 nüfus sayımlarına göre, Amasya sancağının nüfusu 47.775’tir. Bu nüfusun 41.293’ü Müslüman, 6442’si gayrimüslimdir. 1881-1882 nüfus sayımlarına göre, Amasya sancağının nüfusu 208.120’dir. Bu nüfusun 179.746’sı Müslüman, 15.435’i Ermeni’dir. 1912 Osmanlı nüfus kayıtlarında Amasya sancağının da bağlı bulunduğu Sivas vilayeti dâhilinde Ermenilerin toplam nüfusa oranı % 12,4’tür. Farklı dönemlerde yapılan nüfus sayımlarından elde edilen veriler, Amasya sancağında Ermenilerin Müslümanlara kıyasla sayıca çok az olduğunu göstermektedir. Bu nüfusa rağmen Amasya’da Ermeni faaliyetlerine hız kazandıran faktör, XIX. yüzyıldan itibaren artan misyonerlik faaliyetleri kapsamındaki eğitim kurumlarıdır¹²⁹².

1890’dan itibaren Ermeni komiteleri Merzifon’da faaliyetlere koyularak şubeler açtılar. Faaliyetlerinin yoğunlaştığı yer genellikle Merzifon Amerikan Koleji oldu. Bu bölgedeki faaliyetleri Hınçak Cemiyeti adına Merzifon Amerikan Koleji’nde öğretmen Karabet Tomayan yönetti. Ohannes Kayayan da, örgütün sekreterliğini yürüttü. 1876’da temeli Amerikalı misyonerler tarafından atılan Merzifon Amerikan Koleji, zamanla Ermeni terör hareketlerinin merkezi haline geldi. Burada görevli öğretmenlerin bir kısmı Amasya ve diğer sancaklarda vaaz şeklinde konferanslar vererek Ermenileri Osmanlı Hükümetine karşı birleşmeye ve ihtilale destek olmaya çağırdılar¹²⁹³. Misyonerlerin açtığı ve daha çok Ermeni gençlerin eğitim gördüğü bu kurum yalnızca Amasya sancağı dâhilindeki Ermeni ihtilal hareketlerinin örgütlendiği ve aksiyona geçtiği yer olmakla kalmadı bölge açısından da bir merkez vazifesi gördü.

Osmanlı Ermenileri arasında ortaya çıkan Ermeni komiteleri önce İstanbul merkez olmak üzere kuruldu ve daha sonra Anadolu’nun çeşitli yörelerinde şubeler açarak yayıldılar. Bunlar Hınçak ve Taşnak örgütüne ait şubeler olarak karşımıza

¹²⁹¹ Celal Öney, **II. Abdülhamid Döneminde Anadolu’da Meydana Gelen Ermeni İsyânlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü**, Balıkesir Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2010, s. 130.

¹²⁹² Şam, “Amasya sancağında Ermeni Faaliyetleri”, s. 469-470.

¹²⁹³ T. Özcan, **a.g.e.**, s. 79-80.

çıkmaktadır. A. Kolbaşı, Hınçak komitesinin Orta Anadolu’da faaliyet gösteren merkezi olan Merzifon kazasının örgütlenme şemasını şu şekilde açıklar:

*“Merzifon Hınçak ihtilal komitesi Ankara ve Sivas vilayetleri dâhilinde teşekkül eden 15 şubeden ibaret olup Merzifon, Kayseri, Yozgat, Develi (Kayseri), Talas (Kayseri), Efkere (Kayseri), Tenos, Aziziye, Gemerek (Sivas), Gümüşhacıköy (Amasya), Çorum, Tokat, Amasya, Sungurlu (Çorum), Sivas, Köprü kasaba ve köylerini içine almıştır. Merzifon, ‘Küçük Ermenistan ihtilal komitesi merkezi’ , bu bölge ise ‘Küçük Ermenistan’ adını almıştır”*¹²⁹⁴.

1891 yılında Merzifon’da, Anadolu’nun muhtelif yerlerinden gelen 9 komite üyesi örgütlenmeyi düzenlemek amacıyla bir toplantı tertip etti. Amasya ve çevresindeki Ermeni faaliyetlerin bir komite çatısı altında örgütlenmeye başlanıldığının bir işareti olan bu toplantının detayları şöyledir:

*“Bu toplantıda gizlilik ve ihaneti cezalandırma kuralları benimsenerek örgütün başlıca işlerinden biri olan finansal kaynak yolları araştırılmıştır. Ekim 1891 tarihi itibarıyla komite üyelerinin, her şubenin idarî merkezinde komite parasıyla alınmış bir at bulundurulması ve ayrıca her üyenin kendi kesesinden silahlanması kararları alınmıştır. Söz konusu toplantıda, komiteciler anlatılanların haricinde aralarında yaptıkları yazışmalarda kullanılmak üzere bir mühür benimsemişlerdir. Ayrıca toplantıya katılan üyeler silah ve cephane edinmeyi, ihtilal bildirimleri dağıtmayı, afişler yapıştırmayı ve örgütü bütün Ermenilere yaymayı ilke edinmiştir”*¹²⁹⁵.

Ermeni komiteleri, Amasya şehir merkezi ile birlikte sancağın hemen tüm kazalarında evlerin kapılarına, dükkânların camlarına, cami ve kilise avlularına ve halka açık her yere bildiri, afiş ve yaftalar yapıştırarak halkın dikkatini kendi faaliyetlerine çekmek ve hareketlerini canlı tutmak istediler. Bütün bu faaliyetlerinin tek maksadı Ermeni cemaatinin desteğini almak değildi. Ayrıca Müslümanların da itikadını ve intizamını bozacak onları hükümet aleyhine galeyana getirecek birtakım yazılar da kaleme alınmaktaydı. Amasyalı Hekim Tatyos tam da bu maksada matuf olarak “*İmam Ali Hazretleri’nin Tefekkürü*” başlıklı bir yazı kaleme almıştı. Bu yazısıyla “*sadedilân Müslümanları iğfâl ve izlâl*” maksadı güden Hekim Tatyos’un yazısı 1894 Mayısında

¹²⁹⁴ Kolbaşı, a.g.e. , s. 164.

¹²⁹⁵ T. Özcan, a.g.e. , s. 80.

Amasya Mutasarrıflığı'na ulaştı ve buradan Dâhiliye Nezaretine gönderildi. Söz konusu yazıda, Türkiye Devleti'nin sonunun geldiği tüm alametlerin bunu gösterdiği belirtilerek Hıristiyanlarının zafer kazanacağı ifade edilmekteydi. Bir hayli sapkınlığı ve iddialı cümleleri barındıran metinde dikkati çeken bazı ifadeler şöyledir:

*“Bağırlar sökülür defterler açığa çıkar. Garib oğlan görünür. Yakın vakitte acaib emir ile İsevi ordusu ile Musevi sihr ile hazineleri açar. Âlemleri esir alır. Ve istavroz yükselir. Ulemâların bilmesi ile memurların zoruyla vükelaların ittifakıyla zira istavroz görünecek, büyük bir padişah baş olacak. Bunları iyice anla. Kara sancaklar orduları ile ve askerler ile görünecek tekmil yıkılacak. Kur’ân battal olacak. İstavroz yükselecek iyice anlayasın... Kur’ân iki defa battal olacak. İki defa kalkmıştır. Bir kitap yerde kalacak ikinci defa yazısı dâhi kâğıttan silinecek. Benî Asfer milleti Diyarbakir ve Halep’in üzerine inecekler. Seksen istavroz ile büyük olarak Hıristiyan ve İslam arasında kavga olacak, on üç defa denizden on yedi defa karadan Hicaz-Receb arasında acayıpler görürsün. Şevval ayında fitnelikler görürsün. Şaban ayında fitnelikler düşer. Muharrem ayında Allah’ın emri tekmil olur ve Türkiye devleti tek milletten gaib olur. Şevval ayının gecelerinden korkulur. Bekleyenler beklesin yatanlar yatsın kılıç çekenler yürüsün. Beşiktekiler ırgalansın. Zira bir kazaya düşmesin. İşte olacak işleri ortaya koyduk. Gizlideki olanı gösterdik. İleri gittik ve geri gitmedik. Yakınlattık ve uzaklaştırmadık la bu sırrı cahiller üzerine açık olsun deyu uykudakiler idrak etsin”.*¹²⁹⁶

Hekim Tatyos’un yazdığı bu metinde birkaç husus ön plana çıkmaktadır. Öncelikle metnin başlığının “*İmam Ali Hazretleri’nin Tefekkürü*” başlığını taşıması İslam toplumu içerisinde bir ayrılık meydana getirmek, Alevileri isyana ve tahrike teşvik maksadı taşımaktadır. Diğer taraftan Kur’an-ı Kerim’in yok olacağı, silineceği ve istavrozun hâkim olacağı iddiasıyla Müslüman toplumu içerisinde bir korku ve panik havası meydana getirmek istenmektedir. Neticede içeriği bakımdan iddialı ve bölücü maksatlar taşıyan bir metin olmakla birlikte Ermeni ihtilal komitesinin propagandasına hizmet eden bir metin olduğu görülmektedir. Sivas Valiliği, Müslümanları bölmeye ve itikatlarını bozmaya yönelik bu yazısından dolayı Hekim Tatyos’un ağır bir şekilde

¹²⁹⁶ BOA. Y. MTV. 97/32, 3 Mayıs 1310 (15 Mayıs 1894).

cezalandırılmasını talep etti¹²⁹⁷. Müslümanların dini hassasiyetlerine hakaret ederek onları galeyana getirmek, böylece terör ortamı oluşturmak ve mağdur oldukları izlenimini vermek Ermeni çetecilerin propagandalarından biri idi. Bu manada yaptıkları eylemlerden biri de Kur'ân-ı Kerim ve cüzlere zarar vermek, onları pisletmekti. Amasya'da Pir İlyas Hazretlerinin Türbesi yakınındaki kabirde pisletilmiş bir Enam bulundu. Amasya Mutasarrıfı Bekir Paşa bunu muayene ettirdi ve bu çirkin fiili Leyle-i Regaip ziyareti için türbeye gelecek Müslümanları galeyana getirmek maksadı ile Ermeniler tarafından yapıldığını tespit etti. Müslüman ahalinin galeyana gelmemesi için de ileri gelen kimselere gerekli nasihatlerde bulundu¹²⁹⁸. Kur'ân-ı Kerim'e yönelik bu saldırı Times gazetesinde de haber oldu. Gazetenin aktardığına göre, Amasya'da değerli bir el yazması Kur'ân'ın lağım çukurunda bulunması sonrası başlatılan soruşturma kapsamında şüpheler Ermeniler üzerinde yoğunlaştı ve 140'dan fazla kişi gözaltına alındı. 4 gün sonra bu kişiler serbest bırakıldı. Gazetenin iddiasına göre soruşturma kutsal değerlere saygısızlık suçu işleyen kişilerin bazı medrese öğrencileri olabileceğini gösteriyordu¹²⁹⁹.

Amasya'da Ermeni çeteciler, Müslüman ahaliyi, memurların adaletsizlikleri, rüşvet, geçim derdi ve buna benzer argümanlarla iğfal etmeye, onları devlet aleyhine örgütlemeye ve böylelikle kendi maksatlarına ulaşmayı hedefliyorlardı. Bu maksatla kaleme aldıkları ve “İslam Vatandaşları” başlığını taşıyan ve “Ermeniyan İhtilal Komitesi Tarafından” mührüyle biten yazı dikkate şayandır. Söz konusu yazıda, Müslüman ve Hıristiyan ahalinin memurların adaletsizliği neticesinde düştüğü durum hatırlatılarak, Avrupa malları karşısında Osmanlı maliyesinin zor durumda olduğu halkın fakirleştiği ifade edilmekteydi. Rüşvet ve yolsuzluk şu ifadelerle tasvir edilmektedir:

“Bizim memalikte hakkaniyetin adaletin doğruluğun asla ehemmiyeti yoktur. Her şey akçeye bağlıdır. Hükümetimiz de hakkaniyet ve adalet yerine haksızlık ve zulm mevcuttur. Diğer taraftan büyük vergiler ile mükellef olur ise ahalinin hali nasıl olabilir. Memaliğimizdeki ahz ü itanın fenalığı ticaretin kısılalığı ile daha bir taraftan tüccarlık sınıfını zayi' etmek

¹²⁹⁷ Aynı belge, 8 Za 1311 (13 Mayıs 1894).

¹²⁹⁸ BOA. DH. ŞFR. 170/102, 16 Kânunuevvel 1310 (28 Aralık 1894); A. MKT. MHM. 724/12, 4 B 1312 (1 Ocak 1895).

¹²⁹⁹ “The Armenian Question”, **The Times**, 13.02.1895, s.5.

devam ve eserini bırakmamak üzere her tarafı bağlamış ise daha bundan iyilik me'mûl mudur (beklenir mi)?”

Bütün bunlara karşılık komite, Müslümanlara mezhep ayrılığını bir tarafa bırakıp ittifak olmayı teklif etmekte ve Osmanlı Devleti'nin birden bire mahvolacağını telkin etmektedir¹³⁰⁰.

Ermeni ihtilal komitesinin propaganda faaliyetleri içerisinde yafta, afiş, bildiri gibi metinlerin yanı sıra şiir/şarkının da var olduğu görülmektedir. Koçhisar köyü ahalisinden Kocaoğlu Ağya'nın evrakı arasında çıkan küçük bir defterde Ermenice el yazısı ile yazılan bir şarkının tercümesi Sivas vilayet mütercimi tarafından şu şekilde yapılmıştı:

*“Elveda Ey sevgili Elveda
Harp sadası tanin-i endâz oldu
Ger kahramanlara refik olmaz isem
Saltanattan hisse yoktur bana
Ağlama ey ciğer-parem ağlama
Mümkündür ah avdet edeyim ah ağlama
Şiddet-i harbe düşersem eğer
Semada görelim yekdiğerimizi
Derunumda alev-nâk olan
Karındaş hasedi dağılır
Ermenistan'ın aziz toprağından
Ecnebiyyetin boyunduruğundan kaldıracağım.”*

Ermeni komitecilere yönelik yapılan baskınlarda Ağustos 1894'te Koyulhisarlı Ermenilerin evlerinde 10 kitap ve risale ele geçirildi. İki tanesinin tercümesi Sivas vilayet mütercimi Mehmed Tevfik tarafından yapılarak İstanbul'a gönderildi. Adı geçen eserler ve müellifleri ile ilgili bilgiler şöyledir¹³⁰¹:

¹³⁰⁰ BOA. Y. PRK. UM. 30/43, 13 Ağustos 1310 (25 Ağustos 1894).

¹³⁰¹ Aynı belge, 14 Ağustos 1310 (26 Ağustos 1894).

Numara	İsmi	Kıt'a	Nev'i Kitap ve Risale
1	Andonoğlu Mıgırdıç	1	El yazısı olarak Hervaryo'nun Ermenistan'a girmesine dair tarih
2	Boğosoğlu Vartan	1	Matbu Ermenistan tarihi
“	“	1	Matbu Ermeni Lisan-ı madei Ermeni krallarının vakitlerinden bahseder.
3	Kocaoğlu Ağya	1	El yazısı bir kıt'a muzır şarkının üç beyte tercüme olunmuştur.
4	Kalaycıoğlu Ohannes	1	Matbu Ermeni Lisan-ı madei
“	“	1	Çocuklara mahsus bir elif ba risalesinin nihayetinde Ermenistan ve Ermeni kahramanlarından bahisle çocukları teşvik eder bazı makaleler.
“	“	1	Çocukların Dostu namında matbu bir gazetenin bir nüshası
5	Çelikoğlu David	1	Matbu' Ermeni Lisan-ı madei
“	“	1	Matbu bir Ermenistan tarihi
“	“	1	El yazısı bir nutuk tercüme olunmuştur.
		TOPLAM 10	

Tablo 74: Ermeni Komitecilere Ait Ele Geçen Yayınlar

Eserler incelendiğinde Ermeni tarihine ve diline ait eserler olduğu ve özellikle de çocukların dil, alfabe ve tarihlerini öğrenmelerini temin etmeye yönelik yayınlardan seçildiği dikkatlerden kaçmamaktadır.

Amasya'da komite adına bazı yerlerde ihtilal bildirimleri asan dokuz kişi Almanya fahri konsolos vekili Mösyö Krug'un ihbarı üzerine tespit edilerek tutuklandı. Kalaycı Serkis ve Mıgırdıç isimli şahıslarla tutuklu Kuyumcu Toridoğlu Hacı Artin'in yerine komite reisi olduğu anlaşılan Arapkirli Devletyan Toros tevkif edilerek haklarında kanuni işlem bařlatıldı¹³⁰². Devletyan Toros'un hanesinde ele geçirilen evraklar onun komitenin yeni reisi olduğunu kanıtlar nitelikteydi. Zira el konulan evrak arasında kendi adına yazılmış ve “*Amasya'nın Ermeni İhtilal Komitesi Tarafdârânı*” mührü basılmış bazı uyarılar ve zararlı makaleler yer almaktaydı. Bu metinler tercüme edilerek Sivas

¹³⁰² BOA. A. MKT. MHM. 724/3, 21 Eylül 1310 (3 Ekim 1894).

vilayetine gönderildi ve bunları tertip edenlerin cezalandırılması için mesele müdde-i umumi makamına arz edildi¹³⁰³.

İhtilalcilerin evinde ele geçirilen evraklardan bir tanesi “*Sevgili Arkadaşlar*” hitabı ile başlayan ve sonunda “*İdare Heyeti Namına Hınçakyan İhtilal Taraftarının Amasya Şubesi*” ve “*ref’etlü Toros Ağa Devletyan*” isim ve mührüyle biten bir yazıdır. Adı geçen yazıda, ihtilalcilerin son dönemde ümitsizliğe kapıldıkları bunun doğru bir hareket olmadığı ifade edilmekteydi. Söz konusu yazıda Ermeni çetecileri teşvik etmek ve heyecana getirmek için şu ifadelerin kullanıldığını görmekteyiz:

“Mademki biz ihtilale çıktık kan dökmek, muharebe, müsademe, kavga etmek ve bazı kere de mağlubiyete duçar olmak velhasıl bu gibi vukuatın cümlesi bizim içindir. Ve daima bize muntazırdır... Mamañih mukteza-yı zamana ictinâb ve ihtiyat lazımdır. Biz sizin mülahasasızca hareket etmenizi talep etmiyoruz çünkü düşmanımızda şimdi hal-i gaflette değildir. Uyanık ve mütecasirdir... Kat’ı ümid etmeyerek bilakis şeci’âne bir suretle say ü gayret etmeliyiz. Çalışalım terakki edelim. Fakat ihtiyatkârâne müdebbirâne ve müteyakkızâne olarak elimizden geldiği mertebe ve hatta uhdemizde isabet eden hisle fevkinde olarak çalışmalıyız. Hin-i hacette başımız talep olunduğu vakit onu da kemâl-i memnuniyetle feda etmeliyiz.” Metnin sonunda Türk devletinin yıkılmasına az kaldığı ve ihtiyarlaşmış düşmanını dostların göndereceği kuvvetlerle yeneceklerini söyleyerek mensuplarının heyecanını diri tutmayı hedeflemişlerdir”¹³⁰⁴.

Evrak içerisinde çıkan diğer iki metin ise “*Kabzımallara Mahsus Tenbihat*” ve “*Tenbihat-ı Umûmiye*” başlıklarını taşımaktadır. Kabzımallara hitaben yazılan uyarıda, bunlardan haftalık veya aihat taksitlerini bir an önce vermeleri, firkanın şevkini artıracak toplantıların düzenli olarak tertip edilmesi istenmekteydi. Son olarak cemiyete yeni girecek üye var ise bunların firkanın ittifakı ile girmesi ve sadakatten ayrılmamaları tenbih edilmekteydi. Genel uyarılar başlığında ise, her hususun tüm yönleriyle kesinlikle gizli tutulması gerektiği, eşkıyalığa dâhil olmak isteyenlerin

¹³⁰³ BOA. Y. PRK. UM. 30/43, 23 S 1312 (26 Ağustos 1894).

¹³⁰⁴ Aynı belge, 13 Ağustos 1310 (25 Ağustos 1894).

öncelikle ilgili programı okuyup bunu özümsemesi ve bu doğrultuda kararını vermesi gerektiği ihtar edilmekteydi¹³⁰⁵.

Bu arada Ermeni olup ihtilal komitesi aleyhine ve hükümet lehine çalışan bazı kimseler de bulunmaktaydı. Bunlardan biri olan Muhbir Tatyos, komite tarafından öldürüldü. 1894 yılı başında yalnız Amasya’da değil çevre illerde de Ermeni olayları meydana geldi. Times gazetesinin haberine göre, 2 Şubat’ta Yozgat’ta bir polis memurunun bir Ermeni tarafından öldürülmesi sonrası çıkan karışıklar Türkler ve Ermeniler arasındaki çatışmayı arttırdı. Yaşanan olaylar sonucunda 30 kişi hayatını kaybederken, 50 kişi de yaralandı. 11 Şubat’ta Amasya Polisi 28 Ermeniye polise muhbirlik yaptığı iddia edilen bir başka Ermeniye öldürmeleri suçlamasıyla tutukladı¹³⁰⁶. Sivas’taki Alman Konsolosu bölgedeki Ermenilerin evlerinde arama yapılmasının öfkeyi arttırdığını belirtti. Amerikan Hükümeti ise Sivas’a durumu soruşturmak üzere bir komisyon göndermeye karar verdi. Sivas Valisi yerinin değiştirilmesini talep etti¹³⁰⁷.

Temmuz 1894’te Tokat’ta İslam ahalisinin desteğini isteyen ve onları baştan çıkarmaya yönelik yaftalardan bu sefer Amasya’da da vuku bulduğunu görmekteyiz. Amasya’nın ileri gelenlerinden dokuz kişinin evine yapıştırılan yaftalar ve Muhbir Tatyos’un öldürülmesi ve Amasya’da bir Ermeni ayaklanması ihtimalini kuvvetlendirmesi Mutasarrıf Mehmed Ali Paşa’yı tedirgin etti. Mehmed Ali Paşa, üst makamlara yazdığı telgrafla tedbir maksatlı birtakım isteklerde bulundu. Buna göre, redif ve zabtiye zabitanı ile polisler işe yaramaz takımdan olduklarından bir vukuat durumunda bunlarla müdafaa mümkün olmayacağından Amasya sancağına bir tabur nizamiye askeri sevk ile zabtiyenin jandarmaya tahvili istenmekteydi. Ehil olmayan polis ve zabitaların değiştirilerek sayılarının artırılması, Amasya’da önemli mevkilere altı adet karakol inşası talep arasındaydı. Eğer bu talepleri yerine getirilmez ise mesuliyeti üzerine almayacağından bahseden Mehmed Ali Paşa’nın bu tavrı Dâhiliye tarafından telaş ve acziyet belirtisi olarak değerlendirildi ve Paşa azledilerek yerine Merzifon kaymakamı Bekir Paşa Amasya Mutasarrıflığına tayin edildi. Bu arada yafta meselesinden dolayı tevkif edilen Ermeniler yakın olduğu gerekçesiyle Yozgat’a oradan

¹³⁰⁵ Aynı belge, 17Nisan 1894.

¹³⁰⁶ Times gazetesini öldürülen Ermeni muhbirin ismini vermemiştir. Ancak gelişmelerden ve olayın yaşandığı tarihten anlaşıldığı kadarıyla komite tarafından öldürülen kişi Muhbir Tatyos’tur.

¹³⁰⁷ “Agitation Among Armenians”, *The Times*, 02.03.1894, s.5.

Divan-ı Harbe sevk edildiler¹³⁰⁸. Hükümet lehine çalışan Ermeni memurlardan biri de Vasil Nail isimli bir vatandaştı. Düyûn-ı Umumiye memuru olan Vasil, Merzifonlu Agop'un evinde zararlı yayınların ortaya çıkarılmasında yararlılık gösterdiği halde sonradan tutuklandı ve memuriyeti başkasına verildi. Ancak Vasil daha sonra berat etmiş olduğu anlaşıldığından, açılacak ilk memuriyete tayin edileceği bildirildi¹³⁰⁹.

Ermeni ihtilal komitesi mensupları Amasya ve Merzifon'da Müslüman halka hitap eden ve onları zulme karşı ayaklanmayı teşvik eden yaftalar ve bildirimler asmaya devam ediyordu. Bu bildirimlerden bir örneği Dördüncü Ordu-yu Hümayun Müşiriyeti tarafından elde edilerek Seraskerîye gönderilmişti. Söz konusu yazı, “İslam Biraderleri” hitabı ile başlıyor ve medeniyetin olduğu yerde artık mezhep ayrılıklarının söz konusu olamayacağı ifade ediliyordu. Adı geçen yaftada Ermeni ihtilal komitesi şunları söylemekteydi:

“Avrupa hürriyet ve medeniyet sayesinde ilerlerken Türkiye harap olmaktadır. Bunun sebebi ise, Türkiye ahalilerinin vazifeye sahip çıkmamalarıdır. Bu nedenle vazifeye Ermeniler sahip çıkmaktadır. Hükümetin adaletsizce muamelelerinden dolayı vergiler artmakta halk daha da fakirleşmekte ve Avrupa malları karşısında ticaret yapamaz duruma gelmektedir. Memurların liyakatsızlıkları ve rüşvet yemeleri ise haksızlığı artırmaktadır. Hükümetin bu insafsızlığına Türkler de ses çıkarmayarak destek vermektedir. O nedenle biz Ermeniler bu kötü gidişata dur diyerek ihtilal ile hükümet kurmak niyetindeyiz. Hapishanelerde, tomruklarda, idamlarda hesapsız canlar telef etmekteyiz. Hürriyet, terakki ve ıslahat üzerine konuştuğumuzda ahmak derler. Gayret ile çalışıp kan döktüğümüzde eşkıya derler. Artık hükümetin sözü bize vazife değildir. Bize ağır gelen Türkiye ahalisinin aldanmasıdır. Ey İslam vatandaşlar! Size ilan ederiz ki, nerede olduğunuza bakınız. Biz Ermeniler nihayet gayret edip maksadımıza ulaşacağız. Siz de boş durmayın. Vatan uğruna bizim feryatlarımızı işitiniz. O vakit siz de istifade edersiniz.”¹³¹⁰

¹³⁰⁸ BOA. A. MKT. MHM. 724/3, 13 Ş 1311 (19 Şubat 1894).

¹³⁰⁹ BOA. DH. MKT. 15/26, 28 C 1311 (6 Ocak 1894).

¹³¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Askerî Maruzat. (Bundan sonra BOA. Y. PRK. ASK, şeklinde gösterilecektir), 103/73, 20 N 1312 (17 Mart 1895).

Bu ve benzeri afişler, yaftalar Hınçak komitesi tarafından kamu binalarına ve Merzifon, Yozgat, Amasya, Çorum, Ankara, Sivas ve Diyarbakır'da evlerin duvarlarına yapıştırılmaktaydı. Bu afişler Türkçe idi ve tüm Müslümanlara hitap ediyor ve zulme karşı ayaklanmalarını istiyordu. Bu gibi metotlarla Hınçaklar Türklerin hükümete karşı gelmelerini ümit ediyordu. Bu olaylar esnasında bildiride yer alan metinler en son Temmuz 1892'de Hınçak Gazetesi'nde yayınlanan konuları içine almaktadır. Bu ilanlar ile halk Sultan II. Abdülhamid'e karşı isyana çağrılmakta ve yakında büyük bir devletin yardıma geleceği belirtilmektedir. Bölücülük ve isyan teşvik eden bu broşürler Atina'da yerleşmiş bulunan “*Ermeni Hınçakyan İhtilal Tarafdârânı*” isimli komite tarafından hazırlanmaktaydı¹³¹¹.

Ermeni komiteciler tarafından hazırlanan bu bildirilerin bir diğer muhatabı ise komitenin faaliyetlerine muhalif olan ve destek vermeyen Ermeniler idi. Bu nedenle Amasya'da bazı Ermeni ve Protestan hanelerine muzır evrak atılmakta ve bu evraklarla bazı Ermeniler tehdit edilmekle fesada teşvik edilmesi amaçlanmaktaydı¹³¹². Sivas Valiliği tarafından Sadarete gönderilen ve beş varakadan oluşan ihtilal bildirisinde, istiklal zamanının geldiği vurgulanarak tüm Ermenilerin bu uğurda mücadele etmesi istenmekteydi. Adı geçen bildiride ihtilalciler şunları söylemekteydi:

“Ermeni ihtilali ve milli istiklal fikri ile müstakil yeni bir Ermeni hükümdarlığına çok az kalmıştır. Her bir Ermeni kendi mukaddes vazifesini tanısin ve böylece kendi arzu ettiği hürriyete çabuk yetişsin. Ermeniler için duracak zaman değildir! Ermeni üzerine asırlarla ağırlaşmış zincirini kırıp hitam vermeye çalışmak her bir Ermeninin mukaddes hakkıdır! Türk'ün barbar ve zalim hükümetinin boyunduruğunu bir tarafa atmalıdır! İstiklaliyet-i milliyeyi elde etmek için Ermeni ahalisi kendi kanı ile kurtulup bir daha hükümdarın boyunduruğu altına düşmemeli. Bunun için istiklalinden hemen sonra müstakil hükümdarlığı teşkil etmesi elzendir! Kurulacak yeni hükümet Ermeni ahalisinin hükmü altında olacaktır. Tertip edilecek nizamlara karşı gelenler cezalandırılacaktır. Gerçekleştirilecek ıslahatlarla Ermeniler medeni milletler seviyesine ulaştırılacaktır”.

¹³¹¹ Kolbaşı, a.g.e. , s. 317-318.

¹³¹² BOA. A. MKT. MHM. 724/10, 8 Kânunusani 1310 (20 Ocak 1895).

Yaşasın Ermenistan! Yaşasın ihtilalciler! nidasıyla son bulan bildiride ihtilal sonrası kurulması düşünülen devletin nasıl idare edileceğine dair bilgiler de verilmekteydi. Buna göre, reisi umum ahalinin oyu ile seçilecek ve memuru ahali tayin edecektir. Hükümet ahalinin hükmü altında olacaktır. Matbuata ve şirketlere tam özgürlük tanınacak, çocuklar hükümetin yaptığı masraflarla okuyacaktır¹³¹³.

Yukarıda örneklerini verdiğimiz ihtilal bildirimlerinden anlaşılacağı üzere Ermeni ihtilalcilerin hedef kitlesinde üç sınıf yer almaktaydı. Bunlardan birincisi, kendileri gibi ihtilalci olan ve müstakil Ermenistan için faaliyetlerde bulunan Ermeniler idi. Komite üyeleri bu birinci grubun heyecanını sıcak tutmak ve teşvik etmek için milli ve tarihi temaları ve geleceğe dair hedefleri ifade eden yazılar kaleme almaktaydı. İkinci grup ise ihtilale ve terör hareketlerine uzak duran Ermeniler idi. Komiteciler hazırladıkları yaftalar ve bildirimlerde bu sınıfın Ermeni istiklali için kendileri ile beraber mücadele etmesini istedi ve bunları tehdit etti. Hatta Muhbir Tatyos örneğinde görüldüğü üzere kendi davalarına muhalif olan Ermenileri öldürmekten de geri durmadılar. Üçüncü sınıf ise Müslüman ahalidir. Ermeniler burada özellikle Alevi-Bektaşî kesimin farklılıklarından istifade ederek İslam toplumu içerisinde bir ayrılık meydana getirmeyi arzu ettiler. Öte yandan devletin içinde bulunduğu zor durumu ve fakirliği de propaganda malzemesi yaparak halkı hükümete karşı kışkırtmayı amaç edindiler.

6.2.3. Amasya ve Çevresinde Meydana Gelen Ermeni Olayları ve Yargılamalar

Ermeni ihtilal cemiyetlerinin hareketleri her ne kadar 1892-1894 yıllarında yoğunluk kazanmışsa da daha erken tarihlerden itibaren bir ihtilal hazırlığı içerisinde oldukları bilinmektedir. Gerek matbuat gerekse silah ve teçhizat yönünden bir hazırlık içerisinde oldukları görülmektedir. Bu manada Amasya Ermenilerinden Vasil'in evinde Ermenice yasak yayınlar bulunduğu dair Merzifonlu İkola Bey'in şahitliği üzerine Vasil tevkif edilmişti¹³¹⁴. Daha erken tarihlerde birtakım asayiş olaylarının meydana geldiği bilinmektedir. Bu olaylardan biri Times gazetesinin haberine göre bir Ermeni kızın kaçırılması hadisesi idi. 11 Ağustos 1887 tarihinde toplanan Avam Kamarasında

¹³¹³ Aynı belge, 25 B 1312 (22 Ocak 1895); **DH. MKT. 248/19**, 9 Z 1311 (13 Haziran 1894).

¹³¹⁴ **BOA. DH. MKT. 2015/31**, 4 R 1310 (26 Ekim 1892).

söz alan Mr. Bryce Amasya’da Müslüman ve Ermeniler arasında yaşanan çatışmaların sonucu olarak Hıristiyan bir kızın Vali Hasan Bey tarafından kaçırıldığını belirtti¹³¹⁵.

Dâhiliye Nezaretinden Seraskerîye gönderilen 20 Kasım 1891 tarihli yazıda, eşkıyanın ve Ermeni fesatçıların faaliyetlerinin önlenmesi için Amasya’ya gerekli sayıda askerin sevki istenmekteydi. Eşkıyanın takip ve tenkili için vali ve mutasarrıfların müracaatları durumunda Asakir-i Şahane Kumandanlığı tarafından vakit kaybetmeksizin yardımda bulunulması ve 80 nefer süvarinin Amasya’ya gönderilmesi istendi. Öte yandan bazı Ermeni müfsitlerin bir ihtilal hazırlığı içerisinde oldukları tahmin edildiğinden lüzum görülen askerlerin bir an gönderilmesi tekraren talep edildi¹³¹⁶. Eşkıya takibinde Winchester ve Şınayder tüfekleri¹³¹⁷ eşkıyanın elinde bulunan Martini tüfeklere mukabil olmadığından eşkıyanın ekserisi elde edilememekte ve firar edebilmekteydiler. Eşkıya takibine çıkan müfrezelerle posta tatarına refakat edecek kişilere mahsus olmak üzere Amasya, Tokat ve Karahisar sancakları zabtiye taburları için 20’şerden 60 ve merkez taburu için 30 adet olmak üzere toplam 90 adet Martini tüfek ile 5.100 adet fişek gönderilmesi istendi¹³¹⁸.

1893 yılında Amasya ve çevresinde Ermeni çeteciler asayişini bozacak birtakım silahlı eylemlere başlamışlardı. Amerika Sefareti olayları ilk andan itibaren takip ediyordu. Olayları tahkik etmek maksadıyla görevli olarak Mösyö Newberry Merzifon’a gönderildi. Sadaret, Sivas Vilayetine gönderdiği telgrafta, Ermeniler hakkında pek çok malumat alınabileceği gerekçesiyle Amasya Mutasarrıfının Mösyö Newberry’nin yanına gönderilmesini ve mezkûr zat orada bulunduğu sürece mutasarrıfın da beraberinde bulunmasını istemekteydi¹³¹⁹. Sadaret bu isteğinde haklıydı zira bir müddet sonra Mösyö Newberry’nin Ermeni olayları ile ilgili önemli malumatlar elde ettiği görülmektedir. Amerika Sefareti başkâtibi Mösyö Newberry davetli olarak, Amasya’nın Almanya fahri konsolosu Mösyö Krug’un evine gitti. Burada gördüğü iki bombayı gizlice aşırarak birini tahrirat müdürü vasıtasıyla Mutasarrıfa verip diğerini de

¹³¹⁵ “Parliamentary Notices”, **The Times**, 11.08.1887, s.10.

¹³¹⁶ **BOA. DH. MKT. 1892/3**, 17 R 1309 (20 Kasım 1891).

¹³¹⁷ XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti’nin eşkıya takibinde karşılaştığı en temel sorunlardan biri, jandarmanın kullandığı silahların teknolojik açıdan yetersizliği idi. Nitekim jandarma menzil açısından eşkıyanın kullandığı Martini ve Mavzer tüfekleri ile kıyaslandığında çok daha geri durumda olan Şınayder veya kara tüfekler kullanmaktaydı. Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Hakan Yaşar, **II. Meşrutiyet’ten Mondros Mütarekesi’ne Batı Anadolu’da Eşkıyalık**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015, s. 125 vd.

¹³¹⁸ **BOA. DH. MKT. 1895/109**, 28 R 1309 (1 Aralık 1891).

¹³¹⁹ **BOA. A. MKT. MHM. 733/20**, 11 Mart 1309 (23 Mart 1893); **A. MKT. MHM. 733/25**, 17 Mart 1309 (29 Mart 1893).

İstanbul'a götürdü. Yazıdan iki bombadan fazla bomba olmadığı anlaşılmışsa da Alman Sefaretinden konuyu araştırması talep edildi. Yaşanan bu olay Alman Konsolosu Mösyo Krug'un Ermeni cemaatine mütemayil olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Mösyo Newberry'e göre, bu bombalardan çok sayıda Merzifon'da imal edilmekte ve bu da Ermenilerin büyük bir ihtilal hazırlığı içerisinde olduklarına bir işarettir¹³²⁰. Bu arada Mektubi Hariciye Hulefasından el-Hac Mehmed Sadarete gönderdiği yazıda, Mösyo Newberry'nin iki bombayı paltosu içine saklayarak dışarı çıkardığını, ancak bombaları orada mı bulduğunu yoksa kendi yanında mı getirdiği konusunda emin olmadığını söylemekteydi. Ancak Alman Konsolosu Krug ile yaptığı sohbette onu Ermeni yanlısı biri gibi gördüğünü söylemektedir¹³²¹. 10 Nisan 1893'te Sivas'tan gönderilen şifre telgrafta, Amerika sefreti kâtibi Newberry tarafından Amasya mutasarrıflığına gönderilen humbaranın yapılan inceleme neticesinde tunçtan mamul portakal büyüklüğünde ve üzerinde yirmi kadar kapsül olduğu anlaşıldı. Bunun Merzifon'da bulunan dökmeçiler tarafından da yapımı mümkün olduğu dile getirildi¹³²².

Sivas Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 2 Kasım 1893 tarihli telgrafta, Almanya'nın Amasya fahri konsolosu Krug'un dört gün evvel (29 Ekim 1893 Pazar), İstanbul'a gittiği bildirilmektedir. Gidiş sebebinin ise geçen gün Amasya'da tutuklanan ve vilayet merkezindeki hapishaneye sevk edilen Ermeni çetecileri kurtarmak için birtakım teşebbüste bulunmak olduğu anlaşıldı. Hatta bu hususta Amasya'da bazı kişilere vaatle bulunduğu iddiası da Amasya'da dolaşmaktaydı¹³²³.

Osmanlı hükümeti tarafından "*hezeyânnâme olayı*"nda başrolü oynadığı ortaya konan Karabet Tomayan ve Ohannes Kayayan, bu olayda Merzifon Koleji Müdürü Herriks ile İngiltere hükümeti ve İngiliz kamuoyu nezdinde haksız ve mesnetsiz suçlamalara maruz kalmış mağdur bir kişi olarak kabul ve takdim edilmekteydi. Tomayan da her fırsatta suçsuz olduğunu öne sürüyordu. Oysa yaftalar bu ikisi tarafından, Protestan misyoner mektebinde bulunan Siklostil isimli baskı makinesi vasıtasıyla tab edilmiş ve bu yaftalar muallimler marifetiyle bölgeye dağıtılmıştı. Karabet Tomayan ve Ohannes Kayayan Ankara mahkemesi tarafından idama mahkûm edilip cezaları Padişah II. Abdülhamid tarafından yurtdışında ikâmete çevrildikten sonra

¹³²⁰ BOA. Y. A. HUS, , 272/15, 23 N 1310 (10 Nisan 1893).

¹³²¹ BOA. Y. A. HUS. 272/15, 22 N 1310 (9 Nisan 1893).

¹³²² Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007, s. 71.

¹³²³ BOA. Y. PRK. BŞK 33/86, 21 Teşrinievvel 1309 (2 Kasım 1893).

da Merzifon ile ilgilerini kesmeyip dışardan komitenin faaliyetlerini yürütmeye devam ettiler¹³²⁴.

Ermeni ihtilal komitecilerinin başlattıkları eylemler neticesinde Amasya şehrine illegal şekilde silah ve mühimmat sokuldu. 1893 Martında Dellal Toros ve Amasyalı Şakir tarafından Samsun yoluyla Amasya'da Papazyan'a gönderilmek üzere gümrüğe gönderilen kâğıt kutular içinde revolver ve fişek bulundu. Dersaadet Emtia-i Dâhiliye Gümrüğüne götürülmüş olan altı sandık eşyada yapılan kontrollerde iki sandıkta sigara kâğıdı kutuları içine yerleştirilmiş ve kâğıt kutular üzerine de bandrol yapıştırılmış olduğu halde 13 adet revolver ve 98 adet fişek ve 11 adet kurşun kalıbı olduğu tespit edildi. Bunların bandrollü kutular içinde saklanması gümrük memurlarını aldatmak olduğundan Dellal Toros polise teslim edildi, Amasyalı Şakir ise memleketine firar etti ve eşyalar da Mabeyn-i Hümayuna gönderildi¹³²⁵. Zabtiye Nezaretinden Sadarete gönderilen yazıda ifade edildiğine göre, zanlılar hakkında tahkikat yapılarak ifadeleri alındı. Buna göre, Dellal Toros satın alınan ve eşyaların arasına gizlenen revolverden haberi olmadığını belirtti. Şakir ise, verdiği ifadesinde, bunların Müslüman ahalinin ve bekçilerin siparişleri üzerine aldığını belirtti. Zira Ermeni komiteciler tarafından Müslümanların kapılarına yafta yapıştırılmaktaydı. Buna karşılık kendilerini müdafaa için sipariş ettikleri iddia olunmaktaydı. Ancak yapılan incelemede bunların sipariş üzerine değil ticaret maksadıyla satın alındığı tespit edildi. Bunun üzerine Şakir zaten Amasya'da olduğundan Dellal Toros hakkında gereken hukukî muamelenin İstanbul'da icra edilmesine karar verildi¹³²⁶.

Amasya'da 1893 yılında ele geçirilen bir mektup, Merzifon ve Amasya'daki Ermeni çetecileri gün yüzüne çıkarması bakımından ehemmiyeti haizdir. 19 Mayıs 1893 tarihli Amasya'da Ağaton Manasyan tarafından Merzifon'da Karabet Vartanyan'a ecza/kimyevi teknik ile yazılan bir mektup Merzifonlu kira arabacılarından bir Ermeni tarafından götürülmekte idi. Mektup adresine ulaştırılmadan Amasya'da derdest edilerek Sivas vilayetine gönderildi. Mektuptan anlaşıldığına göre, Merzifon'da bulunan komiteciler tarafından silah ve 500 lira kadar da yardım tertip edilmişti. Mektep muallimi olmak üzere Samsun'a gitmiş olan Parunak ve Amasya'da mukim Doktor

¹³²⁴ Kolbaşı, a.g.e. , s. 281 – 285.

¹³²⁵ BOA. BEO. 176/13142, 5 N 1310 (23 Mart 1893).

¹³²⁶ BOA. BEO. 220/16483, 30 Mayıs 1309 (11 Haziran 1893).

Karakin'in de komiteci oldukları öğrenildi. Bunun üzerine ismi geçenlerin tutuklanması ve gerekli tedbirlerin alınmasına karar verildi¹³²⁷.

Kimyevi tekniklerle çözülen mektup tercüme edilerek bir nüshası Dersaadet'e gönderildi. Adı geçen mektuptan anlaşıldığına göre, Amasya komitesi Merzifon komitesine bağlıdır ve onun emirleriyle hareket etmektedir. Amasya'da Ağaton Manasyan takma ismiyle yazan kişinin komite hakkında verdiği malumata göre, ihtiyaç duyulan eşkıya ve para toplanmıştı. Ağaton Manasyan, Karabet Vartanyan'dan (muhtemelen komite reisi) Amasya'ya gelmesini talep etmekteydi. Onun Amasya'ya gelmesinin komiteye güç vereceği ve Ermeni ihtilalcilerin birleşmesine vesile olacağı vurgulanmaktaydı. Yine mektuptan anlaşıldığına göre Amasya'da Doktor Karakin de komite üyesi idi ve kendisinden komiteye maddi destek vermesi istenmişti¹³²⁸. Zabtiye Nezaretine gönderilen yazıda ifade edildiğine göre, Amasyalı Parsinyan Parunak'ın erbab-ı fesattan olduğu ve Üsküdarlıoğlu Kalaycı Kalost'un mezkûr mektubu arabacıya vermek ve Merzifonlu Hanosoğlu Arabacı Minas'ın da zikr olunan mektubu bilerek nakl için almak suretiyle eşkıyaya yardımda bulunduğu tespit edildi. Zanlılardan Parunak'ın beş sene kalebend edilmesine ve Kalost ile Arabacı Minas'ın dahi beş sene küreğe konulmalarına karar verildi¹³²⁹. Sivaslı Doktor Karakin Hekimyan ise, Amasya'dan Merzifon'a yazılmış imzasız bir mektuptan dolayı otuz beş günden beri tutuklu bulunduğu ve hastalığından bahsederek adalet talebinde bulundu. Adı geçen mektupta Karakin'den 50 lira istendiği ancak fakir olduğu için bu miktarın taksitlere ayrıldığı iddiası vardı ve bu iddia üzerine tutuklanmıştı. Ancak Hekim Karakin, 19 Mayıs 1893 tarihinde Sivas'ta olduğunu ve 3 Haziran 1893 tarihinde de hükümetin müsaadesi ile Şikago sergisine gitmek üzere hareket edip Havza'ya geldiğini belirtti. Havza'da kazaen ayağı kırılan ve sakat haliyle gözaltına alınan Karakin, fakir bir kimse olduğu dikkate alındığında, hakkındaki iddiaların iftiradan ibaret olduğunu anlatacağını söyledi. Hapishanede bir de zatülcenp hastalığına duçar olduğunu belirten Sivaslı Doktor Karakin Hekimyan, haline merhamet edilerek salıverilmesini talep etti¹³³⁰.

¹³²⁷ **BOA. A. MKT. MHM. 713/31**, 7 Temmuz 1309 (19 Temmuz 1893); **BEO 332/24842**, 14 C 1311 (23 Aralık 1893).

¹³²⁸ **BOA. A. MKT. MHM. 713/31**, 7 Mayıs 1893 Tarih ve 47 Numrolu Ermenice Mektubun Tercümesi. ; **BEO. 241/18063**, 8 M 1311 (22 Temmuz 1893).

¹³²⁹ **BOA. A. MKT. MHM, 713/31**, 28 Ağustos 1310 (9 Eylül 1894).

¹³³⁰ **BOA. DH. MKT. 132/37**, 2 Ra 1311 (13 Eylül 1893).

Merkezi Merzifon'da bulunan Hınçak Ermeni komitesi Tokat sancağında da örgütlenmeye başlamıştı. 1893 yılında bu örgütlenmenin bir sonucu olarak, komitenin faaliyetlerini hükümete bildirdiğinden şüphelendikleri Doktor Jozef'i öldürdüler. Cemiyetin Tokat'ta gerçekleştirdiği diğer bir olay ise, Tokat'tan İstanbul'a gitmekte olan posta arabasının soyularak Tatar Mehmed Efendi'nin öldürülmesi idi. 16 Ağustos 1894, Perşembe'yi Cuma'ya bağlayan gece Tokat'ın Kömeç Köyü'nde köprü civarında¹³³¹ meydana gelen bu soygun ve cinayetten dolayı 53 şahıs tutuklandı ve bir papaz da gözaltına alındı. Sadaret Sivas vilayetine gönderdiği yazıda, bunların tutuklanmasının sağlam delillere dayanması gerektiğini söyledi. Aksi takdirde Ermeni ileri gelenlerinin yapacağı açıklamalarla Avrupalıların gözünde bölgede bir asayiş sorunu olduğu düşünülecekti. Bu da Ermeni ihtilal hareketlerinin maksadına uygun düşmekteydi. Bu nedenle böylesine nazik bir dönemde daha dikkatli olunması, soygun ve katl işinde dahli olanların cezalandırılması, tutuklulardan ise kanunen suçu sabit olmayanların tedricen kefaletle serbest bırakılmaları istendi. İrade-i seniye neticesinde suça iştirak edenlerle dahli olmayanların birbirinden ayrılmasına ve bunların sadakat ve istikametten ayrılmamak üzere salıverilmesine karar verildi¹³³². Bu olay Merzifon'daki Hınçak İhtilal Komitesinin faaliyetlerini yalnız Merzifon ve Amasya ile sınırlandırmadığını ve çevre illerde de terör ve tedhiş hareketlerine yöneldiğini göstermekteydi. 5 Mart 1894 tarihli Canik Mutasarrıflığından Sadarete gönderilen şifreli telgrafta, Amasya ve Merzifon'da faaliyet gösteren Ermeni fesat cemiyetinin merkezlerini Tokat ve Sivas'a naklederek oralarda da karışıklıklar çıkarmayı planladıklarına dair muhbirden haber alındığı belirtilmekteydi¹³³³. Bu durum üzerine Sadaret, Sivas vilayetine telgraf çekerek durumun ciddiyetinden bahsetti, müfsitlerin faaliyetlerine müsaade edilmemesini, bunlara karşı cesur davranılmasını ve hepsinin tevkif edilmesini istedi¹³³⁴.

Sivas valiliği tarafından ele geçirilen zararlı evraklar sayesinde gizli cemiyet üyesi olduğu anlaşılan Sivashlı Hamparsum 15 seneye mahkûm oldu. Amasya hapisanesinde mahpus bulunan Hamparsum 5 Nisan 1893 Çarşamba günü firar ederek

¹³³¹ İbrahim Aykun, "Tokat'taki Ermeni Hınçak Cemiyeti ve Faaliyetleri (1893-1894)" **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C. 1, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003, s. 511-512.

¹³³² **BOA. A. MKT. MHM. 724/10**, 16 Kânunusani 1310 (28 Ocak 1895).

¹³³³ **BOA. Y. PRK. BŞK. 35/46**, 21 Şubat 1309 (5 Mart 1894).

¹³³⁴ **Aynı belge**, 23 Şubat 1309 (7 Mart 1894).

Ermeni eşkıyasına katıldı. Sivas valiliği yürüttüğü araştırma neticesinde Hamparsum'un Sivas'ta bir hanede saklı olduğunu öğrendi ve yapılan baskında sağ olarak ele geçirildi. Baskında Hamparsum'un silahı, 1 Rusya sürmelisi ve ona mahsus 136 fişek, 1 adet revolver ile 45 adet fişek bulundu. Ayrıca yedi sekiz aydan beri saklı olan Gemerekli Başaknanoğlu Bedros isimli şaki de 1 çifte tüfek, revolver ve 1 kılıç ile ele geçirildi¹³³⁵.

Diyarbakır, Malatya, Arapkir, Harput, Mamuretülaziz, Merzifon, Amasya, Sivas, Havza ve dolaylarında vuku bulan Ermeni ayaklanmaları ile ilgili Erkan-ı Harb İkinci Feriki Abdullah bin Rüstem imzasıyla merkeze gönderilen layihada teferruatlı bilgiler yer almaktadır. Adı geçen layihada, Merzifon kazasının son yıllarda meydana gelen Ermeni ihtilal hareketlerinin merkezi olduğuna değinilmekteydi. Bu süreçte Ermeniler Merzifon'da, İslamiyet ve devlet aleyhine Müslümanları galeyana getirmek maksadıyla yaftalar hazırlamaktadırlar. Erkan-ı Harb İkinci Feriki Abdullah bin Rüstem'in ifade ettiğine göre, Ermeniler artık propaganda faaliyetlerinin de ötesinde terör eylemlerine başlamışlardı. Bu eylemlerinden biri olarak Merzifon Rüştiyesi'ni içinde bekçisiyle beraber yaktılar. Yangın etrafa yayılarak birçok medrese, cami, mescit ve dükkân eşyalarıyla beraber yandı. Bu yangın Müslüman aileleri sefil ve perişan bir hale düşürdü. Mektebin yanmasına üzülen Müslümanlara “*Size mektebin ne lüzumu vardır*” gibi tahkir ve tezyif edici cevaplar veren Ermeniler, Müslüman halkı galeyana getirmek için gayret sarf ettiler. Ermeni eşkıyası Yedi Karyeler isimli yere gelince, süvari Onbaşı Musa maiyeti ile harekete geçti. Ermenilerin meşhur manastırlarının olduğu köyde Ermeniler Osmanlı askerlerine saldırdı. Ancak verilen karşılık neticesinde ciddi zayıat olmadı. Hadiseden birkaç gün önce silahaltına alınan redif askerleri Gümüşhacıköy kazasından Merzifon Taburuna sevk olunduğu günden bir gün sonra Hacıköy sokakları ile diğer mahallere yaftalar yapıştırdılar. Bu yaftalar da “*budala Müslümanlar niçin askere gidiyorsunuz? Birkaç gün sonra mahvolacaksınız*” gibi tehdit ve alay içeren ifadeler yazmışlardı. Öte yandan fitneden uzak duran ve hükümete yakın bazı Ermenileri kilise kapıları önünde gaddar bir şekilde öldürdüler. 15 Kasım 1895 Cuma günü ise Müslümanların Cuma namazını eda ettikleri sırada çanları çalmak suretiyle verilen bir işaretle camilere hücum ederek, Müslümanlardan bazıları öldürüp bir kısmını da yaraladılar. Diğer Müslümanları da galeyana getirmek için her tarafa kurşun

¹³³⁵ BOA. Y. PRK. DH. 6/87, 11 Ağustos 1309 (23 Ağustos 18939).

yağdırdılar. Hükümet aldığı tedbirlerle olayların büyümesini engelledi ve ecnebilerle diğer Hıristiyanları muhafazalarına dikkat etti¹³³⁶.

Merzifon'daki olayların Havza'da duyulması üzerine burada da bir hareketlilik meydana geldi. Ermenilerin Müslümanların efkârını bir kat daha tehyîc¹³³⁷ için dükkânlarını kapatması ve Yeni Mescit Mahallesi'nde Mekânoğullarından Serkis ile biraderleri ve Merzifonlu Ohan'ın evlerinde silah doldururken tutulmaları Müslümanların dikkatini çekti. Asayişin ihlaline meydan vermemek için idareciler her iki tarafın ileri gelenlerine nasihatte bulundu. Ancak bütün bunlara rağmen gece saat dokuz sıralarında Samsun-Amasya yolu tarafından ve karanlıktan dolayı hüviyetleri belirlenemeyen kalabalık bir grup hücum ederek 10 Ermeninin ölmesine ve 8 hanenin eşyasıyla beraber yağmalanmasına sebep oldular. Hükümet aldığı tedbirlerle olayların daha fazla büyümesine fırsat vermedi¹³³⁸.

Merzifon'daki olayların benzeri Amasya'da da cereyan etti. Bu durum Ermeni ihtilalcilerin programlı ve planlı bir şekilde olayları önceden tasarladığını göstermektedir. Tıpkı Merzifon'daki gibi Cuma namazının eda edildiği saatte çanların çalmasıyla Ermeniler harekete geçtiler. Mushaf-ı Şerife hakaretamiz davranışta bulundular. Vukuattan evvel de dükkânlarını kapatmışlardı. Amasya Mutasarrıfının dükkânların açılması hususundaki sözünü de dinlemediler. Bütün bu durumlar iki toplum arasında iyice gerginliğe sebep olmuştu. Cuma namazı vakti gerçekleşen hareketlilik de bardağı taşıran son damla oldu. Ermenilerin saldırısına Müslümanların karşılık vermesi neticesinde 12 Ermeni öldü. Cuma günü olması hasebiyle köylerden gelen Müslümanların çokluğu ve mukavemeti ile idarecilerin gayreti neticesinde kargaşa büyümeden önlendi. Ancak bazı Ermeni dükkânları yağmalandı. Neticede birkaç saat içinde asayiş temin edildi. Bu arada 17 Kasım 1895 Pazar günü Ermeni "*erbâb-ı fesadından*" Şehbender Serkis isimindeki Ermeninin hanesine giden Gümüşhacıköy ileri gelenlerinden ve kaza İdare Meclisi azası Arif Efendi suikasta kurban gitti. Arif Efendi'nin ansızın katl edilmesi ve bir redif askerinin yaralanması ile gelen İslam ahali galeyana geldi. Ermeniler ile Müslümanlar arasında çatışma çıktı¹³³⁹. Merzifon'dan Gümüşhacıköy kasabasına sevk edilen 100 nefer askerinin müdahalesi

¹³³⁶ BOA. Y. PRK. ASK. 109/69, 9 S 1313 (1 Ağustos 1895), s. 11-12.

¹³³⁷ Heyecanlandırma, coşturma. Bk. Devellioğlu, a.g.e. , s. 1063.

¹³³⁸ Aynı belge, s. 12.

¹³³⁹ "The Eastern Question", *The Times*, 22.11.1895, s. 5.

neticesinde bir Ermeninin dahi burnu kanamadan hayatları muhafaza edildi. Yalnız iki Ermeni hanesinin yağma edilmesiyle olaylar bastırıldı¹³⁴⁰. Amasya ve Merzifon'da meydana gelen olayları yakından takip eden Amerika Sefareti, hükümetten Amerikan vatandaşlarının korunmasına ihtimam gösterilmesini istedi. Bu istek üzerine Dersaadet'ten vilayetlere gönderilen yazılarda, Merzifon, Amasya ve Halep'teki Amerikan tebaasının can güvenliğinin sağlanması hususunda gerekenlerin yapılması emredildi¹³⁴¹.

1895 yılı içerisinde meydana gelen bu olaylarda, Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Sivas vilayetlerinde Müslüman ve Ermenilerden ölen ve yaralanan sayısı aşağıda tabloda verilmiştir¹³⁴².

Vilayetler	İslam				Ermeni			
	Ölü		Yaralı		Ölü		Yaralı	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Diyarbakır	523	-	254	-	1971	-	426	-
Mamuretülaziz	498	174	-	-	2150	-	263	-
Sivas	325	17	316	1	2292	35	472	45
Yekûn	1346	191	570	1	6413	35	1161	45

Tablo 75: 1895 Ermeni Olaylarında Ölen ve Yaralananlar

Zikredilen üç vilayette 1.346 erkek ve 191 kadın olmak üzere toplam 1.537 Müslüman öldü, 571 kişi de yaralandı. Yaralananlardan bir tanesi kadındır. Ermenilerden 6.413 erkek, 35 de kadın olmak üzere toplam 6.448 kişi öldü, 1.206 kişi de yaralandı. Yaralananlardan 45'i kadındır. 1895 yılı olaylarına ait rakamlar incelendiğinde, Ermeni ölü ve yaralı sayısının en fazla gerçekleştiği vilayetin Sivas vilayeti olduğu görülür. Bu durum Merzifon kazasının Hınçak İhtilal Komitesi'nin bölgedeki merkezi olduğu ve olayların burada yoğunlaştığı fikrini kuvvetlendirmektedir.

Merzifon, Amasya ve Havza'da meydana gelen olaylar 1895 yılı sonlarında Köprü kazasına da sıçradı. Müslüman ahali ile Ermeniler arasında meydana gelen

¹³⁴⁰ Aynı belge, s. 12-13; A. MKT. MHM. 613/12, 28 Ca 1313 (16 Kasım 1895).

¹³⁴¹ BOA. A. MKT. MHM. 660/43, 1 C 1313 (19 Kasım 1895); A. MKT. MHM. 660/73, 15 C 1313 (3 Aralık 1895); A. MKT. MHM. 660/34, 27 Ca 1313 (15 Kasım 1895).

¹³⁴² BOA. Y. PRK. ASK. 109/69, 9 S 1313 (1 Ağustos 1895), s. 15.

çatışmada can ve mal kayıpları yaşandı. Sivas Valisi Halil Rıfat Paşa'nın Dâhiliye Nezaretine çektiği telgrafta ifade ettiğine göre, 15 Aralık 1895 Pazar günü kargaşa sona erdirildi ve kazada sükûnet sağlandı. Zayıat ve telefata hakkında kesin malumat olmamakla birlikte Müslümanlardan 3 ölü, 3 yaralı ve bir asker parmağından yaralı, Ermenilerden ise 20 ölü 7 yaralı olduğu bilinmektedir. Çarşı muhafaza edildi, yalnız 2 dükkân ile hanelerin önemli bir kısmı yağmalandı. Kadın ve erkek 150 kadar Ermeni ise muhafazaları için hükümet konağına götürüldü¹³⁴³. Sivas'tan İstanbul'a çekilen ikinci telgrafta ise, Köprü kazasındaki olaylarda 121 evin eşyalarının yağma edildiği ancak teşkil edilen özel komisyonun bunları araştırdığı ve eşyaların sahiplerine peyderpey verileceği ifade edildi. Esnafın ise Perşembe gününden (18 Aralık 1895) itibaren dükkânlarını açarak alışverişle meşgul oldukları ve kargaşanın sona erdiği dile getirildi¹³⁴⁴.

Ermeni ihtilal komitesinin çok çabuk örgütlendiği, birçok sancak ve kazada şubeler açtığı ve bu şubedeki ihtilalcilerin bir biri ile irtibat halinde olduğu görülmektedir. Sason kuyumcularından olup Gümüşhacıköy'de amcası Kuyumcu Kırkor'un yanına giden Trabzonlu Baronoğlu Artin ile Samol isimli şahıslarda komite mührüne ait arma ve bazı zararlı eşyalar bulundu. Bunlar adliyeye sevk edilerek eşyaları merkeze gönderildi¹³⁴⁵.

Amasya şehrinde 50 kadar Ermeni kadının iane toplamakta ve eşkıyayı muhafaza etmekte oldukları iddiası üzerine, Sadaret, Harbiye Nezaretine konuyla ilgili bir yazı gönderdi. Ermenilerin maksadının Müslümanları galeyana getirerek Avrupa'nın müdahalesini temin etmek olduğu o nedenle Müslümanlarla Ermeniler arasında bir gaile çıkmamasına dikkat edilmesi istendi. Sadaret, Sivas Valisinin de Amasya'ya giderek olayları yakından takip etmesini, yafta meselesinden dolayı Müslümanların galeyana gelmemesini ve suçu sabit olanların cezalandırılmasını istedi. Müslüman ahaliye yapılan saldırıların da Londra Sefaretine münasip bir lisan ile yazılması böylece yanlış algılamaların önüne geçilmesi hedeflendi¹³⁴⁶.

Ermeni komiteciler, kendilerine destek vermeyen Ermeni vatandaşları tehdit etmekte ve onlardan haraç istemekteydi. Amasyalı Artin de komitecilerin baskısı altında

¹³⁴³ BOA. DH. TMIK. M. 1/103, 4 Kânunuevvel 1311 (16 Aralık 1895).

¹³⁴⁴ BOA. DH. TMIK. M. 1/92, 10 Kânunuevvel 1311 (22 Aralık 1895).

¹³⁴⁵ BOA. DH. MKT. 439/53, 18 R 1313 (8 Ekim 1895).

¹³⁴⁶ BOA. A. MKT. MHM. 724/10, 10 Ş 312 (6 Şubat 1895); İ. DH. 1319/52, 19 Ş 1312 (15 Şubat 1895).

kalanlardandı. Kendisinden komite mühürlü varak ile 25 lira istenmişti. İstenilen haracı geciktirmesi üzerine, Ermeni olaylarından dolayı affedilen Altunoğlu Lukas altı arkadaşı ile 12 Eylül 1895 Perşembe gecesini saat on iki sularında Artin'in evine girdi. Kendisini kama ile öldürecekleri sırada hane halkının bağırarak feryat etmesi üzerine Zabita Ali ile birkaç Müslüman kadın yetişti. Zabita Ali birini yakaladı ise Ermeni kadın ve erkekler onu zabitanın elinden kaçırdılar. Daha sonra beş kişi yakalandı. Diğerlerinin de yakalanması için seferber olan Amasya Mutasarrıflığı kalan iki kişiyi de derdest etti ve haklarında kanuni işlem başlatıldı¹³⁴⁷. Ermeni komitecilerin sık sık başvurdukları bir yöntem de suikast idi. Müslümanlara yönelik suikast girişimlerinde buldukları gibi, kendilerine muhalif olan ve ihtilal komitesine yardımında bulunmayan Ermenilere de suikast düzenlemekteydiler. Merzifon Protestan cemaati reisi Karabet de kiliseye giderken Ermeni çeteciler tarafından suikasta kurban gitti. Merzifon'da katledilen Protestan cemaati reisi Karabet'in komitece katlinde Arakelyan Kirkor'un zanlı olduğu düşünülerek hakkında tahkikat başlatıldı. Hakkında iddialar olmasına rağmen kanunen hüküm vermeye yarayacak sabit bir delil olmadığı anlaşıldı. Sivas vilayetinden Sadarete konu ile ilgili yazı gönderildi. Bu yazıda, Kirkor'un aslen Merzifonlu olduğu bundan on üç sene önce Amerika'ya gittiği ve üç sene önce de Merzifon'a döndüğü anlatılıyordu. Elinde Amerika hükümeti tarafından verilen tabiiyetname ile Dersaadet Sefarethanesinden verilmiş olan 20 Mayıs 1894 tarihli pasaport bulunan Kirkor'a Hariciye Nezaretinden tabiiyet değişikliği hususunda izin verilmemişti. "*Erbâb-ı fesâddan olmasından dolayı*" Amerika'ya sürülmesi düşünülmüştü¹³⁴⁸.

Ermeni eşkıyası tarafından Amasya'da katledilen bir diğer kişi ise Camekyan Agop'tur. Ermeni ifsat hareketleri ile ilgili hükümete ihbarda bulunduğu için Ermeni komiteciler tarafından öldürülen Agop'un hanımı ve iki çocuğu kimsesiz kaldıklarından ve fakir olduklarından kendilerine münasip bir miktar maaş bağlanmasını talep ettiler. Camekyan Agop'un ailesine önce 100 kuruş maaş bağlandı daha sonra bu maaş 200 kuruşa yükseltildi¹³⁴⁹. Hükümet lehine muhbirlik yaptığı için ölüm tehditleri alan başka Ermeniler de vardı. Asador ve Zadikyan isimli Ermeniler ile Köprü kazasında iki

¹³⁴⁷ BOA. DH. MKT. 429/30, 1 Eylül 1311 (13 Eylül 1895).

¹³⁴⁸ BOA. DH. MKT. 412/42, 15 Temmuz 1311 (27 Temmuz 1895).

¹³⁴⁹ BOA. DH. MKT. 218/55, 14 N 1311 (21 Mart 1894); A. MKT. MHM. 645/18, 29 L 1312 (25 Nisan 1895); DH. MKT. 391/45, 7 M 1313 (30 Haziran 1895).

Ermeni muhbir hizmetlerinden istifade edilmediği ve suikasta uğrama ihtimalleri göz önüne alındığından Amasya Mutasarrıflığınca başka bir yere gönderilmeleri talep edilmekteydi. Bunlar ara sıra mahalli memurlara gelerek bazı ihbarlarda bulduklarından Ermeniler tarafından muhbir addedilmiş hatta Asador isimli şahsa geçen sene suikast vuku bulmuştu¹³⁵⁰. Bu kararlar, Osmanlı hükümetinin sadık Ermeni tebaa ile ilgili hassasiyetlerini ortaya koymasına bakımından ehemmiyeti haizdir.

Asayiş tehdit eden durumlar ortadan tamamen kalkmadığı gibi bazen idarecilerin de sebep olduğu birtakım vukuatlar meydana gelmekteydi. Amasya Redif Yüzbaşısı Abdurrahman Efendi ile Gürün Redif Mülazımı İbrahim Efendi bazı Ermenileri dövdükleri iddiasıyla haklarında soruşturma açıldı. Amasya redif yüzbaşlarından Abdurrahman Efendi Ermeni milletinden marangoz Melkon isimli vatandaşı çarşıda darb edip burnundan kan gelmesi üzerine hakkında şikâyet gerçekleşti. Gürün Kazası redif mülazımı İbrahim Efendi de Çarşamba günü (14 Ağustos 1895) çarşıda Dikran isimli Ermeni'yi darp ettiği gibi Ermenilerin din ve mezhebini kötülemesi üzerine Ermeniler emniyetleri kalmadığını bildirerek akşam saat on sularında dükkânlarını kapattılar. Gürün Kaymakamlığı, dükkânlarını açmaları için kendilerine murahhas vekilini gönderdi ve gereken hukukî muamelenin yapılacağı söyledi. Mahkemece tarafsız ve garaz olmadan tahkikat icra olunması halinde her ikisinin de hapislerine karar verileceğinden tutuklanmaları icap edecekti. Ermenilerin dedikodularına mahal vermemek üzere Yüzbaşı ve Mülazımın şimdi daire-i askeriyede bulundurulup çarşı pazarda gezdirilmemesi Sivas Fırka Kumandanlığına yazıldı. Ermenilerin küçük bir hadiseyi olabildiğince büyüttüğüne dikkat çekilen yazıda, yine de dedikoduya fırsat verilmemesi, İslam memurlarına vazifelerinde kusur addedilmemesi ve Ermenilerin bu meseleyi fırsata dönüştürmemeleri için gereken tedbirlerin alınacağı bildirildi¹³⁵¹.

Sivas Vilayeti Polis Serkomiserliğinden Zabıta Nezaretine gönderilen yazıda ifade edildiğine göre, Gürün Kazası redif mülazımı İbrahim Efendi'nin çarşıda kasaptan et satın almasından kaynaklanan tartışmada bir Ermeni'ye bir tokat vurmasından dolayı görülen davaya Müstantık Ali Efendi tayin edilmişti. Ermeniler Müstantık Ali Efendi'nin emniyetsiz olduğunu beyan ederek bu işin bu defa da Ermeni azaya tevdi edilmesini istediler. Talepleri ile beraber dükkânlarını da kapamaları üzerine müdde-i

¹³⁵⁰ BOA. DH. MKT. 296/44, 16 R 1312 (17 Ekim 1894).

¹³⁵¹ BOA. DH. MKT. 419/61, 4 Ağustos 1311 (16 Ağustos 1895).

umumi muavini, murahhas vekili ve kaza kaymakamının huzurunda şahitlerin ifadeleri zabt olunarak adilane bir tahkikat ile karar verileceği ifade edildi¹³⁵². Umum Erkân-ı Harbiye Riyaseti'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, yapılan tahkikat neticesinde Yüzbaşı Abdurrahman Efendi'nin üç gün hapis ile iktifa edildiği, Mülazım İbrahim Efendi'nin de Sivas'a celp ile gözaltında bulunduruldu ifade edildi. Neticede her ikisinin suçunun “*cerâim-i âdiyeden*” olduğu bildirildi. Abdurrahman Efendi'nin göreve iadesinde bir sakınca olmadığı ama İbrahim Efendi'nin göreve iadesinin mahzurlu olacağı bildirildi¹³⁵³.

Yüzbaşı Abdurrahman Efendi'nin rahat durmadığı, ahaliyi ve askeri Mutasarrıf Bekir Paşa'yı tahkire, Müslümanları da Ermeniler üzerine hücumla tahrik ettiğine dair hakkında ihbar vuku bulmaktaydı. Yüzbaşı Abdurrahman ise Sadarete gönderdiği arzuhalinde, Mutasarrıfın eşkıyalık yapılmasına göz yumduğu, kanunlara uygun hareket etmediği ve bu nedenle vilayetçe görevden alınmasının temin edilmesini istemekteydi¹³⁵⁴. Sadareten Taraf-ı Seraskerîye yazılan yazıda, Amasya Mevki Kumandanı Kaymakam Edhem Bey'in de Mutasarrıf hakkında “*Ermeni taraftarı*” olduğuna dair iddialarda bulunduğu ifade edilmişti. Kaymakam Edhem ve Yüzbaşı Abdurrahman Efendi'nin bu tarz münasebetsiz sözlerinin asker üzerinde menfi tesiri olduğu hatırlatıldı. Zira böylesine gereksiz konuşmalar üzerine bölgede ciddi bir yağma hareketi meydana geldi. Yapılan tahkikat neticesinde olayların çıkmasına sebep olduğu düşünülen Komutan Ethem Bey'in oradan uzaklaştırılmasına karar verildi¹³⁵⁵.

Merzifon ve Amasya havalisindeki Ermeni ihtilal faaliyetlerini Hınçak Cemiyeti adına Merzifon Amerikan Koleji'nde öğretmen Karabet Tomayan yönetti, Ohannes Kayayan da, örgütün sekreterliğini yaptı. Karabet Tomayan bir sene önce yargılanıp Londra'ya sürülünce, onun yerine komite reisi olarak amcasının oğlu Tomayan Artin aktif olarak görev aldı. Tomayan Artin'in oğlu Vahan da komitenin meşhur ve önde gelen reislerinden biri idi. Tomayan Artin Hınçak komitesi adına yürüttüğü faaliyetlerinde Samsun Yunan Vapurları Acentesi İzmirli Yuvan'ın desteğini de aldı. Sivas Valisinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Samsun Yunan Vapurları Acentesi İzmirli Yuvan'ın fesat takımından olduğu, oğlu Todoraki'nin de Ermeni

¹³⁵² Aynı belge, 8 Ağustos 1311 (20 Ağustos 1895).

¹³⁵³ Aynı belge, 21 Eylül 1311 (3 Ekim 1895).

¹³⁵⁴ BOA. A. MKT. MHM. 660/42, 18 Kânunuevvel 1311 (30 Aralık 1895).

¹³⁵⁵ Aynı belge, 9 Teşrinisani 1311 (21 Kasım 1895).

Hınçak gazetesini yurda soktuğu, Amasya ve Merzifon'daki Ermenilere gizli mektuplar gönderdiği ifade edilmekteydi. Ermeni ifsat hareketlerinin devam ettirilmemesi ve vilayete silah ve cephane sokulmasına meydan bırakılmaması için her seferinde gereken yerlere ikaz ve ihtarlar yapılmıştı. Buna rağmen 1892 yılında Harput Ermeni fesat cemiyetinin reisi olan ve gizli bir şekilde İstanbul'a nakl edilmek üzere iken Samsun'dan firar eden Şemadan, oralarda bulunan Ermeniler tarafından saklanarak dört beş ay kaldığı halde sonrasında Samsun Yunan acentesi İzmirli Yuvan Ağa vasıtasıyla kaptan elbisesi giydirilerek Yunan vapurlarından birine binerek Atina'ya gönderildi. Bir müddet sonra ise Merzifon Ermeni fesat cemiyetinin reisi Tomayan Artin ve oğlu Vahan da aynı şirketin vapuru ile Atina'ya götürüldü. Pan Elenik Kumpanyası eşkıyaları kaçırdığı gibi Osmanlı ülkesine zararlı yayın ve silah sokmakla eleştirilmekteydi. Bu nedenle Sivas valiliği, bu tarz kimselerin ülke dışına kaçmalarına müsaade edilmemesi ve ülke içine silah ve cephane girişine meydan verilmemesi için ilgili makamlara gereken emirlerin verilmesini rica etti¹³⁵⁶.

Bu gelişmeler üzerine hükümet, Ermeni olayları ve bölge hakkında tecrübe ve bilgi sahibi olan Giresun Kaymakamı Bekir Sıdkı Paşa'nın bilgisine başvurdu. Bekir Sıdkı Paşa, Bafra, Ordu, Havza ve Giresun gibi yakın bölgelerde kaymakamlık yapmış, Ermeni meselesi ve asayişe dair malumat sahibi bir idareci idi. Ser- Kurenâ-yı Hazret-i Şehriyari'ye gönderdiği iki arizada, Ermeni meselesi ile ilgili yaşanan gelişmelere ve alınması icap eden tedbirlere değindi. 10 Ocak 1891 tarihli ilk arizasında, Ermeni komitecilerin hazırladıkları ve ele geçirilen zararlı yayınlar hakkında bilgi verdi. Buna göre, Karakin isimli rahip tarafından Ermenice telif edilmiş iki zararlı yayın ele geçirildi ve bu yayınların mühim görülen noktaları çevrilerek gönderildi. Rahip Karakin önceleri Trabzon Marhasalığı yapmaktaydı. Buradan siyaseten gönderilen rahip Karakin şimdilerde Beyoğlu'ndaki Ermeni kilisesinde ifsat hareketlerine devam etmekteydi. Karakin'in telif ettiği kitaplardan anlaşıldığına göre, müstakil Ermenistan meselesi yeni bir mesele değildi ve bundan on beş yirmi yıl önce tohumları atılan bir fitne idi. Bekir Sıdkı Paşa'ya göre, Karakin tehlikeli fikirlere sahip biriydi ve Beyoğlu gibi önemli bir yerde bulunması da uygun değildi. Zira Karakin burada da eski patrik Karmıyan ve hâlâ patrik vekâletinde bulunan Nersis Arslanyan ile beraber fitne hareketlerine dâhil olmaktaydı. Alınması gereken tedbirlerle ilgili de bilgi veren Bekir Paşa, Ermenilerin

¹³⁵⁶ BOA. BEO. 223/16710, 6 Şubat 1308 (18 Şubat 1893).

yoğun bulunduğu Van, Muş, Erzurum, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Sivas ve Trabzon vilayetlerindeki piskoposlarla diğer ruhbanların bu gibi evrak ile zararlı faaliyetlerde bulunamaması için gerekli tedbirlerin de alınmasını tavsiye etti¹³⁵⁷.

21 Aralık 1891 tarih ve 95 numaralı ikinci arızasında, Merzifon ve havalisinin Ermeni olaylarında adeta bir üs görevi gördüğüne değindi. Bunda Ermeni nüfusun diğer bölgelere nazaran daha fazla olması ve bölgede açılan Protestan Amerikan Koleji'nin de önemli rol oynamaktaydı. Buna göre, Ermenilerin gerçekleştirmeyi düşündükleri planlardan biri diğer gayrimüslim vatandaşların çeteciler tarafından öldürülerek suçun Müslüman üzerine atılması idi. Bununla bir mağduriyet oluşturacak ve Avrupa devletlerinin müdahalesini temin edeceklerdi. Bir karışıklık ve kargaşaya meydan vermemek kazada ciddi ve kuvvetli bir asker varlığı ile mümkün olabilecektir. Ancak Merzifon Kazası tabur merkezi olmadığından burada ihtiyat kuvveti ikâme ve istihdamı mümkün değildir. Merzifon'a altı yedi saat mesafede yer alan Amasya'da bir bölük nizamiye süvari askeri vardır. Meselenin ciddiyeti açısından askerî tedbirlerin acilen alınması gerekmektedir¹³⁵⁸.

Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen konu ile ilgili yazıda, Ermeni komitecilerin silah, yakıcı ve yanıcı maddeleri içeri taraflara nakl etmek için kolaylıkla Canik sahiline getirdikleri ve buradaki memurları gaflete düşürmek suretiyle Merzifon, Hacıköy ve Amasya kazabalarına sokmak niyetinde oldukları ifade edilmekteydi. Bu hususta Trabzon ve Sivas vilayetlerinin gereken tedbirleri alması gerektiğinden bahsedildi. Öte yandan Harput Ermeni çetesi reisi Şemadan ile Tomayan Artin ve oğlu Vahan'ın tebdil-i kıyafetle Yunan Kumpanya vapurları vasıtasıyla Atina'ya götürüldüğüne dikkat çekilerek bu hususta Yunan hükümeti tarafından gereken tahkikat ve araştırmanın ifa ettirilmesi talep edildi¹³⁵⁹. Hariciye Nezaretinden Sadarete gönderilen bir başka yazıda ifade edildiğine göre, 11 Mart 1893 Cumartesi günü Trabzon'a gelen aynı şirkete ait Isparta isimli vapurun posta sandığında Ermenice Hınçak gazetesinden 301 nüsha ile "Hırsız" namında bir risale ve Merzifon'a yazılmış Ermenice iki mektup zuhur etmişti. Bu tehlikeli faaliyetlerinden dolayı şirket hakkında gerekenin yapılması için Yunan Hariciye Nezaretine yazı gönderildi¹³⁶⁰.

¹³⁵⁷ Aynı belge, 29 Kânunuevvel 1306 (10 Ocak 1891).

¹³⁵⁸ Aynı belge, 9 Kânunuevvel 1307 (21 Aralık 1891).

¹³⁵⁹ Aynı belge, 8 Ş 1310 (25 Şubat 1893).

¹³⁶⁰ Aynı belge, 14 N 1310 (1 Nisan 1893).

Yunan Sefaretinden konuyla ilgili cevap geldi. Yunan Sefareti cevabında, *Pan Elenik Kumpanyasının Pire'deki müdüriyeti Trabzon acentesini Samsun acente müdürü Mösyö Ederğli'yi memuriyetten azl ve tebdile davet eylemiştir* denildi. Söz konusu şirketin ciddi şekilde ihtar edildiği ve dikkati çekildiği bildirildi¹³⁶¹.

Ermeni olaylarında kilit rol oynayan Tomayan Artin'in Atina'dan tekrar Amasya şehrine geldiği ve yafta olayları ile çete faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Artin'in bu seferki taktiği, tebdil-i kıyafetle ile farklı evlerde saklanmak üzerine idi. Tomayan Artin ile arkadaşı Bekliyan Mihran'ın Amasya'da saklandıkları haber alındı. Amasya Mutasarrıfı Bekir Paşa'nın bizzat başında olduğu bir grup jandarma evi bastı ve 3 Nisan 1894 tarihinde Ramazan ayının 28. Çarşamba günü çıkan çatışmada, Mihran birkaç yerinden ağır şekilde yaralı, Tomayan Artin ise başından yaralı olarak ele geçirildi. Çatışma esnasında ahaliden Çerkes İshak da yaralandı ve sonra şehit düştü¹³⁶². Amasya eşrafından ve Mevlevi tarikatında Şeyh Arif Efendi, eşkıya Tomayan'la arkadaşının yakalanmasındaki gayretlerine binaen taltifini istemekteydi. Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen yazıda, Arif Efendi'nin bu husustaki gayretlerinin hakikat olduğu, hatta adamı İshak'ın bu uğurda şehit olduğu ifade edilerek Dördüncü Dereceden Mecidi Nişanı ile taltifinin uygun olacağı belirtildi¹³⁶³.

¹³⁶¹ Aynı belge, 6 Za 1310 (22 Mayıs 1893).

¹³⁶² BOA. Y. MTV. 92/130, 24 Mart 1310 (5 Nisan 1894).

¹³⁶³ BOA. DH. MKT. 266/28, 21 R 1312 (22 Ekim 1894). Arif Efendi'nin, uşağı İshak'ın katledilmesi ve Ermeni çetecilerin derdest edilmesine dair polisler tarafından ifade tutanağına göre olaylar şu şekilde gerçekleşmişti: *"Geçen Ramazan'ın yirmi yedinci Salı gecesi saat dörtte fabrikaya iki zabıtiye gelip Tomayan bu gece kadın borküyle firar edecekmiş Mutasarrıf Paşa Efendi etrafa nokta bırakarak bizim için de Şeyh Arif Efendi'nin fabrikasının önünü tutunuz oradan bir tarafa gitmeyiniz ve sahur yemeğini de orada yiyiniz deyu emri olduğunu söylediler. Merkûmları fabrikadan ala koydum. Saat sekizde yemeklerini vererek dokuzda gece dışarı yanlarına doğru geldim. Çocuklar yemek yediniz mi dedim. Yedik dediler. Öyle ise bizim fabrikayı beklemeye gelmediniz Mutasarrıf Paşa emir vermiş nereyi beklerseniz gidiniz orayı bekleyiniz. Merkûmları fabrikadan yola çıkardım. Ale's-sabah Çarşamba günü Ramazan'ın yirmi sekizinci günü saat on ikide uykudan kalktım. Uşağım İshak'ı da kaldırdım. Şehre gelir iken akşam üzere fabrikada misafir olan iki zabıtiye ve Polis Muhsin Efendi Mihran'ın böcekhanesinin kapısının önünden adeta cadde üzerinde bizlere içerde yer takırtısı hissettiklerini ve kapıyı açamadıklarını ifade eylediler. Ve yanımdaki Çerkes İshak kapıyı açabilir dedim. Efendim açarım üzerimde revolverim yok dedi. İki senedir Ermeni gürültüsü çikalı fabrikamız Amasya'ya çeyrek saat mesafe olduğu için fabrikaya gider iken yanımda bir revolver bulunurdu. Uşak kapıyı açarım revolveri ver deyince zabıtiyeler revolveri vermedi. Yanımda bulunan revolveri verdim. Uşak kapı üzerinden aşarak içeri havluya indi. Kapıyı açtı kapı arkasında bir pencere deliği var idi. Delikten baktı eşkıyalar içeridelerdir dedi. Muhyi Efendi dışarıdan birkaç Karadağ revolveri atarak içeri girdi. Merdivenden yukarı çıktı. Bunun üzerine eşkıyalar silah atmaya başladılar. Ve Çerkes İshak vurdum birisini deyu elindeki tabancayı ateşliyordu. Filhakika şaki Mihran'ın boğazından revolver kurşunu da isabet etmişti. Elinde silah kalmadı revolver boşaldı. Revolveri bana geriye verdi. Kapı önünde bir ırgat yani amele çalışmaya gider imiş İshak bunaldığından amelenin elinden beli alarak eşkıyaların yanına hücum edeceği sırada kolundan tuttum aman silahsız gitme dedim. Efendim ben vurdum dedi. Beli kapı kapıya bir tekme vurdu içeriye girdi. Girmesiyle eşkıyaların atları üzerleri eyerli ve heybeli olduğu halde dışarıya çıktılar.*

Yaralı olarak ele geçirilen Tomayan Artin'in üzerinden eşkıya nizamnamesi ile fırka programlarına dair evrak çıktı. Hınçakyan İhtilal taraftarının sosyalist fırkasına mahsus programın bir nüsha tercümesi Sadarete gönderildi¹³⁶⁴. Sivas Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 12 Nisan 1894 tarihli telgrafta, Artin Tomayan ile arkadaşlarının derdest edilmesi ile üzerlerinde bulunan silahlardan ve Artin'in bazı ifadelerinden bahsedildi. Buna göre, Ermeni çetecilerde iki Rus martini, iki Karadağ revolveri ile bir kama ve birtakım evrak ve birisi Osmanlı ve diğeri ise Çerkes eğer takımlı iki at ele geçirildi. Artin Tomayan soruşturmasında, Amasya ve Merzifon'daki Ermeni ihtilal komitesine taşrada bulunan birçok Kürt ve Kızılbaşın dâhil olduğunu, Türklerden de Ermeni hareketine destek verenlerin olduğunu ifade etmekteydi. Hatta Amasyalı Hoca Emin Efendi'nin dahi bu kabilden olduğunu ileri süren Tomayan, onun Londra'daki Türki Gazetesi yazarlarıyla haberleştiğini ve adı geçen gazeteden de aldığını iddia etmekteydi. Artin Tomayan bu iddiaları ile Ermenilerin yanı sıra Müslümanların da kendileri ile işbirliği içerisinde göstermektedir. Ancak Sivas Valiliğine göre, Tomayan'ın bu iddiaları sağlam delillere dayanmamaktadır ve desiseden ibaret iddialardır¹³⁶⁵. Amasya ve Merzifon'da Hınçak komitesi adına birçok eylemde bulunan yafta hazırlayan, dağıtan, haraç toplayan ve silahlı çatışmalara giren Tomayan Artin Amasya Mutasarrıfının bildirdiğine göre, 22 Mayıs 1894 Salı günü müptela olduğu hastalıktan dolayı öldü. Onun ölümü Ermeni tedhiş ve propaganda hareketlerini sekteye uğratmadı. Ermeni ihtilalciler, komite adına önceki tüm faaliyetleri yapmaya devam ettiler. Komite adına bazı mahallere varakalar atıldı. Atılan bu bildirimlerin hazırlayıcısı oldukları tahakkuk eden Kalaycı Serkis ve Mıgırdıç isimli şahıslarla tutuklu Kuyumcu Toridoğlu Hacı Artin'in yerine komite reisi olduğu anlaşılan Arapkirli Devletyan Toros tutuklandılar¹³⁶⁶.

Çıkması üzerine içeriye girdiğinde boynundan yaralanan Mihran'ın başına bel ile vurdu. Anın üzerine refiki Tomayan Artin İshak'ın böğrüne Martini dayayıp ateş etmesi üzerine İshak'tan bir (vay) sadası işittim. Kapıyı çektim andan sonra bir çekmesinde Karadağ revolveri ile vurdu. [bu] olduktan sonra birkaç yerinden yaralı oldu cansız düştü. Bunun üzerine eşkıyalar dışarıya hücumla böcekliğe doğru kaçmak tasavvuruyla firaren tasaddi etmeleri üzerine oralardan nokta bulunan zabtîyeler tarafından firarlarına meydan verilmeyerek mukabele-i vakia üzerine bu mecruh Mihran bir kurşun daha isabetle böceklik yanındaki tarlaya düştü. Düşmesiyle Tomayan Artin Mihran'ın elinden Martini'ni kaptı. Ve birkaç el yine zabtîyeye karşı silah attıktan sonra tabii mukabele olduğundan Tomayan Artin de teslim olduğu ifade eylemekle hayyen ve salimen derdest olundu.” Bkz. BOA. DH. MKT. 266/28, 27 Nisan 1310 (9 Mayıs 1894).

¹³⁶⁴ BOA. DH. MKT. 248/18, 9 Z 1311 (13 Haziran 1894).

¹³⁶⁵ BOA. Y. PRK. DH. 7/48, 10 Nisan 1310 (22 Nisan 1894).

¹³⁶⁶ BOA. A. MKT. MHM. 724/3, 21 Eylül 1310 (3 Ekim 1894).

Ermeni Protestanlarından Doktor Armiya, Amasya Mutasarrıfı Bekir Paşa'nın nezdine giderek geçende Gürcü kıyafetinde tutulan iki Ermeni hadisesinden dolayı hükümetçe bir Ermeni tevkif edilecek olursa bütün Ermenilerin hükümete müracaatla kendilerinin de hapsedilmelerini isteyeceklerini haber verdi. Dâhiliye Nezareti Sivas vilayetine gönderdiği yazıda, bu tarz dedikodu ve tehditlere kulak asılmaması ve asayişin temini için gereken her türlü tedbirin alınmasını istedi¹³⁶⁷.

Amasya Redif Binbaşısı Şevki Bey'in Umum Erkân-ı Harbiye Dairesi'ne gönderdiği telgrafta anlatıldığına göre, 25 Kasım 1895 Pazartesi günü şehre girmek niyetinde olan silahlı 8 Ermeni çeteci Amasya'da Ahırönü karakolunda bulunan askerlerin üzerine üç nöbette altı defa kurşun atarak karakolda bulunan zabtiye neferini yaraladılar. Askerlerin karşılık vermesi üzerine kaçışan Ermeni eşkıyasının Amasya taburu onbaşlarından Ahmed bin Mehmed'e üç defa ateş etmeleri sonucu onbaşı sağ elinin şehadet parmağından hafifçe yaralandı. İki defa saldıran Ermenilerin yakındaki bir haneye girdikleri ve başkaca vukuat olmadığı ifade edildi¹³⁶⁸.

Amasya sancak merkezi ve kazalarında Ermeni ihtilalciler tarafından meydana getirilen adam öldürme, yaralama, gasp, haraç alma, zararlı neşriyat bulundurma ve yasadışı afişler/yaftalar yapıştırma gibi suçlardan tutuklu bulunan Ermeniler çeşitli tarihlerde yargılanıp muhtelif cezalara çarptırıldılar. Camekyan Agop, Ermeni ifsat hareketleri ile ilgili hükümete ihbarda bulunduğu için Ermeni komiteciler tarafından öldürülmüştü. Agop'u katleden Altun oğlu Artin ve arkadaşları Vasceresyan Karabet, Kirkor, Kayayan Artin ve Kazarin isimli şahıslar 25 Ekim 1893 tarihinde yakalandılar. Görülen mahkeme neticesinde katil olduğu tespit edilen Artin Altunyan idama mahkûm edilirken arkadaşları ise üçer sene kürek cezasına çarptırıldı¹³⁶⁹.

1893-1894 yıllarında gerçekleşen olaylar neticesinde Amasya, Tokat ve Merzifon'da mahpus bulunan Ermeni fesatçılarının muhakemelerinin yapılması için Divan-ı Harp Reisi Mustafa Paşa ile Binbaşı Osman Bey Ankara'dan Tokat'a geldi¹³⁷⁰. Divan-ı Harp Heyeti tarafından yapılan yargılama neticesinde Amasya, Merzifon,

¹³⁶⁷ BOA. Y. A. HUS. 327/37, (13 Za 1312 / 8 Mayıs 1895).

¹³⁶⁸ BOA. A. MKT. MHM. 660/65, 10 C 1313 (28 Kasım 1895).

¹³⁶⁹ BOA. Y. PRK. UM. 30/43, 24 S 1312 (27 Ağustos 1894); **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı.** (Bundan sonra BOA. Y. PRK. AZN, şeklinde gösterilecektir), 20/22, 20 Nisan 1315 (2 Mayıs 1899).

¹³⁷⁰ BOA. DH. MKT. 337/37 29 B 1312 (26 Ocak 1895); DH. MKT. 357/3, 5 L 1312 (1 Nisan 1895).

Gümüşhacıköy ve Tokatlı Ermenilerden idam cezasına çarptırılanlar aşağıda tabloda gösterilmiştir¹³⁷¹.

Tutuklandığı Tarih	Suç	Cezası	İsmi
11 Aralık 1894	Muhbir Tatyos ve Zulamoğlu ve Çerkes'in katli maddesi	İdam	Amasya'nın Sofular mahallesinden Muhtar Papazoğlu kır sakallı Agop veledi Karabet
“	“	“	Mahdumu Kunduracı Mıgırdıç veledi Agop
“	“	“	Amasya'nın İslam Mahallesi'nden Ecderoğlu Doğramacı Ohannes veledi Kevork
“	“	“	Amasya'nın Sofular mahallesinden Terzioğlu Ekmekçi Nişan veledi Hampar (katolik)
“	“	“	Gümüşhacıköy'ünden Cenûnoğlu Demirci Ohannes veledi Boğos
“	“	“	Gümüşhacıköy'ünden Vartirisoğlu Kasap Abraham veledi Vartiris
“	“	“	Gümüşhacıköy'ünden Ciriloğlu dülger Agop veledi Kirkor
“	“	“	Merzifonlu Muradoğlu doğramacı Hacı Kirkor veledi Boğos
“	“	“	Merzifonlu Kürd Manokoğlu nam-ı diğeri Dingiloğlu Değirmenci İstepan
21 Şubat 1894	Tabib Zorbey'in katli maddesi	“	Tokad kasabasından Hoca Ahmed mahallesinden

¹³⁷¹ BOA, Y. PRK. AZN. 20/22, 20 Nisan 1315 (2 Mayıs 1899).

			Sivaslı kuyumcunun oğlu Dikran (katolik)
“	“	“	Tokad’ın Cemaleddin mahallesinden refiki Dellâl Geragosoglu Artin veledi Geragos
30 Ağustos 1894	Postanın gaspı ve Tatarın katli maddesi	“	Tokat’a tabi Artukabad’dan Çiftlik karyesinden Keşioğlu Nişan
“	“	“	Tahteviye karyesinden Malatyalı Bazarganoğlu Avadis
2 Eylül 1894	“	“	Tokad’ın Mestancılar mahallesinden Melkonoğlu Leon
24 Eylül 1894	“	“	Tokat’ın Su İçmez mahallesinden Kalyonoğlu Kalaycı Kaspar
3 Eylül 1896	“	“	Tokad’ın Biskincik karyesinden Demircioğlu Serkis

Tablo 76: İdama Mahkûm Olan Ermeniler (1894 Yılı)

Yapılan yargılamalar neticesinde çoğu 1894 yılında tutuklanan Ermenilerden Amasya sancağından 9, Tokat Sancağından ise 7 kişi olmak üzere 16 kişi idama mahkûm oldu. Suçlarına bakıldığında, Amasya, Merzifon ve Gümüşhacıköy kazalarından 9 Ermeninin hepsi “*Muhbir Tatyos ve Zulamoğlu ve Çerkes’in katli maddesi*”nden dolayı idama çarptırıldığı görülmektedir. Tokat sancağındaki 2 Ermeni “*Tabib Zorbey’in katli maddesi*”nden diğer 5’i ise “*Postanın gaspı ve Tatarın katli maddesi*”nden dolayı idam cezası aldılar.

Amasya sancağı genelinde Ermeni komitecilerin sebep olduğu, gasp, katl, yangın ve zararlı neşriyat eylemlerinden dolayı 152 Ermeni yargılandı bunlardan 116 kişi tutuklandı. Ancak Merzifon Ermeni cemaati ileri gelenleri vilayete müracaat ederek, mahkûmların serbest bırakılmasını talep ettiler ve bir daha böyle kanuna aykırı bir eyleme girmeyeceklerine dair onlar adına teminat verdiler. Sivas Valiliği de

Dersaadet'e çektiği telgraflarla bu talebi gündeme getirmekle birlikte, Yozgat hapishanesinin yeterince dolu olduğundan ve Sivas şehrinde de kolera salgınının hüküm sürdüğünden bahsetti. Amasya hapishanesinin de yeterince dolu olduğu ve 67 mahkûmun bu hapishanede uzun müddet kalmasının da uygun olamayacağı belirtildi. Sivas Valiliğinin gündeme getirdiği bu talepler Meclis-i Vükelâ'da müzakere edildi. Neticede mahkûmlar arasında öldürme ve yaralama gibi suçlara karışmayan, baskıyla komiteye katılan ve ağır suç işlemeyenlerin kefaletle serbest bırakılmalarına karar verildi. Adam öldürme ve yaralama suçu işleyenler ile fesatlığı teşvik ettiği kesinleşenlerin ise Sivas Mehakim-i Adliye'de yargılanmaları uygun görüldü¹³⁷². Neticede Amasya hapishanesinde yeterli yerin olmaması ve sıhhi ve fiziki meselelerden dolayı yaşanması muhtemel ölüm vakaları da dikkate alınarak, 19 Ekim 1894 tarihli Sultan II. Abdülhamid'in bu husustaki iradesi ile 103 kişi tahliye edildi¹³⁷³. Osmanlı hükümeti, olayların en asgari seviyeye indirmek ve yaşanması muhtemel mukatele hadiselerini engellemek adına Ermeni çetecileri ve komitecileri silah bırakmaya davet etti. Hafif suçlardan mahkûm olanları, yakınlarının da taleplerini dikkate alarak affetme yoluna gitti. Elbette bu tahliye olaylarında, hapishanelerin kalabalık ve yetersiz oluşu, kolera salgınının baş göstermesi gibi gerekçeler de etkili olmuştu.

Amasya, Merzifon ve vilayetin diğer kazalarında Ermeni olayları daha çok 1892-1895 yıllarında yoğunluk kazanmıştı. Ancak Ermeniler benzer faaliyetlere 1900'lerin başından itibaren tehcire tabi tutuldukları 1915 yılına kadar devam ettirdiler. Zikredilen dönemde yine zararlı neşriyat bulundurma, Müslümanları ve kendilerine destek vermeyen diğer Ermenileri tehdit etme, yaftalar yapıştırma, adam yaralama ve öldürme faaliyetleri bu dönemde de devam etti. Mesela Savadiye Mahallesinde Parsam Ağa'nın evinde mukim olan Kayayan Tomasoğlu Artin isimli Ermeni vatandaş evinde zararlı kitap, resim ve haritalar bulundurmaktan ifadesi alındı¹³⁷⁴.

Sivas Vilayetinden Sadarete gönderilen telgrafta Fransızca ve özellikle Ermeniceye hakkıyla vakıf posta memurları olmadığından dolayı zararlı eserlerin ve evrakın tespitinde zorluk çekildiği ifade olunmaktaydı. İstanbul vilayeti ile Amasya, Tokat ve Karahisar-ı Şarki sancaklarına ve mümkün ise Gürün, Tunus ve Haçin

¹³⁷² BOA. Y. PRK. BŞK. 36/4, 19 L 1311 (25 Nisan 1894).

¹³⁷³ BOA. Y. PRK. BŞK. 38/11, 20 R 1312 (21 Ekim 1894).

¹³⁷⁴ BOA. ZB. 707/13, 13 Teşrinisani 1316 (26 Kasım 1900).

kazalarına adı geçen lisanlara aşına Müslüman memurlar tayin edilip oralara gönderilmesi talep edilmekteydi¹³⁷⁵. Zira vilayet genelinde Ermeni olaylarının artmasına mukabil bu dili bilen Müslüman memur sayısı yok denecek kadar azdı.

Osmanlı Devleti, Ermeni meselesinin büyümemesi adına her türlü şikâyeti tahkik ederek, makul gördüğü taleplere cevap vermekteydi. 1911 yılında Merzifon'da Ermeni Katolik papazı ile cemaati arasında meydana gelen anlaşmazlık asayiş de tehdit edecek duruma gelince, Sivas vilayeti, papazın değiştirilmesi ya da aralarının düzeltilmesi kanalıyla meseleyi çözmeye çalıştı¹³⁷⁶. Yerel idarecilerin çözmeye çalıştığı diğer bir mesele ise Ermeni halkın rahatsız olduğu kışlaya dair mesele idi. Bu baptan olmak üzere Amasya Ermeni Marhasalığı tarafından Mutasarrıflığa gönderilen yazıda ifade edildiğine göre, Saraydüzü mevkiine vaktiyle inşa edilen kışlada ikâmet eden askerler tarafından civardaki hane ve bahçelerde hırsızlık ve tecavüz gibi ahlaksızlıklar meydana gelmekte ve gelip geçen kadın ve çocuklara taarruz edilmek suretiyle halkın istirahatı bozulmaktaydı. Sonrasında askerlerin başka yere kaldırılmasıyla halkın şikâyeti azalmış iken bu defa kışlaya fırka erkânı nakledilmesi ve ihtiyaç durumunda birkaç bin nefer askerin ikame edilmesi düşünülmekteydi. Kışlanın genişletilerek yanına depo ve cephanelik inşasına teşebbüs edilmesi eski mahzurları doğuracağından bunun başka yere yapılması talep edildi¹³⁷⁷. Ermeni vatandaşların bu talebini dikkate alan yerel merciler harekete geçti. Amasya Ferik Kumandanlığı, Sultan Bayezid Camii karşısındaki askerî dairenin belediyece istimlaki ve yeni inşa edilecek bir alaylık cephanelik ve depo için gereken masrafın nasıl karşılanacağına dair İdare Meclisi, Belediye ve eşraftan oluşan bir hususi meclisin oluşturulmasını istedi. Yapılan keşif ve müzakereler neticesinde inşa edilecek cephane ve depo için 200.000 kuruş / 2.000 liraya ihtiyaç olduğu anlaşıldı¹³⁷⁸. Amasya Mutasarrıflığı, Belediyesi ve Ferik Kumandanlığı bu teşebbüsleri ile Ermeni komitecilerin meseleyi bir mağduriyet malzemesine dönüştürmelerine engel oldular.

Amasya Ermeni Marhasalığı 1911 yılında Amasya Mutasarrıflığına gönderdiği bir yazıda, Ermenilerden askerlik hizmeti ile mükellef tutulanların isimlerini ve nerede bulduklarına dair bir defterin kendilerine gönderilmesini istedi. Ermeni patrikliğinin

¹³⁷⁵ BOA. BEO. 2021/151543, 17 Z 1320 (17 Mart 1903).

¹³⁷⁶ BOA. DH. İD. 116/33, 17 Z 1329 (9 Aralık 1911).

¹³⁷⁷ BOA. DH. İD. 19-2/11, 5 Nisan 1328 (18 Nisan 1912).

¹³⁷⁸ Aynı belge, 9 Kânunusani 1327 (22 Ocak 1912).

işarı üzerine Amasya Marhasalığı da mutasarrıflıktan böyle bir defter talebinde bulundu. Ancak Amasya Mutasarrıflığı, bu hususta kendilerine ulaşmış resmi bir yazı ve emir olmadığından böyle bir defterin verilemeyeceğini beyan etti¹³⁷⁹. Adliye ve Mezahib Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, “*Ermeni askerlerin merasim-i mezhebiyeleri ifa olunmak ve kendilerinin hasta zuhurunda ebeveyn ve akrabasına malumat verilmek maksadı*” taşıdığı için bu bilgiler talep edilmekteydi¹³⁸⁰. Amasya Ermeni Marhasalığı, söz konusu defterde şu bilgilere yer verilmesini istiyordu:

- 1 – Askerin ismi
- 2 – Pederinin ismi
- 3 – Şöhreti
- 4 – 1304 yahut 1305 senesi için mi yoksa ihtiyat için mi?
- 5 – Nereye gitmişler? Hangi kışlada bulunurlar?
- 6 – Bunlara yazılan mektupların adresleri

Marhasalık bundan sonra giden askerlerden geriye dönecek olanlar veyahut yeniden askere götürülenler hakkında günü gününe ve sahil malumat verilmesini istedi. Bu bilgelerin marhasalığın defterinde kayd olunup ona göre patrikhaneye yazılacağı ifade edildi¹³⁸¹. Ancak Amasya Mutasarrıflığı, bu hususta kendilerine ulaşmış resmi bir yazı ve emir olmadığından böyle bir defterin verilemeyeceğini tekraren ifade etti.

6.2.4. Olayların Avrupa Basınına Yansıması

Osmanlı Devleti içerisinde Ermeni hadiselerinin başlaması ile birlikte Avrupa’da bilhassa İngiliz gazetelerinde Türkiye’de Ermenilere yönelik bir katliam yapıldığı yönünde yayınlara girişildi. Ayrıca Anadolu’nun birçok yerinde Ermenilerin çoğunlukta oldukları ve buralarda Ermeni yönetimi altında ayrı bir idare kurulması gerektiği ileri sürülmekteydi¹³⁸².

Özellikle İngilizler Türkiye’deki Ermeni ihtilal komitelerinin yaptıkları bu eylemlere karşı özel bir merak ve ilgi duymaktaydılar. Olayları resmi kaynaklardan öğrenerek teyit etmek yerine bölgedeki memurlardan ve Ermenilerden aldıkları haberleri mübalağalı bir üslupla kendi gazetelerinde yayınlamaları Avrupa kamuoyunu Ermeni komiteciler lehine yönlendirmekteydiler. Hariciye Nezaretinden Sadarete

¹³⁷⁹ BOA. DH. İD. 21-1/35, 10 Nisan 1327 (23 Nisan 1911).

¹³⁸⁰ Aynı belge, 3 C 1329 (1 Haziran 1911).

¹³⁸¹ Aynı belge, 4 Nisan 1327 (17 Nisan 1911).

¹³⁸² Kolbaşı, a.g.e., s. 321.

gönderilen yazıda, Amasya, Vezirköprü ve Havza’da meydana gelen hadiselerle ilgili İngiltere sefaretinin bölgedeki memurlardan aldığı bilgiler üzerine mübalağalı bir muhtıra kaleme aldığı ve bunun gerçeği yansıtmadığı ifade edilmekteydi. Bilakis Ermeni komitelerinin “*ahaliyi açıktan açığa nehb ü kıtale tahrik etmiş olduklarından teb’îdleri lazım*” geldiği vurgulanmaktaydı¹³⁸³. Babîâli Tercüme Odası İngiltere Sefareti tarafından hazırlanan varakanın tercümesini yaparak ilgili makamlara gönderdi. İngilizlerin iddialarına göre, 27 Aralık 1895 Cuma günü, Vezirköprü Kazası’nda bir arbede meydana geldi ve bu arbedede 50 kadar Ermeni öldü ve birçok hane yağmalandı. 29 Aralık Pazar günü ise, Havza’da meydana gelen olaylarda 11 Ermeni öldü ve birçok mağaza yağma edildi. 27 Kasım 1895 Çarşamba günü Amasya şehrinde vuku bulan çatışmada ise 40 kadar Ermeni öldü ve pek çok dükkân soyuldu. Mutasarrıf Bekir Paşa’nın müdahalesiyle olaylar büyümeden yatıştı. Yine İngiltere sefirinin iddiasına göre, Sivas’ta ölü sayısı 2.000 zararın ise 500.000 lira olduğu tahmin edilmekteydi. İngilizlere göre, Ermeni ahaliyi açıktan açığa katl etmeye teşvik edenler tutuklanmadıkları gibi bölgeden de uzaklaştırılmıyordu. Aksi takdirde yeniden birtakım karışıklıkların çıkması ihtimal dâhilindedir. Yine sefaretin aktardığına göre, Samsun’dan Sivas’a kadar olan yol hâlidir ve hanların çoğu mağdurdur. Vilayetteki Ermeni köylerinin tamamı soyulmuştur. İngiliz sefareti bu dakikadan sonra daha da vahim bir tablo çizmektedir. Sefirin iddia ettiğine göre, 17 Kasım 1895 Pazar günü Malatya’dan Hekimhan’a ulaşan 30 asker Ermenileri katletme emrini aldıklarını açıktan ilan etmişler. 50 kadar Ermeni öldürülmüş diğerleri ihtida ederek kurtulmuştur. Aynı gün 10 kadar Ermeniye Hekimhan’a nakletmekte olan bir Çerkes arabacı Hıristiyanların öldürüldüğünü duyduğunda arabasındaki Ermenileri konakta emniyet altına almaya çalışmış ise de bunların girişleri yasak olduğundan arabacı onları hana götürmüş. Sonradan gelen bir zabtiye bunları eşyaları ile beraber konağa götürmüş. Bu 10 Ermenin tamamı sonradan öldürülmüştür¹³⁸⁴. İngiliz Sefaretinin raporu dikkatle incelendiğinde Ermenilerin gerçekleştirdiği terör ve tedhiş hareketlerine hiç yer verilmemektedir. Müslüman ahalinin maruz kaldığı zararlar ve yine İslam ahalisine ait ölü ve yaralı sayıları hiç yer almamaktadır. Sadece bu raporu okuyarak olayları değerlendiren yabancı bir gözlemci, Ermeni komitecilerin asayiş ve huzuru bozacak,

¹³⁸³ BOA. A. MKT. MHM. 661/22, 14 Ş 1313 (30 Ocak 1896).

¹³⁸⁴ BOA. A. MKT. MHM. 661/22, 14 Ş 1313 (30 Ocak 1896), İngiliz Sefareti Tarafından Hazırlanan Rapor.

devlete isyana edecek birtakım faaliyetlere girmediği ve Müslümanların bir Ermeni avına çıktığı zehabına kapılacaktır.

Ermenilerin Müslüman ahaliyi galeyana getirmek için Amasya’da Pir İlyas Hazretlerinin Türbesi yakınındaki kabirde bir Kur’ân-ı Kerim üzerindeki yaptıkları çirkin eylem¹³⁸⁵ de Avrupa basınında yerini aldı. Regaip Kandili ziyareti için türbeye gelecek Müslümanları galeyana getirmek maksadı ile Ermeniler tarafından yapılan bu hareket Pall Mall Gazetesi’nin, “*Amasya’da tahrif edilmiş bazı Kur’ân nüshaları bulunduğu bildirir*” başlığı ile art niyetli bir haber olarak gazetede yer aldı¹³⁸⁶. Hariciye Nezaretinin ifade ettiğine göre, Ermeni olaylarının başlamasından beri Pall Mall Gazetesi Türkiye’ye karşı izlediği yayın politikasında ciddi bir tarafgirlik sergilemekte ve Ermeni çetecilerin sebep olduğu felaketleri görmeyerek Osmanlı hükümetine karşı hakarete varan bir üslup takip etmektedir¹³⁸⁷.

Amasya’da, Ermenilerin Avrupa’nın müdahalesini temine yönelik Müslüman ahaliyi kışkırtıcı faaliyetlerde bulduklarına¹³⁸⁸ dair pek çok malumat bulunmaktadır. Zira Ermeniler bu tezi hazırladıkları bildiri, afiş ve yaftalarla sürekli işlemekteydiler. Ağustos 1894 tarihli “*İdare Heyeti Namına Hınçakyan İhtilal Taraftarının Amasya Şubesi*” şeklinde mühür bulunan ve komite azalarına yönelik yazılan bir bildiriye, Osmanlı Devleti’nin artık yıkılmaya yüz tuttuğu, Avrupalı dostlarıyla beraber Ermenilerin ortak düşman olan Türklerle mücadele edecekleri tezi işleniyordu¹³⁸⁹. Mehmed Ali bin Abdullah Selim imzasıyla Mabeyn-i Hümayuna gönderilen ve Ermeni isyanlarına karşılık çözüm önerileri sunulan 24 Mayıs 1895 tarihli raporda, yirmi beş seneden beri Batı’da özellikle de Rusya’da nihilist ve sosyalist fikirlerin yayıldığı ve bu fikirlerin Avrupa’daki Ermeniler vasıtasıyla Türkiye’deki Ermeniler arasında da yayılma imkânı bulunduğu ifade edilmekteydi. Ermenilere aşılacak istenilen zararlı fikirlerin yerleşmesinde iki şeyin tesirli olduğunu söyleyen müellif, bunları “*biri hariçten gelen veya ecânibin ellerinde terbiye olanların teşvikâtı ve ikincisi bunlara serrişte-i iğva ve iğrâ olmak üzere bazı memûrînün kusur ve müsamahasıdır*” olarak açıklamaktadır. Müellif, Ermeni olaylarının yayılmasında Amerikalıların ve

¹³⁸⁵ BOA. DH. ŞFR. 170/102, 16 Kânunuevvel 1310 (28 Aralık 1894); A. MKT. MHM. 724/12, 4 B 1312 (1 Ocak 1895).

¹³⁸⁶ BOA. HR. SFR (3). 431/42, (20 Mart 1895).

¹³⁸⁷ BOA. HR. SFR (3). 431/60, (27 Mart 1895).

¹³⁸⁸ BOA. HR. TH. 152/68, (5 Şubat 1895).

¹³⁸⁹ BOA. Y. PRK. UM. 30/43, 13 Ağustos 1310 (25 Ağustos 1894).

Avrupalıların bölgede açtığı okulların etkisine de değinir. Özellikle Amerikan misyonierlerin Merzifon'da açtığı Anatolia Koleji ve Fransızların açtığı Cizvit Mektepleri, Ermeni gençlerin Avrupa ile aralarındaki iletişimi sağlayan bir köprü vazifesi görmektedir. Bu okullar Osmanlı hükümetinin denetim ve takibine tabi olmadıkları için daha serbest hareket etme imkânı bulmaktadırlar¹³⁹⁰. Amerika'dan ve Avrupa'dan bu okullara gönderilen makine ve aletlerle çok sayıda zararlı neşriyat yapıldığından bahseden müellifin bu tespitini teyit edecek çok sayıda gelişme yaşandı. Zira Karabet Tomayan, Ohannes Kayayan, Tomayan Artin ve Arapkirli Devletyan Toros gibi komitenin ileri gelenleri ihtilal bildirimlerini ve yafta metinlerini Merzifon Amerikan Koleji'ndeki makinelerde bastırarak birçok noktaya ulaştırmışlardı. Örneklerden görüleceği üzere, hem Türkiye içinde yer alan yabancı misyon şeflerinin gayretleri hem de yurtdışından bulunan Ermenilerin çabaları neticesinde Avrupa'da Türkler aleyhine Ermenilerin ise lehine bir kamuoyu teşekkül etti.

6.2.5. Yurtdışına Göç Eden Ermeniler

Ermeniler Vilayet-i Sitte olarak bilinen Sivas, Diyarbakır, Elaziz, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinde bağımsız bir devlet kurmak için terör hareketlerine girişti, ancak Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler neticesinde bu maksada vasıl olamadılar. Ermeni halk yığınlarının desteğini alamayan zengin kentli tüccarlar, ihtilalci dernek üyeleri ve aydınlar İran, Mısır, Avrupa ve Amerika'ya göç ettiler¹³⁹¹.

Amerikalı Protestan misyonierlerin etkisiyle Anadolu'dan Amerika'ya önemli miktarda Ermeni göçü olduğu bilinmektedir. Ahmet Akter konuyla ilgili tezinde, Ermeni araştırmacılarından hareketle göçün sebeplerini şu şekilde izah etmektedir:

“Ermeni araştırmacıların bazılarına göre Ermeniler, politik etkenler, çevresel etkenler, vatandaşı olduğu ülkeye iade, ekonomik ve eğitimsel etkenler ve geçici göç nedenleriyle göç etmişlerdir. Oshagan Minasyan'a göre ise Ermeniler politik baskı, dinsel zulüm, ekonomik durumlarını yükseltmek ve iyi eğitim almak için göç etmeye karar vermişlerdir. Ermeni tarihçi Robert Mirak'a göre de Ermenileri 1900'lü yıllarda göç düşüncesine sevk eden durumlardan birincisi tüccarların seyahat özgürlüğünün

¹³⁹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller. (BOA. Y. PRK. AZJ.) 31/83, 29 Za 1312 (24 Mayıs 1895), Mehmed Ali bin Abdullah Selim'in Ermeni Meselesine Dair Padişaha Sunduğu Rapor.

¹³⁹¹ Nedim İpek, “Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü”, OTAM, S. 6, 2015, s. 259.

olmaması, ikincisi vergilerin yüksekliği ve üçüncüsü katliama uğrama korkusudur. Justin Mc Carthy'e göre ise Ermenilerin önemli bir bölümü ekonomik nedenlerle göç etmişti"¹³⁹².

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı topraklarında terör ve tedhiş hareketlerinde bulunan Ermeniler, Amerikan himayesini kalkan olarak kullandı. Babiâli ise 1890'lı yıllarda tabiiyet sorununun daha da büyümemesi için, geri dönmeyeceği taahhüdünde bulunanlara Amerika'ya göç etme ve tabiiyet değiştirme izni vermeye başlamıştı. Yurtdışına göç edip tabiiyet değiştirmek isteyenler, bir daha geri dönmeyeceklerine dair fotoğraflı senedi patrikhaneye onaylatacağı. Patrikhane onayının ardından işaretli pasaportlarla ülkeyi terk edeceklerdi¹³⁹³.

Anadolu'nun birçok sancak ve kazasından Amerika'ya göçler olduğu gibi Amasya sancağı ve bağlı kazalardan da göçler oldu. 29 Aralık 1906 tarihli vilayetlerden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Sivas, Bitlis, Adana ve Ankara vilayetlerinden terk-i tabiiyet ederek Amerika'ya göç edecek Ermenilere pasaportlarının verildiği, isim ve hüviyetlerini gösteren pusulaların ve fotoğrafların gönderildiği ifade edildi. Buna göre, Karahisar-ı Şarki sancağına tabi Suşehri kazası ile Kilise, Çekân ve Orta Mahalle sakini Ermenilerden 5 aileden toplam 14 kişi New York şehrine gitmek için pasaport aldı¹³⁹⁴.

¹³⁹² Ahmet Akter, **Tehcir Öncesi Vilayat-ı Sitteden Amerika'ya Ermeni Göçü**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006, s. 24-25.

¹³⁹³ İbrahim Serbestoğlu, "Osmanlı Ermenilerinin Amerikan Vatandaşlığı Sorunu" **1. Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu**, 2-4 Mayıs 2012 Erzurum, s. 338.

¹³⁹⁴ **BOA. DH. TMIK. M. 235/8**, 30 Teşrinievvel 1322 (12 Kasım 1906).

Resim 12: Amerika'ya Göç Eden Merzifonlu Şekerciyan Parsih ve Ailesi

DH.TMIK.M.00272.00032.001

Kaynak: BOA. DH. TMIK. M. 272/32, 6 C 1326 (6 Temmuz 1908).

Amasya'nın Darüsselam Mahallesiinde ikâmet eden Kel Ohanoğlu Misak, karısı Uskohi ve oğulları Armen ve Arsen ve Babeknik ile beraber 5 nüfus olarak bir daha geri dönmek üzere Osmanlı tabiiyetinden ayrılarak Amerika'ya göç etti. 29 Ekim 1906 tarih, 20 numaralı cilt ve 16 numaralı pasaportla Amerika'ya giden ailenin iki kıt'a fotoğrafı Amasya Mutasarrıflığı tarafından Sivas vilayetine oradan da Dâhiliye Nezaretine gönderildi¹³⁹⁵. Yine Amasya'nın Sofular Mahallesiinden Terzioğlu Artin veledi Karabet Amerika'nın Boston kasabasına gitmek üzere pasaport aldı¹³⁹⁶. Merzifon'un Seydi Bölük Mahallesi'nden ve Protestan milletinden Şekerciyan Parsih, karısı Perab ve oğlu Mihran pasaport alıp Osmanlı tabiiyetini terk ederek Amerika'ya hicret ettiler¹³⁹⁷. Böylece Amasya sancağından 3 aileden toplam 9 kişi Amerika'ya göç etti. Karahisar-ı Şarki ve Amasya'dan Amerika'ya göç eden Ermenileri tablo halinde şu şekilde gösterebiliriz:

¹³⁹⁵ Aynı belge, 14 L 1324 (1 Aralık 1906).

¹³⁹⁶ BOA. DH. TMIK. M. 261/6, 5 Za 1325 (10 Aralık 1907).

¹³⁹⁷ BOA. DH. TMIK. M. 272/32, 6 C 1326 (6 Temmuz 1908).

	Göç Eden Kişi	Baba Adı	Anne Adı	Doğum Tarihi	Memleketi	Göç Ettiği Yer
Hane No 247/1	Köroğlan oğlu Karabet	Sahak	Zarsar	1882	Suşehri Kazası	New York
	Karnik	Karabet	Aniska	1900	“	“
	Filiboz	Karabet	Aniska	1903	“	“
	Ayvalos	Karabet	Aniska	1901	“	“
	Aniska	Arut	Öskek?	1879	“	“
Hane No 1	Yazdan oğlu Sahak	Pabel	Şuşan	1873	Çekân Mahallesi	New York
	Ayvalos	Kevir	Mayrem	1871	“	“
	Virşin	Sahak	Ayvalos	1892	“	“
	Arkas	Sahak	Ayvalos	1896	“	“
	Vağarşak	Sahak	Ayvalos	1903	“	“
Hane No 102	Ozanoğlu Yervart'ın zevcesi Ağoni	Kirkor	Manuşak	1882	Kilise Mahallesi	New York
	Virşin	Yervart	Ağoni	1900	“	“
	Hamesduhi	Yervart	Ağoni	1901	“	“
Hane No 222	Cellatoğlu kızı Takug	Ohannes	Mayrem	1852	Orta Mahallesi	New York
Hane No 180	Çermikoğlu Ohannes	Kirkor	Ayvenuş?	1884	Çekân Mahallesi	New York
A M A S Y A	Misak	Kel Ohan	-	-	Darüsselam Mahallesi	Amerika
	Uskohi	-	-	-	“	“
	Armen	Misak	Uskohi	-	“	“
	Arsen	Misak	Uskohi	-	“	“
	Babeknik	Misak	Uskohi	-	“	“
	Terzi Oğlu Artin	Karabet	-	-	Sofular Mahallesi	Boston
M E R Z İ F O N	Şekerci oğlu Parsih	-	-	-	Seydi Bölük Mahallesi	Amerika
	Perab				“	“
	Mihran	Şekerci Parsih	Perab	-	“	“

Tablo 77: Amerika'ya Göç Eden Ermeniler

Karahisar-ı Şarki sancağının Suşehri kazası, Çekân Mahallesi ve Amasya'nın Darüsselam Mahallesi'nden karı koca ve 3'er çocuk olmak üzere bir aileden 5'er kişi göç ettiği gibi, tek başına göç edenler de bulunmaktaydı. Yine Çekân Mahallesi'nde 102 nolu hanede ikâmet eden Ağoni Hanım'ın kocası Yervart daha önce Amerika'ya göç ettiği için hanımı Ağoni kocasının ardından iki kızı ile göç etmek için pasaport başvurusunda bulunmuştu. Amasya'dan ise Misak Bey'in hanımı ve 3 çocuğu ile beraber göç ettiği görülmektedir.

Taahhütlerine uymayan kişilere karşı tabiiyet kanunu uygulamaya konulacak; tabiiyet değişiklikleri yok hükmünde sayılacaktı¹³⁹⁸. Ancak Osmanlı tabiiyetinden çıkarak Amerika'ya gidenlerin bir kısmı Amerika Birleşik Devletleri tarafından vatandaşlığa kabul edilmediğinden geri dönerek tekrar Osmanlı vatandaşlığına girmek istemişlerdir. Amasya'nın Bayezid Paşa Mahallesi'nde oturan Karakaşyan Abet ve üç arkadaşı Boston şehrinden aldıkları 14 Haziran 1909 tarihli ve 1537 umum ve 1857 hususi numaralı pasaportla vatan-ı aslileri olan Amasya'ya geri döndüler. Amerika tabiiyetine kabul edilmeyen Abet ve arkadaşları yazdıkları arzuhalde sicill-i nüfusa kayd olunarak Osmanlı tabiiyetine tekrar girmek istediklerini beyan ettiler. Sivas vilayeti yeni karşılaşılan bu durum ile ilgili ne yönde bir muamele takip edileceği bilinmediğinden durumu Dâhiliye Nezaretine yazdı¹³⁹⁹. Dâhiliye Nezareti de Amerika'dan dönerek Osmanlı tabiiyetlerinin muhafazasını isteyenler hakkında Şûrâ-yı Devlet tarafından bir kanun layihası tanzim edilmekte olduğunu duyurdu ve bu layihanın beklenmesi gerektiğini tenbih etti¹⁴⁰⁰.

Amasya sancağındaki bazı Ermenilerin Amerika dışında göç ettikleri bir diğer ülke ise Rusya'dır. Ancak bu tercihin yasal yollarla değil illegal yollarla gerçekleştiği görülür. Samsun İskele Komisyonu memur binbaşısı Mehmet Sadık bin Süleyman tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta anlaşıldığına göre, Rusya'ya gitmek üzere Samsun iskelesine gelen iki kişiden şüphe edilmesi üzerine bir gerçek ortaya çıktı. Buna göre aslen Sivaslı olan iki Ermeni Amasya nüfus memurluğundan aldıkları 5 Nisan 1904 tarihli 18 cild ve 23-24 adet numaralarıyla Rum milletinden Todor ve Nikola isimlerine düzenlenmiş pasaportlarla Rusya'ya gitmeye çalışmaktaydılar. Bu iki

¹³⁹⁸ Serbestoğlu, "Osmanlı Ermenilerinin Amerikan Vatandaşlığı Sorunu", s. 338.

¹³⁹⁹ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Dâhiliye Muhaberât-ı Umumiye İdaresi. (BOA. DH. MUİ), 57/13, 24 Z 1327 (6 Ocak 1910).**

¹⁴⁰⁰ **BOA. DH. MUİ. 57/13, 7 Kânunuevvel 1325 (20 Aralık 1909).**

kişiden şüphe edilmesi üzerine, tetkikat yapıldı ve çok soru sorulmuş olmasına rağmen güçlü bir delil bulunamamış iken Rumların mezheplerine ve ayinlerine ilişkin sorular sorulması üzerine mezkûr şahıslar itirafta bulundular. Aslen Sivas Ermenisi olduklarını ve bu pasaportları Amasya nüfus memurundan 12'şer liraya aldıklarını söylediler¹⁴⁰¹. Bunun üzerine Sivas Vilayetine gönderilen yazı ile Amasya nüfus memuru hakkında tahkikat yapılması ve bu işte dahil olduğu anlaşılması üzerine de işten el çektirilmesi istendi¹⁴⁰².

Netice olarak, Türklerle beraber yüzyıllarca huzur ve sükûnet içinde yaşamış olan Ermeniler, Batılı devletlerin tahrik ve teşvikleri ve Osmanlı Devleti'nin de içine düştüğü zor durumdan istifade ederek, nüfus ekseriyetine sahip olduklarını iddia ettikleri bölgelerde müstakil bir Ermenistan devleti kurmaya çalıştılar. Bu maksada vasıl olmak için özellikle Merzifon kazasını kendilerine merkez olarak seçtiler. Burada örgütlenen Hınçak İhtilal Komitesi, adam öldürme, yaralama, gasp, haraç alma, zararlı neşriyat bulundurma ve yasadışı afişler/yaftalar yapıştırma gibi yöntemlerin hepsini denediler ve iki taraftan da yüzlerce kişinin ölümüne yol açtılar.

¹⁴⁰¹ BOA. DH. TMIK. M. 174/30, 11 S 1322 (27 Nisan 1904).

¹⁴⁰² Aynı belge, 29 Mayıs 1320 (11 Haziran 1904).

SONUÇ

Amasya şehri, Orta Karadeniz'in iç kısmında Canik Dağları'nın güneyinde Yeşilirmak Nehri ile Merzifon Ovası'nı sulayan Tersakan Irmağı'nın batısındadır. En geniş sınırlara sahip olduğu 1879 yılında, bugünkü Amasya şehrine ilave olarak Samsun'un Havza, Vezirköprü ve Lâdik, Çorum'un Osmancık ve Mecitözü, Tokat'ın Zile ve Erbaa kazalarını içine alan büyük bir sancak görünümünde idi. Tokat'ın 1880'de sancak olması üzerine Zile ve Erbaa kazaları Amasya sancağından ayrılarak Tokat Sancağına bağlandı. Sancağın sekiz olan kaza sayısı Erbaa ve Zile kazalarının ayrılmasıyla altıya düştü ve sancak bir miktar küçüldü. 1883 yılında ise Havza nahiyeden kazaya dönüşünce sancağın kaza sayısı tekrar yedi oldu. Amasya merkez, Merzifon, Gümüşhacıköy, Lâdik, Vezirköprü, Osmancık ve Mecitözü kazalarından müteşekkil olan sancak 1896'da Osmancık, 1915'te de Mecitözü Kazası'nın Çorum sancağına bağlanmasıyla beş kazadan oluşan bir sancağa dönüştü.

1864 Vilayet Nizamnamesi tüm imparatorlukta olduğu gibi Sivas vilayetinde de 1867 yılında uygulanmaya başladı. Ancak Sultan II. Abdülhamid dönemi boyunca tüm taşrada olduğu gibi Amasya sancağı ve bağlı kazalarda da kendini idarî sahada hissettiren asıl nizamname 1871 tarihli İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâm-nâmesi'dir. Bu nizamname ile vilayet-sancak-kaza-nahiye-köy yeniden tanımlanmış, gayrimüslimler idarede görev almaya başlamıştır. Sivil bürokrasi rolünün başkent dışındaki idarî mevkilere yayılmasında ve halkın siyasî ve bürokratik süreçlere katılımının artmasında önemli rolü olan bu nizamname Amasya'da idarî ve sosyal alanlarda kendini hissettirmiştir. Bu nizamname ile birlikte Amasya Liva İdare Meclisinde ve Belediye Meclislerinde gayrimüslim vatandaşlar vazife almaya başlamıştır.

Bir şehrin veya bölgenin tarihi bağlı olduğu devletin tarihinden ayrı düşünülemeyeceği gibi Amasya sancağının tarihini de Osmanlı Devleti'nin tarihinden ayrı incelemek mümkün değildir. Bu bağlamda 1876-1909 arası dönemde devletin merkezinde ve diğer şehirlerinde meydana gelen olayların yaşanan değişimlerin ortalama olarak Amasya'da da cereyan ettiği görülmüştür. İstanbul'a yakın bir şehir veya vilayet merkezi veya liman kenti kadar hızlı ve öncelikli olmasa da kara ve demiryollarının, telgrafın, belediyeciliğin, sağlık alanındaki yeniliklerin ve benzeri modern hizmetlerin Amasya'da da gerçekleştiği görülmektedir. Amasya Belediyesi ile ilgili 1870 tarihli vilayet nizamnamesinden itibaren bilgilerin yer almaya başladığı

görülmektedir. Bu bağlamda erken dönemden itibaren Amasya şehrinde belediyeçilik kurumunun tesis edildiğini söylemek mümkündür. Tabip, eczacı, aşı memuru ve ebe gibi sağlık çalışanlarını bünyesinde barındıran belediye, topluma sağlık hizmeti sunmak noktasında önemli hizmetler görmüştür. Amasya Belediye Meclisi 1903 yılına geldiğinde artık kurumsallaşmaya ve görev sahasına giren birçok alanda memur istihdam etmeye başlamıştır. Zira burada sağlıktan, güvenliğe, inşaat işlerini kontrolden, vergilerin toplanmasına kadar vazife yapan geniş bir memur/çalışan yelpazesi yer almaktadır. Amasya sancağındaki belediyeler özellikle muhacirlerin sevk ve iskânında işlerinin temininde halk ile beraber büyük gayret sarf etmişler bu gayretlerine karşılık devlet tarafından taltif edilmişlerdir.

1877 yılı istatistiğine göre Sivas vilayetinin toplam nüfusu 406.388 iken Amasya sancağının nüfusu 115.167 kişidir. Amasya bu nüfusu ile vilayetin ikinci kalabalık sancağıdır. 1881-1882 sayımı¹⁴⁰³ incelendiğinde Amasya sancağının toplam nüfusunun 208.120 kişi olduğu görülür. Merkez kazanın nüfusu 44.926 kişi olarak kaydedilirken, bu kazadan sonra nüfusun en yoğun olduğu kaza, 32.494 kişi ile Vezirköprü kazasıdır. Amasya sancağında nüfusun en az olduğu kaza, 13.529 kişi ile Lâdik kazasıdır.

Amasya sancağının nüfusunu dini gruplar açısından ele alacak olursak, en kalabalık nüfusun bariz bir şekilde Müslümanlardan oluştuğu görülecektir. 179.746 kişi ile Müslümanlar toplam nüfusun % 86'sını teşkil etmektedirler. Ermeniler 15.525 kişi ile nüfusun % 7'sini, Rumlar ise 11.364 kişi ile % 6'sını oluşturmaktadırlar. Yabancı seyyahların diğer şehirlerde olduğu gibi Amasya şehrinde de nüfusa dair verdikleri verilerde gayrimüslim nüfusu olduğundan biraz fazla gösterme çabasında oldukları görülmektedir. İster yabancı seyyahların verileri olsun ister resmi kaynaklar olsun nüfusa dair tüm istatistikler Amasya sancağında Müslümanların her dönemde nüfusun kahir ekseriyetini oluşturduğunu göstermektedir.

Yeşilirmak'ın açtığı iki tarafı sarp ve yüksek kayalıklarla çevrili dar bir vadide kurulan Amasya şehri, tarihin her döneminde yerleşime açık bir şehir olmuştur. Yerleşme Yeşilirmak vadisi boyunca doğu-batı yönlerinde uzunlamasına yayılma göstermiştir. Araştırmaya konu olan dönemde (1876-1909) Amasya'da mahalle sayısı genelde 50-55 arasında değişmektedir. Türk-İslam şehirlerinin yapısına uygun olarak, Amasya mahallelerinin hemen hemen tamamı cami, mescit, medrese, zaviye veya

¹⁴⁰³ Sayımın başladığı ve padişaha sunulduğu tarihler dikkate alındığında bu istatistiğin 1881-1893 tarihleri arasında kapsadığı söylenebilir.

imaret gibi dini bir müessesenin etrafında teşekkül etmiştir. Nitekim 9 mescit, 2 cami, 1 medrese ve 1 imaretin isimleri buldukları mahalleye ad olmuşlardır. Bir kısım mahalleler dini kurumları yaptıranların isimleri, bir kısmı ise Amasya'da önemli görevlerde bulunmuş devlet adamları veya ulemadan meşhur zatların isimleri ile anılmışlardır. Geri kalan pek azının ise bulunduğu mevkiinin özelliğine veya iş merkezlerinin durumlarına göre isimler aldığı gözlenmektedir. Amasya'ya yerleşen ve yaklaşık 70 yıl kadar (1845-1915) bölgede varlığını sürdüren ve tedricen sayıları azalan bir Alman kolonisinin varlığı bilinmektedir. Özellikle ipek böcekçiliği ve un üretimi işi ile ilgilenen ve bu manada modern ziraat tekniklerini bölgede uygulayan Almanlar sayıca az olmakla beraber şehrin ticaretinde önemli rol oynamışlardır.

Amasya merkezine ve kazalarına bu dönemde özellikle Kafkasya bölgesinden yoğun bir göç dalgasının geldiği görülmüştür. Daha önce 1856 Kırım Harbi münasebetiyle ciddi bir nüfus Amasya'ya yerleşmişti. Bu sefer de 93 Harbi dolayısıyla Çerkes, Abaza, Gürcü, Çeçen ve diğer kabilelerden gruplar çeşitli zamanlarda Amasya sancağına geldiler. Bunların önemli bir kısmı Samsun limanından İç Anadolu'ya sevk edilmek üzere geçici olarak Amasya'ya yerleştirilen göçmenler iken bir kısmı da kalıcı olarak devlet tarafından Amasya ve kazalarına gönderilmişti. Yerel idareciler, halkın da yardımıyla muhacirleri uygun mahallere yerleştirerek onların iaşelerini temin etmiştir. Muhacirlerin sevk ve iskânı esnasında ve sonrasında birtakım asayiş sorunları da zuhur etmiştir. Köylüler ile muhacirler veya muhacirlerle idareciler arasında meydana gelen bu sorunlar, daha çok ekonomik ve uyum meselesinden kaynaklanmaktaydı. Köy baskınları, aşiret kavgaları, su ve arazi anlaşmazlığı gibi gerekçe ile çıkan anlaşmazlıkların büyümemesi adına Amasya Mutasarrıflığının hemen devreye girdiği görülmüştür.

Devletin muhacirleri iskân ederken uygulamaya çalıştığı ana düşünce, muhacirlerin yerleştikleri bölgeye uyum sağlayıp bir an önce tüketici durumdan üretici konuma geçmeleri idi. Devlet bütçesine daimi bir yük getiren muhacirlerin iskân edilip üretici konuma geçmeleriyle de devlet ekonomisinin rahatlaması sağlanacaktı. Bunun için de iskân sürecinin mümkün olduğunca kısa olması önem arz etmekteydi. Bu bağlamda muhacirlerin iskân edildikleri alanlar köy veya mahalle şeklinde yeniden teşekkül ederek vergiye tabi hale getiriliyordu. Amasya sancağının Geldiklan nahiyesinde muhacirlerin meskûn oldukları Köylüce bölgesi Selimiye Köyü'ne,

Ağyandı mahalli de Akyazı Köyü'ne dönüşürken, Boğaz Bağları da Boğaz Mahallesi şeklinde yeniden teşekkül etmiştir. Benzer şekilde Amasya sancağı dâhilinde Gümüşhacıköy'de muhacirlerin iskân edildiği Beylikçayırı isimli boş arazide bir mahalle teşkil edildiğinden buraya Beylikçayırı Mahallesi ismi verilmiştir. Amasya'ya bağlı Geldiklan nahiyesinde Tuzsuz isimli çiftlik arazisi ile Kazgan Kaya isimli boş araziye 32 hane muhacir geçici olarak iskân edilmiştir. Adı geçen bölgedeki muhacirlerin daimi surette iskân edilerek teşkil edilen köye de Sultan II. Abdülhamid'in ismine atfen "*Hamidiye*" ismi verilmiştir. Amasya'da Hamidiye ismiyle iki köy daha kurulmuştur. Bunlardan ikincisi Akdağ nahiyesi dâhilinde bulunan Çürük Oluk isimli mevkide iskân edilen Şirvan muhacirlerinin teşkil eyledikleri on hanelik köydür. Üçüncüsü ise Köprü kazasındadır. 550 hanede 2.450 nüfusun yerleştirildiği Karadoruk bölgesine Hamidiye adı verilmiştir. Sultan II. Abdülhamid döneminde Amasya'da kurulan köylerden biri de "*İhsaniye*" köyüdür. Amasya'nın Gümüşhacıköy kasabası haricinde bulunan ve Adatepe namıyla bilinen ve yaklaşık 80 haneden müteşekkil olan yer de Adatepe Mahallesi olarak mahalle statüsüne kavuşmuştur. Amasya'da kurulan köylerden biri de "*Osmaniye*" köyüdür. Böylece Sultan II. Abdülhamid döneminde Amasya sancağı genelinde 6 köy 3 mahalle kurulmuştur.

Amasya sancağının ekonomisi, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik durumdan çok da farklı değildi. Bütçede açıkların olması, vergilerin istenen seviyede toplanamaması, bazı memur ve idarecilerin yolsuzluğa bulaşmaları dikkati çeken hadiselerin başında gelir. Ekonomik faaliyetlerin istenen seviyede gerçekleşebilmesi hiç şüphesiz ulaşım ağlarının iyi olmasıyla doğru orantılıdır. Bu bağlamda vilayet genelinde olduğu gibi Amasya sancağında da halkın ve idarecilerin devletten en büyük beklentileri yollarının yapılması idi. Özellikle Sivas-Samsun arası kara ve demiryollarının yapılmasını talep eden halk, bununla ürettikleri ürünleri, topladıkları mahsulleri en kısa zamanda limana ulaştırabileceklerini ummaktaydı. Demiryolu ile ilgili 1880'lerden itibaren projeler üretilmesine rağmen incelenen dönemde bunun tamamlanamadığı görülür. Ancak telgraf hatları geç de olsa bu dönemde tüm kazalara çekilmiştir.

Amasya ticaretinde gayrimüslimlerin ön planda olduklarını görmekteyiz. Özellikle maden sektöründe ve un sektörü bunların elindedir. Amasya, bu dönemde bölgede un fabrikalarının çok olduğu sancaklardan biridir. Erzurum Vilayeti'nde

meydana gelen kıtlık tehlikesine karşılık 1893 yılında 70.000 kile zahire Amasya'dan Erzurum'a gönderilmiştir.

Gümüşhacıköy Maden-i Hümayunu, çıkarılan maden çeşidi, miktarı ve bunların satılması suretiyle Amasya sancağı ekonomisinde önemli bir yer edinmektedir. Amasya elması ve bamyası da meşhur olup, saraydan dahi talep görmüştür. Amasya, Osmanlı ipek imalatçılığı silsilesinin en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Amasya'da ipek böcekçiliği ve ipeğe dayalı iş kollarının çok önemli boyutlara ulaştığı belgelere yansımıştır. Amasya'yı ziyaret eden seyyahların birçoğu şehrin ipek üretim ve pazarlama merkezi olduğunda hem fikirdirler. Amasya şehrinde ipek üretiminin teknik manada gelişmesinde ve ihracat miktarının artmasında Avrupalı tüccarlardan Krug, İmbert ve Stroh'un açtığı fabrikalar ve burada tatbik ettikleri yeni sistemler etkili olmuştur. Osmanlı Devleti Bursa'da olduğu gibi Amasya, Antakya ve Selanik'te de Harîr Darü't-Talimi adı verilen İpek Böcekçiliği Okulu açmak ve numune dutluklar yetiştirmek için girişimde bulunmuştur. İncelediğimiz dönemde açılmayan bu ipekçilik okulunun 1910 yılında açıldığı görülür. Amasya ipekçiliğinin önemli merkezlerinden biri olduğundan şehirde ipekçilik üzerine müsabakalar tertip edilmiştir.

Sultan Abdülhamid dönemi her düzey okul sayısında ve okullaşma oranında en çok artışın meydana geldiği dönemdir. Bu dönemde ilkin geleneksel eğitim yapan sıbyan okulları modern eğitim yapan ibtidaîlere çevrilmiş ve yanı sıra yeni ibtidaî okullar açılmıştır. İkinci olarak özellikle idadî düzeyi eğitime büyük önem verilmiş ve sivil idadîler asıl bu dönemde açılmaya başlamıştır. Bu dönem bir anlamda idadîler dönemidir. Taşrada vilayet merkezlerinden sancak, kaza ve nahiyelere kadar okullaşmanın arttığını görmekteyiz. 1898 yılına gelindiğinde hemen hemen bütün vilayetler maarif idaresine kavuşmuş, maarif müdürlüklerinin yanında karar organı durumunda bulunan maarif meclisleri de teşkil edilmiştir. Bu bağlamda Amasya sancağında da 1882 yılında Maarif Meclisi'nin mevcut olduğu görülmektedir.

Mevcut sıbyan okulları yanında usûl-i cedid üzere eğitim yapan ibtidaî okulları ilk defa Amasya sancağı dâhilinde 1882 yılından itibaren açılmıştır. 1882–1897 tarihleri arasında açılan ibtidaî okul sayısı 10 tanedir. Amasya merkez kazasında açılan ibtidaî mekteplerinin tamamı ahalinin yardımı ile hizmete açılmıştır. 1883'te 3 rüşdiye mektebi hizmet vermeye başlamıştır. Osmanlı hükümetinin taşrada, vilayet ve sancaklarda idadî okullarının açılmasına ve yaygınlaştırılmasına ilişkin siyasetleri çerçevesinde Amasya

merkezde de bir İdadî Mektebi açılmıştır. Yeni usul üzere eğitim veren bu okulların dışında Amasya ve kazalarında eğitim vermeye devam eden çok sayıda medresenin olduğu da görülmektedir. Sultan Abdülhamid döneminde uygulanan eğitim politikasının diğer bölgelerde olduğu gibi Amasya sancağı genelinde de başarı ile tatbik edildiği görülür. Bu dönemde devletin takip ettiği İslamcılık politikasının ders müfredatına ve okutulan derslere yansımaları görülebilir. Zira Sultan II. Abdülhamid'in eğitim politikası, devletine sadakatle bağlı dindar ve mütefennin bir nesil yetiştirmek üzerinedir. Dönemin en büyük problemi ise maddi yetersizlikler ve vasıflı eğitim personelinin eksikliğidir.

Amasya sancağı, *Vilayât-ı Sitte* denilen ve Ermenilerin üzerinde hak iddia ettikleri altı vilayetten biri olan Sivas vilayetine bağlı olduğundan Ermeni olaylarının burada da had safhaya ulaştığını söylemek mümkündür. Merzifon kazası, Hınçak Ermeni ihtilal örgütünün bölgedeki merkezi olduğundan sancak genelinde Ermeni olayları eksik olmamıştır. Merzifon Amerikan Koleji Ermeni komitacıların yuvalandığı ve terör faaliyetlerinin planlandığı bir merkez olmuştur. Merzifon ve Amasya havalisindeki Ermeni ihtilal faaliyetlerini Hınçak Cemiyeti adına Merzifon Amerikan Koleji'nde öğretmen Karabet Tomayan yönetmiş, Ohannes Kayayan da, örgütün sekreterliğini yapmıştır. Tomayan Artin ve Arapkirli Devletyan Toros 1892-1895 yılları arasında gerçekleşen eylemlerde ön plana çıkan liderler olarak dikkati çekmektedirler. Ermeni komiteleri, Amasya şehir merkezi ile birlikte sancağın hemen tüm kazalarında evlerin kapılarına, dükkânların camlarına, cami ve kilise avlularına ve halka açık her yere bildiri, afiş ve yaftalar yapıştırarak halkın dikkatini kendi faaliyetlerine çekmek ve hareketlerini canlı tutmak istemişlerdir. Ermeni ihtilalcilerin hedef kitlesinde üç sınıf yer almaktaydı. Bunlardan birincisi, kendileri gibi ihtilalci olan ve müstakil Ermenistan için faaliyetlerde bulunan Ermeniler idi. Komite üyeleri bu birinci grubun heyecanını sıcak tutmak ve teşvik etmek için milli ve tarihi temaları ve geleceğe dair hedefleri ifade eden yazılar kaleme almaktaydı. İkinci grup ise ihtilale ve terör hareketlerine uzak duran Ermeniler idi. Komiteciler hazırladıkları yaftalar ve bildirimlerde bu sınıfın Ermeni istiklali için kendileri ile beraber mücadele etmesini istemişler ve tehdit etmişlerdir. Hatta Muhbir Tatyos örneğinde görüldüğü üzere kendi davalarına muhalif olan Ermenileri öldürmekten de geri durmamışlardır. Üçüncü sınıf ise Müslüman ahalidir. Ermeniler İslam toplumu içerisinde bir ayrılık meydana getirmeyi arzu etmişlerdir. Öte

yandan devletin içinde bulunduğu zor durumu ve fakirliği de propaganda malzemesi yaparak halkı hükümete karşı kışkırtmayı amaç edinmişlerdir.

Ermeniler yaptıkları eylemlerle Müslümanlar tarafından katledildikleri algısı oluşturarak Batılı büyük güçlerin ilgisini bu meseleye çekmeyi ve onların müdahalesini temin etmeyi amaçlamışlardır. Sebep oldukları terör hadiseleri yüzünden her iki taraftan da insanlar ölmüş, şehirde ticaret kısa süreli de olsa durma noktasına gelmiş Amasya ahalisinin huzuru ve asayişi bozulmuştur. Tüm bunlara karşılık Padişah II. Abdülhamid, Avrupalı devletlerin Ermeniler lehine talep ettiği ıslahatları mevcut kanuni yapıyı ihlal etmeden ve devletin çıkarlarını zedelemeyecek bir tarzda zamana yayarak gerçekleştirme yoluna gitmiştir. Devletin ana unsurunu ve nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Müslümanları motive edecek bir politika izlemiştir. Ermeni olaylarının yoğunlaştığı bölgelerde askerî ve kolluk kuvvetlerinin sayısını artırarak ve aldığı diğere tedbirlerle Ermeni terör ve tedhiş örgütlerinin maksatlarına ulaşmasını engellemiştir. Maksatlarına ulaşamayan Ermenilerin bir kısmı terk-i tabiiyet ederek başta Amerika olmak üzere yabancı ülkelere göç etmişlerdir. Amasya sancağından da özellikle Amerika'ya çok sayıda aile gitmiştir. Bunların bazıları çeşitli sebepleri II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip geri dönmüşlerdir. Amerikalı misyonerlerin yardımları ve Avrupa'daki Ermeni örgütlerin tahrikleri ve Merzifon Koleji'ndeki uygun ortamın da etkisiyle Amasya Ermenileri sancak genelinde ciddi terör ve propaganda faaliyetlerine girişmişlerdir.

Amasya şehri, içinde barındırdığı çok sayıda cami, mescit, medrese, han, hamam ve imaretleri ile klasik bir Osmanlı şehridir. Camiler son döneme kadar ibadet mekânları olmanın yanında bir sosyalleşme yeri olmaya devam etmiştir. 1900'lerin başından itibaren ise kiraathane, çayhane, lokal gibi yeni sosyalleşme alanlarının Amasya'da da çoğaldığı görülmektedir. Ramazan ayının canlı bir şekilde yaşandığı Amasya'da tasavvuf ve tarikat geleneğinin de sürdürüldüğü görülür. Özellikle Pir İlyas Hazretleri'nin türbesi kandillerde ve bayramlarda halk tarafından yoğun bir şekilde ziyaret edilmektedir. Mir Hamza Nigari ise, Nakşibendiliğin şehirdeki en önemli temsilcilerinden biridir. Vefatından sonra halifeleri onun yolunu devam ettirmişlerdir. Adına bir cami ve türbe yaptıran müntesipleri, talebe yetiştirmek için bir adet de medrese inşa etmişlerdir. Amasya'nın ilim ve kültür ikliminin oluşmasında, Dağıstan, Şirvan ve Karabağ bölgelerinden gelen muhacirlerin önemli katkıları olmuştur. Bir

kısmı seyyid bir kısmı ise Türk olan bu ailelerin torunları günümüzde de Amasya'da varlıklarını sürdürmektedirler.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

- Bâb-1 Âsafî Mektubî Mühimme (A. MKT. MHM.)
- Bâb-1 Âsafî Mektubî Nezaret ve Devâir Kalemi (A. MKT. NZD)
- Babiâli Evrak Odası (BEO)
- Babiâli Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEOAYN. d.)
- Cevdet Askerî (C. AS)
- Cevdet Sıhhiye (C. SH.)
- Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım (DH. İD.)
- Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT.)
- Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Perakende Evrakı (BOA. DH. MKT. PRK.)
- Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi (DH. MUI.)
- Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT.)
- Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat (DH. TMİK. M.)
- Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH. TMİK. S)
- Dâhiliye Şifre Evrakı (DH. ŞFR.)
- Hariciye Nezareti İdare (HR. İD.)
- Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri (HR. SFR. 3)
- İBB Atatürk Kitaplığı, Pertevniyal Valide Sultan Evrakı (PVS)
- İrade Adliye ve Mezahib (İ. AZN.)
- İrade Dâhiliye (İ. DH.)
- İrade Hususî (İ. HUS.)
- İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.)
- İrade Rüşumât Nezareti (İ. RSM)
- İrade Şûrâ-yı Devlet (İ. ŞD.)
- İrade Taltifat (İ. TAL)
- Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT.)
- Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)
- Plan-Proje-Kroki (PLK. p)
- Sadaret Eyâlât-ı Mümtâze Kalemi Belgeleri Bulgaristan Evrakı (A. MTZ (04)
- Ticaret ve Nafia Nezareti Evrak Odası. (T. TNF. VRK.)
- Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman, Meadin Nezaretlerine Ait Defter (T.d)

Ticaret-Nafia-Ziraat Orman-Maadin Nezaretleri (T. NFİ.)
 Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)
 Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.)
 Yıldız Perakende Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y. PRK. AZN.)
 Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ.)
 Yıldız Perakende Askerî Maruzat (Y. PRK. ASK.)
 Yıldız Perakende Dâhiliye Nezareti Evrakı (Y. PRK. DH.)
 Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.)
 Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM.)
 Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahriratı (Y. PRK. UM.)
 Yıldız Sadaret Hususî Maruzat (Y. A. HUS.)
 Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y. A. RES.)
 Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB.)

Sürelî Yayınlar Gazeteler ve Salnameler

Duygu ve Düşünce

Düstur

Malumat Gazetesi

Sabah Gazetesi

Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmaniyye¹⁴⁰⁴

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye¹⁴⁰⁵

Salnâme-i Vilâyet-i Sivas¹⁴⁰⁶

Servet-i Fünûn

Sivas Vilayet Gazetesi

Takvim-i Vekayi

Times Gazetesi

Kitap ve Makaleler

ABDİZÂDE Hüseyin Hüsameddin Efendi, **Amasya Tarihi**, C. 1, (Yay. Haz. Mesut Aydın-
 Güler Aydın), Amasya Belediyesi Yayınları, Amasya 2013.

¹⁴⁰⁴ H. 1293-1325 arası 34 adet devlet salnamesi tezde kullanılmıştır.

¹⁴⁰⁵ H. 1316, 1317, 1318, 1319 ve 1321 tarihli beş maarif salnamesi kullanılmıştır.

¹⁴⁰⁶ Tezde kullanılan 14 vilayet salnamesi şunlardır: 1287, 1288, 1289, 1292, 1293, 1298, 1300, 1301, 1302, 1304, 1306, 1308, 1321, 1325.

- AÇIKEL, Ali – HANİLÇE, Murat; “Sivas Vilayetinde Ulaşım (1867-1907)” , **Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri** (14-16 Nisan 2011 Uşak), C. I, Uşak İli Kalkınma Vakfı Yayınları, İzmir 2011, ss. 71-101.
- AÇIKEL, Ali; “Osmanlı Ulak-Menzilhâne Sistemi Çerçevesinde Tokat Menzilhânesi (1690-1840)” , **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XIX, S. 2 Aralık 2004, ss. 1-33.
- Ahmet Rıfat, **Lügat-i Tarihiye ve Coğrafiye**, C. 1, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1299 (1881).
- Ahmet Vefik Paşa, **Lehce-i Osmanî**, (Haz. Recep Toparlı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- AÏNSWORTH, William Francis; **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia**, Londra 1842
- AKBULUT, Gülpınar; “Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Gerçekleşmeyen Demiryolu Projeleri ve Etkileri (1876 – 1939)” , **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi**, C. 1 S. 1, 2012, ss. 225-257.
- AKÇA Yaşar – ŞAHİN, Salih; “Geçmişten Günümüze Amasya İlinde Tarım” , I. **Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (13-15 Haziran 2007)**, 2. Kitap, Amasya Valiliği Yayınları, Amasya 2007, ss. 1007-1016.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet; “İslam Hukukunun Osmanlı Devleti’nde Tatbiki: Şer’iye Mahkemeleri ve Şer’iye Sicilleri” , **Türkler**, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.54-68.
- AKKAYA, Bülent; “Geçmişten Günümüze Türk Polis Teşkilatında Rütbelere” , **Turkish Studies**, C. 8, S. 5, Bahar 2013, ss. 59-72.
- AKTAŞ, Cihan; **Tanzimat’tan 12 Mart’a Kılık Kıyafet ve İktidar**, Kapı Yayınları, İstanbul 2006.
- AKTAŞ, Esat; **XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2009.
- _____ ; **Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)**, Atatürk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015.
- AKTER, Ahmet; **Tehcir Öncesi Vilayat-ı Sitteden Amerika’ya Ermeni Göçü**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006.
- AKYILDIZ, Ali; “Muhtar” , **TDVİA**, C.31, İstanbul 2006, ss. 51-53.

- _____ ; **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- AKYÜZ, Jülide; “Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu’ya Göç Hareketleri” , **Bilig**, Yaz 2008, S. 46, ss. 37-56.
- AKYÜZ, Kenan; **Ziya Paşa’nın Amasya Mutasarrıflığı Sırasındaki Olaylar, Belgeler 1**, Ankara 1964.
- AKYÜZ, Yahya; **Türk Eğitim Tarihi**, Türk Koleji Yayınları, İstanbul 1993.
- ALAN, Gülbadi; **Amerikan Board’ın Merzifon’daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji**, TTK Yayınları, Ankara 2008.
- Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye’nin Tarih ve Coğrafya Lügati**, C. 1, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1313 (1895),
- ALKAN, Mehmet Ö. , **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.
- _____ “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim” **TALİD**, C. 6, S. 12, 2008, ss. 9-84.
- Amasya 1973 İl Yıllığı**, Ankara 1973.
- ANHEGGER, Robert; “Almanların Türkiye’ye Göçü” , **Tarih ve Toplum**, S. 21, Eylül 1985, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss.57-63.
- ARI, Bülent; “Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalcık’ın Çalışmaları” , **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 3, S. 6, 2005, ss. 27-56.
- ARICAN, Mehmet Akif; **Tanzimat Dönemi’nde Amasya’da Aile**, Cumhuriyet Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2002.
- ASAN, Yaşar; **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Havza Kazası’nın Demografik Yapısı**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2015.
- ASLAN, Sevcan; **Temettuat Defterlerine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Gümüşhacıköy Kazasının Sosyo-Ekonomik Durumu (1844-1845)**, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2015.
- AYAR, Ali Rıza; “İlk Amasya Tarihi Yazarı Müftü Mustafa Vazih Efendi Orijinal Eserinin Tanıtılması” , **I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu** (13–15 Haziran 2007), 1. Kitap, Amasya Valiliği Yayınları, Amasya 2007, ss.127-134.
- AYDEMİR, Filiz Özkan; **Sâlnâmelere Göre Balıkesir’de Eğitim ve Eğitim Kurumları (1876’dan 1908’e)**, Balıkesir Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2009.

- AYDIN, Mehmet; “Kilise” , **TDVİA**, C. 26, İstanbul 2002, ss. 11-14.
- AYDIN, Mehmed Akif; “Mahkeme” , **TDVİA**, C. 27, İstanbul 2003, ss. 341-344.
- AYDIN, Erdem; 19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması” , **OTAM**, S. 15, Ankara 2004, ss. 185-207.
- AYDIN, Mesut-DÜNDAR, Recep “Amasya Şehir Tarihleri”, **JASS** C. 6, S. 3, Mart 2013, ss. 971-990.
- AYKUN, İbrahim; “Tokat’taki Ermeni Hınçak Cemiyeti ve Faaliyetleri (1893-1894)” **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C. 1, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003, ss. 503-516.
- AYSAL, Necdet; “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketleri” , **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 10, S. 22, (2011 Bahar), İzmir 2012, ss. 3-32.
- BAĞÇECİ, Yahya; “XIX. Yüzyılda Anadolu’da Çıkan Ermeni İsyanlarına Karşı Osmanlı Devleti’nin Aldığı Askerî Tedbirler” , **Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi**, S. 24, 2008/1, ss.317-331.
- BARCAN, Ömer Lütfü; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, İstılâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler” , **Vakıflar Dergisi** S. 2, Ankara 1974, ss. 279-304.
- BARTH, Dr. Heinrich; **Reize von Trapezunt Durch Die Nördliche Hälfte Klein-Asiens Nach Scutari im Herbst 1858**, Berlin 1860.
- BAYARTAN, Mehmet; “Osmanlı Şehrinde Bir İdarî Birim: Mahalle” , **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Coğrafya Dergisi**, S. 13, İstanbul 2005, ss. 93-107.
- _____ ; “Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri” , **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, S. 13, İstanbul 2015, ss. 85-92.
- _____ ; “XIX. Yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları** C. 10, S. 1, İstanbul 2008, ss. 137-155.
- BAYKARA, Tuncer; “Osmanlılar ve Şehir Hayatı” , **XIII. Türk Tarih Kongresi (4-8 Ekim 1999), Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.3, Kısım 3, TTK Yayınları, Ankara 2002, ss. 1-9.

- BAYRAM, Fahriye; **Amasya'nın Gümüşhacıköy İlçesi ve Gümüş Nahiyesindeki Türk Devri Mimarlık Eserleri**, Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994.
- BAYRAM, Sadi; **Tarihte Merzifon: Amerikan Anatolian Koleji ve Belgeleriyle Ermeni Ayaklanmaları**, Önder Matbaacılık, Ankara 2012.
- BAYSUN, M. Cavid; "Şirvanî-zade Ahmed Hulûsi Efendi'nin Efganistan Elçiliğine Âid Vesikalar", **Tarih Dergisi**, C. 4, S. 7, İstanbul 1953, s. 147-158.
- BEHAR, Cem; **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1996.
- BİRBUDAK, Togay Seçkin; "Sâlnâmelere Göre Sivas Vilayeti'nde Eğitim – Öğretim (1898 - 1903)", **Kastamonu Eğitim Dergisi**, C. 15, (Mart 2007), Kastamonu 2007, ss. 303-316.
- BİROL, Nurettin; "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim – Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", **Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu (21-25 Mayıs 2007)**, C. I., Sivas 2007, ss. 425-542.
- _____; **Halil Rıfat Paşa Dönemi ve İcraatı 1827-1901**, Cedit Neşriyat, Ankara 2009
- BOZKUŞ, Yıldız Deveci; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sivas Ermenileri'nin Genel Durumu", **Osmanlılar Dönemi'nde Sivas Sempozyumu (21-25 Mayıs 2007)**, Sivas 2007, ss. 377-392.
- CEVİZLİLER, Erkan; "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme", **Tarihin Peşinde**, S. 12, 2014, ss. 119-155.
- CEYHAN, Muhammed; "Tanzimat Sonrası Şer'îye Sicil Defterlerinin Muhteva ve Diplomatik Açıdan Tahlili", **OTAM**, S. 29, 2011, ss. 49-82.
- CUÏNET, Vital; **La Turquie d'Asie – Géographie – Administrative (Statistique – Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie Mineure)**, C. I, Paris 1890.
- ÇADIRCI, Musa; "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 15, S. 26, Ankara 1991, ss. 153-167.
- _____; **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- _____; ÇADIRCI, Musa; "Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler", **TODAİE Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi**, C. 2, S. 5 Eylül 1993, ss. 1-12.

- ÇATAL, Ahmet Caner; **19. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya Şehri'nin Demografik Yapısı ve İskân Siyaseti**, Niğde Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2009.
- ÇEŞME, Volkan; “Osmanlı’da Ziraati Modernleştirme Sürecinde Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928): Kuruluşu ve İdarî Yapısı” , **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. 15, S. 2, İstanbul 2014, ss. 39-80.
- ÇETİNSAYA, Gökhan; “II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak’ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset”, **Divan**, S.7, 1999/2, ss. 153-168.
- DALYAN, Murat Gökhan; **XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı**, Öncü Kitabevi, Ankara 2011.
- DARKOT, Besim; “Vezirköprü” , **İslam Ansiklopedisi**, C. 13, MEB Basımevi, İstanbul 1988, ss. 314-318.
- DAVİSON, Roderic H.; “Osmanlı İmparatorluğu’na Elektrikli Telgrafın Girişi” , Çev: Durdu Mehmet Durak, **OTAM**, S. 14, Ankara 2003, ss. 347-386.
- DEMİRCİ Süleyman-ÇABUK, Fehminaz; “Hemavend Kürt Aşireti’nin Musul Vilâyeti ve Osmanlı-İran Sınır Boylarındaki Eşkîyalık Faaliyetlerine Dair Bir Değerlendirme (1863-1916)” **History Studies**, C. 7, S. 3, Eylül 2015, ss. 39-59.
- DEMİRCİOĞLU, İ. Hakkı; **1881-1908 Döneminde Trabzon Sancağı**, Karadeniz Teknik Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 1996.
- DEMİREL, Muammer-DOĞANAY, Fatma Kaya; “Osmanlı’da Ziraat Eğitimi: Halkalı Ziraat Mektebi” , **Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 12, S. 21, 2011/2, ss. 183-199.
- DİNGEÇ, Emine; “Amerikan Misyoner Okullarının Ermeni Ayrılıkçı Hareketindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme” , **Yeni Türkiye**, S. 60, 2014, ss. 1-10.
- DOĞANBAŞ, Muzaffer; **Amasya Evleri**, Doğu Matbaası, Ankara 1996.
- DUYMAZ, A. Şevki; **II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri (Türkiye Örnekleri)**, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2003.
- DUYSAK, Cabir; “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti Karayolları” , **Osmanlı’da Ulaşım (Kara, Deniz, Demiryolu)**, Ed. Vahdettin Engin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012, ss. 37-51.

- DÜNDAR, Gülcan; **Gümüşhacıköy (Amasya) Kurşun-Gümüş Yataklarının Jeolojisi**, Cumhuriyet Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 1996.
- DÜZBAKAR, Ömer; “Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri” **Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 4, S. 5, 2003/2, ss. 97-108.
- ELMACI, Süleyman; **Amasya Şehri**, Çizgi Kitabevi, Konya 2010
- ENGELHARDT, Edouard-Philippe; **Tanzimat ve Türkiye**, (çev. Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.
- ENGİN, Vahdettin; **Rumeli Demiryolları**, Eren Yayınları, İstanbul 1993.
- ER, Fuat; **XV. Ve XVI. Yüzyılda Amasya**, Gazi Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.
- ERDEM, Ufuk; **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)**, Atatürk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2014.
- ERDOĞAN, Dilşen İnce; “Merzifon’da Amerikalı Misyonerler ve Ermeniler” , **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 4 Sayı 11, 2005, ss. 17-43.
- ERDOĞAN, İsmail; **20. Yüzyıl Amasya Tarihi ve İnanç Coğrafyası**, Fırat Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1996.
- ERDOĞRU, Mehmet Akif; “18.-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırları ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler I” , **OTAM**, S. 5, Ankara 1994, ss. 49-129.
- _____ ; “18.-19- Yüzyıl Osmanlı Panayırları ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler II” , **OTAM**, S. 7, Ankara 1996, s. 339-384.
- ERKOÇ, Ethem; **Yirmi Birinci Yüzyılda Çorum İli ve İlçeleri**, Kardeş Matbaacılık, Çorum 2001.
- ERLER, Mehmet Yavuz; **Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)**, Libra Yayınları, İstanbul 2012.
- ERÜNSAL, İsmail E; “Kütüphane” , **TDVİA**, C. 27, İstanbul 2003, ss. 11-32.
- Evliya Çelebi, **Seyahatname**, Yay. Haz. Ahmed Cevdet, İkdam Matbaası, 1314 (1896-1897).
- EYİCE, Semavi; “Hamam” , **TDVİA**, C. 15, İstanbul 1997, ss. 402-430.
- FAROQHİ, Suraiya; **Osmanlı’da Kentler ve Kentliler**, (çev. Neyyir Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2014.
- _____ ; **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, (çev. Elif Kılıç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2014.

- FİNDLEY, Carter V; **Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Bâbîâli (1789-1922)**, (Çev. Latif Boyacı- İzzet Akyol), İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- FONTANIER, Par Victor; **Voyages En Orient de L'année 1821 a L'année 1829 (Turquie d'Asie)**, Paris 1829.
- Galip Paşa, **Mutâyebât-ı Türkiyye; Edebi Bir Tetkik ve Kastamonu Ağzıyla Gazeller**, (Haz.ERCÜMENT MUHIP), Aydınlık Basımevi, İstanbul 1943;
- _____, **Mutâyebât-ı Türkiyye (Türkçe Eğlencelikler)**, (Haz. Filiz Bingölçe), Altüst Yayınları, Ankara 2007.
- GENÇ, Erol; **Salnamelere Göre Sivas Vilayetinde Dini ve Sosyal Yapı**, Fırat Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2009.
- GENÇOĞLU, Mustafa; "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma" **Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE Dergisi**, C. 2, S. 1, ss. 29-50.
- GÖYÜNÇ, Nejat; "Hane Deyimi Hakkında" , **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 32, İstanbul 1979, ss. 331-348.
- GÜL, Abdülkadir; "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)" , **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 41, Erzurum 2009, ss. 239-270.
- GÜLSOY, Ufuk; "Osmanlı Devrinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları" , **Osmanlı'da Ulaşım (Kara, Deniz, Demiryolu)** , Ed. Vahdettin Engin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012, ss. 287-307.
- GÜNAYDIN, Gazi Giray; "Canik Mutasarrıflığı'nda Tütün Rejisi Uygulamalarına Karşı Amelelerinin Tepkileri (1908)" , **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri**, C. 7, S. 7, 2009, ss. 105-116.
- GÜNEŞ, Mehmet; "Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib'de İskânı ve Karşılaşılan Sorunlar" , **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 7, S. XVIII, Haziran 2014, ss.421-452.
- GÜNEŞ, Mehmet; **Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık (1842-1871)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014.
- GÜR, Fevzi – KAHRİMAN, Salih; **Amasya Nüfus Defterleri 1840**, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2012.
- GÜRAN, Tevfik; **Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.

- GÜRBOĞA, Nurşen; “Osmanlı Taşrasında Belediye İdaresi: Alanya Belediyesi (1914-1915)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 7, S. 16-17, 2008 Bahar-Güz, İzmir 2010, ss. 165-185.
- GÜRBÜZ, Adnan; **Toprak Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı**, Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.
- _____; **XV. XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları/Değerlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.
- GÜRSOY, Bedri; “100. Yılında Düyun-ı Umumiye İdaresi Üzerine Bir Değerlendirme”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ord. Prof. Şükrü Baban’a Armağan**, İstanbul 1984, ss. 17-59.
- GÜRÜN, Kamuran, “Ermeni Sorunu Yahut Bir Sorun Nasıl Yaratılır” , **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, İzmir 1983, ss. 15-28.
- HALAÇOĞLU, Yusuf “Menzil” , **TDVİA**, C. 29, İstanbul 2004, ss. 159-161.
- HAMILTON William J.; **Researches In Asia Minor, Pontus and Armenia (Some Account of Their Antiquities and Geology)** C. 1, Londra 1842.
- HANNA, Nelly; Osmanlı Dönemi Arap Şehir Tarihi Üzerine Bir İnceleme” (Çev: Mustafa Macit Karagözoğlu), **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 3, S. 6, 2005, ss.103-116.
- HAYTOĞLU, Ercan; “Amerikan Misyonerlerinin Anadolu Topraklarındaki Sağlık Faaliyetleri ve Ermeniler” , **Yeni Türkiye**, S. 61, Yıl 20, Eylül-Aralık 2014, ss. 1-16.
- İKİNCİ, Nursel; **Türkiye Bitkileri Listesi (Damarlı Bitkiler)**, Nezahat Gökyiğit Botanik Bahçesi ve Flora Araştırmaları Derneği Yayını, İstanbul 2012.
- İLERİ, Turgut; **Maarif Salnamelerine Göre, 20. Yüzyılın Başlarında (1898-1903) Amasya’da Eğitim ve Eğitim Kurumları**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1998.
- İLHAN, M. Mehdi; “Osmanlı Su Yollarının Sevk ve İdaresi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 27, S. 44, Ankara 2008, ss. 41-66.
- İNAN, Uğur; **Osmanlı Devleti’nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri**, TTK Yayınları, Ankara 2015.

- İNANKUL Hakan-DOĞAN, Kadir Caner; “Modern Devlet ve Türk Polis Teşkilatı Üzerine Bir İnceleme” , **Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Mart 2016, ss. 176-205.
- İPEK, Nedim vd. **Osmanlı’da İskân ve Göç**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013.
- İPEK, Nedim; “Anadolu’dan Amerika’ya Ermeni Göçü” , OTAM, S. 6, 2015, ss. 257-280.
- _____ ; **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Serander Yayınları, Trabzon 2006
- _____ ; **Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri**, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Komisyon, “Pir İlyas”, **İslam Âlimleri Ansiklopedisi**, C. 12, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul 1984.
- İPŞİRLİ, Mehmet; “Medrese” , **TDVİA**, C. 28, İstanbul 2008, ss. 327-333.
- İZGÖER, Ahmet Zeki, “Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi” , **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 3, S. 6, 2005, ss. 539-552.
- KAÇALİN, Mustafa S.; “Abdülhalim Galip Paşa’nın Mutâyebât-ı Türkiyye’si” , **Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi Ağâh Sırrı Levend Hatıra Sayısı**, C.1, 2000, ss.137-185.
- KADIOĞLU, Sevtap; “Halkalı Ziraat Mektebi-i Âlisi Mecmuası Üzerine Bir İnceleme” , **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. 4, S. 1, İstanbul 2011, ss. 99-118.
- KALELİ, Hüseyin; “Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesine Demiryolu İnşa Tasarıları” , **Karadeniz Dergisi**, S. 9, Nisan 2011, ss. 153-166.
- KALLEK, Cengiz; “Kile” , **TDVİA**, C. 25, İstanbul 2002, ss. 568-571.
- _____ ; “Okka” , **TDVİA**, C. 33, İstanbul 2007, ss. 338-339.
- KARA, Adem; **Osmanlı Teşkilat Yapısı İçerisinde Çorum Sancağı**, IQ Yayıncılık, İstanbul 2008.
- _____ ; “XIX. Yüzyılda Çorum’da Göçmenlerin Yerleştirilmesi ve Yaşanan Sorunlar” , **Turkish Studies**, C. 8, S. 6, Bahar 2013, ss.333-344.
- KARABIYIK, Hümevra; **Temettuât Defterlerine Göre Osmanlı Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı**, Gazi Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.
- KARACA, Ali; **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)**, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

KARADENİZ, Yılmaz; **H. 1182 Şer'îye Siciline Göre Amasya'nın İdarî, Sosyal, Siyasî ve İktisadî Yapısı**, İnönü Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1996.

KARAGÖZ, Rıza; **Canikli Ali Paşa**, TTK Yayınları, Ankara 2003.

KARAL, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1861-1876), C. VII, TTK Basımevi, Ankara 1988.

_____; Osmanlı Tarihi, C. VIII, TTK Basımevi, Ankara 1988.

_____; **Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Nüfus Sayımı 1831**, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1997

KARATAŞ, Ömer; "19. Yüzyılda Anadolu'da Çerkes Göçmenlerinin İskânları Sırasında Karşılaştıkları Sorunlar: Uzunyayla Örneği" , **Karadeniz Araştırmaları**, S. 36, Kış 2013, ss. 83-117.

KARATAŞ, Yakup; **Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)**, Atatürk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2010.

KARCI, Erol; "II. Meşrutiyet Döneminde Amasya'nın Sağlık Durumu (1908-1914)" , **III. Uluslararası Geçmişten Günümüze Merzifon ve Amasya Yöresi Sempozyumu** (8-10 Ekim 2015, Merzifon), Edge Akademi Yayıncılık, Ankara 2015, ss. 280-296.

KARPAT, Kemal H.; **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

KARTAL, Nazım; **İl Özel İdarelerinin Yeniden Yapılandırılması: Uygulama Aşaması Üzerine Bir Çözümleme**, Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

_____;"Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Mülkî İdare", **Akademik Yaklaşımlar Dergisi**, C.4, S.1, İlkbahar 2013, ss. 1-24.

KAVAKLI, Sibel; **XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya (Şer'îye Sicillerine Göre)**, Gazi Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011

_____;"Tereke Kayıtlarına Göre 19. Yüzyılda Merzifon'da Sosyal ve Ekonomik Hayat" **History Studies**, C. 6, S. 4, 2014, ss. 87-112.

KESKİN, Özkan; "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)" , **OTAM** S. 29 Ankara 2011, ss. 125-148.

- _____; “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madenciliğine Hizmetleri” , **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S. 11, İstanbul 2007, ss.79-92.
- KILIÇ, Selda; “1864 Vilayet Nizamnamesi’nin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa” , **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 24, S. 37, Ankara 2005, ss. 99-111.
- KILIÇ, Orhan; “Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Şehzadelerden Mutasarrıf Paşalara Amasya Sancağının Yönetimi” , **I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu** (13-15 Haziran 2007), Amasya 2007, ss. 41-64.
- KIVRIM, İsmail- ELMACI, Süleyman; “Osmanlı Döneminde Amasya’da İpekçilik” , **Turkish Studies**, C. 6, S.4, 2011, ss. 715-728.
- KİLİ, Suna - GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref; **Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1985.
- KOÇ, Yunus; “Osmanlı’da Kent İskânı ve Demografisi (XV. ve XVIII. Yüzyıllar)” , **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 3, S. 6, 2005, ss. 161-210.
- KODAMAN, Bayram; **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- _____; “Ermenilerin Osmanlı Devleti’ni Tehcire Mecbur Etmesi”, **Yeni Türkiye**, S. 60, 2014, ss. 1-13.
- KOLBAŞI, Ahmet; **1892 – 1893 Ermeni Yafta Olayları (Merzifon-Yozgat-Kayseri)**, IQ Yayıncılık, İstanbul 2011.
- KÖK, Mustafa; **H. 1200-1201 (M. 1785-1787) Tarihli Şer’iye Siciline Göre Amasya’nın İdarî, Sosyal ve İktisadî Yapısı**, Gazi Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.
- KUMAŞ, Nursal; **II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Sosyal Hayat**, Uludağ Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2011.
- KUŞUCULAR, Kâni; **Amasya Kentinin Fiziksel Yapısının Tarihsel Gelişimi**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994.
- KUZUBAŞ, Muhammet; “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nde Lâdik”, **ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C. 1, S.1, 2010, ss. 101-112.

- KUZUCU, Kemalettin; “Osmanlı’nın Son Döneminde Uluslararası Kaçakçılığa Konu Olan “Tokat Çayı”nın Serüveni”, **Tokat Sempozyumu** (01-03 Kasım 2012) Bildiriler Kitabı, C. I. Tokat 2012, ss. 183-196.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri; “Şehir”, **TDVİA**, C. 38, 2010, ss. 441-446.
- LENNEP, Henry J. Van; **Travels in Little-Known Parts of Asia Minor**, C. 1, Londra 1870.
- Mahmud Cevat İbnü’ş Şeyh Nâfi, **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtü – XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi-**, Haz. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
- MAKSUDYAN, Nazan; “Amerikan Kaynaklarında Merzifon Anadolu Koleji’nin Kısa Tarihi”, **Kebikeç**, S. 36, Ankara 2013, ss. 131-154.
- MERCAN; Mehmet, “Sivas Valisi Halil Rifat Paşa’nın Eğitim ve İmar Faaliyetleri”, **Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 23, Erzurum 2004, ss. 195-214.
- _____; “Sivas Vilayetinin Teşkilî ve İdarî Yapısı (1867 – 1920)”, **Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu**, (21-25 Mayıs 2007), C. I, Sivas 2007, ss. 549-558.
- Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, Yayına Haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Akt. Seyit Ali Kahraman, C. 2, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- MENÇ, Hüseyin; **Her Yönüyle Amasya**, Amasya Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Amasya 1997.
- _____; **Tarih İçinde Amasya**, Net Ofset Matbaacılık, Ankara 2000.
- MERT, Talip; “Sivas’ta Bir Kadirî Şeyhi Mor Ali Baba”, **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, C. 19, S. 2, 2015, ss. 147-170.
- MEŞHUR, Mehmet Çağlar; **Tarihi Çevrelerin Korunması Sürecinde Yeni Yaklaşımlar Amasya Kenti, Yalıboyu Evleri Örneği**, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1999.
- Mustafa Vâzih Efendi, **Amasya Fetvaları ve İlk Amasya Şehir Tarihi (Belabilü’r-Rasiye Fî Riyaz-ı Mesâilî’l-Amasiyye)**, (Yay. Haz. Ali Rıza Ayar-Recep Orhan Özel), Amasya Belediyesi Yayınları, Amasya 2011.
- NARİN, Resül; “Düyûn-ı Umûmiye İdaresi ve Adapazarı”, **Karadeniz Araştırmaları**, C. 6, S. 21, Bahar 2009, ss. 49-59.
- OKTAY, Tarkan; “Osmanlı Belediye Tarihi Araştırmaları ve Kaynak Malzeme Üzerine Notlar”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 3, S. 6, 2005, s. 257-281.

- OLCAY, Osman Fevzi, **Amasya Hatıraları: Bildiklerim-Gördüklerim-İşittiklerim İle Amasya**, Sad. Turan Böcekci-Mehmet H. Seçkiner, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Amasya 2009.
- _____; **Amasya Şehri**, Sad. Harun Küçük-Kurtuluş Altunbaş, Amasya Belediyesi Yayınları, Amasya 2010.
- ORTAYLI, İlber; “Belediye” , **TDVİA**, C. 5, 1992, ss. 398-402.
- _____; **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, TTK Basımevi, Ankara, 2000.
- _____; **Osmanlı Toplumunda Aile**, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895)**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007.
- ÖNER, Erdoğan; **Osmanlı Bütçeleri (1864, 1869, 1877, 1880, 1897)**, Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- ÖNEY, Celal; **II. Abdülhamid Döneminde Anadolu’da Meydana Gelen Ermeni İsyânlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü**, Balıkesir Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2010.
- ÖNKAL, Ahmet – BOZKURT, Nebi; “Cami” , **TDVİA**, C. 7, İstanbul 1993, ss. 46-56.
- ÖNTUĞ, M. Murat; “Osmanlı Dönemi Balıkesir Hamamları (XVI–XVII. Yüzyıl)” , **Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı**, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya Eylül 2013.
- ÖZ, Mehmet; “Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde İskân ve Nüfus (1485 – 1576)” , **Bellekten**, C. LVII, S. 219, Ağustos 1993, ss. 511-537.
- _____; “Merzifon” , **TDVİA**, C. 29, 2004, ss.243-245.
- _____; “Osmancık” , **TDVİA**, C. 33, 2007, ss. 475-477.
- ÖZCAN, Tahsin; “Pazar” , **TDVİA**, C. 34, İstanbul 2007, ss. 206-208.
- ÖZCAN, Abdülkadir; “Zaptiye” , **TDVİA**, C. 44, 2013, ss. 128-130.
- ÖZCAN, Ahmet; “Osmanlı Devleti’nde Jandarma Teşkilatı Kurulmasının Gündeme İlk Defa Gelişi” , **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 32, S. 53, 2013, s. 173-194.
- ÖZCAN, Selim; Yabancıların Taşınmaz Mal Mülkiyeti Edinimleri: Amasya Örneği” , **History Studies**, C. 2, S. 2, 2010, ss. 281-292.

- _____; “ “Amasya’da Sancak Beyliği Yapan Şehzadeler Döneminde Amasya Şehri” , **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 3, Amasya 2015, ss. 69-96.
- ÖZCAN, Tuğrul; **II. Abdülhamid Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz’de Meydana Gelen Ermeni Olayları**, Akis Kitap, İstanbul 2007.
- ÖZDEMİR, Nebi; “Osmanlı Tüketim Kültürü, Eğlence ve Yazılı Medya İlişkisi” , **Milli Folklor**, Yıl 19, S. 73, 2007, ss. 12-22.
- ÖZGER, Yunus, **XIX. Yüzyıl Bayburt (Sosyo-Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)**, IQ Yayıncılık, İstanbul 2008.
- ÖZGÜR, Hüseyin; “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri” , **Osmanlı**, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.116-128.
- ÖZKAN, Salih; “Türkiye’de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytamı” , **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C. 2, S. 19, Konya 2007, ss. 211-229.
- ÖZMEN, Serdar; **Salnamelere Göre Mamuretülaziz Vilayetinin İdarî Yapısı (1881-1908)**, Fırat Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2009.
- ÖZTÜRK, Cemil; “İdadî” , **TDVİA**, C. 21, İstanbul 2000, ss. 464-466.
- _____; “Rüşdiye” , **TDVİA**, C. 35, İstanbul 2008, ss. 300-303.
- Par Le Colonel Rottiers, **İtinéraire de Tiflis a Constantinople**, Brüksel 1829.
- PARLATIR, İsmail; **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Ankara 2006.
- PARMAKSIZ, Esmâ; **II. Abdülhamid Dönemi (1876 – 1909) Eğitim Sistemi Eğitimi Yapıları ve Askerî Rüştiyeler**, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.
- PERROT, Georges; **Souvenirs d’un Voyage en Asia Mineure**, Paris 1864.
- RAMAZANOĞLU, M. Gözde; “16. Yüzyılda Osmanlı Külliyesi”, **Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 17, S. 3, 2008, ss. 333-344.
- RİTTER, Carl; **Die Erkunde von Asien, Band IX: Klein-Asien Bergleicende Erdkunde des Halbinsellandes Klein-Asien**, Berlin 1858.
- Salname-i Vilayet-i Sivas (1287/1870 Sivas İl Yıllığı)**, (Haz. Ebubekir Yücel), Buruciye Yayınları, Sivas 2008.
- SARI, Selçuk; **Sicill-i Ahval Defterlerinde Amasyalı Memurlar**, Libra Yayınları, İstanbul 2014.
- _____; “Bir Osmanlı Bürokrati Agop Amasyan Efendi” , **Uluslararası Tarih Boyunca Türk İdaresinde Ermeniler Sempozyumu**, 08-10 Mayıs 2014 Kars.

- _____ ; “Sicill-i Ahval Belgelerinde Amasyalı Memurlar” , **III. Uluslararası Geçmişten Günümüze Merzifon ve Amasya Yöresi Sempozyumu**, (08-10 Ekim 2015 Merzifon), Edge Yayıncılık, Ankara 2015, ss. 236-247.
- SARIYILDIZ, Gülden; **Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)**, TTK Yayınları, Ankara 1996.
- _____ ; “Karantina” , **TDVİA**, C. 24, İstanbul 2001, ss. 463-465.
- SATAN, Ali; “Osmanlı’nın Demiryolu Çağına Girişi” , **Osmanlı’da Ulaşım (Kara, Deniz, Demiryolu)** , Ed. Vahdettin Engin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012, ss. 209-235.
- SATIŞ, İlhan; “Kırım Savaşı’ndan Sonra Anadolu’ya Göçler ve Şanlıurfa Yöresine İskânlar” , **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. 12, S. 1 Yaz 2012, ss.517-531.
- SAYDAM, Abdullah; **Kırım ve Kafkas Göçleri, (1856-1876)**, TTK Yayınları, Ankara 2010.
- SAYLAN, Kemal; **Gümüşhane İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarih (1850-1918)**, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.
- SEÇGİN, Nuri – SÖNMEZER, Şükrü “Amasya’da Kent Dokusunun Gelişimi ve Bu Gelişime Yön Veren Etkenler” , **Türkiye’de İskân ve Şehirleşme Tarihi**, Ed. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.
- SERBESTOĞLU İbrahim-TEMİZER, Abidin; “Amasya’da Telgraf Hatlarının Çekilmesi” , **Uluslararası Akdeniz Medeniyetleri Sempozyumu**, (8-10 Kasım 2016, Girne Kıbrıs), Bildiri Kitabı Gece Kitaplığı Ankara 2017, ss. 83-90.
- SERBESTOĞLU İbrahim-TEMİZER, Abidin; “Yeni Belgeler Işığında Ziya Paşa’nın Amasya Mutasarrıflığı Esnasındaki Faaliyetleri”, **III. Uluslararası Geçmişten Günümüze Merzifon ve Amasya Yöresi Sempozyumu**, (08-10 Ekim 2015 Merzifon), Edge Yayıncılık, Ankara 2015, ss. 9-11.
- SERBESTOĞLU, İbrahim; “Âyanlar Çağında Amasya’nın İdaresi: Caniklizâdeler ve Amasya” , **Uluslararası Akdeniz Medeniyetleri Sempozyumu**, (8-10 Kasım 2016, Girne Kıbrıs), Bildiri Kitabı Gece Kitaplığı Ankara 2017, ss. 59-82.
- _____ ; “Osmanlı Ermenilerinin Amerikan Vatandaşlığı Sorunu” **1. Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu**, 2-4 Mayıs 2012 Erzurum, ss. 333-345.
- _____ ; “Tanzimat Döneminde Samsun Limanı Projeleri” , **OÜSBAD** Temmuz 2015, ss. 103-118.

- SERÇE, Erkan; **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye (1868-1945)**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1998.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet; "1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri" , Yerel Yönetim Metinleri VI, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~mehmets/yerelyonetimmetinleri6.pdf>
 _____; "Yerel Yönetim Metinleri VIII: Tababet-i Belediye Nizamnamesi", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C. 6, S. 1, Ocak 1997, ss. 80-83.
- _____; "Yerel Yönetim Metinleri XI: Devâir-i Belediye Çavuşlarının Vezâifine Dâir Bir Talimâtdır" , **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C.6, S.4, Ekim 1997, ss. 125 – 130.
- _____; **Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu-Yerel Yönetim Metinleri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- SOMEL, Selçuk Akşin; **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- SONGUR, Haluk-SAYGIN, Tuba; "Şifahaneden Hastahaneye: Sağlık Kuruluşlarının Değişimine Genel Bir Bakış", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 19, 2014/1, ss. 199-212.
- SONYEL, Salahi R; "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", **Belleten**, C. 49, S. 195, Ankara 1985, ss. 647-664.
- SÖNMEZ, Ali; "Jandarma Teşkilatı'nın Kuruluş Sürecinde Baker Paşa'nın Rolü", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S. 11, 2007, ss. 163-173.
- SÖYLEMEZ, M. Mahfuz; "Ankara Vilayet Salnamelerine Göre Osmanlı'nın Son Döneminde Çorum" , **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 6, S.12, 2007/2, ss.7-40.
- SÜRMEİLİ, Serpil; "Samsun ve Çevresinde Pontus Hareketi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 19, Ankara 1997, ss. 325-330.
- ŞAHİN, İlhan - EMECEN, Feridun; "Amasya" , **TDVİA**, C.3, 1991, ss. 1-4.
- ŞAHİN, İlhan; "Nâhiye", **TDVİA**, c. 32, 2006, s. ss. 306 – 308.
- ŞAHİN, Levent; **26 No'lu Amasya Şer'iyye Sicil Defterinin Analizi**, Gazi Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.
- ŞAHİN, Salih; "Amasya Sancağı Raporu" , **I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu** (13-15 Haziran 2007), 1. Kitap, Amasya Valiliği Yayınları, Amasya 2007, ss. 221-235.
- _____; "Sultan II. Abdülhamid'in İradesiyle Hazırlanan Sivas Raporu" , **Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu** (21-25 Mayıs 2007), C. I. , Sivas 2007, ss. 289-312.

- ŞAM, Emine Altunay; “Amasya Sancağında Ermeni Faaliyetleri (1892-1914)” , I. **Amasya Araştırmaları Sempozyumu** (13-15 Haziran 2007), 1. Kitap, Amasya Valiliği Yayınları, Amasya 2007, ss. 463-487.
- _____; **Kırım Savaşı’ndan Sonra Anadolu’ya Yapılan Göçler ve Amasya’da İskân Edilenler**, Pegem Akademi, Ankara 2011.
- _____; “Amasya İdadi Mektebi” , **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 10, S. XXIX, Mart 2017, ss. 181-203.
- Şemseddin Sami, **Kâmûsu’l- A’lam**, C. 1, Mehran Matbaası, İstanbul 1306 (1888).
- _____; **Kâmûsu’l- A’lam**, C. 4, Mehran Matbaası, İstanbul 1311 (1894).
- _____; **Kâmûs-ı Türki**, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004.
- ŞİMŞEK, Fatma; **Anadolu Sancaklarında Mütesellimlik Kurumu (XVIII. Yüzyıl)**, Akdeniz Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2010.
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet; “XVI. Yüzyılda Amasya Şehri” , **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tarih İncelemeleri Dergisi**, S. XI, İzmir 1996, ss. 77-109.
- TAŞDEMİRCİ, Ersoy; “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar” , **Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi**, S. 10, Kayseri 2001, ss. 13-30.
- TAŞER, Seyit; “Sivas’ta Gayrimüslim Okulları Hakkında Tutulan Rapor (1914)” , **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 48, Erzurum 2012, ss. 408-424.
- TAŞKIN, Ünal; **Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri**, Fırat Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005.
- TEKELİ, İlhan; **Türkiye’nin Kent Planlama ve Kent Araştırmaları Tarihi Yazıları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2011.
- TORUN, Sadık Fatih; **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Sancak Yönetimi (1839-1921)**, Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012
- _____; “Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)” , **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S. 32, Kış 2012, ss. 81-97.
- TOSUN, Ramazan; “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti” , **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 14, 2003, ss. 143-163.
- TOZER, Henry Fanshawe; **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, Londra 1881
- TUĞLACI, Pars; **Osmanlı Şehirleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985.

- TUZCU, Ali; **Seyahatnamelerde Amasya**, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2007.
- TÜMERKAN, Sıddık; **Türkiye’de Belediyeler (Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum)**, İçişleri Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1946.
- Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. III, TDK, Ankara 1968.
- TÜRKOĞLU, Emine; **Amasya İli Hatuniye Mahallesi Geleneksel Yerleşim Dokusunun Analizi, Değerlendirilmesi ve Koruma Geliştirme Önerisi**, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.
- UÇMAN, Abdullah; “Ziya Paşa” , **TDVİA**, C. 44, ss. 475-479.
- UĞUR, Yunus; “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar” , **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 3, S. 6, 2005, ss. 9-26.
- ÜÇKUYU, Yavuz; “19. Yüzyıldan Cumhuriyet Türkiye’sine Osmanlılarda Sağlık” , **Toplum ve Hekim Dergisi**, C. 18, S. 3, İstanbul 2003, ss. 205-213.
- ÜNAL, Uğur, “XIX. Yüzyıl Sonlarında (1870 – 1900) Sivas Vilayetinde Askerî Yapı” , **Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu** (21-25 Mayıs 2007), Sivas 2007, ss. 559-579.
- VAROL, Özge; **II. Abdülhamid Dönemi’nde Düyun-ı Umumiye İdaresi’nin Kuruluşu ve İşleyişi**, Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- YAŞAR, Hakan; **II. Meşrutiyet’ten Mondros Mütarekesi’ne Batı Anadolu’da Eşkıyalık**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.
- YAŞAYANLAR, İsmail; “Osmanlı Bursa’sında Eczaneler, Eczacılar ve Ecza Tüccarları (1861-1919)” , **Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 17, S. 28, 2015, ss. 113-130.
- YAZICI, “Nesimi; Tanzimat’ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı” , **OTAM**, S. 3, Ankara 1992, ss. 333-377.
- YEL, Ali Murat-Küçükaşçı, Mustafa Sabri; “Mahalle” , **TDVİA**, C.27, ss. 323-326.
- YILDIRIM, Nuran; “Karantina”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul 1994, ss. 459-461.
- _____; “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar: Karantina İstemezük” , **Toplumsal Tarih**, S. 150, Haziran 2006, ss. 18-27.

- YILMAZ, Ali-GÜL, Seyfullah; “Vezirköprü’de (Samsun) Tarihsel Koruma ve Halkın Koruma Çalışmalarına Yaklaşımı” , **Studies Of The Ottoman Domain**, C. 5, S. 8, Şubat 2015, ss. 1-28.
- YILMAZÇELİK, İbrahim-ERDEM Sevim; “XIX. Yüzyılın Sonlarında Harput’tan Geçen Karayolu Güzergâhları ve Harput’taki Köprüler” , **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, Elazığ 23 – 25 Mayıs 2013, ss. 643-6669.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil; “Amasya” , **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yayınları, C. 1, İstanbul 1978, ss. 393-396.
- Komisyon, “Amasya” , **Yurt Ansiklopedisi**, C. 1, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981.
- YÜCE, Ahmet; **Hazeranlar Konağı**, Amasya Valiliği Kültür Yayınları, Amasya 2001.
- YÜCEKAYA, Hüsnü; “Amasya İpekçiliği Üzerine (1750-1900)” , **Gazi Akademik Bakış**, C. 7, S. 13, Kış 2013, ss. 269-283.
- ZENGİN, Zeki Salih; **II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908**, Baki Kitabevi, Ankara 2003.

Elektronik Yayınlar¹⁴⁰⁷

<http://www.bakisariskakal.com/samsunkamuoyunaduyuru.pdf>.

<http://www.objektifamasya.com/httpwwwobjektifamasyacom547.html>

<http://www.amasya.gov.tr/cesmeler>

<http://www.gdd.org.tr/koydetay.asp?id=291>

<http://www.amasya.bel.tr/kategori/459/1/camiler.aspx>

<http://www.amasya.gov.tr/camiiler>

<http://www.urolojihakkinda.com/sankroid-ulcus-molle-yumusak-sankr-76.html>

http://tdk.org.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derlay&kelime1=manusa

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.58ff2e3e8ff530.64609002

<http://www.teknolojik-blog.com/index.php/metallerin-erime-sicakliklari-nelerdir/#&panel1-9>

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derlay&kelime1=%C3%A7apula

¹⁴⁰⁷ Erişim tarihleri metin içinde dipnotta verilmiştir.

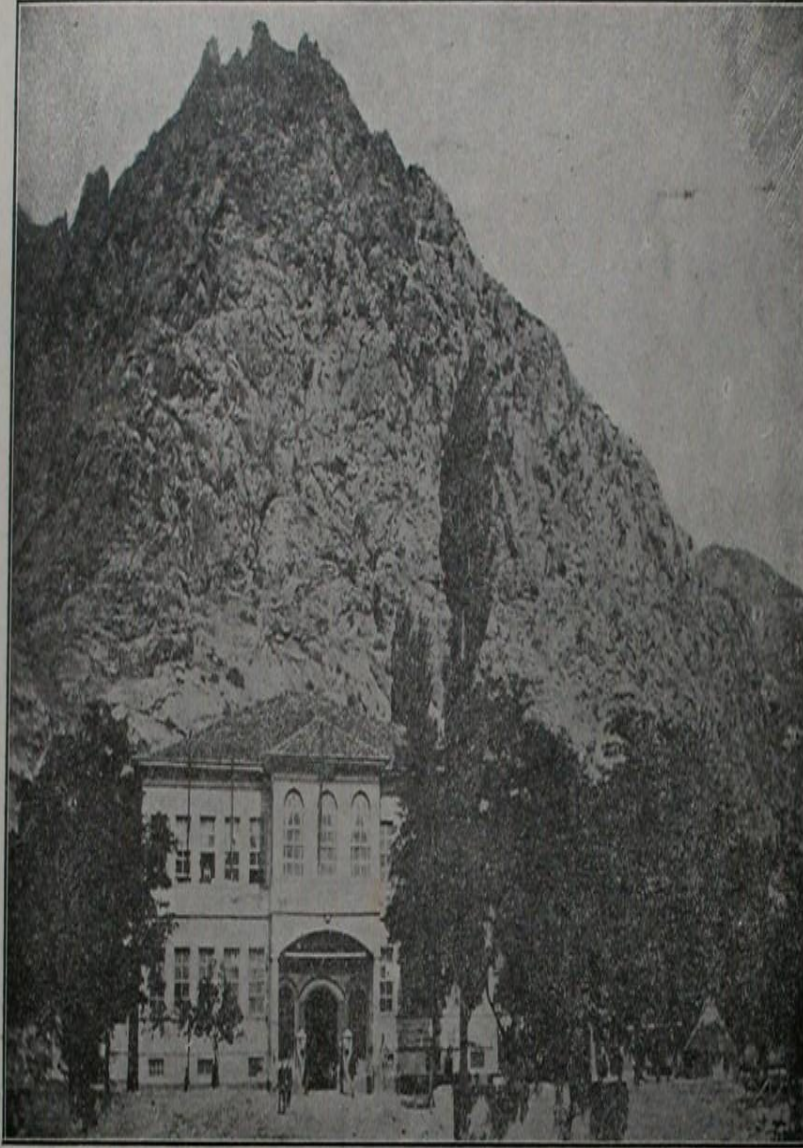
<http://www.edebiyatvesanatakademisi.com/tanzimat-donem-edeb/abdulhalim-galib-turk-galib-ve-mutayebat-i-turkiye-si-14153.aspx>

<http://tarihvedenedeniyet.org/2011/10/vilayetlerle-osmanli-atlasi.html>

EKLER

Ek 1: Amasya Hükümet Dairesi

اماسیه دأره حكومتی

Ek 2: Lâdik Kazası Hükümet Dairesi

لاديقده دائرة حكومت

Ek 4: Amasya Almanya Konsolos Vekilinin Eşi Madam Heleni'nin Ermenilere Dair Tespitleri

5

(1314-1326)

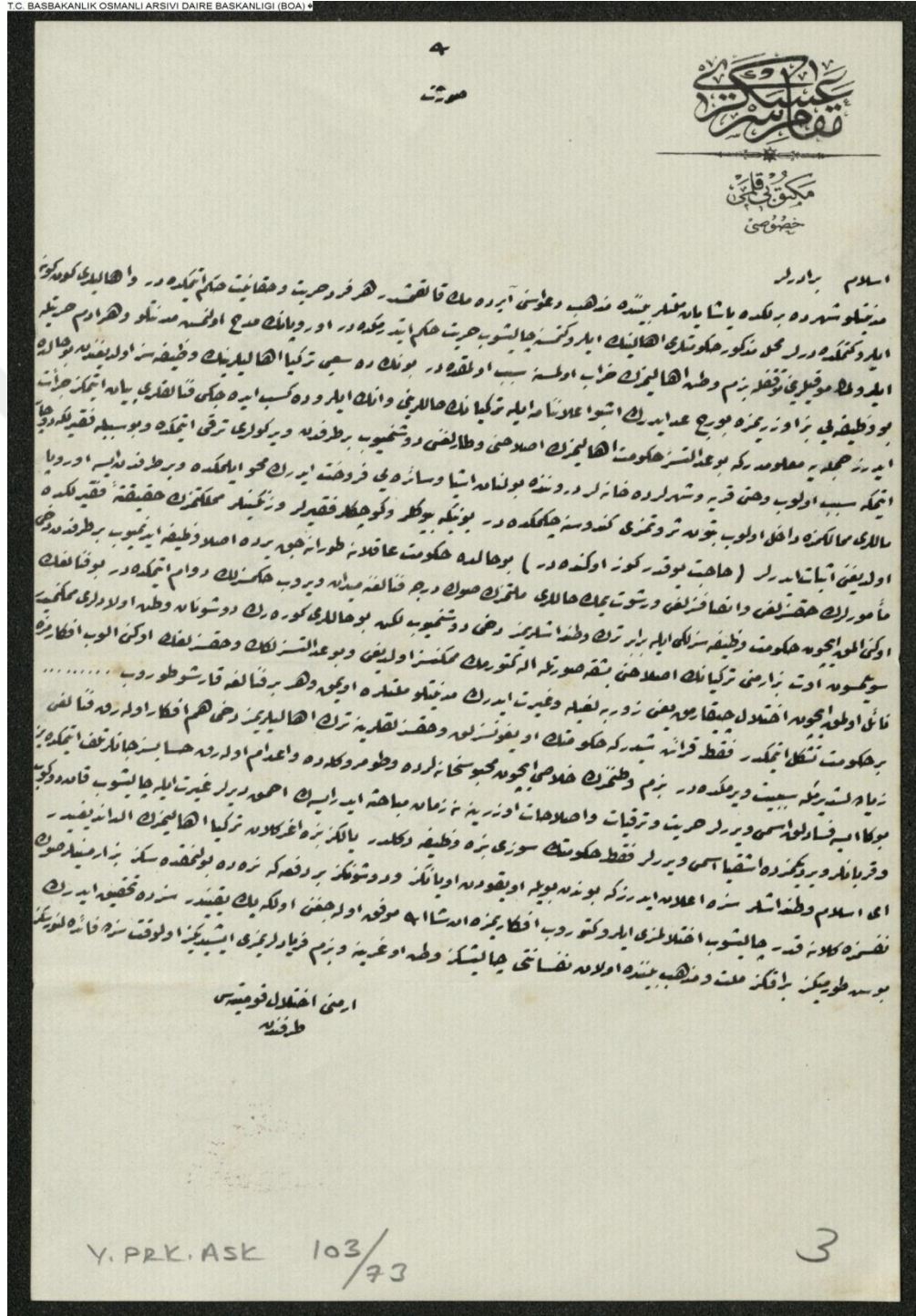
ألمانيا دولتک آمسیرده بقیم دینس قونسلونک زوجسی مادام هانی هویلی تریه ناینگ یکنی
 یازار کوی کلیاده قونسلوخانه کیده ایله بره قی ارنی هوهردی اوکده ییغاری
 آردنسه شتی صورتده بر قایح دینک اور قوی و فرنگ فرنگ دیر باغش قری
 حکومت مجده حد آلتور آلتور در حال میسر دروست و تخییر ایدر کوی کی
 موچی ایلا نرینه بر نامور کوندریدرک انصار خاطر ایدر لکه تحفیات واقعه ده
 مطرب اولور اولد مادام حکومت طرفه کوندریلده تدبیر تقدیر کابیده و تحفیل
 کنسی حفنه ابرار اولناه معالجه حیلده خاطر ساریله بیله موفیت ایدرک زوجه آلتور
 انک موقع سکه قونقلده واز کجاسی آردنسه بولوق قری و ارنی مینک لفتندره
 کوز اولد شاعنده عطف کلوم ایدرک ممالک هانک هر طرفه لوبلا نغده
 بولناه بوزلجه ارنی ایتمک تعلیم و تربیه لریموه المانیا اهالیسک معاشرتیه
 کون در سعاده و کون المانیاتک سابقونیا قطع سنه جسم کیندر تاسیس
 و حق محکوم و شیر فری قایه بیله دمی ایلی المانیاده کی ارنی مکنه معلم تقیه
 و بوزره زحما المانیاده اعانات کله جمع ایدر کینده حکت کیرتوب المانیا قونک
 ایدرله قایتوا اولد قوت و فدکالنی ناروا ایدر کوی و اهد اسلوسک نه بولنده
 ونه کولکندره معیار ادب بر حال کور کوی بر هفتیه قدر آورو بیله و قونک
 بیاصدره ارنی کونک حرکت وینا کالیزی غنة اینه اشاعه و هر کیم ایندیر
 رلاق قوی ایدر معالی ایشا تا اینک اجموه کنی اقامتک اهدی دمی اعلا اینک کوزره
 بولوق قری و بولکوره واز کجیه کلری طرانه در میان ایدر کوی یواس و لوبندره
 انبا- اولمیده بری معلومات عرضه اجناس ایدم قاطبه اهلده ایدر و فرسه
 و معنی کتور سوکتا با افتر حضرتیندر
 دایره ناطری قولوی
 مادام

Y. PRK. DH 14/50

Y.PRK.DH.00014.00050.001

Kaynak: BOA. Y. PRK. DH. 14/50, 6 R 1327 (27 Nisan 1909).

Ek 9: Ermeni İhtilal Komitesi Tarafından "İslam Vatandaşları"na Hitaben Yazılan Bir Bildiri/propaganda Metni

Y.PRK.ASK.00103.00073.003

Kaynak: BOA. Y. PRK. UM. 30/43, 13 Ağustos 1310 (25 Ağustos 1894).

Ek 10: Amasya'da Kur'an-ı Kerim'in Tahrif Edilmesine Dair Times Gazetesinde Çıkan Haber

THE ARMENIAN QUESTION.

CONSTANTINOPLE, FEB. 9.*

The Commission of Inquiry sitting at Mush has examined several Turkish witnesses, whose evidence was favourable to the Ottoman authorities. As soon as the interrogation of the Government witnesses is concluded the Commission will hear several Armenians.

FEBRUARY 10.

A richly-bound manuscript copy of the Koran was recently found in a cesspool at Amasia, in the vilayet of Sivas. Suspicion was cast upon the Armenians, of whom no fewer than 140 were at once arrested, desecration of the Koran being an offence punishable with severe penalties in Turkey. They remained in gaol for four days, and were then liberated, investigation having shown that the sacrilege had been committed by some Mahomedan students of theology.—*Reuter.*

*Delayed in transmission.

VIENNA, FEB. 12.

According to news received here from Armenian sources in Constantinople it has been ascertained with certainty that, besides the alleged outrages in the Sasun district, similar scenes were enacted in the district of Harzan, where from 40 to 50 villages are stated to have been burned or destroyed.

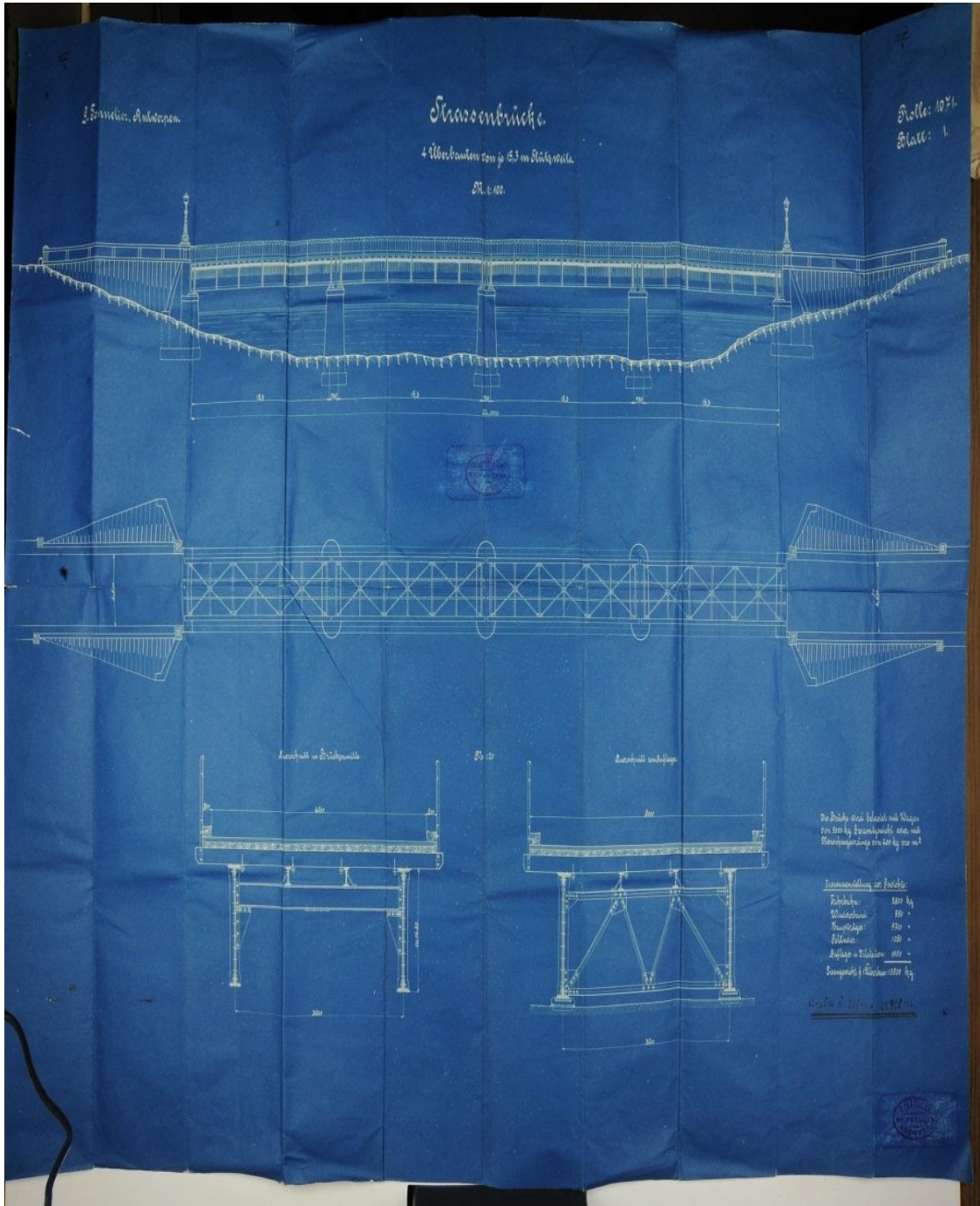
Much adverse criticism is passed by the Armenians upon the appointment of Omer Bey, a member of the Commission of Inquiry, to the Governorship of Bitlis, as they regard it as incompatible with the independence of the Commissioners and as having the appearance of an attempt to intimidate the witnesses, who may be afraid to give evidence lest the Governor should afterwards punish them for their avowal of the truth.—*Reuter.*

Ek 11: Amasya'daki Alman Kolonisi Hakkında Times Gazetesinin Haberi

GERMAN COLONIES IN ASIA MINOR.—The United States Consul at Sivas, in Asia Minor, in a recent report states that during the past year an immigration movement from Germany to Asia Minor has taken place. There are now about 100 German families at Amasia, a city on the river Iris, about 100 miles north-west of Sivas. This is due to the efforts of the German Consul there, who has largely interested himself in the movement. Most of the colonists are mechanics and men of moderate means. They have engaged in milling, wagon-making, farming, and other industries. Several flour mills with improved European machinery have been erected, and this branch of business, for which Amasia is well adapted, owing to its water power and the surrounding grain district, was to have been largely extended during the present year. It is expected that large additions will be made to the colony during this year, and that several other colonies will be established in Anatolia. The immigration is at present small, but "it is of importance as indicating the commencement of a movement which will undoubtedly turn a part of the stream of German emigration in a new direction, and it cannot but be of great advantage in developing resources which are now, owing to the character of the population, wholly unused."

Kaynak: "German Colonies in Asia Minor", The Times, 15.08.1888, s. 3.

Ek 12: Yeşilirmak üzerine yapılması planlanan köprünün projesi

Kaynak: BOA. T. NFİ. 1360/80, 21 Ra 1327 (12 Nisan 1909).

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Edip UZUNDAL
Doğum Yeri – Tarihi : ERZURUM - 1988

Eğitim Durumu

Lisans : Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (2004-2008)

Yüksek Lisans : Afyon Kocatepe Üniversitesi S.B.E. Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı (2009-2011). (Tez Başlığı: **562 No’lu Şer’iye Siciline Göre Karahisar-ı Sâhib Sancağı (Belge Özetleri ve Değerlendirme)**)

Doktora : Gaziosmanpaşa Üniversitesi S.B.E. Tarih A.D. Yakınçağ Tarihi B.D. (2011-2017). (Tez Başlığı: **Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde Amasya Sancağı (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)**)

Yabancı Dili : Almanca (ÜDS 2010 – 83,75)

BİLİMSEL FAALİYETLER:

Edip Uzundal, 19. Yüzyıl Tarih Yazıcılığı ve Ahmed Cevdet Paşa, **Türk Tarih Eğitimi Dergisi (TUHED)**, 2013: 2 (2), ss.108-128.

Edip Uzundal, “1821 – 1823 Tarihleri Arasında Karahisâr-ı Sâhib’te Sürgün” , **XVII. Türk Tarih Kongresi**, 15 – 19 Eylül 2014. (Yayın aşamasında).

_____, “Şer’iye Sicilleri Işığında Rü’yet-i Hilâlin Tespiti ve Taşrada Duyurulması: Şiran Kazası Örneği” , **Uluslararası Ramazan Sempozyumu: Ramazan ve Oruç**, Ümraniye Belediyesi Yayınları İstanbul 2015, ss. 553 – 569.

_____, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Amasya Sancağı’nın İdarî Yapısı (Salnamelere Göre)” , **III. Uluslararası Geçmişten Günümüze Merzifon ve Amasya Yöresi Sempozyumu**, (8 – 10 Ekim 2015), Edge Akademi Yayıncılık, Ankara 2015, ss. 248 – 253.

_____, “İki Sancak Arasında Bir Kaza: Mecidözü” , **Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu** (28 - 30 Nisan 2016), Çorum 2016, 2. Cilt, ss. 1 – 7.

KİTAP TANITIMI:

Edip Uzundal, Christoph K. Neumann, **Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı**, (çev: Meltem Arun), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999. Eserinin Tanıtımı ve Değerlendirilmesi, **History Studies**, Volume 4 Issue 2, Temmuz 2012, ss. 443 – 450.

_____, CARTER V. FINDLEY'İN **OSMANLI DEVLETİNDE BÜROKRATİK REFORM BÂBİÂLİ (1789-1922)** İSİMLİ ESERİNİN TANITIMI VE DEĞERLENDİRİLMESİ, **Tarih Okulu**, İlkbahar-Yaz 2013 Sayı XIV, ss. 287-297.

İş Deneyimi : Araştırma Görevlisi (Gaziosmanpaşa Üniversitesi – 2010-...)

İletişim

E-posta Adresi : edipuzundal@hotmail.com

İş Tel : 0356 252 16 16 (3158) **Cep Tel:** 0507 767 69 29